

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO 27200

CALL No. Sa4V/Y.J/Bal.

D.G.A. 79

॥ काशिका ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

पण्डितवरवामनजयादित्यविरचिता ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापकेन
रानडेपाख्येन बालशास्त्रिणा परिशोधिता ।

काश्यां मेडिकल्हॉलनामके यन्त्रालये मुद्रिता ।

27200

KĀŚIKĀ

A COMMENTARY ON PĀNINI'S GRAMMATICAL APHORISMS

BY

PANĎIT VĀMANA AND JAYĀDITYA

EDITED BY

PANĎIT BĀLA ŚĀSTRĪ,

PROFESSOR OF HINDU LAW IN THE SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Second Edition.

BENARES:

PRINTED AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1898.

All rights reserved.

~~2275~~

22

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No..... 27.2

Date..... 16/7/57

Call No. 5a.4v

V.J/Bal

भूमिका ।

काशिका

पाणिनिसूत्राणां व्याख्या

सूत्रपाठक्रमानुसारिणी श्रीमन्महामहिमभट्टोजिदीक्षितविरचित-
सिद्धान्तकौमुदीमरीचिप्रसारतः पूर्वं सर्वस्मिन् भारते वर्षे पठनपाठनादि-
प्रचुरविततप्रचारापि सम्प्रति लघीयस्त्वेन व्युत्पत्तिसौकर्यानुरोधेन चोक्तकौ-
मुद्या एव पठनपाठनादिव्यवहारगोचरतयेयमतीवास्तं गता लुप्रकल्पे-
वास्ते । यस्याः संस्कृतविद्योक्तमहाशरणे ऽस्मिन् क्षेत्रे ऽपि नैकमप्यख-
ण्डितं पुस्तकं कस्यापि पुस्तकालयउपलभ्यते । एतन्निर्मातारो च वाम-
नजयादित्यनामानो सूरिणो भट्टोजिदीक्षितकृतप्रौढमनोरमायां तद्वितप्र-
करणस्यबहुल्यार्थादिति सूत्रे एतत्सर्वं जयादित्यमतेनेक्तं वामनस्तु
मन्यते इति तयोः पार्थक्येन प्रदर्शनात् प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठा वामनकृ-
तवृत्तय इतरे जयादित्यकृता इत्यभियुक्ता इति तथत्यशब्दरवग्रन्थाच्चेतरे
तरं भिन्नावेव । महाराष्ट्रभाषीयलोकोत्तरललितकाव्यनिर्मातृवामनपण्डि-
तादशेषतन्त्रस्वतन्त्रादस्याः कर्ता वामनो ऽन्य एव ।

बोपदेवमहायाहयस्तो वामनदिग्गजः ।

कीर्तरेव प्रसङ्गेन माधवेन विमोचितः ॥

इति शब्दकौस्तुभमनोरमयोरुपलभ्यमानश्लोकतो निखिलवेदि-
कभारतीतत्त्वार्थप्रकाशकमाप्यकारतस्ततोपि प्राचीनाद्वोपदेवाचार्यतश्चास्य
काशिकाकारस्य प्राचीनतरत्वस्य निर्णयेन नवनीताभिधेमहाराष्ट्रभाषीयवि-
विधमनोहरकाव्यैकदेशसंग्रहे तस्य महाकवेर्वामनपण्डितस्य १५६५ मिते
शककाले संस्थितेरुपलम्भेन च तयोरवरतो वर्षपञ्चशत्या अन्तरालकालस्य
संभावनात् । अयं च वामनो जयादित्यश्च जेनावित्यनुमीयते । सकले-
रास्तिकेः शिष्टेरादृतस्य ग्रन्थारम्भसमयेमङ्गलाचरणस्याशीर्नमस्क्रियावस्तु-

निर्देशान्यतमस्याप्युपेक्षणात् । वृत्तौ भाष्ये इत्यादि प्रबन्धमुखपद्ये समा-
 हृत्यान्यतन्त्राणीत्यमरश्लोकसमानच्छायेऽपलम्भाच्च । इदं च दृढतरमन-
 योर्नास्तिकत्वे प्रमाणं यदमू कुचत्यानपि कतिपयान्प्रयोगानुपलभ्य तेषां
 च सूचवार्तिकभाष्यैः सिद्धिमपश्यन्तौ स्वतन्त्राविव बहूनि वचनानि
 कल्पयामासतुर्यमात्रेत्येवमादीनि, सूचमध्ये च प्रविक्षिपतुर्बहूनि पदानि
 ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् क्रूरपृष्ठ्युनामित्यादिरूपेण, येनाद्य यावदा-
 स्तिकानामपर्यालोचितरहस्यानामङ्गपारायणैकप्रवणानां पारायणे वेगुण्य-
 मुपलभ्यते । आस्तिको हि सूचभङ्गादिप्रयासेनापि सूचाक्षरैरेव रूपाणि
 साधयितुं यतेत तथाप्यशक्नुवन्नसाध्वेनदित्यभिदधीत न तु शास्त्रं कल्प-
 येदन्यथयेद्वा । एवं संमाननोत्सज्जनेति सूचे संमाननोदाहरणं नयते
 चार्वा लोकायते इत्यप्यत्र प्रमाणं चार्वा बुद्धः तत्संबन्धादाचार्यो ऽपि
 चार्वा स लोकायते शास्त्रे पदार्थान्नयते उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः
 प्रापयति युक्तिभिः । स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति इति हि
 लिखितम् । आस्तिको हि साङ्ख्ये योगे ऽन्यस्मिन्वा ऽस्तिकशास्त्रे शि-
 ष्याणां व्युत्पादनेन संमाननमभिप्रेयान्न तु नितरां विरुद्धे लोकायतशास्त्रे
 व्युत्पादनेन । आसंश्च तस्मिन्समये भूयांसे जैनाः पाणिनीयतन्त्रे
 निष्णाता न्यासकारप्रभृतयः । न्यासकारस्य जैनत्वं हि ।

जयन्ति ते सदा सन्तः सर्वोपायैरुपार्जितम् ।

गुणानां सुमहद् वृन्दं दोषाणां परिमार्जनम् ॥

अन्यतः सारमादाय कृतेषां काशिका यथा ।

वृत्तिस्तस्या यथाशक्ति क्रियते पञ्जिका तथा ॥

इति ग्रन्थारम्भस्थपद्याद्वयेन इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिने-
 न्द्रबुद्धिपादविरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्याय इत्युपसं-
 हारेण च व्यक्तमेव । मन्ये चेदमेव निरीक्ष्य नास्तिककृतनिबन्धपठन-
 पाठनाभ्यामास्तिकजनानां दुरितमाशङ्कमानैरार्षप्रमाणैकबद्धादरैरास्तिक-

शिरोमणिभिर्भट्टेजिदीक्षितहरिदीक्षितनगोजिभट्टप्रभृतिभिः पण्डितवरै-
 पसार्थाप्रामाणिकानि वचनानि तादृशानिबन्धा व्यधीयन्त यच्च कृतादरा-
 णामर्वाचां शास्त्ररसिकानां स्मृतिपथादपि दूरमपसमुस्तात्कालिकाः प्रब-
 न्धाः । अस्तु नामेतन्निबन्धकारो नास्तिको गुणास्त्वस्यां वृत्तो भूयांसे
 लसन्ति सर्वेषु सूत्रेषु पूर्वपूर्वसूत्रस्थपदसंबन्धप्रदर्शनेन सरलवृत्तिनिबन्धेन
 बहुतरोदारणप्रत्युदाहरणदानेन च सूचार्थप्राञ्जलीकरणमुखा विषयविवे-
 चनप्रभृतयश्च ये ऽर्वाचीननिबन्धानपेक्ष्य व्युत्पत्सुजनानतीवोपकुर्यु-
 रिति भवेदिमां वृत्तिं निर्धायतां निश्चयः । तामिमां परमप्राचीनां व्यु-
 त्पत्सुजनानां महान्तमुपयोगमादधानां वृत्तिमालोच्य विलुप्तप्रायां प्राची-
 नसंस्कृतनिबन्धोज्जीवनबद्धदीक्षैर्विदेशीयविद्वद्वरप्रोत्साहितैश्च काशिकरा-
 जकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः प्रभुवरश्रीशिफिथसाहिबाभिधमहाशयेः प्रव-
 र्तिताः कथं चिद् द्विचखण्डितपुस्तकसंयोगेन समग्रं पुस्तकं समासाद्य
 प्रवर्तमानो ऽन्तरा मिलितेन गुर्जरप्रान्तस्थसकलपाठशालाध्यक्षपदवीमलं-
 कुर्वता श्रीडाकूरबूलरसाहिबाभिधमहाशयेन च महान्तमनुग्रहमाविष्कु-
 र्वता स्वपाठशालास्थप्राणितैतत्पुस्तकाध्यायप्रेषणेन काश्मीरमण्डलाङ्क-
 शारदाक्षरलिखितैतत्पुस्तकप्रापणेन च भृशं लघूकृतपरिश्रमो ऽमुद्रयमिमां
 वृत्तिं काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रिकाद्वारा । बहुच चास्यां परिवृत्ति-
 योग्यान्पाठान्निश्चिन्वन्नपि द्विषेष्वापि पुस्तकेषु तथैव तानवेक्ष्य ग्रन्थैकैव
 तथोपनिबद्धान्मन्यमानस्तथैवास्थापयम् । सेयं वृत्तिः प्रागुक्तपत्रद्वारा
 प्रकाशितापि तत्पत्रग्रहणासमर्थानां शास्त्ररसिकानां पुनरपि पुरेव खेदं न
 नोदयेदिति पर्यालोच्य पृथगमुद्रयं तामिमामवलोकयन्तु व्युत्पत्सुजनोप-
 कारिणो प्राचीनतमां वृत्तिं शास्त्ररसिकाः दाम्यन्तु च सीसाक्षरयोजक-
 दोषेण शोधकदृष्टिदोषेण च प्रमादतो ऽनुपलक्षितानशुद्धिदोषान्गुणैकपत्र-
 पातिनः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति प्रार्थयते ।

काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां धर्मशास्त्राध्यापको
 बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ काशिका ॥

—०१००—

- वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारावणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ २ ॥
व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।
शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ ३ ॥

॥ अथ शब्दानुशासनम् ॥

केषां शब्दानाम् । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् । प्रक-
त्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणैः । अथ किमर्थं वर्णानामुप-
देशः । प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ॥

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन उरण् रपर इत्यकारेण । ह्रस्वमवर्णं प्रयोगे संवृ-
तम् । दीर्घप्रातयोस्तु विवृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्धार्थमकार इह शास्त्रे विवृतः
प्रतिज्ञायते । तस्य प्रयोगार्थम् च अ इति शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः करिष्यते ॥

अः लृ क् ॥ २ ॥

अः लृ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यकारेण । इको
मुणवृद्धौ इतीकारेण । उमितश्चेत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगवि-
षयास्तेषां मुञ्जानमुपदेशे प्रयोजनम् । लकारस्तु कृपिस्थ एव प्रयुज्यते कृपेक्ष
पूर्वत्रासिद्धमिति तत्त्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् अकारश्च अच्चायांश्च भवि-
ष्यन्तीति किमर्थम् लकार उपदिश्यते । तत्त्वविधानादयानि पराख्यत्रकार्याणि
तानि लकारे यथा स्युरिति । कान्ति युनस्तानि । मुतः स्वरितो द्विवचनम् ।
कृप्तशिक्षः प्रकृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुमन्त्रकृतं तदनुकरवत्त्वानि

साधुत्वमिष्यते । तत्स्यस्यापि लकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थम् लकारोपदेशः क्रियते । अतक इति प्रयोक्तव्यं शक्तिवैकल्यात् कुमारी लतक इति प्रयुक्ते तदन्यो ऽनुकरोति कुमार्यलतक इत्याहेति ॥

ए ओ ऊ ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य अन्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । एङि पररूपमित्येकारेण ॥

ऐ औ च ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्येकारेण । इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्चेति इकारेण । एचो ऽयवायाव इति एकारेण । वृद्धिरादैर्जिति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेणुबन्धानां कथमज्यग्रहणेषु न ।

आचारादप्रधानत्वाज्जोपश्च बलवतरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैरुद्देशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति तच्छायानुकारिणो हि ते न पुनस्तद्वत् । पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः । नुद्धिधिलादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्धिधौ चकारग्रहणम् । आनृधतुः । आनृधुः । लादेशे चकारग्रहणम् । कृप्तः कृप्तवान् । विनामे चकारग्रहणम् । कर्तृणाम् ॥

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । शश्कोटीत्यकारेण । अयं रेफो यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य ग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्वनयति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति अनुनासिकः प्राप्नोति । मद्रुद्रदो भद्रुद्र इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति अचो रहाभ्यां द्वे इति । कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति परसवर्णः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ षदार्थं समुदाये सकललक्ष्ये लक्षणं प्रवर्ततइत्येतस्मिन् दर्शने यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वा ऽन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथा स्वस्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु स्थानतः नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य चकारो न भवति । द्विवचनेपि रेफस्य वरन्तर्भावे सति यत्कार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छ्रुष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति

द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमं मङ्गदेव
परसवर्णे विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः सवर्णो ऽस्तीति न भवि-
ष्यति कुण्डं रथेन वनं रथेनेत्यत्र । अठां मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा-
नीयानामप्युपदेशः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण ।
उरःपेण । अत्राङ्गव्याय इति यात्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य बह्वर्णं भवति त्रिभिः । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यकारेण । इण्को-
रितीकारेण । इको यणचोति यकारेण । इण्यहणानि सर्वाणि परेण लकारेण
अण्यहणानि तु पूर्वेषु । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइत्येतदेकमनेन । अथ किम-
र्थमज्यहणमेवैतच्च क्रियते । नैवं शक्यम् । अन्तःस्थानामपि हि सवर्णानां बह-
वामिष्यते सय्ययन्ता । सव्यवत्सरः । यल्लल्लोकम् । तल्लल्लोकमित्यत्रानुस्वा-
रस्यानुनासिके ययि परसवर्णे कृते तस्य ययहणेन बहणाद् द्विवचनं यथा
स्यादिति । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थं नानुबन्धः । लकारे त्वनुनासिकः
प्रतिज्ञायते । तेन उरण् रपर इत्यत्र प्रत्याहारबहणाल्लपरत्वमपि भवति ॥

ज म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्य बह्वर्णं भवति त्रिभिः । पुमः सव्यम्परइत्यकारेण । इलो
यमां यमि लोप इति यकारेण । ङमो ङ्रस्वादचि ङमुष् नित्यमिति ङकारेण ।
अमन्ताङ् इति अकारेणापि बहणमस्य दृश्यते । केचित्तु सर्वाद्येतानि प्रत्या-
हारबहणानि अकारेण भवन्तिवति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति
ङमो ङ्रस्वादचि ङमुष् नित्यमित्यत्रामिनामोर्कभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ
प्रतिपत्तिगौरवं भवति ॥

क् ञ भ ञ् ॥ ८ ॥

क् ञ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते अकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य बह्वर्णं भवत्येकेन, अतो दीर्घो यजीति यकारेण ॥

च ठ ध ञ् ॥ ९ ॥

च ठ ध इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्य बह्वर्णं भवति द्वाभ्याम् । चको चको भञ् चवन्तस्य चको-
रिति ककारभकाराभ्याम् ॥

ज ब ग ड द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ड द इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । भोभगोऽघोऽपूर्वस्य योशीति ञ्कारेण । हशि चेति हकारेण । नेडुशि कृतीति वकारेण । भलां जश् भशीति जकारभकाराभ्याम् । एकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्ध्वोरिति वकारेण ॥

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान्वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येके न नश्छव्यप्रशान्ति छकारेण । खफव-
हणमुत्तरार्थम् ॥

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे इति यकारेण मय उजो षो वेति मकारेण । भयो हो ऽन्यतरस्यामिति भकारेण । पुम-
स्वयम्पर इति खकारेण ॥

श ष स र् ॥ १३ ॥

श ष स इत्येतान्वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेति यकारेण । भरो भरि सवर्णे इति भकारेण । खरि चेति खकारेण । अभ्या-
सर्चति चकारेण । शपूर्वाः खय इति शकारेण ॥

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः । अलो ऽन्यात्पूर्वं उपधेति अकारेण । हलो-
न्तराः संयोग इति हकारेण । लोपो व्योर्बलीति वकारेण । रलो व्युपधादुल-
संश्चेति रेफेण । भलो भलीति भकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स इति श-
रेण । अथ किमर्थमुपदिष्टो ऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते । कित्त्विकृत्यक्तो-
धयो यथा स्युरिति । स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो व्युपधादुलादिः संश्चे-
त्किञ्च वा यथा स्यात् । लिहरेलित्वादिति शल इगुपधादनिटः क्स इति-
अथ स्यात् । इदिहि स्वपिहीति वलादिलवण इत्यथा स्यात् । अदागधाम्-
कत्सहस्रेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्वेवं ह य व र इत्यत्र-
किमर्थमुपदिश्यते । महोहि सः देवा हसन्तीत्यत्राङ्सहस्रेषु चाङ्सहस्रेषु

वह्णं यथा स्यात् । हशि चेति हकारस्य वह्णं यथा स्यात् । वस्त्वो हसति ।
हशि चेति उत्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् हज्जवटा द्वाभ्यां वस्त्रिभ्य एव कथमाः स्युः ।

त्रेयो चयो चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः श्लो षड्भ्यः ॥

इति । इति प्रत्याहारः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणमैजर्थं तादपि परस्पर इति वृद्धेकाद्वि-
चिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्वलायनः । ऐतिकायनः । शौपगवः । शौप-
न्यवः । जालीयो मालीयः । वृद्धिप्रदेशः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

गुण शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादेवां वर्णानां सामान्येन तद्वा-
चितानामतद्वाचितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता । चेता ।
स्ताता । पचति । जयति । अहं पचे । गुणप्रदेशा मिदेर्गुण इत्येवमादयः ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धि-
गुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ * ॥ वृत्त्यति सार्वधातु-
कार्दुधातुकयोः अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः । तरति ।
जयति । भवति । वृद्धिः इत्यपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अवेर्षीत् । अने-
र्षीत् । असावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयते तत्र इक इति
इतिदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । मिदि-
मृजिपुगन्तलघूपधर्षिर्दृष्टिचिप्रतुद्वेषङ्गेनेमिशेष्यते । जुसिसार्वधातुकादिगुणे-
ष्विकाङ्गं विशेष्यते । मेव्यते । अविभयुः† । इक इति किम् । आत्सन्ध-
व्यञ्जनानां मा भूत् । यानम् । स्तावति । उम्भिता । पुनर्गुणवृद्धिश्च इकं स्वसं-
ज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह माभूत् । द्यौः । पन्याः । सः । इत्यत्रिति ॥

न धातुलोपभार्धधातुके ॥ ४ ॥

* भवत इति वेदितव्यम् । पा० ।

† गुणवृद्धी इत्यारम्भमिति पुनरुक्तः पाठो कङ्कु पुनःकेषु लोपकाम्यते ।

धात्वैकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्चाटुर्धातुके तदार्धधातुकं धातु-
लोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ।
लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्याचि विहिते यङोचि चेति यङा लुकि कृते तमे-
वाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहणं किम् । लूज् ।
लविता । रेडसि । पर्णं नयेः । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिषोर्हिंसार्थस्य
विचप्रत्ययलोपउदाहरणं रेडिति । आर्धधातुक इति किम् । त्रिधा बट्टो वृषभो
रोरवीति । सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः ॥

कृति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । क्विचिन्मित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः ।
चितवान् । स्तुतः । स्तुतवान् । भिचः । भिचवान् । मृष्टः । मृष्टवान् । डिति
सत्त्वपि । चिनुतः । चिन्वन्ति । मृष्टः । मृजन्ति । गकारोप्यत्र चत्त्वभूतो निर्दि-
श्यते । स्नाजिस्थश्च क्लृः । जिष्णुः । भृष्णुः । इक इत्येव । कामयते । लैम-
वायनः । मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषे-
धविषयः । परिमृजन्ति । परिमार्ज्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्ज्जन्तु । लघूप-
धगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः । अचिनवमसुनवमित्यादौ लकारस्य सत्यपि डित्त्वे
यासुटो डिट्वचनं ज्ञापकं डिति यत्कार्ये तल्लकारे डिति न भवतीति ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । आदीधनम् । आदी-
धकः । आवेधनम् । आवेधकः । इटः सत्त्वपि । श्वः कणिता । श्वो रणिता
वृद्धिरिटो न संभवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः ॥

हलो ऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

भिचजातीयैरन्भिख्यविहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति
समुदायः संज्ञी । जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सि-
भवति । अन्निरिति गनौ । अश्व इति श्वौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रश्चन्द्रौ
मन्द्र इति नदराः । उष्ट्रौ राष्ट्रं भ्राष्ट्रमिति षटराः । तिलान्स्त्र्यावपतीति न-
तरयाः । नसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छत्रम् । संयोगान्तस्य लो-
प इति लोपः स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचाति पनसम् । स्कोः संयोगा-
रिति लोपः स्यात् । संयोगप्रदेशाः संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादयः ॥

मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चार्यते वर्णः सो ऽनुनासि-
संज्ञा भवति । आढोऽनुनासिकश्छन्दसि । अक्षौ अपः । नभीरौ उषपुचे ।

चौ इन्द्रः* । मुख्यग्रहणं किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नासिकाग्रहणं किम् । कचटतपानां माभूत् । अनुनासिकप्रदेशः । आङोनुनासिकश्चन्द्रसीत्येवमादयः ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥

तुल्य शब्दः सदृशपर्याय, आस्ये भवमास्यं तात्त्वादित्यनं, प्रयत्नं प्रयत्नः स्पृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समान-जातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति । चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामा-श्रीयन्ते । स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । अथचदति त्रयो ऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च द्वस्वदीर्घपुनर्भेदा-दष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । लवर्णस्य दीर्घो न सन्ति । तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां द्वस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादश-प्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासि-काश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्योवर्ग्येण सवर्णः । दण्डायम् । खट्वा-यम् आस्यग्रहणं किम् कटचतपानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । तर्प्ता तर्प्नुमित्यत्र भरोभरि सवर्णइति प्रकारस्य तकारे लोपः स्यात् । प्रयत्नग्रहणं किम् । इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । अरुश्च्योततीत्यत्र भरोभरि सवर्णइति शकारस्य चकारे लोपः स्यात् ॥ ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ होतृलृकारः । होतृकारः । उभ-योर्ऋवर्णस्य लवर्णस्य चान्तरतमः प्रवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति । सवर्णप्रदेशा अकः सवर्ण दीर्घ इत्येवमादयः ॥

नाउभलौ ॥ १० ॥

अच्च हल् च अउभलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अउभलौ परस्परं सवर्णसंज्ञो न भवतः । अग्रर्णहकारौ दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ दधिशीतम् । सवर्णदीर्घत्वं न भवति । वैयाशा मत्स्यः । आनहुहं चर्ममिति यस्येतिचेति लोपो न भवति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

ईत् क्त एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति । अग्नी इति । वायू इति । माने इति । पचेते इति । पचेथे इति । ईदूदेदिति किम् । वृत्तावत्र । पूत्तावत्र । द्विवचनमिति किम् । कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । तपरकर-मसंदेहार्थम् । प्रगृह्यप्रदेशाः । पुनर्प्रगृह्या अचीत्येवमादयः । ईदादीनां प्र-गृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

मणीवोऽस्य लम्बेते प्रियो वत्सतरो मम ।

दम्पतीव जम्पतीव रोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परर्द्धद्वैतः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसाते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिम्यत्र । मादिति किम् । अमुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति । किमिदं शे इति । सुपामादेशश्छन्दसि । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मे इति । अस्म इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवैकमुदाहरणम् अस्मे इन्द्राबृहस्पती इति । तत्र तथा पाठात् । इतरत्तु लौकिकमनुकरणम् । युष्मे इति । अस्मे इति त्वे इति । मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच् निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । निपात इति किम् । चकारात्र । एकाजिति किम् । प्राग्नये वाचमीरय । अनादिति किम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिषिधौ च यः ।

एतमातं हितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात इति वर्त्तते । तस्योकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । आहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्थे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति । इतिशब्दे ऽनार्थे अवैदिके परतः । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति । संबुद्धाविति किम् । गवित्ययमाह । अत्रानुकार्योऽनुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । असत्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यसदृशं विभाचार्थम् । इताविति किम् । वायोच । अनार्थे इति किम् । एता वा वत्सबन्धवित्यब्रवीत् ॥

उजः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उञ्जः प्रवृहत्संज्ञा भवति इतो शाकल्यस्या-
चार्यस्य मतेन । शाकल्येस्येति विभाषार्थम् । उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उञ्ज इति वर्त्तते । उञ्ज इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घो ऽनुना-
सिकः शाकल्यस्य मतेन प्रवृहत्संज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभाषार्थमिहाप्य-
नुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्षे इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे
वर्त्तमानं प्रवृहत्संज्ञं भवति । अथस्यां मामकी तनू । मामक्यां तन्वामिति प्राप्ते ।
मामक्यां, मामकी इति । तन्वां, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । ईदूता-
विति किम् । प्रियः सूर्यं प्रियो अग्ना भवाति । अग्निशब्दात्परस्याः सप्तम्या
हादेशः । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती मती सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या
इति प्राप्ते अर्थग्रहणं किम् । वाप्यश्वे नद्यातिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्ते ऽर्थग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्सवर्णोसावाडाभावाः प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यच्च दीर्घत्वं तच्चापि सरसी यदि ।

आपकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥

दाहपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाह्येपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका
भवन्ति । हुदाञ्, प्रणिददाति । दाह् दाने, प्रणिदाता । दो, प्रणिदयति । देह्,
प्रणिदयते । हुधाञ्, प्रणिदधाति । धेट्, प्रणिधयति वत्सो मातरम् । अदाविति
किम् । दाप् लवने, दातं बर्हिः । दैप् शोधने, अवदातं मुखम् । घुपदेशाः
घुमास्यागापाजहातिसां हलीत्येवमादयः * ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्ध्यन्तीत्ययमतिदेशः कार-
भ्यते । सप्तम्यर्थे वितिः । आदाविव अन्तइव एकस्मिन्चपि कार्यं भवति । यथा
कर्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति इवमौपम्यमित्यत्रापि यथा स्यात् ।
यथा वृक्षाभ्यामित्यत्रातोङ्स्य दीर्घत्वमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एक-
स्मिन्निति किम् । सभासचयने भवः सभासचयनः । आकारमात्रस्य वृद्धसंज्ञा
न भवति ॥

तरप्प्रमपौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा । कुमारितमा ।
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा घरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतहतेषु ह्यो
ऽनिकाचो ह्रस्व इत्येवमादयः ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहुगणवतुडति इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुकृत्वः । बहुधा । बहुकः ।
बहुशः । गणकृत्वः । गणधा । गणकः । गणशः । तावकृत्वः । तावद्वा । ताव-
च्छः । कतिकृत्वः । कतिधा । कतिकः । कतिशः । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्गे च
वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति । संख्यावाचिनोरेव । भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्या
संज्ञा विधीयते ॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यं समा-
सकन्विधिर्यम् ॥ * ॥ अर्धपञ्चमशूर्पः । अर्धः पञ्चमो येषामिति बहुव्रीहौ कृते
ऽर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतः । तद्वितार्थेति समासः । तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामित्यनुवृ-
त्तेस्ततः संख्यापूर्वस्य द्विगुसंज्ञायां शूर्पादजन्यतरस्यामित्यञ् ठञ्च । अद्यर्धपूर्व-
द्विगोरिति लुक् । अर्धपञ्चमकः । संख्याप्रदेशाः । संख्यावश्येनेत्येवमादयः * ॥

ष्यान्ता षट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्संख्येति संबध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या
सा षट्संज्ञा भवति । षकारान्तास्तावत् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । नका-
रान्ताः । पञ्च । सप्त । नव । दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनेह न
भवति । शतानि । सहस्राणि । अष्टानामित्यत्र नुङ् भवति । षट्प्रदेशाः षड्गो-
लुमित्येवमादयः ॥

डति च ॥ २५ ॥

इत्यन्ता या संख्या सा षट्संज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । कृतः । कृतवान् ।
भुक्तः । भुक्तवान् । ककारः कित्कार्यार्थः । उकार उगित्कार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशाः
श्वीदितो निष्ठायामित्येवमादयः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
सर्वः । सर्वो । सर्वं । सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वकः ।

विश्वः । विश्वौ । विश्वे । विश्वस्मै । विश्वस्मात् । विश्वेषाम् । विश्वस्मिन् । विश्वकः । उभ । उभय । उभयश्चस्य सर्वनामस्य प्रयोजनं सर्वनाम्स्तृतीया चेति । उभये । उभयस्मै । उभयस्मात् । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर । कतम । कतरस्मै । कतमस्मै । इतर । अन्य । अन्यतर । इतरस्मै । अन्यस्मै । अन्यतरस्मै । त्वशब्दान्यवाची स्वरभेदाद् द्विःपठितः । एक उदात्तो द्वितीयो ऽनुदात्तः । के चित्कारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वादिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम । नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । समः । समस्मै । कथं यथासंख्यमनुदेशः समानां समे देहे यजेतेति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेष्यते न सर्वत्र । सिम । सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं अहिर्यागोपसंव्यानयोः । तद् । तद् । यद् । इतद् । इदम् । अदस् । एक द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वोदिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः सर्वनाम् स्मै इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्मिंचित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिशां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्यै । दक्षिणपूर्वायै । दिग् यद्गुणं किम् । न बहुव्रीहविति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषा ऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समासबह्वयं किम् । समास इव यो बहुव्रीहस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहस्तत्र मा भूत् । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहविति किम् । द्वन्द्वे विभाषा मा भूत् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेति नित्यं प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यान्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रियविश्वाय । प्रियोभयाय । दुन्याय । अन्यथाय । इह च तत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ्च भवति । बहुव्रीहविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिवद्गुणं भूतपूर्वमात्रेण प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरावसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय । संवत्सरपूर्वाय । दुहपूर्वाय । अहपूर्वाय । समास इति वर्तमाने पुनः समासः

द्वित एधाच्यर्यन्तः । शस्तसी । कृत्वसुच् । सुच् । आच्थालौ । च्यर्थाश्च ।
आम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरदिः । निपाता वक्ष्यन्ते । प्रायीश्वराशि-
पाता इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः । अव्ययप्रदेशा अव्यया-
दाप्सुप इत्येवमादयः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्वितान्तः शब्दो ऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति । यस्माच्च सर्वविभक्ते-
रुत्पत्तिः सो ऽसर्वविभक्तिः । ततः । यतः । तत्र । यत्र । तदा । यदा । सर्वदा ।
सदा । तद्वित इति किम् । एकः । द्वौ । बहवः । असर्वविभक्तिरिति किम् ।
औपगवः । औपगवो । औपगवाः ॥

कृन्मजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । स्वादुं-
कारं भुङ्क्ते । संपन्नकारं भुङ्क्ते । लवणकारं भुङ्क्ते । एजन्तः । वच्ते रायः । ता वामेषे
रथानाम् । कृत्वे दत्ताय जीवसे । ज्योक्च सूर्ये दृशे । वच्ते इति वच्तेस्तुमर्च
सेसेनिति सेप्रत्यये कृत्वे षत्वे च कृते रूपम् । एषे इति इणः से प्रत्यये गुणे
षत्वे च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवेरसे प्रत्यये रूपम् । दृशे इति दृशेः केन-
त्ययो निपात्यते । दृशे विख्ये चेति । अन्तयद्वयमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् ।
मा भूत् । आधये । चिकीर्षवे । कुम्भकारेभ्य इति ॥

त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

त्वा तोसुन्कसुन् इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति । कृत्वा । इत्वा
तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा वत्सानामपाकर्त्ताः । भावतसखे स्थेक्-
कृज्वदीति इणः कृजश्च तोसुन्प्रत्ययः । कसुन् । सृषितृदोः कसुन् । पुरा क्रूरस्य
विसृपो धिरप्शिन् । पुरा जतुंभ्य आतृदः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासो ऽव्ययसंज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्थं
वचाराः । लुक् । उपानि प्रत्यनि शतभाः पतन्ति । मुखस्वर । उपानिमुखः ।
प्रत्यनिमुखः । मुखं स्वाङ्गमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं भाव्ययदिकृच्छेति
प्रतिषिध्यते । तस्मिन् प्रतिषिद्धे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । उपचार ।
ययःकारः । उपपयःकामः । विसर्जनीयस्यानिकस्य सकारस्य उपचार इति संज्ञा
तत्राव्ययीभावस्याव्ययत्वे ऽतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्षोषनव्ययस्येति पर्तु

दासः सिद्धो भवति । सर्वमिदं काण्डं स्वरादावपि पश्यते । पुनर्वचनमनित्य-
स्वज्ञापनार्थं तेनायं कार्यनियमः सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः,
पुरा क्रूरस्य विसृप, इति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति । किमिदं शि इति । जश्जसोः
शिरादेशः । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधानि । मधूनि । ज्यूनि ।
जतूनि । सर्वनामस्थानप्रदेशाः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्येवमादयः ॥

सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
नपुंसके न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जसञ्चे सर्वनामस्थानसंज्ञा पूर्वेषु भवत्येव ।
राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सुडिति किम् । राज्ञः पश्य ।
अनपुंसकस्येति किम् । सामनी । वेमनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा
भवति । इतिकरणार्थनिर्द्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठते ।
तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाः
प्रयोजयन्ति । विभाषा श्वेः । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः ।
विभाषाप्रदेशाः । विभाषा श्वेरित्येवमादयः ॥

इग्यणः संप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य संप्रसारणमित्येवा संज्ञा भवति ।
यज् । इष्टम् । वप् । उप्तम् । यद् । श्दीतम् । के चिदुभयया सूत्रमिदं व्याच-
क्षते । वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थः स्यान्वादेशसंज्ञ-
न्धसञ्चयः स संप्रसारणसंज्ञो भवति यणस्यानिक इग्यणः स संप्रसारणसंज्ञो भव-
तीति । तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते । अङ्कः संप्रसारणं वसोः संप्रसारण-
मिति । अनुवादे वर्णः, संप्रसारणाच्चेति । संख्यातानुदेशादिह न भवति ।
अदुहितरामिति । * संप्रसारणप्रदेशाः । वसोः संप्रसारणमित्येवमादयः ॥

आदान्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

आदिष्टिद्ववति अन्तः किद्ववति षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य । लविता । मुष्टो
भीषयते । टिप्रदेशाः । आर्धधातुकस्येड्गनादेरित्येवमादयः । क्तिप्रदेशाः ।
भिषो हेतुभवे बुभित्येवमादयः ॥

* द्युभ्यामित्त्र दिव उदिति अपरपरव्याप्तीर्वा नेति इह क्तिप्रदेशः ।

मिदचो ऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टा-
नामन्त्यादचः परो मिद्ववति । स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विहणद्वि ।
मुञ्चति । पयांसि । मित्प्रदेशाः । रुधादिभ्यः श्नमित्येवमादयः । मस्तेरन्त्या-
त्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । मग्नः । मग्नवान् । मङ्गा । मङ्गुम् ॥

एच इगघ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्यइगेव ह्रस्वो भवति नान्यः । रै । अतिरि । नै ।
अतिनु । गो । उपगु । एच इति किम् । अतिखट्वः । अतिमालः । ह्रस्वा-
देशइति किम् । देवदत्त । देवदत्त ॥

षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते
सा स्थानेयोगैव भवति नान्ययोगा स्थानेयोगनिमित्तभूते सति सा प्रतिपत्तव्या ।
स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति दर्भाणां
प्रसङ्गइति गम्यते । एवमिहापि अस्तेः स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति । भविता । भवि-
तुम् । भवितव्यम् । ब्रुवः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । प्रसङ्गे
संबन्धस्य निमित्तभूते ब्रुव इति षष्ठी । बहवो हि षष्ठ्यर्थः स्वस्वाम्यनन्तर-
मीपसमूहविकाराद्यवाद्यास्तत्र यावन्तः शब्दे संभवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तो
नियमः क्रियते षष्ठी स्थानेयोगेति । स्थाने योगो ऽस्या इति व्याधिकरणो बभू-
व्रीहिः । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ॥

स्थानेन्तरतमः ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः । कुतश्च शब्द-
स्थान्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानतः । अकः सवर्णे दीर्घः । दण्डायम्
यूपायम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ एव दीर्घ आकारो भवति । अर्थतः । वतव्य-
चासौ युवतिश्च वातण्ड्ययुवतिः । पुंवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दे ऽतिद्विष्यते
गुणतः । पाकः । त्यागः । रागः । चर्जाः कुधियण्यतोरिति चकारस्याल्पप्राक-
षोषस्य तादृश एव ककारो भवति जकारस्य घोषवतो ऽल्पप्राणस्य तादृश-
गकारः । प्रमाणतः । अमुष्मे । अमूष्याम् । अदसोसेदोदु दो म इति ह्रस्व-
ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानेबह्वचं किम् । यत्रानि-
मान्तर्यं संभवति तत्र स्थानत इवान्तर्यं जलायो यथा स्यात् । चेता । स्तोत्र-
प्रमाणतो ऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र स्थानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । त-
बह्वचं किम् । वाग्वसति । चिष्टुर्भवति । अयो होन्यतरस्यामिति इकार-

पूर्वसर्वं क्रियमाणं सोप्राणः सोप्राण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः, नादवतो नाद-
वन्त इति तृतीयाः, तमव्यङ्ग्याद्यो सोप्राणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

उः स्थाने ऽह् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता । कर्त्ता । किरति ।
गिरति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । उरिति किम् । खेद्यम् । गेयम् । अयं बह्वचं
किम् । सुधातुरकह् च । सौधातकिः ॥

अलो ऽन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

बष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः ।
इद्गीय्याः । पञ्चमोणिः । द्रशमोणिः ॥

डिञ्च ॥ ५३ ॥

डिञ्च य आदेशः सो ऽनेकालपि अलोन्त्यस्य भवति । आनङ्गुतो वृन्दे ।
होतापोतारो । मातापितरौ । तातडि डिङ्करणस्य गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वात्स-
र्वादेशस्तातङ् भवति । जीवताद्भवान् । जीवतात्त्वम् ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येत्यम् । क्व च परस्य कार्यं शिष्यते ।
यत्र पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा । ईदासः । आसीनो यजते । द्युन्तश्च सर्वम्यो
ऽप ईत् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् ॥

अनेकादिशत्सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिञ्च सर्वस्य बष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति ।
अस्तेभुः । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । शित्कत्त्वपि । जश्चसोः शिः ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

स्थानिवदादेशो नखिवधौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमति-
देश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति
स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्त्तयित्वा । अन-
लाधिरनेकात्विधिरित्यर्थः । किमुदाहरणम् । धात्वङ्गुतद्विताव्ययसुपिङ्ग-
दादेशाः । धात्वादेशो धातुवद्भवति । अस्तेभुः । द्रव्यो वधिः । आर्धधातुकवि-
षये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तद्व्यादयो भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । अङ्गादेशो ऽङ्गवद्भवति । केन । का-
व्याम् । कैः । किमः कादेशे कृते ऽङ्गाश्रया इन्द्रदीर्घत्वोपपादा भवन्ति । कदादेशः

कृद्वृत्ति । प्रकृत्य । प्रकृत्य । ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक्क
 वति । तद्धितादेशस्तद्धितवृत्तिवति । दाधिकम् । अद्यतनम् । कृत्तद्धितसमास
 श्वेति प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशो ऽव्ययवृत्तिवति । प्रस्तुत्य । प्रकृत्य
 उपस्तुत्य । अव्ययादिति सुब्रुग् भवति । सुबादेशः सुब्रुवृत्तिवति । वृत्ताय । वृ-
 त्ताय । सुपि चेति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तिङ्गवृत्तिवति । अकुक्षतम् । अकु-
 क्षत । सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवृत्तिवति । यामो क-
 स्वम् । जनपदो नः स्वम् । पदस्येति ह्रस्वं भवति । वत्करणं किम् । स्या-
 आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायातीति स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आडो यमहनः
 आहत । आवधिष्टेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशयहणं किम् । आनु-
 मानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु । एहः । अनल्विधा-
 विति किम् । व्युपथितदादेशा न स्थानिवद्वृत्तिवन्ति । द्यौः । पन्थाः । स इति
 हल्ङाविति सुलोपो न भवति ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ५० ॥

पूर्वकानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः । अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः
 स्थानिवदिति वृत्तंते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिच्चिति निमित्तसप्तमी ।
 पूर्वविधाविति विषयसप्तमा । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्था-
 निवृत्तिवति । पठयति । अवधीत् । बहुखट्वकः । पटुमाचष्टइति णिचि टिलोप
 कृते तस्य स्थानिवद्भावादत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् । अते
 लोपस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लङेरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहु-
 खट्वक इति आपोन्यतरस्यामिति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्ते ऽन्यात्पूर्व-
 मिति स्वरो न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अक्राष्टाम् । आगत्य ।
 प्रश्न इति प्रच्छेर्नङ्प्रत्यये क्तोः शूडनुनास्कि चेति कृकारस्य शकारः परनिमि-
 त्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानिवद्वृत्तिवति । अक्राष्टामिति भ्रलो भलीति सिचो लोप
 परनिमित्तकः कृषेः षकारस्य षठोः कः सीति ककारे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्वृत्तिवति ।
 आगत्येति वा ल्यपीति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्ये न स्थानि-
 वृत्तिवति । परस्मिच्चिति किम् । युवजानिः । वधूटोजानिः । वैयाघ्रपक्षः । आदी-
 ध्ये । युवजानिरिति जायाया निह न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिव-
 वति । वैयाघ्रपक्ष इति न परनिमित्तकः पादस्यान्तलोपः पदार्थं न प्रतिष-
 ध्नाति । आदीध्ये इति दीधीह उत्तमपुरुषैकवचने टेरित्वस्यापरनिमित्तकत्वा
 यीवर्षयोर्दीधीवेव्योरिति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे नै-
 वाश्वीयाः । नैधेयः । हे गौरिति वृद्धिरजादेशः संवृद्धिलोपे कर्त्तव्ये न स्थानिव-
 वति । आश्वीया इति आश्वस्यामीच्छात्रा इति वृद्धाच्छ इति छः हलन्ता

तस्येति यकारलोपे कर्त्तव्ये ऽवादेशो न स्थानिवद्भवति । नैधेयः । आतो लोप
इटि चेत्याकारलोप इत श्वानिज इति द्युल्लक्षणे प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार- दीर्घजश्चर्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते । पदान्तविधिं
प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कौ स्तः । यौ स्तः । तानि सन्ति । यानि सन्ति ।
श्नसोरलोपः कृडिति सार्वधातुकरिति परनिमित्तकः स पूर्वविधावावादेशे यवा-
देशे च कर्त्तव्ये स्थानिवत्स्यात्, अस्मादुवनाच्च भवति । द्विर्वचनविधिं प्रति न
स्थानिवद्भवति । दद्युञ्च । मद्युञ्च । यवादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावा-
दनचि चेति धकारस्य द्विर्वचनं न स्यादस्मादुवनाद्भवति । वरे योजादेशः स
पूर्वविधिं प्रति न स्थानिवद्भवति । अप्सु यायावरः प्रवपेति पिण्डान् । यातेर्य-
ङन्ताद्व्यश्च यङ् इति वरचि कृते ऽतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वा-
दातो लोप इटि चेत्याकारलोपः स्यादस्मादुवनाच्च भवति । यलोप । यलोप-
विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिचि कृते ऽतो-
लोपः परनिमित्तको लोपो व्योर्बलीति यलोपे स्थानिवत्स्यादस्मादुवनाच्च भव-
ति । स्वर । स्वरविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । एषुलि कृते ऽतोलोपः परनिमित्तको लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्थरे
कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवतीति । सवर्णे । सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानि-
वद्भवति । शिण्डि । पिण्डि । शिबेः पिबेश्च लोपमध्यमपुरुषैकवचने इथादिस्यः
श्नम् हित्वाधित्वष्टुत्वजश्चत्वेषु कृतेषु श्नसोरलोपः कृडिति सार्वधातुके परनि-
मित्तको ऽनुस्वारस्य ययि परसवर्णे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार । अनु-
स्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिं वन्ति । पिं वन्ति । नश्चापदान्तस्य
अलीति अनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरलोपो न स्थानिवद्भवति । दीर्घे । दीर्घविधिं प्रति
अजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीर्घना । प्रतिदिर्घने । प्रतिदिर्घचित्येतस्य
भस्येत्यधिकृत्य तृतीयैकवचने चतुर्थैकवचने च अलोपो ऽन इति अकार-
लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्भुलि चेति दीर्घत्वं न स्यात्, नञ्च
अकारो इत्यर इति अस्मादुवनाद्भवति । जङ् । जङ्गविधिं प्रत्यजादेशो न स्था-
निवद्भवति । सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे । वज्रान्ते इरी धानाः । अदेः क्तिनि
बहुलं छन्दसीति वस्तादेशः, घसिभसोर्हति चेति उपधालोपः, कलो कलीनि
अकारलोपः, कषस्तप्रोट्वाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् कसां
अङ् कशीति धकारस्य जङ्त्वं न स्यादस्मादुवनाद्भवति । समाना मिः,
समानस्य सभावः । सन्धिः । वज्रामिति । भसेत्ताङ्द्विवचने अपः स्तुः, द्विर्व-

चन, मभ्यासकार्यं, घसिभसोर्हलि चेति उपधा लोपः, भलो भलीति सका
लोपः, भवस्तथोर्द्धाध इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् भलां च
भशीति जश्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । चर् । चर्विधिं प्रत्यजादेशो
स्थानिवद्ववति । जतुतुः । जतुः । अतचमीमदन्त पितरः । लिङ्द्विवचनबहुव
चनयोरदेर्घस्लादेशः, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, द्विर्वचन, मभ्यासकार्यं
तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वात् खरि चेति घकारस्य चत्वं न स्यादस्माद्वचना
द्ववति । शासिघसिघसीनां चेति षत्वम् । अतचित्यदेर्लुङ्बहुवचनघस्लादेशो
शृङ्गेरागतस्य मन्त्रे घसहुरेति लुक्, गमहनजनखनघसामित्युपधालोपः, तस्य
स्थानिवत्त्वात् खरि चेति चत्वं न स्यादस्माद्वचनाद्ववति । स्वरदीर्घयलोप
लोपाजादेशो न स्थानिवद्ववति । अन्यत्र तु स्थानिवदेव । तेन बहुवद्वक्
किर्याः । गिर्याः । वाय्वोरिति स्थानिवत्त्वात् स्वरदीर्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेचि ॥ ५९ ॥

द्विर्वचननिमित्ते ऽचि अजादेशः स्थानिवद्ववति द्विर्वचनएव कर्तव्ये
रूपातिदेशश्चायं नियतकालस्तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आ
ल्लोपोपधालोपणिलोपयण्यवायावादेशः प्रयोजनम् । आल्लोपः । पपतुः । पपु
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्वावादेकाच इति द्विर्वचनं
भवति । उपधालोपः । जघ्नतुः । जघ्नः । गमहनजनखनघसामित्युपधालोपे
ऽपचकत्वाद् द्विर्वचनं न स्यात्, अस्माद्वचनाद्ववति । णिलोपः । आटिटत्
आटर्तेर्णोचि लुङि चङि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादजादेर्द्वितीयस्येति टि
व्यस्य द्विर्वचनं भवति । यण् । चक्रतुः । चक्रुः । करोतेरतुसि उसि च यणादि
कृते ऽनच्त्वाद् द्विर्वचनं न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्ववति । अयवायावादेशः
निनय । निनय । लुत् । लुत् । लुत् । जयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे कृते वा
वायावादेशस्तेषां स्थानिवत्त्वात्तेलोनैलाविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचनं
इति किम् । जल्ले । मल्ले । अषणमाकारस्य न भवति । द्विर्वचननिमित्त
किम् । दुव्ववति । ऊठि यणादेशो न स्थानिवद्ववति । अचीति किम् । ची
यते । वेध्मीयते । ईघ्राध्पर्यङि चेति ईकारदेशस्तस्य स्थानिवद्वावादाकार
द्विर्वचनं स्यात् । अज्यहणादे भवति ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवणमनुस्वारणमनुपलब्धिभवावो वर्णोपनाश इत्यनर्थान्
मैतैः शब्दैर्योगाभिधीयते तस्य लोप इतोयं संज्ञा भवति । अर्थस्येयं संज्ञा
शब्दस्य । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं भवति । गोधाया कृक् । गोधिरः । पर्व
जीवे रदानुक् । जीरदानुः । दिवेर्मनिन् । आस्तेमाणम् । यकारवकारयोर

नमिहोदाहरणम् । अपरस्यानुबन्धादेः प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशः लोपो व्योर्वली-
त्येवमादयः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप् इत्येताः संज्ञा भ-
वन्ति । अनेकसंज्ञाविधानाच्च तद्भावितग्रहणमिह विज्ञायते । लुक्संज्ञाभावितं
प्रत्ययादर्शनं लुक्संज्ञं भवति । श्लुसंज्ञाभावितं श्लुसंज्ञं भवति । लुप्संज्ञाभावितं
लुप्संज्ञं भवति । तेन संज्ञानां संकरो न भवति । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । अस्ति । जुहोति । वरणाः । प्रत्ययग्रहणं किम् । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।
लुक्श्लुलुप्प्रदेशाः लुक्द्रुतलुकि, जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, अनपदे लुबित्येवमादयः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमार-
भ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत,
अधोगित्यत्र सुप्तिङोर्लुप्तयोः सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । अधोगिति
दुष्टेर्लोङि तिपि शब्दलुकि तिलोपे घत्वभष्भावजशत्वचत्वेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्य-
यइति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्वप्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इह मा
भूत् । आघ्नीय । सङ्ग्रीय । हनिगम्योर्लोङात्मनेपदे लिङः स लोपोनन्त्यस्येति
सीयुट्सकारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र प्रत्ययलक्षणेन क्लीत्यनुनासिकलोपो
न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् । रायः कुलं रैकुलम् । गवे दितं गवित-
तम् । आयवादेशौ न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणांमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन
लुप् प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । मृष्टः । जुहुतः ।
अङ्गप्रोर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धौ न भवतः । लुमतेति किम् । कार्यते ।
अङ्गस्येति किम् । पञ्च । सप्त । पयः । साम ॥

अचोन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । आतावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां
येन्येषां तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । इच्छन्तः । सोमसुत ।
उच्छन्तः । आताम् । आचाम् । आम्शब्दः । पचेते । पचेथे । टिप्रदेशाः । दित
आत्मनेपदानां टेरित्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धात्वादौ वर्णसमुदाये ऽन्त्यादलः पूर्वा यो वर्णः सोलेवोपधासंज्ञो भवति । पच् । पठ् । अकारः । भिद् । छिद् । इकारः । बुध् । युध् । उकारः । वृत् । वृध् । अकारः । अल इति किम् । शिष्टः । शिष्टवान् । समुदायात्पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशाः । अत उपधाया इत्येवमादयः ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । इको यणचि । दध्युदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । अग्निचिदन्नेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशउत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । तिङ्गुतिङः । ओदनं पचति । इह न भवति । पचत्योदनमिति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य शास्त्रं बोध्यं प्रत्याख्यं भवति न बाह्यो ऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्जयित्वा । शब्देनार्थावगतेरर्थं कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनां शब्दानां संप्रत्ययो मा भूदिति सूत्रमिदमारभ्यते । अग्नेर्देक् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निशब्दे ऽग्निशब्दस्यैव ग्राहको भवति न ज्वलनः पावको धूमकेतुरिति नातः प्रत्ययो भवति । उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् । औदश्वित्कम् । औदश्वितम् । तत्कमरिष्टं कालशेषं दण्डाहतं मघितमिति नातः प्रत्ययो भवति । अशब्दसंज्ञेति किम् । दाधा छ्वादाप् । तरप्प्रमपौ घः । घुग्रहणेषु घग्रहणेषु च संज्ञिनां ग्रहणं न संज्ञायाः ॥ सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् ॥ * ॥ सिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयोजनम् । वृक्षाद्यर्थम् । विभाषा वृक्षमृगतृणेति । प्लवन्यबोधम् । प्लवन्यबोधाः । पिप्परीयायवचनस्य स्वाद्यर्थम् ॥ * ॥ पिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । स्वाद्यर्थम् । स्वे पुषः । स्वपोषं पुष्टः । रैपोषम् । धनपोषम् । अश्वपोषम् । गोपोषम् । जिपर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् ॥ * ॥ जिचिर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् । ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति । पुण्यमिन्द्रसभा । चन्द्रमुप्तसभा । किञ्चित्

द्विशेषाणां च मत्स्याद्वयम् ॥ * ॥ भिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्वयम् । पक्षिमत्स्य-
मृगानु हन्तीति ठक् । पाक्षिकः । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाकुनिकः ।
पर्यायाणां न भवति । अजिह्वान् हन्तिः । अनिमिषान् हन्तीति । अस्येष्ट्यते ।
मीनान् हन्तीति मैनिकः ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणु एह्यमाण उदित्व सवर्णानां
शाहको भवति स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययं वर्जयित्वा । आद्रुणः । अस्य च्यौ ।
यस्येति च । स्वरानुनासिक्यकालभिन्नस्य ग्रहणं भवति । उदित्वस्त्वपि । चुट्ट ।
लशक्तद्विते । चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम् ।
सनाशंसभिन्न उः । अ सांप्रतिके । दीर्घा न भवति ।

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः तादृपि परस्तपरः । तपरो वर्णस्तत्कालस्या-
त्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णम् शाहको भवति स्वस्य च रूपस्य ।
विधिर्यमिदम् । अणिति नानुवर्तते । अणामन्येषां च तपराणाम् इदमेव ग्रहण-
कशास्त्रम् । अतो भिस ऐसित्येवमात्सु पूर्वग्रहणकशास्त्रं न प्रवर्ततएव । अतपरा
अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् । अतो भिस ऐस् । वृत्तैः । प्रवृत्तैः । विद्वनो-
रनुवासिकस्थात् । अज्जाः । गोः । तत्कालस्येति किम् । खट्वाभिः । मालाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेत्संज्ञकं सह एह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां शाहको
भवति स्वस्य च रूपस्य । अण् । अक् । अच् । हल् । सुप् । तिङ् । अन्त्ये-
नेति किम् । सुहिति तृतीयैकवचनेन टा इत्यनेन ग्रहणं मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य शाह-
को भवति स्वस्य च रूपस्य । एरच् । इवर्णान्तादक्षप्रत्ययो भवति । वयः ।
जयः । अयः । ओरावश्यके । उवर्णान्ताद् एयव्रुवति । अवश्यताव्यम् । अव-
श्यभाव्यम् । समासमत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विती-
यान्तं शिवादिभिः सह समस्यते । कष्टश्रितः । इह मा भूत् । कष्टं परमश्रित
इति । मत्ययविधौ । नडादिभ्यः कक् । नडस्यापत्यं नडासनः । इह मा भूत् ।
सूत्रादस्यापत्यं सौचनानिः । किमविशेषेण । नेत्याह ॥ उमिदुर्लभद्वयवर्जमिति
शाहको ॥ * ॥ उयितश्चेति ङीप्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति । भवती । अति-

भवती । प्रवृत्तहणम् । अत इष्टः । दातिः । प्रातिः ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाव-
त्तुष्टम् ॥ * ॥ अत्यहणे यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् । अचि श्रुधा-
तुष्टम् । योरियदुवहाविति । श्रियः । भुवः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छ-
ब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीयः । मालीयः ।
चौपयवीयः । कापटवीयः । आदिरिति किम् । सभासंनयने भवः सभासच-
यनः ॥ वा नाभ्येयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ देवदत्तीयः । देवदत्ताः ॥
गोत्रान्तादसमस्तभ्येत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ घृतप्रधानो रौढिः घृत-
रौढिः । तस्य छात्रा उत्तरौढीयाः । ओदनप्रधानः पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य
छात्रा ओदनपाणिनीयाः । वृद्धाभीयाः । वृद्धकाश्यपीयाः ॥ जिह्वाकात्यहरि-
तकात्यवर्जम् ॥ * ॥ जैह्वाभ्याः । हारितकाताः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिबहुणमुत्तराथेऽनुवर्तते । इह न संबध्यते । त्यदादीनि
शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्वरीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमी-
यम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । मदीयम् । त्वादायनिः । मादायनिः । भव-
दीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिबहुणमुत्तराथेऽनुवर्तते । एङ् यस्यचामादिस्तत्प्राग्देशाभिधाने
वृद्धसंज्ञं भवति । एषीपवनीयम् । भोजकटीयः । गोर्दीयः । एङिति किम् ।
आहिरुक्कः कान्यकुब्जः । प्राचामिति किम् । देवदत्तो गुप्तवाहीकेषु ग्रामः ।
तत्र भवो देवदत्तः । देशइति किम् । गोमत्यां भवा मत्स्य गोमताः ।

प्रागुदञ्चो विभजते हंसः सीरोदके यथा ।

विदुषां शब्दसिद्धाथे सा नः पातु शरावती ।

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिक्यां वृत्तौ
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।**

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ऽङ्गिङ्ङित् ॥ १ ॥

अतिदेशेयम् । गाङ्गिति इहादेशो दृश्यते, न गाङ् गताविति । इको-
त्सन्न्यासेत्वात् । कुटादयोपि कुटकोटित्यदत्येतदारभ्य यावत् कुङ्शब्दे इति

इभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परे ऽङिणतः प्रत्यया डितो भवन्ति डिद्ववन्तीत्यर्थः ।
गाङ्कः । अङ्गगीष्ट । अङ्गगीषाताम् । अङ्गगीषत । कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटि-
तुम् । कुटितव्यम् । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटितव्यम् । अङ्गिणदिति किम् ।
उत्कोटयति । उत्चुकोट । उत्कोटकः । उत्कोटो वर्त्तते ॥ व्यचेः कुटादित्व-
मनसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विचिता । विचितुम् । विचितव्यम् । अनसीति
किम् । उरुव्यचाः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

ओविज्जी भयचलनयोः, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो डिद्ववति । उट्टि-
जिता । उट्टिजितुम् । उट्टिजितव्यम् । इडिति किम् । उट्टेजनम् । उट्टेजनीयम् ॥

विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥

इडिति वर्त्तते । ऊर्णुञ् आच्छादने, अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा
डिद्ववति । प्रोर्णुविता । प्रोर्णुविता । इडित्येव । प्रोर्णवनम् । प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुकं यदपित्तन्डिद्ववति । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः । चि-
न्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम् । कर्ता । कर्तुम् । कर्त्तव्यम् । अपिदिति
किम् । करोति । करोषि । करोमि ॥

असंयोगाल्लिङ्गित् ॥ ५ ॥

अपिदिति वर्त्तते । असंयोगान्ताद्वातोः परो लिट्प्रत्ययो ऽपित् किद्व-
वति । बिभिदतुः । बिभिदुः । चिच्छिदतुः । चिच्छिदुः । ईजतुः । ईजुः । असं-
योगादिति किम् । ससंसे । दध्यसे । अपिदित्येव । बिभेद * ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

इन्धिभवतीत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्ववति । समीधे दस्युहन्त-
म् । पुत्र ईधे अथर्वणः । भवतेः । सत्वपि । बभूव । बभूविथ । इन्धेः संयो-
गाधे बहवम् । भवतेः पिदर्थम् । अत्रेष्टिः । अन्यिबन्दिदम्भिस्वञ्जीनामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अथतुः । अथुः । अथतुः । येथुः । देभतुः । देभुः । परिबस्वजे ।
परिबस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुष क्लिश वद वस् इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्व-
वति । न क्त्वासेदिति प्रतिबोधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादप्रकर्षः । गुधकुषेक्लि-

शीनां तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृदित्वा । मृदित्वा ।
गुधित्वा । कुषित्वा । क्षिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ॥

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्रच ॥ ८ ॥

रुद विद मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ इत्येतेभ्यः सञ्च त्वा च कितौ भवतः ।
रुदविदमुषीणां रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । ग्रहेर्विध्य-
र्थमेव । स्वपिप्रच्छोः सञ्चर्थं ग्रहणम् । किदेव हि त्वा । उदित्वा । रुदित्वा ।
विदित्वा । विविदित्वा । मुषित्वा । मुमुषित्वा । ग्रहीत्वा । जिघृक्षति ।
सुप्ता । सुषुप्सति । पृष्ट्वा । पिपृच्छति । ग्रहादीनां कित्वात्संप्रसारणं भवति ।
किरश्च पञ्चभ्य इति प्रच्छेरिडागमः ॥

इको भल्ल ॥ ९ ॥

सञ्चित्यनुवर्तते । त्वेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो भलादिः सन्
किद्ववति । विचीषति । तुष्टुषति । चिकीर्षति । इक इति किम् । पिपासति ।
तिष्ठासति । भल्लति किम् । शिशयिषते । किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भू-
दिति । अङ्गनगमां सनीति दीर्घत्वं गुणस्य बाधकं भविष्यति । यद्येव तर्हि
दीर्घत्वं गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधते । तस्माद्दीर्घत्वस्यावकाशदानाय
कित्वात्संप्रसारणम् । विचीषतीत्यादिषु सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाद् णिलोपेन
बाध्यते । जीप्सति ॥

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद्दीर्घारम्भात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमृदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥

हलन्ताञ्च ॥ १० ॥

इकः सन् भल्किदिति वर्तते । समीपवचनान्तशब्दः । हल् वासा-
न्तश्च हलन्तः । इगन्तादिकसमीपादुलः परः सन् भलादिः किद्ववति । विभि-
त्सति । बुभुत्सते । इक इत्येव । पिपत्सते । भलित्येव । विवत्सिते । दम्भे-
रग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ॥

सिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

हलन्तर्भदको भल्किदिति वर्तते । सनिति निवृत्तम् । गन्तादिकसमी-
पादुलः परो भलादी सिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः । भित्सीष्ट ।
भुत्सीष्ट । सिचि सत्त्वपि । अभित् । अमुष्टु । इक इत्येव । यक्षीष्ट । अयष्टु ।

संप्रसारणं हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम् । असाचीत् । अद्राचीत् ।
सृजिदृशोर्भक्त्यमकितीत्यमागमो न स्यात् । हलन्तादित्येव । चेष्टीष्ट । अचेष्ट ।
गुणो न स्यात् । भलित्येव । वर्त्तिषीष्ट । अवर्त्तिष्ट । गुणो न स्यात् । लिङ्-
सिचाविति किम् । द्वेष्टा । द्वेत्यति ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु भलादी कितौ भवतः ।
कृषीष्ट । हृषीष्ट । सिचः खल्वपि । अकृत । अकृत । भलित्येव । वरिषीष्ट ।
अवरिष्ट । वृत्तो वा । अवरीष्ट* ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्म-
नेपदेषु भलादी वा कितौ भवतः । संगंसीष्ट । संगसीष्ट । सिचः खल्वपि ।
समगत । समगस्त । कित्त्वपत्ते अनुनासिकलोपो भवति अनुदात्तोपदेशवनति-
तनोत्यादीनामिति ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्ववति । आहत । आहसाताम् । आहसत ।
सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः । सिजग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा-
भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य
नित्यत्वात्कित्वस्य प्रयोजनं नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्त्तमानात्परः सिच्
प्रत्ययः किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धनं सूचनं, परेण प्रच्छाद्यमानस्या-
वद्यास्याविष्करणम् । अनेकार्थत्वाद्वातूनां यमिस्तत्र वर्त्तते । उदायत । उदाय-
साताम् । उदायसत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः कित्त्वादनुनासिकलोपः ।
आहो यमहन इत्यात्मनेपदम् । गन्धनदति किम् । उदायस्त पादम् । उदा-
यस्त कूपादुदकम् । उद्धृतवानित्यर्थः । सकर्मकत्वेपि समुदाहृत्यो यमो ऽयन्ध-
इत्यात्मनेपदम् ॥

विभाषापयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेष्विति वर्त्तते । यमेर्धातोर्पयमने वर्त्तमानात् परः
सिचप्रत्ययो विभाषा किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम् । उपा-

* आत्मनेपदेष्वित्येव । अकार्वात् । इति व्याचिन्तकः पाठः ।

† रज्जुम् । पा० ।

यंस्त कन्याम् । उपायत भार्याम् । उपायंस्त भार्याम् । उपयमनं स्वीकरणं
विवाहः द्वारकर्म पाणिग्रहणमित्यर्थः । उपाद्यमः स्वकरणइत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाध्वोरिञ्च ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेष्विति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चा-
न्तादेशः सिञ्च किद्ववति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थिताताम् ।
उपास्थिवत । घुसंज्ञकानाम् । अदित । अधित ॥

इञ्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदृतेपि सः ।

अनन्तरे गृतो मा भूत् गृतश्च विषये स्मृतः ॥

न त्वा सेट् ॥ १८ ॥

त्वाप्रत्ययः सेणन किद्ववति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । सेडिति किम् ।
हत्वा । हुत्वा । त्वाग्रहणं किम् । निगृहीतिः । उपसृष्टिः । निकृष्टिः ॥

न सेडिति कृते ऽकित्वे निष्ठाग्रामवधारणात् ।

चापकान्न परोक्षायां सनि कल्पहणं विदुः ॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीषनि ।

वस्वथै किदतीदेशान्निगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिधृषः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्त्तते । शीङ् स्विदि मिदि त्विदि धृष् इत्येतेभ्यः परो
निष्ठाप्रत्ययः सेणन किद्ववति । शयितः । शयितवान् । प्रस्वेदितः । प्रस्वेदित-
वान् । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रध-
र्षितवान् । सेडित्येव । स्विचः । स्विचवान् । स्विदादीनामादितश्चेति निष्ठा-
ग्रामिदृ प्रतिविध्यते । विभाषा भावादिकर्मखोरिति पक्षेभ्यनुज्ञायते स विषयः
कित्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृषस्तितिज्ञायाम् ॥ २० ॥

मृषेर्धातोः तितिज्ञायामर्थे निष्ठा सेणन किद्ववति । तितिज्ञा क्षमा ।
मर्षितः । मर्षितवान् । तितिज्ञायामिति किम् । अपमृषितं वाक्यमाह ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मखोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेणन किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्वातोः परो भावे आदिकर्मणि
च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्ववति । व्युत्तितमनेन । व्युत्ति-

* इत्वेति पाठान्तरम् ।

† सेड न किदिति वर्त्तते । पा० ।

तमनेन । प्रद्योतितः । प्रद्युतितः । मुदितमनेन । मोदितमनेन । मुदितः । प्रमोदितः । उदुपधादिति किम् । लिखितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् । हचितं कार्णोपणं ददाति । सेडित्येव । प्रभुक्त ओदनः । व्यवस्थितविभवा चेयम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति । गुधपरिच्छेदने । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूङः त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वर्यते । उत्तरसूत्रे पुनर्वाच्यवचनात् । न सेडिति वर्जते । पूङश्चेतीद्विहितः क्लिशः त्वानिष्ठयोः पूङश्चेति । पूङः परो निष्ठाप्रत्ययः त्वा च सेण न किद्ववति । पवितः । पवितवान् । त्वाप्रत्ययश्च न त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेधः । तस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । नित्यमक्षित्वमिडाद्योः त्वानिष्ठयोः त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥

नोपधात्पफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्वातोस्यकारन्तात्फकारान्ताच्च परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । ग्रथित्वा । ग्रथित्वा । ग्रथित्वा । ग्रथित्वा । गुफित्वा । गुफित्वा । नोपधादिति किम् । रेफित्वा । गोफित्वा । यफान्तादिति किम् । खंसित्वा । ध्वंसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि चत् इत्यन्तेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेड्वा न किद्ववति । वञ्चित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । चतित्वा । चतित्वा । चतरीयङाधेधातुको विकल्पितः । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव । वत्त्वा ॥

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते कित्त्वं विकल्प्यते । तृषि मृषि कृशि इत्यन्तेभ्यः परः त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्ववति । तृषित्वा । तृषित्वा । मृषित्वा । मृषित्वा । कृषित्वा । कृषित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थं श्रेयैव हि वर्जते ॥

रलो व्युपधादुलादेः संश्च ॥ २६ ॥

वेति वर्जते । सेडिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्तादुलादेः परः संश्च त्वा च सेटो वा कित्तौ भवतः । व्युषित्वा । व्युषित्वा । दिव्युषित्वा । दिव्युषित्वा । लिखित्वा । लिखित्वा । लिखित्वा । लिखित्वा । इल इति किम् । वेवित्वा । दिवेवित्वा । व्युपधादिति किम् । वरित्वा । वरित्वा । इलादेरिति किम् । वषित्वा । वषित्वा । सेडित्येव । भुत्वा । भुभुक्षते ॥

उकालो ऽज् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

अति त्रयाणामयं मात्रिकद्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणां प्रश्लिष्टनिर्देशः ।
ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैकवद्भावे पुल्लिङ्गनिर्देशः । उकञ् ३ इत्येवं कालोज्
यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवं संज्ञा भवति । उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु । उकालो
दीर्घः । कुमारी । गौरी । ऊ ३ कालः प्लुतः । देवदत्ता ३ अन्वसि । कालय-
ह्वं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । आलूय । प्रलूय । ह्रस्व-
स्य पिति कृति णिति तुङ्ग भवति । अज्यह्वं संयोगाच्चासमुदायनिवृत्त्यर्थम् ।
मतस्य । प्रस्य । ह्रस्वाश्रयस्तुङ्गा भूत् । तितउच्छत्रम् । दीर्घात्पदान्ताद्वेति
विभाषा तुङ्गा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रदेशाः । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥

अचइच ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच
इव स्थाने वेदितव्याः । वक्ष्यति ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । रे । अतिरि ।
नौ । अतिनु । गो । उपगु । अच इति किम् । सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । अकृत्सा-
र्वधातुकयोर्दीर्घः । चीयते । श्रूयते । अच इति किम् । भिद्यते । क्रिद्यते ।
वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । देवदत्ता ३ । यज्ञदत्ता ३ । अच इति किम् ।
अग्निची ३ त् । सोमसू ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः ।
अजिति वर्तते । इह मा भूत् । कौः । पन्याः । सः । कुभ्याम् । कुभिः ।
नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दः स्वरे वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रचिदु
इव तदहं तन्मुखेचि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुपलभ्यमानो यो ऽच् स उदा-
त्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते । उच्चैः षठ्-
तीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चत्वं संज्ञिनो विशेषणम् । तात्त्वादिषु हि भाग-
वत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नो ऽच् स
उदात्तसंज्ञो भवति यस्मिन्मुच्चार्यमाखे गात्राख्यामायामो निबद्धो भवति । ऊर्ध्वता
अक्षिप्तता स्वरस्य । संवृतता कण्ठविवरस्य । ये । ते । के । उदात्तप्रदेशा
आद्युदात्तश्चेत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योच् सोनुदात्तसंज्ञो भवति । समाने

स्थाने नीचभागे निष्पद्ये ऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गान्नाणामन्वव-
सर्गा भवति । मार्दवम् । स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । कण्ठविस्तरस्योहता
महता । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चाणि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनु-
दात्तप्रदेशा अनुदात्तौ सुप्पितावित्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्त्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योच् स स्वरित । संज्ञो
भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ
गृह्येते नाचौ । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते ।
शिक्यम् । कन्या । सामन्यः । कृ । स्वरितप्रदेशाः तित्स्वरितमित्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मि-
न्देशे उदात्तः कस्मिन्नुदात्तः, कियान्वा उदात्तः कियान्वा अनुदात्त इति ।
तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परिशिष्टमनु-
दात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेष स्वरविभागः, शिक्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ता
ऽपरार्धमात्रा ऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्रा ऽऽदित उदात्ता
ऽअर्धमात्रा ऽनुदात्ता । माणवका ३ माणवकेत्यत्रार्धमात्रा ऽऽदित उदात्ताऽर्ध-
प्लुतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य
तद्विदमेकश्रुतिः । एकश्रुति वाक्यं भवति । दूरात्संबोधयति येन वाक्येन तत्सं-
बोधनं संबुद्धिः, नैकवचनं संबुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो ऽभेदः
तिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ । दूरादिति किम् ।
आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वदे मन्त्राः पठन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
एकश्रुतिर्विधीयते । अपन्यूहसामानि वर्जयित्वा यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं
भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रतांसि जित्वा-
नोऽहम् । यज्ञकर्मणीति किम् । संपाठे मा भूत् । अजपेप्स्यति किम् । ममाग्ने
वर्द्धी विहवेप्स्यसु । जपो ऽनुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूहेति किम् ।
न्यूहो बोधकः बोद्धव्यः । तेषु के चिदुदात्ताः के चिदनुदात्ताः । असामस्त्विति

किम् । इदं विश्वं समन्विषं ददात् । सामानि वाक्यविशेषस्थगीतय उच्यन्ते ।
तत्रैकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एक-
श्रुतिर्वा । वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दे लक्ष्यते, वौषट्शब्दस्यैवेदं स्वरविधानम् ।
यद्येवं वौषट्शब्दमेव कस्मात् कृतम् । वैविच्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः
पाणिनेः । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् ॥

॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति ।
वेति प्रकृते विभाषायहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायका-
लेपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे त्वार्ज्जे त्वा । इषे त्वार्ज्जे त्वा ।
अग्न्यायाहि वीतये । अग्न्यायाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम् । अग्निमीळे
पुरोहितम् । शत्रो देवीरभिष्टुये । शत्रो देवीरभिष्टुये । * व्यवस्थितविकल्पोय-
मिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले नित्यं त्रैस्वर्यं ब्राह्मणदले नित्यमै-
कश्रुत्यमिति ॥

“इच्छासंहितयोरार्षे छन्दो वेदे च छन्दसि”

इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसंहितायामिति भट्टाचार्यवरणा-
दिति । भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च
एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्ष-
प्राप्तः स्वरितस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्या ३ मिन्द्रागच्छ हस्वि-
आगच्छ मेधातिथेर्येष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिरहस्यायै जार कौशिक-
ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्यामित्योकार-
स्तिस्वरस्य स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते । इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तं
द्वितीयो वर्णो ऽनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितः प्रसक्तस्त-
स्यानेनोदात्तः क्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ संपद्ये । आगच्छेत्याकार उदात्तः ।
ततः परोनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते । तदेवमिन्द्र आगच्छेति
चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एकोनुदात्तः । हरिव आगच्छेत्यनयेव प्रक्रियया
चत्वार उदात्ताः द्वावनुदात्तौ । मेधातिथेरिति वृत्त्यन्तं परमामन्त्रितमनुप्रविशति ।

* व्यवस्थितेत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः केचु चित्पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

सुखामन्त्रिते पराङ्मुखत्वे इति । ततः सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्तं तस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तत्वं विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवतः । शेषमनुदात्तम् । वृषणस्वस्य मेनइति समानं पूर्वण । गौरावस्कन्दित्विति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहत्यायै चारंति सुबन्तस्यामन्त्रितानुपवेशात् तद्वदेव स्वरः । द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकब्राह्मणेति । समस्तमामन्त्रितमाद्युदात्तं तत्र पूर्ववद् द्वावुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एवं गौतमब्रुवाणेति द्वावुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्वः सुत्यामागच्छ मघवचिति श्वः शब्द उदात्तः सुत्यामित्यन्तोदात्तः । संज्ञायां समजनिषदेति व्यपों विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आगच्छेति द्वावुदात्तौ । अन्त्यो ऽनुदात्तः । मघवचिति पदात्परमामन्त्रितं निहन्यते ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते, तत्र पूर्वण स्वरितस्योदात्ते प्राप्ते ऽनेनानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

इकश्रुतिरिति वर्त्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । इममित्यन्तोदात्तं, मे इति अनुदात्तं, विधिकालश्च निघातविधानात् । तत्पुनरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितं संपद्यते । तस्मात्स्वरितात्परेषामनुदात्तानां गङ्गेप्रभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वेति आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ताः । माणवक जटिलकेति प्रथममामन्त्रितमाद्युदात्तं तस्य द्वितीयमक्षरं स्वरितं ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । संहितायश्च किम् । अथर्ववे मा भूत् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

अनुदात्तपह्वमनुवर्त्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । अनुदात्ततर इत्यर्थः । देवा मरुतः पृश्निमातरोपः । मातर इत्यनुदात्तः । अप इत्यन्तोदात्तः । कडिदंपदाद्यप्युपैक्य इति । तच्चानुदात्तयोरेकादेशो षोकारोनुदात्तः । तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । इकारोनुदात्तः शुतुद्रिइत्येतदामन्त्रितं पादादौ तस्यापि

निहन्यते, अनुदात्तं सर्वमपादादाविति तस्य प्रथममक्षरमुदात्तं तस्मिन्यभूते पूर्वस्य सरस्वतीती कारस्य सचतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्वरितस्तस्मिन्यभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सचतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं संज्ञा भवति 'एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एक-
शब्दः । स्पृशानुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । भजो शिवः । अर्धभाक् । पादभाक् ।
एकालिति किम् । दर्विः । जादृविः । प्रत्यय इति किम् । सुराः । अपृक्तप्रदेशा-
वरपृक्तस्येत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधि-
करणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति । अधिकरणशब्देभिधेयवाची । समानाधि-
करणः समानाभिधेयः । परमराज्यम् । उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्यु-
त्तरवदाद्युदात्तं न भवति । पाचकवृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम् । पाचि-
काभार्यः । समानाधिकरण इति किम् । ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः
कर्मधारये निष्ठेत्येवमादयः * ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यच्चिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समासइति समासविधायि शास्त्रं दृश्यते । वक्ष्यति द्वितीया श्रितातीतपतित-
मतात्यस्तप्राप्तापचैरिति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत्प्रथमानिर्दिष्टं तृतीयास-
मासे तृतीयेति चतुर्थीसमासे चतुर्थीति पञ्चमीसमासे पञ्चमीति षष्ठीसमासे
षष्ठीति सप्तमीसमासे सप्तमीति । कष्टश्रितः । शुङ्गलास्रण्डः । यूपदाह ।
सूकभयम् । राजपुरुषः । अक्षशौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा उपसर्जनं पूर्वमित्येव-
मादयः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तियस्य तदिदमेकविभक्तिः समासे विधीयमाने यच्चियतविभ-
क्तिकं द्वितीये संबन्धिनि बहुभिर्बिभक्तिभिर्युज्यमानेप्येकैव विभक्त्या युज्यते
तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते, पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं
वर्जयित्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेषुत्तरपदं
पञ्चम्यन्तमेव भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्क्रौशाम्बिः । निष्क्रान्तं कौ-

* कर्मधारयप्रदेशाः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्येवमादय इति पाठान्तरम् ।

शाम्बा निष्कौशाम्बिम् । निष्कान्तेन कौशाम्बा निष्कौशाम्बिना । निष्कान्ताय कौशाम्बा निष्कौशाम्बये । निष्कान्तस्य कौशाम्बा निष्कौशाम्बे । निष्कान्ते कौशाम्बा निष्कौशाम्बौ । एवं निर्बाराणसिः । एकविभक्तीति किम् । राजकुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् । नहि भवति कौशाम्बीतिरिति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनो ऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा । इत्थः । कपित्थः । कुण्डम् । पीठम् । अर्थवदिति किम् । वनं धनमिति नान्तस्यावधेर्मा भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम् । हन्तेर्लङ् । अहन् । नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । काण्डे । कुड्ये । इत्स्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति इत्स्वः स्यात् । *अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेऽप्यते । अध्यागच्छति । प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशः इत्स्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्येवमादयः ॥

कृतद्रुतसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृतस्तद्रुताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति पूर्वच पर्युदासात्कृतस्य तद्रुतान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत । कारकः । हारकः । कर्ता । हर्ता । तद्रुतः । औपगवः । कापटवः । समासः । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः संज्ञा न भवति ॥

इत्स्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थं यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य इत्स्वो भवति आदेशोलो-
न्यस्याचः । अतिरि कुलम् । अतिलु कुलम् । नपुंसकइति किम् । शमबीः ।
सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे तिष्ठतः । कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिप-
दिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवच भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गोइति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वदि-
तत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्त्रीरुप-
सर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिः । उपसर्जनबोद्धव्यान्तस्य
उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य इत्स्वो भवति । चित्रम् । श्व-
सम् । स्त्रियाः । निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः । अतिसूतः । अतिमातः ।

उपसर्जनस्येति किम् । राजकुमारी । स्वरितत्वं किम् । अतितन्त्रीः । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः । ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो दत्तव्यः ॥ * ॥ बहुश्रेयसी । विद्यमानश्रेयसी ॥

लुक्तद्वितलुकि ॥ ४९ ॥

स्त्रीयहणमनुवर्त्तते उपसर्जनस्येति च । पूर्वेण द्वस्वत्वे प्राप्ते लुक्विधीयते । तद्वितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः । पञ्चभिः शङ्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशङ्कुलिः । ग्रामलक्ष्याः फलमामलकम् । बकुलम् । बदरम् । तद्वितग्रहणं किम् । गार्ग्याः कुलं गार्गीकुलम् । लुकीति किम् । गार्गीत्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इद्गोण्याः ॥ ५० ॥

पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्वितलुकि सति इकारादेशो भवति । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । दशगोणिः । इदिति योगविभागः । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । दशसूचिः । स च एवं विषय एव ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥

लुपीति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्तवचने भवतः । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्तवतुना प्रकृत्यर्थ उच्यते । स हि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति तस्य युक्तवतो व्यक्तवचने लुबर्थे विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन संबद्धस्तस्मिन्निव व्यक्तवचने लुबर्थे भवतः । सप्तम्यर्थे वतिः । व्यक्तवचने इति च लिङ्गसंख्ययोः पूर्वोच्चार्यनिर्देशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकानि, वचनमेकत्वदित्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चालाः क्षत्रियाः । पुलिङ्गाः बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्तवचने तद्वृत्तजनपदे भवतः । पञ्चालाः । कुर्वः । मगधाः । मत्स्याः । आङ्गाः । वङ्गाः । सुह्राः । पुण्ड्राः । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवणाः सूपः । लवणा यवागूः । लवणं शाकम् । व्यक्तवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम् । विभाषौषधिवनस्यतिथ्य इति शास्त्रं न भवति ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं वनानि ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ ५२ ॥

लुपीति वर्त्तते । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तवचने भवतीति वर्जयित्वा । पञ्चालाः रमणीयाः । बहुजाः बहुवीरपृताः बहुमास्यफलाः ।

गोदौ रमणीयो । बहुचौ बहुचीरघृतौ बहुमात्यफलौ । अजातेरिति विम् । पञ्चालाः जनपदः । गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदो रमणीयो बहुचः । गोदौ ग्रामो रमणीयो बहुव इति ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चञ्चाभिरूपः । वट्टिका दर्शनीयः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृतं युक्तवद्भावलक्षणं निर्दिश्यते, तदशिष्यं न वक्तव्यं कस्मात्संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गसंज्ञाः । प्रमाणं पञ्चाला वरणा इति च । नैते योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां संज्ञा एताः । तत्र लिङ्गं वचनं च स्वभावसिद्धमेव न यत्रप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दाराः रुहाः सिकता वयो इति ॥

लुब्धोगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्धशिष्यः । योयं जनपदे लुप् वरणादिभ्यश्चेति लुबुध्यते अयं न वक्तव्यः, किं कारणं योगाप्रख्यानात् । नहि पञ्चाला वरणा इति योगः संबन्धः प्रख्यायते नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाच्चरे वरणा इति । किं तर्हि संज्ञा एताः । तस्मादत्र तस्य निवासः अदूरभवश्चेति तद्वितो नैवोत्पद्यते किं लुपो विधानेन ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः संज्ञा शब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं, तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यं योगप्रमाणे हि तदभावे ऽदर्शनं स्यात् यदि पञ्चालादिशब्दयोगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात् ततस्तदभावे ऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च संप्रति विनैव सचियसंबन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दस्ततो ऽवसीयते नात्र योगनिमित्तकः किं तर्हि कठिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वर्णते, प्रधानं समासे किं चित्पदं प्रत्ययस्तव्यदानिः ताभ्यामर्थवचनमर्थोभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं ब्रूत इति । तत्पार्थिव-निराचार्यः प्रत्याचष्टे । अशिष्यमेतत् अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शोस्त्रापेक्षया लोको ध्यपदिश्यते, शब्दरथाभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषिकमशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः । यैरपि व्याकरणं न कृतं ते ऽपि राज-पुरुषमानयेत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम् । औपववमानयेत्युक्ते उपगुविशिष्टमपत्यमानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं नोपगुं । अथ लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ॥

कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वर्तते । कालोपसर्जने चाशिष्ये कस्मादर्थस्यान्यप्रमाणा-
त्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च
तुल्यमशिष्ये भवतः । इहान्ये वैयाकरणाः कालोपसर्जनयोः परिभाषां कुर्व-
न्ति । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात् । एषोद्व्यतनः कालः । अपरे
पुनराहुः । अहम्भयतोर्द्विरात्रं एषोद्व्यतनः काल इति । तथोपसर्जनपरिभाषां
कुर्वन्ति अप्रधानमुपसर्जनमिति । सत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे लोकतो ऽर्था-
चक्षते । यैरपि व्याकरणं न श्रुतं तेष्याहुरिदमस्माभिरव्य कर्तव्यमिदं श्वः
कर्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति । नैवं व्युत्पाद्यन्ते! तथोपसर्जनं वयमत्र एहे समे
वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यश्च लोकतो ऽर्थः सिद्धः किं तत्र यत्नेन ।
यद्येवं पूर्वसूत्रएव कालोपसर्जनग्रहणं कस्माच्च क्रियते, किमर्थो योगविभागः ।
प्रदर्शनार्थः । अन्यदप्येवं जातीयकमशिष्यमिति । तथा च पूर्वाचार्याः परिभा-
षन्ते मत्वर्थं बहुव्रीहिः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्व इत्येवमादि, तदशिष्यमिति ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अशिष्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकोऽर्थः तदभिधाने एकवचनमेव
प्राप्तमत इदमुच्यते जातेराख्या जात्याख्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचन-
मन्यतरस्यां भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणाना-
मजातिशब्दानामपि संप्रदादीनां बहुवचनमुपपद्यते । संप्रदा यवः । संप्रदा
श्वः । संप्रदा व्रीहिः । संप्रदा व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । पूर्व-
वयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः । आख्या-
यामिति किम् । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । भवत्वर्थं जातिशब्दो न स्वनेन
जातिराख्यायते किं तर्हि प्रतिकृतिः । एकस्मिन्निति किम् । व्रीहियवौ ॥ संख्या-
भयोमे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एको व्रीहिः संप्रदाः सुभिक्षं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योर्धस्तस्यैकस्ये द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । अहं
ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रुवः । वयं ब्रूमः ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि ।
युष्मादि मुरावेवेवाम् । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः ॥

कस्यानीप्रोष्ठपदानां च नञ्ज्ञे ॥ ६० ॥

अकारो द्वयोरित्यनुकर्षणार्थः । कलन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरन्य-

त्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नचत्रदिति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छन्दसि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नचत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसुनचत्रमदितिर्देवता । नचत्रदित्येव । पुनर्वसू माणविकौ । छन्दसीति किम् । पुनर्वसू इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

छन्दसीति वर्तते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां भवति । विशाखा नचत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नचत्रमिन्द्राग्नी देवता ॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नचत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । तिष्य एकः पुनर्वसू द्वौ तेषां द्वन्द्वौ बहुवचनं । तच्च बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वस्वोर्नचत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसू दृश्येते । तिष्यपुनर्वस्वोरिति किम् । विशाखानुराधाः । नचत्रदिति किम् । तिष्यश्च माणविकः पुनर्वसू माणविकौ तिष्यपुनर्वस्वो माणविकाः । ननु च प्रकृतमेव नचत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायाख्यमपि यथा स्यात् । तिष्यपुनर्वसू । पुष्यपुनर्वसू । सिद्धपुनर्वसू । द्वन्द्वदिति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसू येषां तदमे तिष्यपुनर्वसवः । उन्मुखास्तिष्यादय एव विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिद्योच्यन्ते । तेन नचत्रसमास एवायम् । बहुवचनस्येति किम् । एकवचनस्य मा भूत्, तिष्यपुनर्वसू इदमिति । सर्वौ द्वन्द्वौ विभाषा एकवद्वतीत्यस्यैतदेव ज्ञापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपायामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एकविभक्तौ परत एकशेषो भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । दृशश्च दृशश्च दृशो । दृशश्च दृशश्च दृशश्च दृशः । प्रत्ययै शब्दनिवेशाच्चैकेनानेकस्याभिधानं, तत्रानेकार्थोभिधाने ऽनेकशब्दत्वं प्राप्तं तस्मादेकशेषः । सरूपायामिति किम् । प्रत्ययबोधः । रूपग्रहणं किम् । भिद्येव्यर्थं यथा स्यात् । अज्ञाः । पादाः । माषाः । एकवचनं किम् । द्विवचनः शेषो मा भूत् । शेषग्रहणं किम् । आदेशो मा भूत् । एकविभक्त्याविति किम् । पयः पयो ज्ञायति । आत्मन्याभ्यां च कृतं आत्मन्याभ्यां च हेहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

शेष इति वर्त्तते । यूनेति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते युवा निवर्त्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति । वृद्धयूनोः सहवचने वृद्धः शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनो-
निर्देशः । लक्षणशब्दे निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यद्वर्थे, एवकारो ऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्यं भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते । समानायामाकृतौ वृद्धयुनप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् । गर्गश्च गार्ग्याय-
णश्च गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् । गार्ग्यश्च गर्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । एवकारः किमर्थः । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भा-
गवित्तिभागवित्तिकौ । कुत्सा सौवीरत्वं च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्त्तते, वृद्धो यूनेति च सर्वे, स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंसदवास्याः कार्यं भवति । स्म्यर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । वृद्धो यूनेति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । तल्लक्षणश्चे-
देव विशेष इत्येव । कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । एवकारः किमर्थः । इन्द्रश्च इन्द्राक्षी चेन्नेन्द्राण्यौ । पुंयोगादाख्यायामित्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् । प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्य व्ययमलिट्कम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वसा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरो । दुहित्रा सहवचने पुत्र शब्दः शिष्यते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनपुंसकस्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषे ऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् । शुक्रश्च कम्बलः शुक्रा च वृहतिका शुक्रं च वस्त्रं तदिवं शुक्रम् । तानीमानि

शुक्लानि । अनपुंसधेनेति किम् । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवच्चेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते नैकवदिति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितराविति वा ॥

श्वशुरः श्वश्रवा ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । श्वश्रवा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । श्वशुरश्च श्वश्रश्च श्वशुरौ । श्वश्रुश्वशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । त्यदादीनां मियो यद्वत्परं तत्तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः । एतेषु सह विप्रज्ञायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतश्च ग्राम्यसंघस्य सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् । इरव इमे । वृषता इमे । पशुष्विति किम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । संघेष्विति किम् । एतौ गावौ चरतः । अतरुणेष्विति किम् । वत्सा इमे । चर्करा इमे । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अश्वा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति । भू । भवति । इध । इधते । स्पृष्टुं । स्पृष्टुते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा । ते च क्रियावचनानां संज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसंज्ञाश्रयणात् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसंज्ञा विधीयते ॥

भूवादौनां वकारोयं मङ्गलायैः प्रयुज्यते ।

भूवो वायै वदन्तीति भ्वर्था वा वादयः स्मृताः ॥

धातुप्रदेशा धातोरित्येवमादयः ॥

॥ उपदेशेऽनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रवाक्यानि सूत्रपाठः क्षिप्तपाठश्च तच्च
योजनानुनासिकः स इत्संज्ञो भवति । एध । स्पृष्टु । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नीयाः । उपदेश इति किम् । अथर्को अयः । अजिति किम् । आतो मनिन् क्वि-
प्पनिपश्च । अनुनासिक इति किम् । सर्वस्याचो मा भूत् । इत्युपदेशा आदितः
श्चेत्येवमादयः ॥

॥ ह्रस्वन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्यं च
तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ऋ । वकारः । अ ल क् । ककारः । ए ओ ङ् ।
ङ्कारः । ऐ औ ष् । चकारः । उपदेश इत्येव । अग्निचित् । सोमसुत् । इत्य् च
इति । * द्वितीयमत्र ह्रस्वह्रस्वं तन्त्रेयोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे
इतित्यत्र लकारस्य इत्संज्ञा क्रियते । तथा च सति ह्रस्वन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे
नेतरेतराक्षयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेषु प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तद्वर्गसंस्कारमकाराणां
प्रतिषेध उच्यते । तवर्गः । टाडसिङ्गसामिनीत्याः । वृक्षात् । वृक्षात् । यकारः ।
यस् । ब्राह्मणाः । तस् । यस् । पयतः । पययः । मकारः । अपयताम् । अप-
यतम् । विभक्ताविति किम् । अचो यत् । ऊर्वाया युस् । इधादिभ्यः अम्
किमो ऽत् । इटो ऽदित्यत्र प्रतिषेधो न भवति । अनित्यत्वादस्य प्रतिषेधस्य
इदमस्त्वमुरित्युकारानुबन्धनिर्द्वैशादनित्यत्वमुपलभ्यते ॥

आदिर्जिदुङवः ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । जि दु इ इत्येतेषां
समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति । जिमिदा । मिचः । जिपु-
वा । पुष्टः । जिस्त्रिदा । त्रिणवः । जिदन्धी । इदुः । दुवेह । वेपथुः । दुको-
शिक । स्वययुः । दुपयव । पक्षिमम् । इवप् । उप्पिमम् । इङ्गज् । इङ्गिमम् ।
आदिरिति किम् । पटूयति । कण्डूयति । उपदेश इत्येव । द्विकारीयति ॥

चः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

चकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । शिल्पिनि च्युन् । नर्तकी । रत्नकी । प्रत्ययस्येति किम् । गोष्ठः । बडिकः । आदिरित्येव । अविमहोष्टि-
वत् । अविचः । महिचः ॥

चुट् ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञो भवतः । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्षुः ।
कौञ्जायन्यः । ह्रस्व ईयादेशं वक्ष्यति । चस् । आह्वयः । भक्ष्यान्तादेशं वक्ष्य-
ति । अष्टिकादिभ्यो ऽयः । आष्टिभ्यः । टवर्ग । चरेष्टः । कुचरी । मद्रचरी ।
ठस्य इकादेशं वक्ष्यति । सप्तम्यां जनेर्हः । उपसरजः । मन्दुरजः । ठस्यैयादेशं
वक्ष्यति । अचायवः । आचः । पृथग्योगकरणस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन चित्तश्चुष्टुपचयपौ । केशचुष्टुः । केशवचः । अवात्कुठारव्य । नते नासि-
कायाः संज्ञायां टीट्प्रनादश्चटचः । अचटटीटः । आदिरित्येव । कर्मणि घटो
उठच् । कर्मठः ॥

लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारश्कारश्चवर्गौ इत्संज्ञा
भवन्ति । लकार । ल्युट्च । जयनम् । जयनम् । शकार । कर्त्तरि शप् । भवति ।
पचति । कवर्ग । क्तत्त्वतु निष्ठा । भुक्तः । भुक्तवान् । प्रियवशे वदः कच् ।
प्रियवदः । वशंवदः । स्नाजिस्थश्च म्भुः । स्नानुः । जिष्णुः । मूष्णुः । भञ्ज-
भासमिदो घुरच् । भङ्गुरम् । टाडसिद्धसामिनास्याः । वृक्षात् । वृक्षस्य । अत-
द्धितवति किम् । वृद्धालः । लोमशः । कर्षिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । तस्य बहवं सर्व-
लोपार्थम् । असोन्यस्य मा भूत् । आदिर्जिटुइव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदि-
श्यत्तरत्यनुदेशः । पश्वादुच्चार्यतदित्यर्थः । समानां समसंख्यानां समपरिपाठिता-
नामुद्देशिनामनुदेशिनां च यथाक्रममुद्देशिभिरनुदेशिनः संबध्यन्ते । तूदीक्षलातु-
रवर्मेतीकचवाराङ्कुक्षश्चट्यकः । प्रथमात्प्रथमः । द्वितीयाद् द्वितीय इत्यादि ।
तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मेतयः । कौचवार्यः । समानामिति किम् । लक्ष-
केत्यंभूताख्यानभागवीप्सात् प्रतिपर्यन्तवः । लक्ष्यादयश्चत्वारो ऽर्धाः । प्रत्याद-
यश्चतयः । सर्वेषां सवच्च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । इह कस्माच्च भवति । वेजो-

यश्चादेर्भगाद्वान् । स चेति । स्वरितेन लिङ्गेन यथासंख्यं, यत्र नेष्यते तत्र स्वारि-
तत्वं न प्रतिज्ञायते । स्वरितेनाधिकार इति स्वरितपदद्वयं पूर्वेष्वपि संबध्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्ग-
धर्मः * । तेन विद्वेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितमु-
च्युक्तं शब्दरूपमधिकृतत्वादुत्तरत्रोपतिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः ।
प्रत्ययः । धातोः । व्याप्यातिपदिकात् । अङ्गस्य । भस्य । पदस्य ॥

अनुदात्तङ्कित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रायं नियमः क्रियते ।
अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदा-
त्तेभ्यः । आस् । आस्ते । वस् । वस्ते । ङिभ्यः कत्वपि । वूह् । सूते । शीह् । शेते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

तः कर्मणि च भावे वाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोर्विहितस्य सत्त्वं
तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते तच्चेदमुच्यते । भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति ।
भावे । स्थायते भवता । सुष्यते भवता । आस्यते भवता । कर्मणि । क्रियते
कटः । द्वियते भारः । कर्मकर्त्तरि । नूयते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं च
भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृवद्वयमनुवर्त्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र
परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाची व्यतिहारो विनियमः । यच्चान्यसंबन्धिनीं क्रिया-
मन्त्रः करोति इतरसंबन्धिनीं चेतः स कर्मव्यतिहारः । तद्विशिष्टक्रियावचना-
द्वातोरात्मनेपदं भवति । व्यतिलुनते । व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् ।
लुनन्ति । कर्तृवद्वयमुत्तरार्थं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

पूर्वेष्व्वात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः
कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिसर्पन्ति । हिंसा-
र्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति । प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति । इतरेप्रतिषेधः ॥ * ॥ संघ-
रन्ते राजानः ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाश्च ॥ १६ ॥

* वर्गधर्मो न स्वरधर्म इति क्व चित्पाठः ।

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरीति परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं विधीयते नेः परस्माद्दिश आत्मनेपदं भवति । निविशते । निविशन्ते । नेरिति किम् । प्रविशति । यदागमास्तद्गृहणेन गृह्यन्ते तेनाटा नास्ति व्यवधानम् । न्यविशत । नेरुपसर्गस्य गृहणम् अर्थवद्गृहणे नानर्थक्येति तस्मादिह न भवति । मधुनि विहन्ति भ्रमराः ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

इकीञ् द्व्यविनिमये जिस्वात्कर्षभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्, अकर्षभिप्रायार्थायमारम्भः । परिव्यवेभ्य उत्तरात्क्रीणातेरात्मनेपदं भवति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह न भवति । बहुविक्रीणीति वनम् ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरी परस्मैपदमित्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयते धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । विपराशब्दावुपसर्गा गृह्येते साहचर्येण, तेनेह न भवति । बहु विजयति वनम् । परा जयति सेनेति ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥

अकर्षभिप्रायार्थायमारम्भः । आङ्पूर्वाद्वृद्धातेरनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्वत्प्रादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् । आस्यं व्याददाति ॥ आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ विपादिकां व्याददाति । कूलं व्याददाति । स्वाङ्कर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य सुखम् ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

क्रीड् विहारे एतस्माद् अनु सम् परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आङः सत्त्वपि । आक्रीडते । समोऽनुजने इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । समासाहचर्यादन्वादिरुपसर्गा गृह्यन्ते तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति । आगमेः समायामात्मनेपदं वक्तव्यम् ॥ * ॥ समा उपेक्षा कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् । शिरोर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वि-

द्यासु तिष्ठते । आश्विषि नाथः ॥ * ॥ सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते । आ-
श्विषीति किम् । माखवकमनुनाथति । हरतेर्गतताच्छीत्ये ॥ * ॥ पैतृकमश्वा
अनुहरन्ते । मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छीत्य इति किम् । मातुरनुह-
रति । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अपस्किरते वृष-
भो दृष्टः । जीविकायाम् । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । कुलायकरणे । अप-
स्किरते श्वा ऽऽश्वार्थी । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । आदि
नुपच्छोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ आनुते शृगालः । आपृच्छते गुहम् । शप उपल-
म्भनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वावा शरीरस्पर्शनमुपलम्भनम् । देवदत्ताय शपते ।
यत्नदत्ताय शपते । उपलम्भन इति किम् । शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम् अथ प्र वि इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । संतिष्ठन्ते । अ-
तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आहः स्थः प्रतिज्ञानइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्ति-
संकारमात्रमातिष्ठते । आगमो गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयास्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनं, स्येयस्याख्या स्येयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति-
स्येयः । विवादपदनिर्णयता लोके स्येय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्यावृ-
त्तम् । प्रकाशने स्येयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत् ।
तिष्ठते कन्या ह्यजेभ्यः । तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः ।
स्येयाख्यायाम् । त्वयि तिष्ठते । मयि तिष्ठते । संशय्य कर्णोदिषु तिष्ठते यः ॥

उदे ऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मण्यहः
क्रियावाची अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचनात्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गेहे उत्तिष्ठते ।
कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतस्तदर्थः । उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । अस्माद्वामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यतइत्यर्थः । ईहायहयमनूर्ध्वक-
र्मण्येव विशेषणं नापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् । आसनादुत्तिष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणे ऽयं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रा वार्ध-
यत्यमुपतिष्ठते । आग्नेया ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणइति किम् । भर्तारमु-
पतिष्ठति यौवनेन । उपादेवपूजासंगतिकरणमिचीकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥
देवपूजायाम् । आदित्यमुपतिष्ठते । संमतिकरणे । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रक-
रणे । महामाजानुपतिष्ठते । मित्रकरणसंगतिकरणयोः को विशेषः । संमतिक-

रक्षमुपस्तेवः । तद्व्याया । ननु यमुनामुपतिष्ठते । मित्रकरं तु विनायुपस्ते-
वेव मैत्रीसंबन्धः । पक्षि । अयं वन्याः शुभ्रमुपतिष्ठते । वा लिप्तायामिति वक्त-
व्यम् ॥ • • • भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । उपतिष्ठतीति वा ॥

अकर्मकाञ्च ॥ २६ ॥

उवादिति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मने-
पदं भवति । यावदुक्तमुपतिष्ठते । यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः ।
भोजनेभोजने सविधीयतइत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । राजानमुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । उद्वि इत्येषंपूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचना-
दात्मनेपदं भवति । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव ।
उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । वितपति पृष्ठं सविता । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ • • • उत्तपते पाणिम् । उत्तपते पृष्ठम् । वितपते पाणिम् । वितपते
पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं वृहते ऽद्वयं मूर्तिमत् स्वाङ्गमिति । किं
तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति ।
उद्विभ्यामिति किम् । निष्ठपति ॥

आहो यमहनः ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । यम उपरमे हन, हिंसागत्योरिति परस्मैपदिनौ ।
ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाहुर्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति । आयच्छते ।
आयच्छेते । आयच्छन्ते । हनः सत्वपि । आहते । आघ्राते । आघ्राते । अकर्म-
कादित्येव । आयच्छति कृपाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलं पादेन । स्वाङ्गकर्मका-
च्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारि-
भाषिकं वृहते किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह न भवति । आहन्ति शिरः पर-
कीयमिति ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ २९ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते संपूर्वभ्यो नमि
च्छि प्रच्छ स्वरति अर्ति श्रु विदि इत्येतेभ्यो ऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं
भवति । संगच्छते । समृच्छते । संपृच्छते । संस्वरते । संकल्प्य अस्य समरन्त ।
अर्तर्लुङि ज्ञेः सतिंशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङादेशः । तत्र परस्मैपदेचित्येतच्चाश्रीयते
बहुलं छन्दस्यमाङ्गोऽपीत्याट् प्रतिषिध्यते । अदृशोऽङि गुण इति गुणः ।
समरन्त । संपृच्छते । संविसे । अच्चेरनादेशस्य बहणम् । समृच्छ्यते । अर्त्या-
देशस्य त्वर्तैरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् । अर्तिरुभयत्र पठ्यते, अ गतिप्रापकयो।

रिति भवादौ च स्त गताविति कुहोत्यादौ, विशेषाभावाद् द्वयोरपि बहवम् ।
विदेज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गमादिभिः साहचर्याच्च नाभार्यस्य स्वरिते-
त्यादुभयतोभाषस्य । दृशेत्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संपश्यते । अकर्मकादित्येव ।
शामं संपश्यति ॥

निसमुपविभ्यो ह्रुः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः परं सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिष-
त्तव्यम् । नि सम् उप वि इत्येवंपूर्वाद् ह्रुयतेर्द्धातोरात्मनेपदं भवति । निहृ-
यते । संह्रुयते । उपह्रुयते । विह्रुयते । अकर्त्रेभिप्रायार्थायमारम्भः । अन्यच्च हि
चित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् ॥ * ॥ निरस्यति ।
निरस्यते । समूहते । समूहति ॥

स्पृष्टायामाहुः ॥ ३१ ॥

अकर्त्रेभिप्रायार्थायमारम्भः । स्पृष्टायां विषये आहूर्पूर्वाद् ह्रुयतेरात्मनेपदं
भवति । स्पृष्टा संघर्षः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु कञ्-
क्रिय एव । मस्ते मत्तमाहुयते । ह्नाश्छात्रमाहुयते । स्पृष्टमानस्तस्याह्वानं
करोतीत्यर्थः । स्पृष्टायामिति किम् । गामाहुयति गोपालः ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियकप्रकथ-

नापयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥

कर्त्रेभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रेभिप्रायार्थायमारम्भः ।
गन्धनादिष्वर्थेषु वर्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं हिंसा-
त्मकं सूचनम् । तथाहि, वस्तु गन्ध आर्तने, आर्तं हिंसायाम्, इति । वुरादौ
पठ्यते । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्यं साहसिकं कर्म ।
प्रतियकः सतो गुणान्तराधानम् । प्रकथनं प्रकर्षेण कथनम् । उपयोगो धर्मा-
दिप्रयोजनो विनियोगः । गन्धने तावत् । उत्क्रुहते । उदाक्रुहते । सूचयतीत्यर्थः ।
अवक्षेपणे । श्येनो वर्त्तिकामुदाक्रुहते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने । गणकानुपक्रुहते ।
महामात्रानुपक्रुहते । सेवतइत्यर्थः । साहसिक्ये । परदारान्यक्रुहते । तेषु सहसा
प्रवर्ततइत्यर्थः । प्रतियके । एधो दकस्योपस्कुरते । काण्डं गुहस्योपस्कुरते । तस्य
सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः । वृष्टीसुटौ करोतेः प्रतियकश्च विधी-
येते * । प्रकथने । गाथाः प्रक्रुहते । जनापवादान्यक्रुहते । प्रकर्षेण कथयती-
त्यर्थः । उपयोगे । शतं प्रक्रुहते । सहस्रं प्रक्रुहते । धर्माद्यै शतं विनियुज्य-
त्यर्थः । एतेष्विति किम् । कटं करोति ॥

* कृञः प्रतियकइति वृद्धी । उपात्प्रतियकइति सुद्धिति कुत्र चित्वाठः ।

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्तमाना-
दात्मनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजयो वा । तमधिचक्रे । तमभिष-
भूव, न तेन पराजित, इति वा । प्रसहनइति किम् । अर्थमधिकरोति । पृथग्यो-
गकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मणो
आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्लोष्टा विकुर्वते
स्वरान् । ध्वाङ्तो विकुर्वते स्वरान् । शब्दकर्मण इति किम् । विकरोति पयः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

वेः कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादा-
त्मनेपदं भवति । विकुर्वन्ते सैन्धवाः । साधुदान्ताः शोभनं वलन्तीत्यर्थः ।
बोदनस्य पूर्वाशब्दाच्च विकुर्वन्ते । निष्फलं चेष्टन्तइत्यर्थः ॥

संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ३६ ॥

शीञ् प्रापणे ऽस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अक-
र्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । शीञ् प्रापणे इत्येतस्माद्वातोरात्मनेपदं भवति सम्मान-
नादिषु विशेषणेषु सत्सु । संमाननं पूजनम् । नयते चार्वा लोकायते । चार्वा
बुद्धिः तत्संबन्धादाचार्योपि चार्वा, स लोकायते शास्त्रे पदार्थावयते, उपप-
त्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः
पूजिता भवन्ति । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः ।
आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमोदृशेन विधिना ऽऽत्मसमीपं प्रापयति
यथा स उपनेता स्वयमाचार्यः संप्रत्यते । माणवकमुपनयते । आत्मान-
माचार्योर्कुर्वन्माणवकमात्मसमीपं प्रपयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते
चार्वा लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वैतनम् । कर्मकरानुष-
यते । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । मद्राः करं
विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते ।
सहस्रं विनयते । धर्मादये शतं विनियुङ्क्ष्वत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अज्ञां
नयति वामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयतेः कर्ता देवदत्तादित्कारवाच्यः कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयते-

रात्मनेपदं भवति । शरीरं प्राणिकायः तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते कर्तृस्त्वदिति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति । शशरीरदति किम् । गडुं विनयति । घाटां विनयति । कर्मणीति किम् । बुद्ध्या विनयति । प्रज्ञया विनयति ॥

वृत्तिसगतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । सर्ग उत्साहः । तायनं स्फीतता । वृत्तौ तावत् । च्छ्वस्य क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यतदित्यर्थः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । सर्ग । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहतदित्यर्थः । तायने । अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायेनेष्विति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव नान्यपूर्वादिति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आङ् उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आक्रमतश्चादित्यः । आक्रमते चन्द्रमाः । आक्रमन्ते ज्योतीर्षि । उद्गमनदति किम् । आक्रामति मण्डवकः कुतपम् । ज्योतिरुद्गमनदति वक्तव्यम् ॥ ० ॥ इह मा भूत् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ॥

त्रेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विहरणं विक्षेपः । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्रमते । शस्त्रादीनां गतिविक्षेपो विक्रमश्चमुच्यते । यद्यपि क्रमिः पादविहरणश्च पठ्यते क्रमु पादविक्षेपदति तद्यप्यनेकवृत्त्याद्वातूनामेवमुक्तम् । पादविहरणदति किम् । विक्रामत्यखिलसन्धिः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

प्र उप इत्येताभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः । क्व चानयोस्तुल्यार्थता, चादिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तम् । उपक्रमते भोक्तुम् । समर्थाभ्यामिति किम् । पूर्वद्वयः प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेद्वयप्रक्रामति । गगच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनात्मनेपदमत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादिग्रहणं तन्वानुवर्त्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभागेयम् । उपसर्गविमुक्तात् क्रमतेरात्मने-
पदं वा भवति । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संज्ञामति ॥

अपह्रूवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातिरपह्रूवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं
भवति । अपह्रूवो ऽपह्रुतिरपलापः । सोपसर्गश्चायमपह्रूवे वर्त्तते न केवलः ।
शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्रूवदति । किम् । न
त्वं किंचिदपि जानासि ॥

अकर्मकाञ्च ॥ ४५ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं, कर्त्रभिप्राये ह्यनुपसर्गाज्ज्ञ इति वक्ष्यति । जाना-
तिरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जा-
नीते । कथं चायमकर्मकः । नात्र सर्पिरादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि
ज्ञानपूर्विकत्वायां प्रवृत्तौ करणत्वेन, तथा च “ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे” इति वृत्ती
विधीयते । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत-
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुञ्जं जानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । सं प्रति इत्येवं पूर्वान्जानातेरना-
ध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शतं संजानीते ।
सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति
किम् । मातुः संजानाति । पितुः संजानाति । उत्कण्ठतइत्यर्थः ॥

भासनेपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मने-
पदं भवति । भासनं दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमान-
स्तत्र पदार्थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । कर्मकरानुपव-
दते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदते चार्वा लोकायते । जा-
नाति वदितुमित्यर्थः । यत्न उत्साहः । चेत्ते वदते । गेहे वदते । तद्विषयमुत्सा-
हमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्नानामतिः । चेत्ते विवदन्ते । गेहे विवदन्ते ।
विमतिपतिता विविचं भाषन्तइत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्यपच्छन्दनम् । कुल-
भार्यामुपवदते । परदारानुपवदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः । एतेष्विति किम् ।
यत्किं चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहेच्चारणं तत्र वर्तमानादु-
दतेरात्मनेपदं भवति । ननु वद व्यक्तायां वाचीत्येव पठ्यते तत्र किं व्यक्तवा-
चामिति विशेषणेन । प्रसिद्धपदसंयहार्यमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसि-
द्धाः तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । संप्रवदन्ते क्षत्रियाः ।
व्यक्तवाचामिति किम् । संप्रवदन्ति कुकुटाः । समुच्चारण इति किम् । ब्राह्म-
णो वदति । क्षत्रियो वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति व्यक्तवाचामिति च वर्तते । अनुपूर्वादुदतेरकर्मकाद्युक्तवाचिब-
यादात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौदः पैपलादस्य ।
अनुः सादृश्ये । यथा कलापोधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । सकर्मकादिति
किम् । पूर्वमेव यजुर्वदितमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदतिषीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलापात्मके
व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानादुदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभा-
षेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौदूत्ताः ।
विप्रवदन्ति मौदूत्ताः । युगपत्परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । विप्रलाप-
इति किम् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः ।
समुच्चारण इत्येव । क्रमेण मौदूत्ता मौदूत्तैर्न सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्गुः ॥ ५१ ॥

गृ निगरण इति तुडादौ पठ्यते तस्येदं गृहणं, न तु गृ शब्द इति ऋणादि-
षठितस्य । तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । शेवादिति परस्मैपदे प्राप्ते ।
अवपूर्वाद्विदतेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरते । अवगिरन्ते । अवा-
दिति किम् । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

व इति वर्तते । संपूर्वाद्विरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति ।
प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिज्ञान इति किम् ।
संगिरति आसम् ॥

उदञ्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेवात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्म-
नेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छ-
तीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । बाष्पमुच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते तथा चरतेर्घट्टारकोयोगः । अश्वेन संचरते । तृतीयायुक्तादिति किम् । उभौ लोको संचरसि इमं वामं च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोगः संभवति तृतीया तु न अयतइति प्रत्युदाहरणं भवति ॥

दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

दाण् दाने परस्मैपदी ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् । वक्तव्यमेवैतत् । अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दास्या संप्रयच्छते । वृषत्या संप्रयच्छते । कामुकः सन् दास्यै ददातीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेति किम् । पाणिना संप्रयच्छति । समः प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपदं भवति । सम इति विशेषणे षष्ठी न पञ्चमी ॥

उपादयमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति । पाणियहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वकरणइति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश् इत्येतेषां सचन्तानामात्मनेपदं भवति । तत्र जानातेरपह्वे ज्ञ इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं श्रुदृशोरपि समो गम्यच्छीत्यत्र विहितं तस्मिन्विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरतेः पुनरप्राप्तएव विधानम् । धर्म्मं जिज्ञासते । गुहं श्रुश्रवते । नष्टं सुस्मरते । नृपं दिदृक्षते । सन इति किम् । जानाति । श्रुणोति । स्मरति । पश्यति ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिषिध्यते । अनुपूर्वाज्ज्ञानातेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवायं प्रतिषेधः संपद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम् । धर्म्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वाच्छ्रुणोतेः सचन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिश्रुश्रुवति । आश्रुश्रुवति । उपसर्गवहणं चेदं, तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति श्रुश्रुवते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

शद् शतने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यः शिद्धावी
शितो वा संबन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते । शीयेते । शीयन्ते ।
शित इति किम् । अशत्स्यत् । शत्स्यति । शिशत्सति ॥

स्त्रियतेर्लुङ्लिटोश्च ॥ ६१ ॥

मृड् प्राणत्यागे । ङित्त्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वच-
नम् । स्त्रियतेर्लुङ्लिटोः शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति । अमृत ।
मृषीष्ट । शितः खल्वपि । स्त्रियते । स्त्रियेते । स्त्रियन्ते । नियमः किमर्थः । मरि-
ष्यति । अमरिष्यत् ॥

पूर्ववत्सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सचन्तादात्मनेपदं भवति । येन
निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सचन्तादपि भवति । अनुदात्त-
ङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते । सचन्तादपि तदेव निमित्तम् । आसि-
सिषते । शिशयिषते । नैर्विशः । निविशते । निविविचते । आङ उदमने ।
आक्रमते । आचिक्रंसते । इह न भवति । शिशत्सति । मुमूर्षति । नहि शदि-
क्षियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह नास्ति । यस्य च
पूर्वत्रैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तत्सचन्तेष्वनिमित्तम् । अनुचिकीर्षति ।
पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते मीमांसते इति अनुदात्तेत इत्येव सिद्धमात्मने-
पदमवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोयमान्प्रत्ययः आम्प्र-
त्ययस्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईत्वांचक्रे । ईहांचक्रे । यदि
विधिर्यमेतत् तर्हि उदुज्जांचकार उदुम्मांचकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्म-
नेपदं प्राप्नोति । नैव दोषः । उभयमनेन क्रियते । विधिर्नियमश्च । कथम् ।
पूर्ववदिति वक्तृते । स द्वितीयो यत्र नियमार्थो भविष्यति । कृञ इति किम् ।
ईक्षामास । ईक्षामभूव । कथं पुनरस्यानुप्रयोगो यावता कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटी-
त्युच्यते । कृजिति प्रत्याहारस्य ह्यं तच्च विज्ञायते । कृ संनिविष्टानां प्रत्याहारः ।
अभूततद्वावे कृञ्वास्तियोमे संपद्व्यकर्त्रि च्छिरितिकृञ्छब्दादारभ्य यावत् कृजो
द्वितीयतृतीयेति अकारः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपान्नेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेत् तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् ।

अकर्त्रभिप्रायाद्यायमारम्भः । प्र उप इत्येवंपूर्वाद् युक्तेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेऽस्ति किम् । द्रुष्टुं न्यञिष्पात्राणि प्रयुनक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उद्युङ्क्ते । नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् । संयुनक्ति ॥

समः दणुवः ॥ ६५ ॥

एण तेजने परस्मैपदी ततः संपूर्वादात्मनेपदं भवति । समो गम्यच्छि इत्यत्रैव कस्माच्च पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्तते । संत्युते अस्त्वम् । संत्यावाते । संत्यावते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने ऽपालने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते । अनवनइति किम् । भुनक्त्येनमन्निराहितः । अनवनप्रतिषेधेन रौधादिकस्यैव ग्रहणं विज्ञायते न तौदादिकस्य भुजो कौटिल्यदत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

खेरयौ यत्कर्म यौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

णिवश्चेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायाद्यायमारम्भः । एयन्तादात्मनेपदं भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म यौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्यानं वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती स्वयमेव । उपसिचन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । उपसेचयते हस्ती स्वयमेव । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरिति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणाविति किम् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम् । लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव । यौ चेदुद्गणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती भीतान् सेचयति मूत्रेण । यत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् । कर्त्तंति किम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्मन्इति किम् । स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्मः स्वयमेव । ननु यत्र कर्मकर्त्तरि मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्याद्यायमारम्भः । तथा च इहिः कर्तृस्यक्रियः दृष्टिः कर्तृस्यभावक उदाहृतः ॥

भीस्योर्हृतुमये ॥ ६८ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । विभेतेः स्मयतेत्यव्य-
न्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्वचं
भवति । भयबह्वणमुपलक्षणाद्यै विस्मयोपि तत एव । जटिलो भीषयते । मुण्डो
भीषयते । जटिलो विस्मापयते । मुण्डो विस्मापयते । हेतुभयइति किम् ।
कुञ्चिकयैर्न भाषयति । रूपेण विस्मापयति । अत्र कुञ्चिका भयस्य कारणं न हेतुः ॥

गृध्रिवञ्चोः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । गृध्रु अभिकाङ्क्षायां
वञ्चु गतावित्येतयोर्गन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं
विसंवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रल-
म्भनइति किम् । श्वानं गर्धयति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अङ्घ्रिं वञ्च-
यति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । लीङ् श्लेषणे इति दिवादौ
पठ्यते । ली श्लेषणे इति च त्रयादौ । विशेषाभावाद् द्वयोरपि बह्वणम् । लियो
व्यन्तात्संमानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति च शब्दात् प्रल-
म्भने च । संमाननं पूजनम् । शालीनीकरणं न्याभावनम् । जटाभिरालापयते ।
पूजां समधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । न्यङ्करोतीत्यर्थः । प्रल-
म्भने । कस्त्वामुल्लापयते । विसंवादयतीत्यर्थः । विभाषा लीयतेरिति वात्वं
विधीयते । तदस्मिन्विषये नित्यमन्यत्र विकल्पः । व्यर्थास्यतविभाषा हि सा ।
संमाननादिष्विति किम् । बालकमुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात्कुजोभ्यासे ॥ ७१ ॥

खेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थायमारम्भः । व्यन्तात्करोतेर्मिथ्योप-
दादात्मनेपदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनःपुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या
कारयते । सापचारं स्वरादिदुष्टमसङ्गदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम् ।
पदं सुष्ठु कारयति । कुज इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यासइति
किम् । पदं मिथ्या कारयति । सङ्गदुच्चारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

खेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेता ये धातवो
जितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रेति क्रियायाः फलं
क्रियाफलं प्रधानभूतं यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते तच्चेत्कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति ।
यजते । पचते । जितः स्वल्पपि । सुनुते । कुस्ते । जर्गोदि प्रधानफलमिह कर्त्तौ-

रमभिप्रेति । कर्त्रभिप्रायदति किम् । यजन्ति याजकाः । पचन्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा भृतिश्च कर्तुः फलमिहास्ति तथापि न तदर्थः क्रियारम्भः ॥

अपाद्वदः ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अपपूर्वाद्वादतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदत्येव । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफलदति वर्त्तते । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । कर्त्रभिप्रायदत्येव । कटं कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । सम् उद आङ् इत्येवंपूर्वाद्ग्रामेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति अन्यविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । ग्रीहीन् संयच्छते । भारमुदाच्छते । वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाङ्गं यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपदं सकर्मकार्थमिदं पुनर्यहणम् । अग्रन्यदति किम् । उदाच्छति विकित्सां वैद्यः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । संयच्छति । उदाच्छति । आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज् ज्ञः ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्रायदति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः । कर्त्रभिप्रायदत्येव । देवदत्तस्य गां जानाति ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित इति पञ्चभिः सूत्रैरात्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले व्योतिते विहितं तदुपपदेन व्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा ऽऽत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुर्वते । स्वं पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं पञ्चसूत्र्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेषु प्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः न परस्मैपदनियमः तत्सर्वतः प्राप्नोति तदर्थमिदमुच्यते । येष्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स शेषः । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त-

द्वित आत्मनेपदमुक्तम् । आस्ते । शेते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदं भवति । याति । वाति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् । निविशते । ततो ऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति । प्रविशति । कर्त्तरीति किम् । पच्यते । गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारइति द्वितीयं कर्तृबह्वचमनुवर्त्तते तेन कर्त्तैव यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतिरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मैपदं विधीयते । अनु परा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति । पराकरोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि प्रति अति इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रक्षिपति । अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम् । आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृबह्वचमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् तत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद्ब्रूतेः परस्मैपदं भवति । प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति । प्रादिति किम् । आवहते ॥

परिमृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितित्वायां स्वरितेत् ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति । परिमृष्यतः । परिमृष्यन्ति । परेरिति किम् । आमृष्यते । वहतिमपि के चिदत्रानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्गुपरिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तत्वादात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि इत्येवंपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति । आरमति । परिरमति । एतेभ्य इति किम् । अभिरमते ॥

उपाञ्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावितव्यर्थाच्च रमिः । पृथग्व्यो-गकरणमुत्तरार्थम् । अकर्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेव यथा स्यात् ॥

विभाषा ऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

रम उपादिति च वर्त्तते । पर्वण नित्ये परस्मैपदे प्राप्ते विकल्प आरभ्यते । उपपञ्चाद्वमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुक्तमुपरमति । यावदुक्तमुपरमते । निवर्ततइत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्मुद्रुसुभ्यो षोः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । बुध युध नश जन इङ् मु द्रु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । सावयति । ये ऽत्राकर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येवं सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम् । बोधयति पदम् । योधयन्ति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । ये ऽत्र चलनार्था अपि तेषां निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं वचनम् । प्रवते । प्राप्नोतीति नम्यते । अयो द्रवति । विलीयतइत्यर्थः । कुण्डिका खरति । खन्दतइत्यर्थः । तद्विषयाख्यदाहरणानि ॥

निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । निगरणमभ्यवहारः । चलनं कम्पनम् । निगरणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति । क्खयति । भोजयति । चलनार्थेभ्यः । चलयति । चोपयति । कम्पयति । अयमपियोगः सकर्मकार्थः । अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्ति देवदत्तः । आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विधीयते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् । अणाविति किम् । चेतयमानं प्रयोजयति चेतयते इति के चित्प्रत्युदाहरन्ति तदयुक्तम् । हेतुमण्डिको विधिः, प्रतिषेधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्यायः । तस्मादिह चेतयतीति परस्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम् । आरोहयमाणं प्रयोजयति । आरोहयते । अकर्मकादिति किम् । कटं कुर्वीत प्रयोजयति । कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति ग्रीहयः । शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचि नृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेषु योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयतायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं विहितं तस्य प्रतिषेधोयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव न प्रतिषिध्यते । पादमि आड्यम आड्यस परिमुह रुचि नृति वद वस इत्येतेभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तच्च पिबतिर्निगरणार्थः । दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोपि । इषां परस्मैपदं न भवति । पा । पाययते । दमि । दमयते । आड्यम । आयाययते । यमोऽपरिवेषणे इति मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । आड्यस । आयासयते । परिमुह । परिमोहयते । रुचि । रोचयते । नृति । नर्त्तयते । वद । वादयते । वस । वासयते । पादिषु धेट उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची ॥

वा क्यषः ॥ ९० ॥

लोहितादिडाभ्यः क्यषिति वस्यति तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपदं भवति * । लोहितायति । लोहितायते । पटपटायति । पटपटायते । अघात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमात्मनेपदं लभ्यते । यावता ऽनुदात्तङित इत्येवमादिना प्रकरणेन तच्चियतम् । एवं तर्हि आत्मनेपदमेवात्र विकल्पितं विधीयते, तच्चानन्तरं परस्मैपदप्रतिषेधेन सन्निधापितमिह संबध्यते । तेन मुक्ते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदं भवति ॥

दुद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्याद् लुटादयोपि कृपपर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते । बहुवचननिर्द्देशादाद्यर्थो भवति । अनुदात्तेस्वाचित्यमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति । व्यद्युतत् । व्यद्योतिष्ठ । अलुठत् । अलोठिष्ठ । लुडीति किम् । द्योतते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादयः पठ्यन्ते । वृत् वर्त्तने । वृधु वृद्धौ । वृधु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू प्रसवणे । कृप सामर्थ्यं । एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति । वृत् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिष्यते । वृध् । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । विवृत्सति । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत । विवर्त्तिष्यते । स्यसनोरिति किम् । वर्त्तते ॥

लुटि च कृपः ॥ ९३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्पः सिद्धः । लुटि विधीयते । चकारस्सर्हि

* शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमित्यपि न्वं चित्वाठः ।

स्यसनोरनुकर्षकार्यं न वक्तव्यः । एवं तर्हीयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत । तस्मा-
च्छकारः स्यसनोरनुकर्षकार्यः क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा
भवति । कल्पता । कल्पतारौ । कल्पतारः । कल्पस्यति । अकल्पस्यत् । चित्क-
ल्पति । कल्पिता । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत् । विकल्पिष्यते * ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

कडाराः कर्मधारयइति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्रावधेयइति कर्तुंमनुक-
मिष्यामः तत्र एका संज्ञा भवतीति हेदितव्यम् । का पुनरसौ । या परा ऽन-
वकाशा च । अन्यत्र संज्ञासमावेशाच्चियमार्थं वचनमेकैत्र संज्ञा भवतीति । वक्ष्य-
ति ह्रस्वं लघु । भिदि किदि । भेत्ता । हेत्ता । संयोगे गुरु । शिष्टा । भिष्टा ।
संयोग परस्य ह्रस्वस्य लघुसंज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च । एका संज्ञेति वचनाद्गुरु-
संज्ञैव भवति । अततत्तत् । अररत्तत् । सन्वत्तुनीत्येष विधिर्न भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । यत्र द्वौ प्रसङ्गावन्वयार्थवेकस्मिन्गुणपत्मा-
पुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।
उत्सर्गापवादनित्यानित्यानन्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य यो-
गस्य विषयो बलवतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां
वचनमारभ्यते । अतो दीर्घा यञि सुपि चेत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम् । प्रवृत्ता-
भ्याम् । बहुवचने भक्त्येदित्यस्यावकाशः । वृत्तेषु । प्रवृत्तेषु । इहोभयं प्राप्नोति ।
वृत्तेभ्यः । प्रवृत्तेभ्यः । इति । परं भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू स्थाख्या नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्थाख्या ।
मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्थाख्यं शब्दरूपं नदी-
संज्ञं भवति । ईकारान्तम् । कुमारी । गौरी । लत्मीः । शार्ङ्गरी । ऊकारान्तम् ।
अस्त्रबन्धूः । यवागूः । यू इति किम् । मात्रे । दुहित्रे । स्थाख्याविति किम् ।

* यत्र परस्मैपदं तत्र तासि च कृप इतोद प्रतिषेधः । यत्रात्मनेपदं तत्रेद् भक्त्ये-
त्यपि वच्यताम् ।

शाम्भोः । सेनानीः । सलपः । आख्यायहणं किम् । शब्दार्थे स्त्रीत्वएव यथा
स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । शाम्भये स्त्रियै । सलप्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशां
आम्बनद्या इत्येवमादयः ॥

नेयहुवड्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिषिध्यते । स्थितिः स्थानम् । इयहुवड्ः
स्थानमनयोरितीयहुवड्स्थानौ तौ यू नदीसंज्ञौ न भवतः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा ।
हे श्रीः । हे भूः । अस्त्रीति किम् । हे स्त्रि ॥

वा ऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयहुवड्स्थानौ
यू आमि परतो वा नदीसंज्ञौ न भवतः । श्रियाम् । श्रीणाम् । भुवाम् ।
भूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

ङिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसंज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयहुवड्स्थानयोश्च
प्रतिषिद्धा । तस्मान्ङिति वा विधीयते । ङिति परतो ह्रस्वश्च य्योः संबन्धी
यः स्त्याख्यौ इयहुवड्स्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः । कृत्ये । कृतये ।
धेनवे । धेनवे । श्रिये । श्रिये । भुवे । भुवे । अस्त्रीत्येव । स्त्रियै । स्त्याख्या-
वित्येव । अग्नये । वायवे । भानवे ॥

शेषा घ्यसस्त्रि ॥ ७ ॥

ह्रस्व इति वर्तते । शेषोत्र घिसंज्ञो भवति सस्त्रिशब्दं वर्जयित्वा ।
कश्च शेषः । ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यव स्त्याख्यं स्त्याख्यं च यव नदीसंज्ञकं स
शेषः । अग्नये । वायवे । कृतये । धेनवे । असस्त्रीति किम् । सख्या । सख्ये ।
सख्युः । सख्यौ * ॥

पतिः समासएव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसंज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते पतिशब्दः समास-
एव घिसंज्ञो भवति । प्रजापतिना । प्रजापतये । समासइति किम् । पत्या ।
पत्ये । ह्रस्वकार इच्छतो ऽवधारणार्थः । दृढमुष्टिना । दृढमुष्टये ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वण नियमेनासमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते ।
छन्दस्तेन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति । कुतुम्भानां

* इत उत्तरं "घिसंज्ञाः द्वन्द्वे घीत्येवमादय" इत्यपि क्व चित्पाठः ॥

प्रत्यये नमः । कुलुष्वाणां प्रत्ये नमः । * पठ्ठीयहृषं किम् । मया प्रत्या क्व-
दृष्टिर्यथासः । कन्दसीति किम् । यामस्य प्रत्ये ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञा कृता तस्यानेन लघुसंज्ञा विधीयते । ह्रस्वमसंज्ञं
लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता । केत्ता । अचीकरत् । अजीहरत् । लघुप्रदेशाः पुगन्त-
लघूपधस्य चेत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसंज्ञायां प्राप्तायां गुरुसंज्ञा विधीयते ।
संयोगे परतो ह्रस्वमसंज्ञं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा । शिवा । भिवा । गुरुप्रदेशाः
गुरोश्च हल इत्येवमादयः ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

संयोगइति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुरु-
संज्ञं भवति । ईहांचक्रे । ईतांचक्रे ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं
प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । करिष्यति । हरिष्यति । औपगवः ।
कापटवः । यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थं, तदादीतिसंबन्धात् । प्रत्ययबह्वचं
किम् । न्यविशत । व्यक्रीणीत । नेर्विश इत्पुपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा
स्यात् । विधियहणं किम् । प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदा-
दिवचनं स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः । करिष्यामः । कुण्डानि । पुनः प्रत्ययय-
हणं किमर्थम् । लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्त्यर्थम् । अङ्गप्रदेशा अङ्गस्येत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं
भवति । ब्राह्मणाः पचन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधेः प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशाः पदस्य पदादि-
त्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्यइति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः
पदसंज्ञं भवति । क्यच् । राजीर्यति । क्यङ् । राजायते । क्यष् । चर्मयति ।

* सेत्रस्य प्रत्यये नमः । सेत्रस्य प्रत्ये नम इत्यपि क्व विदुदाहरणम् ॥

चर्मायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति । सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भ्रमिति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति । भवतष्टकृद्सौ । भवदीयः । उर्णोया युस् । उर्णोयुः । चतोरण् । छन्दसि घस् । चत्विधः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आ कपः प्रत्यया वृक्षन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राजत्वम् । राजता । राजतरः । राजतमः । असर्वनामस्थानइति किम् । राजानौ । राजानः ॥

यच्च भम् ॥ १८ ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थानइति वर्तते । पूर्वण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादो भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । यकारादौ । गार्ग्यः । वात्स्यः । अजादौ । दाक्षिः । ग्राक्षिः ॥ नभोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभइव नभस्वत् । अङ्गिराइव अङ्गिस्वत् । मनुखि मनुष्वत् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ * ॥ वृषण्वित्येतत् वस्वश्वयोः परतो भसंज्ञं भवति छन्दसिविषये । वृषण्वसुः । वृषण्वस्वमेने । भप्रदेशाः भस्येत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भ्रमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थेप्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति । उदश्वित्वान् घोषः । विद्युत्त्वान् बलाहकः । सकारान्तम् । यशस्वी । पयस्वी । तसाविति किम् । तत्त्वान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनिच्छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भप्रहसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुखेन साधुत्वमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म । अयस्मयानि पात्राणि । क्व चिदुभयमपि भवति । स सुष्टुभा स अङ्गता गणेन । षट्स्वात्कुत्वं भत्याञ् जश्त्वं न भवति । छन्दसीति किम् । अयोमयं ॥

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

व्याभ्रातिपदिकात्स्वादयः लस्य तिबादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्या वाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति ।

बहुवचनस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्थो वाच्या-
स्तदीये बहुवचने बहुवचनं कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । आहमस्माः
पठन्ति । यत्र च संख्या संभवति तत्राद्यमुपदेशः । अत्राप्येवमस्तु निःसंख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्वान्तएव ॥

द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयो-
र्द्विवचनैकवचनयोरर्थोभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति एकत्वे एकवचनं भव-
ति । आहमस्मौ पठतः । आहमस्म्यः पठति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारकवति । विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । कारकस्य-
धिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारकस्येवं तद्वेदितव्यम् ।
कारकशब्दश्च निमित्तपर्यायः । कारकं हेतुद्वित्वमर्थोन्तरम् । कस्य हेतुः ।
क्रियायाः । वक्ष्यति ध्रुवमपाये उपादानम् । वामादायच्छति । पर्येतादवरो-
च्छति । कारकवति किम् । वृत्तस्य पर्ये पतति । कुड्यास्य पिण्डः पतति । अक-
चित्तं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति । माणवकं पत्न्यान् पृच्छति । कार-
कवति किम् । माणवकस्य पितरं पत्न्यान् पृच्छति । कारकसंज्ञद्वयेषु चानेनैव
विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपाये उपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
वामादायच्छति । पर्येतादवरोच्छति । सार्थाद्वीनः । स्वात्यतितः ॥ जुगुप्सावि-
रमप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति ।
धर्मात्प्रमादवति । अपादानप्रदेशा अपादाने पञ्चमीत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्वस्तुकारकमपादा-
नसंज्ञं भवति । चौरिभ्यो विभेति । चौरिभ्य उद्विजते । त्रायत्यर्थानाम् । चौरिभ्यस्त्रा-
यते । चौरिभ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम् । अरण्ये विभेति । अरण्ये अक्षते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे उप्तोढो यो उर्थः सोढुं न शक्यते तत्कारकमपा-
दानसंज्ञं भवति । अभ्यजात्पराजयते । असोढ इति किम् । अरूपात्पराजयते ॥

कारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

कारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भव-

ति । प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो गां वारयति । यवेभ्यो गां निवर्त्तय-
यति । ईप्सित इति किम् । यवेभ्यो गां वारयति चेत्ते ॥

अन्तर्द्धा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्धः । अन्तर्द्धनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्का-
रकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्धते । उपाध्यायाच्चिलीयते । मा
मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति निलीयते । अन्तर्द्धाविति किम् । चौराच्च दिदृक्षते ।
इच्छतिग्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उप-
योगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते ।
उपाध्यायादागमयति । उपयोगइति किम् । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः तस्य या
प्रकृतिः कारणं हेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शङ्गाच्छरो जायते ।
गोमयादृश्चिको जायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्त्तुरिति वर्त्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूकर्त्तुः प्रभवो
यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । काश्मीरेभ्यो वि-
तस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यतइत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादुदात्तिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माणवकाय भित्तां ददाति ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियायापि यम-
भिप्रैति स संप्रदानम् । आद्वाय निगर्हते । युद्वाय संनह्यते । पत्ये शेते । संप्र-
दानप्रदेशः चतुर्थो संप्रदानइत्येवमादयः ॥ कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या संप्रदा-
नस्य च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रुचिना ममानार्थो रुच्यर्थः । अन्यकर्तृको ऽभिलाषो रुचिः । रुच्यर्थानां
धनूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय
रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय स्वदते पूषः । देवदत्तायस्वाभिलाषस्य मोदकः
कर्त्ता । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पक्षि ॥

श्लाघद्भुङ्स्थाशपां जीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भुङ् स्था शप इत्येतेषां जीप्स्यमानो यो ऽर्थस्तत्कारकं संप्रदान-
संज्ञं भवति । जीप्स्यमानो जपयितुमिच्छमाणो बोधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय
श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव जपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं
देवदत्ताय हुते । यज्ञदत्ताय हुते । देवदत्ताय तिष्ठते । यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय
शपते । यज्ञदत्ताय शपते । जीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते षष्ठि ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो यो ऽर्थः तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । उत्त-
ममृणं यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृणं, यदीयं धनं, धनस्वामी प्रयोक्ता
उत्तमर्णः स संप्रदासंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्ताय शतं
धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

सृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

सृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो यो ऽर्थस्तत्कारकं
संप्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुण्येभ्यः सृहयति । फलेभ्यः
सृहयति । ईप्सित इति किम् । पुण्येभ्यो घने सृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः । अपकारो द्रोहः । अतमा ईर्ष्या । गुणेषु दोषाविष्कार-
णमसूया । क्रुधादर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादयोपि कोपप्रभावा एव यद्भवन्ते । तस्मात्सामान्येन
विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय दूष्यति । देव-
दत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति ।
मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण संप्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहेरुपसृष्टयोश्च-
सर्गसंबन्धुयोऽयं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्तमभिक्रुध्यति । देवदत्त-
मभिरुद्वहति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय दूष्यति ॥

राधीह्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीक्षेच्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, यस्य विप्रश्नः, विविधः
प्रश्नः विप्रश्नः, स कस्य भवति, यस्य शुभाशुभं पृच्छते । देवदत्ताय राध्यति ।
देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्ठः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यतोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रवः पूर्वस्य कर्त्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येवंपूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं, पूर्वस्य कर्त्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्त्तते । स चाभ्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिज्ञानीतइत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणाश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्त्तेति वर्त्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च शृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति । होत्रे ऽनुशृणाति । होता प्रथमं शंसति तमभ्यः प्रोत्साहयति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शंसितुः प्रोत्साहने वर्त्तते । होत्रे ऽनुशृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियाप्रसिद्धौ यत्प्रकृत्योपकारकं विवर्चितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । पशुना छिनत्ति । तमब्यहणं किम् । गङ्गायां घोषः । कूपे गर्गजलम् । करणप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च । अत्रान्दीव्यति । अत्रैर्द्वीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वर्त्तते । पूर्वेण करणसंज्ञायां प्राप्तायां संप्रदानसंज्ञा कर्म विधीयते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति । परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणं नात्यन्तिकः क्रय एव । शताय परिक्रीता ऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीता ऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीता ऽनुब्रूहि । सहस्राय परिक्रीता ऽनुब्रूहि ॥

आधारो ऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्ते ऽस्मिन् क्रिया इत्याधारः । कर्तृकर्मयोः क्रियाश्रयभूतयोर्धोरणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति । कटे आस्ते । कटे श्रुते । स्यात्यां पचति । अधिकरणप्रदेशाः सप्तम्यधिकरणे चैत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासां कर्म इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । आममधिष्ठति । आममधिष्ठति । पर्वतमध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४० ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभि-
निविशते । कथं कल्याणे ऽभिनिवेशः, पापेभिनिवेशः, याया संज्ञायस्मिन्यस्मिन्
संज्ञिन्यभिनिविशतइति । अन्यतरस्यामिति वर्तते परिक्रयणे संप्रदानमन्यतर-
स्यामित्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप अनु आधि आङ् इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं
भवति । ग्राममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधि-
वसति । ग्राममावसति ॥ वसेरश्वर्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ग्रामे उपवसति ।
भोजननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥

कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति ।
ग्रामं गच्छति । कर्तुरिति किम् । माषेष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा न
कर्तुः । समग्रग्रहणं किम् । पयसौदनं भुङ्के । कर्मत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहण-
माधारनिवृत्त्यर्थम् । इतरथा ऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेहं प्रविशतीति ।
ओदनं पचति सक्तान्पिबतीत्यादिषु न स्यात् । पुनः कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं
भवति । कर्मप्रदेशाः कर्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदानी-
प्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते । ईप्सितादन्यत्सर्वमानीप्सितं द्वे-
मितरच्च । विषं भक्षयति । चौरान्पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितं, मपादानादि-
विशेषकथाभिः । परिगणनं कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरधिप्रच्छिभिश्चिञ्जामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

उपयुज्यतइत्युपयोगः, पयः प्रभृति, तस्य निमित्तं गवादि, तस्योपयु-
ज्यमानपयःप्रभृतिनिमित्तस्य गवादेः कर्मसंज्ञा विधीयते । पाणिना कांस्यपात्रं
वा दोग्धि पयः । पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्तं तस्य कस्माच्च भवति । केत-
दस्ति । विहिता हि तत्र करणादिसंज्ञा । तदर्थमाह । अपूर्वविधास्ति ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म प्रोक्तं

तेन यत्संबध्यते, तदकीर्तितमाचरितं कविना, तदकथितमुक्तं सूत्रकारेण ।
 दुहिं, गां दोग्धि पयः । याचि, पौरवं गां याचते । रुधि, गामवरुणाद्वि व्रजम् ।
 प्रच्छि, माणवकं पन्थानं पृच्छति । भित्ति, पौरवं गां भित्तते । चिञ्ज, वृक्षमव-
 चिनोति कलानि । ब्रुवि, माणवकं धर्मं ब्रूते । शसि, माणवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि

कर्त्ता स यौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां
 च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्त्ता स अण्यन्तानां
 कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको यामम् । गमयति माणवकं यामम् । याति
 माणवको यामम् । यापयति माणवकं यामम् । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो
 वक्तव्यः ॥ * ॥ नयति भारं देवदत्तः । नाययति भारं देवदत्तेन । वहति भारं
 देवदत्तः । वाहयति भारं देवदत्तेन ॥ वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
 प्रतिषेधो मा भूत् । वहन्ति यवान् बलीवर्दाः । वाहयति यवान् बलीवर्दानिति ।
 बुद्धि । बुध्यते माणवको धर्मम् । बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको
 धर्मम् । वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमभ्यवहारः । भुङ्क्ते माणवक ओद-
 नम् । भेक्षयति माणवकमोदनम् ॥ अश्नाति माणवक ओदनम् । आशयति माण-
 वकमोदनम् ॥ आदिस्त्राद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अत्ति माणवक ओद-
 नम् । आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः । खादयति माणवकेन ॥
 भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्षयति पिण्डं देवदत्तः । भक्षयति
 पिण्डं देवदत्तेनेति । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्यं, भक्ष-
 यन्ति बलीवर्दान्सस्यम् । शब्दकर्मणाम् । अधीते माणवको वेदम् । अध्याप-
 यति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् ।
 अकर्मकाणाम् । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । अस्ते देवदत्तः । शाय-
 यति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं
 देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् । गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः
 प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं चिष्णुमिन्द्रः ॥

हृक्कारन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स याविति वर्त्तते । हरतेः करोतिश्चाण्यन्तयोर्धः कर्त्ता
 स अण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः । हारयति भारं
 माणवकं माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं
 देवदत्तेनेति वा ॥ अभिवादिवृशोरात्मनेपदउपसंख्यानम् ॥ * ॥ अभिवदति
 गुहं देवदत्तः । अभिवादयते गुहं देवदत्त देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भृत्या राजा-

नम् । दर्शयते भृत्यान् राजानं दर्शयते भृत्यैरिति वा । आत्मनेपददति किम् । दर्शयति चैत्रं मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । अभिवादयति गुहं माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते । अगुणीभूतो यः । क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्ता परामृश्यते । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात्समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको यो ऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चकारात्कर्तृसंज्ञं च । संज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्गे । कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्तं कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशाः हेतुमति चेत्येवमादयः ॥

प्राग्गीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरीश्वरइति वक्ष्यति प्रागेतस्मादवधेयानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयो ऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्-चनं संज्ञासमावेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिस्सह निपातसंज्ञा समा-विशति । रेकोच्चारणमीश्वरे तोसुन्कसुनावित्ययमवधिर्मा विज्ञायाति ॥

रीश्वराद्धीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयो ऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्य प्रतिषेधो बं-सत्त्वमिति द्वयमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । जश्चत् । युगपत् । सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यच् । नह । इन्त । माकिम् । नकिम् । माह् । माहो हकारो विशेषणार्थो माहि लुङिति । इह न भवति । मा भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वे । द्वे । रे । औषट् । औषट् । स्वाहा । वषट् । स्वधा । ओम् । कित् । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ । इ । उ । च । ल । इ । हे । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उक्ञ् । वेलायाम् । मात्रायाम् । यद्या । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । हे । प्याट् । पाट् । घाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । कनु । आम् । आहो । अघो । ननु ।

मन्ये । मिथ्ये । अस् । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत ।
 इह । आम् । शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुकम् । सत्यम् ।
 चतम् * । अट्टा । इट्टा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् ।
 कुतः । कुत्र । अथ । अनु । हाहौ । हैहौ । ईहा । आहोस्वित् । हम्बट् । सम् ।
 दिष्ट्या । पशु । वट् । सह । आनुषक् । अह् । फट् । ताजक् । अये । अरे ।
 वट् । बाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम् । आर्दम् । शीम् । सीम् । वै । † उप-
 सर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । उपसर्गप्रतिरूपकाः ।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः ।
 उपसर्गादिति खत्वं न भवति । असत्त्वइति किम् । पशुवै पुरुषः । पशुः पुरो-
 हस्तः । निपातप्रदेशः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयो ऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु ।
 अव । निस् । दुस् । वि । आह् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि ।
 प्रति । परि । उप । पृथयोगकरणमुत्तरसंज्ञाविशेषणार्थम् । उपसर्गाः क्रियायो-
 गइति चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । असत्त्वइत्येव । परा जयति सेना ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति ।
 प्रणायकः । परिणायकः । क्रियायोगइति किम् । प्रमत्ते नायको ऽस्माद्वेशात्
 प्रनायको देशः ॥ मरुच्छब्दस्य चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ मरुद्विदत्तो मरु-
 तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनन्तत्वेऽपि अथ उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति ।
 अरुच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ आतश्चोपसर्गइति अह् भवति । अट्टा । उप-
 सर्गप्रदेशा उपसर्ग घोः किरित्येवमादयः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । प्रक-
 रोति । योषकिभय उत्तरार्थः । उत्तरञ्च गतिसंज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसंज्ञा

* अतमित्येतदुत्तरं "वाकिर्, नकिर्, आह्, "अ, मा, नो, न, प्रतिषेधे,"अत्, टट्,"
 ईदित्ते क्व चित् पुस्तके दृश्यन्ते ।

† त्वे, तुवै, न्वे, नुवै, अथ, अथस्, स्मि, अच, अटस्, टट्, हेहे, हेहे, नो, न, आस्,
 अर्स्, सुकम्, सम्, वय, वात्, हिकम्, हिनृक्, वयम्, शिकम्, श्वकम्, अनुकम्, नुकम्,
 अन्न, दौ, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम्, यते ऽधिकाः पुस्तकान्तरेषु ।

मा भूत् । ऊरीस्वादिभ्योऽपसर्गमाकुर्ध्वं मस्तिर्ध्वत् इति वत्तं प्रसज्येत । चकारः
संज्ञस्ममवेगार्थः । प्रसीतम् । अर्धभक्षितम् । गतिरनन्तर इति स्वय उपसर्ग-
दिति यात्वषत्ये च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारिकाकृतम् ।
कारिकाकृतम् । यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ कृन्दसि गतिसंज्ञो भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनस्तस्युतं वासे देयम् । गतिर्गताविति निघातो भवति ।
वनोदितः । गतिरनन्तर इतिस्वरः । गतिप्रदेशाः कुगतिप्रादय इत्येवमादयः ॥

ऊर्यादिञ्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः शब्दाः च्यन्ता हावन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।
चिडाचोः कृष्वास्तियोगे विधानं तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तैस्त्रेव योगे गतिसंज्ञा
विधायते । ऊरीउरीशब्दावह्रीकखे विस्तारे च । ऊरीकृतम् । ऊरीकृतम् । यदू-
रीकरोति । उरीकृतम् । उरीकृतम् । यदुरीकरोति । पाषी । ताली ।
काताली । केताली । घूसी । शकला । संशकला । ध्वंसकला । भंशकला ।
एते शकलादयो हिंसायाम् । शकलाकृतम् । संशकलाकृतम् । ध्वंसकलाकृतम् ।
भंशकलाकृतम् । गुलुगुधा योदार्थः । गुलुगुधाकृतम् । सजूः सहायः । सजूःकृतम् ।
फलू, फली, विक्री, आक्री, इति विकारः । फलूकृतम् । फलीकृतम् । विक्रीकृतम् ।
आक्रीकृतम् । आलोष्टी, कराली, केवाली, शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा,
एते हिंसायाम् । वषट् । वौषट् । औषट् । स्वाहा । स्वधा । बन्धा । प्रादुस् ।
अत् । आविस् । च्यन्ताः सत्त्वपि । शुक्लीकृतम् । शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति ।
हाच् । पटपटाकृतम् । पटपटाकृतम् । यत्पटपटाकरोति ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इतिः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमितिपरं क्रियायोगे
गतिसंज्ञा भवति । सादृत्यम् । सादृत्यम् । यत् सादृरेति । चानितिपरमिति
किम् । सादिति कृत्वा निष्ठीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः * । परिभवौदासीन्यमनादरः । आदरानादरयोर्भ-
षाकर्म सदसच्छब्दे गतिसंज्ञो भवतः । सत्कृतम् । सत्कृतम् । यत्सत्करोति ।
असत्कृतम् । असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ।
सत्कृत्वाकावहं गतः । असत्कृत्वा कावहं गतः ॥

भूषणे ऽखम् ॥ ६४ ॥

* प्रीतिबंधम इति शाठान्तरम् ।

अलमिति प्रतिषेधे सामर्थ्यं पर्याप्तौ भूषणे चेति विशेषणमुपादीयते ।
भूषणे यो ऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलंकृत्य । अलंकृतम् । यदलंक-
रोति । भूषणदिति किम् । अलं भुक्त्वा ओदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दे ऽपरिग्रहेर्था गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे
गतिसंज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रहदिति किम् ।
अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिग्रह्य गत इत्यर्थः । अन्तःशब्दस्याङ्कि-
विधिसात्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥ अन्तर्द्धा । अन्तर्द्धिः । अन्तर्णयति ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दे मनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणेहृत्य पयः
विबति । मनोहृत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
प्रतिहत्येत्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघातदिति किम् । कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

पुरो ऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दे ऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति । समासस्वरो-
पचाराः प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति
किम् । पूः, पुरौ, पुरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तंशब्दे मकरान्तो ऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अस्तंगतानि धनानि । यदस्तंगच्छति । अव्यय-
मित्येव । अस्तं काण्डम् । सिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवद्देशु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दे ऽव्ययमभिज्ञशब्दस्यार्थे वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ
च गतिसंज्ञो भवति । अच्छगत्य । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदतौ ।
अच्छोद्य । अच्छोदितम् । यदच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति ॥

अदो ऽनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति । उपदेशः परार्थः
प्रयोगः । स्वयमेव तु यदा भुङ्क्ता परामृशति तदा नास्त्युपदेश इति सो ऽस्य
विषयः । अदःकृत्य । अदःकृतम् । यददःकरोति । अनुपदेशदिति किम् । अदः
कृत्वा काण्डं गत इति परस्य कथयति ॥

तिरो ऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अतर्द्धिर्व्यवधानम् । तत्र तिरोशब्दे गतिसंज्ञो भवति । तिरोभूय ।

तिरोभूतम् । यत् तिरोभवति । अन्तर्द्वौविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ।
पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृजि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्वौविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा
गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृत्य । तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिर-
स्कृत्वा । तिरःकृत्वा । अन्तर्द्वौवित्येव । तिरः कृत्वा काष्ठं तिष्ठति ॥

उपाजेन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृजि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृजि विभाषा
गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ * ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षा-
त्कृत्वा । मिथ्याकृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।
सौचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । अद्रु । प्राज्या । प्राजरुहा ।
वीज्या । वीजरुहा । संसर्गा । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् ।
आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां प्रकारान्तत्वं निपात्यते । अन्नौ ।
वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधानउरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषाकृजितीति वर्तते । अनत्याधानमुपस्तेष्वं तदभावेऽनत्याधाने उर-
सिमनसी शब्दौ विभाषा कृजि गतिसंज्ञौ भवतः । उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । मन-
सिकृत्य । मनसि कृत्वा । अनत्याधानइति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं ज्ञेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृजितीति वर्तते । चकारादनत्याधानइति च । मध्ये पदे निवचने
इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृजि गतिसंज्ञा भवन्ति । मध्येकृत्य । मध्ये
कृत्वा । पदेकृत्य । पदे कृत्वा । निवचनं वचनाभावः । निवचनेकृत्य । निवचने कृ-
त्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । अनत्याधानइत्येव । इस्तिनः पदे कृत्वा शिरः ज्ञेते ॥

नित्यं हस्तेपाणौपयमने ॥ ७७ ॥

कृजितीति वर्तते हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजि नित्यं गतिसंज्ञौ
भवत उपयमने । उपयमनं दारकर्म । पाणौकृत्य । हस्तेकृत्य । दार कर्म
कृत्येत्यर्थः । उपयमनइति किम् । हस्ते कृत्वा कार्वापद्यं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

कृतीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमध्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदनु-
कूल्यं बन्धनहेतुत्वं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृत्रि नित्यं गतिसंज्ञो
भवति । प्राध्वंशब्दः । बन्धनइति किम् । प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥

जीविकोपनिषदाद्यौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृतीति वर्तते । जीविका उपनिषदित्येतौ शब्दौ यौपम्ये विषये कृत्रि
गतिसंज्ञो भवतः । जीविकापृथक् । उपनिषत्कृत्य । यौपम्यइति किम् । जीविकां
कृत्वा गतः ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथा चैवोदाहृताः ।
तेष्वङ्गमुपसर्गार्थम् । गतयो ह्यनन्तराः ॥

कृन्दसि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते कृन्दसि परेष्वभ्यनुज्ञायन्ते । कृन्दसि विषये गत्युप-
सर्गसंज्ञकाः परेषु पूर्वेषु प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्ये
किं सिद्धमिति । केवलं परप्रयोगेपि क्रियायोग एवामसीति ज्ञाप्यते । याति ति
इतिना । इन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः कृन्दसि दृश्यन्ते । आ मनैरिन्द्र इदि-
मिरीयाहि मयूररोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानि तत्कर्तुमनुकूलिणामः
कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः । अधिकरीश्वरइति यावदुच्यते । कर्मप्रवच-
नीयप्रदेशाः कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्येवमादयः ॥

अनुसंसृज्ये ॥ ८४ ॥

अनुशब्दो लक्षणे ढ्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकल्यस्य संहिता-
मनु प्रावर्षत् । अनहुद्राजमन्वसिञ्चत् । अगस्त्यमन्वसिञ्चन्महाः । किमर्थमि-
दमुच्यते । यावता लक्षणेत्थंभूताध्यानेति सिद्धेवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
हेत्वर्थे तु वचनं हेतुमृतीयां बाधित्वा द्वितीयेव यथा स्यात् ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे ढ्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववसिता
सेना । पर्वतमन्ववसिता सेना । पर्वतेन संबद्धेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

हीन इति न्यून उच्यते च चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसंबन्धे संज्ञा विज्ञायते । हीने द्योत्ये ऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशाकटायनं वैयाकरणाः । सन्वर्तुनं योद्धारः ॥

उपपदिके च ॥ ८७ ॥

उपपदिकः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उप सार्थां द्वेष्टः । उप निष्के कार्वाण्यम् । हीने । उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥

अपपरी शब्दो वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । प्रकृतेन संबन्धिता कस्य चिदनभिसंबन्धो वर्जनम् । अप चिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि । परि चिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । वर्जने इति किम् । शोदनं परिषिञ्चति ॥

आप्त्यादावचने ॥ ८९ ॥

आप्त्यादावचनः शब्दः मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अप्रधिर्मर्त्या । वचनशब्दादभिविधिरपि दृश्यते । आ पाठलिपुत्रादृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ सांकाश्यात् । आ मयुरायाः । मर्यादावचन इति किम् । ईषदर्थे क्रियायोगे च मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ ९० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत् । वृक्षं प्रति विद्योतते किदुम् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । इत्थंभूताख्याने । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु । भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । शोदनं परिषिञ्चति । अथ परिशब्दयोगे पञ्चमी कल्पाव भवति षष्ठ्यपाहपरिभिरिति । वर्जनविषये सा विधीयते, अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ९१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । वृक्षमभि विद्योतते । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । अभिरभागे इति किम् । भागः स्वीक्रियमाणोऽर्थः । यदत्र ममाभिष्यात् तद्वीयताम् । यदत्र मम भवति तद्वीयतामित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिः

अये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । मावानस्मै तिलेभ्यः प्रति यच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दे अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थो कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते ॥

सुः पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सु सिक्तं भवता । सु स्तुतं भवता । धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं वृत्तं न भवति । पूजायामिति किम् । सुषिक्तं किं तवान्न ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । निष्पद्येऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अति सिक्तमेव भवता । अति स्तुतमेव भवता । पूजायाम् । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । शोभनं कृतमित्यर्थः ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ध्रवसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

पदार्थं संभावने ऽन्ध्रवसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि स्यात् । मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमित्यस्यार्थं ऽपिशब्दे वर्तते । संभावनमधिकार्यवचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्करणम् । अपि सिञ्चेन्मलकसहस्रम् । अपि स्तुयाद्राजानम् । अन्ध्रवसर्गः कामचारानुज्ञा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । धिञ्ज्ञात्मं देवदत्तमपि सिञ्चेत्पलायुम् । अपि स्तुयादृषत् । समुच्चये । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि च । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् वृत्तं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वरः स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसंबन्ध कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । तत्र कदा चित्स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदा चित्स्वात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृञि ॥ ६८ ॥

अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । यदत्र मागधिकरिष्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् तिङि चोदात्तवतीति निधातो न भवति ॥

लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

ल इति षष्ठी आदेशापेक्षा । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, कि । सिप्, यस्, य । मिप्, वस्, मस् । शतृकसू च । परस्मैपदप्रदेशाः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्येवमादयः ॥

तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

तङिति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ब-
ह्वम् । पूर्वेषु परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरान्मनेपदसंज्ञा विधीयते ।
त, आताम्, क । यास्, आयाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः सत्व-
पि । शानच्कानचौ । ल इत्येव । कतीह निघ्नानाः । आत्मनेपदप्रदेशा अनु-
दात्तहित आत्मनेपदमित्येवमादयः ॥

तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङोष्ठादश्च प्रत्ययाः नव परस्मैपदसंज्ञकाः नवात्मनेपदसंज्ञकाः तत्र
परस्मैपदेषु त्र्यस्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेप-
देष्वपि त्र्यस्रिकाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, कि, इति
प्रथमः । सिप्, यस्, य, इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्, इत्युत्तमः । आत्म-
नेपदेषु त, आतां, क, इति प्रथमः । यास्, आयाम्, ध्वम्, इति मध्यमः । इट्,
वहि, महिङ्, इत्युत्तमः । प्रथममध्यमोत्तमप्रदेशाः शेषे प्रथम इत्येवमादयः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति * एकशः एकैकं पदम् ।
तिङित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । कि इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।
एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः बहुषु बहुवचनमित्येवमादयः ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते ।
सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति ।
सु इत्येकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । असिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तते । त्रीणित्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्त्रि-
कश्व । विभक्तिप्रदेशा अष्टन आ विभक्तावित्येवमादयः ॥

* तानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि मूल्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्तीत्यपि क्व चि-
त्याहः ।

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि

मध्यमः ॥ १०५ ॥

तस्येत्यधिकृत्य सामान्येन तिस्रादयो विहितास्तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते । युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमाने ऽप्यप्रयुज्यमानेपि मध्यमपुरुषो भवति । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । अप्रयुज्यमानेपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

प्रहासः परिहासः क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेरुत्तमः स चैकवद्वर्तते । एहि मन्ये औदनं भोत्सवदति, नहि भोत्सवे, भुक्तः सोतिथिभिः । एहि मन्ये रयेन यास्यसि, नहि यास्यसि, द्यातस्तेन ते पिता । मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोः उत्तममध्यमौ विधीयेते । प्रहासदति किम् । एहि मन्यसे औदनं भोत्सवदति । सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेप्यप्रयुज्यमानेपि उत्तमपुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अप्रयुज्यमानेपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

शेषदति मध्यमोत्तमविषयादित्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

परशब्दे ऽतिशये वर्तते । संनिकर्षः प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षो वर्तमानोर्ध्वमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति । इदमुच्यते । मनुष्यः । संहिताप्रदेशासंहितावागित्येवमादयः ॥

विरामो ज्वसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विरामः । विरम्यतेनेनेति वा विरामः । सोवसानसंज्ञो भवति । दधि । मधु । वृत्तः । प्लवः । अवसानप्रदेशाः अवसानयोर्विसर्जनीय इत्येवमादयः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां कृतौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्ताध्यायः ॥ शुभम् ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थो वेदि-
तव्यः । विधीयतइति विधिः । पदानां विधिः पदविधिः । स पुनः समा-
सादिः । समर्थः शक्तः, विग्रहभाष्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदि-
तव्यः । अथ वा समर्थपदश्रयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बद्धार्यानां
संस्पृष्टार्थानां विधिर्वैकृतव्यः । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त-
प्राप्तापचैः” । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । समर्थग्रहणं किम् । पश्य देवदत्त कष्टं,
श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुलया
खण्डः, शङ्कुलखण्डः । समर्थग्रहणं किम् । करिष्यसि शङ्कुलया, खण्डो देव-
दत्त उपलो ॥ “चतुर्थो तदर्थार्थजलिहितसुखरक्षितैः” । यूपाय दारु, यूप-
दारु । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे । “पञ्चमी
भयम्” । वृकेभ्यो भयं, वृक भयम् । समर्थग्रहणं किम् । गच्छ त्वं मां वृकेभ्यो,
भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं
किम् । भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डैः” । अक्षेभु शौण्डैः,
अक्षशौण्डैः । समर्थग्रहणं किम् । शक्तस्त्वमक्षेभु, शौण्डैः पिबति पानागारे ।
पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञान त्वं
शाकेन । तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च
तु भवति ॥

सुबामन्त्रिते पराङ्मुखत्वे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्ववति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये ।
तादात्म्यातिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति । “आमन्त्रि-
तस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुद्रात्तो भवति । स ससुप्तस्यापि यथा स्यात् ।
कुण्डेनाटन् । परशुना कुञ्चन् । मद्राणां राजन् । कश्मीराणां राजन् । सुबिति
किम् । पीड्यो पीड्यमान । आमन्त्रितइति किम् । गेहे गार्ग्यः । परवद्वचं
किम् । पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अङ्गग्रहणं किम् । यथा सुति-
ष्यतीभूतः स्वरं लभेत । उभयोराद्युदात्तत्वं मा भूत् । वत्करणं किम् । स्वाश-
यमपि यथा स्थत् । आं कुण्डेनाटन् । “आम शक्तान्तरमामन्त्रितमनन्तिके”-
इत्येकान्तरता भवति । स्वरइति किम् । कूपे सिञ्चन् । चर्मं नमन् । वत्सवत्स-
वति पराङ्मुखं भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-

मननन्तरत्वात् ॥ * ॥ तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् ।
अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैरधीयान् । नीचैरधीयान् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥

कडारसंशब्दानात्प्राग् † यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदि-
तव्याः । वक्ष्यति । यथा ऽसादृश्ये । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचनं
संज्ञासमावेशार्थम् । समासप्रदेशा “स्तृतीयोपमास” इत्येवमादयः ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते, सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम् । यदित
ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम् । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितेति द्वितीयान्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । सद्यहणं योगविभा-
गार्थं, तिङापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ।

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामो ऽव्य-
यीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “यथा ऽसादृश्ये” । यथावृद्धं ब्राह्मणा-
नामन्त्रयस्व । अन्यर्थसंज्ञा चेयं महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्श-
यति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्चे”त्येवमादयः ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्पयासम्प्रति- शब्दप्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्व्ययौगपदसादृश्य- संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप् सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन
सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहणं प्रत्येकं
संबध्यते । विभक्तिवचने तावत् । स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिस्त्रि ।
अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद् विभक्तिवचनम् । समीपवचने । कुम्भस्य
समीपम् । उपकुम्भम् । उपमणिकम् । समृद्धिर्चन्द्रेराधिक्यम् । समृद्धिर्मन्त्र-
काम् । सुमन्त्रं, सुमगधं, वर्तते । व्यृद्धिर्चन्द्रेरभावः । गवदिकानामृद्धेरभावः ।
दुर्मेवदिकं, दुर्मेवनं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनो ऽभावः । अभावो प्रतिक्रि-
याम् । निर्मत्तिकं, निर्मेशकं, वर्तते । अत्ययो भूतस्वमतिक्रमः । अतीतानि

* सुबन्तस्य पराङ्मुखत्वात् कर्तव्ये तत्समानाधिकारस्योपसंख्यानम् ॥ अनन्तरत्वादि-
न प्रप्नोति । इति पाठान्तरम् ॥ परमुपरिस्व इव पाठो न्यासाद्याकटः ।

† अधिकारो ऽयम् । “कडाराः कर्मधारये” इति वक्ष्यति प्रागेतस्माद्-इति पाठान्-
तरम् ।

हिमानि । निर्दिष्टं, निःशीतं, वर्तते । असंप्रति, उपभोगस्य वर्तमानकालप्र-
तिषेधः । अतितैसुकम् * । तैसुकमाच्छादनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवती-
त्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य । इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणि-
निशब्दे लोके प्रकाशतइत्यर्थः । पश्चात् । अनुरथं पादातम् । रथानां पश्चात् ।
यथार्थं यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं
चेति यथार्थाः । योग्यतायाम् । अनुरूपम् । रूपयोग्यं भवतीत्यर्थः । वीप्सायाम् ।
अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ । यथाशक्ति । आनुपूर्व्यमनुक्रमः ।
अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्तिवत्यर्थः । यौत-
पदमेककालता । सचक्रं धेहि । युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थइत्येव सिद्धम् । गुणभूतेपि सादृश्ये यथा स्यात् ।
सदृशः सख्या ससखि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सन्नस्य बाध-
वायाम् । सन्नं शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सन्तृणमभ्यवहरति ।
सबुसम् । न किं चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्ययमर्थोधिकार्यवचनेन प्रतिपा-
द्यते । अन्तवचने । अन्तइति परिग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । साम्यधीति ।
सौष्टिषशुबन्धम् । पशुबन्धान्तमधीतइत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेष्वध्ययने भव-
तीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथा ऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यद्येत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, ऽव्ययीभावश्च
समासो भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्वयस्व । येये वृद्धाः । यथावृद्धम् ।
यथाध्यापकम् । असादृश्यइति किम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्जदत्तः । यथाचै
यदव्ययमिति पूर्वैव सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यावदवधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति । अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमत्र ब्राह्मणानाम-
न्वयस्व । यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति पञ्च ब्रह्मा तावत् आमन्वयस्व । अवधा-
रवइति किम् । यावद्वृत्तं तावदुक्तम् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति † ॥

सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोत्रमल्पमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह
सुक्लं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्त्यत्र किं, कित् मात्रम् ।

* तैसुकम् । इति शाठान्तरम् ।

† कियत्कृतं त्वया कियत्भुक्तं भवेति । वा ।

शाकप्रति । सूपप्रति । मात्रार्थे इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।
सुबिति । वर्तमाने पुनः सुख्यहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अक्ष-
यीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समासोयमिष्यते । पञ्चिका नाम
द्रुतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो
वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विघातो ऽन्यथा पाते सति जायते ।
अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि ।
त्रिपरि । परमेण चतुष्परि । पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यति ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशलाकयोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा
भवति । वक्ष्यति “अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपचिगर्तं वृष्टो देवः ।
अप चिगर्तंभ्यः ॥

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि बहिस् अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा सम-
स्यन्ते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । अपचिगर्तं वृष्टो देवः । अप चि-
गर्तंभ्यः । परिचिगर्तम् । परि चिगर्तंभ्यः । बहिर्यामम् । बहिर्यामात् । प्राग्वा-
मम् । प्राग्वामात् । बहिःशब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आङ्घ्र्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

आङ्घ्रित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा
समस्यते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । आ
पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ । आकुमारं यशः पाणिनेः । आ कुमारंभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ
विभाषा समस्यते, अक्षयीभावश्च समासो भवति । अग्निं शलभाः पतन्ति ।
अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । अग्निं लक्षणीकृत्य अभिमुखं पतन्तीत्यर्थः ।
लक्षणेनेति किम् । सुग्नं प्रति गतः । प्रतिनिवृत्त्य सुग्नमेवाभिमुखं गतः ।
अभिप्रती इति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । आभिमुख्यदति किम् । अग्न्या
वाचः । प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिर्गतः । अनुरिति किम् । वनं समया । यत्समयेति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् । अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम् ॥

॥ यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो दैर्घ्यम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षण-भूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गं वारा-णसी । अनुयमुनं मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गुणादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद् कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले द्वाहनाय स तिष्ठद् कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव संब-ध्यन्ते ऽन्यपदार्थं च काले वर्तन्ते । चकारो ऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति परमतिष्ठद्भविति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लून-यवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाण-यवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूभिः । समपदातिः । सुषमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राहुम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापस-मम् । पुण्यसमम् ॥ इच कर्मव्यतिहारे ॥ दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये षष्ठा वा ॥ १८ ॥

षष्ठीसमासे प्राप्ते तदपवादो ऽव्ययीभाव आरभ्यते । वावचनाच्च षष्ठी-समासोपि पक्षे ऽध्यनुज्ञायते । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सच्चियोगेन चानयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पारं गङ्गायाः, पारमङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । षष्ठीसमासपक्षे । गङ्गा-पारम् । गङ्गामध्यम् । महाविभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसंतानो वंश् इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुखलोम सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरकस्य वंश्यो द्विमुनि व्याकरकस्य । त्रिमुनि व्याकर-

णस्य । यदा तु विद्यायां तद्वृत्ताभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति ।
द्विमुनि व्याकरणे, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना । एकाविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

संख्येत्यनुवर्त्तते । नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभा-
वश्च समासो भवति समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । पञ्च-
नदम् । सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं, नदीयहणमनुवर्त्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे
वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषा-
धिकारेपि नित्यसमास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः । लोहितगङ्गम् । कृष्ण गङ्गम् । शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थेदति किम् ।
कृष्णवेण्या संज्ञायामिति किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति संज्ञा ऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहे, यानितऊर्द्धम् नुक्रमिष्याम-
स्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति द्वितीयाश्रितातीतपतितेति । कष्टश्रितः ।
पूर्वाचार्यसंज्ञा चेयं ग्रहती तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तर-
पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः
प्रयोगनम् । पञ्चरात्री । दशरात्री । द्वहः । पञ्चगवम् । दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपोति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्तं सुबन्तं
श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः, कष्ट-
श्रितः । नरकश्रितः । अतीत । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित ।
नरकं पतितः, नरकपतितः । गत । यामं गतः, यामगतः । अत्यस्त । तरङ्गा-
मत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः । प्राप्त । सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः ।
आपन्न । सुखमापन्नः, सुखापन्नः । दुःखापन्नः ॥ श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामु-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ यामं गमी, यामगमी । यामं गामी, यामगामी । ओदनं
बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः ॥

स्वयं क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्यार्थे वर्त्तते तस्य द्वितीया संख्योनुपपन्न इति

द्वितीयायहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । स्वयमित्येतत्सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयंधौतै पादौ । स्वयं विलीनमाज्यम् । ऐक्य-
कामैकस्वर्यं च समासत्वाद्वर्तते ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्लान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधि-
कारेण नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वारोहणं चेह
विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् । सर्वे एवाविनीतः खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो
जात्मः । खट्वाप्लुतः । अपथप्रस्थित इत्यर्थः । क्षेपइति किम् । खट्वामारूढः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वाद् द्वितीयया नास्ति
संबन्धः तत् सुबन्तं क्लान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामि-
कृतम् । सामिपीतम् । सामिभुक्तम् । ऐक्यव्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्वर्तते ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीया क्लेनेति वर्तते । कालवाचिनः शब्दो द्वितीयान्तः क्लान्तेन
सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वच-
नम् । काला इति न स्वरूपविधिः । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदह-
र्मच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् । अहरतिसृता मुहूर्ताः । अहस्संक्रान्ताः । रात्र्य-
तिसृता मुहूर्ताः । रात्रिसंक्रान्ताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातुमा-
रब्धः प्रतिपञ्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते, क्लेनेति निवृत्तम् । अत्यन्तसंयोगः कृत्स्नसंयोगः
कालस्य स्वेन संबन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिनः शब्दो द्वितीयान्तो अत्यन्त-
संयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
मुहूर्तं सुखम्, मुहूर्तसुखम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप् सुपोति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तृतीयान्तं सुबन्तं गुणवचने-
नार्धशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कौटुशेन गुणवच-
नेन तत्कृतेन, तदर्थकृतेन, तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । बहुलया सखः
बहुनासखः । किरिया कायः, किरिकायः । अर्थशब्देन । धान्येनार्थः, धान्या-
र्थः । तत्कृतेनेति किम् । यस्या कायः । गुणवचनेनेति किम् । तौमिर्वाक्यात् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्योगे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । मासेन पूर्वं, मासपूर्वं । संवत्सरपूर्वं । सदृशं । मातृसदृशः । पितृसदृशः । समः । मातृसमः । पितृसमः । ऊनार्थं । माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । कलहः । असि-कलहः । ठाक्कलहः । निपुणः । वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । मिश्रः । गुह-मिश्रः । तिलमिश्रः । श्लक्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ मासेनावरः, मासावरः । संवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयेति वर्तते । कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं बहुल-ग्रहणम् । कर्तरि । अहिना हतः, अहिहतः । करणे । नखैर्निर्भिवो, नखनि-र्भिवः । परशुना छिचः, परशुच्छिचः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिह-षितः । बहुलग्रहणं किम् । दात्रेण लूनवान्, परशुना छिचवान्, इह समासो न भवति । पादहारुको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्यवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमधारोपितार्थवचनमधिकार्यवचनम् । कर्तृकरणयोर्वा तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यते ऽधिकार्यवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्ता । काकपेया नदी । श्वलेष्टः क्रूयः । करणम् । बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ कृत्य-ग्रहणे यथ्यतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

तृतीयेति वर्तते । व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्नं, संस्कारकं व्यञ्ज-नम् । दध्ना उपासक्त ओदनः, दध्मोदनः । क्षीरोदनः । तृत्तौ क्रियाया चन्त-र्भावादस्य व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं, तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणम् ॥

गुहेन मित्रा धानाः, गुहधानाः । गुहपृथुकाः । वृत्तौ क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वा-
त्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्त-
स्वार्थः परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः
सह चतुर्थ्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे
समासोपनिबध्यते । यूपाय दाह, यूपदाह । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिर-
ण्यम् । इह न भवति । रथनाय स्थाली, अथहननायोल्लखलमिति । चतुर्थी
चास्मादेव ज्ञापकात्तादर्थ्यं भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च
वक्तव्या ॥ * ॥ ब्राह्मणार्थं पयः । ब्राह्मणार्था यवागूः । बलि । कुबेराय बलिः ।
कुबेरबलिः । महाराजबलिः । हित । गोहितम् । अश्वहितम् । सुख । गोसु-
खम् । अश्वसुखम् । रक्षित । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन
सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम्,
वृकभयम् । चौरभयम् । दस्युभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
वृकेभ्यो भीतः, वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । पूर्वस्यैवायं बहुलपदस्य
प्रपञ्चः । तथा च यामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपत्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । अपेत । सुखापेतः । अपोढ । कल्पनापोढः । मुक्त । वक्त्र-
मुक्तः । पतित । स्वर्गपतितः । अपत्रस्त । तरङ्गापत्रस्तः । अल्पश इति समास-
स्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादात्पतितः, भोज-
नादपत्रस्तः, इत्येवमादौ न भवति । कर्षुकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्तः
कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोत्र । स्तोत्रान्तिकः ।
अन्तिक । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ।
कृच्छ्रान्तिकः । कृच्छ्राल्लब्धः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुङ् ॥ शतसहस्रो
पर्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शतात्यरे, पराश्रिताः । सहस्रात्यरे, परसहस्राः ।
सहस्रान्तादिस्थात्परनिपातः । निपातनात्सुहावमः ॥

सप्तमी शौण्डे ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
 ऋत्वेषु शौण्डो, ऽसशौण्डः । अतधूर्तः । अतकितवः । शौण्ड । धूर्त । कितव ।
 व्याह । प्रवीण । संवीत । अन्तर् । अन्तश्शब्दस्त्वत्राधिकरणप्रधान एव पठ्यते ।
 अधिपटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुणः । वृत्तौ प्रसक्तिक्रियाया अन्त-
 र्भावादत्तादिषु अधिकरणे । सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेः सह सप्तम्यन्तं सम-
 स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सांकाश्य सिद्धः । काम्यित्यसिद्धः । शुष्क ।
 आतपशुष्कः । छायाशुष्कः । पक्व । स्थालीपक्वः । कुम्भीपक्वः । बन्ध । चक्रबन्धः ।
 बहुलग्रहणस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ॥

ध्वाङ्गेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्गेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्गवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते,
 तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थं ध्वाङ्गव, तीर्थध्वाङ्गः । अन-
 वास्थित इत्यर्थः । तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । क्षेपइति किम् । तीर्थं ध्वाङ्गस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च
 समासो भवति, ऋणे गम्यमाने । यत्प्रत्ययेनैवेष्ट्यते । मासे देयमृणं, मासदेयम् ।
 संवत्सरदेयम् । ग्रहदेयम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणाद्यं तेनेहापि समासो
 भवति । पूर्वोक्ते गेयं साम । प्रातरध्येयो ऽनुवाकः । ऋणइति किम् । मासे
 देया भिन्ना ॥

संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो
 भवति । संज्ञा समुदायोपाधिः । तेन नित्यसमास एवायं, नहि वाक्येन संज्ञा
 गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येमाषाः । वनेकिंशुकाः । वनेवित्त्वकाः । कूपे-
 पिशाचकाः । हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

अहरक्षयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पु-
 रुषश्च समासो भवति । पूर्वोक्तम् । अपराहुक्तम् । पूर्वरात्रहुक्तम् । अपर-

रात्रकृतम् । अथयययययं किम्* । अहनि भुक्तम् । रात्रौ वृत्तम् । बहुलबहु-
बाद् रात्रिवृत्तम्, संभाव्यजितमित्यादयः ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
तत्रभुक्तम् । तत्रकृतम् । तत्रपीतम् । ऐकपदामैकस्वर्थं च समासत्वाद्ववति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निन्दा । क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमेतत्, अनवस्थि-
तत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम् । भस्मनिहुतम् । निष्कलं
यत्क्रियते तदेवमुच्यते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

पात्रेसंमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र क्तान्तेन सह समासास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो
युक्कारोह्यादिवरियहार्यः । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं यथा स्यादिति । युक्कारोह्यादिषु
हि पात्रेसंमितादयश्चेति पठ्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । अवधारणेन
क्षेपो गम्यते । पात्रएव संमिता न पुनः क्व चित्कार्येदिति । उदुम्बरमशकादिषु
उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति प्रतिषिद्धसेवनेन । पिण्डाशूरादिषु निरीह-
तया । अथ्यक्तत्वाच्चाकृतिगणोपमः । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदर-
क्रिमिः । कूपकच्छपः । कूपचूर्णकः । अशटकच्छपः । कूपमण्डूकः । कुम्भमण्डूकः ।
उदपानमण्डूकः । नगरकाकः । नगरकायसः । मातरिपुरुषः । पिण्डाशूरः । गेहे-
शूरः । गेहेनर्द्वी । गेहेत्वेडी । गेहेविजिती । गेहेव्याडः । गेहेतृप्तः । गेहेष्टः ।
गर्भेतृप्तः । आखनिकवकः । गोष्ठेशूरः । गोष्ठेविजिती । गोष्ठेत्वेडी । गेहेमेडी ।
गोष्ठेष्टः । गोष्ठेष्टविडतः । गोष्ठेष्टगल्भः । कर्णोष्टिट्टिभः । कर्णोष्टुरचुरा । चकारो
ऽवधारणार्थः तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसंमिता इति ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पराखनवकेवलाः समानाधि-

करणेन ॥ ४९ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्व जरत् पराख

- अवयवयययं किम् ।
- उलूकसैराभरयोः पित्राद्यो यवमाषत ।
- इतनु ते दिवा दत्त रात्रौ दत्तं च द्रव्यमि ॥
- इति पाठान्तरम् ।
- * अत्युत्तरवादाकृतिगणोपमः । इति वा ॥

नव बोद्धव्य इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुंस्वश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालो उपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्तः । कृष्टसमीकृतम् । दग्धप्रकृतम् । एकशाटी । एकभित्ता । सर्वदेवाः । सर्वमनुष्याः । जग्दुस्ती । जग्दुष्टिः । जग्दुत्तिः । पुराणाक्षम् । पुराणावसथम् । नवाक्षम् । नवावसथम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शाटी ॥

दिकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरनुवर्त्तते । दिक्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुंस्वश्च समासो भवति, संज्ञायां विषये । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । संख्या । पञ्चाशः । सप्तर्षयः । संज्ञायामिति किम् । उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

दिकसंख्ये इत्यनुवर्त्तते । तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिकसंख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुंस्वश्च समासो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पूर्वस्यां शालायां भवः । दिकपूर्वपदादसंज्ञायां अः । पौर्बशालः । आपरशालः । उत्तरपदे । पूर्वशालाप्रियः । अपरशालाप्रियः । समाहारे दिक्शब्दो न संभवति । संख्या तद्वितार्थे । पाञ्चनापितिः । पाञ्चकपालः । उत्तरपदे । पञ्चगवधनो, दशगवधनः । समाहारे । पञ्चपत्नी । दशपत्नी । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं, नृस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति नृस्वत्वम् ॥

संख्यापूर्वा द्विगुः ॥ ५२ ॥

तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे चेत्यत्र यः संख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्वितार्थे तावत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालो, दशकपालः । संस्कृतं भक्ता इतीहाण, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्ये इति लुक् । उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति समासान्तो भवति । समाहारे । पञ्चपत्नी । द्विगोरिति । द्वीश् भवति । द्विगुप्रदेशा द्विगोरित्येवमादयः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुंस्वश्च समासो भवति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । विशेषेण विशेष्येति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वं निपातार्थे आरम्भः । वैयाक-

रञ्जकसूचिः । निष्प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनवृष्णापरः ।
मीमांसकबुद्धेरुटः । नास्तिकः । कुत्सितानीति किम् । वैयाकरणश्चौरः ।
नञ्च वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् । कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ १४ ॥

पापाणकशब्दे । कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वण समासे परनिपातः
प्राप्तः पूर्वविपातार्थमिदमारभ्यते । पाप शब्दक एव सुबन्ते कुत्सितवचनैस्सह
समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः । पापकुलालः । शब्दक-
नापितः । शब्दककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीने सुबन्तानि सामान्यवचनैः
सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधा-
रणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीवश्यामा, शस्त्री-
श्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । ययोधपरिमण्डला । उपमाना-
नीति किम् । देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् । फालादिव तन्दु-
लाः । पर्वतादिव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्याद् उपमानवचनैः
सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयु-
ज्यते । विशेषणं विशेष्येणेति परनिपाति प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं आरम्भः ।
पुरुषोऽयं व्याघ्रदिव पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् । पुरुषो
व्याघ्रदिव शूरः । व्याघ्र । सिंह । अत्र । अश्वभ । चन्दन । वृष । वृष । वराह ।
हस्तिन् । कुञ्जर । कर् । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिमयास्वायम् ।
तेनेदमपि भवति । मुखपद्मम् । मुखजमलम् । करकिसलयम् । पार्थिवचन्द्रः ।
इत्येवमादि ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं, विशेषणं, भेदकं, विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना
समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
नीलोत्पलम् । रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्थार्थम् । क्व चिच्चित्त्यसमास एव ।
हृष्यसर्पः । लोहितशालिः । क्व चिव भवत्येव । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः
कार्तवीर्यः । क्व चिद्विकल्पः । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । विशेषणमिति
किम् । तच्चकः सर्पः । विशेष्येणेति किम् । लोहितस्तच्चकः ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व अपर प्रथम चरम जघन्य समान मध्य मध्यम वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघन्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीरपुरुषः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ श्रेण्यादिषु स्वर्थवचनम् ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः । एककृता । श्रेण्यादयः पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । स्व्यन्तानां तु कुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः । श्रेणीकृताः । श्रेणि । शक्र । शूग । कुण्ड । राशि । विशिख । निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुख । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यग्रक । ब्राह्मण । उत्तिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । ज्ञाण । श्रेण्यादिः ॥ कृत । मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञात । समान्नात । सगाख्यात । संभावित । अवधारित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादिः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वान्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तच्चञ्चिश्चिष्टं, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । क्तं च तद्रक्तं च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । पीतापीतम् । उदितानुदितम् । नुदितौ तद्रक्तत्वाच्चैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लिष्टेन वर्तते ॥ कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्यागतम् । यातानुयातम् । कृयाकृत्यिका । पुटापुटिका । फलाफलिका । मानोन्मानिका ॥ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च ॥ * ॥ शाकप्रधानः पार्थिवः । शाकपार्थिवः । कुतपसौश्रुतः । अजातौत्वलिः ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानैरिति वचनात् पूजावचनाः सदादयो विज्ञायन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः । उत्कृष्टपुरुषः । पूज्यमानैरिति किम् । उत्कृष्टो गौः कर्दमात् ॥

वृन्दारकनगकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥

वृन्दारक नाम कुञ्जर इत्येतैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना एह्यन्त । गोवृन्दारकः । अश्ववृन्दारकः । गानागः । अश्वनागः । गोकुञ्जरः । अश्वकुञ्जरः । पूज्यमानमिति किम् । सुसीमो नागः ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कतरकठः । कतरकालापः । कतमकठः । कतमकालापः । ननु कतमशब्दस्तावज्जातिपरिप्रश्नएव व्युत्पादितः, कतरशब्देऽपि साहचर्यासदर्थवृत्तिरेव गृहीष्यते, किं जातिपरिप्रश्नग्रहणेन । एवं तर्ह्येतन्न जापयति कतमशब्देऽन्यत्रापि वर्तत इति । तथा च प्रत्युदाहरणं, कतरो भवतोर्द्वेदत्तः । कतमो भवतां देवदत्तः ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योभिद्रुहति । किंगौः, यो न वहति । किमः क्षेपे इति समासान्तो न भवति । क्षेप इति किम् । को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुवति स्तोक्कतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कय- णीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना, पोटेत्यभिधीयते । * एष्टि, रेकवारप्रसूता । धेनुः, व्रत्य-
प्रसूता । वशाः, वन्ध्या । वेह, दुर्भपातिनी । वष्कयणी, तरुणवत्सा । पोटा-
दिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभ-
पोटा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गोएष्टिः । गोधेनुः ।
गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः ।
कठधूर्तः । जातिरिति किम् । देवदत्तः प्रवक्ता । धूर्तवद्वयमकुत्सार्थम् ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । रुठिशब्दाः प्रशंसावचना एह्यन्ते मतल्लिकादयस्ते च विशिष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना इव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रकाण्डम् । अश्वप्रकाण्डम् । गोमतल्लिका । अश्वमतल्लिका । गोमचर्चिका । अश्वमचर्चिका । जातिरिति किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

युवा खलतिपलितवर्लिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । जरतीभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति ज्ञापनार्थः । युवा खलतिः, युवखलतिः । युवतिः खलती, युवखलती । युवा पलितः, युवपलितः । युवतिः पलिता, युवपलिता । युवा वर्लिनः, युववर्लिनः । युवतिर्वर्लिना, युववर्लिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिर्जरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् । पानीयशीतम् । तुल्याख्याः । तुल्यश्वेतः । तुल्यमहान् । सदृशश्वेतः । सदृशमहान् । अजात्येति किम् । भोज्य आदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्गः । लोहितसारङ्गः । कृष्णशबलः । लोहितशबलः । अवयवद्वारेण कृष्णशब्दः समुदाये वर्तमानः समानाधिकरणो भवति ॥

कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येन स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते श्रमणा प्रव्रजिता कुलटेष्वेवमादयस्तेः सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्दः समस्यते, ये तु पुलिङ्गा अध्यापको ऽभिरूपकः पण्डित इति, तैरभ्यक्षा, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमणा, कुमारश्रमणा । श्रमणा । प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक । पण्डित । पटु । मृदु । कुशल । वपल । निपुण ॥

चतुष्पादे गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ • ॥ इह मा भूत् । कालावी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरग्रंथकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरग्रंथकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भव-

न्ति । चकारो ऽवधारणार्थः । परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति मयूर-
व्यंसकः । क्वात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । कुन्दसि । हस्तेष्ट्य ।
पादेष्ट्य । लाङ्गलेष्ट्य । पुनर्द्वय ॥ एहीडादयो ऽन्यपदार्थ ॥ एहीडम्, एहि-
यवं वर्त्तते । एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वा-
गता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोह-
कटा । अपोहकटा । प्रोहकर्दमा । अपोहकर्दमा । उदुराचूडा । आहरचेला ।
आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उदुरोत्सृजा । उदुमविधमा ।
उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चाववम् । उच्चनीचम् । अचितोपचितम् ।
अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्वात्वाकालकः । पीत्वास्थि-
रकः । भुत्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्त्यव्याकुला । निपत्त्यरोहिणी ।
निषण्णश्यामा । अपेहिप्रघसा । इहपञ्चमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा जेहु-
लमाभीव्ये कर्त्तारं चाभिदधाति ॥ जहिसोडः । उज्जहिसोडः । जहिस्तम्बः ।
उज्जहस्तम्बः ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अशनीतपिबता । पचत-
भुञ्जता । खादतमोदता । खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्करा ।
उत्पचविपचा । भिन्दुलवणा । छिन्दुविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रकूटा ।
अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

एकदेशो ऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्वाप-
राधरोत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
एकाधिकरणग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एजं चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि
भवति । षष्ठीसमासापवादोयं योगः । पूर्वे कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः ।
अधरकायः । उत्तरकायः । एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य * । एका-
धिकरणइति किम् । पूर्वं क्वात्राणामामन्त्रय । कथं मध्याह्नः सायाह्न इति ।
अंश्याविषाद्यपूर्वस्याह्नस्येति ज्ञापकात्सर्वेकदेशशब्देनाह्नः समासो भवति ।

अद्वै नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्त्तते । समप्रविभागे ऽर्धशब्दे नपुंसकमा-

* अत्र 'नाभिभवेन सह समासो न भवति' इति युक्तकान्तरे तिष्ठति ।

विष्टलिङ्गस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः, अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । नपुंसकमिति किम् । ग्रामार्द्धः । नग-
रार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भव-
ति । एकाधिकरणइत्येव । अर्द्धं पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतर-
स्यांबह्वयात् सोऽपि भवति । पूरणेति प्रतिषेधश्चात् एवान्यतरस्यांबह्वयासाम-
र्थ्याच्च प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यत-
रस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भिन्नायाः, द्वितीय-
भिन्ना । षष्ठीसमासपक्षे भिन्नाद्वितीयं वा । तृतीयं भिन्नायाः, तृतीयभिन्ना ।
भिन्नातृतीयं वा । चतुर्थं भिन्नायाः, चतुर्थभिन्ना । भिन्नावतुर्थं वा । तुर्यं
भिन्नायाः, तुर्यभिन्ना । भिन्नावतुर्यं वा । तुरीयशब्दस्यापीष्यते ॥ तुरीयं भिन्नायाः,
तुरीयभिन्ना । भिन्नावतुरीयं वा * । एकदेशिनेत्येव । द्वितीयं भिन्नाया भिन्नकस्य ।
एकाधिकरणइत्येव । द्वितीयं भिन्नायाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणइति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते खवनमिदम् ।
विधानसामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह सम-
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्राप्ता जीविकां, प्राप्तजीविकः । जीविका-
प्राप् इति वा । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परि-
माणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये
योगारम्भः† । मासो जातस्य, मासजातः । संवत्सरजातः । द्वादशजातः । अष्टादशजातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न
जातस्यो, ऽत्रास्त्यः । अश्वत्थः ॥ नञो नलोपस्तिङि द्वेपे ॥ * ॥ आपर्णस्य
त्वं वात्यः ‡ ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

* तुरीयशब्दस्येत्याख्य भिन्नावतुरीयं वेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

† षष्ठीसमासापवादो ऽयं योगः इति पा० ३ ।

‡ नञो नलोपेत्यारम्भ आस्तेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

ईषदित्ययं शब्दो ऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ ईषद्वचनेनेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषत्कटारः । ईषत्पिङ्गलः । ईषत्किटः । ईषद्वचनः । ईषत्पीतम् । ईषद्रक्तम् * । गुणवचनेनेति किम् । इह न भवति । ईषद्गार्ग्यः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

ब्रह्मन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञः पुत्रो, राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः ॥ कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इध्मप्रव्रत्वनः । पलाशशातनः । किमर्थमिदमुच्यते । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥

यजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

पूर्वेषु समासः सिद्ध एव तस्य कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमा-
रभ्यते प्रतिपक्षार्थम् । याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासे
भवति । ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । याजक । पूजक । परिचारक ।
परिहृणकः । क्षातक । अध्यापक । उत्सादक । उद्वर्तकः । होतृ । पोतृ ।
भर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक ॥ तत्स्थेश्च गुणैः षष्ठी समस्यते इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ वन्दनगन्धः । कपित्थारसः ॥ गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सर्वेषां श्वेततरः, सर्वश्वेतः । सर्वेषां महतरः, सर्वमहान् । 'न
निर्धारणे' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौः § ॥

न निर्द्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेषु समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न
समस्यते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् ।
क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः । कृष्णा गवां संप्रवहोरतमा । धावनध्वगानां
शीघ्रतमः ॥ प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वेषो
ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् ॥ ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणसुहितार्थं सद् अत्रय तव्य समानाधिकरण इत्येतैः सह षष्ठी
न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूर-

* अत्र 'अकृतेति किम् । ईषद्रक्तम्' । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

† परिषेधकेति पाठान्तरम् ।

‡ इह, यत्तक, इत्यधिका क्व चित् ।

§ गुणात्तरेणेत्यादि सर्वशुक्ला गौः इत्यादिनाः पाठो जपुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

॥ गो ऽनिर्द्धारण करणे इति षष्ठीति क्व चित् अधिकम् ।

कार्ये । कान्नाणां पञ्चमः । कान्नाणां दशमः । गुण । बलाकायाः शौक्यम् ।
 काकस्य काण्वर्यम् । सुहितार्थास्तृप्यार्थाः । फलानां सुहितः । फलानां तृप्सः ।
 सत् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः । अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा ।
 ब्राह्मणस्य हृत्वा । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समाक्षे
 भवत्येव । ब्राह्मणकर्त्तव्यम् । समानाधिकरण । शुक्रस्य माराविदस्य । राज्ञः
 पाटलिपुत्रकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । किं च स्यात् । पूर्वनिपातस्यानियमः
 स्यात् । अनन्तरायां तु प्राप्तौ प्रतिषिद्धायां विशेषणं विशेष्येणेति भवत्येव
 समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव * ॥

क्तेन च पूजयाम् ॥ १२ ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणा-
 र्थम् । क्ते यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धुः ।
 राज्ञां पूजितः । पूजायामिति किम् । क्त्रस्य हसितं, क्त्रहसितम् ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

‘क्ते ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’ इति वक्ष्यति, तस्येदं
 ग्रहणम् । अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषां यातम् । इद-
 मेषां भुत्तम् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणं । षष्ठीविशेषणम् । कर्मणि च या षष्ठी
 सा न समस्यते । उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठा इदं ग्रहणम् । आश्चर्या गवां
 देहो ऽगोपालकेन † । रोचते आदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः
 पानं देवदत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम् । कर्तरि या षष्ठी सा तृचा ऽकेन च सह न
 समस्यते । भवतः शायिका । भवत आसिका । भवतो ऽगामिका । तृच-
 कर्त्तर्येव विधीयते, तत्प्रयोगे कर्तरि षष्ठी नास्ति । तस्मात्तृजग्रहणमुत्तरार्थम् ।
 कर्त्तरीति किम् । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि ॥

कर्त्तरि च ॥ १६ ॥

कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य
 विशेषणार्थं कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता ।

* अनन्तरागामित्वाभ्य विशेषणस्येवेत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† अविहितेन गोपालेनेति पाठान्तरम् ।

वज्रस्य भर्ता । ननु च भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते * । संबन्धिः शब्दस्य
वर्तिपर्यायस्य तत्र ग्रहणम् । अकः खल्वपि । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां
शायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

नेति निवृत्तं न तृजकौ । नित्यं समासो विधीयते । क्रीडायां जावि-
कायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृच् क्रीडाजी-
विकयो नास्तीत्येक एवोदाह्रियते । उद्तालकपुष्पभञ्जिका । वारणपुष्पप्रचा-
यिका । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । नखलेखकः । क्रीडाजीविकयोरिति
किम् । ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

नित्यमिति वर्तते । कुशब्दो ऽध्ययं ग्रह्यते, गत्यादिसाहचर्यात्, न
द्रव्यवचनः । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पु-
रुषश्च समासो भवति । कुः पापार्थं । कुपुरुषः । गति । उररीकृतम् । यदूरीक-
रोति । प्रादयः । दुर्निन्दायाम् । दुष्पुरुषः । स्वामी पूजायाम् । सुपुरुषः ।
अतिपुरुषः । आडीषदर्थे । आपिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि
हि समासो दृश्यते । कोष्णम् । कदुष्णम् । कवोष्णम् । दुष्कृतम् । अतिस्तुतम् ।
आबद्धम् । इति ॥ प्रादयो गतादर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी ॥ अत्यादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्तः खट्वाम्,
अतिखट्वः । अतिमालः ॥ अवादयः कुष्टादर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवकुटः कौकिल-
या, अवकौकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानादर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानो ऽध्यय-
नाय, पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै, अलंकुमारिः ॥ निरादयः क्रान्तादर्थे पञ्च-
म्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । निर्बाराणसिः ॥ इवेन सह
समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाससी इव ॥
प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति विद्योतते
विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥

उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते
नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकारः । नगरकारः । अतिङिति
किम् । एधानाहाराको ब्रूति । ननु च सुप् सुपेति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन

* पठ्यते, इत्यस्याये 'तत्र पाठसामर्थ्यात्समासेन भवितव्यम् । नैतदस्ति' इति क्व
चिदधिकम् ।

† अहर्निशमित्यस्याये 'इह तु द्विवाच्यत्वं' इति पाठः कुच चिदधिकः ।

सह समासप्रसङ्गः । एवं तर्हि ज्ञापयति श्रुत्योर्योगयोः सुप् सुपेति न संबध्यत-
इति । तेन गतिकारकोषपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्येतदु-
पपन्नं भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वणैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः
सोऽमैव भवति, नान्येन । स्वादुंकारं भुङ्के । संपचंकारं भुङ्के । लवणंकारं भुङ्के ।
अमैवेति किम् । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालो भोक्तुम् * । एवकारकरणमु-
पपदविशेषणार्थम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्,
अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अयेभुक्त्वा । अये भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । उपदंशस्तृतीयायामित्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्य-
मैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र
विभाषेयम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथोपदंशस्तृतीयाया-
मिति । यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा अव्यये यथाभिप्रे-
ताख्याने कृत्रः त्काणमुत्साविति । मूलकोपदंशं भुङ्के । मूलकेनोपदंशं भुङ्के । उच्चैः-
कारमाचष्टे । उच्चैः कारम् । अमैवेत्येव । पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु । पर्याप्तो
भोक्तुम् । प्रभुर्भोक्तुम् ॥

त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगे ऽनुवृत्तं तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । त्वा-
व्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो
भवति । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेताख्याने इति त्वाप्र-
त्ययः । समासपक्षे ल्यबेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । अलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

† उपयुक्तादन्यः शेषः । शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च
शेषः । यत्रान्यः समासो नोक्तः । वक्ष्यति । अनेकमन्यपदार्थं । चित्रगुः । अश-
लगुः । कृष्णोत्तरासङ्गः । शेष इति किम् । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । बहु-
व्रीहिविशेषाः न बहुव्रीहवित्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थं ॥ २४ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थं वर्तमानं समस्यते, बहुव्रीहश्च समासो भवति ॥

* 'समयो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम्' । इत्यधिकं कृ चित् ।

† तत्पुरुष इति निष्कृतमिति एवं चिह्नविक्रमम् ।

प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यामं,
अम्लोदको यामः । ऊठरथो ऽनङ्गान् । उपहृतपशू रुद्रः । उदृतौदना स्थाली ।
विचमुदेवदत्तः । वीरपुरुषको यामः । प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे ततः ।
अनेकग्रहणं किम् । बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता * ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यधिकरणानां मा
भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ उच्चैर्मुखः ।
नीचैर्मुखः ॥ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ कण्ठे स्थितः
कालो ऽस्य, कण्ठकालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स, उष्ट्रमुखः ।
खरमुखः ॥ समुदायविकारवष्ट्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
केशानां संघातः, केशसंघातः, केशसंघातश्चूडा ऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारो
ऽर्णकारो ऽस्य सुवर्णानर्कारः ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहु-
व्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रपतितं पर्याप्तस्य, प्रपर्यः । प्रपतितं पलाशमस्य, प्रपलाशः ॥
कञ्जो ऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अविद्यमानः
बुधो यस्य, अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः, अभात्यः ॥ सुबधिकारे ऽस्तिवीरादीनां
बहुव्रीहिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अस्तिवीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

संख्यया ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

संख्येये या संख्या वर्तते तथा सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय । उपदशाः । उपविंशाः । आसकदशाः । आसक-
विंशाः । अदूरदशाः । अदूरविंशाः । अधिकदशाः । अधिकविंशाः । संख्या । द्विचाः ।
त्रिचतुराः । द्विदशाः । संख्येयेति किम् । पञ्च ब्राह्मणाः । अव्ययासन्नादूराधिक-
संख्या इति किम् । ब्राह्मणाः पञ्च । संख्येये इति किम् । अधिका विंशतिर्गण्यम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि दिग्रामानि । दिग्रामानि सुबन्तानि अन्यराले जाये
समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिक्षोर्ब-
न्तरालं, दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा ॥
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रेण पुंवद्भावः ॥ * ॥ नामग्रहणं फलार्थम् । इह मा भूत् ।
मेन्द्राश्च कौशेय्यश्च दिक्षोर्बन्तरालमिति ॥

* सुसूक्ष्मजटकेशेन सुलभाजिनवाससा ।

समर्थावतिशङ्केषु द्वयोर्बुद्धौ न लिखति ॥ इति वा २

† वृत्तिमात्रेण पुंवद्भावे पूर्वपदस्येव हि कुत्रचित् फलः ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं दृश्यते । तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसंबद्ध्यते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्येतस्मिन्नर्थं समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्था लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मव्यतिहारो युद्धं च समासार्थ इति सर्वमितिकारणान्नाभ्यते । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्वति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति, यदिदमिति निर्दिष्टं युद्धं चेत्तद्वति । केशेषुकेशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । कवाकचि । दण्डेश्च दण्डेश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मशलामशलि । इच् कर्मव्यतिहारइति इच् समासान्तः, स चाव्ययम् । अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । सरूपः ग्रहणं किम् । हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तनेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह पुत्रेणागतः, सपुत्रः । सच्छात्रः । सकर्मकरः । तुल्ययोगइति किम् । सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहन्ति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः सलोमकः सपत्नक इति । नह्यत्र तुल्ययोगो गम्यते किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोगइति विशेषणमन्यत्रापि समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबलं चार्थे वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति । समुच्चयान्वाचयेत्तरयोगसमाहाराच्चार्याः । तत्र समुच्चयान्वाचयणोरसामर्थ्याच्चास्ति समासः । इतरेतरेयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लवश्च न्यषोधश्च, प्लवन्यषोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च, धवखदिरपलाशाः । वाक्च त्वक्च, वात्त्वक्चम् । वादृषदम् । द्वन्द्वप्रदेशाः द्वन्द्वे सेत्पेवमादयः ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समासइति वर्तते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया । कष्टश्रितः । तृतीया । शुद्धलासपङ्कः* । चतुर्थी । यूपदाह । पञ्चमी । वृकभयम् । षष्ठी । राक्षसपुङ्गवः । सप्तमी । अतशोषः ॥

राजदन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयो-
क्तव्यम् । न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्या-
ववादः परनिपातो विधीयते । दन्तानां राजा, राजदन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेव-
णम् । निपातनादलुक् । राजदन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नमनमुचि-
तम् । सित्तसंमृष्टम् । दृष्टलुञ्जितम् । अवक्लिबपक्कम् । अर्पितोप्तम् । उप्त-
माठम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उलूखलमुसलम् । तण्डुलकिण्वम् । दृढदु-
षलम् । आरुवायनबन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । आश्रन्त्यश्मकम् । शूद्रार्यम् ।
स्नातकराजनौ । विष्वक्सेनार्जुनौ । अक्षिभुवम् । दारुगत्रम् । शब्दार्थौ ।
धर्मार्थौ । कामार्थौ । अनियमस्त्रात्रेण्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मौ । अर्थकामौ ।
तत्कथं वक्तव्यमिदम् । धर्मादिषूभयमिति । वैकारिमितम् । गजवाजम् । गोपा-
लधानीपूलासम् । पूलासककरण्डम् । स्थूलपूलासम् । उशीरशीजम् । सिञ्जा-
स्थम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पनी । दम्पती । जायाश-
ब्दस्य सम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशु । केशरमश्रु । श्मश्रु-
केशौ । शिरोबीजम् । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी । आद्यन्तौ । अन्तादी ।
मुण्वद्ग्री । वृद्धिगुणौ ॥

द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वर्तते । द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ ।
मृदुगुप्तौ । अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः, शेषे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः । पटु-
शुक्लप्रदवः । द्वन्द्व इति किम् । विस्पष्टपटुः ॥

अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते * । अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्त-
व्यम् । उग्रखरम् । उग्रशशरम् ॥ बहुवचननियमः ॥ * ॥ अश्वरथेन्द्राः । इन्द्र-
पाश्वाः ॥ द्वन्द्वे अजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन * ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । तपर-
करणं किम् । अश्वावृषौ वृषाश्चे इति वा ॥

अल्पाक्षतरम् ॥ ३४ ॥

द्वन्द्व इति वर्तते । अल्पाक्षतरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् ।
प्रवक्ष्ये न्यग्रोधात्, प्रत्यन्यबोधौ । धवकदिरपलाशाः । बहुवचननियमः । बहुदु-
न्धुभिर्वीणाः । वीणाशब्दद्वन्द्वभयः ॥ अतुतचक्राकामानुष्वयं समानाचराणां
पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ हेमन्तशिखिरवसन्ताः । चित्रास्वाती । कृतिका-

रोहिण्यौ । समानाक्षराणामिति किम् । शीघ्रवसन्तौ ॥ लघ्वक्षरं पूर्वं निपत-
तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुशकाशम् । शरशादम् ॥ अर्थाहितं च पूर्वं निपततीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ मातापितरौ । अद्वामेधे । दीक्षातपसी ॥ वर्णानामानुपूर्व्यं
पूर्वनिपातः ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । समानाक्षराणामित्यत्र नास्ति ॥
भ्रातृश्च ज्ञायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ संख्याया
अन्तीयस्याः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वित्राः । त्रिचतुराः । नवतिशतम् ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वापसर्जनत्वादुहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं
विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । विशे-
षणम् । चित्रगुः शबलगुः ॥ सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । द्विशुक्लः । द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः संप्रधारणायां परत्वात्सं-
ख्यायाः पूर्वनिपातः । दून्यः । अन्यः ॥ वा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ * ॥ गुहप्रियः ।
प्रियगुहः ॥ सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गद्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ * ॥
गहुकण्ठः । गहुशिराः । कथं वहेगहुः प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

* निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भित्ति-
भित्तिः । अवमुक्तोपानत्कः । आहूतसुब्रह्मण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा,
नैव नियमो, विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात् । कटे कृतमनेनेति वा
वियहीतयम् ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ * ॥
शार्ङ्गजधी । पलाण्डुभित्ती । मासजातः । संवत्सरजातः । सुखजातः । दुःख-
जातः । कथं कृतकटः, भुक्तौदनः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥ प्रहरणार्थ-
भ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्ड-
पाणिः । कथमुद्यतगदः उद्यतासिः । प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया ॥

वा ऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं
पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः ।
जातश्वन्तः । जातश्मश्रुः । तैलधीतः । दूतपीतः । कटभार्यः । पतार्यः । आह-
तिवक्षरवाक् । तेनगहुकण्ठप्रभृतय इहेव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणवद्धानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडाराद्यः

शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वे प्रयोक्तव्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।
कडार । गडुल । काण । खड्ड । कुण्ड । खड्डर । खलति । गौर । एतु ।
भिक्षुक । पिङ्गल । तनु । वटर । कर्मधःरपदति किम् । कडारपुरुषो यामः ॥

इति श्रीजयादित्यरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहितइत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽनभि-
हितइत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति ।
केनानभिहिते, तिङ्गुसद्विसमासेः, परिसंख्यानम् । वक्ष्यति कर्मणि द्वितीया । कटं
करोति । यामं गच्छति । अनभिहितइति किम् । तिङ् । क्रियते कटः । कृत । कृतः
कटः । तद्वित । शत्यः । शतिकः । समास । प्राप्तमुदकं यं यामं, प्राप्तादको
यामः । परिसंख्यानं किम् । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयम् । बहुषु बहुवच-
नमित्येवमादिना संख्यावाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टा, तत्र विशेषणार्थमिदमा-
ख्यते, अनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां चिक्तेषु स्मर्यन्ते, तैरेकात्र व्यं-
हारः । कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ।
यामं गच्छति ।

उभयवर्तयोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीया ऽऽख्येडितान्तेषु ततो ऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ * ॥

उभयतो यामम् । सर्वतो यामम् । धिग्रेवदत्तम् । उपर्युपरि यामम् ।
अधधि यामम् । अधोऽधो यामम् ॥ अभितःपरितःसमयानिकवाहाप्रतियोगेषु
च दृश्यते ॥ * ॥ अभितो यामम् । परितो यामम् । समया यामम् । निकष
यामम् । हा देवदत्तम् । बुबुत्तितं न प्रति भाति किं चित् ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधायी, चण्डात्सा
च भवति । छन्दसि विषये कुहेतोः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति
द्वितीया च । यवाम्ना ऽग्निहोत्रं कुहेति । यवामूमग्निहोत्रं कुहेति । छन्द-
सीति किम् । यवामूमग्निहोत्रं कुहेति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते न तृतीया । अन्तरान्तरेणशब्दे निपातौ साहचर्यादु-
च्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । अप्रपञ्चो योगः । तत्रान्तराशब्दे
मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वां च मां
च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः * । अन्तरेण पुरुषकारं न किं
चिज्ज्ञायते । युक्त्यदृष्टं किम् । अन्तरा तत्तद्विशलां च पाटलिपुत्रं सुघ्नस्य प्राकारः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्यो ऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे
गम्यमाने † । क्रियागुणद्वयैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धो ऽत्यन्तसंयोगः ।
मासमधीते । संवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । संवत्सरं कल्याणी । मासं
गुहधानाः । संवत्सरं गुहधानाः । अध्वनः खल्वपि । क्रोशमधीते । योजनम-
धीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं
पर्वतः । अत्यन्तसंयोगइति किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति वर्त्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रिया-
परिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । मासेनानुवाको ऽधीतः । संवत्सरेणानुवाको ऽधीतः । अध्वनः । क्रोशेना-
नुवाको ऽधीतः । योजनेनानुवाको ऽधीतः । अपवर्गइति किम् । क्रोशमधीतो
ऽनुवाकः । मासमधीतः । कर्तृश्लाघात् फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति ।
मासमधीतो ऽनुवाको न दानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्त्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त-
मीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रुहे द्रुहादु भाक्ता । अद्य
अद्याद्वोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । दहस्यो ऽयमिष्यासः क्रोशे सक्तं
विधायति । क्रोशाल्लस्य विधायति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्मा-
धिकरणयोर्वौ मध्ये क्रोशः । संख्यातानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुत्तरेण । साकल्यस्य
संहितामनुपावर्त्तत् । आगस्त्यमन्त्रसिञ्चत्प्राजाः ॥

* तत्र मम मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः इत्यधिकं न च वित् ।

† अद्यपञ्चो यो देव इत्यधिकं न च वित् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनी-
यैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपखाय्यां द्वाणः । उपनिष्के कार्षापणम् । यस्य
चेश्वरवचनमिति स्वस्वामिनेर्द्वयोरपि पर्यायेण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधि
ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः, इति । द्वितीयापवादे योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्येतेः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप
त्रिगतंभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । परिपरि त्रिगतंभ्यो वृष्टो
देवः । अपेन साहवर्यात्परैर्वर्जनार्थस्य ग्रहणम् । तेनेह न भवति । वृत्तं परि
विक्रोतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । यस्मात्प्र-
तिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभि-
मन्युरर्जुनतः प्रति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । माषानस्मैतिलेभ्यः प्रतियच्छति ।
ननु च प्रतिनिधिप्रतिदाने कर्मप्रवचनीययुक्ते न तु यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने ।
नैष दोषः । संबन्धसंबन्धात्स्यापि योगो ऽस्त्येव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारके ऽध्व-
वर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्या भवतः । यामं गच्छति । यामाय गच्छति । यामं
व्रजति । यामाय व्रजति । गत्यर्थग्रहणं क्रिम् । आदनं पचति । कर्मणीति-
क्रिम् । अश्वेन व्रजति । चेष्टायामिति क्रिम् । मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति ।
अनध्वनीति क्रिम् । अध्वानं गच्छति । अध्वन्यर्थग्रहणम् । पन्थानं गच्छति ।
मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिषेधस्वायं विज्ञेयः । आस्थितः संप्राप्तः, आक्रान्त
उच्यते । यत्र उत्पद्येन पन्थानं गच्छति, तत्र भवितव्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छ-
तीति । द्वितीयाग्रहणं क्रिम् । न चतुर्थ्यत्र विकल्प्यते । अपवादविषये ऽपि यथा-
स्यात् । यामं गन्ता । यामाय गन्ता । क्रोडगलदणा षष्ठी न भवति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

संप्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गां ददाति ।
माधवकाय भिक्षां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुत्रेभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥
चतुर्थीविधाने तादर्थ्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ यूशाय दाह । कुण्डलाय हिर-
ण्यम् । रन्धनाय स्याली अवहननायोलूकलम् ॥ कृशिसंस्कारानां चतुर्थी

वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवागूः । कृषीत्यर्थनिर्देशः । मूत्राय संपद्यते यवागूः । मूत्राय जायते यवागूः ॥ उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थो वक्तव्या ॥ * ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

हितयोगे चतुर्थो वक्तव्या ॥ * ॥ गोभ्यो हितम् । श्रोत्रचकिने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्थो उपपदं यस्य सो ऽयं क्रियार्थोपपदः । तुमुन्मुखौ क्रियायां क्रियार्थोयामित्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनो ऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादो योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्येभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् । प्रविश पिबतीम् । प्रविशतर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणीति किम् । एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् । एधानाहर्तुं व्रजति ॥

तुमर्याञ्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्च तुर्यो विभक्तिर्भवति । भाववचनास्वेति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । संपत्तये व्रजति । तुमर्यादिति किम् । पाक, स्त्यागो, रागः । भाववचनादिति किम् । कारको व्रजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट्पञ्चो गान् ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं वषट् इत्येतैर्योगे चतुर्थो विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहा ऽग्नये । स्वधा वितृभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्याप्तर्यग्रहणम् । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । अतो मल्लो मल्लाय । वषट्पञ्चो गान् । वषट्पञ्चो गान् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशीर्विवक्षायापि षष्ठौ बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यतेः कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरस्तिरस्कारः । न त्वा तृणं मन्ये । न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुसं मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यति वृद्धं किम् । न त्वा वृद्धं चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः किमर्थः । न त्वा वृद्धं मन्ये । अनादर इति किम् ।

अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुलूखलम् ।

अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति ॥

अप्राणिष्विति किम् । न त्वा शृगालं मन्ये ॥ यदेतदप्राणिष्विति तद-
नास्तीदृष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । न त्वा नावं
मन्ये । नावमुत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वा ऽर्चं मन्ये । यावच्च भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु
तूभयम् । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया
च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । युष्मदः कस्माच्च भवति
चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । यज्ञद-
त्तेन भुक्तम् । करणे । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनति ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्या-
दीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रकृत्या ऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः ।
प्रायेण वैयाकरणः । गार्ग्या ऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्विट्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । सहस्रेण पशून्
क्रीणाति ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते ऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता ।
पुत्रेण सह गोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य तु प्रतीक-
मान, इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेण भवति ।
पुत्रेण सार्धमिति । विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति निदर्शनात् ।
अप्रधान इति किम् । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दे ऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन
निर्दिश्यते । येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लभ्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भ-
वति । अङ्गा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्ठः* । अवयवधर्मैश्च सम-
ुदायो व्यपदिश्यते । अङ्गविकार इति किम् । अक्षिकायमस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कं चित्रकारं प्राप्त इत्थंभूत, तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततस्तृतीया
विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना दानमद्राचीत् । दानेनोपाध्यायम् ।

शिक्षया परिव्राजकम् । इह न भवति । कमण्डलुपाणिश्चात्र इति । लक्षणस्य समासे ऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम्* ॥

संज्ञा ऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा संजानीते । पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते । मातरं संजानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो लाभे हेतुश्च्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्तते । कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद्बहुः । सहस्राद्बहुः । अकर्तरीति किम् । शतेन बन्धितः । शतमृणं च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद्बहुः । जाड्येन बहुः । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् । धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतु प्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ कोट्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्ना हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ कोट्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वेषु षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति ॥ यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ॥ * ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्चिमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिच्चिमित्ते वसति । एवं कारणहेत्वोरप्युदाहार्यम् । अर्थग्रहणं चैतत् । पर्यायोपादानं तु

* इत्थंभूत इत्याख्य विद्योतनमित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

† संपूर्वः किम् । मातरं जानाति । पितरं जानाति । कर्मणीति किम् । पूर्वेषु पुत्रं संजानीते पिता । इत्यधिकं कृ चित् ।

‡ तृतीयापवादो ऽयं योग इत्यधिकं कुत्र चित् ।

स्वरूपविधिर्मा विज्ञायीति । तेनेहापि भवति । किं प्रयोजनं वसति । केन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति । कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । यामादागच्छति । पर्वताद-
वरोहति । वृक्षेभ्यो बिभेति । अध्ययनात्पराजयते । पञ्चमीविधाने ल्यङ्गोपे
कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रासादमारुह्य प्रैवते, प्रासादात्प्रेवते ॥ अधिकरणे
चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसने उपविश्य प्रैवते, आसनात्प्रेवते । शयनात्प्रेवते ॥
प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ कुतो भवान्, पाटलिपुत्रात् ॥ यत्त-
श्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ॥ * ॥ गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि
योजनानि । कार्त्तिक्या आशहायणी मासे ॥ तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥
कार्त्तिक्या आशहायणी मासे ॥ अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ॥ * ॥
गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरत्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे
पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेपि भवति ।
अन्यो देवदत्तात् । भिक्षो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवद-
त्तात् । आराच्छब्दो दूरान्तिकार्थं वर्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्तरस्य-
मिति प्राप्ते पञ्चमी विधीयते । आराद्वेवदत्तात् । आराद्वज्रदत्तात् । इतर इति
निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते । इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्ययं
वर्जनार्थं । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् । दिक्शब्दः । पूर्वः यामात् ।
उत्तरो यामात् । पूर्वा ग्रीष्मादुत्तः । उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र
शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा स्यात् । इतरथा हि
दिग्वृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वति । इह तु न स्यात् । इयमस्मात्पूर्वः काल
इति । अञ्चूत्तरपद । प्राग् यामात् । प्रत्यग् यामात् । नन्वायमपि दिक्शब्द
इव । षष्ठ्यन्तरस्यप्रत्ययेनेति वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपक्वः । आच् । दक्षिणा
यामात् । उत्तरा यामात् । आहि । दक्षिणाहि यामात् । उत्तराहि यामात् ॥

षष्ठ्यन्तरस्यप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति वक्ष्यति, तत्त्वेदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्य-
येन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो यामस्य । उत्तरतो यामस्य । पुरस्ताद्
यामस्य । उपरि यामस्य । उपरिष्ठादुमिस्य ॥

अनया द्वितीया ॥ ३१ ॥

अन्यन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या इति वक्ष्यति । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । पूर्वेषु षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । षष्ठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीयहणमनुवर्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति अन्यतरस्यां पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागो द्वितीयार्थः ।

विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।

विना हस्तकृतान्दोषान्केनेमौ पातितौ दुमौ ॥

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यास-
त्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतेभ्यो ऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारं ऽन्यतरस्यां तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करणइत्येव सिद्धा । यदा तु धर्ममात्रं वरुणतया विवक्ष्यते न द्रव्यं, तदा स्तोकादानामसत्त्ववचनता । स्तोकान्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्येति किम् । स्तोकेन विशेषेण हतः । अल्पेन मधुना मत्तः । करणइति किम् । क्रियाविशेषेण कर्मणि मा भूत् । स्तोकं मुञ्चति ॥

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् । अन्तिकं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्यां बह्वचं पञ्चम्यर्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, अकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकाद्ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । अन्तिकार्थे विधानम् । असत्त्ववचनबह्वचं चानुवर्तते । सत्त्वशब्देभ्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरः पन्थाः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वर्गः ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकारादूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते । शकटे आस्ते । स्यात्यां पवति । दूरान्तिकार्थेभ्यः खत्वपि । दूरे यामस्य । अन्तिकेयामस्य । आध्याशे यामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्त्या भवन्ति, द्वितीयातृतीयापञ्चमीसप्तम्यः ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्या-
त्म् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । परिगणिते याज्ञिके । आम्वाती कुन्दसि ॥ साधु-
साधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः शक्तिरि ॥
कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा
आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते ॥ अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या ॥ * ॥ दरिद्रेष्वासीनेषु अद्वेषु भुञ्जते । वृषनेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ॥
सद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥ अद्वेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । ब्राह्मणे-
ष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ॥ * ॥

चर्मणि द्वोपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु* चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया
क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया
क्रियान्तरं लक्षयति । गोषु दुग्धमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु दूय-
मानेषु गतः । हुतेष्वागतः । भावेनेति किम् । यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुन-
र्भावबहणं किम् । यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति । कस्त-
वराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्राप्ता-
जीत् । रुदति प्राप्ताजीत् । क्रोशतः प्राप्ताजीत् । क्रोशति प्राप्ताजीत् । क्रो-
शन्तमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू
प्रसूत इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गजं स्वामी । गोषु स्वामी ।
स्वामीश्वरः । गोप्त्रीश्वरः । गजामधिपतिः । गोव्यधिपतिः । गवां दायादः ॥

गोषु दद्यादः । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः ।
गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः । षष्ठीमेव प्राप्तायां पक्षे सप्तमीविधानार्थं वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारितः * कुशलो निपुणः ताभ्यां
योगे चासेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । चासेवा तात्प-
र्यम् । आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः
कटकरणे । चासेवायामिति किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।
तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्द्वारणम् ॥ ४१ ॥

षष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेरुद्देशस्य पृथक्करणं
निर्द्वारणम् । यतो निर्द्वारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्तौ भवतः । मनुष्याणां क्षत्रियः
शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः । गवां कृष्णा संपवक्षीरतमा । गोषु । कृष्णा
संपवक्षीरतमा । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्वारणमिति वर्तते । षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो
विभक्तम् । यस्मिन्निर्द्वारणाश्रये विभक्तमस्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।
माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः । आद्रतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगे ऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्ति-
र्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि
निपुणः । पितरि निपुणः । अर्चायामिति किम् । साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वक-
थने न भक्तिः । अप्रतेरिति किम् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ॥ अपत्यादि-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साधुर्देवदत्तो मातरं परि । मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्त-
मी च । प्रसितः प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स उच्यते । केशैः प्रसितः
केशेषु प्रसितः । केशैस्सुकः । केशैस्सुक्रः ॥

पक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुबन्ताच्चवत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ति-
र्भवति । पुष्येण पायसमस्नीयात् । पुष्ये पायसमस्नीयात् । मघाभिः पक्षत्रे

दनम् । मघासु पल्लौदनम् । नतत्रदति किम् । पञ्चालेषु वसति । लुपीति
किम् । मघासु यहः । इह कस्माच्च भवति । अत्र पुण्यः । अत्र कृतिका ।
अधिकरणइति वर्तते । वचनं तु पठे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्यः सत्ता । लिङ्गं स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाणं,
द्रोणः खारी आठकम्* । वचनं, मेकत्वद्वित्वबहुत्वानि । मात्रशब्दः प्रत्येकम-
भिसंबध्यते । प्रातिपदिकार्यमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा
विभक्तिर्भवति । प्रातिपदिकार्यमात्रे । उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहणं किम् ।
कुमारी, वृत्तः, कुण्डम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् । द्रोणः,
खारी, आठकम्, इत्यत्रापि यथा स्यात् । वचनग्रहणं किम् । एकत्वाद्विबुक्ते-
ष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिकग्रहणं किम् । निपातस्या-
नर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि यथा स्यात् । प्रलब्धते । अध्यागच्छति ॥

संज्ञोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संज्ञोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्यं प्रथमा न प्राप्नो-
ताति वचनमारभ्यते । संज्ञोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे
दवदत्ता । हे देवदत्ताः ॥

सा ऽऽमन्वितम् ॥ ४८ ॥

संज्ञोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्वितसंज्ञं भवति । तथा वैज्ञो-
दाहृतम् । आमन्वितप्रदेशा आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवद् इत्येवमादयः † ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्वितप्रथमाया यदेकवचनं तत्संबुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देव-
दत्त । संबुद्धिप्रदेशा एहृत्स्वात्संबुद्धेरित्येवमादयः ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मदिभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेष-
साच षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

‡ जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिव-

* 'परिमाणं प्रत्यादि' इति पा० ३ ।

† 'आमन्वितस्य च' इत्येवमादयः । इति पा० ३ ।

‡ अत्र 'ज्ञेयइत्यनुवर्तते' इत्यधिकं क्वचित् ।

चमो ज्ञानातिरिचिदर्थः । अथ वा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहते वा । चित्तधान्या तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविदर्थस्येति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेषदति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिरत्नेषु । ईश ईश्वर्यं । एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातु-
रर्थेति । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । सर्पिष ईडे । मधुन ईडे । कर्म-
णीति किम् । मातुर्गुणैः स्मरति । शेषदति किम् । मातरं स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । करोतिः कर्मणि कारके शेषत्वेन विव-
क्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्यापस्कुरुते । शस्त्रपञ्च-
स्यापस्कुरुते । प्रतियत्नदति किम् । कटं करोति । कर्मणीति किम् । एधोदक-
स्यापस्कुरुते प्रजया । शेषदत्येव । एधोदकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥

रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजति रोगः । चौर-
स्यामयत्यामयः । रुजार्थानामिति किम् ॥

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।

जीव पुनरक मभ्येवं तपःसाहसमाचर* ॥

भाववचनानामिति किम् । नदी कूजानि रुजति । अज्वरेरिति किम् ।
चौरं ज्वरयति ज्वरः ॥ अज्वरिसंताप्यरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौरं संतापयति
तापः । शेषदत्येव । चौरं रुजति रोगः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथ नाथ याज्ञोपतापैस्वर्याशीःषु पठ्यते, तस्याशीःत्रियस्य कर्मणि
कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो नाथते । मधुनो
नाथते । आशिषीति किम् । माणवकमुपनाथनि, अङ्ग पुत्रकाधीष्व ॥

जासिनिग्रह्यनाटकाथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जासि निग्रह्य नाट काथ पिष् इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि

* कल्याणी कपु माधेयं सौमिको प्रतिभाति मे ।

इति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ इति पाठान्तरम् ॥

कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । जसु हिंसायां, जसु ताडने, इति च घटादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न देवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य * । चौरस्याज्ज्ञासयति । वृषलस्योज्ज्ञासयति । निग्रहण इति संवातविग्रहीतविपर्यस्तग्रहणम् । चौरस्य निग्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्योवाटयति । वृषलस्योवाटयति । चौरस्य क्राधयति । वृषलस्य क्राधयति । निपातगद्गुः । अयं हि घटादौ पठ्यते । अथ क्रय क्रय क्रय हिंसार्था इति, तत्र घटादयो मित इति मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम् । धानाः पिनष्टि । शेषइत्येव । चौरमुज्ज्ञासयति । एषामिति किम् । चौरं हिनस्ति । निग्रहण इति किम् । चौरं विहन्ति † ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ पण इत्येतयोः समर्थयोः समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्ययः कस्माव भवति । स्तुत्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय इत्येते ‡ ॥ समर्थयोरिति किम् । शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः । ब्राह्मणान् पणायते । स्तौतीत्यर्थः । शेषइत्येव । शतं पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषापसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्गं सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति । सहस्रं प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्येति किम् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । गामस्य तदहः सभायां दीव्ययुः । अनुपसर्गस्य षष्ठां प्राप्तायामिदं वचनम् । सोपसर्गस्य तु कन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेष्यब्रुवार्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

* अथ 'अहिंसार्थत्वात्' इत्यधिकं क्व चित् ।

† एषामित्यादि विहन्तीत्यन्तः षष्ठी बहुवचनस्य भवत्येव ।

‡ अथ 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यधिकं क्व चित् ।

प्रेष्य इति दृष्यतेदेवादिकस्य लोपमध्यमपुरुषस्यैकवचनं, तत्साहचर्याद्
ब्रुविरपि तद्विषय एव दृश्यते । प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठी विभक्तिर्भवति देव-
तासंप्रदाने सति । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य । अग्नये द्वागस्य
हविषो वपाया मेदसोनुब्रूहि । प्रेष्यब्रुवोरिति किम् । अग्नये द्वागं हवित्रेपां मेदो
जुहुधि । हविष इति किम् । अग्नये गोमयान् प्रेष्य । देवतासंप्रदान इति किम् ।
माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य ॥ हविषः प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इन्द्रा-
ग्निभ्यां द्वागं हविर्वेपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥

छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विभक्तिर्भवति * बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्र-
मसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । ते वनस्प-
तिभ्यः । बहुलग्रहणं किम् । कृष्णो रात्रौ, हिमवतो हस्ती ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्त-
व्या ॥ * ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वा जायते । या दतो धावति तस्यै श्याव-
दन् । या नखानि कृन्तति तस्यै कुनखः । या ऽऽङ्क्ते तस्यै काणः । या ऽभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलतिः । अहल्यायै जारः ॥

यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥

यजेषातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठी विभक्तिर्भवति । घृतस्य
यजते । घृतेन यजते । सोमस्य यजते । सोमेन यजते† ॥

कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे काले ऽधि-
करणे षष्ठा विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वो ऽहो भुङ्क्ते । द्विरहो ऽधीते । कृत्वोर्ध-
हणं किम् । अहि शेते । रात्रौ शेते । प्रयोगग्रहणं किम् । अहनि भुक्तम् । गम्यते
हि द्विस्त्रिश्चतुर्वेति, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहणं किम् । द्विः कांस्यपा-
त्र्यां भुङ्क्ते । अधिकरणइति किम् । द्विरहो भुङ्क्ते । शेषइत्येव । द्विरहन्यधीते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्ययोगे कर्तरि कर्मणे च षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवतः शायिका ।
भवतः काशिका । कर्मणि । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । वज्रस्य भर्ता । कर्तृक-
र्मणोरिति किम् । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् । तद्विप्रयोगे मा भूत् ।
कृतपूर्वी कटम् । भुरूपूर्वी ओदनम् । शेषइति निवृत्तं, पुनः कर्मग्रहणात् ।
इतरथा हि कर्तरि च कृतीति ब्रूयात् ॥

* अत्र 'देवतासंप्रदाने सति' इत्यधिकं न्व चित् ।

† अत्र 'करणइति किम् । अन्यत्र मा भूत्' इत्यधिकं क्व चित् ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि । आश्चर्या गवां दोहे ऽगोशालकेन । रोचते मे ओदनस्य भोजनं वेद-
दत्तेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन । बहुव्रीहिविज्ञानाद्विह नियमो न भवति । आश्चर्यमिदमोदनस्य नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा देवदत्तस्य कटव्य ॥ शेषे विभाषा ॥ * ॥ अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्द्वयत्वात् तदपेक्षयाशेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ॥ के चिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दानामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिबन्धे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । क्तस्य वर्त-
मानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां सुदुः । राज्ञां पूजितः । क्तस्येति किम् । ओदन पचमानः । वर्तमान इति किम् । ग्रामं गतः ॥ नपुंसके भावउपसंख्यानम् ॥ * ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतम् ॥ शेषविज्ञानात् सिद्धम् ॥ * ॥ तथा च कर्तृविवक्षायां सुतीयापि भवति । छात्रेण हसितमिति ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

क्ताधिकरणे चेति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति । अयमपि प्रतिबन्धापवादो योगः । इदमेवामासितम् । इदमेवां शयितम् । इदमहेः स्रष्टम् । इदं वनरूपेयातम् । इदमेवां भुक्तम् । इदमेवामशितम् । द्विकर्मकाणां प्रयोगे कर्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । नेता ऽस्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ते प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा नेता तस्य ग्रामं चैत्रः * ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्तनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तुं कर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते । न उ उक्त अत्रय निष्ठा खलर्थे वृत् इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । न इति शत्रुघ्नानदौ कान्ते शत्रुसु किञ्चिन्नौ च गृह्यन्ते । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पचानः । ओदनं पचिष्यन् । पयः सोमम् । ददिगाः । उ । कटं चिकीर्तुः । ओदनं कुम्भतुः । कन्यामलं करिष्युः । इच्छुवोपि प्रयोगे निबन्धः । † उक्त । ग्रामामुक्तं वाराणसी रक्त

* द्विकर्मकाणां प्रयोगश्चत्वारस्य ग्रामं चैत्र इत्येतेष्वर्थतो हन्वो बहुषु पुल्लकेषु नास्ति ।

† इच्छुवो ऽपि ह्येतेषां निबन्ध इति बहुषु पुल्लकेषु नास्ति ।

आहुः ॥ उक्तप्रतिषेधे कमेर्भाषायाः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दास्याः कामुकः । अद्यय । कटं कृत्वा । आदत्तं भुत्वा ॥ अद्ययप्रतिषेधे तोसुनकसुनारप्रतिषेधः ॥ * ॥ पुरा सूर्यस्योदितेराधेयः । पुरा क्रूरस्य विधुषो विरप्तिन् । निष्ठा । आदत्तं भुत्वा । देवदत्तेन कृतम् । खलये । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्यानः सोमो भवता । तृत्रिति प्रत्याहारग्रहणं, लटः शत्रुशानवावित्याख्य आ तृनो नकारात् । तेन ज्ञानन्वानशशत्रुनामपि प्रतिषेधो भवति । सोमं पत्रमानः । नट माघानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् ॥ द्विषः शत्रुर्वा वधनम् ॥ * ॥ चौरं द्विषन् । चौरस्य द्विषन् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

अक्रस्य भविष्यति काले विहितस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । आदत्तं भोजको व्रजति । इनः खल्वपि । यामं गमी । यामं गामी । आधमर्ण्यं । शतं दायी । सहस्रं दायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति किम् । यज्ञानां लावकः । सक्तूनां बायकः । अत्रश्यं करी कटस्य । इह कस्माच्च भवति वर्षशतस्य पूरकः, पुत्र-बैत्त्याणां दर्शक इति । भविष्यदाधिकारे विहितस्याकस्येदं ग्रहणम् ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्तरि विकल्प्यते । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि * । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्यः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् ॥ उभयभानौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ कष्टव्या यामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या याममजा देवदत्तेन ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थः शब्देयोगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां, पठं षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा । शेषे विषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते षष्ठोऽपि भवति । तुल्यो देवदत्तेन । तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् । तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्यस्य न विद्यते । वेति वर्तमाने ऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुक्रुष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुखार्थं हित इत्येते

योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधाना-
न्या मुक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति । अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ *
आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात् । विरं जीवितं देवदत्ताय
देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्रं देवदत्ताय भूयात् । मद्रं देवदत्तस्य । भद्रं देवद-
त्ताय । भद्रं देवदत्तस्य । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । निरामयं देव-
दत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय । सुखं देवदत्तस्य । शं देवद-
त्ताय । शं देवदत्तस्य । अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य । प्रयोजनं देवद-
त्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य । हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य । पथ्यं देवद-
त्ताय । पथ्यं देवदत्तस्य । आशिषीति किम् । आयुष्यं देवदत्तस्य तपः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समापः एकवचनं भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्या-
र्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुर्यस्यैकवद्भावो विधीयते, द्वि-
ग्वर्थे एकवद्ववतीति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणं नान्यस्य । पञ्चपूलाः समा-
हृताः पञ्चपूनी । दशपूनी । द्विग्वर्थस्यैकत्वादनुप्रयोगेकवचनं भवति । पञ्च-
पूलीयं शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनामात्रं कर्तते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ता चीति
वाक्यानि संरक्षन्त । प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्ववति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां
च । प्राण्यङ्गानां तावत् । पालिपादम् । शिरोशीवम् । तूर्याङ्गानाम् । मार्दङ्गिका-
न्विकम् । शीखावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम् रथिकाश्वारोहम् । रथिक-
दातम् । हस्त्यश्वादिषु परत्वात्पशुद्वन्द्वे विभाष्यैकवद् भवति । इतरेतरस्यैव
समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तच्च समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनम् ।
इदं तु प्रकरणं विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः । दधि-
पयवादीनामितरेतरयोग एव । दधमृगादीनामुभयनेति ॥

अनुवादे चरवानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्दः शास्त्रानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते । चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । कठकालापादीनामुदग्रप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुनः शब्देनानुव्रजेते तदैव मुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवादइति किम् । उदगुः कठकालापाः । प्रत्यष्ठुः कठकौथुमाः ॥ स्थणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थणोरिति किम् । अनन्दिषुः कठकालापाः । अद्यतन्यामिति किम् । उद्यन्ति कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥

अध्वर्युवेदे यस्य क्रतेर्विधानं सो ऽध्वर्युक्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति मौणो निर्देशः । अर्काश्वमेधम् । सायाह्वातिरात्रम् । अध्वर्युक्रतुरिति किम् । इषुवज्जो । उद्भिद्वलभिदौ । अनपुंसकमिति किम् । राजसूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवति दर्शपूर्णमासौ, क्रतुशब्दः सोमयज्ञेषु कूटः ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासवा आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमकम् । क्रमकवार्तिकम् । संपाठः पदानां क्रमस्य च प्रत्यासवः । अध्ययनत इति किम् । पितापुत्रौ । अविप्रकृष्टाख्यानामिति किम् । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । जातिरिति किम् । नन्दकपाञ्चजन्यो । अप्राणिनामिति किम् । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । नञिवयुक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामप्येकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चनप्रसारणानि । जातिपरत्वे च जातिशब्दानामप्येकवद्भावो विधीयते, न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे बदरामलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च सामर्थान्तानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यत्रयवो द्वन्द्वो नदीत्युच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमासनिर्देश एवायम् । उद्गाश्च दरावती च, उद्गोरावति । नद्गाश्चोयम् । देशः अल्पपि । कुरुश्च कुरुक्षेत्रं च, कुरुक्षेत्रम् । कुरुक्षेत्रा-

ज्ञानम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् । गङ्गायामने । मद्रकेकयाः । नदी देश इति किम् । कुकुटमयूयौ । अयामा इति किम् । जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बव-शालूकिन्या । नदीग्रहणमदेशत्वात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादनं च, कैलासगन्धमादने ॥ अयामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च यामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ सौर्यं च नगरं, केतवतं च यामः, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

अपरिचितपरिमाणः क्षुद्रः । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । वंश-मशकम् । यूकालितम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् । ब्राह्मणतस्त्रियौ ॥

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रच्युतो येषां के चिदा नकुलादपि ॥

आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासां तद्विरोधात् ॥

येषां च विरोधः शा शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो बैरं, शाश्वतिको नित्यः । येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । मार्जारमूषकम् । श्वशालम् । अहिनकुलम् । शाश्वतिक इति किम् । गौपालिशालङ्कायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनामनेन नित्यमेकवद्वाचो भवति । अश्वमहिषम् । काकोलूकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं, बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । धैर्भूते पात्रं संस्कारेणापि न शुभ्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः, अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तत्तायस्कारम् । रवकतन्तु-वायम् । अनिरवसितानामिति किम् । चवडालमृतपाः ॥

गवाश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्चप्रभृतीनि इतैकवद्वाचानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवा-श्चम् । गवाविकम् । गवेडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातकम् । पुच्छप्रोक्तम् । श्वचवडालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाधवकम् । चाटीपिच्छकम् । उट्टुवरम् । उट्टुशयम् । मूत्रशकृतम् । मूत्रपुरीषम् । यज्ञन्वेदः । मांसघोषितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनशिरीषम् । सुखोलपम् । दासी-

प्राप्तम् । कुटीकुटम् । भागवतीभागवतम् । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्व-
वृत्तं, रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति । गोश्वम् । गोश्वौ । पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति ॥

विभाषाबृहत्समृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वा-

पराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

वृत्तं मृगं तृणं धान्यं व्यञ्जनं पशुं शकुनिं अश्ववडवः पूर्वापरः अधरोत्तर-
इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । प्लुतन्ययोधम् । प्लुतन्ययोधाः । रुरुपृषतम् ।
रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियत्रम् । ग्रीहियत्राः । दधिघृतम् ।
दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् । तित्तिरिक्पिञ्जलाः ।
अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ बहु-
प्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनितुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् ॥ * ॥ एषां बहुप्रकृ-
तिरेव द्वन्द्वः एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः । बडरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लुतन्य-
योधौ । रुरुपृषतौ । हंसवक्रवाकौ । यूकालिते । ग्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविषिद्धं विप्रतिषिद्धम् । विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरण-
वाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्वः एकवद्भवति । विभाषानुकर्षकार्यश्चकारः । शीतो-
ष्णम् । शीतोष्णः । सुखदुःखम् । सुखदुःखे । जीवितमरणम् । जीवितमरणे । विप्र-
तिषिद्धमिति किम् । कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णौ उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयश्चादीनि शब्दरूप-
वि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुपर्पिणी । ब्रह्मप्रज्ञापती । विक-
वैश्वयौ । स्कन्दविशालौ । परिव्राट्कौशिकौ * । प्रवर्योपसदौ । शुक्रकृष्णौ ।
ब्रह्मावर्हिणी । निपातनाद्वीर्यः । दीप्तातपसी । श्रुतातपसी । मेधातपसी । अज-
यमतपसी । उलूखलमुमले । आश्यावसाने । श्रुतामेधे । चक्षुसामे । बाहूनखे ॥

अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरणं वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः,
तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते
प्रतिषिध्यते । दश दन्तोष्ठाः । दश मार्दङ्गिकपाणविक्राः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्वः एकवद्भवति । उपदशं दन्तो-
ष्ठम् । उपदशा दन्तोष्ठाः । उपदशं मार्दङ्गिकपाणविक्रम् । उपदशा मार्दङ्ग-

कषायविकाः । अव्ययस्य संख्यया ऽव्ययीभावोऽपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तच्चे-
कवद्वावपत्ते ऽव्ययीभावो ऽनुयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहिः ॥

स नपुंसकम् ॥ १० ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च ।
पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खर्त्वापि । पाणिपादम् । शिरोयोत्रम् । परलि-
ङ्गतापवादे योगः ॥ अकारान्तोत्तरपदे द्विगुः स्त्रियां भाष्यते ॥ * ॥ पञ्च-
पुली । दशरथी ॥ वा ऽऽवन्तः स्त्रियामिष्टः ॥ * ॥ पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ॥
अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ * ॥ पञ्चनतम् । पञ्चनती ॥ पाचा-
विभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चगात्रम् । चतुर्युगम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उयकुमारि ।
उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानव्याजिङ्गत्वे प्राप्ता, ऽन्यपदार्थप्र-
धानस्याभिधेयवर्त्तिङ्गात्, ऽत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ पुण्य-
सुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ पुण्याहम् । सुदिनाहम् ॥ पथः संख्याव्य-
यादेः क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् ॥ क्रिया-
विशेषणानां च क्लीबतेष्यते ॥ * ॥ * मृदु पचति । शोभनं पचति ॥

तत्पुरुषो ऽनजकर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते । नञ्समासं कर्मधारयं च सर्वविधम् ।
ऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । यदित कर्तुमनु-
क्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
तत्पुरुष इति किम् । वृद्धसेने । राजा । अनजिति किम् । असेना । अकर्मधा-
रय इति किम् । परमसेना ॥

संज्ञायां कन्योशीनरेषु ॥ २० ॥

संज्ञायां विषये कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्या
उशीनरेषु भवति । सौश्रमिकन्यम् । आहूरकन्यम् । संज्ञायामिति किम् । शीर-
षकन्या । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्या । परवर्त्तिङ्गतापवाद इदं प्रकरणात् ॥

उपज्ञापक्रमं तदादाचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायतइत्युपज्ञा उपक्रम्यतइत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञो-
पक्रमम् । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदादाचिख्यासायां तयोस्त-
त्रोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायां । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा ॥

यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य चार्थस्यादिराख्यातुमिष्यते तत एतद्वति । पाणिन्युप-
ज्ञमाकालापकं* व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमाकालापकं
व्याकरणम् । व्याश्रयज्ञ दुष्करणम् । आश्रयक्रमं प्रासादः । नन्दोऽक्रमणि-
मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुरुमारम् । उपज्ञोपक्रममिति किम् । बाल्मीकि-
श्लोकाः । तदाद्याचिव्यासायामिति किम् । देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तो-
पक्रमो रथः ॥

ह्याया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा सेनासुराच्छायेति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम् ।
ह्यायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मा
बाहुल्यम् । शलभादीनां हि बहुत्वं गम्यते । शलभच्छायम् । इतुच्छायम् ।
बाहुल्यदति किम् । कुड्यच्छाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वा ऽमनुष्य-
पूर्वा च भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्माच्च भवति । राजसभा ।
पर्यायवचनस्यैवेत्येते । तदुक्तम् । जितपर्यायस्यैव राजाद्वयमिति । अमनुष्य-
पूर्वा । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् । इह कस्माच्च भवति काष्ठसभा । अमनु-
ष्यशब्दो रुढिरूपेण रत्तःपिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुष्यपूर्वेति किम् ।
देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति । संघात-
वचनो ऽत्र सभाशब्दो एह्यते । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात-
इत्यर्थः । अशालेति किम् । अनाथसभा । अनाथकुटीर्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुना ह्याया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो
भवति विभाषा । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्य-
च्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं वच-
नम् । परस्य यल्लिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्व-
तत्पुरुषयोर्विधीयते । कुकुटमयूरीवमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तत्पुरुषस्य ।

पिप्यत्याः, अर्दुपिप्यली । अर्दुकोशातकी । अर्दुनखरञ्जनी ॥ द्विगुप्राप्तापचासं-
पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ द्विगुः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः पञ्चकपालः । प्राप्नो जीविकां, प्राप्तजीविकः । आप्नो जीविकाम्,
आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै, अलंजीविकः । गतिसमास । निष्कान्तः कै-
शाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्वाच उक्तस्तत्रैकवद्वाचादन्यत्र परवत्स्लिङ्गतायां
प्राप्तायामिदमारभ्यते । अश्ववडवयोः पूर्ववत्स्लिङ्गं भवति । अश्वश्च वडवा आ-
श्ववडवौ । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तत्र द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्व-
वत्स्लिङ्गता भवति । अश्ववडवान्, अश्ववडवैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरौ अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये
पूर्ववत्स्लिङ्गं भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तनां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः । पर-
वत्स्लिङ्गतापवादो योगः । अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं,
वचनान्तरेपि पूर्ववत्स्लिङ्गता भवति । पूर्ववत्ताश्चितयः, अपरपत्ताः पुरीषम्, अहो-
रात्राणीष्टकाः । छन्दसीति क्रिम् । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमो
पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

इतिसमासान्तानां निर्देशः । रात्र्, अह् अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । पर-
वत्स्लिङ्गतायां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतु-
रात्रः । पूर्वाह्नः । अपराह्नः । मध्याह्नः । द्युहः । अहः ॥ अनुवाकादयः पुंसीति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि माहते
भूतः । इह कस्माच्च भवति, अपथो देशो, उपथा नगरी । तत्पुरुष इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ।
बोमयः । गोमयम् । शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता ॥ सिद्धर्धभेदेनापि व्य-
तिष्ठते । यथा पद्विशब्दशब्दो निधिवचनो पुलिङ्गो । वलले उभयलिङ्गो । भूत-
शब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवत्त्रिङ्गम् । सैन्यशब्दो वक्तव्ये
उभयलिङ्गः । यौगिकस्याभिधेयवत्त्रिङ्गम् । सारशब्द उक्तर्धे पुलिङ्गे न्यायाद-

मपेते नपुंसकं, नैतत्सारमिति । धर्म इत्यपूर्वं पुलिङ्गः । तत्साधने नपुंसकम् ।
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । अर्द्धच । गोमय । कषाय । कार्पाषण । कुतप ।
 कपाट । शङ्ख । चक्र । गूथ । यूथ । ध्वज । कबन्ध । पद्म । रह । सरक ।
 कंस । दिवस । यूष । अन्धकार । दण्ड । कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप ।
 व्यूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान । यान । नख । नखर । चरण ।
 पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान । सार । पात्र । घृत सैन्धव ।
 औषध । आठक । चषक । द्रोण । स्वलीन । पात्रीव । षष्टिक । वार ।
 बाण । प्रोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुन्ध । सीधु । कवच । रेणु । कपट ।
 सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । तीर । कर्ष । आकाश । अष्टा-
 पद । मङ्गल । निधन । निर्यास । जृम्भ । वृत्त । पुस्त । त्वेडित । शङ्ख ।
 शङ्खल । मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख ।
 प्रसीव । शूल । वज्र । कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । वलय ।
 कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल । किरीट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम ।
 भूषण । इत्कस । मुकुल । वसन्त । तडाग । पिटक । विटङ्क । माष । कोश ।
 फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर । स्थाणु । अनीक । उपवास । शाक ।
 कर्पास । चषाल । खण्ड । दर । विटप । रण । बल । मल । मृणाल । हस्त ।
 सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पटह । सौध । पार्श्व । शरीर । फल ।
 छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । ककुद । तोमर ।
 तोरण । मञ्चक । पुङ्ख । मध्य । बाल । वल्मीक । वर्ष । वस्त्र । देह । उद्यान ।
 उद्योग । स्नेह । स्वर । संगम । निष्क । क्षेम । शूक । कुत्र । पवित्र । यौवन ।
 धानक । मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विषाण । भवन । अरण्य ।
 पुलिन । दृठ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लेह ।
 दण्डक । शपथ । प्रतिसर । दाह । धनुस् । मान । तङ्क । वितङ्क । मण्ड ।
 सहस्र । ओदन । प्रवाल । शकट । अपराह्ण । नोड । शकल । * अर्द्धेर्चादिः ॥

इदमेो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

आदेशः कथनम्, अन्वादेशो ऽनुकथनम् । इदमेोन्वादेशविषयस्याश-
 देशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीतो,

* कुणप । मुण्ड । पूत । मरु । कंस । लोमन । लिङ्ग । सीर । छत । अरु । कदाह ।
 कर्ष । पूर्ण । पण्यव । विशाल । कुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । कल । खल । बरि ।
 शाल । प्रवर । कटक । कषटक । बाल । कुमुद । पुराण । बाल । स्कन्ध । कषाट । कु-
 कुञ्जल । विडङ्ग । पिण्याक । आर्द्र । हल । कठक । योध । बिम्ब । कुक्कुट । कुडप । अरुण ।
 चञ्चक । वसु । उद्यम । स्तन । स्तेन । चत्र । कलह । पालक । हल । वर्षस्क । पुण्ड ।
 तण्डक । तण्डुल । इत्येते पुस्तकान्तरेष्वधिकाः ॥

अथो आभ्यामहरणधीतम् । अस्मै क्तात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि । अस्य क्तात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम् * अशादेशवचनं साकव्कार्थम् । इमकाभ्यां क्तात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरणधीतम् । नेह पश्चादुच्चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति देवदत्तं भोजनम्, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । एतदो ऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्वतसोः परतः । तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छान्ताच्छन्दोधीष्ण, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्ण । सर्वानुदात्तं पदं भवति । एतदो ऽपित्यशादेशो लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटौस्त्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशे अनुदात्त इति वर्तते । द्वितीया टा औस् इत्येतेषु परतः इदमेतदेरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मण्डूकः प्रतिन्यायेनानुवृत्तिः । इमं क्तात्रं क्न्दोध्यापय । अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन क्तात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । अनयोश्क्तात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः खत्वपि । एतं क्तात्रं क्न्दो ऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एत्ने क्तात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरणधीतम् । एतयोश्क्तात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् ॥ इतिदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचालयेनत् । परिवर्तयेनत् । इह कस्माच्च भवति । अयं द्यष्टे हराग्नेन । एतमागं हितं विद्यादिति । यत्र किं विद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरप्यदुपदिश्यते सो ऽन्वादेशः । इह तु वस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारो ऽयं, एतच्चिपार्षजित इति यावत् । यदित-
कर्तुमनुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति हनो वध निहि ।
वध्यात् । आर्द्धधातुक इति किम् । इत्यात् । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी ।
तेनार्द्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्व्याप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् ।
कष्येयम् । आख्येयम् ॥

* 'अस्माच्छान्ताच्छन्दो ऽधीष्ण । अथो अस्माद्व्याकरणमप्यधीष्ण' । इदमत्राधिकं वा
विद् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये ।
प्रजगध्य । विजगध्य । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । तेन
नुबन्ध भवति । एवं वच्चादीनामपि । इह कस्माच्च भवति अवम् । अच्चाव्य
इति निपातनात् ।

जग्धो सिद्धेन्तरङ्गत्वाति कितितीति ल्यबुच्यते ।

आपयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् । अद्यते । कितितीति किम् । अस्तव्यम् ॥

लुङ्सनोर्घस्तु ॥ ३७ ॥

लुङि सनि च परतो ऽदो घस्तु आदेशो भवति । लुङित्करणमङ्गर्थम् ।
लुङि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । सनि । जिघत्सति । जिघत्सतः ।
जिघत्सन्ति ॥ घस्तुभावे ऽच्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्राप्तीति प्रघसः ॥

घञपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतो ऽदो घस्तु आदेशो भवति । घासः । प्रघसः ।
उपसर्गे ऽद इत्यप् ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये बहुलमदो घस्तु आदेशो भवति । घस्ताच्चूनम् । सन्धि-
श्च मे । न च भवति । आत्तामदा भ्रष्टो मेद उद्भूतम् । अन्यतरस्यां बहुलमेव
कस्माच्च क्रियते तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलमङ्गर्थम्
घस्तामित्यत्रोपधालोपो न भवति ॥

लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतो ऽदो ऽन्यतरस्यां घस्तादेशो भवति । जघास । जघतुः
जघुः । आद । आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

लिट्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेजोवयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां
परतः । इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । पवे, ऊवतुः । ऊवुः । लिटि
वयो य इति यकारस्य संप्रसारणं प्रतिषिध्यते । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
वकारो विधीयते । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणं न भवति ॥

इनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

इन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके । वधाय ।

वधास्ताम् । वधासुः । अकारान्तश्चायमादेशः, तच्चाकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानिवद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिरतो हलादेशलोपोरिति न भवति ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

लुङि च परतो हनो वध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः । योगविभाग उत्तरार्थः । आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्त-
रस्यां वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत ।
न च भवति । आहत । आहसाताम् । आहसत * ॥

इयो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इयो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः । अगात् । अगाताम् । अगुः ।
लुङीति वर्तमाने पुनर्लुङ्यहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्येतन्मा भूत् । इह स्व-
विज्ञेयेषु नित्यं च भवति । अगात् । अगायि भवता ॥ इण्प्रदिक इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

यौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥

यौ परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः ।
गमयति । गमयतः । गमयन्ति । अबोधनइति किम् । प्रत्याययति । इण्प्रदिक
इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परत इयो ऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जि-
गमिषतः । जिगमिषन्ति । अबोधनइत्येव । अर्थान्वतीषति इण्प्रदिक इत्येव ।
अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थः । इह स्वेति सन्त्येव यथा स्यात् † ॥

इङुश्च ॥ ४८ ॥

इङुश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते । अधिजिगां-
सते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः । अधिजगे । अधिजगते । अधिज-

* 'गाङो यमइन इत्यात्मनेपदम् । इनः विक्रिति कितम् । अनुडासोपदेशेति

बोधः । इत्यादङादिति विधो ङोः' इति पुस्तकान्तरे ऽत्राधिकम् ।

† अत्र 'यो मा भूत्' इति अत्र लिङाधिकम् ।

जिरे । गाडोनुबन्धग्रहणं विशेषणार्थे, गाड्कुटादिभ्य इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा
स्यात् । नहि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते ॥

विभाषा लुङ्लुङोः ॥ ५० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । आदेशपक्षे गाड्-
कुटादिभ्य इति डित्त्वं, घुमास्थागापाजहातिसां हलीतीत्वम् । अध्येगीष्ट ।
अध्यर्गीषाताम् । अध्यर्गीषत । न च भवति । अध्यैष्ट । अध्यैषाताम् । अध्यै-
षत । लुङि खत्वपि । अध्यर्गीष्यत । अध्यर्गीष्येताम् । अध्यर्गीष्यन्त । न च
भवति । अध्यैष्येत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त ॥

गौ च संश्चडोः ॥ ५१ ॥

इडो गाड् विभाषेति वर्जते । णावितीडपेक्षा परसप्तमी संश्चडोरिति
च वयपेक्षा । गौ सन्परं चड्यरे च परत इडो विभाषा गाडादेशो भवति । अधि-
विगापयिषति । न च भवति । अध्यापिपयिषति । चङि खत्वपि । अध्यजीग-
यत् अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् ।
भवितव्यम् * । इह कस्माच्च भवति, ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । कृञ्वा-
नुप्रयुज्यते लिटीति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ।

“अनुप्रयोगे तु मुखा ऽस्थ्यबाधनं
स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः”

इति ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः ।
वक्तुः । वक्तुम् । वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्तृमिमायक्रियाफलविवक्षायामात्म-
नेपदं भवति । ऊचे । वक्ष्यते ॥

वक्षिङः स्याज् ॥ ५४ ॥

वक्षिङः स्याज् आदेशो भवत्यार्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आ-
ख्यातव्यम् । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । प्रकारानुबन्धकर-
णमर्थोत् ॥ वक्ष्णादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ * ॥ आकशाता । आकशातुम् ।
आकशातव्यम् ॥ वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुर्जनाः संवत्साः । वर्जनीया

* अत्र ‘आर्धधातुक इति किम् । अस्ति । स्तः । मन्ति’ इति अथ चिदधिकम् ।

+ अत्र ‘आकशात्यति । आकशात्यते’ इति अथ चिदधिकम् ।

इत्यर्थः ॥ असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ नृचरा राक्षसाः हिंसाद्यो ऽक-
धातुः । अने खल्वपि । विचक्षणः पण्डितः ॥ बहुलं संज्ञाखन्दसोरिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आचवधकगात्रविचक्षणाजिराद्वयम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चलिङः स्याज्जदोषो
वा भवति । आचख्यौ । आचख्यतुः । आचख्युः । न च भवति । आचचक्षे ।
आचचक्षते । आचचक्षिरे ॥

अजेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वात्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घजपो वर्जयित्वा ।
प्रवयकः । प्रवयणीयः । अघजपोरिति किम् । समाजः । उदाजः । अपि तु,
समजः । उदजः । समुदोरजः पशुष्वित्यप् । दीर्घाच्चारणं किम् । प्रवीताः ॥
घजपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समज्या ॥ बलादावार्धधातुके जि-
कल्प इष्यते ॥ * ॥ प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते
अजेर्वा वी इत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयण-
मानय । प्राजनमानय ॥

एयक्षत्रियार्थजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एयादयो गोत्रप्रत्ययाः । एयान्तात् क्षत्रियगोत्राद् आषाद् अितश्च पर-
योरणिजोर्युनि लुभभवति । एयान्तात्तावत् । कुर्वादिभ्यो एय, स्तस्माद्वूनि इञ् ।
तस्य लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यश्चस्तिकादिषु
पठ्यते, ततः फिञ् भवितव्यं, कौरव्यार्थणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य तच्च ग्रहणं
कुर्वादिभ्यो एय इत्यनेन विहितस्य । इदं तु ब्राह्मणगोत्रम् । कुर्वादिभ्यो एय
इति एयः । क्षत्रिय । अथान्यकवृष्णिकुरव्यश्चेत्यथ । तस्माद्वूनि इञ् । तस्य
लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्षे । अथण् । तस्माद्वूनि इञ् ।
तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । अित् । अनुष्ठानन्तर्ये द्विदा-
दिभ्योञ् । तस्माद्वूनि इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । कर्कः
कन्वपि । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्माद्वूनि प्राग्दीव्यतो ऽञ् । तस्य लुक् ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् । शिवादिभ्यो
ऽञ् । तस्माद् यूनि अत इञ् । तस्य न लुभभवति । कौहहः पिता । कौहहिः
पुत्रः । यूनौति किम् । वामरथस्य कात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो एय इति
अथस्तस्मात् कक्षादिभ्यो गोत्रइति शेषिको ऽञ् । तस्य लुम्न भवति । कर्कः

ओरिति किम् । दाक्षरेपत्यं युवा दाक्षायणः * ॥ अत्राक्षणगोत्रमात्राद्युवप्रत्य-
यस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ बौधिः पिता । बौधिः पुत्रः । जाबालिः पिता । जा-
बालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजङ्घिः पिता ।
भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । साल्वावयवलक्षण इज् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् ॥ पैला-
दिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । पीलाया वेत्यण । तस्मा-
दणो द्वच इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय
इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे ऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि ।
सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमन्जि । औदमन्जि । औदमेधि । औद-
बुद्धि । देवस्थानि । पैङ्गलायनि । राणायनि । रोहन्ति । भौलिङ्कि । औद-
हमानि । औन्जिहानि † ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ आकृतिगणायम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुभ्रवति । गोत्रविशेषणं प्राम्यहणं,
न विकल्पार्थम् । पाचागारेपत्यं युवा । यजिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पा-
चागारिः पिता । पाचागारिः पुत्रः । मान्यरैषणिः पिता । मान्यरैषणिः पुत्रः ।
प्राचामिति किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिध्यते । तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य
न लुभ्रवति । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । तौल्वलि । धारणि ।
रावणि । पारणि । दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि । प्रावाहणि । मा-
न्धातकि । आनुहारति । श्वाफल्कि । आनुमति । आहिंसि । आसुरि । आयुधि ।
नैमिषि । आसिबन्धकि । बैकि । पैष्कारसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति ।
वैकर्षि । कारेणुपालि । कामलि ‡ ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

ते तद्राजाः ज्यादयस्तद्राजा इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्य अस्त्रीलिङ्गस्य लुभ्रवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति ।
वङ्गाः । वङ्गाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहध्वजाः । वीहिमताः । तद्राजस्येति

* अत्र 'यजिजोश्चेति फको लुभ्र भवति' इति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† अत्र 'राणहति । राणि । रोमानि । उंहमानि' । इति पुस्तकान्तरे ऽधिकः ।

‡ अत्र 'रान्धकि । आसुराहति । प्रावाहति । वैरकि । कान्धकि । दैवकमति । आ-
नाराहति' । इति पुस्तकान्तरेऽधिकः ।

किम् । चोपगव । बहुष्विति किम् । आङ् । तेनैव ग्रहणं किम् । प्रियो
वाङ्गो येषां तदमेप्रियवाङ्गाः । अस्त्रियामिति किम् । आङ्गः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवस्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन
कृतं बहुत्वं भवति । प्रत्यविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरा-
पत्येपि लुभवत्येव । यस्- । लभ्याः । बहुष्वित्येव । यास्कः । तेनैवेत्येव ।
प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । गोत्रइति किम् । यास्का-
श्छात्राः । यस्क । लभ्य । पु । अयःसूय । तृणकर्ण । एते पञ्च शिवादिषु
पठन्ते । ततः परेभ्यः षड्भ्यश्च * । सदाभक्त । कम्बलभार । अहिर्गोम ।
कर्णाटक । पिण्डीजङ्ग । बकस्य । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो षष्ठादिभ्यश्चेति ठञ् ।
अस्ति । कुट्टि । अजबस्ति । मियु । ततः परेभ्यो द्वादशभ्यश्च इञ् । रत्नामुक्त ।
अङ्गारय । मन्यक । उत्कास । ककुमन्यक । पुष्करसत् । विषपुट । उपरिमे-
कस्य । क्रोष्टुमान । क्रोष्टुपाद । भैरवाय । पुष्करसच्छब्दाद् बाह्यादिपाठा-
दिञ् । सरपशब्दे नडादिषु पठ्यते ततः फक् । पदक । वर्मक । एताभ्यामत
इञ् । भलन्दनशब्दात् शिवादिभ्यो ऽ । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित ।
एतेभ्यश्चतुर्भ्यो ऽश्वादिभ्यः फञ् ॥

यजजोश्च ॥ ६४ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्रइति चानुवर्तते । यजो ऽजश्च गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुभवति । गोत्रिभ्यो यञ् । गंगाः । वात्साः ।
अजः सत्वपि । अनृष्यानन्तर्यं बिदादिभ्यो ऽज् बिदाः । उर्वाः । बहुष्वित्येव ।
गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैराः । अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः
स्त्रियः । वैदाः स्त्रियः । गोत्रइत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । द्वेष्ठाः । उत्सादिभ्यो
ऽज् । चोत्साश्छात्राः ॥ यज्रादीनामेकद्वयोर्वा तत्पदस्ये भृगु उपसंख्यानम् ॥ * ॥
गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा । एवं
वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । वैदयोः कुलं, वैद कुलं विदकुलं वा । यज्रा-
दीनामिति किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गंगाणां कुलं, गर्गकुलम् ।
तत्पदस्यइति किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । भृगु इति किम् । परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

* अत्र पुनश्चात्र 'उपसंख्यानम्' इति पाठः, तदनुसारेण कर्णाटक इत्येतदुक्तं च-
र्चकः इत्येतदधिकम् ।

† विधि । कद्रु । इति पा० ३ ।

अद्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । अशिब्दादितश्चा-
निञ इति ठक् । इतरेभ्य षष्ण् । अत्रयः । भृगवः । कुनाः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । बहुष्वित्येव । आत्रेयो, भार्गवः । नैवेत्येव । प्रिया-
च्याः । प्रियभार्गवाः । अस्त्रियामिति किम् । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६॥

बहुचः प्रातिपदिकाद् य इज् विहितः प्राच्यत्वे भरतगोत्रे च वर्तते
तस्य बहुषु लुभवति । पचागाराः । मन्यरेषणाः । रतेषु खत्वपि । युधि-
ष्ठिराः । अर्जुनाः । बहुच इति किम् । वैक्यः । त्र्ययः । प्राच्यभरतेष्विति
किम् । बालाक्यः । हास्तिदास्यः । भरताः प्राच एव तेषां पुनर्यहणं ज्ञाप-
नार्थम्, अन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति तेन इजः प्राचामिति भर-
तानां युधप्रत्ययस्य लुग्न भवति । अर्जुनिः पि । अर्जुनायनः पुचः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्न वति । विदाद्यन्तर्गणायम् । ततो
ऽजो गोत्रप्रत्ययस्य यज्ञोऽश्वेति लुक् प्राप्तमिति विध्यते । गोपवनाः । श्वेखाः ।
गोपवन । श्विषु । बिन्दु । भाजन । अश्व अवतान । श्यामाक । श्वपर्ण ।
शतावन्त एवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टां हरितादीनां प्रमादपाठः । ते हि
चतुर्थे विदादिषु पठन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुभवत्येव । हरिताः । किंदासा इति ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्चद्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति । तैका-
यनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् । तिककितवाः ।
वाङ्मुरयश्च भाण्डीरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वह्मरभण्डीरयाः । औपकाय-
नाश्च लामकायनाश्च । नडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । पाफक-
यश्च नारकयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वफकनरकाः । वाकनखयश्च स्वागुद-
रिषद्वयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । वकनखस्वगुदपरिणद्धाः । उज्जशब्दादत-
इज् । ककुभशब्दाच्छिवाठण् । तयोर्लुक् । औज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभाः ।
लाङ्गयश्च शान्तमुखयश्च । अत इज् । तस्य लुक् । लङ्गशान्तमुखाः । उरस-
शब्दस्तिकादिषु पठ्यते ततः फिञ् । लङ्गटशब्दादिज् तयोर्लुक् । औरसायनयश्च
लाङ्गटयश्च, उरसलङ्गटाः । भाष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
भाष्टककपिष्ठलाः । कार्णाजिनयश्च कार्णासुन्दरयश्च । अत इज् । तस्य लुक् ।
कार्णाजिनसुन्दराः । अग्निवेशयश्च दासेरकयश्च । अग्निवेशशब्दाद् वगो-
दिभ्यो यज् । दासेरकशब्दादत इज् । तयोर्लुक् । अग्निवेशदासेरकाः ॥

उपकादिभ्यो ऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुभवति अन्यतरस्यां
द्वन्द्वे घाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतेषां च मध्ये ज्येष्ठ
द्वन्द्वान्तिककितवादिषु गठन्ते । उपकलमकाः । भट्टककपिठलाः । कृष्णाजि-
नकृष्णसुन्दराः । इति । तेषां पूर्वैर्गैव नित्यमेव लुभवति । अद्वन्द्वे स्वनेन वि-
कल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । भट्टकाः । भाट-
कयः । कपिठलाः । कापिठलयः । कृष्णाजिनाः । कार्णाजिनयः । कृष्णसु-
न्दराः । कार्णासुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्प इति ।
यवहारक । अण्डहारक । गडुक । सुपर्यक । सुपिष्ट । मयूरकर्ण । सारीकङ्क ।
शलाबल । पतञ्जल । कटेरेण । कुशीतक । काशकृत्स्व । निदाघ । कलशी-
कण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णपिङ्गल । कर्णक । पर्णक । अटिलक । अधिरक । जन्तुक ।
अनलोम । अर्दुपिङ्गलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित * ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुभवति, परिशिष्टस्य च प्रक-
तिभागस्य यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच् इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः ।
कुण्डिनाः । चकारः स्वरार्थः । मध्यादातो हि कुण्डिनश्चदस्तदादेशोपि तथा
स्यात् । अगस्त्यशब्दादृष्यण् । कुण्डिनश्चद्वर्गादित्वाद्यञ् । तयोर्गोत्रे लुग-
चीति लुकि प्रतिषिद्धे आगस्त्योयाश्छात्रा इति वृद्धलक्षणशब्दो भवति । कौण्डिन्यै
स्वयैव भवितव्यं कक्षादिभ्यो गोत्रइति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुभवति । तदन्तर्-
तास्तद्वद्व्येन दृष्टन्ते । धातोस्तावत् । पुष्पीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य ।
कटुम्लितः । राजपुङ्खः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् । वृषः । प्रवः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुभवति । अति । इति । द्वेष्टि ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ ७३ ॥

कृन्दसि विषये शपो बहुलं लुभवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्यैव क
भक्त्यर्थः । वृषं इति । अहिः शक्ते । अन्येभ्यश्च भवति । आर्षं यो देवः ॥

यङो ऽचि च ॥ ७४ ॥

* वृषारक । उदङ्क । सुधायुक्त । अमलम् । वदञ्जल । अनुपद । अपञ्जय । कर्मक ।
केकोप । कर्मक । पिङ्गल । मयूरकर्ण । निदाघ । कदायस । दामकण्ठ । इति पुस्तकान्तरे
विभक्ताः ॥

यद्वा लुभवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलपद्व्ययमनुवृत्त्यते, न
तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यद्वा लुभवति । लोलुपः । योपुवः ।
सनीसंसः । दनीध्वंसः । बहुलपद्व्ययादनव्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति ।
दुन्दुभिर्वाबदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शब्दनुवर्तते न यद् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुङि
प्रकृते श्लुविधानं द्विवचनार्थम् । जुहोति । विभेति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्य-
त्रापि भवति । जुहोत्यादिभ्यस्त्वावच भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि ।
अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्या घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुभ-
वति परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्यात् । घु । अदात् । अधात् । अपात् ।
अभूत् ॥ गापोर्यहणे इण्यपिबत्योर्यहणम् ॥ * ॥ गायतेः प्रातेश्च न भवति ।
अगासीचटः । अपासीचृपः । परस्मैपदेष्विति किम् । अगासातां यामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा घ्राघेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥

घ्रा घेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुभ-
वति । घेटः पूर्वण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अघ्रात्
अघ्रासीत् । अधात् । अधासीत् । अशात् । अशासीत् । अक्षात् । अक्षा-
सीत् । असात् । असासीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुभवति । अतत ।
अतथाः । अतनिष्ट । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । असनिष्ट । असनिष्ठाः
अनसनसनामित्यात्वम् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तथब्दस्य ग्रहणं, पर-
स्मैपदे न भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहूरयशवृदहावृच्कृगमिजनिभ्यो लोः ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस हूर यश वृ दह आत् वृच् कृ गमि जनि इत्ये-
तेभ्य उत्तरस्य लोर्लुभवति । घस । अश्वत्थमीमदन्त पितरः । हुरीति हृकोटिलो-
माहूर्मित्रस्य त्वम् । नश । मण्डूत्यस्य । वृ इति वृहवृजोः सामान्येन ग्रहणम् ।
सुरचो वेन आवः । दह । मान आधकृ । आदिति आकारान्तग्रहणम् ।

पूरये । या ऽमा व्यावापृथिवी अंतरितम् । सृष्ट् । मा नो अस्मिन्महाधने परा
वर्कः । कृ । अक्रन् कर्म कर्मकृतः । गमि । अगमन् । जनि । अजत वा अस्य
दन्ताः । आस्यये प्रयोगीयम् । मन्त्रादयं तु हन्तव्य उपलक्ष्यार्थम् ॥

आमः । ८१ ॥

आमः परस्य लेलुं भवति । ईहांक्के । कहांचक्के । ईहांचक्के ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुभश्चति । तत्र शालायाम् । यच्च आला-
याम् । सुपः सत्वपि । कृत्वा । हित्वा ॥

नाव्ययीभावादतोऽम्बपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

पूर्वेषु लुक् प्राप्तः प्रतिविध्यते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो व
लुभभवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः । तस्मिन् प्रतिषिद्धे अपञ्चम्याः
अव्ययमेव भवति । उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य । उपमणिकं तिष्ठति ।
उपमणिकं पश्य । अत इति किम् । अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति
किम् । उपकुम्भादानय ॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेषु नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्वहु-
लम्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं कृतम् । उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥ सप्तम्या अद्दिनदीसमाससंख्याव्ययेभ्यो निष्प-
न्नमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुमद्रम् । सुमगधम् । उन्मत्तगद्गम् । लोहितगद्गम् ।
वर्णविंशतिभारद्वाजम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य द्वारौरसः ॥ ८५ ॥

लुटादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च द्वारौरस इत्येते
आदेशा भवन्ति यथाऽऽव्ययम् । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । आत्मनेपदस्य ।
अभ्येता । अभ्येतारौ । अभ्येतारः । प्रथमस्येति किम् । स्वः कर्तासि अथ
ऽभ्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रत्ययशब्दः उच्चात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानिता ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा । वदत्यसि, तव्यतव्यानीयरः । कर्तव्यम् । करणीयम् । तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारोऽस्मैयोगोऽपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वयः प्रत्ययसंज्ञः । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विकल्प्यते ॥

अनुदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः परिभाषा वा । अनुदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः । अनियतस्वरप्रत्ययप्रसङ्गे ऽनेकात्तु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेशदात्तार्थम् । कर्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । दृष्टदौ । दृष्टदः । पितः सत्त्वपि । पचति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्वाः सन् ॥ ५ ॥

गुप गोपने, तिज निशाने, कित निवासे, एतेभ्यो धातुभ्यः सन्त्ययो भवति । प्रत्ययसंज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितित्तते । चिकत्सति ॥ निन्दासमाख्याधिप्रतीकारेषु सचिष्यते, ऽन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति ॥ * ॥ शेषायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान पूजायां, बध बन्धने, दान अन्नसङ्ग्रहने, शान अवतर्जने इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्त्ययो भवति, आभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति । श्रीमांसते । बीभत्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे वायव्यं सर्वत्र शेषो विज्ञायते, तेन क्व सिद्धं भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति निश्चानयति ॥ अत्रापि सचर्यविशेषदृश्यते ॥ * ॥ मानेर्निज्ञासायां, बधेर्वैश्वी दानेराज्ये, शानेर्निश्चाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुरिषियैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थं वा सन्त्य-
यो, भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, विची-
र्षति । जिहीर्षति । धातुयहणं किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रकर्तुमिच्छत्,
प्राचिचीर्षत् । कर्मण इति किम् । करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समान-
कर्तृकादिति किम् । देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यज्ञदत्तः । इच्छायामिति
किम् । कर्तुं जानाति । वाचचनादुक्त्यमपि भवति । धातोरिति विधानादत्र
सन शार्दुधातुकसंज्ञा भवति, न पूर्ववत् ॥ आशङ्कायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शङ्के
यति यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । स्वा मुमूर्षति ॥ इच्छासवन्तात्मतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ विचीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥

शेषिकान्मतुवर्थायाच्छेषिको मतुवर्थिकः ।

सकृपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्त्तते । इषिकर्मण एषितुरेवात्मसंबन्धिनः सुब-
न्तादिच्छायामर्थं वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।
सुब्रह्मणं किम् । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति
किम् । राज्ञः पुत्रमिच्छति । ककारो नः क्यइति सामान्ययहणार्थः । वकार-
स्तद्विधानार्थः ॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इदमिच्छति ।
उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ॥ हृन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा
स्या वृका अघायवो विदन् ॥

काम्यञ्च ॥ ९ ॥

सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यञ्च प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छ-
ति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरञ्च क्यचोऽनुत्पत्त्यर्थः । ककार-
स्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावाच्च भवति । चकारादित्वाद्वा काम्यञ्चः ॥ उपयद्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

व्यञ्जनवर्त्तते, न काम्यञ्च । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारैर्वा क्यच्-
प्रत्ययो भवति । आचारक्रियायाः अत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता ।
पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति ह्यञ्चम् । प्राचारीयति काम्यलम् ॥ अधिकराज्येति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुञ्जो । पर्यङ्कीरयति मज्जके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचारइत्यनुवर्तते । उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचार्ये वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति । अन्वाचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि क्यङ् भवत्येव । श्येनइवाचरति काकः, श्येनायते । कुमुदं पुष्करायते । सलोप-विधावपि घायहणं संबध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते । अण-रायते । पयायते । पयस्यते ।

ओजसोप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया । *

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्थानषष्ठि संपद्यते, तत्रालोन्त्यनियमे षति, 'हंसायते' 'सारसायते' इति सलोपो न भवति ॥ आचारे ऽवगल्भक्रीबहोरेभ्यः क्त्विवा वक्तव्यः ॥ * ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्रीबते । क्रीबायते । होडते । होडायाते ॥ सर्वप्रातिपदिक्यभ्य इत्येके ॥ * ॥ अश्वइवाचरति, अश्वायते । गर्दभायते । अश्वति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽट्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां । च लोपः । अत्त्वेरिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता भवतियोगे त्रिविधीयते तेनोक्तार्थत्वाच्च-न्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति । तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि त्विप्रतिषेधः क्रियते ॥ अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङ्प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । औघ्रायते । भृश । औघ्र । मन्द । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अविमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् । रेहस् । शश्वत् । बृहत् । वेहत् । नृषत् । शुषि-क्षर । ओजस् । वर्चस् । भृशादिः । अत्त्वेरिति किम् । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाजभ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहि-तायति । लोहितायते । डाजन्तेभ्यः । पटपटायति । पटपटायते । लोहितडा-जभ्यः क्यप्प्रवचनं, भृशादिष्वितराणि यानि लोहितादिषु पठन्ते तेभ्यः क्यप्ते-व अपरिपठितेभ्यस्तु क्यप्तेव भवति । धर्मायति । धर्मायते । निद्रायति । निद्राय-ते । कइषायति । कइषायते । कृपायति । कृपायते । आकृतिमलोपश्च । तथा च ककारः सामान्यबहवार्थानुबध्यते नः क्यइति । नः पठितानां । ककारान्तः शब्दोक्ति । क्यप्तिभिरेव क्यपापि योऽपि डाज् भवतीत्ये-

* "ककारस्येभ्यो लोपः अव्ययविषयश्चेति" ॥

इत्युत्तरार्धमधिकमत्र क्व चित् ।

† विद्यनय् । रमन् । शन । रोहन् । शुचिन् । अरुन् । अनेते । पुनःपुनः ।

वचनं ज्ञापकम् । अस्त्रेरित्यनुवृत्तेभूततद्वाचे कथं विज्ञायते । लोहित । नील ।
हरित । पीत । मद्र । फेन । मन्द । लोहितादिः ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यङ्नुवर्षते, न क्यष् । कष्टशब्दाच्चतुर्योसमर्थात्क्रमणेर्ये ऽनाज्जवे क्यङ् प्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते । अत्यत्यमिदमुच्यते ॥ सच-
कष्टकङ्कच्छगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्, ॥ * ॥ कण्वचिकीर्षा पाप-
चिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कृत्वायते ।
कृच्छायते । गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् । अजः कष्टं क्रामति ॥

कर्मणो रामन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ॥ १५ ॥

रोमन्यशब्दानपःशब्दान् कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तितरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति । रोमन्यं वर्त्तयति, रोमन्यायते गौः ॥ हनुचलनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ॥ तपसः परस्मैपदं च ॥ * ॥ तपश्च-इति, तपस्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥

कर्मण इति वर्तते । बाष्पशब्दादूष्पशब्दाच्च कर्मण उदुमनेर्ण कथं
प्रत्ययो भवति । बाष्पमुदुमति, बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ फेनाव्हेति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ फेनमुदुमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्द वर कलह अभ कण मेघ इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थं कण् प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दायते । वरायते । कलहायते । अभायते । कणायते । मेघायते ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ॥ अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टायहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टायते । अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते * ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्तते । सुख इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यां वेदनायामर्षं ऽनुभवे
 क्पह् प्रत्ययो भवति, वेदयितुस्त्वेत्कर्तुः संबन्धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुखं
 वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहणं किम् । सुखं वेदयति प्रसाधको वेद-
 नास्य । सुख । दुःख । तृप्त । गहन । क्लृप्त । क्षय । क्षतीक । प्रतीय ।
 कश्यप । कृपण । सोढ । सखादिः ॥

* अट्टाट्टाश्रीकाकोटापोटासोटासुटाधुटापुटासहस्रं कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरेषाः ।
 शाल्यपुस्तकेषु तु बहुषु 'अट्टाट्टाश्रीकाकोटापोटासोटापुटसुटासहस्रं कर्तव्यम्' इति पाठः ।

† यमुनेत्यस्य स्थाने तीव्रेति पा० ।

नमोवरिवश्चित्रङ् कश्च ॥ १९ ॥

करङ् इति वर्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा कश्चप्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ । नमसः पूजायाम् । नमस्यति देवान् । वरिवसः परिचर्यायाम् । वरिवस्यति गुरुन् । चित्रङ् आश्चर्यं । चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवरास्मिङ् ॥ २० ॥

करणइति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे ॥ पुच्छादुदसने पर्यसने पर्यसने वा ॥ * ॥ उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥ संभाण्डयते ॥ चीवरादर्जने परिधाने वा ॥ * ॥ संचीवरयते भित्तुः । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकारः सामान्यसहकार्यः, खेरनिटीति ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू- स्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्त इत्येतेभ्यः कार्त्तु णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्डं करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रताद्वोजने तच्चिवृत्तौ च । पयो व्रतयति । वृषलाचं व्रतयति । वस्त्रात्समाच्छादने । संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति, कलयति । हलिकल्यारदन्तत्वनिपातनं सन्वद्वावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति, कृतयति । तूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः

धातेरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाञ् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । पुनःपुनः पचति, पापच्यते । यायज्यते । भृशं ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातेरिति किम् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्भा भूत् । भृशं प्राटति । एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । हलादेरिति किम् । भृशमीचते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्थं शूर्णातीनां सहणं यङ् विधावनेकाचहलाकार्यम् ॥ * ॥ सोसूच्यते । सोसूच्यते । मो मूच्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अज्ज्ज्यते । मोर्णोनूयते । भृशं शोभते, भृशं रोचतइत्यत्र नेष्यते, ऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गतिवचनाद्भातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति । कूटिली क्लामति, चङ् क्लम्यते । दन्द्रम्यते । नित्यसहणं विषयनियमार्थं, गतिवचनार्थं कौटिल्येव भवति, न तु क्रियासमभिहारे । भृशं क्लामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां धात्वर्थग-
र्हायां यङ् प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुप्यति, लोलुप्यते । एवं सासद्यते । जञ्जु-
र्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते । भावग-
र्हायामिति किम् । साधु जपति । भावग्रहणं किम् । साधनगर्हायां मा भूत् ।
मन्त्रं जपति वृषलः । नित्यग्रहणं विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्यं भा-
वगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासमभिवहारे । भृशं लुप्यति ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-
वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यामा-
चष्टे, सत्यापयति ॥ अर्थवेदसत्यानामापुष्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थमाचष्टे, अर्थाप-
यति । वेदापयति । आपुष्वचनसामर्थ्याट्टिलोपो न भवति * । पाशाट्टिमोचने ।
विपाशयति । रूपादृशने । रूपयति । वीणयोपगायति, उपवीणयति । तूले-
नानुकुष्णाति, अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया ऽभि-
याति, अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं दृष्ट्वाति, त्वच-
यति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा संनहति, संवर्मयति । वर्णं दृष्ट्वाति,
वर्णयति । चूर्णैरवधंसयति, अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थं । चोरयति ।
चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थोभिधानस्य यथास्वं प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादित्यस्यो हेतु-
मान्, तस्मिन्चभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । शोदनं पा-
चयति ॥ तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ * ॥ सूचं करोति, सूचयति ॥
आख्यानात्कृतस्तदाचष्टइति णिच् कृत्स्नक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कार-
कम् ॥ * ॥ आख्यानात्कृदन्ताण्यस्वत्प्रत्ययस्तदाचष्टइत्येतस्मिन्चर्त्तं, कृत्स्नक् प्र-
तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसवधमाचष्टे, कंसं घातयति ।
बलिबन्धमाचष्टे, बलिं बन्धयति । राजानमनमाचष्टे, राजानमानमयति ॥ आ-
ह्नोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ * ॥ आरात्रिविवासमाचष्टे, रात्रिं
विवासयति ॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥ * ॥ उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्या-
दूमनं संभावयते, सूर्यमुद्गमयति ॥ नक्षत्रयोगे चि ॥ * ॥ पुण्ययोगं जानाति,
पुण्येण योजयति । मघाभिर्योजयति ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूज् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्वातु य एव प्रत्ययो विधायते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः । तथा च गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्वातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥

कण्डूज्, कण्डूयति । कण्डूयते । जित्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफलइत्यात्मनेपदम् । कण्डूज् । मन्तु । हृणीज् । वल्गु । अस्र । मनस् । महीङ् । लेट् । लोट् । इरस् । इरज् । इरज् । दुवस् । मेधा । कुषुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । सुख । दुःख । सपर । अर । भिषज् । भिष्णज् । इषुध । चरण । चुरण । भुरण । तुरण । भुरण । गद्गद । एला । केला । खेला । लिट् । लोट् * ।

गुपूधूपविच्छिपणिपनिम्य आयः ॥ २८ ॥

गुप् रक्षणे, धूप संतापे, विच्छ गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति । पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चात्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रे धातुर्घृणायां वर्तते तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङ्कार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋतीयन्ते । ऋतेःकुडिति सिद्धे ईयङ्-चनं ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायवाद्यो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्द्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । ङ्कार आत्मनेपदार्थः । कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुक्विषये आर्द्धधातुक्विचक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता । गोपायिता । अर्तिता । ऋतीयिता । कम्पिता । कामयिता । निर्वर्ण्यप्रसङ्गे तदुत्पत्तिरार्द्धधातुक्विषये विकल्प्यते, तत्र यथायथं प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः । सनादयोन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः । सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्त्यवचनेन लिङ्गेन प्रतिषेद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । विकीर्षति । पुष्पीयति । पुष्पकाप्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्ध्वं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थम् । मन्ता । संगन्ता ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः । ज्ञेयिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च भवति, पताति दिद्युत् । उद्भिं व्याव्याति ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास शब्दकुत्सायां, ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतो ऽमन्त्रविषये । कासाञ्चक्रे । प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयाञ्चक्रे । अमन्त्रदति क्रिम् । कृष्णो नोनाव ॥ कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्वर्थम् ॥ * ॥ चुलुम्पाञ्चकार । दरिद्राञ्चकार ॥

आमो ऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा ।

आसकासोरांविधानाच्च पररूपं कतन्तवत् ॥

इजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुमान् अच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आन्त्ययो भवति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । ईहाञ्चक्रे । ऊहाञ्चक्रे । इजादेरिति क्रिम् । ततश्च । ररत् । गुरुमत इति क्रिम् । इयज । उवप । अनुच्छ इति क्रिम् । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ ऊर्ध्वतेरश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ज्ञेयुनाव । अथवा,

वाच्य ऊर्ध्वेषुवद्भावो यद्ग्रविद्धिः प्रयोचनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

दय दानगतिरक्षणेव, अय गतो, आस उपवेशने, स्तेभ्यश्च लिटि परत आन्त्ययो भवति । दयाञ्चक्रे । पतायाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे ॥

उषविदजागृभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

उष दाहे, विद ज्ञाने, जाय निद्राव्यये, एतेभ्यो लिटि परतो ऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति । ओषाञ्चकार । उवोष । विदाञ्चकार । विषेद । जागराञ्चकार । जजागर । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृहुवां श्लुवञ्च ॥ ३९ ॥

जिभी भये, ही लज्जायां, हुभृञ् धारणपोषणयोः, हु दानादनयोः, एतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति । किं पुनस्तत्, द्वित्वमित्त्वं च । बिभयाञ्चकार । बिभाय । जिह्याञ्चकार । जिहाय । बिभराञ्चकार । बभार । जुहवाञ्चकार । जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञ्नुप्रयुज्यते लिटि परतः । कृञिति प्रत्याहारेण ह्यस्तयो दृश्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाञ्चकार । पाचयाम्बभूव । पाचयामास ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्येतदन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते । विदे-
लौट्याम्प्रत्ययो गुणाभावो लोटो लुक्, कृञश्च लोटपरस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो
विदाङ्कुर्वन्तु । विदन्तु । इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवलं प्रथमपुरुषबहुवचनं
किं तर्हि, सर्वाण्येव लोटवचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कस्तात् ।
विदाङ्कस्तामित्यादि ॥

अभ्युत्सादयप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रि- याद्विदामक्रन्नितिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते ।
सदिजनिमीषां ग्यन्तानां लुङ्याम्प्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाप्-
त्ययो द्विवचनं कुत्वं च । अकरिति चतुर्भिरपि प्रत्येकमनुप्रयोगः संबध्यते
पावयाङ्क्रियादिति पवतिः पुनर्तेषां ग्यन्तस्य लिङ्याम् निपात्यते, क्रियादिति
चास्यानुप्रयोगः । विदामक्रन्निति विदेर्लुङ्याम् निपात्यते, गुणाभावश्च
अक्रन्निति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति भाषा-
याम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् । चिकयामकः । अचैषीदिति
भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पावयाङ्क्रियात् । पाव्या-
दिति भाषायाम् । विदामक्रन् । अवेदिषुरिति भाषायाम् ॥

झि लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्चः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अस्य सिजादीनादेशान्वत्यति तत्रैवादाहरिष्यामः ॥

ज्ञेः सिच् ॥ ४४ ॥

ज्ञेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः । अका-
र्षीत् । अहार्षीत् । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव चित्स्वरमपि बाधेतेति
स्थानिन्यादेशे च द्विश्चकारोनुबध्यते ॥ स्पृशमृशकृषतृपटृपां सिज्वा वक्तव्यः ॥ * ॥
अस्माचीत् । अस्मार्चीत् । असृचत् । अस्माचीत् । अमार्चीत् । अमृचत् ।
अकार्षीत् । अक्राचीत् । अकृचत् । अतृपत् । अत्राप्सीत् । अताप्सीत् । अटृ-
पत् । अद्राप्सीत् । अदाप्सीत् ॥

शल इगुपधादनिटः क्तः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य श्लेरनिटः क्त आदेशो भवति ।
दुह । अधुचत् । लिह । अलिचत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् ।
इगुपधादिति किम् । अधाचीत् । अनिट इति किम् । अकोषीत् । अमोषीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य ज्ञेः क्त आदेशो भवति । आलि-
ङ्गनमुपगूहनं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लित्तत्कन्यां देवदत्तः ।
आलिङ्गनइति किम् । समाश्लिषन्तु काष्ठम् ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण क्तः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । दृशेर्धातोः परस्य ज्ञेः क्त्वादेशो न भव-
ति । अस्मिन्मतिषिट्टे हरितो वेत्यङ्सिचो भवतः । अदर्शत् । अद्राचीत् ॥

शिञ्शिदुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिञ्चपवादश्चङिधीयते । श्यन्तेभ्यो धातुभ्यः शि द्रु सु इत्येतेभ्यश्च
परस्य ज्ञेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः । इकारो गुणवृद्धिमति-
धार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अचीकर्त् । अचीहरत् । अशिञ्चिषत् ।
अदुद्रुचत् । असुसुचत् । कर्त्तेरीति किम् । अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥ कमे-
रपसंख्यानम् ॥ * ॥ आयादय आर्तुधातुके वेति यदा चिङ्गास्ति तदैतदुपसंख्या-
नम् । अचकमत । चिङ्पचे सन्वद्वाचः । अचीकमत ।

नाकमिष्ट सुखं यान्ति सुयुक्तेर्वेदवारथेः ।

अथ पत्काश्वयो यान्ति ये ऽचीकमतभाषिणः ॥

विभाषा धेट्शब्दोः ॥ ४९ ॥

धेट् पाने, टुओशिव गतिवृद्धोः, एताभ्यामुत्तरस्य चलेर्विभाषा चडादेशो भवति । धेट्स्तावत् । अदधत् । सिचपत्ते विभाषा घ्राधेडिति लुक् । अघात् । अघासीत् । श्वयतेः खत्वपि । अशिश्चियत् । अडोप्यत्र विकल्प इष्यते । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरीत्येव । अधिपातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य चलेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमाचो मित्रावरुणौ गृहानजुगुपतम् । अगोप्तम् । अगोपिष्टम् । अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चडन्तं वर्जयित्वा शिष्टं रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन परिहाणे, ध्वन शब्दे, इल प्रेरणे, अर्द्व गतौ याचने च, एतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेषु ज्ञेयैर्वाङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति । काममूनयीः । औनिनदिति भाषायाम् । मा त्वाग्निध्वनयीत् । अदिध्वनदिति भाषायाम् । काममैलयीः । ऐलिलदिति भाषायाम् । मैनमट्टयीत् । आर्द्विददिति भाषायाम् ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यो ऽङ् ॥ ५२ ॥

असु क्षेपणे, वच परिभाषणे, ब्रूजदेशो वा । ख्या प्रकथने । वक्तिङ्देशो वा । एभ्यः परस्य ज्ञेयैर्वाङि प्राप्ते कर्तृवाचिनि लुङि परतः । अस्यतेः पुषादिपाठादेशाङि सिद्धे पुनर्यहणमात्मनेपदार्थम् । पर्यास्यत । पर्यास्येताम् । पर्यास्यन्त । वक्ति । अवावत । अत्रावताम् । अवाचन् । ख्याति । आख्यत् । आख्यताम् । आख्यन् । कर्त्तरीति किम् । पर्यासिपातां गावौवत्सेन ॥

लिपिसिचिह्नश्च ॥ ५३ ॥

लिप उपदेहे, पिच क्षरणे, हेज् स्पर्द्धायाम्, एतेभ्यश्च परस्य चलेर्वाङि प्राप्ते भवति । अलिपत् । असिचत् । आहूत् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

पूर्वेषु प्राप्ते विभाषा आरभ्यते । लिपि सिचि ह् आत्मनेपदेषु परतश्चलेर्वाङि प्राप्ते भवति अन्यतरस्याम् । स्वरित्ताजित इत्यात्मनेपदम् । अलिपत् । अलिपत् । असिचत् । असिक्त । अहूत् । अहूस्त ॥

पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥

पुषादिभ्यो द्युतादिभ्यः लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य चलेः परस्मैपदेषु परतो ऽङादेशो भवति । पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणे दृश्यते, न भ्यादिप्रयादन्त-

वेणः । पुष । अपुषत् । व्युतादि । अव्युतत् । अश्वित । अश्विद्व्याः । गवु ।
अगमत् । अगम् । अशक्त । परस्मैपदेष्विति किम् । व्यञ्जोतिष्ठ । अनोतिष्ठ ॥

सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥

स गतौ, शासु अनुशिष्टौ, च गतौ, इत्येतेभ्यः परस्य च्लोडादेशो भव-
ति । सर्त्ति । असरत् । शास्ति । अशिषत् । अर्त्ति । आत । पृथयोगक्षणा-
त्मनेपदार्थम् । समरन्त । चकारः परस्मैपदेष्वित्यनुकरणार्थः । तच्चात्तरज्ञोप-
योगं यास्यति ॥

हरितो वा ॥ ५७ ॥

हरतो धातोः परस्य ज्ञरडादेशो वा भवति । भिदिर् । अभिदत् । अभि-
त्सीत् । छिदिर् । अच्छिदत् । अच्छेत्सीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अभित्त । अ-
च्छित्त ॥

जृस्तम्भुमुचुम्लुचुगुचुगुलुचुगुलुञ्चु शिवभ्यश्च ॥ ५८ ॥

वेति वर्त्तते । जृष् वयोहानौ, स्तम्भुः सैत्रो धातुः । मुचु मुचु गत्य-
र्थो । मुचु म्लुवु स्तेयकरणे । म्लुञ्चु पसज गतौ । तुञ्जोश्च गतिवृद्ध्याः । एते-
भ्यो धातुभ्यः परस्य च्लोडादेशो भवति । अजरत् । अजारीत् । अस्तभत् ।
अस्तम्भीत् । अमुचत् । अमोचीत् । अमुचत् । असोचीत् । अमुचत् । अयोची-
त् । अम्लुवत् । अलोचीत् । अलुवत् । अलुञ्चीत् । अखत् । अखयीत् । अञ्चि-
श्वियत् । म्लुवुलुञ्चोरेकरोपादानेपि रूपत्रयं मिद्वयर्थभेदात्तु द्वयोः रूपादानं
कृतम् । केचित्तु वक्ष्यन्ति द्वयोः रूपादानसामर्थ्याद् म्लुञ्चेऽनुनासिकलोपो न
भवति । अम्लुञ्चदिति ॥

कृमृदृहृहृभ्यश्च कृन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ मृ दृ हृहृ इत्येतेभ्यः परस्य ज्ञश्चकृन्दसि विषये ऽडादेशो भवति ।
कृकलाङ्कु ठकोकरत् । अथो ऽमरत् । अदरदथान् । पर्वतमाह्वन् । अन्तरिक्षा-
द्विवमाह्वम् । कृन्दसीति किम् । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अह्वत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद गतौ, अस्माद्भातोः परस्य च्लेश्चिण्वादेशो भवति तच्चञ्चे परतः ।
सामर्थ्यादात्मनेपदेकवचनं वृह्यते । उदपादि सप्तम् । समपादि मैकम् । तदिति
किम् । उदपत्साताम् । उदपत्सत ॥

दीपञ्जनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण् तदिति वर्त्तते । दीपीदीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवनमने, पूरी
आप्यायने, तायु संतानपातनयोः, शोप्यायी वृद्धौ, इत्येभ्यः परस्य च्लेस्ताचञ्चे

परतो ऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति । अदीपि । अदीपिष्ट । अजनि । अजनिष्ट ।
अबोधि । अबुद्ध । अपूरि । अपूरिष्ट । अतायि । अतायिष्ट । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्वातोः परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति ।
प्राप्तविभाषेयम् । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । अलावि
केदारः स्वयमेव । अलविष्ट केदारः स्वयमेव । अच इति किम् । अभेदि काष्ठं
स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ६३ ॥

दुह प्रपूरणे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि
गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अदोहि गौर्गौपालकेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर आवरणे, अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरिचिणादेशो न भवति ।
अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्ववारोधि गौर्गौपालकेन ॥

तपोनुतापे च ॥ ६५ ॥

नेति वर्त्तते । तप संतापे, अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्मक-
र्त्तर्यनुतापे च । अनुतापः, पश्चात्तापः । तस्य यहणमकर्मकर्त्तर्यं, तत्र हि भावक-
र्मणोरपि प्रतिषेधो भवति । अतस्त तपस्तापसः । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः । भावे
तावत् । अशायि भवता । कर्मणि खल्वपि । अकारि कटो देवदत्तेन । अहारि
भारो यज्ञदत्तेन । चिण्यहणं विस्पष्टार्थम् ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । आस्यते
भवता । शय्यते भवता । कर्मणि । क्रियते कटः । गम्यते ग्रामः । ककारो
मुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यन्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसंख्यानं विप्रतिषेधाद्धि यकः शपो
बलीयस्त्वम् । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते शोदनः स्वयमेव ॥

कर्त्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति । पकारः
स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः । भवति । पचति ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

द्विद् इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्यः । दीव्यति । सीव्यति ॥

वा साशभ्लाशसमुक्रमुक्रमुत्रसिन्नुटिलषः ॥ ७० ॥

उभयत्र विभाषेयम् । टुभ्राश्च टुभ्राश्च दीप्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु
चलने, द्वयोरपि गृहणम् । क्रमु पादविवेगे, क्रमु भ्रानौ, त्रसी उद्वेगे, चुटी
खेदने, लष कान्तौ, एतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति । भाशते । भाश्यते ।
भाशते । भाश्यते । भ्रमति । भ्राम्यति । क्रामति । क्राम्यति । क्रामति ।
क्राम्यति । त्रसति । त्रस्यति । त्रुटति । त्रुट्यति । लषति । लष्यति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रत्यये दैवादिकः तस्माच्चित्यं श्यनि प्राप्ते ऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते ।
यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । यस्यति । यसति । अनुपसर्गादिति किम् ।
आयस्यति । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थे आरम्भः । संपूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति । संयस्य-
ति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥

शुञ् अभिषवे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोप-
वादः । सुनेति । सिनेति ॥

श्रुवः श्रु च ॥ ७४ ॥

श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति तत्संनियोगेन श्रुवः च इत्ययमादेशो भवति ।
श्रुवोति । श्रुवतः । श्रुवन्ति ॥

अक्षोन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

अक्षू व्याप्तौ भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्रुप्रत्ययो भवति ।
अक्षोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तक्षू त्वक्षू तनूकरणे, अस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो
भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तक्षति काष्ठम् । तक्षो-
ति काष्ठम् । तनूकरश्चदिति किम् । संतक्षति वाम्भिः ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

तुद व्ययने, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोपवादः ।
शकारः सार्वधातुकर्यार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥

रुधिर् आचरणे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्रम् प्रत्ययो भवति । शपो-
पवादः । मकारो देशविध्वर्धः । शकारः शनाच्चलोप इति विशेषणार्थः ।
श्रण्वि । भिनति ॥

तनादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

तनु विस्तारे, इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृज्श्च उपत्ययो भवति । शपोप-
वादः । तनोति । सनोति । तणोति । कृजः खत्वपि । करोति । तनादिपाठादेव
उपत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं नियमार्थम्, अन्यतनादिकार्यं मा भूदिति । तना-
दिभ्यस्तथासोरिति विभाषा सिचो लुङ् भवति । अकृत । अकृथाः ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ८० ॥

हिंवि धिवि जिञि प्रीणनार्थाः, कृवि हिंसाकरणयोः, इत्येतयोर्धा-
त्वोरुपत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कृणोति । अतो लोपस्य
स्थानिवद्वावाद्गुणो न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

हुक्क्रीज् द्रव्यविनिमयइत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययो भवति ।
शपोपवादः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुज्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः । स्कुज् आप्रवणे । एतेभ्यः श्राप्रत्ययो
भवति श्नुश्च । स्तम्भाति । स्तम्भोति । स्तुम्भाति । स्तुम्भोति । स्कम्भाति ।
स्कम्भोति । स्कुम्भाति । स्कुम्भोति । स्कुनाति । स्कुनोति । उदित्त्वप्रतिज्ञाया-
त्सौत्राणामपि धातूनां सर्वार्थत्वं विज्ञायते नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्रः शानजभौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्राप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुषाण ।
मुषाण । हल इति किम् । क्रीणीहि । ह्राविति किम् । मुष्णाति । श्न इति
स्थानिनिर्देश आदेशसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं
विज्ञायेत ॥

कृन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

कृन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । श्भाय जिह्वा
मधु । शानवः सत्वपि । बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं विकारणाः शब्दादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः विषयान्तरे विधानं, क्व चिद्विविकरणता क्व चिन्नविविकरणता च । आगच्छा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । न म्रियतइति प्राप्ते । द्विविकरणता । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्स्विति प्राप्ते । त्रिविकरणता । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् । तीर्योस्मेति प्राप्ते । बहुलयहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थम् ।

सुप्रिडुपयहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयडां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि हि सिद्ध्यति बाहुलकेन ।

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषये ऽङ् प्रत्ययो भवति । शपोपवादः । छन्दस्युभययेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति । स्यागागमिवचिवदिशक्किरूहयः प्रयोजनम् । स्या । उपस्थेयम् । गा । सत्यमुपगे-यम् । गमि । गमेम जानतो गृहान् । वचि । मन्त्रं वेचेमाग्नये । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । शकि । व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयम् । रुहि । स्वर्गं लोक-मारुहेयम् ॥ दृशेरवक्तव्यः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्ववति । यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेति तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्ववति । कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रपद्यते । कर्तरि शब्दिति कर्तृयहणमिहानुत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । यगात्मनेपदचिणचिण्वद्वावाः प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव । वत्करवं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लः सिद्धो भवति । लिङ्याशिष्यङ्कृति द्विलकारको निर्देशः । तत्र लानुत्तलान्तस्य कर्ता कर्मवद्ववतीति कुसूलाद् द्वितीया न भवति । कर्मणेति किम् । करणाधि-करणाभ्यां तुल्यक्रियस्य मा भूत् । साध्वसिश्छिनत्ति । साधु स्थाली पचति । धात्वधिकारात्समाने धातौ कर्मवद्भावः । इह न भवति । पचत्योदनं देव-दत्तः, राधत्योदनः स्वयमेवेति । कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्ववति, न कर्तृस्यभावकानां न कर्तृस्यक्रियाणाम् ॥

कर्मस्यः पचतेभावः कर्मस्था च भिदेः क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्यः कर्तृस्था च गमेः क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे, अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव नान्य-
कर्मकस्य । क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतत् । उपवासादीनि तपांसि तापसं तपन्ति ।
दुःखयन्तीत्यर्थः । स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अर्जयता-
त्यर्थः । पूर्वेणाप्राप्तः कर्मवद्भावो विधीयते । तप्यते तपस्तापसः । अतस्त-
पस्तापसः । तपःकर्मकस्यैवेति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह स्त्रु नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्वावापदिष्टौ न भवतः ।
दुहेरनेन यक् प्रतिषिद्धते । चिण् दुहेश्चेति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौः स्वय-
मेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । प्रस्रुते गौः स्वयमेव ।
प्रास्त्रोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अनस्त दण्डः स्वयमेव ॥ यक्चि-
णौः प्रतिषेधे णिअन्ययन्यिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कारयति
कटं देवदत्तः । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत्कटं देवदत्तः । अचीकरत्
कटः स्वयमेव । उत्पुच्छयते गौः स्वयमेव । उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अग्राति
यन्यं देवदत्तः । अग्रीति यन्यः स्वयमेव । अअन्यिष्ट यन्यः स्वयमेव । यग्राति
श्लोकं देवदत्तः । यग्रीति श्लोकः स्वयमेव । अयन्यिष्ट श्लोकः स्वयमेव । ब्रवीति
श्लोकं देवदत्तः । ब्रूते श्लोकः स्वयमेव । अवोचच्छ्लोकं देवदत्तः । अवोचत्
श्लोकः स्वयमेव । आत्मनेपदविधाने ऽकर्मकाणाम् । हन्ति माणवकं देवदत्तः ।
आहते माणवकः स्वयमेव । आवधिष्ठ माणवकः स्वयमेव, आहतेति वा ।
विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव । व्यरुषत सैन्धवाः स्वयमेव ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥

कुष निष्कर्षे, रज्ज रागे, अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां
मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च । यगात्मनेपदयोरपवादौ । कुष्यति
पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । कुष्यते ।
रज्यते । अवस्थितविभाषा चेयम् । तेन लिङ्लिटोः स्याद्विविधे च न
भवतः । चुक्रुषे पादः स्वयमेव । ररज्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषिषीष्ट पादः
स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं
स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । अरज्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥

धातोः ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः । आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, वेदित-
ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । तव्यत्तव्यानीय-
इति । कर्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम् । यद्विधौ धात्वधिकारात् ।
हदुपपदसंज्ञार्थं तर्हि । अस्मिन्धात्वधिकारे ते क्वा स्यातां, पूर्वच मा भूता-

मिति । आर्धधातुकसंज्ञार्थं च द्वितीयं धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोरित्येवं विहितस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । लूभ्यां लूभिरिति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति । वक्ष्यति । कर्मण्यण् । कुम्भकारः । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र तत्रैव स्यात् । स्तम्भेरमः, कर्णेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति सप्तम्यां जनेडं इति । उपस(जो), मन्दुरज इति । स्थग्रहणात् सर्वत्र भवति । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थम् । पश्य कुम्भं करोति कटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदमतिङ्कृत्येवमादयः ॥

कृदतिङ् ॥ ६३ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्कुर्जितः प्रत्ययः कृतसंज्ञको भवति । कर्तव्यम् । करणीयम् । अतिङिति किम् । चीयात् । सूयात् । कृतप्रदेशाः कृतद्वितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

वा ऽसरूपो ऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारे ऽसमानरूपः प्रत्ययो ऽपवादे वा बाधको भवति स्वधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा । खलुलृचावुत्सगा, इगुपधजाप्रीकिरः क इत्यपवादः, तद्विषये खलुलृचावपि भवतः । वित्तेपकः । वित्तेप्रा । वित्तिपः । असरूप इति किम् । कर्मण्यण्युत्सर्गः, आतोनुपसर्गं क इत्यपवादः, स नित्यं बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् । स्त्रियां लिङित्युत्सर्गः, अ प्रत्ययादित्यपवादः, स बाधक एव भवति । चिकीर्षो । जिहीर्षो ॥

कृत्याः प्राङ् खलुलः ॥ ६५ ॥

खलुलृचाविति वक्ष्यति, प्रायेतस्माच्छुलसंशब्दनाट्यानि कर्ध्वमनुगमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः तत्रैवोदाहरिष्यामः । कृत्यप्रदेशाः कृत्यरधिकार्यवचने कृत्यानां कर्तरि वेत्येवमादयः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ६६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयत् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकाररेफौ स्वराद्यौ । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ वसेस्तव्यत् कर्तरि लिङ् ॥ * ॥ वास्तव्यः ॥ जेलिमर उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेतिमा माषाः । भिदेतिमानि काष्ठानि । कर्मकर्तरि चायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ६७ ॥

अचनताद्वातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । तकारो यतोनाच इति स्वार्थः ।

गेयम् । पेयम् । चेयम् । ज्ञेयम् । अद्यहणं किम् । यावता हलन्ताण्यतं वत्यति
अजन्तभूतपूर्वः अपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥ तकिशसिचतियतिज-
नीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ तकि । तक्यम् । शसि । शस्यम् । चति । चत्यम् ।
यति । यत्यम् । जनि । जन्यम् ॥ हनो वा वध च ॥ * ॥ वध्यम् । घात्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥

पवर्गान्ताद्वातोराकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोपवादः । शप् ।
शप्यम् । लभ् । लभ्यम् । पोरिति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति
किम् । कोप्यम् । गोप्यम् । तपरकरणं तत्कालार्थम् । आप्यम् ॥

शकिसहोश्च ॥ ९९ ॥

शक् शक्तौ, षष्ठ मर्षणे, अनयोधात्वार्थत्प्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

गद व्यक्तायां वाचि, मदी हर्षे, चर गतिभक्षणयोः, यमउपरमे, एतेभ्यश्चा-
नुपसर्गभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्गइति
किम् । प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । यमेः पूर्वणैव सिद्धे ऽनुपसर्गनियमार्थं वचनम् ॥
चरोराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचर्यो देशः । अगुराविति किम् । आचार्य उपनेता ॥

अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपात्यन्ते गर्ह्य पणितव्यानिरोध इत्ये-
तेष्वर्थेषु यथासंख्यम् । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यं चेत्तद्वति । अवद्यं पापम् ।
अनुद्यमन्यत् । वदः सुपि क्यप् च । पण्यमिति निपात्यते पणितव्यं चेत्तद्वति ।
पण्यः कम्बलः । पण्याः गौः । पाण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रियां निपात्यते अनि-
रोधश्चेद्वति । अनिरोधो ऽप्रतिबन्धः । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृत्या
ऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या चत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥

वह्यधातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते । वहत्यनेनेति वह्यं शकटम् ।
करणइति किम् । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अ गतौ, अस्माक्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्वामि-
न्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् । आर्यो ब्राह्मणः ॥

उपसर्गो काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्यति निपात्यते काल्या चेत्यजने भवति । उपपूर्वात्सर्तयत्प्रत्ययोः ॥

प्राप्तकाला कात्या । प्रजनप्रजननं प्रथममर्भवहृत् । गर्भवहृत् प्राप्ताकाला । उप-
सर्गो गोः । उपसर्गो वदन् । कात्या प्रजनदति किम् । उपसर्गो वदति मधुरा ॥

अजर्य संगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपात्यते संगतं चेद्वति । जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने
कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यम् । अजर्यमार्यसंगतम् । अजर्यं
नेस्तु संगतम् । संगतमिति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्गदति वर्तते । वदधातोः सुबन्तउपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो
भवति, चकाराद्यच्च । ब्रह्माद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । सत्याद्यम् । सत्यवद्यम् ।
सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रवाद्यम् ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्गइत्यनुवर्तते । भवतिधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे भावे क्यप्
प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मत्वं गतः । देवभूयम्,
देवत्वं गतः । भाववहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गइत्येव । प्रभव्यम् ॥

हन्तस्त च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्गइति वर्तते भावइति च । हन्तेधातोः सुबन्तउपपदे ऽनुपसर्गे
भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या । सुपी-
त्येव, घातः । यत् न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्गइत्येव । प्रघातो कर्तरि च

एतिस्तुशास्वृद्वृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्गे भावइति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु
शास् वृ द्वृ जुष इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्त्यः ।
आदृत्यः । जुष्यः । क्यञिति वर्तमाने पुनः क्यङ्प्रत्ययं बाधकवाधनार्थम् । जो-
रावश्यके इति ह्यतं बाधित्वा क्यञेव भवति । अत्रश्यस्तुत्यः । एवहृत् एञो
वहृत्प्रत्यये न वृद्धः । त्राया अस्तिन्नः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥
• ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । नुह्यम् । मोह्यम् ॥ आहूपूर्वादेशोः
संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ • ॥ आहू च्युतम् । कथमुपेयम् । एतद्वपं, नेहः ॥

अदुपधाङ्गाङ्गपिचृतेः ॥ ११० ॥

अकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ङ्गपिचृती वर्जयित्वा । वृत् ।
इत्यम् । वृधु । वृद्धम् । अङ्गपिचृतेरिति किम् । ऋण्यम् । चार्थम् । तपकरं
किम् । वृत् संसृजने । श्वदेव भवति । कीर्त्यम् ॥ प्राचो सजेत्यङ्गपिचृतेः ॥ • ॥
वाचिसर्गो रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ • ॥ समवसर्गः ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

कनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः । प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः ॥

भृजो ऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोःसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्यानाम चतुर्यः ॥ संपूर्वाविभाषा ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः ॥

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिद्धाति ।

स्त्रियां मावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिद्धाति ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । चतुषधत्वात् प्राप्तविभाषेयम् । परिगृह्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्वरुच्यकुप्यकृष्टपच्यव्यध्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय सूर्य मृषोद्वरुच्य कुप्य कृष्टपच्य अद्यथ इत्येते शब्दाः क्यप् निपातन्ते । राजा सोतव्यः राजा वा इह सूयते राजसूयः क्रतुः । सूर्यस्य क्यप् सत्तैस्त्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति सुवति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदते पक्षे यति प्राप्ते नित्यं क्यप् निपात्यते । मृषोद्वरुच्य । रोषतेऽसौ रुच्यः । कर्तुं क्यप् । गुपे रादेः कत्वं च संज्ञायाम् । कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तारि निपातनम् । न व्यथते अद्यथः ॥

भिदोक्षी नदे ॥ ११५ ॥

भिदेरुक्तेश्च क्यप् निपात्यते नदेभिधेये । उक्तेर्धत्वं च । भिनति । भिदाः । उक्तेरुत्पदकम् उद्गः । नदति किम् । भेत्ता । उक्ता ॥

पुष्यसिद्धी नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुषेः सिधेश्वाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रे ऽभिधेये । पुष्यसिद्धिर्वा इति श्रुत्यः । सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्धः । नक्षत्रति किम् । पोषणं, पोषणम् ।

विपूयविनीयजित्वा मुञ्जकल्कहल्लिपु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय जित्वा इत्येते शब्दा निपातन्ते । यथासंख्यं मुञ्ज कल्क हल्लिपु इत्येतेषु कोशेषु । विपूयत्वं वतेर्नयतेत्येव तथा जयतेर्यति भागे कर्म क्यप् निपातते । विपूयो मुञ्जः । विपाक्यमान्यत् । विनीयः कल्कः । विनेयः हल्लिपु इति । जेयमान्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेष्वहन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति शक्तिः इत्येवंपूर्वमुच्यतेः अयम् अन्वयो भवति ह्यन्वयि विषये । अतस्तत्र
न प्रतिबुद्धम् । तस्मात्प्रतिबुद्धम् । ह्यन्वयितीति किम् । प्रतिबुद्धम् । अविद्याह्यम् ॥

पदास्त्रैरिवाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥

पदे ऽस्वैरिषि बाह्यायां पत्येचार्यं गृहेर्द्वान्तोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे
 पदं । प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्यं पदं, यस्यावगृहः क्रि-
 यते । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यका इमे । गृहीतका इत्यर्थः । बाह्यायाम् । बा-
 मगृह्या सेना । नगरगृह्या सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीत्वानुनिर्दि-
 श्वादन्यत्र न भवति । पत्ने भवः पत्युः । वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्प-
 द्वाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

इजो वृषश्च विभाषा क्यम् प्रत्ययो भवति । करोतेत्यति प्राप्ते वर्षते-
 च्छेदपक्षत्वाच्चित्ये क्यपि विभाषारभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥

युग्यं च पत्त्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते पञ्चं चेत्तद्वति । पतत्यनेनेति पञ्चं, वाहनमुच्यते ।
युग्यो गौः । युग्योश्वः । युग्यो हस्ती । युग्येः ष्यप् कृत्वं च निपात्यते । पञ्च-
इति किम् । योग्यमन्यत् ॥

अमवित्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वर्त्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेद्वाताः कालेधिकाद्ये स्थित-
त्ययो भवति, तच्चान्यतरस्यां वृद्धभावे निपात्यते । सह वसत्येति चान्ते सूर्य-
चन्द्रमहाविति अमावास्या । अमावस्या । एकदेशविहृतस्यान्यत्वादमावा-
स्याया वेत्यङ्गमावस्याशब्दस्यापि सहाय्यं भवति ।

अत्रावसरहं ह्यतो निषातयाम्यवृद्धिताम् ।

तथैककृतित्वा तयोः स्वरस्य मे प्रसिद्धतिः ।

इन्द्रसि निष्टर्कदेवदूयप्रणीयोन्नीयेच्छिष्यमर्यस्तर्य-
ध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापुच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवा-

दशभाव्यस्त्वाव्योपचाय्यपुडानि ॥ १२३ ॥

निष्ठकर्णद्वयः सुखाश्चन्दसि विषये विद्यमानौ । यद्विहृत्सुखेनानु-
 भव्यते तत्सर्वं विद्यात्मानिष्ठसुखं । विदुष्ये इति कति केदरे तत्सुखमिच्छन्
 त्वयि प्राप्ते सुखम्, तदनुभविष्येति चेत्तत्, निश्चयं त्वयि विद्यमानम् । निश्चयम्

चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दउपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घस्तुगभावश्च । देव-
 हूयः । प्रपूर्वादुत्पूर्वाच्च नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उचीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् ।
 उच्छिष्यम् । मृङ् प्राणत्यागे, स्तृञ् आच्छादने, धृ हृङ्ने, एतेभ्यो यत्प्रत्ययः । मर्यः ।
 स्तर्या । स्त्रियामेव निपातनम् । धर्यः । खनेर्यत् । खन्यः । एतस्मादेव ग्यत् ।
 खान्यः । देवशब्दउपपदे यजेर्यत् । देवयज्या । स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आहपूर्वात्पृ-
 च्छेः क्यप् । आपृच्छ्यः । प्रतिपूर्वात्सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतीषीव्यः । ब्रह्मण्युप-
 पदे वदेर्यत् । ब्रह्मवाक्यः । भाव्यः । स्ताव्यः । भवतेः स्तौतिश्च ग्यत् आवाह-
 शश्च भवति । उपपूर्वस्य चिनेतेर्यदायादेशौ । उपचाय्यपृहम् । पृडे चोत्तरपदे
 निपातनमेतत् ॥ हिरण्यइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिरण्यादन्यत्र उपचेयपृहमेव ।

निष्ठक्ये व्यत्ययं विद्यान्निषः षत्वं निपातनात् ।

ग्यदायादेश इत्येताउपचाय्ये निपातितौ ॥

ग्यदेकस्मान्नतुभ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

ग्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वे । क्यपो ग्यद्विधिश्चतुः ॥

ऋह्लोर्ग्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ग्यत्प्रत्ययो भवति ।
 कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आरावश्यक्ये ॥ १२५ ॥

अवश्यंभाव आरावश्यकम् । अवर्णान्ताद्वातोर्ग्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यक्ये
 ङोत्ये । यतोपवादः । लाव्यम् । पाव्यम् । आरावश्यक्ये इति किम् । लाव्यम् ।
 आरावश्यक्ये ङोत्येति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः । अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यमिति
 नैव दोषः । मयूरव्यंसकादित्यात्समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च यत्रः करिष्यते ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आहपूर्वात्सुनेतेः यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ग्यत् प्रत्ययो
 भवति । यतोपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम्
 चाप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । दभि । दाभ्यम् ॥

आनाय्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यति अनित्ये ऽभिधेये नयतेराहपूर्वात्प्रत्ययादे
 निपात्यते । आनाय्यो दक्षिणानिः । इतिरेषा । तस्मादनित्यविशेषे दक्षिण-
 नावेवावतिष्ठते । तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञातरणात् । यश्च मार्हपायान्
 नीयते दक्षिणानिराहवनीयेन सहैकयोनिस्तत्रैतद्विपातनं न दक्षिणानि मा-
 तस्य हि योनिर्विकल्प्यते । वैश्यकुलादित्तवतो आह्राद्वा मार्हपत्यादेति ॥

आनाय्यो ऽनित्य इति चेद्विद्वान्मो कृतं भवेत् ।

यद्येवमो तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्यो ऽसंमता ॥ १२८ ॥

अविद्यामाना संमतिरस्मिन्नित्यसंमतिः । संमननं संमतिः । संमतता
पक्षा । प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसंमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोरः । असंमताविति
किम् । प्रत्येयोः । यद्येवं कथमेतत् । स्पष्टाय बुधाय पिता ब्रह्मप्रब्रूयात्
प्रणाय्यायान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै वनेति । संमतिरभिताषोप्युच्यते । तद-
भावेन निष्कामतया असंमतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यत्-
मानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामि-
धेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासंख्यमाने हविषि निवासे सामिधे-
न्यां चाभिधेयायाम् । पाय्य इति माहो ह्यत्प्रत्यय आदेःपत्वं च निपात्यते ।
माने । पाय्यं मानम् । मयमन्यत् । संपूर्वाच्चयतेर्ह्यदायादेशावुपसर्गदीर्घत्वं च
निपात्यते । साचाय्यं हविः । सचेयमन्यत् । इतिस्वाच्च हविर्विशेषणवावतिष्ठते ।
निपूर्वाच्चिनोतेर्ह्यदायादेशावादिक्तत्वं च निपात्यते । निकाय्यो निवासः । निचे-
यमन्यत् । धाय्येति धात्रो ह्यत्प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेत्सा भवति ।
धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द अविशेषस्य वाचकः तत्र च
धाय्येति न सर्वो सामिधेन्युच्यते किं तर्हि का चिदेव । इतिशब्दो ह्यर्थं तथा
चासामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः संसत्यनिर्नेता त्वं सोमःकृतुभिरिति ॥

कुण्डपाय्यसंचाय्यो ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य संचाय्य इत्येतौ शब्दौ निपात्यन्ते कृतावभिधेये । कुण्डशब्दे
सृतीयान्तउपपदे पिबतेर्द्वीतोर्धकारणे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्त्व । कुण्डेन
पायते ऽस्मिन्सोम इति कुण्डपाय्यः कृतुः । यतो ऽनाव इति स्वरः । संपूर्वा-
च्चिनोतेर्ह्यदायादेशौ निपात्यते । संचीयते ऽस्मिन्सोम इति संचाय्यः कृतुः ।
कृताविति किम् । कुण्डपानम् । संचेयः ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमुदाः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समुदा इत्येते शब्दा निपात्यन्ते कृतावभिधेये । परि-
चाय्योपचाय्योपचाय्यसमुदा इति निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाच्चि-
नोतेर्ह्यदायादेशौ निपात्यते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । संपूर्वाच्चि-
नोतेर्ह्यदायादेशौ निपात्यते । समुदां चिन्वीत यमुकामः । कृताविति किम् ।
परिचेयम् । उपचेयम् । संचायायम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दो ऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्यते । चीयते ऽसौ चित्यो ऽग्निः ।
अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च । तेनान्तोदात्तत्वं भवति ।
अनाचित्ये च । चयमन्यत् ॥

युल्लुचौ ॥ १३३ ॥

घातोरिति कर्तते । सर्वधातुभ्यो युल्लुचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः
कर्ता । हारकः । हर्ता । चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । तुल्लुचसि तु
हुमेयस्त्विति ॥

नन्दियहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

प्रत्येकमादिशब्दः संबध्यते । जिभ्यो गणोभ्यस्त्रयः प्रत्यया यथासंख्यं भ-
वन्ति । नन्द्यादिभ्यो ल्युः, यहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्यो ऽच् । नन्दियहिप-
चादयश्च न धातुपाठतः संनिविष्टा एह्यन्ते, किं तर्हि नन्दनरमणेत्येवमादि
प्रातिपदिकगणेषु अपोद्धृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ नन्दिवासिमदिवृषि-
धिर्वाटुंशोभिरोषिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ॥ नन्दनः । वासनः । मदनः ।
दूषणः * । साधनः । वर्धनः । शोभनः । रोचनः ॥ सहितपिदमेः संज्ञायाम् ॥
सहनः । तपनः । दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । संक्रन्दनः । संकर्षणः ।
सहर्षणः । जनार्दनः । यवनः † । मधुसूदनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाण्यत्वम् । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । शत्रुदमनः । इति नन्द्यादिः । उह-
उत्सह । उहस । उद्वास । स्या । मन्त्र । संमर्द । ग्राही । उत्साही । उद्वासी
उद्वासी । स्यायी । मन्त्री । संमर्दी ॥ रत्नस्रवसवपशां नौ ॥ निरसी । निश्रासी
निवासी । निवापी । निशायी ॥ याचिष्याहूसंख्याहूत्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्
अपाची । अघ्याहारी । असंख्याहारी । अग्राजी । अवादी । अवासी ॥ अवा-
मचित्तकर्तृकायाम् ॥ प्रतिषिद्धानामित्येव । अकारी । अहारी । अविनायी । अवि-
शयी । विशयी ॥ विषयी देशे ॥ विषयी देशः ॥ अभिभाषी भूते ॥ अभिभाषी
अपराधी । उपरोधी । परिभाषी । परिभवी । इति यहादिः ॥ पच । चव । च-
चल । तप । पत । नदट् । भषट् । वस । मरट् । पूवट् । तरट् । चोरट् । काट्
जर । मर । चर । चम । सूदट् । देवट् । मोरट् । सेव । मेव । क्रोध । मेघान्त-
त्रय । दर्श । दंश । दम्भ । जतरभर । श्वपच । ‡ पचादिराहुतिमणः ॥

* पुस्तकान्तरे 'भूषणः' । इति पा० तदनुसारेण पूर्वमपि 'भूतिभूषिणादि' इति वा

† पुस्तकान्तरे 'पवनः' । इति पा० ३ ।

‡ जर । मोरट् । क्रोध । दंश । दम्भ । इति चंदमञ्जरीपर्यायलोचनान्तर्गते पूर्वोक्तानि
न भवन्तीति । परं तु बहुषु काशिकापुस्तकेषु पुष्यमन्ते ।

अपिपिपिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः ।

अपचादयनाथमेव स्यात्सिध्यन्ति स्वपचादयः ॥ *

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतिश्च कप्रत्ययो भवति । विचिषः ।
विचिषः । बुधः । कृशः । जानातीति ज्ञः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति
किरः । देवसेवमेवादयः पचादौ पठितव्याः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे कप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।
प्रत्यः । सुगतः । सुसुः ॥

पाघ्राध्माधेद्दृशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्गउपपदे शप्रत्ययो भवति । उत्पिबः । पिपिबः ।
उत्तिजः । विजिघ्रः । उडुमः । विध्रमः । घेष्ट । उडुयः । विधमः । उत्पश्यः ।
विपश्यः । उपसर्गइति के विचानुवर्तयन्ति । पश्यतीति पश्यः ॥ जिघ्रतेः संज्ञायां
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गालिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति-

सातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीतिलिम्पः । विन्द-
तीति विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः ।
उदेजयतीत्युदेजयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातुः । सातयः । सा-
हयः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ निजि-
म्या नाम देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गौविन्दः । शरविन्दः ॥

ददातिदधात्यार्विभाषा ॥ १३९ ॥

दाजो धाजश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ददः । दावः ।
दधः । धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो खः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यार्थः । ज्वलदीपावित्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसन्ताधि-
त्येवमन्तेभ्यो विभाषा खप्रत्ययो भवति । ज्वोपवादः । ज्वालः । ज्वलः ।
ज्वलः । जलः । अनुपसर्गादित्येव । ज्वलन्तेभ्यो ज्वलन्तेभ्यो उपसर्गादयम् ॥ * ॥
ज्वलन्तेभ्यो ज्वलन्तेभ्यो ज्वलन्तेभ्यो ज्वलन्तेभ्यो ज्वलन्तेभ्यो ॥

श्याऽऽधासुसंखतीशवसावहलिहश्लिषश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति विभाषा चेति निवृत्तम् । श्येड आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः व्यध आसु संसु अतीष् अवसा अवहू लिह श्लिष श्वस इत्येतेभ्यश्च कप्रत्ययो भवति । आकारान्तत्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचनं बाधक-
बाधनार्थम् । उपसर्गं कं बाधित्वा ऽयमेव भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
दायः । धायः । व्याधः । आसावः । संसावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः ।
लेहः । श्लिषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोर्तेनयतेश्वानुपसर्गे कप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयनीति,
नायः । अनुपसर्गइति किम् । प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहेर्धातोर्कप्रत्ययो भवति । अचोपवादः । ग्रहः । ग्राहः । व्य-
स्थितविभाषा चेयम् । जलचरे नित्यम् । ग्राहः । ज्योतिषि नेष्यते । तत्र ग्रह-
श्च* ॥ भवतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भवतीति, भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । ग्रहं वेश्म । तात्स्थ्याद्वारा-
श्च । ग्रहन्तीति, ग्रहा दाराः । ग्रहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि घ्वन् ॥ १४५ ॥

धातोः घ्वन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ॥ नृतिस्त्रिनिरञ्जिभ्यः णि-
नञ्चनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नर्त्तकः । स्त्रनकः । रत्नकः । नर्त्तकी । स्त्रनकी । रत्नकी ।
रञ्जोरनुनासिकलोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेस्त्यकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गस्थकः । गस्थिका ॥

य्युट् च ॥ १४७ ॥

वकारेण ॥ इत्यनुकथ्यते । गायतेय्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि ।
गायनः । गायनी । योगकिभाग उत्तरार्थः ॥

हृश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

वकारेण य्युडनुकथ्यते । अहर्तेर्हिहीतेश्च धातोर्ब्युत्प्रत्ययो भवति

* जलचरे ग्राहश्च । ज्योतिषि गृह्यते । इति पा० ३ ।

† 'नञ्चनं इत्यनुकथ्यते' इति क्वचित् पुस्तके पाठो प्रसृतः ।

हो काले च कर्त्तरि । हायनः नाम त्रीदमः । कृत्स्न्यदकमिति कृत्वा । काले ।
हायनः संवत्सरः । कृत्वाति भावानिति ॥

मुसु^१खः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

मुसुख इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति । प्रवक्तुः । खरक्तुः ।
लङ्कारः ॥ समभिहारकहोनात्र साधुकारित्वं लभ्यते । साधुकारिणि वुन्निधानात्-
लङ्कारिणः सुष्ठु करोति तत्र भवति । बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जी-
वकः । नन्दतात्, नन्दकः । आशी प्रार्थनाविशेषः । स च क्रियाविषयः । अमु-
ष्याः क्रियायाः कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

॥ अथ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म निर्वर्त्ये विकार्ये प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्यणपदे धातोराप्र-
त्ययो भवति । निर्वर्त्ये तावत् । कुम्भकारः । जगरकारः । विकार्यम् । काष्ठस्तापः ।
खरसावः । प्राप्यम् । वेदाध्यायः । चर्चापाठः । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति,
हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् ॥ शीलिकामिभत्याचरिभ्यो ऋः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ * ॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः
मांसकामा । मांसभक्षः । मांसभक्षा । कन्यायाचारः । कन्यायाचारा ॥ रंविद-
मिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षः । सुखप्रतीक्षा । बहुसमः । बहुसमा ॥

ह्वावामश्च ॥ २ ॥

ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च । वेञ् तन्तुसन्ताने । माह् माने । हतेभ्यश्च कर्मण्यु-
णपदे ऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मण्यणपवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमाकः ॥

आतो ऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्यणपदे कर्मण्ययो भवति । कर्षोपकादः ।
नोदः । कम्बतदः । पार्श्विचम् । अङ्गुलिचम् । अनुपनैरति किम् । नोसंदायः ।
कहवासंदायः ।

* 'वु' इत्येकस्मिन् पुस्तके पाठः, तदनुसारेणोदाहरणमपि खण्डे उदाहरण स्थाने कल्प्य-
मात्रेण तत्र ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुबन्तउपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्यः । विषमस्यः * । अथ योमविभागः कर्तव्यः । सुपीति । सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । पादयः । कच्छपः । ततः स्थः । स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । कर्तरि पूर्वयोगः । अनेन भावे यथा स्यात् । आसूनामुत्थानम्, आसूत्यः । श्लभोत्थः । इत उत्तरं कर्मणीति च सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते । अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति * तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुञो जातः ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमार्ज एवान्यः । सुखस्याहर्तो शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजे रश्चः । नखमुचानि धसूषि । काक-
मुहास्तिलाः । कौ मोदते कुमुदम् ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थे आरम्भः । ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्रदति किम् । गोसंज्ञाः *

समि स्थः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थे आरम्भः । संपूर्वात्स्था इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । मां संचष्टे, गोसंख्यः ॥

गापोष्टक् ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्गेदति वर्तते । गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदे ऽनुपसर्ग-
ठक् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शत्रं नावति, शत्रवः । सामनः । शत्रवी ।
सामनी * सुरासीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुरावः । सुरायी । शीधुयः ।
शीधुयी । सुराशीध्वोरिति किम् । शीरया ब्राह्मणी । पिबतेरिति किम् । कुपि
पातीति सुराया । अनुपसर्गइत्येव । शत्रुसंवायः । सामसंवायः ॥ बहुलं कर्तुं
कीदृशं वक्तव्यम् ॥ * ॥ या ब्राह्मणी सुरायी भवति नैनां देवाः पतितोक्तं नय-
न्ति । या ब्राह्मणी सुराया भवति नैनां देवाः पतितोक्तं नयन्ति ॥

हरतेरनुदात्मने ऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरानुदात्मने वर्तमानात्कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अणोप-

वाहः । उद्यममनुत्पद्यः । अहं हरतीत्यंशहरः । रिक्वाहरः । अनुद्यमनरति-
किम् । भारहारः ॥ कष्टप्रकरणे शक्तिताङ्गुलाङ्गुलशयिते मरचटघटीधनुषु कवे-
रपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिवहः । ताङ्गुलवहः । अङ्गुलवहः । यष्टिवहः । तोम-
रवहः । घटवहः । घटीवहः । धनुर्वहः ॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रवहः । सूत्रं
धातुमतीत्यर्थः । सूत्रवाह यवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । उद्यमनाधीन-
मारम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयः । यदुद्यमनं क्रियमाणं संभाव्यमाणं
वा वयो गमयति तत्रायं विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः सर्पियकुमारः ॥

आङ्गि ताङ्गीत्ये ॥ ११ ॥

आङ्गपूर्वाद्गुरतेः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति ताङ्गीत्ये गम्यमाने ।
ताङ्गीत्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फला-
नपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । ताङ्गीत्यदिति किम् । भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्हं पूजायाम्, अस्माद्गुतोः कर्मण्युपपदे ऽच् प्रत्ययो भवति । अर्हो-
पवादः । स्त्रीलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धार्हा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्तम्ब कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोः पदयोः शासंभ्यं रमिजपोर्धातोरेव
त्ययो भवति । रमेरकर्मकत्वाज्जपेः शब्दकर्मकत्वात्कर्म न संभवतीति सुपीत्ये-
तद्विहाभिसंख्यते ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते, समीरमो-
हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः । हस्तिसूचकयोरिति किम् । स्तम्बे
रमता । कर्णे कपिता मञ्जकः ॥

अमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

अम्युपपदे धातुमात्रासंज्ञायां विशेषे ऽत्ययो भवति । संकरः । संभवः ।
संवहः । धातुपद्वयं किम् । यावता धातेरिति वर्ततेत्यर्थः । अमिधंज्ञायामिति
विद्वे धातुपद्वयं द्वयोः हेत्यादिषु टप्रतिषेधार्थम् । संकरा नाम वरिष्ठाजिह्वा ।
संकरा नाम शकुनिका । तच्छीता च ॥

अधिकरणे सेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संख्यते । सेतेर्धातोर्अधिकरणे सुबन्तउपपदे ऽत्ययो भवति ।
से सेते सञ्चयः । वर्तञ्चयः । वास्त्यादिपुष्पसंख्यानम् ॥ * ॥ धातुमात्रां सेति धातु-
मात्रः । उदरञ्चयः । पुच्छञ्चयः । सिन्धुसङ्घर्षञ्च ॥ * ॥ द्विषेति सङ्घ सेते सिन्धु-

सहस्रयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः ज्ञेते, उत्तानशयः । अथमूर्ध्वं ज्ञेते,
अथमूर्ध्वशयः ॥ गिरौ इच्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ ज्ञेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेधातोर्धिकरणे सुबन्तउपपदे टप्रत्ययो भवति ।
कुरुषु चरतीति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेधातो-
ष्टप्रत्ययो भवति । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सत्तैः ॥ १८ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्रे इत्येतेषूपपदेषु सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पुरः सरति,
पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सत्तैर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति
पूर्वसरः । कर्त्तरीति किम् । पूर्वं देशं सरति, पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेधातोष्टप्रत्ययो भवति । हेतौ ताच्छील्ये आनु-
लोम्ये च गम्यमाने । हेतुरैकान्तिकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्स्वभावता ।
आनुलोम्यमनुकूलता । हेतौ तावत् । शोककरी कन्या । यशस्करी विद्या ।
कुलकरं धनम् । ताच्छील्ये । आट्टकरः । अर्थकरः । आनुलोम्ये । प्रेषकरः ।
चवनकरः । एतेष्विति किम् । कुम्भकारः । नगरकारः ॥

**दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-
किंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या-**

जङ्घाबाहुहयतद्वनुरक्षु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते । तत्र यथायोगं सम्बन्धः । दिवा-
दिषूपपदेषु करोतेधातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । दिवाजङ्घो
ऽधिकरणवचनः सुपीत्यस्य विशेषणम् । दिवा करोति प्राखिनश्चेष्टायुक्तमिति,
दिवाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । निशाकरः । प्रभाकरः । भास्करः ।
जङ्घास्यनिपातनाद्विसर्जनीयजिह्वामूलीयो न भवतः । कारकरः । चनकरः ।
चनन्तकरः । आदिकरः । बाहुकरः । नान्दीकरः । किंकरः । लिपिकरः । लिङ्गिकरः ।
बलिकरः । भक्तिकरः । कर्तृकरः । चित्रकरः । क्षेत्रकरः । संख्या । एककरः । द्विकरः ।

चिकरः । जहाकरः । बाहुकरः । ग्रहस्करः । यत्करः । तत्करः । धनुस्करः ।
ग्रहस्करः ॥ कियत्तद्बहुषु कृजाऽज्जिधानम् ॥ * ॥ किकरा । यत्करा । तत्करा ।
बहुकरा । अथ वा ऽजादिषु पाठः करिष्यते ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपयहणम् । कर्मशब्दउपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्यये
भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिर्वेतनम् । कर्म निर्वेशः । कर्म करोतीति, कर्म-
कारः । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रति-
षिध्यते । शब्दकारः । श्लोककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटु-
कारः । सूत्रकारः । मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतेरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति ॥ ग्रीहिवत्स-
येरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिः ग्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । ग्रीहिवत्सयो-
रिति किम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरिदन्प्रत्ययो
भवति । दृतिं हरति, दृतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशविति किम् ।
दृतिहारः । नाथहारः ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः आत्मम्भरिः इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । उपपदस्य एकारान्त-
त्वमिन्प्रत्ययश्च यहेर्निपात्येते । फलानि ग्रह्णातीति, फलेग्रहिर्वचः । आत्मशब्द-
स्य उपपदस्य मुमागम इन्प्रत्ययश्च भृजो निपात्यते । आत्मानं विभर्ति आत्म-
म्भरिः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । कुत्तिम्भरिः । उदरम्भरिः ॥

हृन्दसि वनसनरक्षिमयाम् ॥ २७ ॥

वन वण संभक्तौ, रक्ष पालने, मये विलोडने, इत्येभ्यः कर्मण्युपपदे हृन्द-
सि विषये इन्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मवनिं त्वा वनवनिम् । मोक्षनिं यो पश्चिच्छी
स्वामी । हविर्मयीनाम् ॥

एजेः खञ् ॥ २८ ॥

एज् कम्पने इत्यस्माद् एयन्तात्कर्मण्युपपदे खञ् प्रत्ययो भवति । खकारो
मुमार्थः । खकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः । खञ् सेवयति, खञ्जेत्यर्थः । खनमेत्यर्थः ॥

अश्रमत्ययो * अतस्तुनीतिरुद्धं पञ्चधेटुदजघातीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वात-
महा सूयाः । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शृङ्गज्जहा मावाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः अश्रमत्ययो भवति ।
अवांसंख्यमन नेष्यते ॥ स्तने धेटः ॥ * ॥ स्तनन्धयः ॥ नासिकायां तु अश्र-
धेटश्च ॥ * ॥ नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । तद्यैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्ष-
णव्यभिचारविद्वाद्वाक्यरस्यापूर्वनिपातनास्तभ्यते । धेटः धिट्वात् स्थिषां ङीष्
प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयी ॥

नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः अश्र प्रत्ययो भवति ।
अत्रापि ध्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारविद्वां, तेन संख्यातानुदेशो न भवति ।
नाडिन्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । घटि-
न्धमः । घटिन्धयः । आरिन्धमः । आरिन्धयः । वातन्धयः । वातन्धमः । पर्वतः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो भङ्गे, वह प्रापणे, एताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे अश्र प्रत्य-
यो भवति । कूलमुद्गजतीति कूलमुद्गजो रयः । कूलमुद्गहः ॥

वह्नाश्वे लिहः ॥ ३२ ॥

वह आश्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहर्धातोः अश्र प्रत्ययो भवति ।
वहं लेठीति, वहंलिहो गौः । अश्वलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः अश्र प्रत्ययो भवति । प्रस-
वति, प्रसवपचा ग्वाली । द्रोणपचः आरिपचः । कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः अश्रमत्ययो भवति । अपरि-
माकार्थ आरम्भः । मितं पचति, मितपचा ग्वाली । नखपचा यवानुः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरु इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः अश्रमत्ययो भवति ।
विधुस्तुदः राहुः । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्यसंज्ञाट इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोः दृष्टितयोर्धात्वोः सप्रत्ययो भवति । असूर्यस्यैवा राजद्वाराः । संज्ञाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चास-
मर्षसमासो ऽयम् । दृष्टिना नञः संबन्धात् । सूर्ये न पश्यन्तीति । मुक्तिपरं
चेतत् । एवं नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्रं पश्यतीत्यु-
ग्रम्पश्यः । इरया माद्वतीतीरम्मदः । पाणयो ध्यायन्ते इध्विति पाणिन्धमाः पन्धानः ॥

प्रियवदो वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वद इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्वेदधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदतीति, प्रियंवदः । वयंवदः । वकारः खचि इत्येति विशेषणार्थः ।
वकारो मुमर्षेः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुषुप्संख्या-
नम् ॥ * ॥ मितंगमो हस्ती । मितंगमा हस्तिनी ॥ विहायसो विह्व च ॥ * ॥
* विहायसा गच्छति, विह्वगमः ॥ खच्च हिट्ठा वक्तव्यः ॥ * ॥ विह्वगः । विह्व-
गमः ॥ हे च विहायसो विहायसो वक्तव्यः ॥ * ॥ विह्वगः ॥

द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥

द्विषत्परयोः कर्मणोऽपपदयोस्तापेधातोः खच् प्रत्ययो भवति । दुरा-
दिः तप संतापे, ध्यादिः । द्वयोरपि यहणम् । द्विषन्तं तापयति तप दाहे, द्वि-
षन्तपः । पदन्तपः । द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः । तेन स्त्रियां च भ-
वति । द्विषतीं तापयति द्विषतीतापः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेधातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने ।
व्रत इति वास्तवो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् । वाय्यामः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पूः सर्व इत्येतयोः कर्मणोऽपपदयोर्वधासंख्यं दारिसहोधात्वोः खच्
प्रत्ययो भवति । पूं दारयति, पूंदरः । सर्वसहो राजा ॥ भगे च दारयति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भगन्दरः ॥

सर्वकूलाशकरीषु कषः ॥ ४२ ॥

सर्वकूल आशकरीष इत्येतेषु कर्मण्युपपदेषु कषेधातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
सर्वे कषति, सर्वकषः अलः । कूलंकषा नदी । आशंकरो गिरिः । करीषंकषा वात्या ॥

मेघर्त्तिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

मेघ ऋति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति ।
मेघंकरः । ऋतिंकरः ॥ भयंकरः ॥ उपपदविधौ भयादियहणं तदन्तर्विधिं
प्रयोजयति ॥ * ॥ अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतिरेण प्रत्ययो भवति, सकार-
रात्स्वच्च । क्षेमकारः । क्षेमंकरः । प्रियकारः* । प्रियंकरः । मद्रकारः । मद्र-
करः । वेति वक्तव्ये पुनरण्यहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुषन्ते उपपदे भवतिर्धातोः करणे
भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितंभव चोदनः ।
भावे । आशितस्य भवन, माशितंभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति च सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्वया संभवं संबध्यते भृतृ वृजि धारि
सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा-
वसुंधरा । रयंतरं साम । पतिवरा कन्या । शुचंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शचंस-
हः । शचंतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्बभारः* ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतंगमो नाम
यस्य पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्यदूरपारसर्वानन्तेषु इः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्यन् दूर पार सर्व अनन्त
इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्हप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्यगः ।
दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः । इकारलितोपार्थः । इत्यभस्याप्यनुबन्ध-
करणसामर्थ्यादिति ॥ इप्रकरणे सर्वत्रपक्षयोऽप्यसंख्यानम् ॥ * ॥ सर्वत्रयः ।
पक्षगः ॥ उरसो लोपश्च * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे * ॥
सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः । दुर्गः ॥ निरोदेशे ॥ * ॥ निर्गो देशः । अपर
आह ॥ इप्रकरणेन्येष्वपि † दृश्यत इति ॥ * ॥ स्थगारगः । ग्रामगः । गुह्यतत्पयः ॥

* कुटुम्बं विभर्ति कुटुम्बभारः । इत्वाधिकं कृत्तुम् ।

† अन्यत्रापीति पदमन्त्रार्थादः पाठः ।

आशिषि हनः ॥ ४९ ॥

ह इति वर्तते । आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे इप्रत्ययो भवति । तिमिं वधात्तिमिहः । शुचुहः । आशिषीति किम् । शन्नघातः ॥ दारावाहनो ऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्गुन्तेर्यप्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारादेशो भवति, संज्ञायां विषये । दारु आहन्ति, दारवाघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ आङ्पूर्वाद्गुन्तेश्चारावुपपदे, ऽण्, अन्तस्य वा टकारादेशः । चारवाघाटः । चारवाघातः ॥ कर्मणि समिच्च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्गुन्तेर्यप्रत्ययो ऽन्तस्य च वा टकारादेशः । वर्णांसंहन्ति, वर्णसंघाटः । पदानि संहन्ति पदसंघाटः । पदसंघातः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

अपपूर्वाद्गुन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्द्विप्रत्ययो भवति । क्लेशापहः पुच्छः । तमोपहः सूर्यः । अनाशीरर्थे आरम्भः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येतयोर्हपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥

हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणेति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नो वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक्प्रत्ययः ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्त्तमानाद्गुन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाण्डुरेखा । श्लेष्मघ्नं मधु । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्यकर्तृके इति किम् । आसुघातः शूद्रः । इह कस्माच्च भवति । चौरघातो हस्ती । इत्युप्युटो बहुलमिति बहुलवचनादयं भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्द्विप्रत्ययो भवति । मनुष्यकर्तृकार्ये आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः । हस्तिघ्नो मनुष्यः । कपाटघ्नश्चौरः । शक्ताविति किम् । विशेषेण हस्तिनं हन्ति हस्तिघातः ॥

पाणिघताड्यौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताड्य इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्त्तरि । पाणि ताड इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्द्विप्रत्ययोः कः प्रत्ययो भवति, तस्मिंश्च परतो

हन्तेष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते * । पाणिघः । ताडघः । शिल्पिनीति किम् ।
पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ राजानं हन्ति राजघः ॥

आढ्यसुभगस्यूलपलितनगनान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ

कृजः करणे ख्यन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्य-
न्त्ययो भवति । च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यर्थः । च्यन्ता अच्य-
न्ताश्च । तत्र च्यन्ताः पर्युदस्यन्ते । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् ।
सुभगंकरणम् । स्यूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्नंकरणम् । अन्धंकरणम् ।
प्रियंकरणम् । च्यर्थेष्विति किम् । आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति, अभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः ।
प्रकृतेरविवक्षायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रत्युदाहरणं भवति । अच्चारिति किम् ।
आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम् । न च ल्युटः ख्यन्श्च
विशेषोस्ति तत्र किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्यन्वसति ल्युटपि
न भवति, तेन ल्युटोऽप्यपर्येतः प्रतिषेधः । उत्तरार्थश्च च्विप्रतिषेधः क्रियते ॥

कर्त्तरि भुक्ः खिष्णुचखुकजौ ॥ ५७ ॥

आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्त्तरि कारके
खिष्णुच खुकज इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः ।
आढ्यंभावुकः । सुभगं भविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्यूलंभविष्णुः । स्यूलंभावुकः ।
पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः ।
अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः । कर्त्तरीति किम् । करणे मा भूत् ।
च्यर्थेष्वित्येव । आढ्यो भविता । अच्चारित्येव । आढ्यीभविता ॥

उटान्तत्वादुबः सिद्धमिकारादित्वमिष्णुचः ।

नञस्तु स्वरसिद्धार्थमिकारादित्वमिष्णुते ॥

सृशानुदके क्तिन् ॥ ५८ ॥

सृशेर्धातेरनुदके सुबन्तउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकत्वा-
त्सृशेः कर्मैवोपपदं प्राप्नोति । नैष दोषः । कर्त्तरीति पूर्वसूत्रादनुपपत्ते, तत्क-
र्तृप्रचयायै विज्ञायते । सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्त्तृप्रचयो लभ्यते । घृतं सृशति,
घृतसृक् । मन्त्रेण सृशति, मन्त्रसृक् । जलेन सृशति जलसृक् । अनुदकदिति
किम् । उदकम्पशः । तकारः क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणार्थः ॥

अृत्विग्दधृक्स्वग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥

अस्त्रिगादयः पञ्चशब्दाः क्तिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते । अतुशब्दउपपदे यज्जधातोः क्तिन् प्रत्ययो निपात्यते । अतो यजति, अतुं वा यजति, अतुप्रयुक्तो वा यजति, अत्विक् । रुठिरेषा यथा-कथं चिदनुगन्तव्या । धृषेः क्तिन्प्रत्ययः द्विर्वचनमनोदात्तत्वं च निपात्यते । धृष्णातीति दधृक् । सृजेः कर्मणि क्तिन् अमागमश्च निपात्यते । सृजन्ति तामिति सृक् । दिशेः कर्मणि क्तिन्निपात्यते । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्पूर्वात्स्निहः क्तिन्नुपसर्गान्तलोपः पत्वं च निपात्यन्ते । उष्णिक् । अञ्चु युजि क्रञ्च इत्येतेषां धातूनां क्तिन्प्रत्ययो भवति । निपातनैः सहनिर्देशादत्रापि किं चिदलाक्षणिकं कार्यमस्ति । अञ्चतेः सुबन्तमात्रउपपदे क्तिन्प्रत्ययो भवति । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् । युजेः क्रञ्चेश्च केवलादेव । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । सोपपदात्तु सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् भवति । अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । क्रुङ् । क्रुञ्जौ । क्रुञ्चः । नलोपः कस्माच्च भवति । निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् ॥ ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु दृशेधातोर्नालोचनेर्यं वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति । चकारात्किञ् च । त्यादृक् । त्यादृशः । तादृक् । तादृशः । यादृक् । यादृशः । कजो जकारो विशेषणार्थः । ठक् ठञ् कजिति । अनालोचनइति किम् । तं पश्यति तदृशः । तादृगादयो हि रुठिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते ॥ समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक् । सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ दशेः कश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः । अन्यादृत्तः । कीदृत्तः ॥

सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजा-

मुपसर्गेपि क्तिप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवर्तते । कर्मग्रहणं तु स्थानुदके क्तिन्प्रत्ययतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गव्यनुपसर्गेपि क्तिप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहणं ज्ञापनार्थम् । अन्यत्र सुबन्तग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । वदः सुपि क्यप् चेति । सू इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणं, न सुवतेस्तौदादिकस्य । युञ्जि योगे । युज समाधौ । द्योरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने । विद सत्तायाम् । विद विचारणे । त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदेः । अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत् । शुचिषत् । अन्तरितसत् । उपसत् । सूः । अण्डसूः । शतसूः । प्रसूः । द्विष । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । दूह । मित्रधुक् । प्रधुक् । दुह । गोधुक् । प्रधुक् । युज् । अश्वयुक् । प्रयुक् । विद । वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद । काष्ठभित् । प्रभित् । छिद । रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । जि । शत्रुजित् । प्रजित् । नी । सेनानीः । प्रणीः । सामणीः ।

अयणीः । कथमत्र यत्वं, स एषां ग्रामणीरिति निपातनात् । नयतेः पूर्वपदात्
संज्ञायामग इति यत्वं । राट् । विराट् । सम्राट् । मो राज्ञि समः कौ इति
मत्वम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते, क्तिप् चेति सामान्येन वक्ष्यति तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भजो शिवः ॥ ६२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्त्तते । भजेर्धातोः सुबन्तउपपदे उपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि
खिप्रत्ययो भवति । अर्धे भजते, अर्द्धभाक् । उपसर्गेऽपि । प्रभाक् ॥

कृन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्गे सुपीत्येव । कृन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्तउपपदे खिप्रत्ययो
भवति । तुराषाट्* । सहेः साडः स इति षत्वम् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् ॥

वहृश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्कृन्दसि विषये सुबन्तउपपदे खिप्रत्यया भवति । प्रष्ट वाट् ।
दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु कृन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट्
प्रत्ययो भवति । कव्यवाहनः पितृणाम् । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्येऽनन्तःपादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे कृन्दसि विषये वहेर्धातोर्ज्युट् प्रत्ययो भवति, अन-
न्तःपादं चेद्विधेर्तते । अग्निश्च हव्यवाहनः । अनन्तः पादमिति किम् ।
हव्यवाङ्गिरजः पितृ नः ॥

जनसनखनक्रपगमो विट् ॥ ६७ ॥

कृन्दसि उपसर्गे सुपीत्यनुवर्त्तते । जन जनने । जनी प्रादुर्भावे । द्वयो-
रपि बह्वम् । तथा षणु दाने । वन षणुपभक्तौ । द्वयोरपि बह्वम् । जना-
दिभ्यो धातुभ्यः सुबन्तउपपदे कृन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति । टकारः
सामान्यबह्व्याविधायार्थः, वेरपृक्तस्येति, विशेषणार्थश्च, विद्वनोरनुनासिकस्या-
दिति । अज्जाः । गोज्जाः । सन । गोषा इन्द्रो नृषा असि । खन । विसखाः ।
कूपखाः । क्रम । दीधक्राः । गम । अयेगा उचेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । अदेर्धातोर्नचे सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति ।
आममति, आमात् । सस्यात् । अनच इति किम् । अचादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । क्रव्यमति, क्रव्यात् । पूर्व्वयैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थम् । तेनायन भवति । कथं तर्हि क्रव्यादः । कृत्तविकृतशब्दे उपपदे ऽण् तस्य च ष्टोदरादिपाठात्क्रव्यभावः । कृत्तविकृत-पक्षमांसभक्षः क्रव्याद उच्यते । आममांसभक्षः । क्रव्यादिति ॥

दुहः क्व घश्च ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुष्युपपदे कष्यत्ययो भवति । घकारश्चान्तादेशः । काम-दुघा धेनुः * । अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो शिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो शिवन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे-विषये । धातुपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षिककार्यसिद्ध्यर्थं, प्रत्ययस्तु विधीयतएव । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके शिवन्प्रत्ययो भवति । श्वेता एनं वहन्ति, श्वेतवा इन्द्रः । उक्थशब्दे कर्मणि करणे वा उपपदे संसर्तेर्धातोर्षिवन्प्रत्ययो भवति, नलोपश्च निपात्यते । उक्त्यानि शंसति उक्त्यैवा शंसति, उक्थशा यजमानः । दाश्व दानइत्येतस्य पुरःपूर्व्वस्य इत्वं, कर्मणि च प्रत्ययः । पुरो दाशन्तएनं पुरोडाः ॥ श्वेतवहादीनां इत्स्यइत्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्वेतवोभ्याम् । श्वेतवोभिः । पदस्येति किम् । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥

अवे यजः ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोर्षिवन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये । त्वं यजे वक्ष्यस्यावया असि । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे कृन्दसि ॥ ७३ ॥

उपउपपदे यजेकृन्दसि विषये विक्ष्यत्ययो भवति † । उपयङ्भीरुध्वं वहन्ति । उपयङ्भ्याम् । कृन्दोपहणं ब्राह्मणार्थम् । चित्करणं सामान्यग्रह-णाविघातार्थम्, वेरपृक्तस्येति । किमर्थमिदमुच्यते । यावता अन्येभ्योपि दृश्य-तइति यजेरपि विच् सिद्ध एव । यजेर्नियमार्थमेतत् । उपयजेकृन्दस्ये, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन्क्कनिब्बनिपश्च ॥ ७४ ॥

कृन्दसीति वर्त्तते । सुपि उपसर्गपीति च । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुष्युपपदे कृन्दसि विषये मनिन् क्कनिब्ब निपश्च इत्येते प्रत्यया भवन्ति । चका-

* 'घर्मदुघा धेनुः' इति पुस्तकान्तरे प्राधिकम् ।

† अत्र 'मन्त्रे विषये' इति क्वाचित्को ऽपपाठः ॥

राट्विज् भवति । सुदामा । अश्वत्यामा । क्निप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् ।
भूरिदावा । घृतपावा । विच् सत्वपि । कीलालपाः । शुभंयाः । रामस्थोपदाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

कृन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो ऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्
क्निप् वनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च । सुशर्मा । क्निप् । प्रातरित्वा ।
प्रातरित्वा नौ । वनिप् । विजावा । अयेगावा । विच् सत्वपि । रेडसि पर्णं न
येः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः । निरुपपदादपि भवति । धीवा ।
पीवा । दृशियद्वयं प्रयोगानुसरणार्थम् ॥

क्निप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च कृन्दसि भाषायां च क्निप्
प्रत्ययो भवति । उखायाः संसते, उखासत् । पर्णध्वत् । वाहादुश्यति, वाहा-
अट्* । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥

स्थः क च ॥ ७७ ॥

सुप्यपसर्गेपीति च वर्तते । स्या इत्येतस्माद्भातोः सुप्यपपदे कप्रत्ययो
भवति, क्निप् च । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सुपि स्थ इति कः सिद्ध एव ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्निप् । बाधकबाधनार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातोः
संज्ञायामचं बाधते । शंस्यः । शंस्याः ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्पे ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्तउपपदे ताच्छील्पे गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् । ब्राह्मणानामन्व-
यिता । ताच्छील्प इति किम् । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्तमाने पुनः
सुबन्तद्वयमुपसर्गेनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्पत्तिभ्यामाडि सत्त्वरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदा-
सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः ॥ साधुकारिणि च ॥ * ॥ साधुकारी । साधुदायी ॥
ब्रह्मणिषदः ॥ * ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमानउपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता
प्रत्ययार्थस्य कर्त्तरूपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । ध्याहुरावी । अता-
च्छील्पार्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् । अपूपानिव भक्षयति
मावान् । उपमान इति किम् । उष्ट्रः क्रोशति ॥

* पुस्तकान्तरे 'वाह्यद' । इति पाठः । 'अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः, इति च
नास्ति ।

व्रते ॥ ८० ॥

व्रतरति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुखन्तउपपदे धातो-
र्बिनिः प्रत्ययो भवति । समुदायोपाधिश्चायं, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रतं
गम्यते । स्पण्डिलशायी । अश्रादुभोजी । कामचारप्राप्तो नियमः, सति शयने
स्पण्डिलएव श्येते नान्यत्र, सति भोजने ऽश्रादुमेव भुङ्क्ते न श्रादुमिति । व्रते इति
किम् । स्पण्डिले श्येते देवदत्तः । अताच्छीत्यर्थे आरम्भः । जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये ॥ ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्ये पौनःपु-
न्यं, तात्पर्यमासेवा ताच्छीत्यादन्यत् । कषायपायिणो गान्धाराः । क्षीरपायिण उ-
शीरराः । सौक्षीरपायिणो बाह्लीकाः । बहुलपदणात्कुत्माषखाद इत्यत्र न भवति ॥

मनः ॥ ८२ ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यतेः सुखन्तउपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनी-
यमानी । शोभनमानी । बहुलपदणानुवृत्तेर्मन्यतेर्यद्वहं न मनुतेः । उत्तरसूत्रे
हि अशप्रत्यये विकरणकृता विशेषः स्यात् ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥

आत्मनो मननमात्ममानः । आत्ममाने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुष्युपपदेखश्च-
प्रत्ययो भवति । चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता ऽऽत्मानमेव दर्शनीय-
त्वादिना धर्मेण युक्तं मन्यते तदायं विधिः । दर्शनीयमात्मानं मन्यते दर्शनीयम-
न्यः । दर्शनीयमानी । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी । आत्ममान इति किम् । दर्श-
नीयमानी देवदत्तस्य यज्ञदत्तः । अतः सार्वकालिका विधयो वेदितव्याः ॥

भूते ॥ ८४ ॥

भूतइत्यधिकारो वर्त्तमाने लङिति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
भूतइत्येवं तद्वेदितव्यम् । धात्वधिकाराच्च धात्वर्थं भूतइति विज्ञायते ।
वक्ष्यति, करणे यजः । अग्निष्टोमेनेष्टवान् । अग्निष्टोमयाजी । भूतइति किम् ।
अग्निष्टोमेन यजते ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

णिनिर्नुवर्त्तते । न खश् । यजतेर्द्धातोः करणउपपदे णिनिप्रत्ययो
भवति भूते । अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोमः फलभावनयां करणं भवति ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

कर्मणि उपपदे हन्तेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति भूते काले । पितृव्यघाती ।
मातुलघाती । कुत्सितपद्वहं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । घोरं हतवान् ॥

ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ॥ ८७ ॥

कर्मणीति वर्त्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति भूते । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा । किमर्थमिदमुच्यते । यावता सर्वधातुभ्यः क्तिव्विहित एव । ब्रह्मादिषु हन्तेः क्तिव्वचनं नियमार्थम् । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नूपपदे । पुरुषं हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्स्यात् । ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्तिवेव नान्यः प्रत्ययः । तथा भूतकालएव नान्यस्मिन् । ब्रह्माणं हन्ति हनिष्यति वेति । तदेतद्वृत्त्यमाणबहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षणाल्लभ्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिव्विधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेषु हन्तेर्बहुलं क्तिप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति । मातृघातः । पितृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्त्तते, तदसंभवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति । स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्द्वातोः क्तिप्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः । धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नूपपदे भवति । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ॥

सोमे सुजः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्त्तते । सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । सोमसुत् । सोमसुतौ । सोमसुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः । चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते ॥ धातुकालोपपदप्रत्यय विषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्द्वातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् । अग्निचितौ । अग्नितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः कर्मणीति वर्त्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्यागम्यते । श्येनइव वीर्यते श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्यायइव रुठिसंप्रत्ययार्थम् । अग्न्यर्थो हीष्टकाचय उच्यते श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनि विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्मण्यहं कर्तुः कृत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात् । कर्ममात्रे मा भूत् । सोमविक्रयी । रसविक्रयी । इह न भवति । धान्यविक्रायः ॥

दृशेः कृनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे कृनिप् प्रत्ययो भवति । मेरु-
दृश्वा । परलोकदृश्वा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति कृनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्य-
यान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राजनि युधिकृजः ॥ ९५ ॥

कर्मणीत्येव । राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतिश्च कृनिप् प्रत्ययो
भवति । ननु च युधिरकर्मकः । अन्तर्भाजित्यर्थः सकर्मको भवति । राज-
युध्वा । राजानं योषितवानित्यर्थः । राज्जत्वा ॥

सह च ॥ ९६ ॥

सहशब्दे चोपपदे युधिकृजोऽङ्गत्वाः कृनिप्प्रत्ययो भवति । असत्त्ववा-
चित्वाजोपपदं कर्मणा विशेष्यते । सहयुध्वा । सहजत्वा ॥

सप्तम्या जनेर्ङः ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्तउपपदे जनेर्धातेर्ङः प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः उपसरजः ।
मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्तउपपदे जतिवर्जिते जनेर्ङः प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । संस्का-
रजः । दुःखजः । अजातार्धति किम् । हस्तिनो जातः । अश्वाज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनेर्ङः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । समुदायोपाधिः
संज्ञा । अथेमा मानवीः प्रजाः ॥

अनौकर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जने कर्मण्युपपदे ङः प्रत्ययो भवति । पुमांसमनुजातः पुम-
नुजः । स्त्यनुजः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामित्युक्तमसप्त-
म्यामपि दृश्यते । न जायते इत्यजः । द्विर्जाताः द्विजाः । पञ्चम्यामजातावि-
त्युक्तं जातावपि दृश्यते । आस्पृशजो धर्मः । तन्त्रियजं युद्धम् । उपसर्गे संज्ञा-
यामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते । अभिजाः । परिजाः । केद्याः । कवे

कर्मणीत्युक्तमकर्मण्यपि दृश्यते । अनुजातः । अनुजः । अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि भवति कारकान्तरपि । परितः स्नाता
परिस्ना । आस्ना ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

कृत्तवतू निष्ठेत्युक्तं स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् ।
कृतवान् । भुक्तम् । भुक्तवन् । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । संज्ञायां
कृत्तवतू भाव्यते । सतोश्चान्योः संज्ञया भाव्यम् । नैष दोषः । भाविनी संज्ञा
विज्ञायते । स भूते भवति यस्थेत्यत्रस्य निष्ठेत्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात्
कृत्तवत्त्वाविधानमेतत् ॥ आदिकर्षणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥ प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्तः ॥

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतिर्यजतेत्स्व ड्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूतइति वर्त्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जर्न् । जरन्तौ ।
जरन्तः । वासरूपेण निष्ठा । जीर्णः । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दसि विषये धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । अहं सूर्यमुभ-
यतो ददर्श । अहं व्यावाएृषित्री आततान । ननु १ छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति
सामान्येन लिङ्निहित एव । धातुसंबन्धे स विधिरं त्वविशेषेण ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥

छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा । अग्निं चिक्यानः । सोमं सुषु-
वाणः । वरुणं सुषुवाणः । न च भवति । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं व्यावा-
एृषित्री आततान । लिङ्गुहणं किम् । न पूर्वस्यैव प्रकृतथादेशविधाने विभक्ति-
विपरिणामो भविष्यति । लिङ्मात्रस्य यथा स्यात् । योपि परोक्षे विहितस्तस्या-
प्ययमादेशो भवति ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति । जत्तिवान् । पपिवान् । न च भवति ।
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

भाषायां सदवसश्च ॥ १०८ ॥

सद वसश्च इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भ-
वति । आदेशविधानादेव लिङ्पि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्सः

पाणिनिम् । तेन मुक्ते यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् ।
उपससाद । अनूषिवान्कौत्सः पाणिनिम् । अन्वशात्सीत् । अन्ववसत् । अनू-
वास । उपशुश्रुवान्कौत्सः प्राणिनिम् । उपाश्रीषीत् । उपाश्रयोत् । उपशुश्राव ।
लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्लृप्तं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिनाः
क्लृप्तः, द्विवचनमभ्यासदीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशप्रतिबन्धः, तत्र वस्वेकाज्जाटु-
सामित्यनेकावत्त्वादिशेन प्राप्नोति स निपात्यते, अभ्यासस्य अश्रयं धातुरूपस्य
यथादेशः । उपेयिवान् । क्वादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाज्जाटुसामिति प्रतिषिद्धः
स पुनरिट् प्रतिप्रसूयते, तेनाज्जाटौ न भवति । उपेयुषः । उपेयुषा । न चात्रोपस-
गास्तन्त्रं, अन्योपसर्गपूर्वाच्चिरुपसर्गाच्च भवत्येव । समीयिवान् । ईयिवान् । वा-
क्चनानुवृत्तेश्च पूर्ववल्लुङ्गादयोपि भवन्ति । उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अश्ना-
तेर्ननुपूर्वात् क्लृप्तिर्निपात्यते, इडभावश्च । अनाश्वान् । नाशीत् । नाशनात् । ना-
श । वक्षेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानज्जिपात्यते । अनूचानः । अन्ववोचत् । अन्वव्रवीत् ।
अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतइत्येव । भूतेर्ध्वं वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् ।
अहर्षीत् ॥ वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसंततौ वक्तव्यः ॥ * ॥ भवानुचितः ।
अहमत्रावात्सम् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतइत्येव । अनद्यतनइति बहुव्रीहिर्निर्देशः । अविद्यमानाद्यतने भूतेर्ध्वं
वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । बहुव्रीहिर्निर्देशः किमर्थः ।
अद्य ह्यो वा अभ्युज्जमहीति व्यामिश्रे मा भूत् ॥ परीते च लोकविज्ञाते प्रयो-
क्तर्देशनविषये लङ्कृतव्यः ॥ * ॥ अरुणदावनः साकेतम् । अरुणदावनो माभ्य-
मिकानिति ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्मद्वचनउपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङो-
पवादः । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः । वचनयद्वयं पर्यायार्थम् ।
अभिज्ञानासि स्मरसि बुध्यसे चेतयसदिति ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहिते ऽभिज्ञावचनउपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्ताः

प्रतिषिध्यते । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम । वासमात्रं स्मर्यते ।
नत्वपरं किं चिल्लत्यते । तेन उत्तरसूत्रस्य नायं विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदिति नानुवर्तते । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञावचनउपपदे यच्छ-
ब्दसहिते केवले च विभाषालट् प्रत्ययो भवति साकाङ्क्षचेत्ययोक्ता । लत्यल-
क्ष्ययोः संबन्धे प्रयोक्तृसाकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या-
मस्तत्रौदनं भोक्तव्यमहे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वत्स्यामः तत्रौदनं भोक्तव्य-
महे । यदि खल्वपि । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं
भोक्तव्यमहे । अभिज्ञानासि देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि ।
वासोलक्षणं, भोजनं लत्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनइति वर्तते । तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरो-
क्षे वर्तमानाद्वातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थः सर्वः परोक्ष एव । सत्य-
मेतत् । अस्ति तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमानः, स यत्र नास्ति त-
त्परोक्षमित्युच्यते । चकार । जहार । उत्तमविषयेषु चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता संभ-
वत्येव । तद्वथा । सुप्तोऽहं किल विललाप ॥ अत्यन्तापहृवे च लिङ्मुक्तयः ॥ * ॥
कलिङ्गेषु स्थितोऽसि, नाहं कलिङ्गं जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि, नाहं दक्षि-
णापथं प्रविशेश् ॥

ह्रस्वतोर्लिङ् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षे ऽर्थे लिटि प्राप्ते ह्रस्वतोरुपपदयोर्लिङ् प्रत्ययो भव-
ति । चकाराल्लिट् च । इति ह कारोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत् । श-
श्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः ।
आसन्नकाले पृच्छमाने भूतानद्यतनपरोक्षे वर्तमानाद्वातोर्लिङ् लिटौ प्रत्ययो
भवतः कश्चित्कं चित्पृच्छति । अगच्छदेवदत्तः । जगाम देवदत्तः । अयमहं
देवदत्तः । इयाञ्च देवदत्तः । प्रश्नइति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल-
इति किम् । भवन्तं पृच्छामि, ज्ञानं कंसं किल वासुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षइति वर्तते । स्मञ्छउपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट्
प्रत्ययो भवति । लिटोपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्ध्वया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेर्धे वर्तमानाद्वातोः स्मउपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं स्म पिता ब्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्षइति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्दउपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेर्धे लट् प्रत्ययो भवति । लुङोपवादः । अकार्षीः कटं देवदत्त, ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किं चिद्देवदत्त, ननु ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । नन्वकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

भूतइत्येष । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते । अकार्षीः कटं देवदत्त, न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्रुत्यानुवर्तते । पुरःशब्दउपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेर्धे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा क्वात्राः । अवात्सुः पुरा क्वात्राः । अवसचिह पुरा क्वात्राः । ऊषुरिह पुरा क्वात्राः । अस्मइति किम् । नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धो अपरिसमाप्तश्च वर्तमानः, तस्मिन्वर्तमानेर्धे वर्तमानाद्वातोः लट् प्रत्ययो भवति । पठति । पठति ॥

लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शत्रुशानचावित्येतावदेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्त पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता इतम् । पचमानेन इतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् । देवदत्तः पचति । लट् इति वर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति । सन्ब्राह्मणा । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुहुत् । जुहोति । अधीयानः । अधीते ॥ माह्याक्रोशे ॥ * ॥ मा पचन् । मा पचमानः । के चिद्विभाषाग्रहणमनुवर्तयन्ति नन्वोर्विभाषेति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ॥

संशोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः । संबोधने च विषये लटः शत्रुशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम् । जनको हेतुः । धात्वर्थविशेषणं चैतत् । लक्षणेहेतौ चार्थं वर्तमानाद्वातोः परस्य लटः शत्रुशानचावादेशौ भवतः । तौ चे-
ल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः । लक्षणे । शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तानु-
शासति गणकाः । हेतौ । अर्जयन्वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति
किम् । पचति । पठति । क्रियाया इति किम् । द्रव्यगुणयोर्मो भूत् । यः कम्पते
सोऽश्वत्थः । यदुत्प्लवते तल्लघु । यच्चिषीदति तद्रु । लक्षणहेत्वोरिति निर्द्वेषः
पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शत्रुशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शत्रुशान-
ज्मात्रस्य संज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वणः । ब्राह्मणस्य
करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्प्रदेशाः पूरणगुणसहितार्थसद्व्ययतव्ये-
त्येषमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूङो यज्ञेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि
प्रत्ययाः शानचादयो न लादेशाः, कथं सोमं पचमानो नहमाग्नान इति बष्ठी-
प्रतिषेधः । वृत्तिरिति प्रत्याहारनिर्देशात् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः
शत्रु इत्यतः प्रभृति आ तृनो नकारात् ॥ द्विषः शत्रुर्वा वचनम् ॥ * ॥ चोर-
स्यद्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्यं तत्त्वभावता । वयः शरीरावस्था यौवनादिः । शक्तिः साम-
र्थ्यम् । ताच्छील्यदिषु धातोश्चानश् प्रत्यगो भवति । ताच्छील्ये तावत् । कतीह
मुण्डयमानाः । कतीह भूषयमाणाः । हयोवचने । कतीह कवेचं पर्यस्यमानाः ।
कतीह शिखण्डं वहमानाः । शक्तौ । कतीह निघ्नानाः । कतीह पचमानाः ॥

इङ्धार्याः शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इहो धारेश्च धात्वोः शत्रुप्रत्ययो भवति अङ्कच्छ्रिणि कर्तरि । अङ्कः
सुकसाधो यस्य कर्तुर्धात्वर्थः सो ऽङ्कच्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्पु-
निषदम् । अङ्कच्छ्रिणीति किम् । ऋच्छ्रेणाधीते । ऋच्छ्रेण धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमिन्नः शत्रुः । अमिन्ने कर्त्तरि द्विषेर्द्वौतोः शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विषन् द्विषन्तो । द्विषन्तः । अमिन्नदिति किम् । द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । यज्ञसंयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्द्वौतोः शत्रुप्रत्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यज्ञमानः सन्निष्ठा उच्यन्ते । संयोग-ग्रहणं प्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थम् । याज्ञकेषु मा भूत् । यज्ञसंयोगदिति किम् । सु-नोति सुराम् ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्वौतोः प्रशंसायां शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हन्विह ववा-न्विद्याम् । अर्हन्विह भवान्युजाम् । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

आक्षेपस्तच्छीलतद्गुर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भाजभासेति क्षिपं वक्ष्यति । आ एतस्मात् क्षिप्पशब्दाद्यानित ऊर्द्धम-नुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः । अभिविधौ चायमाह । तेन क्षिपोप्ययमर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते । तच्छीलो यः स्वभावतः फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते । तद्गुर्मा तदाचारः, यः स्व-धर्मं ममायमिति प्रवर्त्तते विनापि शीलेन । तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति । उत्तरत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकारः स्वरार्थः । तच्छीले तावत् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्गुर्मणि । मुण्डयि-सारः आविष्टायना भवन्ति वधूमूढाम् । अचमपहर्त्तार आहूतका भवन्ति आहू-सिद्धे । उच्चैतारस्तौत्वलायना भवन्ति पुत्रे जाते तत्साधुकारिणि । कर्ता क-टम् । गन्ता खेटम् ॥ तृन्विधावृत्तितु चानुपसर्गस्य ॥ * ॥ होता । पोता । अनु-पसर्गस्येति किम् । उद्गाता । प्रतिहर्ता । वृक्षेव भवति । स्वरेविशेषः ॥ नयतेः बुक् च ॥ * ॥ नेष्टा ॥ त्विषेर्द्वैवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ * ॥ त्वष्टा ॥ चदेष्ट्व नियुक्ते ॥ * ॥ तप्ता । क्व चिदधिष्ठित उच्यते ॥ कन्दसि तृच्य ॥ * ॥ तत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनेत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपन्न-

पवृतुवृधुसहचर इष्णुच ॥ १३६ ॥

अलंकृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच प्रत्ययो भवति । अलंकृञिष्णुः । निराकृञिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उत्पत्तिष्णुः । उन्म-

दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपचपिष्णुः । वसिष्णुः । वट्पिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ॥
अलङ्कारो मण्डनार्थोऽयुचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज्वक्तव्यः ॥ * ॥ *

शोश्कृन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताद्वातोश्कृन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुश्च प्रत्ययो
भवति । दृषदं धारयिष्णवः । वीरुधः पारयिष्णवः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्कृन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुश्च प्रत्ययो भवति । भविष्णुः ।
योगविभाग उत्तरार्थः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लजिस्थश्च क्लुः ॥ १३९ ॥

कृन्दसीति निवृत्तं ग्लजि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्ववश्च
तच्छीलादिषु क्लुः प्रत्ययो भवति । ग्लक्लुः । जिष्णुः । स्थाक्लुः । भूष्णुः ।
गिच्छायं प्रत्ययो न क्लि । तेन स्य ईकारो न भवति । क्लृप्ति चेत्यत्र
गकारोपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते । तेन गुणो न भवति । श्युकः कितीत्यत्रापि
गकारो निर्दिश्यते । तेन भुव इह न भवति ॥

क्लजोर्गित्वाच्च स्य ईकारः किन्डितोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्युकोनिट्त्वं गकोरितोः ॥

दंशेश्कृन्दस्यपसंख्यानम् ॥ * ॥ दंष्ट्रावः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्लुः प्रत्ययो भवति । चक्षुः । रुन्धुः ।
धृष्णुः । क्षिप्रः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थे । शमादिभ्यो धातुभ्यो ऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुष्
प्रत्ययो भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्षे इत्येवमन्तः शमादिर्द्विवाक्य-
न्तर्गणः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्यः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थः । शमी ।
तमी । दमी । अमी । भमी । कमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् । असिता ॥

संपृचानुरुधाद्यमाद्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंत्वरप-

रिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विष-

दुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजाति-

चरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुष्नुवर्तते । संपृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुष् भवति तच्छीलादिषु ।
 वृषी संपर्क इति रुधादिर्गृह्यते न त्वदादिर्लुम्बिकरणत्वात् । परिदेविर्भ्यादिर्य-
 ह्यते देव देवनइति । क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युञ्ज
 समाधौ दिवादित् । युञ्जिर् योगे रुधादिः । द्वयोरपि ग्रहणम् । रञ्ज रागइत्य-
 स्य निपातनादनुनासिकलोपः । संपर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परि-
 सारी । संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षिपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 दाही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीही । विवेकी ।
 त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती ॥

वै कषलसकत्यस्त्रम्भः ॥ १४३ ॥

कष हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः । कत्य श्लाघायाम् । स्त्रम्भ वि-
 स्वासे । श्तेभ्यो धातुभ्यो विशब्दउपपदे घिनुष् प्रत्ययो भवति । कष । विका-
 षी । विलासी । विकत्यी । विस्रम्भी ॥

अपे च लषः ॥ १४४ ॥

लष कान्तौ । अस्माद्वातेरपउपपदे चकारादौ च घिनुष् भवति । अप-
 लापी । विलापी ॥

प्रे लपसूद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्रउपपदे लपादिभ्यो घिनुष् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रदावी । प्रमा-
 षी । प्रवादी । प्रवासी । वस इति वस निवासइत्यस्य ग्रहणं नाच्छादनाकेश्य,
 लुम्बिकरणत्वात् ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरि-

टपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुं वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्च-
 म्यर्थे प्रथमा । क्लिष उपतापे । क्लिष विबाधने । द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः ।
 हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवा-
 दकः । व्याभाषकः । असूयकः । खलुनैव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापनार्थं ताच्छी-
 लिकेषु वासरूपन्यायेन वृत्तादयो न भवन्तीति ॥

देविक्रशोऽपसर्ग ॥ १४७ ॥

देवयतेः क्रुशेश्चापसर्ग उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदे-
 वकः । आक्रोशकः । परिक्रोशकः । उपसर्गइति क्लिप् । देवयिता । क्रोष्ट ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकादाच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तुं वुञ्

प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दार्थेभ्यः । शब्दनः । रवणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेदो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्त-
नः । वर्तुनः । अनुदात्तेत इति किम् । भविता । हलादेरिति किम् । एधिता ।
आदिग्रहणं किम् । जुगुप्सनः । मीमांसनः । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु
इति सौत्रो धातुः । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्तुनः । ज्व-
लनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः । चलन्मर्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्म-
कार्थमिह । ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो
वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तु च भवत्यलंकारेति । तथाहि । पदेकजा
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचो ऽसरूपत्वात्समावेशो भवेदेव किम-
नेन विधानेन । ज्ञापनार्थं पुनर्विधीयते । प्रायिकं चैतद् ज्ञापकम् । क्व चित्स-
मावेश इष्यतएव । गन्ता खेटं विकत्यनः ॥

क्रुधमरुडार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मरुड भूषायाम् । इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो
भवति । क्रोधनः । रोषणः । मरुडनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्तावृत्तोर्युच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वस्य प्राप्तः प्रतिबिध्यते ।
कूयिता । त्मायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वात्प्राप्तः
प्रतिबिध्यते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेर्विशेषविहितो रप्र-
त्ययो दृश्यते नमिकम्पिस्म्यसकर्महिंसदीपो र इति स एव बाधको भविष्यति
किं प्रतिषेधेन । वासरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधि-
र्नास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्प युवतिः ।
कम्पना युवतिः । कम्पा शाखा । कम्पना कृञ्जेति । सूदेर्युधि प्रतिबिद्धे कश्च मधुसू-
दनो यिसूदन इति । अनित्योऽयं प्रतिषेध इति योगविभागाद्विज्ञायते । अथ वा
मधुसूदनादयो नन्द्यादिषु द्रव्यन्ते । इत्यन्त्युटो बहुवर्ति इति स्पष्टन्तो वा * ॥

* कतेवाप्य वीर्यनः बाढो बहुषु युक्तोऽपि नोपपद्यते ।

लघपतपदस्थाभूवृषहृनकमगमशुभ्य उक्ञ् ॥ १५४ ॥

लघादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्ञ् प्रत्ययो भवति । अप-
लावुकं वृषलसंगतम् । प्रपातुका गर्भा भवन्ति । उपपादुकं सत्त्वम् । उपस्था-
युका एनं पशवो भवन्ति । प्रभावुकमचं भवति । प्रवर्षुकाः पर्जन्याः । आघा-
तुकं आपालिकस्य शूलम् । कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति । आगामुकं वारा-
णसी रत्न आहुः । किंशालुकं तीक्ष्णमाहुः ॥

जल्पाभिषकुदलुलुष्टवृङ्ः षाकन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति । षकारी
हीनार्थः । जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुष्टाकः । वराकः । वराकी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति । प्रज्वी ।
प्रज्विनौ ॥

जिहृक्षिविश्रीयवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । दृह आदरे । चि जये, चि निवासगत्योरिति द्वयोरपि
यहणम् । प्रसू इति षू प्रेरणइत्यस्य बहणम् । जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः
प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । जयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमी । अव्ययी । अव्यमी । परिभवी । प्रसवी ॥

स्पृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्सायाम् । दृह बहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठन्ते । दय
दानगतिरसङ्केषु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च
निपात्यते । दुधाञ् श्रतूर्वः । श्तेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भव-
ति । स्पृह्यालुः । दृह्यालुः । पत्यालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः ।
अधालुः ॥ आलुचि शीहो बहणं कर्तव्यम् ॥ • ॥ श्यालुः ॥

दाघेदृसिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा घेदृ सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दावः । धावर्जस्तो
मातरम् । न लोकाव्ययेत्युकारप्रसङ्गात् षञ्चो न भवति । सेवः । सदुः । सदुः ॥

सुघस्यदः क्णरच् ॥ १६० ॥

सु घसि च्द इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्णरच् प्रत्ययो
भवति । सुमरः । घमरः । च्द्वरः ॥

भञ्जमासमिदो चुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घृच् प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु ।
भङ्गुरं काष्ठम् । घित्वात्कुत्त्वम् । भासुरं ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जेः कर्म-
कर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

ज्ञानार्थस्य विदेर्यहसं न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातु-
भ्यः तच्चीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुरः पण्डितः । भिदुरं
काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ॥ व्यधेः संप्रसारणं
कुरच्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विधुरः * ॥

इण् नश् जि सर्त्तिभ्यः क्करप् ॥ १६३ ॥

इण् नश् जि सर्त्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु क्करप् प्रत्ययो
भवति । पकारस्तुगर्थः । इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । नश्वरी । जित्वरः ।
जित्वरी । सुत्वरः । सुत्वरी । नेङ्गुशि कृतीतीट्प्रतिषेधः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोपः क्करप् प्रत्ययश्च । गत्वरः ।
गत्वरी ॥

जागुरूकः ॥ १६५ ॥

जागर्तूरुकः प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । जागुरूकः ॥

यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यजादीनां यङन्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्चीलादिषु कर्तृषु । याय-
जूकः । जञ्जपूकः । दन्दजूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति । नमं
काष्ठम् । कम्पा शाखा । स्मेरं मुखम् । अजसं जुहोति । कसा युवतिः । हिंसं
रक्षः । दीपं काष्ठम् । अजसमिति जसु मोक्षणे नऽपूर्वा रप्रत्ययान्तः क्रियासा-
त्यस्य वर्तते ॥

सनाशंसभिञ्ज उः ॥ १६८ ॥

सञ्चिन्ति सन्प्रत्ययान्तो वृहस्पते । न सनिर्द्वान्तु । अनभिधानात्, आग्नि-
ज्वायाद्वा । सवन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसंभिञ्जेश्च तच्चीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो
भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशंसुः । भिञ्जुः । आहुः असि इच्छायामि-
त्यस्य ग्रहणं, न शंसेः स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इषेष्टत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु
वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणम् । क्यप्रत्ययान्ताद्वातोश्छ-
न्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मिश्रयुः । संस्वेदयुः ।
सुष्युः । छन्दसीति किम् । मिश्रीयिता । न छन्दस्यपुत्रस्येति प्रतिषेधाच्च दीर्घः * ॥

आट्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥

आकारान्तेभ्य ञ्वर्णान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये
तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययो भवतः । लिट् च तौ भवतः । आदिति तकारो
मुक्तसुचार्यः, न स्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्तपर इति ञ्कारे तत्काल-
इवम् । पपिः सोमं, ददिर्गाः । मित्रावस्थौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः ।
जग्मिर्युवा । जग्मिर्दृजम् । जजिर्बीजम् । अथ किमर्थं कित्त्वम् । यावता असंयो-
गान्तिट् किदिति कित्त्वं सितुमेव । ञ्छन्यूतामिति लिटि गुणः प्रतिषेधवि-
षयश्चात्रभ्यते तस्यापि बाधनार्थं कित्त्वम् ॥ किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो
दर्शनात् ॥ * ॥ सेदिः । नेमिः ॥ भाषायां धाञ्जञ्सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ
वक्तव्यौ ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । ससिः । जजिः । जग्मिः । नेमिः ॥ सहि-
ह्विलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ दीर्घाकितः । सासहिः ।
वावहिः । चाचलिः पापतिः ॥

स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो
भवति । स्वप् । स्वप्नक् । तृष्णक् ॥ ध्वंश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धृष्णक् ॥

श्रुवन्दोपारुः ॥ १७३ ॥

श्रु हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इताभ्यां धातुभ्यां तच्छीला-
दिषु कर्तृष्वारः प्रत्ययो भवति । शरादः । वन्दारः ॥

भियः कुरुकनौ ॥ १७४ ॥

त्रि भीषये । अस्माद्वातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरुकनौ प्रत्ययो भवतः ।
भीरुः । भीलुकः ॥ कुरुकपि वक्तव्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरष् ॥ १७५ ॥

छा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास दीप्तौ । पिस पेस गतौ । कस
गतौ । एतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्यावरः । ईश्वरः ।
पेश्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङुः ॥ १०६ ॥

या प्रापणे । अस्माद्यङन्तास्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति ।
यायावरः ॥

भाजभासधुर्विद्युतेर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्तिप् ॥ १०७ ॥

भाजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभाट् ।
विभाजौ । विभाजः । भाः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विद्युत् ।
विद्युतौ । विद्युतः । ऊर्क् । ऊर्जौ । ऊर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च
निपात्यते * । जूः । जुवौ । जुवः । यावस्तुत् । यावस्तुतौ । यावस्तुतः । किमर्थमिद-
मुच्यते, यावता ऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते क्तिप् चेति क्तिप्सिद्ध एव । ताच्छीलिकैर्वाध्याते ।
वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् । अथ तु प्रायिकमेतत् । ततस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १०८ ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । कित् ।
भित् । दृशियद्गणं विध्यन्तरोषसंयहार्यम् । क् चिदीर्घः । क् चिद्विर्ध्वचनम् । क्
चित्संप्रसारणम् । क् चिदसंप्रसारणम् । तथा चाह ॥ क्तिञ्चिप्रच्छायातस्तुक-
टपुजुश्रीणां दीर्घा ऽसंप्रसारणं च ॥ * ॥ वच् । वाक् । प्रच्छि । शब्दप्राट् ।
आयतस्तूः । कटप्रः । जूः । श्रीः । जुग्रहणेमात्र नार्थः । भाजादिसूत्रेणैव दृशीत-
त्वात् ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥ विद्युत् । जमत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥
* ॥ जुहूः ॥ दृभयइत्यस्य द्वस्वश्च द्वे च ॥ * ॥ ददृत् ॥ ध्यायतेः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ धीः ॥

भुवः संज्ञान्तरयेः ॥ १०९ ॥

† भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यभने क्तिप् प्रत्ययो भवति । विभा-
नाम कश्चित् । अन्तरे । प्रतिभूः । धनिकाधमण्योरान्तरे यस्तिष्ठति स प्रति-
भूच्यते ॥

विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम् ॥ ११० ॥

* जवते दीर्घश्चेति । के चिदाहुः सूत्रे जू इति दीर्घः पठितव्य इति । विध्यन्तरोष-
संयहार्यं दृशियद्गणमुत्तरसूत्रादपकष्टव्यमित्यन्ये ॥ इति एतमश्वर्षाम् ॥

† तच्छीलादिषु कर्तृष्विति निवृत्तमिति पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

‡ मित्रभूरिति, पा०, १ ।

भुव इति वर्तते । वि प्र सम् इत्येवंपूर्वाद्भवतेर्धातोः हुप्रत्ययो भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते । विभुः सर्वगतः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । असंज्ञाया-
मिति किम् । विभूर्नाम कश्चित् ॥ हुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उप संख्या-
नम् ॥ * ॥ मितं द्रवति मितद्रुः । शंभुः ॥

धः कर्मणि घृन् ॥ १८१ ॥

धयतेर्द्धातेश्च कर्मणि कारके घृन्प्रत्ययो भवति । षकारो ङीष्घः ।
धयन्ति तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी ग्रामलकी चोच्यते ॥

दाक्षीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतद-

शनहःकरणे ॥ १८२ ॥

दाम् लवने । शीघ्र प्रापणे । शसु हिंसायाम् । यु मिश्रणे । युजिर्
योगे द्युञ् स्तुतौ । तुद व्ययने । शिप् बन्धने । शिचिर् क्षरणे । मिह सेचने ।
पत्स्व गतौ । दंश दशने । शह बन्धने । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके
घृन्प्रत्ययो भवति । दान्त्यनेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् ।
स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेङ्द्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । अज्ञादित्वात्
टाप् न ङीप् । दंशेरनुनासिकलोपेन निर्देशो ज्ञापनार्थः किन्तो ऽन्यस्मिचपि
प्रत्यये नलोपः क्वचिद्भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनम् । नद्दी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पू इति पूह्पूजोऽसामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्भातोः करणे कारके घृन्
प्रत्ययो भवति । तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवो भवति । हलस्य पोचम् ।
सूकरस्य पोचम् । मुखमुच्यते ॥

अर्त्तिल्धूसूखनसहृषर इत्रः ॥ १८४ ॥

च गतौ । लृप् छेदने । धू विधूनने । हू प्रेरणे । खनु अवदारणे । बह
मर्षणे । चर गतिभक्तयोः । एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति ।
अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पूह्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो
भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । दर्भः पवित्रम् । बर्हिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्तते । पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । चर्षिदे-
वतयोर्यथासंख्यं संबन्धः । चर्षौ करणे देवतयां कर्त्तरि । पूयते ऽनेनेति चर्षि-

जोयमृषिः । देवतायाम् । अग्निः पवित्रं स मा पुनातु । वायुः सोमः सूर्य
इन्द्रः पवित्रं ते मा पुनन्तु ॥

जीतः क्तः ॥ १८० ॥

जि इदमस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमाने ऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति ।
भूते निष्ठा विहिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । जिमिदा क्तेदने ।
मिचः । जिह्विदा । त्विण्यः । जिधृषा । धृष्टः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थम्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजासत्कारः । एतदर्थम्यश्च धातुभ्यो
वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धुः । राज्ञां
ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञामर्चितः । अनुक्तसमुच्चयार्थम्यश्चकारः ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टे तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतो ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमानइत्यर्थः ।
तथा । सुप्तः * । शयितः । आशितः । लिप्तः । तृप्तः । इत्येवमादयोऽपि
वर्त्तमाने द्रष्टव्याः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वर्त्तमानइत्येव, संज्ञायामिति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेर्धे संज्ञायां
विषये बहुलं भवन्ति । पतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । के विद्विहितौ
एव प्रयोगत उचीयन्ते । ह्वापाजिमिस्वदिसाध्यभूभ्य उब् । कादः । वायुः ।
वायुः । जायुः । मायुः । स्वायुः । साधुः । आधुः ।

आहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
 कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥
 नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
 यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥
 संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
 कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुष्णादिषु ॥ ३ ॥

भूतेषु दृश्यन्ते ॥ २ ॥

पूर्वञ्च वर्तमानाधिकारादुत्तार्यमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया
 दृश्यन्ते । वृत्तमिदं वर्त्म । चरितं तदिति चर्म । भसितं तदिति भस्म ।
 दृष्टिवह्णं प्रयोगानुसारार्थम् ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । प्रत्ययस्यैव भवि-
 ष्यत्कालता विधीयते न प्रकृतेः । गमी यामम् । आगामी । प्रस्थायी । प्रति-
 रोधी । प्रतिबोधी । प्रतियोधी । प्रतियोगी । प्रतियायी । आयायी । भावी ॥
 अनद्यतनउपसंख्यानम् ॥ * ॥ श्वो गमी यामम् ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

भविष्यतीत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले
 धातोर्लट् प्रत्ययो भवति । यावदुक्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातयोरिति किम् ।
 यावद्दास्यति तावद्भोक्ष्यते । करणभूतया पुरा व्रजिष्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्याः ॥ ५ ॥

कदा कर्हि इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो
 भवति । कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते । कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि
 भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ॥

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वर्तते । किमो वृत्तं किंवृत्तम् ॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यनं
 प्रतीयात् इतरद्वयमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते ॥ किंवृत्तउपपदे लिप्सायां
 भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्सा, लब्धुमिच्छा
 वार्धेनाभिलाषः । कं भवन्तो भोजयन्ति । कं भवन्तो भोजयिताः । लब्धु-
 कामः वृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां
 दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्सायामिति किम् । कः पाठलिपुषं नमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेत्येव । लिप्स्यमानात्सिद्धिर्लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिंवृता-
द्यायमारम्भः । यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं
गमिष्यति । यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्स्यमानाद् भक्तात्स्वर्गसिद्धि-
मावच्छाणो दातारं प्रोत्साहयति ॥

लोडर्थलक्षणौ च ॥ ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिलक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमाना-
द्वातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति ।
उपाध्यायश्चेदागमिष्यति । उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं हृन्दो ऽधीष्व ।
अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनप्रध्वन्यनप्रेषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति विभाषा लोडर्थलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । उर्ध्वमौहूर्तिके भवि-
ष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थं वर्त्तमानाद्वातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चका-
राल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद्वर्ध्वं उर्ध्वमौहूर्तिकः । निष्कतनात्समासः, उत्तरपदव-
द्भिश्च । भविष्यतश्चैतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चे-
दागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदा-
गन्ता । अथ त्वं हृन्दो ऽधीष्व । अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमु-
न्खलौ प्रत्ययो भवतः । भोक्तुं व्रजति । भोजको व्रजति । भुजिक्रियार्था व्रजि-
रक्षोपपदम् । क्रियायामिति किम् । भविष्यदित्यस्य जटाः । क्रियार्थायामिति
किम् । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः । अथ किमर्थं खलु विधीयते । यावत्त
खलुस्तृषादिति सामान्येन विहित एव सोस्मिन्नपि विषये भविष्यति । खटा
क्रियार्थापपदेन बाध्यते । वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एवं तर्ह्येतत्
ज्ञाप्यते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तुजादयो न भवन्तीति । तेन
कर्ता व्रजति विधिषो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्तते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । भाव इति प्रकृत्य ये वजादयो विहितास्ते च भाववचना
भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति । किमर्थमिदं यावत्ता विहिता
एव ते । क्रियायापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना बाध्यते । वासरूपविधिना

नास्तीत्युक्तम् । अथ ध्वनयह्वं किमर्थम् । वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति । याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासामञ्जस्येनेति । पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टये व्रजति ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकारः सच्चियोगार्थः । धातोराद्यप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्यपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् । कर्मण्यपि सामान्येन विहिता वासरूपविधेरभावाद् खुलाबाधितः पुनरखिवधीयते, सोपवादात्वाद् खुलं बाधते, परत्वात्कादीन् । तेनापवादविधयेऽपि भवत्येव । काण्डलावो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गोदायो व्रजति । कम्बलदायो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेषः क्रियाद्यपपदादन्यः । शेषे जुहु भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे सत्वपि । करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन यथा लटः शतृशानचौ तथा ऽस्यापि भवतः । अग्रयमासमानाधिकरणादित्यु नित्यम्, अन्यत्र विकल्पः । करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य । हे करिष्यन् । हे करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । अग्रयमासमानाधिकरणे विकल्पः । करिष्यन्ते देवदत्तः । करिष्यमाणो देवदत्तः । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेर्धं वर्तमानाद् धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । श्वः कर्ता । श्वो भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः । तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा भविष्यतीति ॥ परिदेवने श्वस्सनी भविष्यदर्थं वक्तव्या ॥ * ॥ इयं नु कदा गन्ता, यैवं पादौ निदधाति । अयं नु कदाभ्येता, य इवमनभियुक्तः ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः । पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । पदात्तेसौ, पादः । रुजत्यसौ, रोमः । विशत्यसौ, वेशः ॥ स्पृश उपतापयति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततो ऽन्यत्र पचादाच् भवति । स्पृशो देवदत्तः । स्परे विज्ञेयः ॥

सु स्थिरे ॥ १७ ॥

सर्तुर्द्वौतेः स्थिरं कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थाधी यदार्थ उच्यते । स चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनसारः । खदिरसारः । स्थिर इति किम् । सर्त्ता । सारकः । व्याधिप्रत्ययबले ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । त्यागः । रागः । क्रिया- सामान्यवाची भवति । तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवोच्यते, यस्तस्य सिद्धता नाम धर्मः तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते । पुंलिङ्गैकवचनं चात्र न तन्त्रं, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पचनम् । पाकौ । पाकाः । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति तं प्रासः । वसीव्यन्ति तं प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्रसमित्याहारः । मधुराहारः । तक्षशिलाहारः । अकर्तरीति किम् । मिषत्यसौ मेषः । संज्ञायामिति किम् । कर्त्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभिचारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्तः । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्युदासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रसज्यप्रति- बधेपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्, आदेच उपदेशे ऽशित्तीति । इत उत्तरं भावे ऽकर्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्मिन्कुलनिवायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कू वित्तेपे । द्वौ कारौ । त्रयः काराः । सर्वग्रहणमप्यपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपवादस्यायेन ह्यवमेव बाधितं नापम् । परिमाणाख्यायामिति किम् । निश्चयः । आख्यायग्रहणं कठिनिरासा- र्थम् । तेन संख्यापि गृह्यते न प्रस्थाप्येव । घञनुक्रममन्त्रपर्वविषये, स्त्रीप्रत्य- यास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छ्रितः । द्वे प्रसूती† । दारजारौ कर्तरि विभुक् च ॥ * ॥ दारयन्तीति, दाराः ‡ । जारयन्तीति, जाराः ॥

इङुश्च ॥ २१ ॥

इहो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । अज्जायः । उपेत्यास्ता-

* निज्जाय इति पा० ।

† द्वे प्रसूती इति पा० ।

‡ दारा इत्यस्योत्तरमपि प्राप्ते षञ् । दारा इत्येषा ऽपि सिध्यति । अज्जापि अज्जोत्तरं उदात्त इति स्वरसिद्धिरित्यभिधानं पुस्तकान्तरे ।

दधीति उपाध्यायः ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥ * ॥
उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शृ वा युवर्षेनिवृत्तेषु ॥ * ॥ शारो वायुः । शारो
वर्षः । शारो निवृत्तम् ॥

गोरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः ॥

उपसर्ग रुवः ॥ २२ ॥

उपसर्गउपपदे रौतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । संरावः ।
उपरावः । उपसर्गइति किम् । रवः ॥

समि युद्दुदुवः ॥ २३ ॥

समि उपपदे यु द्दु दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । संयावः ।
संदावः । संदावः । समीति किम् । प्रयवः ॥

अग्नीभुवो ऽनुपसर्ग ॥ २४ ॥

अग्नी भू इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ऽनुपसर्गभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज-
योरपवादः । आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गइति किम् । प्रअयः । प्रअयः ।
अभवः । कचं प्रभावो राज्ञः । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति ।
कचं च नयो राज्ञः । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ।

वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥

वावुपपदे क्षु श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः ।
विश्रावः । विश्रावः । धाविति किम् । चवः । श्रवः ॥

अवोदीर्नयः ॥ २६ ॥

अव उत् इत्येतयोः उपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अजनायः ।
अजायः । कचमुचयः पदार्थानाम् । कृत्यल्युटो बहुलमित्यञ् भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुखुवः ॥ २७ ॥

प्रे इति दुस्तुखुवः सामान्येन बहुलम् । लृप् छेदने । अद्यासंख्यमुपसर्ग-
संख्यः । निरभिपूर्वेयोः पूर्वोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्ठावः । अमि-
तावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

निरभ्योः पूर्वोः ॥ २८ ॥

नृ इति पूर्वपूर्वोः सामान्येन बहुलम् । लृप् छेदने । अद्यासंख्यमुपसर्ग-
संख्यः । निरभिपूर्वेयोः पूर्वोर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्ठावः । अमि-
तावः । निरभ्योरिति किम् । पवः । लवः ॥

उत्थोर्गः ॥ २९ ॥

नृ उत्थे, नृ निरर्थे, द्वयोरपि बहुलम् । उत्थोरप्युत्थोः नृ इत्येतयोः

दुतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गारः समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उच्चो-
रिति किम् । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

उच्चोरिति वर्तते । कृ इत्येतस्मादुतोर्घञोरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति,
धान्यविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । वित्तेपार्थस्य किरतेर्बहणां न हिंसार्थस्य, अन-
भिधानात् । उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य । धान्यइति किम् । भैत्यो-
त्कारः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्वात्सौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति । संस्तावश्चन्द्रोगा-
नाम् । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे चन्द्रोगाः स देशः संस्ताव इत्युच्यते ।
यज्ञइति किम् । संस्तवश्चात्रयोः ॥

प्रे स्त्रो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्मादुतोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति न
चेद्व्यञ्जविषयः प्रयोगो भवति । अहुप्रस्तारः * ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् आच्छादने । अस्मादुतोर्विशब्दउपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने
गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथनं विस्तीर्णता । पटस्य विस्तारः ।
प्रथनइति किम् । सुखविस्तारः । अशब्दइति किम् । विस्तरो वचसाम् ॥

कुन्दोनाम्नि च ॥ ३४ ॥

वौ स्त्र इति वर्तते । विपूर्वात्सृषातिश्चन्द्रोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
सप्तमच कुन्दो वृहति, यस्य गाहत्र्यादयो विशेषाः । न मन्त्रब्राह्मणं, नामबहवात् ।
विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्रः । विष्टारवृहतीकुन्दः । विष्टारपङ्क्तिश्चन्द्रोच कुन्दोनाम्, न
घञ् न्तं शब्दरूपं, तत्र त्ववयवत्वेन तद्वर्तते । कुन्दोनाम्नीत्यधिकरणसप्तम्येवा ॥

उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे बहेर्दुतोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अयोपवादः । उद्ग्राहः ॥
कुन्दसि निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोः * ॥ हकारस्य भकारः । उद्ग्राहं
च निवाभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

बह इत्येव । सम्युपपदे बहेर्दुतोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्वात्वर्थो

* मन्त्रिप्रस्तार इत्यपुनराहृत्ये बहुषु पुनश्चेदुपपद्यते ।

भवति । मुष्टिरङ्गुलिसंनिवेशः । अहो मल्लस्य संवाहः । अहो मुष्टिकस्य संवाहः । दृढमुष्टिताख्यायते । मुष्टाविति किम् । संवाहो धान्यस्य ॥

परिण्योर्नीणोद्यूताभेषयोः ॥ ३७ ॥

परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासंख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोपवादः । द्यूताभेषयोः । अत्रापि यथासंख्यमेव संबन्धः । द्यूत-विषयश्चेन्नयत्तरर्थः । अभेषविषयश्चेद्विषयः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्त-करणमभेषः । द्यूते तावत् । परिणयेन शारान् हन्ति । समन्ताच्चयनेन । अभेषे । एषोच न्यायः । द्यूताभेषयोरिति किम् । परिणयः । न्ययं गतः पापः ॥

परावनुपात्ययइणः ॥ ३८ ॥

परिशब्दउपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति । अनुपात्यये गम्यमाने । क्रमप्राप्तस्यानतिपातो ऽनुपात्ययः परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपात्ययइति किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयाः शेतेः पर्याये ॥ ३९ ॥

वि उप इत्येतयोर्हपपदयोः शेतेर्द्धातोर्घञ् भवति । पर्याये गम्यमाने । तव विशायः । मम विशायः । तव राजोपशायः । तव राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थः । पर्यायइति किम् । विशयः । उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने विनोतेर्द्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । न चेस्तेयं चौर्यं भवति । हस्तादानयहणेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । फलप्र-चयः । हस्तादानइति किम् । वृक्षशिकरे फलप्रचयं करोति । अस्तेयइति किम् । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥ उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ *

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः ॥ ४१ ॥

चेरित्येव । निवसन्त्यास्मिचिति निवासः । चीयतेसौ चितिः । पाण्या-दिसमुदायः शरीरम् । राज्ञीकरणमुपसमाधानम् । एतेष्वर्धेषु विनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः । निवासे तावत् । चित्त्वित्तिनि-कायः † । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । अनित्यकायः । उपस-माधाने । महानोमयनिकायः । एतेष्विति किम् । वयः । इह कस्माच्च भवति महान्काष्ठनिकयः । बहुत्वमत्र विवक्षितं नोपसमाधानम् ॥

* कुत्र चित्पुलके इदं चार्तिकं न दृश्यते ।

† चित्त्वित्तिनिकाय इति । चित्त्वित्तिर्जनपदविशेषस्तत्संबन्धी सामादिर्निवासदेव इत्यर्थः इति षट्मश्वराम् ।

संघे चानौत्तरार्धय ॥ ४२ ॥

चेरित्येष । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति । एकधर्मसमावेशेन, औत्तरार्धयेण वा । तत्र औत्तरार्धयेर्पयुदासादितरो दृश्यते । संघे वाच्ये चिनेतेर्द्वातोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आदेश्च कः । भित्तुकनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । वैयाकरणनिकायः । अनौत्तरार्धय इति किम् । सूकरनिक्षयः । प्राणिविषयत्वात्संघस्येह न भवति । कृताकृतसमुच्चयः । प्रमाणसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म, क्रिया । व्यतिहारः, परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णचप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये । तच्च भावे । वकारो विशेषणार्थः णच्ः स्त्रियामञिति । व्यावक्रोशी । व्यावलेखी । व्यावहासी वर्तते । स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥ बाधकविषयेपि क्व चिदिष्यते ॥ व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति । व्यतीक्षा । व्यतीहा वर्तते । व्यात्युची भवति । तदेतद्वैचित्र्यं कथं लभ्यते । कृत्यत्युटो बहुलमिति भवति ॥

अभिविधौ भावइनुष् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः क्रियागुणाभ्यां कात्स्न्येन संबन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावइनुष् भवति । सांकूटिनम् । सांराखिनम् । सान्द्राखिन् वर्तते । अभिविधाविति किम् । संकोटः । संरावः । संद्रावः * । भावइति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वासरूपनिरासार्थं, तेन घञ् न भवति । ल्युटो तु समावेश इष्यते । संकूटनं वर्तते । तत्कथं, कृत्यत्युटो बहुलमिति ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

वृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्तते, नानन्तर इनुष् । अथ नि इत्येतयोश्च पदयोर्वहेर्धातोर्ध्वं प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने । आक्रोशः अपनम् । अवशाहो हन्त ते वृषल भूयात् । निशाहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रहइत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्ध्वं प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् । पात्रप्रवाहेण चरति भित्तुः पिण्डार्थी † । सुवशाहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् । प्रवाहो देवदत्तस्य ॥

* सन्द्राव इति प्रत्युदाहरणं त्वयुक्तम्, अमि युद्धयुव इत्येवमवकाशकमिति लक्ष्यमशङ्करी ।

† पिण्डपाताधीति वा० ।

परो यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्दउपपदे ग्रहेर्धञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् । उत्तरपरियाहः । अधरपरियाहः । यज्ञइति किम् । परियहो देवदत्तस्य ॥

नौ बृ धान्ये ॥ ४८ ॥

बृ इति वृङ्श्रजोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दउपपदे वृ इत्येतस्माद्वा-
तोर्धान्यविशेषे ऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोपवादः । नीवारा नाम
ग्रीहयः । धान्यइति किम् । निवरा कन्या ॥

उदि श्रयति यैति पूद्रुवः ॥ ४९ ॥

उच्छब्दउपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अज्ञपोरपवादः ।
उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
वक्ष्यमाणं विभाषायहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभाषा ऽऽङि रूपुवोः ॥ ५० ॥

आङि उपपदे रौतेः प्रवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । आरावः ।
आरवः । आप्रावः । आप्रवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभाषेति वृत्तंते । अवउपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्र-
तिबन्धे ऽभिधेये । प्राप्तकालस्य वर्षस्य कुतश्चिच्चिमित्तादभावो वर्षप्रतिबन्धः ।
अवग्रहो देवस्य । अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्धइति किम् । अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वृत्तंते । विभाषेत्येव । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां संबन्धी भवति । वणिजसंबन्धेन च
तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु वणिजस्तन्त्रम् । तुला प्रवृत्तते येन सूत्रेण स शब्दार्थः ।
तुलाप्रग्रहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण चरति । वणिगन्धो वा । वणिजामिति
किम् । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥ ५३ ॥

ग्रहो विभाषा प्रदति वृत्तंते । प्रशब्दउपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ्
प्रत्ययो भवति । रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । स्यादियुक्तानामस्वादीनां
संयमनार्था रञ्जू रश्मिरिह दृश्यते । प्रग्रहः । प्रग्रहः ॥

वृषोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥

विभाषा प्रदति वृत्तंते । प्रशब्दउपपदे वृषोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो

भवति । प्रत्ययान्तेन चेदाच्चादनविशेष उच्यते । प्रावारः । प्रधरः । आच्चा-
दनइति किम् । प्रवरा गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेत्येव । परिशब्दउपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति
अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः । परिभवः । अवज्ञानइति
किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यत्युटो बहुल-
मिति । इवर्णान्ताद्भातोर्भावे अकर्तरि च कारके संज्ञायामच् प्रत्ययो भवति ।
घञोपवादः । चकारो विशेषणार्थः । अन्तः घायघञ्ताजबिन्नकाणामिति ।
चयः । अयः । जयः । त्रयः ॥ अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ॥ जवसवौ कृन्दसिवक्तव्यौ ॥ * ॥ ऊर्वारस्तु
मे जवः । पञ्चौदनसवः * ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः ।
पित्करणं स्वरार्थम् । करः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्यः । यवः । लवः । पवः ।
दकारो मुखसुखार्थः । मा भूत्तादपि परस्तपरः ॥

ग्रहवृट्निश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निश्चिनोते-
स्त्वचोपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । निश्चिग्रहणं स्वरा-
र्थम् ॥ वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानं स्यात्वा-
याअधिहिनियुध्यर्थम् ॥ * ॥ प्रतिष्ठन्तेस्मिन्निति प्रस्यः पर्वतस्य । प्रस्नात्त्यस्मि-
न्मन्त्रः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आधिध्यन्ति तेनेत्याधिधः । विहन्यन्ते
ऽस्मिन्निति विघ्नः । आयुध्यतेनेनेत्यायुधम् ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अबित्येव । उपसर्गेऽपपदे ऽदेर्द्धातोर्ऽदः प्रत्ययो भवति । विघ्नसः ।
प्रघ्नसः । उपसर्गेइति किम् । घ्नसः ॥

नौ च ॥ ६० ॥

निशब्दउपपदे अदेर्द्धातोर्थः प्रत्ययो भवति । चकारादम् च । न्यादः ।
निघ्नसः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप् इत्येतयोरनुपसर्गयोरेप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । व्यधः । जपः । अनुपसर्गइति किम् । आध्याधा । उपज्ञापा ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्गइत्येष । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गइति किम् । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः-समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्गे वा इति वर्तते । सम् उप निविदित्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । संयामः । उपयामः । संयमः । उच्यमः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । अनुपसर्गात्स्त्वपि । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

कल्पितेष्व । निश्चद्व उपपदे गद नद पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

नौ वा ऽनुपसर्गइति वर्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायाम् वा अप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । सोपसर्गार्थे वीणायां गृह्यम् । निक्वणः । निक्वाणः । अनुपसर्गात् । क्वणः । क्वाणः । वीणायां स्त्वपि । कस्या-
खप्रक्वणा वीणा । एतेष्विति किम् । अतिक्वाणो वर्तते ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्य-
माने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपणः । आकपणः । संव्यवहाराय मूल-
कादीनां यः परिमितो मुष्टिर्भवति तस्येदमभिधानम् । परिमाणइति किम् । पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मदेर्द्धातोर्नुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोपवादः । विद्यामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्गइति किम् । उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद संमद इत्येतौ हर्षौ निपात्येते हर्षेभिधेये । कस्यानङ्गं प्रमदः । कोकिलानां संमदः । हर्षइति किम् । प्रमादः । संमादः । प्रसंम्यामिति नोक्तं, निपातनं ह्यर्थम् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरूपपदयोरजतेर्द्वौतोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञो ऽपवादः । अज गतिचेष्टणयोरिति पठ्यते । स संपूर्वः समुदाये वर्त्तते, उत्पर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रियाणाम् ॥

अक्षेषु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । यहेरप् सिद्ध एव लत्वार्थे निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेष्वाति किम् । यहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमाहुः ते घञं प्रत्युदाहरन्ति । ग्लहः ॥

प्रजने सत्तेः ॥ ७१ ॥

सत्तेर्द्वौतोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति, घञोपवादः । प्रजनं प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

नि अभि उप वि इत्येतेषु उपपदेषु हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति । ञञोपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् । प्रहूयः ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति युद्धे ऽभिधेये । आहूयन्ते ऽस्मिचित्याहः । युद्धइति किम् । आहूयः ॥

निषिनमाहावः ॥ ७४ ॥

आहूयपूर्वस्य हूयतेर्द्वौतोः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निषानं चेदभिधेयं भवति । निषिनत्यस्मिचिति निषानमुदकाधार उच्यते । आहावः । पशूनां कूपोपसरेषु य उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशव आहूयन्ते । निषानमिति किम् । आहूयः ॥

भावे ऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणम् अप् प्रत्ययो भवति भावे ऽभिधेये । हवः । हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् । अहूयः । भावग्रहणमकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च बधः ॥ ७६ ॥

भावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते । हन्तेर्द्वितोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भावइत्येव । घातः । अनुपसर्गस्येत्येव । प्रघातो, विघातः । चकारो भिचक्रमत्वाच्चादेशेन संबध्यते । किं तर्हि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अप् च, यश्चापरः प्राप्नोति । तेन घञपि भवति । घातो वर्त्तते ॥

मूर्तौ घनः ॥ ७७ ॥

हन इत्येव, मूर्तिः, काठिन्यं, मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घश्चादेशः । अश्वघनः । दधिघनः । कथं घनं दधीति । धर्मशब्देन धर्मी भण्यते ॥

अन्तर्घनादेशे ॥ ७८ ॥

अन्तःपूर्वाद्वन्तेरप् प्रत्ययो भवति घनादेशश्च भवति देशे ऽभिधेये । अन्तर्घनः, संजीभूतो वाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकारं पठन्ति । अन्तर्घणो देश इति, तदपि ब्राह्ममेव । देशइति किम् । अन्तर्घातोऽन्यः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्यते अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघणः । प्रघाणः । द्वारप्रकोष्ठो ब्राह्म उच्यते । अगारैकदेशइति किम् । प्रघातो ऽन्यः ॥

उद्धघनात्याधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्धघन इति निपात्यते ऽत्याधानं चेद्वति । उद्धघनः । यस्मिन्काष्ठे स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तत्पन्ते तदभिधीयते । उद्धघातोऽन्यः ॥

अपघनोद्धम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अद्धं चेत्तद्वति । अपघनः, अद्धम् । अवयव, एकदेशो न सर्वः किं तर्हि पाणिः पादश्चाभिधीयते । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविदुषु ॥ ८२ ॥

हन इति वर्त्तते । अयस् वि दु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वितोः करणे कारके ऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेनेनेत्ययोघनः । विघनः । दुघनः । दुघण इति के चिदुदाहरन्ति । कथं णत्वम् । अरीहृद्यादिषु बाठात् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति वा ॥

स्तम्बे क ष ॥ ८३ ॥

करणे हन इति वर्त्तते । स्तम्बशब्दउपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप् । तच्च घनादेशः । स्तम्बघनः ॥ स्त्रियां स्तम्बघ्ना स्तम्बघना इति दृश्यते ॥ करणइत्येव । स्तम्बघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

करणे हन इत्येव । परिशब्दउपपदे हन्तेर्द्वितोरप् प्रत्ययो भवति ।
करणे कारके घशब्दश्चादेशः । परिहन्त्यतेनेनेति परिघः । पलिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते । आश्रयशब्दः
सामीप्यं प्रत्यासत्तिं लक्षयति । पर्वतोपघ्नः । यामोपघ्नः । आश्रयइति किम् ।
पर्वतोपघात एवान्यः ॥

संघोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

समुदोरूपपदयोर्हन्तेर्द्वितोरप् प्रत्ययो भवति टिलोपो घत्वं च निपात्यते,
यथासंख्यं गणोभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् । संघः पशूनाम् । उद्धो
मनुष्यः । गणप्रशंसयोरिति किम् । संघातः ॥

निघो निमितम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्द्वन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं
चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितं निमितम् । समारोहपरिणाहम् । निघा
वृत्ताः । निघाः शालयः । निमितमिति किम् । निघातः ॥

द्वितः क्तिः ॥ ८८ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्तते । दु इदमस्य तस्माद् द्वितो धातोः
क्तिः प्रत्ययो भवति । क्लेमन्वित्यमिति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । दुपचष्
याके । पक्लिमम् । हुवप् । उप्त्रिमम् । हुक्त्रम् । क्त्रिमम् ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

दु इदमस्य तस्मात् द्वितो धातोर्अयुच् प्रत्ययो भवति भावादौ । दुवेष्ट
वेपथुः । दुगोश्चि । श्वयथुः । दुतु । त्वयथुः ॥ *

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्यये
भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यजः । यात्रा । यवः । विहनः ।
प्रहनः । रत्नः । प्रच्छेदप्रसारणं ज्ञापकात् प्रश्ने चासत्कालइति ॥

स्वघो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्द्वितोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । स्वघ्नः ॥

उपसर्गे घोः क्तिः ॥ ९२ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः
क्विः प्रत्ययो भवति । कित्करणमातो लोपार्थम् । प्रदिः । प्रधिः । अन्तर्दिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घोरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः क्विः प्रत्ययो भवति,
अधिकरणे कारके । जलं धीयते ऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । अधिकरण-
ग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकारः प्रत्ययानुर्कर्षणार्थः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति वर्त्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्-
प्रत्ययो भवति । घञञपामपवादः । कृतिः । चितिः । मतिः ॥ क्तिच्चावादिभ्यश्च
वक्तव्यः ॥ * ॥ आवादादयः प्रयोगतोनुसर्त्तव्याः । आप्तिः । राट्तिः । दीप्तिः ।
स्वप्तिः । ध्वप्तिः । लब्धिः ॥ श्रुयन्तिस्तुभ्यः करणे ॥ * ॥ श्रूयते ऽनयेति
श्रुतिः । इष्टिः । स्तुतिः ॥ स्नाच्चाज्याहाभ्यो निः ॥ * ॥ स्नानिः । स्नानिः ।
स्नानिः । हानिः ॥ ऋकारत्वादिभ्यः क्तिविष्टावृद्धवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
कीर्णः । गीर्णः । जीर्णः । शीर्णः । लूनिः । यूनिः ॥ संपदादिभ्यः
क्विप् ॥ * ॥ संपत् । विपत् । प्रतिपत् ॥ क्तिवपीयते ॥ संपत्तिः । विपत्तिः ॥

स्यागापापचो भावे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्त्तते । स्यादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो
भवति । अङोपवादस्य बाधकः । प्रस्थितिः । उद्गीतिः । संगीतिः । प्रपीतिः ।
संपीतिः । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था संस्थेति ।
व्यवस्था यामसंज्ञायामिति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवतीति ॥

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥

भावे स्त्रियामिति वर्त्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन्
प्रत्ययो भवति, उदात्तः । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामिनं संबन्धः । कस्मादेवं
कृतम् । वैचित्र्यार्थम् । वृष्टिः । इष्टिः । पक्तिः । मतिः । वित्तिः । भूतिः ।
वीतिः । रातिः । सर्वत्र सर्वधातुभ्यः सामान्येन विहित एव क्तिन् । उदात्ता-
र्थवचनम् । इषेस्तु इच्छेति निपातनं वक्ष्यति । ततः क्तिवपि विधीयते मन्त्रा-
दन्यत्रादिश्रुताः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्रइति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्त इति
वर्त्तते । अवतर्त्तव्यत्वरन्निव्यविमत्रामुपधायाश्चेति ऊट् । ऊतिः । स्वरायं वच-
नम् । यौतेर्जवतेश्च यूतिः । जूतिः । दीर्घत्वं च निपात्यते । सातिः । इत्थं

भावे निपात्यते । सनोतेर्वा जनसनसनामित्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् ।
हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः । कीर्त्तयतेः कीर्त्तिः ॥

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥

उदात्त इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति,
उदात्तः । क्तिनोपवादः । व्रज्या । इज्या । पित्करणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्-

शीङ्भृजिणः ॥ ९९ ॥

भावइति न स्वर्यते । पूर्वं एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः
स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति
समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या ।
इत्या । कथं तदुक्तम् ॥

‘स्त्रियां भावाधिकारोस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति’ इति ।

भावाधिकारो, भावव्यापारो, वाच्यत्वेन विवक्षितः, न तु शास्त्री-
योधिकारः ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च । योगवि-
भागो ऽत्र कर्त्तव्यः । क्तिचपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यत्नभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्या-
परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ परिचर्या । परिसर्या । मृगया ।
अटाट्या ॥ जागतेर्कारो वा ॥ * ॥ जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यस्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
चिकीर्षा । जिहीर्षा । पुष्पीया । पुच्छकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुह्यमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति ।
क्तिनोपवादः । कुण्डा । दुण्डा । ईहा । ऊहा । गुरोरिति किम् । भक्तिः ।
हल इति किम् । नीतिः ॥

षिद्धिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

षिद्धो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदा-
दिषु निष्कृष्य प्रकृत्ययो यस्मिन्ते । जूष् । जरा । जपूष् । जपा । भिदादिभ्यः

खन्धपि । भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्योषधोः ॥ श्रुदा ।
मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा । क्षिया । भारा । धारा । लेखा । रेखा ।
चूडा । पीडा । वपा । वसा । सूजा ॥ क्रुपेः संप्रसारणं च ॥ कृपा भिदा,
विदारणं ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा, द्वैधीकरणे ॥ क्षित्तिरन्या ॥ आरा, शस्त्रायाम् ।
आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

विति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुम्बि आच्छादने, चर्च
अध्ययने, चुरादिः । एभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्च्चा । 'चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना' * ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोपवादः ।
प्रदा । उपदा । प्रधा । उपधा ॥ अदन्तरोपसर्गवृत्तिः ॥ श्रुदा । अन्तर्दुः ॥

एयासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धातुभ्य आस अन्य इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति ।
अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना । कथमास्या । अह-
लोण्यद्विविध्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैवोत्सर्गापवादस्य ।
अन्यः क्र्यादिर्दृश्यते अन्य विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादिः अन्य बन्ध
संदर्भे इति । एयन्तत्वेनैव सिद्धत्वात् ॥ घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
घट्टना । वन्दना । वेदना । घट्टेस्तौदादि कस्य ग्रहणं घट्ट चलनइति । न चौरा-
दिकस्य घट्ट संवरणइत्यस्य ग्रहणं, तस्य णेरित्येव सिद्धत्वात् ॥ इषेरनिष्कार्यस्य
युज्यक्तव्यः ॥ * ॥ अध्येषणा । अन्येषणा ॥ परेषा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

रोगाख्यायां श्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं श्वुल् प्रत्ययो भवति । क्तिवादी-
नामपवादः । आख्याग्रहणं रोगस्य चेत्यप्रत्ययान्तेन संज्ञा भवति । बहुलग्रहणं
व्यभिचारार्थम् । प्रच्छद्विका । प्रवाहिका । विवर्चिका । न च भवति । सिरार्त्तिः ॥
धात्वर्थे निर्द्वेषे श्वुल्बक्तव्यः ॥ * ॥ आशिका । शायिका वर्त्तते ॥ इक्षितयो
धातुनिर्द्वेषे इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिदिः । छिदिः । पचतिः । पठतिः ॥ वर्त्ता-
त्कारः ॥ * ॥ निर्द्वेषइति प्रकृतम् । अकारः । इकार ॥ रादिकः ॥ * ॥ रेफः ॥
मत्वर्थोच्छः ॥ * ॥ अकारलोपश्च । मत्वर्थीयः ॥ इषज्जादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः ।
आतिः । आदिः ॥ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । किरिः ॥

संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

संज्ञायां विषये धातोर्ण्वल् प्रत्ययो भवति । उद्तालकपुष्पभञ्जिका ।
वरणपुष्पप्रवाहिका * । आभ्युषखादिका । आचोषखादिका । शालभञ्जिका ।
तालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादख्यानम् । सूत्रे ऽल्पाचतरस्य पूर्वनिपातः । परि-
प्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति । चकाराद् ण्वुल्परि ।
विभाषायहणात्परोपि यः प्राप्नोति सोपि भवति । कां त्वं कारिमकार्षीः । कां
कारिकामकार्षीः । कां क्रियामकार्षीः । कां कृत्यामकार्षीः । कां कृतिमकार्षीः ।
सर्वां कारिमकार्षम् । सर्वां कारिकामकार्षम् । सर्वां क्रियामकार्षम् । सर्वां कृत्या-
मकार्षम् । सर्वां कृतिमकार्षम् । कां गणिमजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वां
गणिमजीगणम् । सर्वां गणिकाम् । सर्वां गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां
याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पचाम् । कां पाठिम् । कां
पाठिकाम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् । कृतिः । कृतिः ॥

पर्यायाहर्णात्पत्तिषु ण्वुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः, तद्वोग्यता । अणं तत् यत्परस्य †
धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । एतेष्वर्हणेषु धातोर्ण्वच् प्रत्ययो भवति । क्तिवादीनाम-
पवादः । पर्याये तावत् । भवतः शायिका । भवतो ऽयसासिका । अर्ह । अर्हति
भवानित्तुभक्तिकाम् ‡ । अणे । इत्तुभक्तिकां मे धारयसि । चोदनभोजिकाम् । पयः-
पायिकाम् । उत्पत्तौ । इत्तुभक्तिकां मे उदपादि । चोदन भोजिका । पयःपायिका ।
विभाषेत्येव । चिकीर्षात्पद्यते । ण्वुलि प्रकृते प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्यपपदे
धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिवादीनामपवादः । अकरणस्ते वृषल भूयात् ।
आक्रोशइति किम् । अकृतिस्तस्य कटस्य । नञीति किम् । कृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्त्तरि च कारकइति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च

* प्रचायिकेति पा० ।

† परस्मै इति पाठः । तत्र धारेकृतमर्थ इति संप्रदानसंज्ञा ।

‡ पयःपायिकामिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावकर्मणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति । खानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट् । अन्यत्रापि भवति । अपसेचनमवसावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलशब्दादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादाभ्यां द्वियते, पादहाटकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् * ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसनं हानस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । अशनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति । पूर्वणैव सिद्धे प्रत्यये नित्यसमासार्थं वचनम् । उपपदसमासादिर्नित्यः समासः । पयःपानं सुखम् । श्रोत्रनभोजनं सुखम् । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । संस्पर्शादिति किम् । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्त्रापनं सुखम् । स्त्रायतेर्न गुरुः कर्ता, किं तर्हि कर्म । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वङ्गनं सुखम् । सुखं मानसी प्रीतिः । सुखमिति किम् । कण्टकानां मर्दनं दुःखम् । सर्वत्रासमासः प्रत्युदाद्वियते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणे ऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । दध्मप्रव्रश्चनः । पलाशश्चातनः । अधिकरणे । गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । पुलिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रायशब्दप्रकात्यर्थम् । दन्तच्छदः । उरश्छदः । घटः । अधिकरणे सत्वपि । एत्थ तस्मिन्कुर्वन्तित्याकरः । शालयः । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणो दण्डः । घकारश्चादेर्घदति विशेषणार्थः ॥

* ज्वितम् । भुक्तम् । आक्षितम् । इति क्व चित्पुस्तके ऽधिकम् ।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे । हलश्चेति घञं वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति, गोचरः । संचरन्ते ऽनेनेति, संचरः । वहन्ति तेन, वहः । व्रजन्ति तेन, व्रजः । व्यजन्ति तेन, व्यजः । निपातनादजेर्व्यघञपोरिति वीभावो न भवति । एत्य तस्मिन्नापणन्तइत्यापणः । निगच्छन्ति तस्मिन्निति, निगमः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । कषः । निकषः ॥

अवेतृस्तेर्घञ् ॥ १२० ॥

अवउपपदे तरतेस्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । जकारो वृद्धार्थः, स्वरार्थश्च । घकार उत्तरच कुत्वार्थः । अवतारः । अवस्तारः । कथमवतारो नद्याः । नहीयं संज्ञा । प्रायानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । लेखः । वेदः । वेषः । बन्धः । मार्गः । अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोदावसंहाराधारावायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते । पुंसि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ्विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिन्नित्यध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युदावः । संह्रियन्ते ऽनेनेति संहारः । आध्रियते ऽस्मिन्नित्याधारः । आवयन्त्यस्मिन्नित्यावायः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । अवहारः ॥

उदङ्को ऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वात्वर्थो भवति । उत्पर्वादञ्च तेर्घञिनिपात्यते । ननु च हलश्चेति सिद्ध एव घञ् । उदङ्के प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैलोदङ्कः । अनुदकइति किम् । उदकोदञ्चनः । घः कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते । विशेषाभावात् । घञ्यपि याथादिस्वरूपान्तोदात्त एव ॥

जालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत्तद्वति । आङ्पूर्वाचयतेः करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् * ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

* जालमिति किम् । आनायः । इति ख खिदधिकमत्र ।

खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ् च ।
आखनः । आखानः ॥ डो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखः ॥ डुरो वक्तव्यः ॥ * ॥ आखरः ॥
इको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकः ॥ इकवको वक्तव्यः ॥ * ॥ आखनिकवकः * ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । ईषत् दुस् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रा-
र्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्रं दुःखम् । तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्रं
सुखम् । तदितरयोर्विशेषणं, संभवात् । ईषत्करो भवता कटः । दुष्करः । सुकरः ।
ईषद्भोजः । दुर्भोजः । सुभोजः । ईषदादिष्विति किम् । कृच्छ्रेण कार्यः कटः । कृच्छ्रा-
कृच्छ्रार्थेष्विति किम् । ईषत्कार्यः । लकारः स्वार्थः । खित्करणमुत्तरत्र मुमर्षम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भवतेः करोतेश्च धातोर्यथासंख्यं कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीष-
दादिषु च खल् प्रत्ययो भवति । ईषदाद्यंभञ् भञ्जता । दुराद्यं भवम् । स्वाद्यं-
करो ईषदसो भवता ॥ कर्तृकर्मणोश्च योरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
स्वाद्येन भूयते† ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

ईषदादयोनुवर्तन्ते । कर्तृकर्मणोरिति न स्वयंते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदा-
दिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । ईषत्यानः
सोमो भवता । दुष्यानः । सुषानः । ईषद्दानो गौर्भवता । दुर्दानः सुदानः ॥

श्रुन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्श्रुन्दसि विषये
युच्प्रत्ययो भवति । खलोपवादः । सूपसदबोधिः । सूपसदनमन्तरितम् ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १३० ॥

अन्येभ्योपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्श्रुन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । सुदो-
हनामकृणोदृक्षणे गाम् । सुवेदनामकृणोदृक्षणे गाम् ॥ भाषायां शसियुधि-
दृशिषुषिषुषिभ्यो युच् वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःशासनः । दुर्याधनः । दुर्दमनः ।
दुर्दुर्षणः । दुर्मर्षणः ॥

* अत्र 'खनो भगः पठं चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकरूपेण कुत्र विपठ्यते सो ष-
पाठः, पठमञ्जरीं खनो च चेति चित्कारणमन्यतोऽपि आधनार्थे तेन खलो भगः पठं चेत्यादि
विध्यतोऽप्युक्तत्वात् ।

† स्वाद्येन भूयते इति । प्रमादपाठोपम् । अत्र हि खनभावात्सुषुषदस्य धातोः प्राक्
प्रयोगेण भाव्यं तस्मादाद्येन सुभूयते इति पाठ इति पठमञ्जरी ।

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । व्यञ्जः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यते चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध-
र्हेम् । वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया-
वा भवन्ति । वर्त्तमाने लङित्कारभ्य यावदुक्तादयो बहुलमिति वर्त्तमाने
प्रत्यया उक्तास्ते भूतभविष्यतोर्विधीयन्ते । कदा देवदत्तागतासि । अयमाग-
च्छामि । आगच्छन्तमेव । मां विट् । अयमागमम् एषोऽस्म्यागतः । कदा देव-
दत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विट् । एष गमिष्यामि ।
गन्तास्मि । वत्कारणं सर्वसादृश्यार्थम् । येन विशेषेण वर्त्तमाने प्रत्यया विहिताः
प्रकृत्युपपदोपाधिना तथैवात्र भवन्ति । पत्रमानः । यज्ञमानः । अलंकरिष्णुः ।
सामीप्यग्रहणं किम् । विप्रकर्षविवक्षायां मा भूत् । परुदगच्छत्पाटलपुच्छम् ।
वर्षेण गमिष्यति । यो मन्यते गच्छामीति पदं वर्त्तमाने कालएव वर्त्तते ।
कालान्तरगतवस्तु वाक्याद्ववति । न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेला-
यामुपयुज्यतइति तादृशं वाक्यार्थेन प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणाभिदं नारभ्यते ।
तथा च श्वः करिष्यति वर्षेण गमिष्यतीति सर्वमुपपद्यते ।

भूआशंसायां तवच्च ॥ १३२ ॥

वेत्येव । वर्त्तमानसामीप्यइति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा । अप्राप्तस्य
प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले
आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति । चकारादुर्त्तमानवच्च ।
उपाध्यायश्चेदागमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्य-
गीक्ष्यहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अध्येष्यामहे । सामान्यातिदेशे
विशेषानतिदेशाल्लङ्लिटौ न भवतः । आशंसायामिति किम् । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचनउपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट्
प्रत्ययो भवति । भूतवच्चैत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति ।
क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रं शीघ्रमाहुः त्वरि-
तम् अध्येष्यामहे । नेति वक्तव्ये लृट्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा स्यात् । श्वः
क्षिप्रमध्येष्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनं, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । भूतवच्चैत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्ताधी-
ययी । आशंसे ऽवकल्पये युक्ताधीयीव । आशंसे क्षिप्रमधीयीव ॥

नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटौ विहितौ, तयोरेवं प्रति-
षेधः । अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने ।
क्रियाणां प्रबन्धः सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यं तुन्यजातीयेनाव्य-
वधानम् । यावज्जीवं भृशमचमदात् । भृशमचं दास्यति । यावज्जीवं पुष्पा-
ध्यापिपत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये खल्वपि । येयं पौर्णमास्यति-
क्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोगनानाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममा-
वास्या ऽऽगमिनी एतस्यामुपाध्यायोनीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते । स गां
दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथामाप्तस्याभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं वचनम् ।
भविष्यति काले मर्यादावचने ऽवरस्मिन्प्रविभागे ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न
भवति । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुञ्जात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र
द्विरोदनं भोक्त्यामहे । तत्र सक्तून्यास्यामः । भविष्यतीति किम् । योयमध्या
गत आपाटलिपुञ्जात् तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्र
द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सक्तूनपिबाम । मर्यादावचनइति किम् । योय-
मध्या निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तामहे ।
सक्तूष् पातामः । अवरस्मिन्निति किम् । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुञ्जात्
तस्य यत्परं कौशाभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तामहे । तत्र सक्तून्यातामः । इह
सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन्निति वर्तते । कालमर्यादाविभागे
सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति काले ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । न-
चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः । पूर्वैरेव सित्ते वचनमि-
दमहोरात्रनिषेधार्थम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं संवत्सर आगामी तत्र
यदवरमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येस्यामहे । तत्रौदनं भोक्त्यामहे । भविष्य-
तीत्येव । योयं वत्सरोतीतस्तस्य यदवमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि ।
तत्रौदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं निरवधिकः काल आगामा
तस्य यदवरमावहायव्यास्तत्र युक्ता अध्येतामहे । तत्रौदनं भोक्तामहे । अवर-
स्मिन्नित्येव । परस्मिन्प्रविभागां वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् । त्रिविधमुदा-
हराम् । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः, योयं त्रिंशद्वात्र आगामी

तस्य योवरोर्द्विमासः, योयं त्रिंशदहोरात्र आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । सर्वथा ऽहोरात्रस्पर्शे प्रतिषेधः ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्विभागे विभाषा ऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः । अवरस्मिन्वर्जं पूर्वमनुवर्त्तते । अवरस्मिन्पूर्वण प्रतिषेध उक्तः संप्रति परस्मिन्प्राप्तएव शिक्त्वा उच्यते । योयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतामहे, अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पास्यामः । तत्र सक्तून्यातास्मः । अनहोरात्राणामित्येव । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य यः परः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । भविष्यतीत्येव । योयं संवत्सरोत्तीतस्तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येमहि । तत्रोदनमभुञ्जमहि । मर्यादावचनइत्येव । योयं संवत्सरो निरवधिकः काल आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । तत्र सक्तून्यातास्मः । कालविभागइत्येव । योयमध्वा गन्तव्यत्रापाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे । ओदनं भोक्तास्महे । इति सर्वत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतीत्यनुवर्त्तते । हेतुहेतुमतोरलिङित्येवमादिकं लिङो निमित्तं, तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिर्वृत्तिः क्रियायाः क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यच शकटं पर्याभविष्यत् । यदि कमलक*माह्वास्यच शकटं पर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यंत भवान्मृतेन यदि मत्समीपमागमिष्यत् । भविष्यत्कालविषयमेतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत् तत्र हेतुभूतं च कमलकाह्वानम् । लिङ्गिलिङ्गु बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाह्वास्यच शकटं पर्याभविष्यदिति, हेतुहेतुमतोरमाह्वानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्निमित्ते लङ्क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वण भविष्यति विहितः संप्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति । उताप्योरित्यारभ्य लिङ्निमित्तेषु विधानमेतत् । प्राक्, ततो विकल्पं कथ्यति । दृष्टो मया भवत्युक्तो ऽवार्थी चङ्गम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी,

यदि स तेन दृष्टो ऽभविष्यत् । तदा ऽभोदयत् न तु भुक्तवान् । अन्येन
पथा स गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । वा आ उताप्योः
वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ् नाभिविधौ । उताप्योः समर्थयोरलिङ्गिति वक्ष्यति
प्रागेतस्मात् सूत्रावधेयैदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्गिमित्ते क्रियाति-
पत्तौलङ्का भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति विभाषा कथमि लिङ् च ।
कथं नाम तत्र भवान्वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्योः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुत्सेत्यनर्थोत्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्योःरूपदयो-
धातोर्लिङ् प्रत्यययो भवति । वर्त्तमाने लङ्कृतः कालसामान्ये न प्राप्नोतीति विधी-
यते । कालविशेषविहितांश्चापि प्रत्ययानयं परत्वाद् अस्मिन्विषये बाधते ।
अपि तत्र भवान्वृषलं याजयति, जातु तत्र भवान्वृषलं याजयति । गर्हामहे ।
गर्हो अन्यथामेतत् । लिङ्निमित्ताभावादित् क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथंशब्दउपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्
प्रत्ययो भवति । चक्रात्लट् च । विभाषायहणं यथास्वं कालविषये विहिता-
नामबाधनार्थम् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र भवा-
न्वृषलं याजयति, कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलं याजयिता । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । कथं नाम तत्र
भवान्वृषलमयाजयत् । कथं नाम तत्र भवान्वृषलं याजयांचकार । अत्र लिङ्गि-
मित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र
नित्येनैव लङ्का भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्-लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्तउपपदे गर्हायां गम्यमा-
नायां धातोर्लिङ्-लुटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । लिङ्-लुटौ
लुटो ऽपरिग्रहार्थम् । को नाम वृषलो यं तत्र भवान् याजयेत् । यं तत्र भवा-
न्वृषलं याजयिष्यति । कतरो नाम कतमो नाम यं तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
याजयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ वा लङ् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम
वृषलो यं तत्र भवानयाजयिष्यत् ॥

अनवक्रस्यमर्थयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृप्तिरसंभावना । अमर्षो, उत्तमा । किं
 ऽकिंवृत्ते चोपपदे ऽनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलकारा-
 णामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारश्चिह्नम् । तेन यथासंख्यं
 भवति । अनवकृप्तौ तावत् । नावकल्पयामि । न संभावयामि । न अदृधे, तत्र
 भवान्नाम वृषलं याजयेत् । तत्र भवान्नाम वृषलं याजयिष्यति । को नाम वृषलो
 यं तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । को नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति
 अमर्षे । न मर्षयामि तत्र भवान्वृषलं याजयेत्, याजयिष्यति । को नाम वृषले
 यं तत्र भवान्याजयेत्, याजयिष्यति । भूतविवक्षायां तु क्रियातिपत्तौ वा लङ्
 भवति । भविष्यति नित्यम् । नावकल्पयामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाजयिष्यत् ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लट् ॥ १४६ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति वर्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्त्यर्थे
 अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवकृप्यमर्षयोर्धातोर्लट् प्रत्ययं
 भवति । लिङोपवादः । किंकिल नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति ।
 नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । भवति नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्य-
 ति । विद्यते नाम तत्र भवान्वृषलं याजयिष्यति । न अदृधे । न मर्षयामि
 लिङ्मित्तमिह नास्ति तेन लङ् भवति ॥

जातुयदर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । जातु यदित्येतयो रूपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 त्म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटो ऽपवादः । जातु तत्र भवान्वृषलं
 याजयेत् । यन्नाम तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । न अदृधे, न मर्षयामि ॥
 यदर्लिङ्विधाने यदायद्वोरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ यदा भवद्विधः तच्चिद्यं
 येत् । यदि भवद्विधः तच्चिद्यं याजयेत् । न अदृधे, न मर्षयामि । क्रियातिप-
 भूते वा लङ्, भविष्यति नित्यम् ॥

यज्ञयत्रयोः ॥ १४८ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयो रूपपदयोरनवकृप्यमर्षयोर्धा-
 त्म्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोपवादः । योगविभाग उत्तरार्धे
 यथासंख्यं नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं
 याजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

अनवकृप्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । गर्हा निन्दा कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । यत्र
 यत्र इत्येतयो रूपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् ।

लकाराणामपवादः । यच्च तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान् वृष-
लं याजयेद् अद्भो वृद्धः सन् ब्राह्मणः, गर्हामहे । अहो अन्याप्यमेतत् । क्रिया-
तिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्येव । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुतं विस्मयनीयम् । यच्चयत्र-
योऽपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणा-
मपवादः । यच्च तत्र भवान्वृषलं याजयेत् । यत्र तत्र भवान्वृषलं याजयेत् ।
आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथायथं लङ् भवति ॥

शेषे लुङ्यदौ ॥ १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्य-
माने धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । यदिशब्दश्चेत् प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामप-
वादः । आश्चर्यं चित्रमद्भुतम् । अन्यो नाम पर्वतमारोह्यति । अधिरो नाम व्याक-
रामध्येष्यते । अयदाविति किम् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । यदि सो ऽधी-
यीत । लिङ्गमिप्ताभावादिह लङ् भवति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकारा-
णामपवादः । बाढमित्यस्मिन्नर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्यात् । अपि
कुर्यात् । उताधीयीत । अप्यधीयीत । बाढमध्येष्यतइत्यर्थः । समर्थयोरिति
किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि द्वारं धास्यति । प्रश्नः प्रच्छादनं च
गम्यते । उताप्योरिति विकल्पो निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेषु लिङ्गमिप्ते
क्रियातिपत्तौ नित्यं लङ् । भविष्यति तु सर्वत्रैव नित्यः ॥

कामप्रवेदने ऽकच्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छा ऽभिलाष इत्यनयो-
न्तरम् । तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमाने ऽकच्चित्युपपदे धातो-
र्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । कामो मे भुञ्जीत भवान् ।
अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चतीति किम् ।

कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद*त्सुं पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥

संभावेनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

* माराविदेति मुकुविशेषस्य संज्ञा, पार्वत्यपि मुकुत्येव वा विविधेति पदमज्जर्यम् ।

लिङित्येव । संभावनं, क्रियासु योग्यताध्यवसानं शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्संभावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोगद्वयलमो विशेषणं, सिद्धुश्चेदलमो ऽप्रयोगः क्व चासौ सिद्धुः । यत्र गम्यं चार्था न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे संभावनेपाधिकेर्थे वर्त्तमानाद्वातेर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्वाणपाकं भुञ्जीत । अलमिति किम् । विदेशस्यायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यामाम् । सिद्धाप्रयोगइति किम् । अलं देवदत्ता हस्तिनं हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते च भविष्यति नित्यं लङ् भवति ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनेलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगइति सर्वमनुवर्त्तते । संभावनमुच्यते स संभावनवचनः । संभावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् । अत्रकल्पयामि भुञ्जीत भवान् । भुञ्जीत भवान् । भोक्ष्यते भवान् । अयदीति किम् । संभावयामि यदुञ्जीत भवान्

हेतुहेतुमतेर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थं वर्त्तमानाद् धातेर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यायाच शकटं पर्याभवेत् यदि कमलकमाहूयेच शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याभवनं मत् । विभाषा चायमिष्यते । भविष्यति च काले । तेन लङ्पि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषायहणं तावदनन्तरमेवावर्त्तते । लिङिति वर्त्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह भवति । हन्तीति पलायते । वर्षतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति ।

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातेर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्ता भवान् । कामसे प्रार्थये ॥ कामपवेदनइति शक्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्कृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्विति किम् । देवदत्तं भुञ्जानामि च्छति यज्जदत्तः । इह कस्माच्च भवति । इच्छन्करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।
भुञ्जीयेतीच्छति । अधीयीयेतीच्छति । क्रियातिपत्तौ लङ् भवति * ॥

इच्छार्थभ्यां विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थभ्यां धातुभ्यां वर्तमाने काले विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति ।
लटि प्राप्ते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उश्यात् । कामयेत् । कामयेत् ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् ।
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । संप्रश्नः संप्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्या-
दर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च
प्रत्ययार्थविशेषणम् । विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ
तावत् । कटं कुर्यात् । ग्रामं भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान्भुञ्जीत ।
इह भवानासीत । आमन्त्रणे । इह भवानासीत । इह भवान्भुञ्जीत । अधीष्टे ।
अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानुपनयेत् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याक-
रणमधीयीय । प्रार्थने । भवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीयीय ।

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः ।
विधौ तावत् । कटं तावद्वयान्करोत् । ग्रामं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे ।
अमुत्र भवानास्ताम् । अमुत्र भवान्भुङ्क्षाम् । आमन्त्रणे । इह भवान् भुङ्क्षाम् ।
अधीष्टे । अधीच्छामो भवन्तम् माणवकं भवानध्यापयतु । माणवकं भवानु-
पनयताम् । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमध्यै । प्रार्थने । भवति मे
प्रार्थना व्याकरणमध्यै । हन्तेऽध्यै ॥

प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रेषः । कामचाराभ्यनुज्ञानमतिसर्गः । निमित्तभूतस्य कालस्याव-
सरः प्राप्तकालता । एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकारा-
ल्लोट् च । भवता कटः करणीयः । कर्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् कर्तव्यः ।
करोतु कटं भवानिह प्रेषितः । भवानतिसृष्टः । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे ।
किमर्थं प्रेषादिषु कृत्या विधीयन्ते, न सामान्येन भावकर्मणोर्विहिता इव, ते
प्रेषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहितेनानेन लोट् आध्यन्ते । वाच-
कविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति स्वधिकारात्परं वाचकवि-

धिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रेषयोः को विशेषः । केचिदाहुः । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रेष इति ॥

लिङ् चार्द्धमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादयो वर्तन्ते । प्रेषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाद्वा-
तोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यप्राप्तं च । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपरिमुहूर्तस्य
भवता खलु कटः कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः । भवान्खलु कटं कुर्यात् । भवा-
न्खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानतिष्ठः । भवान्प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिष्वर्ध्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्दउपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेषु
ऊर्ध्वमौहूर्तिकेर्ध्वं वर्तमानाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्गन्यानामपवादः
ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्वान्कटं करोतु स्म । यामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्मइति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्दउपपदे ऽधीष्टे गम्यमां
धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङापवादः । अङ्गं स्म राजन्माणवकमध्यापय
अङ्गं स्म राजचरिहोत्रं जुहुहि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिष्वपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला
भोक्तुम् । इह कस्माच्च भवति । कालः पचति भूतानीति । प्रेषादिष्वह-
मिहाभिसंबध्यते । इह कस्माच्च भवति । कालो भोजनस्य । वासरूपेण
त्युङि भवति । उक्तमिदं स्थयधिकारात्परञ्च वासरूपविधिरनित्य इति ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोनवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति । तुमुनोपवादः । कालो यदुञ्जीत भवान् । समयो यदुञ्जीत भवान् ।
वेला यदुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः । तद्योग्यः । अर्हं कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्य-
तृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । शस्त्रा ।
वहनीया । भवान् खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहतु । भवाने-
तदर्हदिति । अथ कस्मादर्हं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विधि-
तत्त्वादर्हं भविष्यन्ति । योयमिह लिङ्गिधायते, तेन बाधा मा भूदिति ।
शस्त्ररूपविधिश्चानित्यः ॥

आवश्यकधर्मण्योर्योनिः ॥ १७० ॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । उपाधिरयं नोपपदम् । अवश्यंभावविशिष्टे
आधर्मण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्योनिः प्रत्ययो भवति । अवश्यंकारी ।
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । आधर्मण्यं खल्वपि । शतंदायी । सहस्रंदायी ।
निष्कंदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकधर्मण्योर्यिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकारश्च प्रत्यया आवश्यक-
धर्मण्ययोर्धाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्यं कटः कर्तव्यः ।
अवश्यं करणीयः । अवश्यं कार्यः । अवश्यं कृत्यः । आधर्मण्यं । भवता शतं
दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थमिदम् । यावता सामान्येन विहिता अस्मि-
न्नापि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन णिनिना बाधेरन् । कर्तरि णिनिः ।
भावकर्मणोः कृत्याः । तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः । तत्र के चिदाहुः । भव्यगेया-
दयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्तदहोदाहरणमिति ॥

शक्लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्कोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो
भवति । चकारात्कृत्याश्च । भवता खलु भारो वोढव्यः । वहनीयः । वाह्यः ।
भवान् खलु भारं वहते । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्गा
बाधा मा भूदिति ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः । अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं
चेत् । आशीर्विशिष्टे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययो भवतः । चिरं ज्ञाया-
द्वान् । चिरं जीवतु भवान् । आशिषीति किम् । चिरं जीवति देवदत्तः ॥

क्त्विक्तौ च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिषीत्येव । आशिषि विषये धातोः क्त्विक्तौ प्रत्यत्यो भवतः समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । तनुतात् तन्तिः । सनुतात् सातिः । भवतात् भूतिः ।
मनुतात् मन्तिः । क्तः खल्वपि । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः
क्तः पुनरुच्यते क्त्विक्वा बाधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः न क्त्विक्वीर्धश्चेति ॥

माङ्गि लुङ् ॥ १७५ ॥

माह्वयपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत् । मा दार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति । असाधु-
त्वायम् । के चिदाहुः । अङ्गिदपरो माशब्दे विद्यते तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १०६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराम् लङ् च ।
मा स्म करोत् । मा स्म कारीत् । मा स्म हरत् । मा स्म हारोत् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां संबन्धो धातुसंबन्धः । विशेषणवि-
शेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
अग्निष्टोमयाज्यस्य पुष्टो जनिता । कृतः कटः स्त्रो भविता । भावि कृत्यमा-
सीत् । अग्निष्टोमयाज्रीति भूतकालः, जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः
कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष-
कालमनुद्ध्यते, तेन विपर्ययो न भवति । प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमभा-
स्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्विधा धातुसंबन्धे सति कालभेदे साधवो
यथा स्युरिति । गोमानासीत् । गोमान्भविता । गावो विद्यन्तेत्येति वर्तमान-
विहितो प्रतुवासीद् भवितेति संबन्धादतीति भविष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पानःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चेतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्भातोर्लोट् प्रत्ययो
भवति, सर्वेषु कालेषु, सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्ये-
तावादेशौ भवतः, तद्ध्रस्वाभिविनस्तु वा भवतः । योगविभागेन कर्तव्यः ।
क्रियासमभिहारे लोट् भवति । ततो लोटो हिस्वौ । लोट् इत्येव । लोट् धर्मोऽसौ
हिस्वो भवत इत्यर्थः । तेनात्मनेपदपरस्मैपदत्वं भेदेनावतिष्ठते तिङ्स्व च
भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । लुनी-
हिलुनीहीत्येव त्वं लुनासि । युवां लुनीथः । यूयं लुनीथ । अथ वा लुनीत-
लुनीतेत्येव यूयं लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं
लुनीमः । भूते । लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ।
एवं मध्यमोत्तमयोः द्वाहार्यम् । भविष्यति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लविष्यति ।
लविष्यतः । लविष्यन्ति । एवं मध्यमोत्तमयोः द्वाहार्यम् । अधीष्वाधीष्येत्येव-

यमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । अधाष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधी-
याथे । यूयमधीष्वे । अथ वा अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधाष्वे-
त्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । एवं सर्वेष्वेव लकारेद्वादाहार्यम् ।
क्रियासमभिहाराभिष्यक्तौ द्विर्वचनमयं लोहपेक्षते क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति ।
यङ्प्रत्ययः पुनरस्मिन्नेवार्थे विधीयमानः स्वयमेव शक्तत्वाच्चापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चये ऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाधाहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्वातोतरन्यत-
रस्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो हिस्वावादेशो भवतः । तद्ध्वभाविन-
स्तु वा भवतः । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्यात्यपिधानमटेत्येवायमटति ।
इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्यात्यपिधानमटेत्येव त्वम-
टसि । युवामटथः । यूयमटथ । अथ वा भाष्ट्रमटत मठमटत खदूरमटत स्यात्यपि-
धानमटतैत्येव यूयमटथ । भाष्ट्रमट मठमट खदूरमट स्यात्यपिधानमटेत्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः । अथ वा भाष्ट्रमटति मठमटति खदूरमटति
स्यात्यपिधानमटति इत्येवायमटति । इमावटतः । इमे ऽटन्ति । भाष्ट्रमटसि
मठमटसि खदूरमटसि स्यात्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि । युवामटथः ।
यूयमटथ । भाष्ट्रमटामि मठमटामि खदूरमटामि स्यात्यपिधानमटामित्येवाहम-
टामि । आवामटावः । वयमटामः कृन्द्ोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधी-
ष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे ऽधीयते । कृन्द्ोधीष्व व्याकरणमधीष्व
निरुक्तमधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीष्वे । अथ वा कृन्द्ो-
धीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीध्वमित्येव यूयमधीष्वे । कृन्द्ोधीष्व व्याक-
रणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे । अथ
वा व्याकरणमधीते कृन्द्ोधीते निरुक्तमधीते इत्येवायमधीते । इमावधीयाते ।
इमे ऽधीयते । कृन्द्ोधीषे व्याकरणमधीषे निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे । युवा-
मधीयाथे । यूयमधीष्वे । कृन्द्ोधीये व्याकरणमधीये निरुक्तमधीयइत्येवाहम-
धीये । आवामधीवहे । वयमधीमहे ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्लौड्विहि-
तस्य एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ।
यथाविध्यर्थं तु वचनम् । तथा चैवादाहृतम् । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।
हिनसीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः ।

आदानं भुङ्क्त्व सक्तून्निब धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनि-
वृत्त्यर्थं वचनम् । लाघवं च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भाष्ट्रमट मठमट
सदूरमट स्यात्पिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदात् क्रियाभेदे सति
सामान्यवचनता सम्भवत्येव ॥

कृन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसंबन्धे इत्येव । कृन्दसि विषये धातुसंबन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्-
लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । तेनान्येपि लकारा यथायथं
भवन्ति । लुङ् । शकलाङ्कुष्ठकोकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । लङ् । अग्निमदा
होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्या म्रियते ॥

लिङर्थे लेट् ॥ ७ ॥

कृन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्त्तते । लिङर्थे यत्र लिङ्निधीयते विध्यादिहेतु-
हेतुमतोलिङित्येवमादिस्तत्र कृन्दसि विषये ऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति ।
जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । नेता नेषत् । तक्षिषत् । पताति दिव्युत् ।
उदधिं व्याधयाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं, कर्त्तव्यं पणबन्धः । यदि मे भवानिदं कुर्याद्
अहमपि भवतइदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्क उत्पत्ता आशङ्का ।
उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां कृन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति । उप-
संवादे । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहायुहान्तै इति । मद्देवत्या-
न्येव वः पात्रायुच्यान्तै । आशङ्कायां च । नेन्विह्स्यायन्तो नरकं पताम । जिह्सा-
क्षरणेन नरकपात आशङ्क्यते । लिङर्थेणवायं नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रे ऽन्य-
तरस्यामिति वर्त्तते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्-

शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

कृन्दसीत्येव । तुमुनो ऽर्थस्तुमर्थः । तत्र कृन्दसि विषये धातोः सया-
दयः प्रत्यया भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते । वचनसामर्थ्यात् । ताव-
दयं कर्त्तुमपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुन्नादिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः
स्वार्थं भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भाव एव । से । वसे रायः । सेन् । ता वामि-
रधानाम् । असे । असेन् । कृत्स्व दत्ताय जीवसे । स्वरं विशेषः । कसे । कसेन् ।
प्रेषे भगाय । अयसे । अध्ये । अध्येन् । कर्मण्युपाचरध्वै । स्वरं विशेषः । क-
ध्वै । इन्द्राग्नी आहुध्वै । कध्वैन् । अयध्वै । शध्वै । शध्वैन् । पिबध्वै । पब-

मादयथे । तवै । सोममिन्द्राय पातवै । तवेह् । दशमे मासि सूतवे । तवेन् ।
स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अथ्यथिष्यै ॥ १० ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । प्रयै रोहिष्यै अथ्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते
कृन्दसि विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रत्ययः । प्रयै देवेभ्यः । प्रयातुम् । रुहेः
इष्येप्रत्ययः । अपामोषधीनां रोहिष्यै । रोहणाय । व्यथेर्नःपूर्वस्य इष्येप्रत्ययः ।
अथ्यथिष्यै । अथ्यथनाय ॥

दृशे विश्वे च ॥ ११ ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । दृशे विश्वे इत्येतौ कृन्दसि विषये निपात्येते । दृशेः
के प्रत्ययः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । द्रष्टुम् । विश्वे त्वा हरामि । विख्यातुम् ॥

शक्ति णमुत्कमुलौ ॥ १२ ॥

कृन्दसीत्येव । शक्तातौ धातावुपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थे णमुत्कमुल
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । शकारो वृद्धयर्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।
लकारः स्वरार्थः । अग्निं वै देवा विभाजं नाशकुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अप-
लुपं नाशकुवन् । अपलोप्तुमित्यर्थः ॥

ईश्वरे तोसुन्कमुनौ ॥ १३ ॥

तुमर्थे कृन्दसीत्येव । ईश्वरशब्दउपपदे कृन्दसि विषये तुमर्थे धातो-
स्तोसुन्कमुन्प्रत्ययौ भवतः । ईश्वरोभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः । ईश्वरो
विलिखः । विलिखितुमित्यर्थः । ईश्वरो वितृदः । वितर्दितुमित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

कृन्दसीत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे कृन्दसि विषये
तवै केन् केन्य त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अन्येतवै । अन्येतव्यम् । परिधातवै ।
परिधातव्यम् । केन् । नावगाहे । नावगाहितव्यम् । केन्य । दिदृत्तेण्यः । शुश्रू-
षेण्यः । दिदृत्तितव्यम् । शुश्रूषितव्यम् । त्वन् । कर्त्तव्ये हविः । कर्त्तव्यम् । तुमर्थे
कृन्दसीति सयादिसूत्रेपि तवै विहितः । तस्य तुमर्थोदन्यत्र कारके विधिद्वन्द्वः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

कृत्यार्थे कृन्दसीत्येव । अवपूर्वोच्चाक्षिह् एषप्रत्ययो निपात्यते । नाव-
चक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

भावलक्षणे स्थेणकृञ् वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥

कृत्यार्थेति निवृत्तम् । तुमर्थेति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्ष-
णग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यश्च-

न्दसि विषये तुमर्थं तोसुन्यत्ययो भवति । आ संस्थातोर्वेद्यां सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । इण् । पुरा सूर्यस्योदेताराधेयः । कृञ् । पुरा वत्सा-
नामपाकर्त्ताः । वदि । पुरा प्रवदितोऽरग्नौ प्रहोतव्यम् । चरि । पुरा प्रचरितो-
राग्नीध्रे होतव्यम् । हु । आ होतोरप्रमत्तस्तिष्ठति । तमि । आ तमित्रोरा-
सीत । जनि । आ विजनितोः संभवामेति ॥

सुपितृदोः कसुन् ॥ १० ॥

भावलक्षणे कृन्दसीति वर्त्तते । सुपितृदोऽर्द्धात्वोर्भावलक्षणार्थे वर्त्तमान-
योऽकृन्दसि विषये तुमर्थं कसुन्यत्ययो भवति । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्
शिन् । पुरा जर्तृभ्य आर्तृदः ॥

अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ १८ ॥

कृन्दसि भावलक्षणवति सर्वं निवृत्तम् । अलं खलु इत्येतयोः प्रतिषे-
धवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा । अलं खले हृदित्वा । अलंखल्वारिति किम् । मा
कार्णः । प्रतिषेधयोरिति किम् । अलंकारः । प्राचांयहणं विकल्पार्थम् । अलं
रोदनेन । वासरूपविधिश्चेत्पूजार्थम् ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

क्त्वा तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्त्तमानादुदीचामाचार्याणां
मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति । अपमित्य याचते । अपमित्य हरति । अपूर्वकाल-
त्वादप्राप्तः क्त्वा विधीयते । उदीचांयहणासु यथाप्राप्तमपि भवति । याचित्वा
ऽपमयते । कृत्वा ऽपमयते । मेढः कृतात्वस्यायं निर्देशः कृतो ज्ञापनार्था नानुव-
न्धकृतमनेजन्तत्वमिति, तेन दाधा ध्वदाक्षिति द्वौपि प्रतिषेधा भवति ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परावराभ्यां योगः परावरयोगः । परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण
च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । परेण तावत् । अप्राप्य नदीं पर्वतः
स्थितः । परनदीयोगेन पर्वतो विशेष्यते । अपरयोगे । अतिक्रम्य तु पर्वतं नदी
स्थिता । अवरपर्वतयोगेन नदी विशिष्यते ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

समानः कर्त्ता ययोर्द्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धारतोः
क्त्वा प्रत्ययो भवति । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविशचितत्वात् समानकर्तृकता ।
भुक्त्वा व्रजति । पीत्वाव्रजति । द्विवचनमतन्वम् । खात्वा पीत्वा भुक्त्वा
व्रजति । समानकर्तृकयोरिति किम् । भुक्त्वति ब्राह्मणे गच्छति इति

दत्तः । पूर्वकाले इति किम् । व्रजति च जल्पति च ॥ आस्यं व्यादाय स्वापति
समीत्य हसतीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ * ॥

आभीक्ष्ण्ये णामुल् च ॥ २२ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेयं वर्तमानाद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
चकारात् त्वा च । द्विर्वचनसहितौ त्वाणमुलावाभीक्ष्ण्यं व्योतयतः न
केवलौ । आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इत्युपसंख्यानार्हं द्विर्वचनम् । भोजंभोजं व्रजति ।
भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । पायंपायं व्रजति ॥

न यदनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्दउपपदे धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययो न भवतो ऽनाकाङ्क्षे वाक्ये ।
यच्च ते पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किं विदाकाङ्क्षतरति । णमुलनन्तरः, त्वा
तु पूर्वसूत्रविहितोपि प्रतिषिध्यते । यदयं भुङ्क्ते ततः पचति । यदयमधीते ततः
ज्ञेते । अनाकाङ्क्ष इति किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति अधीतएव ततः परम् ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अप्राप्तविभाषेयम् । आभीक्ष्ण्यइति नानुवर्तते । अये प्रथमं पूर्वं इत्ये-
तेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः त्वाणमुलौ प्रत्ययो विभाषा
भवतः । अये भोजं व्रजति । अये भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं
भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । विभाषाग्रहणमैताभ्यां
मुक्ते लडादयोपि यथा स्युः । अये भुङ्क्ते ततो व्रजति । ननु च वासरूप इति
भविष्यति, त्वाणमुलौ यच्च सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीत्येतदनेन
ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ण्ये लडादयो न भवन्ति । उपपदसमासः कस्माच्च क्रियते । उक्तं
तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमेव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्समस्यते नान्यदिति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृजो धातोः खमुज् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने ।
चोरंकारमाक्रोशति । चोरोसि दयुरसि इत्याक्रोशति । चोरंकारमाक्रोशंवा-
दनार्थमेव न त्वसौ चोरः क्रियते ॥

स्वादुमि णामुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कृज इति वानुवर्तते । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् ।
स्वादुर्षेषूपपदेषु कृजो णामुल् प्रत्ययो भवति । स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संरक्षंकारं
भुङ्क्ते । लवणंकारम् । स्वादुमीति मकारान्तनिपातनमीकाराभावाच्च, स्वन्त-
स्यापि मकारार्थे दीर्घाभावार्थे च । अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं

भुङ्क्ते । वासरूपेण तत्रापि भवति । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । तुमर्षाधिकाराच्च सर्वेषु भावे प्रत्ययाः । यद्येवं स्वादुंकारं भुङ्क्ते देवदत्त इति णमुला कर्तुर-
नभिहितत्वात्कर्तरि कस्मात्तृतीया न भवति । भुजिप्रत्ययेनाभिहितः कर्ता ।
न चास्मिन्प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोर्भेदो विवक्ष्यते । समानकर्तृत्वं हि विरुध्यते ।
प्रधानशक्त्यभिधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते ॥

अन्यथैवंकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृज इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृजो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयो-
गश्चेत्करोतेर्भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोगः । निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमर्हतीति
एवमेव प्रयुज्यते । अन्यथा भुङ्क्तइति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारं भुङ्क्तइति
गम्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं भुङ्क्ते । कथंकारं भुङ्क्ते । इत्थंकारं
भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोग इति किम् । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृजो
णमुल् प्रत्ययो भवति असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । * यद्यसूयन्पृच्छति प्रति-
वक्ति तत्र प्रतिवचनं, यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं किं तवानेन । असूया-
प्रतिवचनइति किम् । यथा कृत्वा ऽहं भोक्ष्ये तथा त्वं द्रव्यसि । सिद्धाप्रयोग
इत्येव । यथा कृत्वा ऽहं शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ २९ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टे ऽर्थे दृशिविदोर्द्वौत्वोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । कन्यादर्शं वरयति । यायाः कन्याः पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदं भोजयति । ययं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तान्-
बान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्यइति किम् । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

यावच्छब्दउपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्वेदं
भुङ्क्ते । यावद्वलभते तावदुङ्क्तइत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति
तावदधीतइत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
चर्मचूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणजलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, क्लोपश्चास्य पूरयते-
रन्यतरस्यां भवति समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणमियत्ता गम्यते । गोष्यदपूरं वृष्टो
देवः । गोष्यदग्रं वृष्टो देवः । सातापूरं वृष्टो देवः । सीताग्रं वृष्टो देवः । अस्यग्रहं
किमर्थम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाबिलपूरं वृष्टो देवः । मूषिकाबिलग्रम् ॥

चैले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कर्मणि इत्येव । क्लयी शब्दे उन्दने च । अस्मात्पयन्ताद्वातोश्चैलार्णेषु
कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलक्लोपं वृष्टो
देवः । वस्त्रक्लोपं, वसनक्लोपम् ॥

निमूलसमूयोः कषः ॥ ३४ ॥

कर्मणीत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कषेर्द्वातोर्ण-
मुल् प्रत्ययो भवति । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं कष-
तीत्यर्थः । इतः प्रभृति कषादीन्यान्वत्यति तत्र कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगो
इति ॥

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ ३५ ॥

कर्मणीत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो
भवति । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेषं पिनष्टि । चूर्णं पिन-
ष्टीत्यर्थः । रूक्षपेषं पिनष्टि । रूक्षं पिनष्टीत्यर्थः ॥

समूला कृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासं-
हन् कृज् ग्रह इत्येतेभ्यो धातूभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघातं हन्ति ।
समूलं हन्तीत्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवघातं युहति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करणउपपदे हन्तेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति ।
पादघातं भूमिं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणामिति णमुलं वक्ष्यति ।
अहिंसार्थीयमारम्भः । नित्यसमासार्थं वा यथाविध्यनुप्रयोगार्थश्च ॥ पूर्वविप्रति-
षेधेन हन्तेर्हिंसार्थस्यापि प्रत्ययोनैवेत्यते ॥ असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

क्षेहने पिषः ॥ ३८ ॥

करणइत्येव । क्षिप्तये येन तत् क्षेहनम् । क्षेहनवाचिनि करणउपपदे
पिषेर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । तैलेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

करणादित्येव । हस्तइत्यर्थग्रहणम् । वर्त्तिर्ग्रह्यन्तः । हस्तवाचिनि करण-
उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेस्व गामुन् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्त-
यति । करवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । ग्रहेः खल्वपि । हस्तेन गृह्णाति । हस्ता-
गृह्णाति । करयाहम् । पाणिनाहम् ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

करणादित्येव । स्वइत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुत्रेधातोर्णमु-
त्प्रत्ययो भवति । आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्णाति । अन्न-
पोषम् । गोपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । धनपोषम् । रौपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्द्वातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं बध्ना-
ति । छूटबन्धं बध्नाति । मुष्टिबन्धं बध्नाति । चोरकबन्धं बध्नाति । चोरके
बध्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये बध्नातेर्द्वातोर्णमुत्प्रत्ययो भवति । क्रौञ्चबन्धं बध्नाति ।
मयूरिकाबन्धं बध्नाति । मयूरिकाबन्धं बध्नुः । अट्टालिकाबन्धं बध्नुः । बन्धवि-
शेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्ग्रथासंख्यं नशिवहोर्द्वात्वोर्णमुत्प्र-
त्ययो भवति । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरु-
षेणो भूत्वा वहतीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् । जीवेन नष्टः । पुरुषेणोठः ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्द्वात्वोर्णमुत्प्र-
त्ययो भवति । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । ऊर्ध्वं शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूर्णं पूर्यते । ऊर्ध्वं
पूर्यतइत्यर्थः ॥

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयते ऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातो-
र्णमुत्प्रत्ययो भवति । घृतनिधायं निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुव-
र्णनिधायं निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खल्वपि । अत्रकनाशं नष्टः ।
अत्रकव नष्टः । वृडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारभ्य कषादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति स एवानु प्रयोक्तव्यः । ननु धातुसंबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव, यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दंश दशने । अस्माद्वातोर्णमुल्पूर्वात्तृतीयान्तउपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । आर्द्रकोपदंशम् । आर्द्रकेणोपदंशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासस्तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति । मूलकादि चोपदंशः कर्म । भुजः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे वासरूपविधिना तत्रापि भवति । मूलकेनोपदस्य भुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोग-धातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । चोरं दण्डेनोपहत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिमुख्यते । उपपूर्वभ्यः पीडरुधकर्षभ्यः सप्तम्यन्तउपपदे चकारात्तृतीयान्तउपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्व-योःरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्यापयति । ब्रजे उपरो-धम् । ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संशुद्धाति । पाण्युपकर्षम् । पाणि-नोपकर्षम् । कर्षतेरितं ग्रहणं न कृषतेः ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समासत्तः सचिकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केशबाहं युद्धन्ते । केशेषु बाहम् । केशैर्बाहम् । हस्तबाहम् । हस्तेषु बाहम् । हस्तै-र्बाहम् । युद्धसंरम्भादत्यन्तं सचिकृष्यन्तइत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामः दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्द्वातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्युक्नुलोत्कर्षं सचिकृषां विनिति । द्युक्नुले उत्कर्षं, द्युक्नुलेनोत्कर्षम् । अ्युक्नुलोत्कर्षम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादानउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थायं धावति । शय्यायाउत्थाय । एवं नाम त्वरते यदवश्यं कर्त्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमाद्रियते । रन्ध्रापकूपं पयः पिबति । भ्राष्ट्रापकूपमपूपान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टियाहं युध्यन्ते । यष्टिं याहम् । लोष्टयाहम् । लोष्टं याहम् । एवं नाम त्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्रियते । लोष्टादिकं यत्किं विदासचं तद् एह्णाति ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अक्षिनि काणं जल्पति । भूवित्तेपं कथयति । अध्रुवइति किम् । उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यस्मिच्चङ्गे किंचेऽपि प्राणी न म्रियते तदध्रुवम् । अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्ग द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्तउपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिक्लेशः सर्वतो बाधनम्, दुःखनम् । उरःपेषं युद्यन्ते । उरःप्रतिपेषं युद्यन्ते । शिरःपेषम् । शिरःप्रतिपेषम् । कृत्स्नमुरः पीडयन्तो युध्यन्ते । ध्रुवार्थायमारम्भः ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्तउपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने । विश्यादिभिः क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां संबन्धो व्याप्तिः । तात्पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहानुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेत्रयोक्तत्वाच्चित्ययीप्सयोरिति द्विवचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विवचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथा च वक्ष्यति । सुप्सु वीप्सा, तिङ्क्षु नित्यतेति । गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति । गेहानुप्रपातमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेह-

मवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् । गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाभीक्ष्ण्ये णमुल्लिखित एव । आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव । किमर्थमुनरासेवायां णमुल्लिख्यते । त्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, दृष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम् । उपपदसमासः पक्षे यथा स्यात् । तेन हि सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामित्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः, क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपप-
देषु णमुत्प्रत्ययो भवति । दृष्टाहत्यासं गाः पाययति । दृष्टमत्यासं गाः पाय-
यति । अहत्यासं गाः पाययति । दृष्टतर्षं गाः पाययति । दृष्टं तर्षं गाः
पाययति । अत्यसनेन तर्षणेन च गत्रां पानक्रिया व्यवधीयते । विच्छिद्यते ।
अद्य पाययित्वा दृष्टमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृषोरिति किम् ।
दृष्टमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरइति किम् । अहरत्यस्येषून् गतः । न गतिर्व्य-
वधीयते । कालेष्विति किम् । योजनमत्यस्य गाः पाययति । अध्वकर्मकम-
त्यसने व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्तउपपदे आदिशेषदेश्च धातो-
र्मुत्प्रत्यया भवति । नामादेशमावष्टे । नामयाहमावष्टे ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः स्क्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

* अव्ययउपपदे ऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः तत्वाद्यमुलौ भवतः ।
ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्याचते । नीचैः कृत्या ।
नीचैःकारम् । उच्चैर्ब्राम प्रियमाख्येयम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि
वृषलोच्चैः कृत्याचते । उच्चैः कृत्या । उच्चैः कारम् । नीचैर्ब्रामाप्रियमाख्येयम् ।
अयथाभिप्रेताख्यानइति किम् । उच्चैः कृत्या ऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति ।
तत्वाद्यहं किम् । यात्रता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण तत्वा भवतीत्यु-
क्तम् । समासार्थं वचनम् । तथा च तत्वा चेत्यस्मिन्सूत्रे तृतीयाप्रभृतीन्यन्त-
रस्यामिति वर्त्तते । णमुल्लिख्यते पुनर्वर्णमुल्लिख्यं तुल्यकृतत्वज्ञापनार्थम् ।
तेनोत्तरं द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

तिर्यक्शब्दउपपदे कृजः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने ।
 अपवर्गः समाप्तिः । तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं गतः ।
 समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गदिति किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः । तिर्यचीति
 शब्दानुकरणम् । न च प्रकृतिवदनुकरणेन भवितव्यम् । अनुक्रियमाणरूपवि-
 नाशप्रसङ्गात् । एतदोश्, अदसोमादिति ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥

तस्प्रत्ययो यतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे कर्तो-
 भवतिश्च धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । अस्वरित-
 त्वात् । मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं गतः । एष्टतःकृत्य गतः ।
 एष्टतः कृत्वा गतः । एष्टतःकारं गतः । मुखतोभूय तिष्ठति । मुखतो भूत्वा
 तिष्ठति । मुखतोभावं तिष्ठति । एष्टतोभूय गतः । एष्टतो भूत्वा । एष्टतोभावम् ।
 स्वाङ्गदिति किम् । सर्वतः कृत्वा गतः । तस्यहणं किम् । मुखीकृत्य गतः । मुखी-
 भूय गतः । प्रत्ययसहणं किम् । मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

नार्था धार्थश्च प्रत्ययो यस्मात्स एवमुच्यते । नाधार्थप्रत्यये शब्दे
 च्यर्थेउपपदे कृभ्वोर्धात्वोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा
 गतः, नानाकृत्य गतः । नाना कृत्वा गतः । नानाकारं गतः । विनाकृत्य गतः ।
 विना कृत्वा गतः । विनाकारं गतः । नानाभूय गतः । नाना भूत्वा गतः ।
 नानाभावं गतः । विनाभूय गतः । विना भूत्वा गतः । विनाभावं गतः । द्विधा-
 कृत्य गतः । द्विधाकारं गतः । द्विधा कृत्वा गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा
 भूत्वा गतः । द्विधाभावं गतः । द्वैधंकृत्य गतः । द्वैधं कृत्वा गतः । द्वैधंकारं
 गतः । द्वैधंभूय गतः । द्वैधं भूत्वा गतः । द्वैधंभावं गतः । प्रत्ययसहणं किम् ।
 द्विरक् कृत्वा । एष्टक् कृत्वा । च्यर्थेदिति किम् । नाना कृत्वा काष्ठानि गतः ।
 धार्थमर्थसहणं, ना पुनरेक एव विनञ्भ्यां नानाजाविति ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूष्णीशब्दउपपदे भवतेर्द्वौतोः त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूष्णीभूय ।
 तूष्णी भूत्वा । तूष्णीभावम् । भूयहणं कृजो निवृत्त्यर्थम् ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वक्शब्दउपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये त्वाणमुलौ भवतः । आनुलो-
 म्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं परचित्तानुविधानम् । अन्वभूयास्ते । अन्वभूत्वास्ते ।
 अन्वभावमास्ते । आनुलोम्यदिति किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति ॥

शकधूपजाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्य- र्थेषुतुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियाद्यौपपदार्थायमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृष्णोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । ग्लायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खत्वपि । अस्ति भोक्तुम् । भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् । अलं कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्यदृष्टमनलमर्थम् । शक्यमेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

ह्रस्वजकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामर्थशेषः । तत्र येष्वर्थादेशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते । अर्थाकाङ्क्षित्वात् । न ख्युनादिवाक्येषु । साक्षादर्थनिर्द्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षित्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । ग्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राध्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तकलर्था इति भावकर्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्यः पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेनेति वा । गेयो माणवकः साक्षां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयो ऽन्तेवासी गुप्तः । उपस्थानीयः शिष्यश्च वा गुरुः । जायते ऽसौ जन्यः । जन्यमनेनेति वा । आप्रवते ऽसावाप्राव्यः । आप्राव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः । आपात्यमनेनेति वा ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

ल इत्युत्पत्तिशुबन्धं सामान्यं दृश्यते । प्रथमावधुवचनं चेतत् । लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति । लकारात्कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति । पुनश्चलकारात्कर्त्तरि च । गम्यते शमो देवदत्तेन । गच्छति शमं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः । आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । अकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्तुरपकर्षणार्थः । कृत्याः कर्मणि । कर्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे । आशितव्यं भवता । शयितव्यं भवता । क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनो भवता । भावे । आसितं भवता । शयितं भवता । खलर्थाः कर्मणि । ईषत्करः कटो भवता । सुकरः । दुष्करः । भावे । ईषदाढ्यं भवं भवता । स्वाढ्यं भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः क्रियाक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रभुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रभुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रभुक्तं देवदत्तेन ॥

गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीङ्स्थासवसजनरुहजी- र्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो ऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः । स्नानो भवान् । स्नानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । श्लिष । उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ् । उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । उपास्थितो गुरुं भवान् । उपास्थितो गुरुर्भवता । उपास्थितं भवता । आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस । अनूषितो गुरुं भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनूषितं भवता । जन । अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह । आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । आरूढं भवता । जीर्यति । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । श्लिषादयस्सोपसर्गास्सकर्मका भवन्ति तदर्थमेषामुपादानम् ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोघ्नौ शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्यते । दाश दाने, ततः पचा-
दाच् । स कृत्यसंज्ञकत्वात्कर्तरि प्राप्तः, संप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्या-

इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां घ्नन्तीति गोघ्नो ऽतिथिः । टगञ्चनिपा-
त्यते । निपातनसामर्थ्यादेव गोघ्न चत्विगादिरुच्यते, न तु चण्डालादिः ।
असत्यपि च गोहनने तस्य योग्यतया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्ययान्ता एते ।
श्याधूसूभ्यो मक् भियष्क्वेत्येवमादयः । ताभ्यामन्यत्रोणादय इति पर्युदासे प्राप्ते
निपातनमारभ्यते । भीमः । भीष्मः । भयानकः । वरुः । चरुः । भूमिः । रजः ।
संस्कारः । संक्रन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुचः । सुक् । खलतिः ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणादयः शब्दास्ताभ्यामपादानसंप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
कृत्वात् कर्तव्येव प्राप्ताः कर्मादिषु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति संप्रदानार्थे प्रत्यव-
मर्शः । अन्यथा ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरत्वात् । कृषितो ऽसौ कृषिः ।
तन्यतइति तन्तुः । वृत्तमिति वर्त्म । चरितं चर्म ॥

क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्था अकर्मकाः प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्र-
सिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सो ऽधिकरणे भवति ।
चकारादयथाप्राप्तं च ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभा-
वाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत् ।
आसितो देवदत्तः । आसितं तेन । इदमेवामासितम् । गत्यर्थेभ्यः । यातो
देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्रामः । यातं देवदत्तेन । इदमेवां यातम् ।
प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्तं श्रोतनो देवदत्तेन । भुक्तं श्रोतनं देवदत्तः । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेवां भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणाः, पीता गाव इति । अकारो
मत्वर्थायः । भुक्तमेवामस्ति पीतमेवामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेना-
धिक्रियते । यदित कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । किं चेदं
लस्येति । दश लकारा अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्धविशेषे कालविशेषे च,
तेषां विशेषकराननुबन्धानुत्सृज्य यत्सामान्यं तद्वृह्यते । षट्ठित, श्वत्वारो ङि-
तः । अक्षरसामान्यावदानुपूर्व्या कथ्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लोट् ।
लेट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य बह्वचं कस्माच्च भव-
ति लुनाति लूडाल इति । धात्वधिकारो ऽनुवर्तते । कर्त्तृदयश्च विशेषकाः ।

तिप्सुभिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांभयासायां- ध्वमिद्बहिमहिङ् ॥ ७८ ॥

लस्य तिवादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिप्मिपां पकारः स्वारार्थः । इटष्टकार इटोदिति विशेषणार्थः । तिबादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिङो ङकारस्तिजिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति । पचतः । पचन्ति । पचसि । पचथः । पचथ । पचामि । पचावः । पचामः । पचते । पचते । पचन्ते । पचसे । पचथे । पचध्वे । पचे । पचावहे । पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेषूदाहार्यम् ॥

टित आत्मने पदानां टेरे ॥ ७९ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति । पचमानो यजमानः । प्रकृतेस्तिबादिभिरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

यासस्से ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पत्यसे ॥

लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

लिङादेशयोस्तभयोर्यथासंख्यमेश् इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः । चकारः स्वारार्थः । पेचे पेचाते । पेचिरे । लेभे । लेभाते । लेभिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिङादेशानां । परस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वारार्थः । णकारो वृद्धार्थः । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचिथ । पपक्थ । पेचथुः । पेव । पपाच । पपव । पेचिव । पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । विद ज्ञाने । अस्माद्वातोः परेषां लङादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्व । न च भवति । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्थः । वित्थ । वेद्वि । विद्वः । विद्वः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामित्येव । लटो वेति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सचियोमेन च ब्रुव आहश्च आदेशो भवति । आह । आहतुः । आहुः । आत्व । आहथुः ।

न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूयः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूय । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । आदित इति किम् । परेषां मा भूत । ब्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थे, परस्मैपदानामेव हि स्यात् ॥

लोटा लङ्घत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशो ऽयम् । लोटा लङ्घत्कार्यं भवति । तामादयस्सलोपश्च । पचताम् । पचताम् । पचत । पचाव । पचाम । अडाटो कस्माच्च भवतः, तथा भेर्नुसादेशो लङः शाकटायनस्यैवेति । वान्तु । यान्तु । विदो लोटो वेच्यतो वायहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ॥ हिन्योश्चप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ वा वेति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिच्च ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्ह इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्वावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुहि । तत्पुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्त्वं विकल्प्यते । आदेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वा ऽपिद्वयति । युयोध्यस्मञ्जहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि * ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्सलोपयोरपवादः । पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम् । पचेताम् । पचन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोटसंबन्धिन एकारस्य यथा-संख्यं व अम् इत्येतावादेशो भवतः । आमोपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥

लोट इत्येव । लोटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्याडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिबुवति । करवाणि । करवाव । करवाम । करवै । करवावहै । करवामहै ।

एत ऐ ॥ ६३ ॥

लोडुत्तमस्येति वर्त्तते । लोडुत्तमसंबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति ।
आमोपवादः । करवै । करवावहै । करवामहै । इह कस्माच्च भवति । पचा-
वेदं, पचामेदम् । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गुणस्य ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ ६४ ॥

लेटो ऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दि-
षत् । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ६५ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुष-
मध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे ।
आटः कस्माच्च भवति । विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ ६६ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्य-
त्रेत्यनन्तरो विधिरपेक्ष्यते । आत ऐ इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा एत ऐ भवति ।
सप्ताहानि शयै । अहमेव पशूनामीशै । मदया एव वो यहा गृह्यान्तै । मन्त्रे-
षत्यान्येव वः पात्राण्युच्यन्तै । न च भवति । यत्र क्व च ते मनो दत्तं दध-
सउत्तरम् । अन्यत्रेति किम् । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ६७ ॥

लेट इत्येव । लेटसंबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
वानुवृत्तेः पक्षे श्रवणमपि भवति । जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् । न च
भवति । पताति विद्युत् । उदधिं च्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिडां
मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ६८ ॥

लेट इत्येव वेति च । लेटसंबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो
भवति । करवाव । करवाम । न च भवति । करवावः । करवामः । उत्तमग्रहणं
पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ६९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य
लोपो भवति । अपचाव । अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् । अपादीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचावहि । अपचामहि ॥

तस्थस्थमिपां तान्तंतामः ॥ १०१ ॥

डित इत्येव । डिल्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां यथासंख्यं तामादय आदेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम् । अपाक्त । अपात्तम् ॥

लिङ्स्सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चार्यार्थः । पचेत । पचेयाताम् । पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् । पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ॥ १०३ ॥

लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, सीयुटो-पवादः, स चोदात्तो भवति, ङिञ्च । आगमानुदात्तत्वे प्राप्ते, ङित्वं तु लिङ एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां संभवाद्, नागमस्य । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य ङित्वे सिद्धे यासुटो ङिट्ठवनं ज्ञापनार्थं लकाराश्रयङित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिषि ॥ १०४ ॥

आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः, किट्ठवति । प्रत्ययस्यैवेदं कित्त्वं नागमस्य । प्रयोजनभावात् । ङित्वे प्राप्ते कित्त्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रतिषेधस्तुत्यः, संप्रसारणं जागर्तर्गुणे च विशेषः । इष्यात् । इष्यास्ताम् । इष्यासुः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । आशिषीति किम् । वच्यात् । जाय्यात् ॥

भस्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । भस्य लिङादेशस्य रन्वित्ययमादेशो भवति । भोन्ताप-वादः । पचेरन् । यचेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य इटो ऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृषीय । कृषीय । तकारस्यत्संज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोति न विभक्तौ तुस्मा इति । नैवाय-मादेशावयवस्तकारः, किं तर्हि मुखसुसार्थ उच्चार्यते । आगमस्येटो वृहत्वं न भवति, अर्थवद्वृहत्वे नानर्थक्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०० ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्संबन्धिनोस्तकारथकारयोः सुहागमो भवति तकारथकारावागमिनौ । लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटस्तु लिङेवागमी । तत्र भिन्नविषयत्वात्सुटा बाधनं न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृषीट् कृषीयास्ताम् । कृषीरन् । कृषीष्ठाः । कृषीयास्याम् ॥

भेर्जुस् ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य भेर्जुस् आदेशो भवति । भोन्तापवादः । प्रचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङर्थे आरम्भः । सिचः परस्य अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य जुस् आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्थम् । डित इति चानुवर्तते । सिचः स्तावत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अभ्यस्तात् । अजिभ्युः । अजिह्युः । अजागसुः । विदेः । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिज्यग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य भेर्जुसादेशो भवति । कथमाध्यामानन्तर्यं, सिज्लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोन्नतरः श्रुत्या चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्युः । तकारो मुखसुखार्थः । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । आत एव सिज्लुगन्ताच्चान्यस्मादिति । अभूवन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्माप्तः प्रतिषिध्यते । तुल्यजातीयापेक्षत्वाच्चियमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव । अकार्षुः । अहार्षुः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते । अयात् । ननु डित इत्यनुवर्तते । अत्र लङेवाकारान्तादनन्तरो डित्संभवति नान्यः, तस्मिन् लङ्यग्रहणेन । एवं तर्हि लङेव यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात् । लङ्वद्वागेन यस्तस्य मा भूत् । लोटो लङ्वादिति । यान्तु । वान्तु । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्ययमपि भेर्जुस् लोटो न भवति । बिभ्यतु । जायतु । विदन्तु । जुष्मावमाचं हि मुख्येन लङा विशेष्यते । एवकार उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य भेर्जुसादेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विषुः अन्येषां मते । अद्विषन् ॥

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः सार्वधातुके यगित्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङः शितश्च वर्जयित्वा ऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन तिङ्शित् आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातेरित्येव । वृत्तत्वं वृत्तता ऽस्ति । लूभ्याम् । लूभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । पेषिथ । शेकिथ । जम्ले । मस्त्रे । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति । सत्यम् । इह त्वेवकारो ऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिषि ॥ ११६ ॥

आशिषि विषये यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवर्तने भवति । लविषीष्ट । पविषीष्ट । आशिषीति किम् । लुनीयात् । पुनीयात् ॥

कृन्दस्यभयथा ॥ ११७ ॥

कृन्दसि विषये उभयथा भवति । सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङ्गानन्तरः संबध्यते । नैतदस्ति । सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्येतदुच्यते । तिङ्शित्वादि कृन्दस्यभयथा भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः । आर्द्धधातुकत्वादिष्वलोपः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । शेषं च सार्वधातुकम् । स्वस्तये नावमिवाहहेम । लिङः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावो न भवति । लिट् सार्वधातुकम् । ससृवांसो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ् उभयथा भवति । उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वलिङः सलोपः । आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपञ्चमाध्यायपरिसमाने-
ड्याप्प्रातिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रि-
यते । डीबुडीषुडीनां सामान्येन ग्रहणं डीति । टाबुडाप्चापामाबिति । प्राति-
पदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्वितसमासाश्चेति । तेषांसमाहारनिर्देशो ड्याप्प्रातिपदि-
कादिति । यद्यपि च प्रत्ययपरत्वेन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिर्लभ्यते, तथापि
वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थविशेषणमेतत्स्यात् । अथ ड्याब्यग्रहणं किं, न
प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं
भवतीति । तथा च युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिरिति ज्ञापकमस्यास्ता-
दृशमेव । किं च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं ड्याब्यग्रहणम् । कालितरा । हरि-
णितरा । खट्वातरा । मालातरा । इति । विप्रतिषेधात्तद्वितबलीयस्त्वं स्यात् ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्-
ङसोसाम्ङ्यो सूसुप् ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयः प्रत्यया
भवन्ति । उकारादयो ऽनुबन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । पकारः सुबिति
प्रत्याहारार्थः । संख्याकर्मादयश्च स्वादीनामर्थाः शास्त्रान्तरेण विहितास्तेन
सहास्यैकवाक्यता । इयन्तात्तावत् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरी । डीबुडीषु-
डीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी । कुमार्यौ । कुमार्यः । कुमारीम् । कुमार्यौ ।
कुमारीः । कुमार्या । कुमारीभ्याम् । कुमारीभिः । कुमार्यै । कुमारीभ्याम् ।
कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमारीभ्याम् । कुमारीभ्यः । कुमार्याः । कुमार्याः कुमा-
रीणाम् । कुमार्याम् । कुमार्याः । कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरी चोदाहार्ये ।
आपः खल्वपि । खट्वा । बहुराजा । कारीषगन्ध्या । टाबुडाप्चापां क्रमेणोदा-
हरणम् । खट्वा । खट्वे । खट्वाः । खट्वाम् । खट्वे । खट्वाः । खट्वाया । खट्वा-
भ्याम् । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्याम् । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्याम् ।
खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वायोः । खट्वानाम् । खट्वायाम् । खट्वायोः । खट्वासु ।
एवं बहुराजाकारीषगन्धे चोदाहार्ये । एवं प्रातिपदिकात् । दृषद् । दृषदौ ।
दृषदः । दृषदम् । दृषदौ । दृषदः । दृषदा । दृषद्वाम् । दृषद्विः । दृषदे ।

दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषद्भ्याम् । दृषद्भ्यः । दृषदः । दृषदोः ।
दृषदाम् । दृषदि । दृषदोः । दृषत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येवं तद्वेदित-
व्यम् । इयाप्प्रातिपदिकादिति सर्वा धिकारेऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे
संबध्यते, इयापोरनेनैव विधानात् । स्त्रियामित्युच्यते केयं स्त्री नाम । सामा-
न्यविशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः । क्व चिदाश्रयविशे-
षाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्वं च प्रत्य-
यार्थः प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत्युभयथापि प्रयुज्यते । स्त्रियामभिधेयायां स्त्रियां वा
यत्प्रातिपदिकं वर्त्तत इति । वर्त्तयति । अजाद्यतष्टाप् । अजा । देवदत्ता । स्त्रि-
यामिति किम् । अजो देवदत्तः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप्
प्रत्ययो भवति । प्रकारः स्वरसामान्यग्रहणार्थः । टकारः सामान्यग्रहणावि-
धातार्थः । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता ।
तत्प्रकरणं तत्कालार्थम् । शुभंयाः कीलालपाः ब्राह्मणी । हरङ्गाव्य इति
सुलोपः स्यात् । अजादियहणं तु क्व चिज्जातिलक्षणे ङीष्मि प्राप्ते, क्व चित्तु
पुंयोगलक्षणे, क्व चित्तु पुंष्यफलोत्तरपदलक्षणे, क्व चित्तु वयोलक्षणे ङीष्मि, क्व
चिट्ठिल्लक्षणे । हलन्तानां त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाव विधीयते । शूद्रा चाम-
हत्पूर्वा जातिरिति पठ्यते । तस्यायमर्थः । शूद्रशब्दष्टापमुच्चादयति जाति-
श्चेद्ववति । शूद्रा । पुंयोगे ङीष्मैव भवितव्यम् । शूद्रस्य भार्या शूद्री । महत्पू-
र्वस्य प्रतिषेधः । महाशूद्री । महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तवि-
धिना टाप् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति
कथं तदन्तविधिः । एतदेव ज्ञापकं भवत्यस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति,
तेनातिधीवरी । अतिपीवरी । अतिभवती । इति भवति । अजा, एडका,
चटका, अश्वा, मूषिकेति जातिः । बाला, होठा. पाका, वत्सा, मन्दा,
विलातेति वयः । पूर्वापहरणा । अपरापहरणा । टित्, निपातनाण्यत्वम् ॥
संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शण-
फला । पिण्डफला ॥ त्रिफला द्विगो ॥ बहुव्रीहौ त्रिफली संहतिः * ॥ सत्पा-
क्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुण्यात् ॥ सत्पुण्या । पाक्पुण्या । काण्डपुण्या । प्रान्तपुण्या ।
शतपुण्या । एकपुण्या । पाककर्णेति ङीष्मो ऽपवादः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जा-

* त्रिफलेत्वारभ्य संहतिरित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

तिः ॥ कृञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा ।
पुंयोगः । कोकिला जातिः ॥ मूलान्नजः ॥ अमूला ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो
भवति । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः
कर्त्तृ । हर्त्तृ । दण्डिनी । कुत्रिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग इत्यत्र संभवति यथाकथंचित् तदुगिच्छब्दरूपं, तदन्तात् स्त्रियां
ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्ती ॥ धातोर्गतिः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ उखासत् । पर्णध्वत् ब्राह्मणी ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

वचन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
धीवरी । पीवरी । शर्वरी । परलोकदृश्वरी । ऋचेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्स-
चियोगेन रेफविधानार्थं वचनम् ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ प्राप्तौ ङीब्रावुभावपि
प्रतिषिद्धते । सहयुध्वा ब्राह्मणी ॥

पादो ऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति कृतसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदि-
कादन्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् ।
त्रिपदी । चतुष्पाद् । चतुष्पदी ॥

टाबुचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । ऋचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्राति-
पदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपीपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा
ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । ऋचीति किम् । द्विपदी देवदत्ता ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्राप्रत्ययो न भवति । यो
यः प्राप्नोति स सर्वः प्रतिषिद्धते । पञ्च ब्राह्मण्यः । सप्त । नव । दश । स्व-
स्त्रादिभ्यः । स्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः ॥

षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभो ॥

मनः ॥ ११ ॥

मवन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् प्रत्ययो न भवति । अत्रेभ्यो ङाङिति ङीप् प्राप्नो मन इति सूत्रेण प्रतिषिद्धते । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामानौ । पामानः । अग्निस्मन्यह्वान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयो-
जयन्ति । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ ।
अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अवन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी
बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा । सुप-
र्वाणो । सुपर्वाणः । सुशर्मा । सुशर्माणौ । सुशर्माणः । बहुव्रीहेरिति किम् ।
अतिक्रान्ता राजान, मतिराजौ ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

ङाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां मवन्तात्प्रातिपदिकादनन्ताच्च बहुव्रीहेर-
न्यतरस्याम् । पामा । पामे । पामाः । सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति ।
पामानः । सीमानः । बहुव्रीहौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । बहुतता ।
बहुतते । बहुतताः । न च भवति । बहुराजानः । बहुतताणः । अन्यतरस्यां-
यह्यं किमर्थम् । बहुव्रीहौ वनो र चेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधी-
वा । बहुधीवरी । बहुपीवा । बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तर सूत्रेषूपसर्जने प्रतिषेधं करोति । यदित् उर्ध्वम-
नुक्रमिष्यामो ऽनुपसर्जनादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । टिङ्गाङिति ङीप् ।
कुक्षरी । मद्रक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्षरा बहुमद्रक्षरा मधुरा ।
जातेरिति ङीप् । कुक्कुटी । मूक्षरी । अनुपसर्जनादिति किम् । बहुकुक्कुटा बहुमू-
क्षरा मधुरा । कथं पुनरुपसर्जनात्प्रत्ययप्रसङ्गः । तदन्तविधिना । ज्ञापितं चैत-
दस्त्यत्र प्रकारेण तदन्तविधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति ।
कुम्भकारी । नगरकारी । न चाङिति ह्नुह्वं तद्विज्ञेयवति ॥

टिङ्गाङ्द्वयसज्दप्रज्मात्रश्चतयपृष्ठकृठञ्जञ्-

कारप्स्वनाम् ॥ १५ ॥

अत इति सर्वेचानुवर्त्तते । तत्कति संभवे विशेषणं भवति । टिङ्गादि-
भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापो ऽपवादः । टितस्ता-
वत् । कुक्षरी । मद्रक्षरी । इह कस्माच्च भवति । यजमाना । यजमाना । द्युनु-

बन्धकत्वाल्लटः । ल्युडादिषु कथं, टित्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु टेरत्वं क-
लम् । पठिता विद्येति आगमटित्वमनिमित्तं, व्युत्प्लुतौ तुट् चेति लिङ्गात् ।
ठ । सौपर्ण्यी । वैनतेयी । निरनुबन्धको ठशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्ध-
कपरिभाषा न प्रवर्तते । अण् । कुम्भकारी । नगरकारी । औपगवी । ये ऽपि
क्वचिदण्कृतं कार्यं भवति । चौरी । तापसी । दाण्डा मौष्टेत्यत्र न भवति । अञ्
औत्सी । औदपानी । शार्ङ्गखाद्यञ इति पुनरञो ग्रहणं जातिलक्षणं ङीष्
बाधितुम् । द्रुयसच् । ऊरुद्रुयसी । जानुद्रुयसी । दघ्नच् । ऊरुदघ्नी । जानुद-
घ्नी । मात्रच् । ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप् । पञ्चतयी । दशतयी । ठक्
आत्तिकी । शालाकिकी । ठञ् । लावणिकी । ठक्ठञोर्भेदेन ग्रहणं ठनादि-
निवृत्त्यर्थम् । कञ् । यादृशी । तादृशी । क्कण् । इत्थरी । नश्वरी । ल्युन् ।
आठ्यंकरणी । सुभगंकरणी ॥ नञ्सञ्जीकृतखण्डतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ *
स्त्रैणी । पौंखी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरुणी । तलुनी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

ङीबित्येव । यजन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति
गार्गी । वात्सी ॥ अपत्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्वीपादनुसमुद्रं
यञ् । द्वैष्या । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यज इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्ताद् स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो
भवति, स च तद्धितसंज्ञः । षकारो ङीषर्थः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते
तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम् । गार्गी
वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते, बाधकबाधनार्थम् । आवट्या-
च्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधित्वा प्राचां ष्फ एव यथा स्यात् । आवट्यायनी

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यज इत्येव । पूर्वेषु विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । सर्वत्र लोहिता-
दिभ्यः कतपर्यन्तेभ्यो यजन्तेभ्यः स्त्रियां ष्फः प्रत्ययो भवति । कतशब्दः स्वत-
न्त्रं यत्प्रातिपदिकं तदवधित्वेन परिगृह्यते कपिशब्दात्परः कपिकतेति, न प्राति-
पदिकावयवः कुरुकतेति । लौहित्यायनी । शाश्वत्यायनी । बाभ्रव्यायणी ॥

कथान्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरो तदन्तादी ष्फाणो तच्च प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते । कत-
न्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष,स्तथा कथ्यादिभ्यो नाचइति । तच्च

तत्पुरुषवृत्त्या संवृहीतो मध्यपातो शकलशब्दो यजन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी । शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्य माण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ञ्कः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते ठक्च मण्डूकादित्यणि च । यथाक्रमं टाड्ढीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । कथं कौरवी सेना, तस्येदं विवक्षायामणि कृते भविष्यति ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आसुरायणी । शैषिकेव्यर्थेषु दञ्जश्चेत्याणि प्राप्ते कृप्रत्यय इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिर्पादिकं श्रुत्या वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । सर्करी । प्रथम इति किम् । स्वविरा । वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः ॥ वयस्यवरम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वधूटी । चिरण्टी । द्वितीयवयोवचनावेतो । प्राप्र्यौवना स्थभिधीयते । कथं कन्या, कन्यायाः कनीन चेति आपकात् । उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली । कथं त्रिकला । अज्ञादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वण ङीप् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्बिस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च तद्वितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । बिस्तादीनां परिमाणार्थं यदणम् । सर्वतो मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत् । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । दशाश्वा । तेन क्रीतम् । अथर्वपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक् । कालः संख्या च न परिमाणम् । द्विवर्षो । त्रिवर्षो । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । बिस्तादिभ्यः । द्विबिस्ता । त्रिबिस्ता । द्वाविता । त्र्याविता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या । अपरिमाणेति किम् । द्वाठकी । त्र्याठकी । तद्वितलुकीति किम् । समाहारे पञ्चाश्वी । दशाश्वी ॥

काण्डान्ताक्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः । प्रमाणे द्वयसन्निति विहितस्य तद्वितस्य प्रमाणे तो द्विगोर्नित्यमिति लुकि कृते द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तेः । त्रिकाण्डा

चेत्रभक्तिः । काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात्पूर्वणैव प्रतिषेधे सिद्धे चेत्रे निब-
मार्थं वचनम् । इह मा भूत् । द्विकाण्डो रज्जुस्त्रिकाण्डो रज्जुरिति । प्रमाण-
विशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात्प्रमाणे ऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्वितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्वित-
लुकि सति अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परि-
खायाः द्विपुरुषा, द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वावित्ये प्रति-
षेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । प्रमाणादिति किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता
द्विपुरुषा । त्रिपुरुषा । तद्वितलुकीत्येव । समाहारे द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी ॥

बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ॥ २५ ॥

ऊधस्शब्दान्ताद्बहुव्रीहेः । स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । ऊधसोऽदिति
समासान्ते कृते अने बहुव्रीहेरिति हाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोरिदमुच्यते । अटो-
धी । कुण्डोधी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्राप्ता ऊधः, प्राप्नोधाः । अन उपधा-
लोपिन इत्यस्यापि ङीपोयमुत्तरानुवृत्तेर्बाधक दृश्यते । समासान्तश्च स्त्रिया-
मेव, इह न भवति महोधाः पर्जन्य इति ॥

संख्याव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीषि प्राप्ते ङीव्विधीयते । संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेरुधः-
शब्दान्ताद् ङीप् प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्मावत् । द्वाधी । त्र्यधी । अच्ययादेः ।
अत्यूधी । निरूधी । आदियहणं किम् । द्विविधोधी । त्रिविधोधीत्यत्रापि यत्र
स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊधस इति निवृत्तम् । संख्यायहणमनुवर्त्तते नाव्ययवहणम् । संख्यादे-
र्बहुव्रीहेर्दामशब्दान्ताद्वायनशब्दान्ताच्च स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामा-
न्तात् हाप्प्रतिषेधविकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदाम्नी । त्रिदाम्नी ।
हायनान्तादापि प्राप्ते, द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी ॥ हायनो वयसि
स्मृतः ॥ * ॥ तेनेह न भवति, द्विहायना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना ॥
अन्तमपि त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति वयस्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुव्रीहेरित्येव । अचन्तो यो बहुव्रीहेरुपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां
ङीप् प्रत्ययो भवति । ङीपा मुक्ते हाप्प्रतिषेधो भवतः । किमर्थं तर्हीद
मुच्यते, ननु सिद्धा एव हाप्प्रतिषेधङीपः । अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधो

वचनम् । बहुराजा । बहुराज्ञा । बहुराजे । बहुतदा । बहुतस्थी । बहुतत्वे ।
अन इति किम् । बहुमत्स्या । उपधालोपिनः किम् । सुपर्वा । सुपर्वं । सुपर्वा ।
सुपर्वाण्यौ । सुपर्वाणः । इष्टप्रतिषेधावेवान्न भवतः ॥

नित्यं संज्ञाकृन्दसोः ॥ २९ ॥

अन्तसादुबुद्धीहेतुपधालोपिनः संज्ञायां विषये कृन्दसि च नित्यं ङीप्
प्रत्ययो भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी । अतिराज्ञी नाम वामः ।
कृन्दसि । गौः पञ्चदामी । एकदामी । द्विदामी । एकमूर्द्धी । समानमूर्द्धी ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गल-

भेषजाञ्च ॥ ३० ॥

संज्ञाकृन्दसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां कृन्दसि
विषये स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी ।
मामिकेति भाषायाम् । मित्रावस्थयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् ।
यापी स्त्रियम् । पापेति भाषायाम् । उताऽपरीभ्यो मघवा विज्ञाये । अपरेति
भाषायाम् । समानी प्रवाणी । समानेति भाषायाम् * ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

जस्विषयादन्यत्र संज्ञायां कृन्दसि च रात्रिशब्दाद् ङीप् प्रत्ययो भवति ।
या रात्री सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् । यास्ता रात्रयः ॥ अजसा-
दिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ रात्रिं सहोषित्वा । कथं तिमिरपटलैरवगुच्छिताश्च
रात्रयः, ङीबयं बहुादितदवस्तत्र हि पठ्यते इदिकारादन्तिनः, सर्वेतिविषयो-
दित्येक इति ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते नुगायमस्तु त्रिधीयते । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुभवति ङीप्
च प्रत्ययः, स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्ति-
र्भवति । अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे, इह न भवति । अन्तरस्यां चास्त-
व्यते । पतिमती । पृथिवी । अन्तर्वदिति मतुज्जिपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिव-
दिति वत्त्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः । अन्तर्वती गर्भिणी । पतिवती जीवत्पतिः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मतुक्वत्ये निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च वा कृन्दसि तु नुव्विधिः ॥

* गर्भकली, गर्भकलेति भाषायाम् । सुमङ्गली, सुमङ्गलेति भाषायाम् । भेषजी,
भेषजेति भाषायाम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सान्तर्वन्नी देवानुपैत् । सान्तर्वन्ती देवानुपैत् । पतिवन्नी तरुणवत्सा ।
पतिवन्ती तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रियां विधीयते । ङीप् प्रत्ययस्तु नकारा-
न्तत्वादेव सिद्धः । यज्ञसंयोगे, यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः । तत्साधनत्वात्कल-
यहीतृत्वाद्वा यज्ञमानस्य पत्नी । पतिं वाचं यच्छ । यकसंयोग इति किम्
यामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं वृषलस्य पत्नी । उपमानाद्विष्यति ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दान्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपसर्ग-
नस्य स्त्रियां विभाषा नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । वृद्धपतिः ।
वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः । स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसंयोगत्वात् । सपू-
र्वस्येति किम् । पतिरियं ब्राह्मणी यामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यतएव । पूर्ववत्
विकल्पे प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी ।
एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य सभावार्यं वचनम् । समान ।
वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र ॥ दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामेकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् प्रत्ययः । पूतक्रता-
स्त्री पूतक्रतायी । त्रय । एते योगाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः । यया हि पूता-
क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः ।
वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्य्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु
स्थानिवद्वावादेव सिद्धम् । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । अम्नायी । कुसि-
तायी । कुसीदायी । पुंयोग इत्येव । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

ए उदात्त इति वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औका-
रश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । वाचग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते । तेन चैक-
भवति । मनोः स्त्री मनायी । मनावी । मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादनुदात्तान्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णोवाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात्कारोपधाद्वा ङीष्
प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी ।
हरिता । हरिणी । सर्वएते आद्युदात्ताः । वर्णानां तण्यतिनितान्तानामिति
वचनात् । वर्णोदिति किम् । प्रहृता । प्रहता । गतिस्वरेणाद्युदात्तः । अनुदा-
त्तादिति किम् । श्वेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ।
अन्यतो ङीष् वक्ष्यति । अत इत्येव, श्रितिर्वाह्यणी ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥
पिशङ्गी ॥ असितपलितयोः प्रतिबोधः ॥ * ॥ असिता । पलिता ॥ कन्दसि
कमित्येके ॥ * ॥ असिकी । पलिकी ॥ भाषायामपीष्यते ॥ गतो गणस्तूर्णम-
सिक्किकानाम् ॥

अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णोदनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्त्वम् । वर्ण-
वाचिनः प्रातिपदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विशेषः । सारङ्गी । कल्माषी । शबली । वर्णोदित्येव । खट्वा । अनुदात्तादित्येव ।
कृष्णा । कपिला ॥

षिट्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीष्नुवर्त्तते । षिट्गः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रियां ङीष् प्रत्य-
यो भवति । शिल्पिनि ध्रुन् । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । गौरादिभ्यः । गौ-
री । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शङ्गु । हय । गवय । मुकय । चय ।
पुट । दूष । द्रोष । हरिष । कष । पटर । उकष । आमलक । कुवल । ब-
दर । बिम्ब । तर्कोर । शर्कोर । पुष्कर । शिखण्ड । सुषम । सलन्द । नडुष ।
आनन्द । सुपाठ । सुगेठ । आठक । शष्कुल । सूर्म । सुब । सूर्य । पूष । मूष ।
घातक । सकलूक । सल्लक । मालक । मालस । साल्वक । वेतस । अतस ।
पुस । मह । मठ । छेद । खन् । तखन् । अनहुही । अनहुही । एषण, कर-
णे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लख । पान । मेघ । मौ-
तम । आप । स्थूष । भौरि । भौलिक । भौलिङ्गि । चौद्राहमानि । आसि-
ङ्गि । आपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । आतन । पातन ।
पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आबहायणी । प्रत्यक्रो-
हिणी । सेवन । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । वि-
टक । कुट्टं । मूर्द्धं । पाण्ड । लोफाण्ड । कन्दर । कन्दल । तख । तलुन ।
वृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विजल । निजल ।

पुष्कल । कटाक्षोषिवचने* । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी
कोशातकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह । पितामह । मा-
तामहपितामहयोर्मतारि विद्येति विस्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम् । अनि-
त्यः बिल्लक्षणेो ढीर्वाति, तेन दंष्ट्रेऽप्यपचं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका- मुककबरादृश्यमन्त्रावपनाकृन्निमाश्रायास्यौ- ख्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुने- च्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्ध-
यथासंख्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत् । ज्ञानपदी अन्या-
स्यरे विशेषः । उत्सादिपाठादत्र हृते ङीपाद्युदात्तत्वं भवति । कुण्डरी भवति,
कमरं चेत् । कुण्डान्या । गोखी भवत्यावपनं चेत् । गोखान्या । स्थली भवति
कृन्निमा चेत् । स्थलान्या । भाञ्जी भवति श्राया चेत्, पक्षेत्यर्थः । भाञ्जी
ऽन्या । नागी भवति स्यौत्थं चेत् । नागा ऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्यौत्थे
ङीष्मुत्पादयति, अन्यत्र गुणस्य टापम् । ज्ञातिवचनात् ज्ञातिलक्षणेो ङावेव
भवति । नागी । काली भवति वर्णश्चेत् । काला ऽन्या । नीली भवति अना-
च्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्ननाच्छादनरूप्यते, किं तर्हि नीला-
दोषधौ, प्राणिनि च । नीली दोषधिः । नीली गौः । नीली बहवा ॥ संज्ञा-
यां वा ॥ नीली । नीला । कुशी भवत्ययोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
भवति मैथुनेच्छा चेत् । कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामानम् ।
कबरी भवति केशवेशश्चेत् । कबरान्या ॥

शोखात्माचाम् ॥ ४३ ॥

शोकाशब्दात्माचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । शोकी,
शोखा बहुवा ॥

वेतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्तवान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां
वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पटुः । पट्टी । मृदुः । मृद्वी । उत इति किम् । बुध-
रियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् । आसुः ॥ वसुशब्दादुणवचनाद् ङीष्-

* पिप्पल । भट्ट । दक्षल । कन्द । काकल ।

इति शब्दा अत्र शब्दे पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥

कुदात्तर्धम् ॥ * ॥ वस्त्री ॥ सहसंयोगोपधात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ खहरिं
ब्राह्मणी । बाबुरियं ब्राह्मणी ॥

सन्त्वे निविशतेपेति पृथगी जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सो ऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

बह्नादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति ।
बहुः । बह्वी । बहु । पद्वति । अङ्गुति । अञ्जति । अंहति । बहति ।
अकटि । अक्ति, शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि ॥
इतः प्राण्यङ्गात् ॥ हृदिकारादक्तिनः ॥ सर्व्वतोक्तिचर्थादित्येके ॥ चण्ड । अराल ।
कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कुट । भञ्ज । ध्वज ॥ चन्द्रभागाचक्षाम् ॥
कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दे गुणवचन एव तस्येह पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं कृन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्नादिभ्यश्चकृन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु
हित्वा प्रपिबन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्ययहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

कृन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीष् प्रत्ययो भवति । विन्धी च ।
प्रन्धी च । सुन्धी च * । इह कस्माच्च भवति स्वयंभूः । उत इति तपरकरण-
मनु वर्त्तते । इत्स्वादेवेयं पञ्चमी । भुव इति सौत्रो निर्द्देशः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुंसा योगः पुंयोगः । पुंयोगादुत्तोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्त्तते पुंस
आख्याभूतं तस्माद् ङीष् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गणकी महामात्री ।
प्रष्ठी । प्रचरी । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य संभवात् पुंशब्दा एते, तद्योगातिस्त्रियां
वर्त्तन्ते । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आख्यायहणं किम् । परि-
कृष्टा । प्रजाता । पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्त्तन्ते, न तु पुमांसमाचक्षते ॥ गोपा-
लिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ गोपालकस्य स्त्री गोपालिका ॥ सूर्याद्वेवतायां चाव्य-
क्तव्यः ॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-

चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, आनुक्चा-

गमः । येषामत्र पुंयोगएवेष्ट्यते तेषामानुगागममात्रं विधीयते । प्रत्ययस्तु पूर्व-
 खेष सिद्धः । अन्येषां तूभयं विधीयते । इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी ।
 शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी ॥ हिमार्णयोर्महत्वे ॥ * ॥ महद्भिः हिमानी ।
 महदरण्यमरणानी ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ *
 यवनानी लिपिः ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्या-
 यानी । मातुली । मातुलानी ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्या-
 आचार्या ॥ आर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ आर्याणी । आर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया-
 विना पुंयोगेन स्वार्थेणवायं विधिः । पुंयोगे तु ङीषैव भवितव्यम् । आर्या-
 क्षत्रियी ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ रथीभून्मुद्गलानी गविष्टौ ॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करणं पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्तात्प्रस-
 णदिकात्करणपूर्वात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्री-
 वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्माच्च भवति
 सा हि तस्य धनक्रीता प्रायेभ्योपि गरीयसी ।

इति । ङीबन्तेन समासः । अत इति चानुवर्त्तते । गति कारकोपपदान्
 कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । बहुलं तदुच्यते, कर्तृकरणे क्त्वा
 बहुलमिति ॥

क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वात्प्रातिपदिकात् क्तान्तादल्पाख्यायां
 प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अश्वविलिप्तीक्रीः । सुषी-
 लिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् । चन्दनानुलिप्ता ब्राह्म-

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्तादित्येव । बहुव्रीहिर्यन्तोदात्तस्तस्मात्स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति ।
 स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यति ।
 भिची । ऊरुभिची । गलकोत्कृती । केशनूनी । बहुव्रीहेरिति किम् । प्रा-
 तिता ॥ अन्तोदात्तज्ञातप्रतिषेधः ॥ * ॥ दन्तजाता । स्तनजाता ॥ पाणिह-
 त्यादीनामर्थविशेषे ॥ * ॥ पाणिहृती भार्या । यस्यास्तु कथं चित्पाणिहृती
 पाणिहृती सा भवति ॥ अबहुनञ् सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥ *
 बहुकृता । नञ् । अकृता । सु । सुकृता । काल । मासजाता । संवत्सरजाता
 सुखादिः । सुखजाता । दुःखजाता । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादिति
 मादिना बहुव्रीहेरन्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

अन्तोदात्तात् कान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् कान्ता-
दुबुबोहेः स्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते ।
शार्ङ्गजग्धी । शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती । सुरा-
पीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् । शङ्खभिची । ऊरुभिची । अन्तोदात्तादि-
त्येव । वस्त्रच्छन्ना वसनच्छन्ना ॥ बहुलं संज्ञाकन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना । प्रवृद्धा चासौ विलूना चेति नायं बहुव्रीहिः ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । वायव्यमनुवर्तते ।
स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधं तदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भ-
वति । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । अतिक्रान्ता केशान् अतिकेशी, अतिकेशा, माला ।
स्वाङ्गादिति किम् । बहुयवा । उपसर्जनादिति किम् । अशिक्षा । असंयोगोप-
धादिति किम् । सुगुल्फा । सुगार्श्वा । अङ्गान्नकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
मृदुङ्गी । मृदुङ्गा । सुगानी । सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी । स्निग्धकण्ठा ॥

अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तच्च दृष्टं चेतेन चेततथायुतम् ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्येव । बहुव्रत्तस्य संयोगोपधत्तस्य च प्रतिषेधे
प्राप्ते वचनम् । सहनञ्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकाद्यन्ता-
त्प्रातिपदिकास्त्रियां वा ङीष् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ।
तिलोदरी । तिलोदरा । बिम्बोष्ठी । बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्गी । दीर्घजङ्गा । सम-
दन्ती । समदन्ता । चारुकर्णी । चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥ पुच्छा-
ख्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ कबरपणिविषशरेभ्यो
नित्यम् ॥ * ॥ कबरपुच्छी । मखिपुच्छी । विषपुच्छी । शरपुच्छी ॥ उपमाना-
त्पञ्चाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ उन्नकपत्नी सेना । उन्नकपुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिवह्वः ॥ ५६ ॥

स्वाङ्गादिति ङीष् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । क्रोडाद्यन्ताद् बहुव्रत्ताच्च प्राति-
पदिकास्त्रियां ङीष् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा । कल्याणसुरा । कल्या-
णोक्ता * । कल्याणशाला । कल्याणशफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोषा ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६६ ॥

ऊरुत्तरपदात्प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्तम्भोरुः । नागनासोरुः । करभोरुः । औपम्यइति किम् वृत्तोरुः स्त्री

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

संहित शफ लक्षण वाम इत्येवमादेः प्रातिपदिकादूरुत्तरपदात्स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भः । संहितोरुः । शफोरुः ।

शोरुः । वामोरुः ॥ संहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ संहितोरुः । सहोरुः

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कद्रुश्च वै सुपर्णो च । मा स्म कमण्डलूं शूद्राय दद्यात् । छन्दसीति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलुमधूः । जतूः । पतयालूः ॥

संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्यां संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अच्छन्दोर्थं वचनम् । कद्रुः । कमण्डलूः । संज्ञायामिति किम् । कद्रुः । कमण्डलुः ॥

शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्यो ऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीन् भवति । शार्ङ्गरवी । कापटवी । अजन्तेभ्यः । बैदी । और्वी । जाति । चात्रानुवर्तते । तेन जातिलक्षणे ङीषनेन बाध्यते, न पुंयोगलक्षणः । बैदो स्त्री बैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगुलव । ब्राह्मण । गौतम । एते ऽजन्तस्य कामण्डलेय । ब्राह्मणतेय । आनिचेय । आनिधेय । आशोकेय । एते ऽजन्तस्य वात्स्यायन । मौञ्जायन । एतौ फगन्तौ जातिः । कैकसेयो ऽजन्तः । कौशेयो यजन्तौ । शह, पर्यहि । हृदिकारान्तौ । आशमरघो यजन्तः । पानः । उदपानशब्दः शुण्डिकादयन्तः प्रयोजयति । अराल । चण्ड । वतण्ड । जातिः ॥ भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् ॥ घादिषु नित्यं इत्स्वार्थे नृनरयोर्द्विश्च ॥ अत्र यथायोगं ङीष्वादिषु प्राप्तेषु ङीन्विधीयते ॥

यङ्गश्चाप् ॥ ७४ ॥

यङ्गन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । यङ्गः सामान्यबहुवचनमेतत् । आम्बुष्ठा । सौवीर्या । कौसल्या । यङ् । कारीर्यम् । वाराह्या । बालाक्या ॥ बाच्च यजः ॥ * ॥ बात्परो यो यज् तदन्तात्

वक्तव्यः । शार्कराद्या । पौतिमाध्या । गौकट्या । उत्तरसूत्रे चकारानुक्तसमुच्च-
यार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याञ्च ॥ ७५ ॥

आवटशब्दो गर्गादिः । तस्माद्विप्रि कृते ङीप् प्राप्ते वचनमेतत् । आव-
ट्याञ्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां ण एव, सर्वत्र बहु-
यात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयम् । आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानि त ऊर्ध्वमनुक्तमिष्या-
मस्तद्धितसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । यूनस्तिः, युवतिः । बहुवचनमनुक्त-
तद्धितपरिग्रहार्थम् । पृथिव्या आजौ । अयादिपश्चाद्भिन्नजित्येवमादि लब्धं
भवति । तद्धितप्रदेशः कृतद्धितसमासाश्चेत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन्शब्दात्प्रातिपदिकास्त्रियां तिः प्रत्ययो भवति । स च तद्धित-
संज्ञो भवति । ङीपो ऽपवादः । युवतिः ॥

अणिजोरनार्थयोगुरूपोत्तमयोः षड् गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्थौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोगुरूपोत्तमयोः
स्त्रियां षड्गोत्रदेशो भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेव विज्ञायते,
न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । षकारस्तद्विधातार्थः । यङ्स्था-
बिति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्यमत्तरमाह । उत्तमस्य समीपमुपो-
त्तमं, गुरुः उपोत्तमं यस्य तद्रूपोत्तमं प्रातिपदिकम् । करीबस्येव गन्धोस्य करीब-
गन्धिः । कुमुदगन्धिः । तस्यापत्यमित्यण् । तस्य षड्गोत्रदेशः । करीबगन्ध्या ।
कौमुदगन्ध्या । वराहस्यापत्यम् । अत इज् । वाराहिः । तस्य षड्गोत्रदेशः । वाराह्या ।
बालाक्या । अणिजोरिति किम् । अतभागस्यापत्यं, बिदादिस्वादज् । आर्तभागी ।
गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न त्वणिजौ । ठिङ्गाण्यिति ङीबेव भवति । अनार्थ-
योरिति किम् । वासिष्ठी । वैश्वामिनी । गुरुपोत्तमयोरिति किम् । औपमवी ।
कापटवी । गोत्रइति किम् । तत्र जाता आदिच्छत्री कान्यकुञ्जी ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥

अणिजोरित्येव । गेहात्रयवा गोत्राभिमतताः कुलाध्याः पुत्रिकभुक्तिक-
मुत्तरप्रभृतय, स्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां षड्गोत्रदेशो भवति । अगुरु-
पोत्तमार्थ आरम्भः । पौण्ड्र्या । भौक्षिक्या । मौक्षर्या । येषां स्वनन्तरापत्ये-
षीष्यते दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति, ते क्रोड्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थे
आरम्भः । अनण्जयश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि ।
आपिशलि । आपक्षिति । चौपयत । चैटयत । शैऋयत । बैल्ययत * । सौधा-
तकि ॥ सूत, युवत्याम् ॥ भोज, चक्षिये ॥ भौरिकि । भौलिकि । शाल्मलि ।
शालास्थलि । कापिष्ठलि । गौलह्य† ॥

दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्निकाण्ठेविद्विभ्या

ऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

दैवयज्ञि शौचिवृत्ति सात्यमुग्नि काण्ठेविद्वि इत्येतेषामन्यतरस्यां ष्यङ्
प्रत्ययो भवति । इजन्ता एते, गोत्रग्रहणं च नानुवर्त्तते । तेनोभयत्रविभाज्यम् ।
गोत्रे पूर्वण ष्यङ्देशः प्राप्तो विकल्प्यते, ऽगोत्रे त्वनन्तरे ऽपत्ये पक्षे विधीयते ।
तेन मुक्ते इतो मनुष्यजातेरिति ङीषेव भवति । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी । शौचि-
वृत्त्या । शौचिवृत्ती । सात्यमुग्न्या । सात्यमुग्नी । काण्ठेविद्व्या । काण्ठेविद्वी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

त्रयमप्यधिक्रियते समर्थानामिति च प्रथमादिति च वेति च, स्वार्थ-
कप्रत्ययात्राधिश्चायमधिकारः । प्रादिशो विभक्तिरिति यावत् । स्वार्थकेषु
ह्यस्योपयोगो नास्ति विकल्पोपि तत्रानवस्थितः । के चिचित्यमेव भवन्ति ।
लक्षणवाक्यानि तस्यापत्यं, तेन रक्तं रागात्, तत्र भव, इत्येवमादीनि भवि-
ष्यन्ति । तेषु सामर्थ्यं सति प्रथमनिर्द्विष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति
वेदितव्यम् । समर्थानामिति निर्द्वारणे बध्नी । समर्थानां मध्ये प्रथमं प्रत्यय-
कृतिस्त्वेन निर्द्वार्यते । तस्येति सामान्यविशेषलक्षणार्थं तदीयं प्राथम्यं विशेषणं
विज्ञायते । उपगोरपत्यम्, औपगवः । समर्थानामिति किम् । कश्चल उपगो, र-
पत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् । बध्नुन्तावाद्या स्यात्प्रथमान्तान्ता भूत् ।
वेति किम् । वाक्यमपि यद्या स्यात् । उपगोरपत्यमिति । यद्येवं समासवृत्ति-
स्तद्वितवृत्त्या बाधेन उपभ्रपत्यमिति । नैव दोषः । पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांबद्धम-
नुवर्त्तते । तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतीत्य् ॥ ८३ ॥

तेन दीव्यतीति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दो ऽवधित्वेन वृक्षते,
प्राग्दीव्यत्संज्ञशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामो ऽन्वत्ययस्यच भवतीति

* विकल्पयत । पा० २ ।

† गौलह्य । पा० २ ।

वेदितव्यम् । अधिकारः परिभाषा विधिर्ब्रूति त्रिष्वपि दर्शनेकपवादविषयं
परिहृत्याणं प्रवर्तते । वक्ष्यति । तस्यापत्यम् । औपगवः । काषटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वण् प्रत्ययो भवति ।
पत्युत्तरपदाद् एयं वक्ष्यति तस्यापवादः । आश्वपतम् । शतपतम् । अश्वर्षति ।
शतपति । धनपति । गणपति । राष्ट्रपति । कुलपति । वृक्षपति । धान्यपति ।
पशुपति । धर्मपति । सभापति । प्राणपति । क्षेत्रपति * ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च
प्रातिपदिकात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः ।
आदित्यम् । पत्युत्तरपदात् । आज्ञापत्यम् । सैनापत्यम् ॥ यमाच्छेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ याम्यम् ॥ वाङ्मतिपितृमतां कुन्दस्युषसंस्थानम् ॥ * ॥ वाच्यम् ।
आश्वम् । वैतृमन्थम् ॥ पृथिव्या आजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवा-
श्चन्द्रो ॥ * ॥ दैव्यम् । दैवम् ॥ बहिर्बृहिलोपश्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च ॥ * ॥
बाहीकः ॥ ईकञ् कुन्दसि ॥ * ॥ बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनमव्य-
यानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः ॥ स्याच्चोकारः ॥ * ॥
अश्वत्थामः ॥ लोम्बोपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति
किम् । औडुलोमिः । शारलोमिः ॥ सर्वत्र गोरवादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥
गव्यम् । अजादिप्रत्ययप्रसङ्गवति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरव्यम् ।
गोमयम् ॥ क्यादयोर्ध्विशेषलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ दित्तेरपत्यं,
दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः । दितिसङ्ख्यात्कादिका-
रादक्तिः, सर्वतोक्तिजयोदित्येकरति ङीष्ं कृत्वा स्त्रीभ्यो ठक् क्रियते ।
लिट्पूर्वविशिष्टपरिभाषा जानित्या † ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वञ् प्रत्ययो भवति ।
अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान ।
विकर । विनोद । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तनुन ॥ वज्र-
याऽसे ॥ धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जमती । जिष्टुप । अनुष्टुप् । जनपद ।

* स्थानपति । यज्ञपति । धन्यपति । आधिपति । बन्धुपति । इति ऽत्र गच्छे पुस्तका-
न्तरे ऽधिकाः ।

† विधानसामर्थ्यादेव टिलोपाभाव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भरत । उद्गीतर । गीष्म । पीलु । कुल ॥ उदस्थान, देशे ॥ पृष, दंष्ट्रे ॥
भल्लकीय । रथन्तर । मध्यान्दिन । बृहत् । महत् ॥ सत्त्वन्तु ॥ सद्गन्धो
मनुबन्त आगतनुङ्को रुह्यते सत्त्वन्तिवति । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान ।
उष्णिक । ककुप् । सुवर्ण* । देव ॥ गीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । गीष्मी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह दत्तं रुह्यते न वेदः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सूत्रौ भवनात् ॥ ८० ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागित्यनेनैव संबन्धः । प्राग्भव-
नसंशब्दनादर्थोक्तेषु स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्सूत्रौ प्रत्ययौ भवतः ।
स्त्रीषु भवं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्य
आगतं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रीभ्यो हितं, स्त्रैणम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुंवदिति
ज्ञापकाद्व्यर्थं न भवति । योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते, न भवनादिति, द्विगोरिति षष्ठी । द्विगोर्यः
संबन्धी निमित्तत्वेन तद्वितः प्राग्दीव्यतीयो ऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य
लुभभवति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदाव-
धीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्यइति किम् । द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्तविज्ञानादिह न भवति,
पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथ वा द्विगोरेवायं लुक्विधीयते, द्विगोरिति
स्थानषष्ठी । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा । सत्यमेतत् । उपचारेण लक्षणाया
द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय इव द्विगुस्तस्य लुभवति । द्विगुनिमित्तकोपि तर्हि
गुणकल्पनया कस्माच्च द्विगुव्यते पाञ्चकपालमिति, न तस्य द्विगुत्वं निमि-
त्तम् । इतरस्तु द्विगुनिमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाला-
संस्कृतः पञ्चकपाल इति, नैवात्र तद्वित उत्पद्यते । वाक्यमेव भवति । त्रैशब्द-
हि साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति
तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ।
अथेह कस्माच्च भवति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमय-
मिति । वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययान्तं
लुगुक्तेषामन्नादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्ध्यते । गर्गाणां क्वात्रा

गार्गीयाः । वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्रदति किम् । गोब-
लम् । वादरम् । अचीति किम् । गर्गभ्य आगतम् । गर्गरूपम् । गर्गमयम् ।
प्राग्दीव्यत इत्येव । गर्गभ्यो हितम् । गर्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहु-
वचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्यकयोरलुक् । बिदानामपत्यं युवा युवानौ । वैदः । वैदे ।
वैदशब्दादत इजि कृते तस्य च इजः एयवन्नियार्थजित इति लुकि रूपम् ।
एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वैदस्य वैदयोर्वा ऽपत्यं
बहवो माणवका, बिदाः । नक्षत्राञ् बहुषूपत्यः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

प्राग्दीव्यत इति वर्त्तते । अचीति च । प्राग्दीव्यतीये ऽज्ञादौ प्रत्यये
विवक्षिते बुद्धिस्थे ऽनुत्पन्नश्च युवप्रत्ययस्य लुगभवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो
यतः प्राप्नोति स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापत्यं फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं
युवा, फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ, फाण्टाहृतः, तस्य छात्रा इति विवक्षि-
तेर्धे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य लुगभवति, तस्मिन्निवृत्ते इजन्तं प्रकृतिरूपं संपन्नं
तस्मादिजश्चेत्यण् भवति । फाण्टाहृताः । भागवित्तस्यापत्यं, भागवित्तिः ।
तस्यापत्यं युवा । वृद्धाट्क्त्वावीरेण बहुलमिति ठक् । भागवित्तिकः । तस्य
छात्राः, पूर्ववद् युवप्रत्यये निवृत्ते इजश्चेत्यण्, भागवित्ताः । तिकस्यापत्यं,
तिकादिभ्यः फिज् । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । फेरु चेति छः, तैकायनीय
स्तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते वृद्धाच्छः, तैकायनीयाः । कपिञ्जलादस्यापत्यं
कापिञ्जलादिस्तस्यापत्यं युवा । कुर्वादिभ्यो एयः । कापिञ्जलाद्याः । तस्य छात्रा,
एये निवृत्ते इजश्चेत्यण् । कापिञ्जलादाः । म्लुचुकस्यापत्यं, प्राचामवृद्धात्किन्बहु-
लमिति म्लुचुकायनि, स्तस्यापत्यं युवा, प्राग्दीव्यतो ऽण्, स्त्रौचुकायन, स्तस्य
छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते स एवाण्, स्त्रौचुकायनाः । अवीत्येव, फाण्टाहृतरूपम् ।
फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव । भागवित्तिकाय हितं, भागवित्तीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् ॥ ९१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प उच्यते । फक्फिजोर्युव-
प्रत्यययोः प्राग्दीव्यतीये ऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते ऽन्यतरस्यां लुगभवति । गर्गा-
दिभ्यो यजि कृते यजिजोश्चेति फक्, गार्गीयणः । तस्य छात्राः, गार्गीयाः ।
गार्गीयणीयाः । वात्सीयाः । वात्स्यायनीयाः । फिजः सत्त्वपि, यास्कस्यापत्यं,
शिवादिभ्यो ऽण् । यास्क, स्तस्यापत्यं युवा । अणो द्व्येव इति फिज् । यास्का-
यनि, स्तस्य छात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्थनिर्देशाय, पूर्वैरुक्तैश्च प्रत्ययैरभिधायक्यते । तस्येति ब्रह्मीसमर्थादप-

न्यमित्येतस्मिन्नेव यथाविहितं प्रत्ययो भवति, प्रकृत्यर्थविशिष्टत्वात्पर्या उपत्व-
माश्रयेह दृश्यते । लिङ्गवचनादिकमन्यत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरपत्यमौष-
धः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंशुः ॥

तस्येदमित्यपत्येपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासे वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपत्यं भानवः । श्यामगवः ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्यं प्रत्ययोत्य-
त्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते । गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवति, सर्वं उपत्येन युज्यते ।
अपतनादपत्यं, योपि व्यवहितेन जनितः सोपि प्रथमप्रकृतेरपत्यं भवत्येव । गर्ग-
स्थापत्यं, गार्गिः । गार्गेरपत्यं, गार्ग्यः । तत्पुत्रोपि गार्ग्यः । सर्वस्मिन् व्यवहित-
जनितेपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यजेव भवतीति प्रत्ययो नियम्यते । अथ वा
गोत्रापत्ये विवक्षिते एक एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृतिर्नि-
यम्यते । गार्ग्यः । नाडायनः ॥

गोत्रादन्यस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अयमपि नियमः । अन्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न प्र-
थमप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्थापत्यं युष्ठा, गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । दास-
यणः । प्राचायणः । औपगविः । नाडायनिः । अस्त्रियामिति किम् । दासी ।
प्राची । किं पुनरत्र प्रतिषिद्धते । यदि नियमः, स्त्रियामनियमः प्राप्नोति । युव-
युवप्रत्ययः, स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञायाः युवसंज्ञाया
बाधितत्वात् । तस्माद्वोगविभागः कर्तव्यः । गोत्रादप्यनि प्रत्ययो भवति । ततो
ऽस्त्रियाम् । यूनि यदुक्तं तस्त्रियां न भवति । युवसंज्ञैव प्रतिषिद्धते, तेन च
गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ॥

अत इज् ॥ ६५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात्प्रातिपदिकादिषु प्रत्ययो भवति । कश्चि-
पवादः । दत्तस्थापत्यं, दाहिः । तत्परकारणं किम् । शुभ्याः । कीलासयाः ।
इत्यतो मा भूत् । कश्चिद्विद्यतां दाशरथाय मैथिली । शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाहुदिभ्यश्च ॥ ६६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो उपत्ये इज् प्रत्ययो भवति । बाहुविः ।
औपबाहुविः । अनकारार्थं कारम्भः । क्व सिद्धाश्चकार्थनार्थः । बाहु । उपबाहु ।
विवाकु । शिवाकु । घटाकु । उपविन्दु । शुक । सूडाता । मूषिका । वलाका ।

भगलो । जगलो । भुवका । भुवका । सुमिष्ठा । दुर्मिष्ठा । पुष्करसत् । अनुहरत् ।
 देवशर्मन् । अग्निशर्मन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् ॥
 अमितौजसः सलोपश्च ॥ उदञ्च । शिरम् । शराबिन् । तिमरुद्रिन् । सुहाव-
 तेदिन् । खरनादिन् । नमरमर्दिन् । प्रकारमर्दिन् । लोमन् । अजीगर्त । हण्ड ।
 सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद । प्रद्युम्न । राम ॥ उदङ्कः संज्ञायाम् ॥
 संभूयोम्भसोः सलोपश्च * ॥ बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके त-
 तेन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ बाहुनाम कश्चित्सस्यापत्यं, बाह्वयः ॥ संवन्धि-
 शब्दानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ संज्ञा । स्वशुरस्यापत्यं स्वाशुरिः† । चका-
 रोनुक्तसमुच्चयार्थः, आहूतिगणतामस्य बोधयति । काम्बिः । ऐन्द्रशर्मिः । आञ-
 धेनविः । आञबन्धविः । औडुलोमिः ॥

सुधातुरक्कङ् च ॥ ९३ ॥

सुधामृगञ्जादपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति, तत्सन्धियोगेन च तस्याकडादेशो
 भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः ॥ व्यासवस्डनिषादवष्णालबिम्बानामिति
 वाच्यम् ॥ * ॥ वैयासकिः । वास्डकिः । नैषादकिः । वाण्डालकिः । केम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञके ऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो
 भवति । इञो ऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः, वातत्फञोरस्त्रियामिति ।
 अकारो वृद्धार्थः । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यो । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः ।
 ब्राधायन्यो । ब्राधायनाः । गोत्रइति किम् । कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एक-
 वचनद्विवचनयोः सतिशिष्टत्वाद् अित्स्वरौघेव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जा-
 यना इति, परमपि अित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वरं शब्देभ्यते । गोत्राधिकारश्च शिवा-
 दिभ्योषिति यावत् । कुञ्ज । ब्रह्म । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ ।
 शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ । विपाश । स्कन्द । स्तम्भ † ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडा-
 यनः । चारायणः । गोत्रइत्येव । नाडिः । शलङ्क शलङ्कं चेत्यत्र पठ्यते । शाल-
 ङ्कयनः । पैलादिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः ।
 तत्कथं गोत्रविशेषे कौशिके फकं स्मरन्ति । इजेवान्यत्र । शालङ्किरिति । अथ

* निष्ठाकु । अवाकु । किन्तु । वृद्धा । वृकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुधावन । माव ।
 यते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† राजश्वशुरादिति यत्र भवतीत्यधिकं पुस्तकाकारे ।

‡ शुम्भा । शिव शुभमा । इते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

वा पैलादिपाठ इव ज्ञापक इजोभावस्य । नड । वर । बक्र । मुञ्ज । इतिक ।
 इतिश । उपक । लमक ॥ शलङ्कु शलङ्कुं च ॥ सप्तल । वाजप्य । तिक । अग्नि-
 शर्वेन् वृषगणे । प्राण । नर । सोयक । दास । मिश्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल ।
 किङ्कर । किङ्गल । कातर । कातल । काश्य । काश्यप । काव्य । अज । अमु-
 व्य ॥ कृष्णरथौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ अमिश्र । लिगु । चित्र । कुमार । क्रोष्टु-
 क्रोष्टव । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिंशपा । अय । वृथ । शकट । सुमनस् ।
 सुमत । मिमत । चक्र । जत् । युगन्धर । हंसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चाल ।
 चर्मसिन् । सुकृत्य । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामु-
 क । ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड * ॥

हरितादिभ्योजः ॥ १०० ॥

हरितादिर्बिदाद्यन्तर्गणः । हरितादिभ्यो ऽजन्तेभ्योपत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति । इजोपवादः । हरितस्यापत्यं हारितायनः । कैदासायनः । ननु च गोत्र-
 इति वर्त्तते । न च गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवत्येको गोत्रइति वचनात् । सत्य-
 मेतत् । इह तु गोत्राधिकारेपि सामर्थ्यादूनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकार-
 स्तुत्तरार्थः ॥

यजिजोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्या-
 यणः । वात्स्यायनः । इजन्तात् । दाक्षायणः । प्राक्षायणः । द्वीपादनुसमुद्रं
 यञ् । सुतङ्गमादिभ्य इजित्यतो न भवति । गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेष्येते ।
 तदन्तात्तु यून्येवायं प्रत्ययः । गोत्रादूनि प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्गुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

गोत्रइत्येव । शरद्वत् शुनक^६ दर्भ इत्येतेभ्यो गोत्रापत्ये फञ् प्रत्ययो
 भवति यथासंख्यं भृगुवत्साग्रायणेष्वर्थेष्वपत्यविशेषेषु । शरद्वृत्तायनो भवति
 भार्गवश्चेत् । शरद्वृत्तो ऽन्यः । शौनकायनो भवति वात्स्यश्चेत् । शौनको
 ऽन्यः । दार्भायणो भवति आशायश्चेत् । दार्भिरन्यः । शरद्वच्छुनकशब्दौ
 बिदादौ । ताभ्यामजो ऽपवादः फञ् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्रइत्येव । द्रोणादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये ऽन्यतरस्यां फञ्
 प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । द्रोणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।

* एक । वानज । शायक । नाज । अन्वजत् । अन्तजन । इत्यरा । अंशक । अश्वला ।
 अध्वरादपहय । एते शब्दा अत्र पुस्तकान्तरे स्थिताः ।

जैवन्तायनः । जैवन्तिः । कथमनन्तरो ऽश्वत्यामा द्रौण्यायन इत्युच्यते । जैवान्
महाभारतद्रोणो वृक्षते । किं तर्ह्यनादिः । तत् इदं गोत्रे प्रत्ययविधानम् ।
इदानीं श्रुतिसामान्यादध्यारोपेण तथाभिधानं भवति ॥

अनुष्ठानान्तर्यं विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

गोत्रइत्येव । विदादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽप्रत्ययो भवति । वैदः । शौर्वः ।
ये पुनरत्रानृषिशब्दाः पुत्रादयस्तेभ्यो ऽनन्तरापत्येव भवति । पौत्रः । दौहित्रः ।
अनुष्ठानान्तर्यइत्यस्यायमर्थः, अनृषिभ्यो ऽनन्तरे भवतीति । यत्रायमर्थः अत्रापत्ये
नैरन्तर्यप्रतिषेधो न कृतः स्यात् तत्रेदं न सिद्ध्यति । इन्द्रभूः सप्तमः काश्य-
पानाम् । अनन्तरापत्यरूपेणैव अष्ट्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयम् । अष्ट्यपत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र
इति दुष्यति । गोत्रइत्येव । वैदिः । ननु च अष्ट्यणा भवितव्यम् । बाह्यादि-
राकृतिगण, स्तेनेजैव भवति । विद । उर्व । कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु ।
किंतालप । किदम्भ । विश्वानर । अष्टिषेण । अतभाग । हर्यश्व । प्रियक ।
आपस्तम्ब । कूचवार । शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । विन्दु ।
भाजन । अश्वावतान । श्यामाक । श्यमाक । श्यापर्ण । हरित । किन्दास ।
वह्यस्क । अर्कलूष । वध्योष । विष्णुवृद्ध । प्रतिबोध । रथन्तर । रथीतर । गवि-
ष्ठिर । निषाद । मठर । मृद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ॥ परस्त्री परशु च * ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्रइत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्यये भवति । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । मनुशब्दोत्र पठ्यते । तत्र कथं मानवी प्रजा । गोत्रइत्युच्यते, अपत्य-
सामान्ये भविष्यति । कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ।
गोत्ररूपाध्यारोपेण भविष्यति । अनन्तरापत्यविश्रुतायां तु अष्ट्यणैव भवितव्यं
जामदग्न्यः, पाराशर इति । गर्ग । वत्स ॥ वाज्राऽसे† ॥ संकृति । अज ।
व्याघ्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग । अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अग्निवेश ।
शङ्ख । शठ । धूम । अयट । वमस । धनंजय । मनस । वृत् । विश्वावसु ।
अनमान । लोहित । संशित । बभ्रु । मण्डु । मत्तु । अलिगु । शङ्खु । लिगु ।
गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कष । तण्ड ।
वतण्ड । कपि । कत । कुरुकत । अन हुह । कण्व । शकल । मेकल । अगस्त्य ।
कुण्डिन । यज्ञवल्क । उभय । जात । विरोहित । वृषगण । रङ्गगण । शण्डिल ।
वय । कचुलुक । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतूकर्ष । मन्त्रित । संहित ।

* किंताल । संवक । शाकली । प्रयागक । अलस । इति ऽत्राधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† असमासे । असे इति किम् । सेवादिभिः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अश्वरथ । अर्कराश । प्रतिमा । स्थूल । अररक । पिङ्गल । हृष्य । गोलुन्द ।
उलूक । तितिल । भिषज् । भडित । भण्डित । दत्त । चिकित । देवहू ।
इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । इदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्त्य । कुटीगु ॥

मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दादुभयशब्दाच्च गोत्रापत्ये यज् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं ब्राह्मणे
कौशिके वाच्ये । माधव्यो भवति ब्राह्मणश्चेत् । माधव एवान्यः । बाभ्रव्यो
भवति कौशिकश्चेत् । बाभ्रव एवान्यः । बभ्रुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः
सिद्धिं यजि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोप्यन्तर्गणकार्यार्थः ।
सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति । बाभ्रव्यायणी ॥

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसे उपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो भवति ।
काप्यः । बौधः । आङ्गिरसदिति किम् । कापेयः । बौधिः । कपिशब्दो गर्गा-
दिषु पठ्यते । तस्य नियमार्थं वचनम् । आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादि-
कार्यार्थे गणे पाठः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसे उपत्यविशेषे गोत्रे यज् प्रत्ययो
भवति । वातण्डः । आङ्गिरसदिति किम् । वातण्डः । किमर्थमिदं यावता
गर्गादिष्वयं पठ्यते । शिवादिष्वप्ययं पठ्यते । तत्राङ्गिरसे शिवाद्याख्योपादायै
पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तूभयत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययद्वयमपि भवति । वात-
ण्डः । वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

आङ्गिरसदित्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्यां स्त्रियां यज्प्रत्ययस्य लुभ-
वति लुक्कति आङ्गिरवादिपाठान्धीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरसदिति किम् ।
वातण्डायनी । शिवाद्याणि तु वातण्डी ॥

अश्वादिभ्यः फज् ॥ ११० ॥

आङ्गिरसदिति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्रापत्ये फज् प्रत्ययो भवति ।
आश्वायनः । आश्मायनः । ये त्वत्र प्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्यादूर्ध्व-
प्रत्ययो विज्ञायते । अश्व । अश्वन् । अहू । बिद । वुट । रोहिष । अज्जूर ।
अर्जल । पिञ्जूर । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहूत ।
रामोद । वज्र । सीमा । काष्ठ । योत्सङ्ग । अर्क । रक्त । अश्व । साद ।

वज्र । कुल । पवित्र । गोमिन् । श्याम । धूम । धूय । दाम्निन् । विश्वानर ।
कुट । वेश । आच्रेय । नत । तड । नड । वीज्य । अर्ह । विश्वम् । विशाला ।
गिरि । सपल । चुनम । दासक । वैत्य । धर्म । आनहुय । पुंसिजयत ।
अर्जुन् । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । क्षान्त । प्राच्य । कित । काय । सुम् ।
अविष्टा । वीत्य । पविन्दा ॥ आच्रेयभारद्वाजे ॥ कुत्स । आतव । कितव ।
शिव । खदिर ॥ भरद्वाज आच्रेये * ॥

भर्गात्त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगर्ते गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गवो
भवति त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः ॥

शिवादिभ्योश् ॥ ११२ ॥

गोत्ररिति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवा-
दिभ्यो ऽपत्ये ऽश् प्रत्ययो भवति । यथायथमिन्द्रादीनामपवादः । शैवः ।
प्रौष्टः । तत्तन् शब्दो ऽत्र पठ्यते कारिलक्षणमुदीचामिजं बाधितुम् । श्यत्प्रत्य-
यस्य तु बाधो नेष्यते । तात्त्वः । तात्त्वयः । गङ्गाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा
शुभादिठका च समावेशार्थम् । तेन त्रैरूप्यं भवति । गाङ्गः । गाङ्गायनिः । गाङ्गेयः ।
विपाशशब्दः पठ्यते कुञ्जादिलक्षणेन च्फञा समावेशार्थम् । वैपाशः । वैपाशा-
यन्यः । शिव । प्रौष्ठ । प्रौष्ठिक । चण्ड । जम्भ । मुनि । सन्धि । भूरि । कुठार ।
अनभिस्वान । ककुत्स्थ । कडोड । लेख । रोध । खञ्जन । कोहड । पिष्ट । हेहय ।
खञ्जार । खञ्जाल । सुरोहिका । पर्ण । कहूष । परिल । वतण्ड । तृण । कर्ष ।
चीरहृद । जलहृद । परिधिक । छटिलिक । गोफिलिक । अधिरिका । मञ्जीरक ।
वृष्णिक । रेख । आलेखन । विश्रवण । खण । वर्तनाक्ष । पिटक । पिटाक ।
तृचाक । नभाक । ऊर्ध्वनाभ । अरत्काह । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यश्चेत ।
सुषिष्ट । खञ्जूरकर्ण । मसूरकर्ण । तूयकर्ण । मयूरकर्ण । सहरक । तत्तन् ।
छटिषेण । गङ्गा । विपाशा । यस्क । लह्य । द्रुष । अयःस्यूण । भलन्दन ।
विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी ॥ द्रुचो मद्राः ॥ त्रिवेणी चिवखं च † ॥

* पय । कन्यु । सुव । मृनु । कर्कटक । वड । तड । तलुड । प्रधुन । विलम्ब ।
विष्णुज । इते प्राचिकोः पुस्तकान्तरे ।

† भावहेति पा० २ ।

‡ अनभिस्त्वानेति पा० २ ।

§ त्रिवेणीरेवात्रभूतेस्तत्रामिकाद्योपवादस्य द्रुच इति ठको ऽपवादः स्वार्थिकं पुस्त-
कान्तरे ।

॥ कहूष । कडोड । परल । शीवाक्ष । गोभिलिक । राजल । तडाक । वडाक । इते
शब्दाः पुस्तकान्तरे प्रचाराः ।

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः । नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्मस्तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययवमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीनां मानुषीणां च नामधेयानि तेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति । ठको ऽपवादः । यमुनाया अपत्यं यामुनः । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः । मानुषीभ्यः खत्वपि । शिञ्जिताया अपत्यं, शैञ्जितः । चिन्तिताया अपत्यं, चैन्तितः । अवृद्धाभ्यः किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं, चान्द्रभागेयः । वासवदत्तेयः । नदीमानुषीभ्य इति किम् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । तन्नामिकाभ्य इति किम् । शोभनायाः, शोभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्धका वृष्णयः कुरु इति वंशाख्या । ऋष्यादिकुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये ऽणप्रत्ययो भवती, जो ऽपवादः । ऋष्यादिभ्यस्तु परत्वाद्गुणादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावत् । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेयः । श्वाफल्कः । रान्धसः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिहृदुः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामन्धकादिवंशसमाश्रयणेनान्धाख्यानं युज्यते । के चिदाहुः । कथमपि काकतालीयन्यायेन कुत्रादिवंशेष्वसंक्रम्यैव नकुलसहदेवादयः शब्दास्सुबहवः संकलितास्तानुपादाय पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धेति । अथ वा ऽन्धकवृष्णिकुरुवंशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयः, स्तत्रेदं प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्संख्यापूर्वात्संपूर्वाद्वद्रूपपूर्वाच्चापत्ये ऽण प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं, द्वैमातुरः । त्रयमातुरः । सामातुरः । भाद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनं, प्रत्ययः पुनरुत्सर्गणैव सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशो ऽर्थापेक्षः, तेन धान्यमातुर्यहणं न भवति । संख्यासंभद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभादिषु पाठात् सौमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्ये ऽणप्रत्ययो भवति ठकोपवादः । तत्सन्धियोगेन कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं, कानीनः कर्णः । कानीनो व्यासः ॥

विकर्णशुक्लच्छगलाद्वत्सभरद्वाजान्निषु ॥ ११७ ॥

विकर्णशुक्लच्छगलशब्देभ्यो यथासंख्यं वत्सभरद्वाजान्निष्वपत्यविशेषेण प्रत्ययो भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैर्काक्षिरन्यः । शौर्द्धो भवति ।

भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । द्वागलो भवत्यात्रेयश्चेत् । द्वागलिरन्यः । शुक्ला-
शब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये पठन्ति ततो ठक् प्रत्युदाहरन्ति शौङ्गेय इति । द्रुयमपि
चेत्तत्प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तच्चात्मिकाणो बाधके द्युच इति ठकि प्राप्ते ऽप्यप्रत्ययः पक्षे विधीयते ।
पीलाया अपत्ये वागप्रत्ययो भवति । पीलाया अपत्यं, पैलः । पैलेयः ॥

ढक्च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डकशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । चकारादण् च वा । तेन
त्रैरूप्यं भवति । माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

स्त्रिभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टावादिप्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्यो ऽपत्ये ठक्
प्रत्ययो भवति । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादसत्यर्थग्रहणे इह
न भवति । इडबिडो ऽपत्यं, दरदो ऽपत्यम्, ऐडबिडः, दारद, इति ॥ वड-
काया वृषे वाच्ये ॥ * ॥ वाडवेयो वृषः स्मृतः । अपत्ये प्राप्तस्ततो ऽपकृष्य
विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ॥ अण् क्रुञ्चाकौकिलात्स्मृतः ॥ * ॥
क्रुञ्चाया अपत्यं, क्रौञ्चः । कौकिलः ॥

द्युचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्युचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । तच्चात्मि-
काणोपवादः । दत्ताया अपत्यं, दात्तेयः । गौपेयः । द्युच इति किम् । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहणं निवृत्तम् । चकारो द्युच इत्यस्यानुकर्षकार्यः । इकारान्ता-
त्प्रातिपदिकादनिजान्तादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । आत्रेयः । नैधेयः । इत
इति किम् । दाक्षिः । प्राक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षायणः । प्राक्षायणः ।
द्युच इत्येव । मरीचेरपत्यं, मारीचः ॥

शुभादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । यद्यायो-
मिश्रादीनामपवादः । शौधेयः । वैष्टपुरेयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगण-
तामस्य बोधयति । गाङ्गेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शुभ । विष्ट-
पुर । ब्रह्मकृत । शतद्वार । शतावर । शलाका । शलाचल । शलाकाधू ।
लंकाधू । विमातृ । विधवा । हकसा । रोहिणी । हकिनी । दिशा । शालूक ।
अश्वस्ति । शकन्धि ॥ लतवश्यामयोर्वसिष्ठे ॥ गोधा । हकलाच । कशीव ।

प्रवाहण । भरत । भारम* । मृकण्डु । मघष्टु । मकष्टु । कपूर । इतर ।
अन्यतर । आलीठ । सुदत्त । सुवत्स । सुनामन् । कद्रु । तुद्र । अकशाप ।
कुमारिका । किशोरिका । कुवेणिका । जिस्माशिन । परिधि । वायुदत्त ।
ककल । खट्वर । अम्बिका । अशोका । शुद्रुपिङ्गला । खडोन्मत्ता । अनुदृष्टि ।
जरतिन् । बलिर्वर्दिन् । वियज । बीज । श्वन् । अश्मन् । अश्व । अजिर† ॥

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्णशब्दात्कुषीतकशब्दाच्च काश्यपे ऽपत्यविशेषे ठक् प्रत्ययो
भवति । विकर्णयः । कौषीतकेयः । काश्यप इति किम् । विकर्णः । कौषीतकिः ॥

भ्रुवो वुक्च ॥ १२५ ॥

भ्रुशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सच्चियोगेन च वुगागमः । भ्रुवियः ॥

कल्याणयादीनामिन्ङ् ॥ १२६ ॥

कल्याणी इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति, तत्सच्चि-
योगेन च इनङादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं यहणं, प्रत्ययस्य सिद्ध्यत्वा,
दन्येषामुभयार्थम् । कल्याणिन्यः । सौभागिन्यः । दौर्भागिन्यः । हृद्गसि-
न्धन्तइत्युभयपदवृद्धिः । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुदृष्टि ।
अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दी । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यटतीति, कुलटा । पररूपं निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ठक्
प्रत्ययो भवति, तत्सच्चियोगेन च वा इनङादेशो भवति । आदेशार्थं वचनं,
प्रत्ययः पूर्वैरेव सिद्धः । कौलटिन्यः । कौलटेयः । या तु कुलान्यटन्ती शीलं
मिनति, ततः चुट्टाभ्यो वेति परत्वाद् टूका भवितव्यम् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटकाया अपत्ये ऐरक् प्रत्ययो भवति । चाटकैरः ॥ चटकाच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ चटकस्यापत्यं, चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुप्तकृत्यः ॥ * ॥ चट-
काया अपत्यं स्त्री, चटका ‡ ॥

गोधाया डक् ॥ १२९ ॥

* भ्रमतेति वा० २ ।

† स्थूल । सकण्ड । मकण्डु । वमण्डु । कण्डु । सकण्ड । मकण्ड । गुड । कड । कुमे-
रिका । शकल । शबल । उय । अजिन । एते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ चटकेयस्याने श्चाक्षिवाट्टाक्षिवाक्षिणे पुस्तकान्तरे ।

गोधाया आपत्ये द्रक् प्रत्ययो भवति । गोधेरः । शुभादिष्वयं पठ्यते ।
तेन गैरधेयोपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया आपत्ये उदीचामाचार्यमखां मतेन आरक् प्रत्ययो भवति ।
गोधारः । आचार्यब्रह्मणं पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वण समावेशो भविष्यति ।
आरम्भचनमनर्थकं, रका सिद्धत्वात् । ज्ञापकं त्वयमन्येभ्यो ऽपि भवतीति ।
जाडारः । पाण्डारः ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

क्षुद्रनुवर्तते, न आरक् । क्षुद्रा अङ्गहीना धर्महीना*श्च । कार्यधर्मश्च
तदभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते । क्षुद्राभ्यो आपत्ये द्रक् प्रत्ययो
भवति । ठकोचवादः । काशेरः । काशेयः । दाशेरः । दाशेयः ॥

पितृष्वसुश्च ॥ १३२ ॥

पितृष्वसुश्चदपत्ये ह्रस्वप्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पैतृष्वसीयः ॥

ठकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वसुरपत्यप्रत्यये ठकि परतो लोपो भवति । पैतृष्वसेयः । कथं
पुनरिह ठक् प्रत्ययः । एतदेव ज्ञापकं ठको भावस्य ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृष्वसुरित्येतदपेक्षते, पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुरपि भवति ।
ह्रस्वप्रत्ययो ठकि लोपश्च । मातृष्वसीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्गो ठज् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिधायिनीभ्यः ष्ठतिभ्यो ऽपत्ये ठज्प्रत्ययो भवति । अणादी-
नामपवादः । काम्बलेयः । शैन्तिवाहेयः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये ठज्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः ।
गार्ष्ट्यः । हार्ष्ट्यः । एष्टिशब्दे यश्चतुष्पाद्वचनस्तनः पूर्यणैव सिद्धः, अचतुष्पा-
दर्थं वचनम् । एष्टि । हृष्टि । हलि । बलि । विप्रि । कुट्रि । अजवस्ति ।
मिचयु† ॥

राजश्वशुरादात् ॥ १३७ ॥

* क्षीलहीनाच्चेति पा० २ ।

† बलि । बलि । हृष्टि । एते प्राधिकाः पुस्तकान्तरि ।

राजन्स्वशुरशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिजोत्प-
वादः । राजन्यः । स्वशुर्यः ॥ राज्ञो ऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ * ॥ राजन्यो-
भवति, क्षत्रियश्चेत । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद्भुः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द-
श्च । क्षात्रिन्यः ॥

कुलात्पुः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्तात्मातिपदि-
कात्केवलाच्चापत्ये खः प्रत्ययो भवति । आठकुलीनः । आत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमानं पूर्वपदं यस्य तदपूर्वपदं, समाससंबन्धिनः
पूर्वपदस्याभावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदात्कुलशब्दादन्यतरस्यां यत्
ठक् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । ताभ्यां मुक्ते खोपि भवति । कुल्यः । कौने-
यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुचपूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः ।
आहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्कुञ्जौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पठे खः * । माहाकुलः । माहाकुलीनः ।
महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कुक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः सश्च ।
दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुरक्षः ॥ १४३ ॥

स्वसुरशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वसुरपत्यं, स्वस्त्रीयः ॥

भातुर्व्यञ्ज ॥ १४४ ॥

भातृशब्दादपत्ये व्यत् प्रत्ययो भवति । चकाराच्छश्च । अणोपवादः ।
भातृव्यः । भात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरे ऽका-
रमिवार्थे निपातयन्ति । सपत्नीव सपत्नः । भातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति ।

* महाकुलशब्दादङ्कुञ्जौ प्रत्ययो भवतः । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः कश्चेति शा० २ ।

समुद्रावेन चेदमित्रः सपथ उच्यते । अपत्यार्थोच नास्त्येव । पाप्मना भातु-
ष्येव । भातृष्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ठक् प्रत्ययो भवति । यथायोगं ठगादीना-
मपवादः । रेवतिकः । आश्वपालिकः । रेवती । आश्वपाली । मणिपाली ।
द्वारपाली । वृकवञ्चिन् । वृकयाह । कर्णयाह । दण्डयाह । कुक्कुटाह * ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने या च ॥ १४७ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं वृद्धते । गोत्रं या स्त्री तदभिधायिनः शब्दा-
दपत्ये याः प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुरसंविज्ञाने
मात्रा व्यपदेशोपत्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं, गार्ग्या ज्ञात्मः । गार्गिकः ।
म्लोचुकायन्या अपत्यं, म्लोचुकायनः । म्लोचुकायनिकः । गोत्रादूनीति यूनि
प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् । कारिकेयो ज्ञात्मः । स्त्रिया इति किम् ।
शौपगविर्जात्मः । कुत्सनइति किम् । गार्ग्यो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुत्सनइत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्राद-
पत्ये बहुलं ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिकः ।
तार्णबिन्दवस्य तार्णबिन्दविकः । पत्ने यथाप्राप्तं फक् । भागवित्तायनः ।
पत्ने तार्णबिन्दविः । अकशापः शुभादिः । आकशापेयः । तस्यापत्यमाकशा-
पेयिकः । पत्ने आकशापेयिः ।

भागपूर्वपदेो वितिर्द्वितीयस्तार्णबिन्दवः ।

तृतीयस्त्वाकशापेयो गोत्राट्ठक्बहुलं ततः ॥

वृद्धयहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । सौवीरेष्विति किम् । शौपगविर्जात्मः ।
कुत्सनइत्येव । भागवित्तायनो माणवकः । बहुलयहणमुपाधिवैचित्र्यार्थम् ।
गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथमः कुत्सनएव । अन्यः सौवीर-
गोत्रएव । मध्यमो द्वयोरपि । तदेतद्वहुलयहणास्तभ्यते ॥

फेडक् च ॥ १४९ ॥

कुत्सनइत्येव, सौवीरेष्विति च । फेरिति फिजो बहुलं न फिनः, वृद्धा-
धिकारात् । फिजन्तात्मातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः प्रत्ययो भवति चका-
राट्ठक् कुत्सने गम्यमाने । यमुन्दस्यापत्यं, तिकादिभ्यः फिज्, तस्यापत्यं, याम्-

* वृकवञ्चु । चामरयाह । कुक्कुटाह । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

न्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सनइत्येव । यामुन्दायनिः । फिजन्तादौत्स-
गिकस्याय आगतस्य ययत्तत्रियार्थजित इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिः ।

यमुन्द्श्च सुयामा च वार्ध्यायणिः फिचः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सनइति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिमिमतशब्दाभ्यां
सौवीरविषयाभ्यामपत्ये णफिजौ प्रत्ययौ भवतः । फकोपवादः । अल्पाचतरस्या-
पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्नं, तेन यथासंख्यमिह न भवतीति । फाण्टाहृतः ।
फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहृतायनः ।
मैमतायनः । फाण्टाहृतेर्यजिजोश्चेति फक् । मिमतशब्देऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्वादिभ्यो ययः ॥ १५१ ॥

सौवीरेषु बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये
ययः प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । गार्ग्यः । कुरुनादिभ्यो यय इति कुरुशब्दाद्-
परो ययप्रत्ययो भविष्यति । स तु चक्षियात्तद्राजसंज्ञकस्तस्य बहुषु लुका भवि-
तव्यमयं तु श्रयतएव । कौरव्याः । कौरव्यशब्दस्य चक्षियवचनस्य तिकादिषु
पाठात्किञ्चपि भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्देन पठ्यते, स जातिव-
चनः । त्रैवर्णिकेभ्यः किं चिन्ना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दाद्-
सरसूत्रेणैव ययः सिद्धः । केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य केशिन्यः । पुंवद्वाचो न
भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् । वेनाच्छन्दसीति पठ्यते, कथं भाषाया
वेन्यो राजेति । छान्दस एवायं प्रमादात्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते,
तस्य कण्ठादिवत्कार्यमिष्यते स्वरं वर्जयित्वा लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु
वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी । युवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य
छात्रा वामरथाः । वामरथानि संघादुल्लखणानि । स्वरस्तु ययप्रत्ययस्यैव भवति
नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् । कुरु । गर्ग । मङ्गुष । अजमारक । रथकार । वाम-
दूक ॥ सम्राजः चक्षिये ॥ कवि । मति । वाक् । पितृमत् । इन्द्रजालि । दामि-
ष्ठीषि । गणकारि । केशेरि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका । मुर । शरक ।
काश । दर्भ । केशिनी ॥ वेनाच्छन्दसि ॥ शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावरथ । श्याव-
युक् । सत्यकार । वडभीकार । शङ्गु । शाक । पाथिकारिन् । मूठ । शकन्धु ।
कर्षु । हर्षु । शाकिन् । इनपिक्की * ॥ वामरथस्य कण्ठादिवत्स्वरजम् ॥

* जिस्कोटक । काक । स्कावटक । शाकिन् घातकि । छेनुवि । कुञ्जिकार । इति
अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाल्लक्षणशब्दात्कारिवचनेभ्यश्चापत्ये एयः प्रत्ययो भवति । कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिवेण्यः । हारिवेण्यः । लाक्षण्यः । कारिभ्यः । तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

एयं प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्षणकारिभ्यो ऽपत्ये इञ् प्रत्ययो भवति उदीचां मतेन । कारिवेणिः । हारिवेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः * । कौम्भकारिः । वचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लब्धे आचार्यसङ्ख्यं वैचित्र्यार्थम् । तैत्तन्शब्दः शिवादिस्तेनाणायमिञ् बाध्यते न तु एयः । तत्त्वोपत्यं, तात्त्वः । तात्त्व्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः । वृषशब्देन पठ्यते तस्य प्रत्ययसन्वियोगेन यकारान्तत्वमिति । वार्ध्यायणिः । कौरग्रशब्दः पठ्यते स च तन्नियवचनः । औरसशब्देन तन्नियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिभ्यो एयस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथा च एयतन्नियार्थजित इत्यत्रोदाहृतं कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कितव । संज्ञा । बाल । शिखा । उरस् । शाठ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । शाम्य । नील । अमित्र । गौकत्य । कर् । देवरथ । तैत्तिस् । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौतिकि । चोपयत । चेटयत । शैक्यत । कैतयत । ध्वजवत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । सुयामन् । चारु । वक्ष्यका । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ † ॥

कौसल्यकार्मार्थ्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौसल्यकार्मार्थ्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोपवादः । कौसल्यायनिः । कार्मार्थ्यायणिः ॥ परममङ्गतेरेखायं प्रत्यय इष्यते ॥ कौसल्यस्यापत्यं कर्मारस्यापत्यमिति । प्रत्ययसन्वियोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्तुत्यन्तरम् ॥ दशुकौसलकर्मारब्धामृषाणां युद्धादिष्टस्येति ॥ काम्यायनिः । कौसल्यायनिः । कार्मार्थ्यायणिः । काम्यायनिः । वार्ध्यायणिः ॥

अथो द्वयः ॥ १५६ ॥

* तैत्तन्वायिभ्यश्चिञ् पुस्तकान्तरे ।

† खल्य । भीत । काकन । रस । जावक । ध्वजवत । वसु । कम्पु । चावन्धका । युगामन् । इति धिकाः प्रकृताः पुस्तकान्तरे ।

अणन्ताद् दृचः प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजाप-
वादः । कार्त्तार्याणिः । हार्त्तार्याणिः * । अण इति किम् । दात्तायणः । दृच
इति किम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः ।
त्यादः । यादायनिः । यादः । तादायनिः । तादः । अणञ प्राप्तः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धं यच्छब्दरूपमगोत्रं तस्मादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति उदीचामा-
चार्याणां मतेन । आम्नगुप्तायनिः । यामरत्तायणिः । कारिशब्दादपि वृद्धादगो-
त्रात्परत्वादनेनैव भवितव्यम् । नापितायनिः । उदीचामिति किम् । आम्न-
गुप्तिः । वृद्धादिति किम् । याजदत्तिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक्च ॥ १५८ ॥

वाकिन इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति तत्स-
न्धियोगेन चेषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्रं शब्दरूपं तस्यागमार्थमेव ग्रहण-
मन्येषामुभयार्थम् । वाकिनकायनिः । गारेधकायनिः । इजादपवादे योगः ।
उदीचामित्यधिकारात्पक्षे तेषां भवन्ति । वाकिनः । गारेधिः । वाकिन ।
गारेध । कार्कट्य । काक । लङ्का ॥ चर्मिर्मर्मणोर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचां वृद्धादिति वर्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्वशेषे प्रत्ययः सिद्ध-
स्तस्मिन्नेन कुगागमोन्यतरस्यां विधीयते । पुत्रान्तात्प्रातिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्य-
यस्तस्मिन् परभूते ऽन्यतरस्यां कुगागमे भवति पुत्रान्तस्य । तेन त्रैलोक्यं सं-
व्यते । गार्गीपुत्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः । वात्सीपुत्रकायनिः ।
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादपत्ये फिन् प्रत्ययो भवति बहुलं प्राचां मतेन । म्लुचु-
कायनिः । अहिचुम्बकायनिः । प्राचामिति । किम् । भौचुकिः । अवृद्धादिति
किम् । राजदत्तिः । उदीचां प्राचामन्यतरस्यां बहुलमिति सर्ववर्ते विकल्पा-
द्यास्तेषामेकेनैव सिद्ध्यति तत्राचार्यग्रहणं पूजार्थम् । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ।
क्व चिच्च भवत्येव । दाक्षिः । प्राक्षिः ॥

मनोजाताक्यतौ पुक्च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादञ् यत् इत्येतौ प्रत्ययो भवतस्तत्सन्धियोगेन पुगागमः समु-
दायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दाद्येतौ । अपत्याद्याञ्

* वास्त इति त्रिवर्गादभ्योङ् । वास्तस्यापत्यं वास्तकायनिः । वृत्तधिकं पुस्तकान्तरे ।

नास्त्येव । तथा च मानुषा इति बहुषु न लुभ्यति । अपत्यविवक्षायां त्वयैव भवितव्यम् । मानवी प्रजा ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनैरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं भवति । संबन्धिवचनत्वादपत्यशब्दस्य यदपत्यं तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा विधीयते । गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वात्स्यः । अपत्यमिति व्यपदेशाय संज्ञिनः पौत्रप्रभृतेः । पौत्रप्रभृतीति किम् । अनन्तरस्य मा भूत् । कौञ्जः । गार्गिः । गोत्रप्रदेशा एको गोत्रइत्येवमादयः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादि, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्येनापत्यं विशेषयति, किं तर्हि वृष्ट्या विपरिणम्यते पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । तेन वतुर्धादारभ्य युवसंज्ञा विधीयते । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । तुशब्दोवधारणार्थो युवैव न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयान् मृते पित्रादौ वंश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसंज्ञो भवति । अवश्यार्थायमारम्भः । पूर्वजाः पित्रादयो वंश्या इत्युच्यन्ते । भ्राता तु न वंश्यः । अकारणत्वात् । गार्ग्यं जीवति गार्ग्यायणस्य कनीयान्भ्राता । वात्स्यायनः । दादायणः । प्रादायणः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्रमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्

उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते * ।

इत्येवमादिकायां क्रियायामनधिकारः । भ्रातुर्न्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति । प्रकृतं जीवतिवद्वचं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु संज्ञिनः । तरन्निर्देश उभयोत्कर्षार्थः । स्थानेन वक्त्रा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात् । पितृष्वे पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । वात्स्यायन । वात्स्यो वा ।

दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । स्थविरिति किम् । स्थानवधोन्युने गार्ग्य एव भवति । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमर्णाहितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद्गोत्रं युव-
प्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र
भवान् गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायनः । वात्स्यो वा । तत्र
भवान् दाक्षायणः । दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति । निवृत्तिप्रधाने
विकल्पो, युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायां पक्षे गोत्रसंज्ञैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् ।
गार्ग्यो जाल्मः । गार्ग्यायणो वा । वात्स्यो जाल्मः । वात्स्यायनो वा । दाक्षि-
र्वा जाल्मः । दाक्षायणो वा । कुत्सायामिति किम् । गार्ग्यायणः ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो यः क्षत्रियवाची तस्मादपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति ।
पाञ्चालः । ऐत्वाकः । वैदेहः । जनपदशब्दादिति किम् । दुह्योरपत्यं, द्रौह्यवः ।
यौरवः । क्षत्रियादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं, पाञ्चालः । वैदेहिः ॥
क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ पञ्चालानां राजा
पाञ्चालः । वैदेहः । मागधः । अष्टद्विदपीति प्राप्तस्य वुजोपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । जनपदशब्दावैते
क्षत्रियाभिधायिनौ ताभ्यामपवादो वृद्धादिति अङ्गि प्राप्ते पुनरञ्चिधीयते ।
साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादञ् ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियाभिधायिनो द्वयो मगध कलिङ्ग सूरमस इत्येते-
भ्यश्चापत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । आङ्गः । काङ्गः । सौरमसः ।
वैङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सैत्यः । तस्य राजनीत्येव । आङ्गो राजा ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाऽज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च को-
सलाजादशब्दाभ्यां चापत्ये अङ् प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । वृद्धात्तावत् ।
आम्यङ्गः । सौवीर्यः । इक्षारान्तात् । आधम्यः । कौन्त्यः । कोसलजादयो-

रवृद्धार्थं वचनम् । कौशल्यः । अजायः । सपरकरणं किम् । कुमारी नाम
जनपदसमानशब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं कौमारः ॥ पाण्डोर्जनप्रदशब्दात् क्षत्रि-
याद् इत्युक्तव्यः ॥ * ॥ पाण्डः । अन्यस्मात्पाण्डव एव । तस्य राजनीत्येव ।
आम्बष्ठो राजा । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौसल्यः । अजायः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १०२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दात्वादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
ण्यः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । कौरव्यः । नक्षत्रादिभ्यः । नैषधः ।
नैषधः । तस्य राजनीत्येव । कौरव्यो राजा ॥

साल्वावयवप्रत्ययकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १०३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या
अपत्यं, द्रुव इति ठक् । साल्वेयः ॥ अणोपपद्यते ॥ साल्वः । तस्य निवासः
साल्वो जनपदः । तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः क्षत्रियवृत्तिभ्य इदं प्रत्ययवि-
धानम् । साल्वावयवेभ्यः प्रत्ययकलकूटाश्मकादिभ्यश्चापत्ये इञ् प्रत्ययो
भवति । अणोपवादः । औदुम्बरिः । तैलखलिः । माद्रकारिः । यौगन्धरिः ।
भौलिङ्गिः । शरदण्डिः । प्रात्ययिः । कालकूटिः । आश्मकिः । तस्य राज-
नीत्येव । औदुम्बरो राजा ।

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च साल्वावयवसंज्ञिताः ॥

तैतद्राजाः ॥ १०४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्ययमृश्यन्ते
न तु पूर्वं, गोत्रयवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । ते ऽजादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।
तथा चोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशास्तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्मिन्प्रामित्येवमादयः ॥

कम्बोजालुक् ॥ १०५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येवनेन विहितस्याजो लुक् भवति । कम्बोजाल-
त्ययस्य लुक् भवति । कम्बोजः ॥ कम्बोजादिभ्यो लुक् भवनं चोदाहृतम् ॥ * ॥
कम्बोजः । बालः । केरलः । शकः । यवनः । तस्य राजनीत्येव । कम्बोजो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च* ॥ १०५ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुक् भ-
वति । अवन्तिकुन्तिभ्यां ऽयः कुरोपर्यस्य । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । स्त्रिया-
मिति किम् । आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्येव । अकारप्रत्ययस्य तद्राजस्य स्त्रियामभिधेयायां लुभ-
वति । तकारो विस्पष्टार्थः । शूरसेनी । मट्टी । दारत् । अवन्त्यादिभ्यो लुभ-
चनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति तिनेह न भवति । आम्बष्ट्या । सौवीर्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्येभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य लुग्न भवति । अतश्चे-
त्यनेन स्त्रियां लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । प्राच्येभ्यः क्षत्रियेभ्यस्तावत् । पाञ्चाली ।
वैदेही । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारुषी । कैकेयी ।
यौधेयादिभ्यः । यौधेयी । शौभेयी । शौक्लेयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य यौधे-
यादिभ्यो लुक् प्राप्तः प्रतिषिद्धते । पाञ्चमिकस्याञः पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्याम-
ण्प्रतिषिध्येतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्यस्यानेन लुक् प्राप्नोति । एतदेव
विज्ञापयति पाञ्चमिकस्यापि तद्राजस्यायश्चेत्यनेन लुभभवतीति । किमेतस्य ज्ञा-
पनेन प्रयोजनं पश्वाद्यणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति । पशूः । रत्ताः । असुरी ।
तथा चेत्तं “यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुष ।
कैकेय । कश्मीर । सात्व । सुस्थाल । उरश * । कौरव्य । भर्गादिः । यौधेय ।
शौभेय । शौक्लेय । यावाण्येय । धार्त्तय । धार्त्तय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर ।
यौधेयादिः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुकस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जरथः । रज्यते ऽनेनेति रागः । तेनेति
सृतीयासमर्थोद्गागविशेषवाचिनः शब्दाद्वक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्टम् । कौसुमम् । रागादिति
किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हरिद्रौ कुकुटस्य
पादाविति । उपमानाद्विष्यति, काषायाविव काषायौ । हरिद्राविव हारीद्रौ ।
द्वेषवैयान्नादिति यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लासारीचनाशकलकदर्माटुक ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । अणोपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं, लाक्षिकम् । रौचनिकम् । शाक-
लिकम् । कार्दमिकम् ॥ शकलकर्दमाभ्यामणपीष्यते ॥ शाकलम् । कार्दमम् ॥
नील्या अन् वक्तव्यः ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् ॥ पीतात् कन् वक्त-
व्यः ॥ * ॥ पीतेन रक्तं पीतकम् ॥ हरिद्रामहारजनाभ्यामण्यक्तव्यः ॥ * ॥
हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषज्ञा-
चिनः शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योसौ युक्तः,
कालश्चेत्स भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुण्यादिना कालो युज्यते । पुण्यादि-
समीपस्थे चन्द्रमसि वर्त्तमानाः पुण्यादिशब्दाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुण्येण
युक्तः कालः । पुण्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषी रात्रिः । पौष-
महः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ।
काल इति किम् । पुण्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुब्धविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति अविशेषे । न चेन्नक्षत्रयुक्तस्य
कालस्य रात्र्यादिविशेषोभिधीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते ऽहोरात्र-
स्तस्याविशेषे लुब् भवति । अद्य पुण्यः । अद्य कृतिकाः । अविशेष इति किम् ।
पौषी रात्रिः । पौषमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धिविहितः पूर्वेण, विशेषार्थायमारम्भः । अश्वशब्दादश्वत्य-
शब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुब् भवति संज्ञायां विषये । श्रवणा रात्रिः ।
श्वत्या मुहूर्त्तः । लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवति । निपातनाद् विभाषा
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीति । संज्ञायामिति किम् । श्रवणी आश्वत्यी रात्रिः ॥

द्वन्द्वच्छः ॥ ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वस्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले छः प्रत्ययो भवति विशेषे साविशेषे च ।
राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवियमहः । अविशेषे । अद्य राधानुराधी-
यम् । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुपं परत्वाद् बाधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
यद् दृष्टं साम चेत्तद्वति । कुञ्जेन दृष्टं, कौञ्चं साम । वासिष्ठम् । वैश्वामित्रम् ॥

कलेष्टक ॥ ८ ॥

कलिशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्टं सामेत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
 अणोपवादः । कलिना दृष्टं साम, कालियम् ॥ सर्वत्राग्निनकलिभ्यां ठञ्प्रत्ययः
 ॥ * ॥ अग्निना दृष्टमानेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्नेः स्वमिति सर्वत्र
 ठञेव भवति । आनेयम् । तथा कालियमपि प्रतिपत्तव्यम् ॥ दृष्टे सामनि अण
 वा द्विवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उशनसा दृष्ट साम, औशनसम् । औशनसम् ॥
 जाते चार्थे योन्येन बाधितः पुनरखिधीयते स वा द्विवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
 प्राग्धीव्यतोण प्राप्तः कालठञा बाधितः सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्य इति पुनर्विधी-
 यते स वा द्विवतीति वक्तव्यम् । शतभिषजि जातः शतभिषः । शतभिषजः ॥
 तीयादीकक् स्वार्थं वा वक्तव्यः ॥ * ॥ द्वैतीयकम् । तार्तीयकम् । द्वितीय-
 कम् । तृतीयकम् ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ द्वितीया तृतीया विद्या गोत्रादङ्कु-
 रविष्यति ॥ * ॥ दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे । औपगवेन दृष्टं साम, औपगवकम् ।
 काषटवकम् । गोत्रचरणादुञ् भवति ।

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण्डित्वा विधीयते ।

तीयादीकक् न विद्याया गोत्रादङ्कुरविष्यते ॥

वामदेवाङ् इङ्ङौ ॥ ९ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद्दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे इत् इत्येतौ
 प्रत्ययौ भवतः । अणोपवादः । वामदेवेन दृष्टं साम, वामदेव्यं साम । तित्क-
 रणं स्वरार्थम् । इत्कारणं किमर्थं, ययतोश्चातदर्थे इति नञ उत्तरस्यान्तोदा-
 त्तत्वे विधीयमाने ऽनयोर्यहणं मा भूत् । अननुबन्धकग्रहणपरिभाषया एकानु-
 बन्धकग्रहणपरिभाषया चानयोरनिवृत्तिः क्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतो इतो ।

ग्रहणं मा ऽतदर्थं भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
 भवति, योसौ परिवृतो रथश्चेत्स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्को रथः ।
 काम्बलः । चाम्रेणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः
 परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वस्त्रवद्वेष्टादिभिरवेष्टितः तेनेह न भवति ।
 वाचैः परिवृतो रथः ॥

पाशुकम्बसादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थोत्परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इतिः प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलिनः । पाण्डुकम्बलशब्दो राजाप्तरसस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो चित्पथम् ॥

द्वैपवैयाघ्रादज ॥ १२ ॥

द्वैपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपवैयाघ्रे, ताभ्यां तृतीयासमर्थोभ्यां परिवृत्तो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे ऽप् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । स्वरे द्विवेधः । द्वैपेन परिवृत्तो रथो द्वैपः । वैयाघ्रः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदप्रत्ययान्तं निपात्यते ऽपूर्ववचने । पाणिबहणस्यापूर्ववचनम् । उभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपचः कौमारः पतिः । कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोदुपयन्तरि प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपत्वा कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थं प्रत्ययो ऽपूर्वत्वे ऽतीत्ये ।

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अणिवधीयते ।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भवः कौमारः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोदमन्त्रवाचिनः शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति प्रसिद्धेः । अमन्त्रं भाजनं पात्रमुच्यते । शरावेषूद्धृतः शाराव ओदनः । मास्तिकः । कार्पूरः । अमन्त्रेभ्य इति किम् । पाण्डुमुद्धृत ओदनः । तत्रेति सप्तमी समर्थविभक्तिः क्षीरदुग्धिति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थोत् शयितर्यभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, समुदायेन च्छेदुतं गम्यते । व्रतव्रति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थण्डिलो भिक्षुः । स्थण्डिले ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् । स्थण्डिले शेते ब्रह्मव्रतः ॥

संस्कृतं भक्षः ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्संस्कृतं भक्षश्चेति भवति । क्षरविषदमभ्यवहारार्थं भक्षमित्युच्यते । क्षर

उत्कर्षाधानं संस्कारः । धाष्ट्रे संस्कृता भक्षा धाष्ट्रा अपूपाः । कालशाः । कौम्भाः ।
भक्षा इति किम् । पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुखाशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उख्यम् ॥

दध्मष्टक् ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भव-
ति । दधनि संस्कृतं, दाधिकम् । ननु च संस्कृतार्थं प्राग्वहतेष्टकं वक्ष्यति तेनैव
सिद्धम् । न सिद्ध्यति । दध्ना हि तत्संस्कृतं यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम्, इह
तु दधि केवलमाधारभूतं द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कारः क्रियते ॥

उदश्वितो ऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ऽन्यतरस्यां ठक्
प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमणं भवति । औदश्वितम् । औदश्वित्कम् ॥

क्षीराहुज् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृतं भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठज् प्रत्ययो भव-
ति । अणोपवादः । क्षीरे संस्कृता, क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति,
यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेद्वति इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वत्ता । संज्ञायामिति
समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासादुर्माससंवत्सराख्यमेषा
संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः । पौषोर्दुर्मासः । पौषः संवत्सरः ।
इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्दशरात्र इति । मृतकमासे । च न
भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फलं प्रयोगानुसरणं, तत्र किमर्थं
द्वयमुपादीयते, संज्ञाशब्देन तुल्यतामिति करणस्य ज्ञापयितुं, नह्ययं लोके तथा
प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे तु संप्रति ज्ञापिते यत्तत्रतत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वत्ति
तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कायं शब्दः । पूर्णमासादङ्, पौर्णमासी ।
कायं वा पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्रवत्याहुक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुवर्तते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्यशब्दाच्च
प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिकाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अणोपवादः । आग्रहायणिको मासः । अर्दुमासः । संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा ठक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन्यौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन्विषये । नित्यमणि प्राप्ते पठे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रावणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

सेति प्रथमासमर्थोदस्येति वृष्ट्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत्सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्निधये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवता ऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै आत्मन्वो देवतयेति, उपमानाद्विष्यति । महाराजप्रोष्ठपदादृष्टिं यावत्सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

कश्चेद्देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्गोत्राप्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसंविद्योगेन । कायं हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात्सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे घन् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रयोध्यायः ॥

अपोनप्तृपात्रपृथ्वाभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ अपाचप्तृ इत्येताभ्यां घः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रियं हविः । अपानपत्रियम् । अपोनपाद् अपानपादिति देवताया नामधेये एते । तयोस्तु प्रत्ययसंविद्योगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

कु च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ अपाचप्तृ इत्येताभ्यां ककारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अपोनप्त्रीयं हविः । अपाचप्त्रीयम् । योगविभागः संख्यातानुदेशपरिहारार्थः ॥ कृष्णकरणे पैङ्गाक्षीपुष्पादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पैङ्गाक्षीपुष्पीयम् । तार्क्ष्यिन्द्रवीयम् ॥ शतरुद्राच्छरुचश्च ॥ * ॥ शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घावौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् बाहो प्रत्ययो भवतः, चकाराच्छब्द, सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥

सोमाट् ट्यण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । णकारो वृद्धयर्थः । टकारो ङीबर्थः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौमी चक् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । चतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

द्वावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति- गृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्वावापृथिव्यादिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । द्वौश्च पृथिवी च द्वावापृथिव्यौ देवते अस्य, द्वावापृथिवीयम् । द्वावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्म्येति, शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान्देवतास्य, मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् ठक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निर्देवतास्य, आग्नेयो ऽष्टाकपालः ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु तद्वितार्थं सर्व-
चाग्निकलिभ्यां ठवत्त्वः ॥ * ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । कालाट्ठजिति प्रकरणे भवे प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये तथैव्यस्यन्ते, तदर्थमिदमुच्यते । बत्करत्वं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । समर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासनम् । प्राक्सेयम् । तस्य, मासो देवतास्य, मासिकम् । आहुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । वासनम् । प्राक्सेयम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दाप्रोष्ठपदशब्दाच्च ठञ् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । महाराजो देवतास्य माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥ ठञ्प्रत्ययः

रखे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते,
नवयज्ञिकः कालः । पाक्यज्ञिकः ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ पूर्णमासो ऽस्यां
वर्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थविभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थो ऽनुबन्ध
इति सर्वं निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यत् डुलच् इत्येतौ
प्रत्ययौ निपात्यन्ते । पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भाता मातुलः । ताभ्यां पितरि
डामहच्, मातरि षिच् । ताभ्यामेव पितरि डामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिताः,
पितामहः । मातुः पिता, मातामहः । मातरि षिच् । पितामही । मातामही ॥
अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ अवेर्दुग्ध, मविसोढम् । अविदूसम् ।
अविमरीसम् ॥ तिलाचिष्कलात्पिञ्जपेजौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ निष्कलस्तिल,
स्तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥ पिञ्जश्चन्दसि ङिव्य ॥ * ॥ तिलपिञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोत्समूह इत्येतस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
किमिहोदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्प्रतिपदं ग्रहणम् ।
अचिसाटुकं वक्ष्यति, अनुदात्तादेरञ्, गोत्रादुञ्, प्रतिपदं च केदाराद्यञ्चेत्येव-
मादि, तत्परिहारेणात्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । काकानां समूहः, काकम् । बाकम् ।
इनिन्नकत्यवश्चेति यावत्समूहाधिकारः । गुणादिभ्यो यामञ्चक्तव्यः ॥ * ॥ गुण-
यामः । करणयामः । गुण । करण । तत्त्व । शब्द । इन्द्रिय । आकृतिगणः* ॥

भित्तादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भित्तेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
चये । अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । भित्ताणां समूहो, मैसम् । गार्भिणम् । युव-
तिशब्देन प्रयते, तस्य ग्रहणसामर्थ्याद् पुंवद्बाधो न भवति भस्याठे तद्वृत्तिरिति ।
युवतीनां समूहो, यौवतम् । भित्ता । गर्भिणी । सेत्र । करीष । अङ्गार । चर्मिन् ।
धर्मिन्† । सहस्र । युवति । वदाति । युवति । अचर्वेन्‡ । दक्षिणा । भूत § ॥

* गुणादिभ्य इत्यादिभ्योऽकृतिगण इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† चर्मन् । धर्मन् । इति पा० ३ ।

‡ अचर्वेन् । इति पा० ३ ।

§ विषय । गोत्र ॥ दृष्टादिभ्यः कण्डः ॥ दृष्टकण्डः । तद्व्यपण्डः । दृष्ट । तद्व । पाद-
य । इत्याधिकमत्र पुस्तकद्वये । तत्रैकस्मिन् पुस्तके “दृष्टादिभ्यः कण्डप्रत्ययो भवति । दृष्टकण्डः
तद्व्यपण्डः” । इति पा० ३ ।

गोत्रोद्घोष्टोरस्यराजराजन्यराजपुत्रवत्सम- नुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अप-
त्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यते ऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औप-
गवानां समूहः, औपगवकम् । कापटवकम् । उक्षन् । औक्षकम् । उष्ट्र । औष्ट्र-
कम् । उरध्व । औरध्वकम् । राजन् । राजकम् । राजन्य । राजन्यकम् । राज-
पुत्र । राजपुत्रकम् । वत्स । वात्सकम् । मनुष्य । मानुष्यकम् । अज । आज-
कम् । “प्रकृत्या ऽको राजन्यमनुष्ययुवान्” इति यलोपो न भवति आपत्यस्य
च तद्धिते नातीति ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृद्धानां समूहो, वार्द्धकम् ॥

केदाराद्यञ् ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ् च, तस्य समूह इत्ये-
तस्मिन्विषये । अचित्तलक्षणस्य ठको ऽपवादः । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् ।
कैदारकम् ॥ गणिकायाश्च यञ्प्रत्ययः ॥ * ॥ गणिकानां समूहो, गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । कव-
चिनां समूहः, कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः केदाराणां
समूहः, कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्वि-
षये । नकारः स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥
यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पृष्ठानां समूहः, पृष्ठः ॥ अङ्गः खः क्रतौ ॥ * ॥
अङ्गां समूहो, ऽङ्गीनः क्रतुः । क्रताविति किम् । आङ्गः । अण्डिकादिषु दर्श-
नादङ्गभवति ॥ पशूनां यञ्प्रत्ययः ॥ * पशूनां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद्
गुहो न भवति ॥ वातादूलः ॥ * ॥ वातानां समूहो, वातूलः* ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । ग्रामाणां
समूहः, ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता ॥ गजाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
गजानां समूहो, गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् ॥ ४४ ॥

* वातादित्थारभ्यः वातूल इत्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

अनुदात्तादेः शब्दादञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये
कोपानां समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह
इत्येतस्मिन्विषये । आद्युदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः,
खण्डिकम् । वाडवम् । क्षुद्रकमालशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालाश्चेति
क्षिप्रयदुन्दुः । ततः पूर्वैवाञ् सिद्धे वचनं गोत्रबुज्बाधनार्थम् । ननु च पर-
त्वादञ् वाञ् बाध्यते । न च गोत्रसमुदायो गोत्रं, न च तदन्तविधिर-
त्रास्ति । एवं तर्हि एतज् ज्ञापयति बुजि पूर्वविप्रतिषेधः, सामूहिकेषु च तद-
न्तविधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति बुज् भवति । वानह-
स्तिजं गौधेनुकमिति च तदन्तविधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता योगत्रिभा-
गेन पूर्वविप्रतिषेधस्तदन्तविधिश्च ज्ञापितः, पुनरस्यैव नियमार्थमुच्यते सेनासं-
ज्ञायामिति । क्षुद्रकमालात्सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालवी सेना ।
क्षौद्रकमालवकमन्यतत् * ।

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः को ऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्रादुञ् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च सर्वतः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशर्लेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा बाध्येत चाञ् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा ॥ क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ भितुक । शुक ।
उलूक । श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरखेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कठकलापादयः, तेभ्यः षष्ठीसमर्पेभ्यः समूहे धर्मवत्
प्रत्यया भवन्ति । गोत्रचरखादुजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चर-
खादुर्मान्नाययोरिति, तेन धर्मवदित्यतिदेशः क्रियते । वृत्तिः सर्वसादृश्यार्थः ।
कठानां धर्मः, काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्व-
णम् । तथा समूहेऽपि । काठकम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
आथर्वणम् † ॥

* गोत्रलक्षणे बुजेव भवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† ननु धर्मं न कोऽपि प्रत्ययो विधास्यते, कथं धर्मवदित्यतिदेशः । एतदेव ज्ञापयति
वार्तिककारो गोत्रचरखादुजित्यस्मिन्नकरणे सर्वयोगशब्दे 'चरखाद्धर्मान्नाययोरिति वक्ष्यति' तत्र-
यवतः पाणिनेरप्यभिमतमिति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्यां च ठक् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । अणञोरपवादः । अपूपानां समूह, आपूपिकम् । शाष्कु-
लिकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ॥ धेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्रमाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्व इत्येताभ्यां यथासंख्यं यञ् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो ऽन्य-
तरस्यां तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । केशानां समूहः, कैश्यम् । कैशिकम् ।
अश्वानां समूह, आश्वम् । आश्वीयम् ॥

पाशादिभ्यो यः ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । पाशानां
समूहः, पाश्या । तृण्या * । पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत ।
बालक । पिटक । पिटाक । शकट । हल । नड । वन † ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यः प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये ।
खलानां समूहः, खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिष्वपाठ उत्तरार्थः ‡ ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासंख्यम् इनि त्र कट्यच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति
तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्यः
इनिर्वक्तव्याः ॥ * ॥ डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी ॥ कमलादिभ्यः
खण्डच् प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ कमलखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल ।
अम्भोज । बट्टिनी । कुमुद । सरोज । पद्म । नलिनी । कैरविणी । कमलादि-
रङ्गलिंगाः ॥ नस्करितुरङ्गाणां स्क्वन्धच् प्रत्ययः ॥ * ॥ मरस्क्वन्धः । करि-
स्क्वन्धः । तुरङ्गस्क्वन्धः ॥ पूर्वोदिभ्यः काण्डः प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ पूर्वका-
ण्डम् । कुण्डकाण्डम् । कर्मकाण्डम् § ॥

विषयो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । षष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति षष्ठीवि-
मर्षाद् विषय इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, योसौ विषयो देश-

* अत्र स्त्रीलिङ्गित्वं लोकाग्रयणाल्लिङ्गस्येति धिकं पुस्तकान्तरे ।

† पाटलका । गल । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ योयविभाग उत्तरार्थः । पा० ३ ।

§ कमलादिभ्य इत्यारम्भ कर्मकाण्डमित्यन्तः पाठ इत्यस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

श्चेत्स भवति । विषयशब्दो बहुर्थः । क्व चिद्वामसमुदाये वर्तते, विषयो लब्ध इति । क्व चिदिन्द्रियग्राह्ये, चक्षुर्विषयो रूपमिति । क्व चिदत्यन्तशीलिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाक इति । क्व चिदन्यत्राभावे, मत्स्यग्रनां विषयो जलमिति । तत्र देशबहुलं यामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिबीरां विषयो देशः, शैवः । चौष्टः । देशइति किम् । देवदत्तस्य विषयो ऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । दैवयानकः । आकृतिनक्षत्रायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवकः । वैराटकः । त्रैगर्भकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जालन्धरायण । आत्मकामेय । अम्बरीषपुत्र । वसति । वैत्ववन । शैलष । उदुम्बर । वैस्वल । आर्जुनायन । संप्रिय । दाक्षि । ऊर्ध्वनाभ ॥

भौरिक्यादीषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलै ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासंख्यं विधल् भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देशइत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐषुकार्यादिभ्यः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि । वैपेय । भौलिकि । चैटयत । काणय । वाणिजक । वालिज । वालिन्यक । शैकयत । वैकयत । भौरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्वात्त्रायण । त्र्यायण । औढायन । जौलायन । खाढायन । सौवीर । दासमित्रि । दासमित्रायण । शौद्रायण । दात्त्रायण । शयण्ड । तात्त्रायण । वैश्यायण । सायण्ड । शौण्ड । वैश्वममजव । वैश्वधेनव । नद । तुण्डदेव । विन्देव ॥

सोस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्येति प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थोदस्येति बहुर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेतदादिर्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः । आदिरिति किम् । अनुष्टुप्प्रथमस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् । उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् । पङ्क्तिरादिरस्या

* आप्रीत । अत्रोड । वैतिल । वात्रक । रतै । आधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अलायत । औलालायत । शौण्ड । शयण्ड । वैश्वदेव । रते शब्दा अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

नुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः क्व चिदेव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे चैव
प्रगथनेन तिष्ठः क्रियन्ते स प्रगाथनात्मकर्षगानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते ॥ छन्दसः
प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थउपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्बुध्यः ॥ ५६ ॥

सोस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषणं,
प्रयोजनं योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषणं संग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्वाचि-
भ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे संग्रामे ऽभिधेये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । भद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य भाद्रः संग्रामः । सौभद्रः ।
गौरिमित्रः । योद्बुध्यः । आहिमाला योद्धारो ऽस्य संग्रामस्य, आहिमालः ।
स्यान्दनाश्वः । भारतः । संग्राम इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ।
प्रयोजनयोद्बुध्य इति किम् । सुभद्रा प्रेरिका ऽस्य संग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थे णः प्रत्ययो भवति, यत्त-
दिति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्वति । यदस्यामिति निर्दिष्टं क्रीडा चेत्सा भवति ।
इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां, दाण्डा । मौष्टा ।
प्रहरणमिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । सङ्गः
प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

घञः सास्यां क्रियेति अः ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्गः । क्रियेति प्रक-
त्यर्थविशेषणम् । घञ इति प्रकृतिनिर्देशः । इतिकरणो विवक्षार्थः । घञन्ता-
त्क्रियावाचिनः प्रथमासमर्थोदस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अः प्रत्ययो भवति ।
घञ इति कृद्वहणं तत्र गतिकारकपूर्वमपि दृश्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते
श्येनपाता । तेनपाता । घञ इति किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते । क्रियेति
किम् । प्राकारो ऽस्यां वर्तते । अथ समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मात्पुनरुपा-
दीयते । यावता द्वयमपि प्रकृतमेव । क्रीडायामित्यनेन तत्संबन्धम्, अतस्तद-
नुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि संभाव्यते । सामान्येन चेदं विधानम् । दण्डपातो
ऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मौसलपाता तिथिः ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदधीते वेद इत्येतयोरर्थेयार्थोपविहितं प्रत्ययो
भवति । छन्दोधीते, छान्दसः । वेदाकरणः । नेहकः । निमित्तानि वेद,
नेमित्तः । मोहूर्तः । औत्पातः । द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्तादृक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । अग्निष्टोममधाते वेद वा, अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः । औषधिकः । लोकायतिकः । सूत्रान्तात् । वार्तिकसूत्रिकः । सांयहसूत्रिकः ॥ सूत्रान्तादकल्पादेरिष्यते ॥ कल्पसूत्रमधीते काल्यसूत्रः । अथेव भवति । उक्थशब्दः केषु विदेव सामसु रुढः । यज्ञायाज्ञीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि सम्मलकञ्चै औषधिक्ये वर्तमान उक्थशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्थमधीते, औषधिकः । औषधिक्यमधीतइत्यर्थः । औषधिक्यश्चाच्च प्रत्ययो न भवत्येव, अत्रभिधानात् ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाचसन्निधिकः । सार्वेय्यद्विकः । गौलक्षिकः । आश्वत्थक्षिकः । मातृकन्धिकः । पाराशरकन्धिकः ॥ विद्या च नाङ्गुलधर्मसंसर्गचिपूर्वा ॥ * ॥ आङ्गुविद्यामधीते, आङ्गुविद्याः । वाचविद्याः । धार्मेविद्याः । सांसर्गविद्याः । त्रैविद्याः ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चकल्पः ॥ * ॥ आख्यानाख्यायिकयोरार्यवहण, मितिहासपुराणयोः स्वरूपवहणम् । यावज्जीतिकः । प्रैयङ्गुविकः । वासवदत्तिकः । सोमवोत्तरिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥ * ॥ सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सादेः । सवार्त्तिकः । ससंयहः । द्विगोः । द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः ॥ अनुसूक्तलक्षणतणे च ॥ * ॥ अनुसूनाम अन्यस्तमधीते, अनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ पूर्वपदिकः * ॥ शतषष्ठेः चिकन् पथो बहुलम् ॥ * ॥ शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । बहुलवहणदण्यपि भवति । शतपथः । षष्टिपथः । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त । पुनरुक्त । विरुक्त । यज्ञ । अर्घ्य । धर्म । क्रमेत्तर । शास्त्र । संहिता । पद । क्रम । संयह । कृत् । संयह । गुणगुण । आनुवेद ॥ विद्यालक्षणकल्पान्तात्सन्तान्तरादकल्पादे, विद्या चाङ्गुलधर्मसंसर्गचिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ द्विपदी, त्रैविदि । अनुपद । अनुकल्प । अनुगुण ॥ शतषष्ठेः पथः चिकन् बहुलम् ॥ इकन्यदोत्तरपदात् ॥

क्रमादिभ्यो युन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येकमादिभ्यः शब्देभ्यो युन्यत्यये भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः । क्रमकः । पदकः । क्रम । पद । श्रिता । ग्रीवांसा । सामन् ॥

अनुप्रासवादिभिः ॥ ६२ ॥

* इकन् बहुलं पदोत्तरपदात् ॥ पदोत्तरपदिकः । अथे तु पदोत्तरपदादिति वक्तव्यम् । अनुपद इत्येकमादिभ्यः व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । पा० २ ।

अनुब्राह्मणशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । ब्राह्मणसदृशो ऽयं यन्यो ऽनुब्राह्मणम् । तदधीते, ऽनुब्राह्मणी ।
अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्स्वर्येणात इनिठनाविति इनिनासिद्धम् ।
तत्रैतस्माद्वचपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणोनिवृत्त्यर्थं तर्हि वच-
नम् ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इत्येवमादिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन्विषये ।
अणोपवादः । वसन्तसहचरितोयं यन्यो वसन्त, स्तमधीते, वासन्तिकः । वार्षि-
कः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनु-
गुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोक्तालुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्तोक्त्यत्रस्य
लुभ्यति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीयः । आपिशलः ।
स्त्रियां स्वरे च विशेषः । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभ्यति । अप्रोक्तार्थं आर-
म्भः । पाणिनीयमष्टकं सूत्रं तदधीते, अष्टकाः पाणिनीयाः दशका वैयाघ्रप-
दीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् ।
महावार्तिकं सूत्रमधीते, महावार्तिकः । कालापकमधीते, कालापकः । कोप-
धादिति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तते । छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्वि-
षयाण्येव भवन्ति । अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थः । ज्ञेन
स्वातन्त्र्यमुपाध्मन्तर्येणो वाक्यं च निवर्त्तते । कठेन प्रोक्तमधीयते, कठाः ।
मौढाः । पैप्पलादाः । आर्षायिनः । वाजसनेयिनः । ब्राह्मणानि खल्वपि ।
ताण्डिनः । भाल्लविनः । श्राव्यायनिनः । ऐतरेयिणः । ब्राह्मणग्रहणं किम् ।
यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं, मिह तद्विषयता मा भूत् ।
याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि, याज्ञवल्क्यानि । सौत्तभानि । चकारो ऽनुक्त-
समुच्चयार्थः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः । सूत्रे । पाराशरियो भित्तवः ।
शैलान्तिने नटाः । कर्मन्दिनः । कृष्णश्विनः । छन्दोब्राह्मणानीति किम् ।
पाणिनीयं व्याकरणम् । पैङ्गी कल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तच्चास्मि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । देशे तच्चास्मीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्स तच्चास्मा भवति, प्रत्ययान्तनामा, इतिकरणस्ततश्चेद्विधत्ता । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, चौदुम्बरः । बाल्बजः । पार्वतः । मत्वर्यायापवादे योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाच्चिर्वृत्तमित्यस्मिन्निषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तच्चास्मीति चतुर्थेऽपि योगेषु संबध्यते । सहस्रेषु निर्वृत्ता, साहस्री परिक्षा । कुशाब्धेन निर्वृत्ता, कौशाब्धी नगरी । हेतौ कर्त्तारि च यथायोगं तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाच्चिवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । अजुनावाचिवासो देश, आर्जुनावो देशः । शैबः । औदितः ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तस्येति षष्ठीसमर्थाददूरभव इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं, वैदिशम् । हैमवतम् । चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सचिधानार्थः । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्थः संबद्ध्यन्ते ॥

औरज् ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्थो अनुवर्त्तन्ते । उर्वर्णान्तात्मातिपरिदकादथाविहितं समर्थविभक्तियुक्तादज् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोपवादः । अरहु । आरडवम् । कचतु । काचतवम् । कर्कटेतु । कर्कटतवम् । नद्यां तु परस्वान्तमुभवति । इतुमती । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्योः ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुज् अङ्गं यस्यासौ बहुजङ्गो मतुप्, तदन्तात्मातिपरिदकादप्रत्ययो भवति चातुर्यिकः । अणोपवादः । ऐषुकावतम् * । सैधकावतम् । बहुजङ्गा-

दिति किम् । आहिमतम् । यावमतम् । अङ्गुह्यं बहुजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायते, मत्स्यन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो, मालावतम् ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोपवादः । यथासंभवमर्थोः संबध्यन्ते । दीर्घवरत्नेन निर्वृत्तः कूपः, दीर्घवरत्नः कापिलवरत्नः ॥

उदक्च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वभिधेयेष्वञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । अङ्गुह्ये आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः कूपो, दात्तः । गौप्तः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वण्येव । दात्तः । गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूत्रोक्तिका वर्त्तते सूत्रकारस्य ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । संकल इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । यथासंभवमर्थसंबन्धः । संगतः कलः, संकलः । संकलेन निर्वृत्तः, सांकलः । पौष्कलः । संकल । पुष्कल । उदुप । उडुप । उत्पुट । कुम्भ । विधान । सुदत्त । सुदत्त । सुभूत । सुनेत्र । सुपिङ्गल । सिकता । पूतीकी । पूलास । कूलास । पलाश । निवेश । गवेष । गम्भीर । इतर । शर्मन् । अहन् । लोमन् । वेमन् । वरुण । बभ्रुल । सद्योज । अभिषिक्त । गोभृत् । सज्जभृत् । गृह । भृत । भल्ल । माल । वृत् ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

देशे तच्चास्त्रीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः, स्त्रीत्वं च । इयाप्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोपवादः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गे देशे वाच्ये साल्वे प्राक्षि । सौवीरे तावत् । दत्तामित्रेण निर्वृत्ता नगरी, दत्तामित्री । साल्वे । विधूमाम्निना निर्वृत्ता, वैधूमाम्नी । प्राक्षिखन्वापि । ककन्देन निर्वृत्ता, काकन्दी । माकन्दी । माणिक्ये । जाह्नवी ॥

सुवास्त्वादिभ्यो ऽञ् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु इत्येवमादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः * । अञ् उवर्णोन्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चापवादः । सुवास्तोरदूरभवं नगरं, सौवास्तवम् । वार्षवम् । अङ्गुह्यं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी नदी । सुवास्तु ।

वर्ण । भण्ड । खण्ड * । सेचालिन् । कर्परिन् । शिखण्डिन् । गर्त । कर्कश ।
शटीकर्ण । कृष्ण । कर्क । कर्कन्धूमती । गौर्य† । अहिसव्य । दत्त ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणीशब्दादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
कूपलक्षणस्याजो ऽपवादः । रोणीति कोयं निर्देशो यावता प्रत्ययविधौ
पञ्चमी युक्ता, सर्वावस्यप्रतिपत्त्यर्थमेवमुच्यते । रोणीशब्दः सर्वावस्थोत्पत्त्यर्थ-
मुत्पादयति, केवलस्सदन्तरश्च । रोणः । आजकरोणः । सैहिकरोणः ॥

कोपधाञ्च ॥ ७९ ॥

ककारोपधाञ्च प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थकः । यथासं-
भवमर्थसंबन्धः कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोपवादः । कार्यव्यतिरिक्तः कूपः ।
कार्यव्यतिरिक्तः । कृष्णानुना निर्देशं कार्यवाक्यम् । त्रैलोक्यम् ॥

बुद्धवत्कठजिलसेनिरढङ्गययफक्फिजिङ्ग्यककुठको

ऽरीहणकृशाश्चश्यकुमुदकाशदृणप्रेक्षाश्मसखि-

सङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकु-

मुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

बुआदयः सप्तदश प्रत्यया, अरीहणादयो ऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिक-
गणाः । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यथासंख्यं सप्तदशभ्यः प्रातिपदि-
कगणैभ्यः सप्तदश प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थकाः । अणोपवादः । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । अरीहणादिभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति । आरीहणकम् । द्वौवणकम् ।
अरीहण । दूधण । खदिर । सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रौष्टायण ।
भस्त्रायण । मैत्रायण । त्रैलोक्ययन । रायस्योव । विषय । उदृण्ड । उदञ्चन ।
खाडायन । खण्ड । वीरण । काशङ्कत्स्व । जाम्बवन्त । शिंशपा । किरण । रैवत ।
केत्व । वैमतायन † । सौसायन । शाण्डिल्यायन । शिरीष । बधिर § । अरी-
हणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्ङ्कणप्रत्ययो भवति । कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः ।
कृशाश्च । अरिष्ट । अरीश्च । वेश्मन् । विशाल । रोमक । ऋक् । कूट ।
रोमन् । वर्धर । सुकर । सूकर । प्रतर । सदृश । पुरग । सुख । धूम । अजिन ।

* कण्ड । पा० २ ।

† गार्हि । पा० २ ।

‡ वैमतायण । पा० २ ।

§ वैगतायण । वैमतायण । शाण्डिल्यायण । विषाज । सुवज । कण्डु ।
सुवर्म । एते ऽत्र गणैः प्रिकाः पुस्तकान्तरे ।

विनता * । अवनत । विकृष्टास । अस् । अवयास † । मौद्रत्य । कृशाश्वादिः ॥
 अश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । अश्यकः । न्ययोधकः । अश्य । न्ययोध ।
 शिरा । निलीन । निवास । निधान । निवात । निबद्ध । विबद्ध । परिगूठ ।
 उपगूठ । उत्तराश्मन् । स्थूलबाहु । खदिर । शर्करा । अनडुह । परिवंश । वेणु ।
 वीरणा ‡ । अश्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् ।
 कुमुद । शर्करा । न्ययोध । इत्कट § । गर्त । बीज । अश्वत्थ । बल्लज ।
 परिवाप । शिरीष । यवाष । कूप । विकट्कृत ॥ । कुमुदादिः ॥ काशादिभ्य
 इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वाशिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ ।
 यलाश । पीयूष । विश ¶ । तृण । नर । चरण । कर्दम । कर्पूर । कण्टक ।
 गूह । काशादिः ** ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृणशः । नडशः । तृण ।
 नड । सुस । वर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव । वन । तृणादिः ॥
 प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका †† । बन्धुका ।
 धुकका ‡‡ । चिषका । न्ययोध । इर्कुट ‡‡ । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति ।
 अश्मरः । अश्मत् । यूष । रुष । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । खण्ड । नग ।
 शिखा §§ । अश्मादिः ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखि-
 दत्तेयम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित ||| । भल्ल । पाल । चक्र-
 पाल । चक्रवाल । कुगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल ¶¶ ।
 सख्यादिः ॥ संकाशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । सांकाश्यम् । काम्पित्यम् ।
 संकाश । काम्पित्य । समीर । कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थव । यूष ।
 चञ्च । ह्य । अश्मन् । कूट । मलिन । तीर्थ । अगस्ति । विरत । चिकार ।

* विनता । पा० २ ।

† अवावस् । पा० २ ।

‡ अण्ड । परिप्लुत । कर्दम । अंशु । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ उत्कट । पा० २ ।

॥ कण्टक । कटुट । संकट । पल्लव । त्रिक । कत । दण्डपाम । पुस्तकान्तरे एते
 ऽधिका अत्र गणे ।

¶ विस । पा० २ ।

** आवास । नड । वन । वधूल । कर्बर । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

†† कलका । पा० २ ।

‡‡ कुधका । संकट । कूपका । कर्कटा । सुकटा । मंकट । सुक । महा । एते
 ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§§ यूष । रुष । नड । नख । काट । पांम । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

||| गोहित । पा० २ ।

¶¶ चर्क । प्रकषात । उशीर । सुरस । शीघ्र । तमाल । कदल । सपल । एते अष्टौ
 ऽत्र गणे ऽधिकाः ॥

विरह । नासिका । संज्ञाशादिः ॥ बलादिभ्यो यः प्रत्ययो भवति । बल्यः ।
 कुल्यम् । बल । बल । तुल । उल । हुल । कवल । वन । कुल । बलादिः ॥
 पत्तादिभ्यः फक् प्रत्ययो भवति । पातायणः । तौषायनः । पत । तुष । चवड ।
 काव्यलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्यथ च । * पत्तादिः ॥ कर्षा-
 दिभ्यः फिऽप्रत्ययो भवति । कार्षायनिः । वासिष्ठायनिः । कर्षे । वसिष्ठ ।
 अलुश । बल । हुप्रद । अनहुह्य । पाञ्चजन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी ।
 जीवन्ती । जित्व । आण्डीयत् । ॥ कर्षादिः ॥ सुतङ्गमादिभ्य इऽप्रत्ययो भवति ।
 सौतङ्गमिः । मौर्निचित्तिः । सुतङ्गम् । मुनिचित्ति । विप्रचित्ति । महापुष्प । श्वेत ।
 गडिक । शुक्र । विष । बीजवापिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुत-
 ङ्गमादिः ॥ प्रयदिवादिभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । प्रनदिन् । मन-
 दिन् । शरदिन् । कलिव । खडिव । गडिव । चूडार । मार्जार । कोविदार ।
 प्रमदामदिः ॥ वराहादिभ्यः कक् प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पालाशकम् ।
 वराह । पलाश । शिरीष । पिन्दु । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
 बाहु । खदिर । शर्करा । ॥ वराहादिः ॥ कुमुदादिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति ।
 कौमुदिकम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशयाम । अश्वत्थ । शात्मली ।
 कुण्डल । मुनिस्थूल । कूट । मुचुकर्णे । कुमुदादिः ॥ शिरीषशब्दे ऽरीहणा-
 दिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते, औत्सर्गिकोपि तत इष्यते, तस्य च वर-
 णादिषु दर्शनाद्भवति । तथा चोक्तं शिरीषाणामदूरभवो यामः शिरीषा,
 स्तस्य वनं, शिरीषवर्नामिति ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तच्चावीति यश्चातुर्यिकः प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदे
 ऽभिधेये लुभ्रवति । ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालानां निवासो जनपदः,
 पञ्चालाः कुरवः । मत्स्याः । वङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः । सुह्याः । पुण्ड्राः । इह
 कस्माच्च भवति । उदुम्बरा अस्मिन्सन्ति, औदुम्बरो जनपदः, वैदिशो ॥ जनपद,
 इति । तच्चावीति वर्त्तते । न चात्र लुवन्तं तच्चाभ्येयं भवति ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

* कुम्भ । शीरज । शीरक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् । लोमन् ।
 हंसका । लोमक । सकण्डक । अस्तिबल । यमल । हस्त । सिंहक । एते शब्दा अत्र मन्त्रे
 अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

† अर्क । लूष । स्फिक् । ज्ञावत् । एते शब्दा अत्र गण्ये अधिकाः ।

‡ विनद्ध । निवद्ध । विरुद्ध । मूष । एते अत्र गण्ये अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

§ कुन्द । मधुकर्ण । मुचिकर्ण । शिरीष । एते अधिका अत्र पुस्तकान्तरे ।

॥ वैतस । इति पा० २ ।

वरणा इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य लुभभवति ।
अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं । वरणाः । शङ्की । शास्म-
लयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थ आकृतिगणतामस्य बोधयति । कटुक*बदर्या
अदूरभवो यामः, कटुकबदरी । शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः, पूर्वो गौदौ † ।
आलिङ्गायन । पर्णी । शङ्की । शास्मलयः । सदाखी । वणिक् । वणिक ।
जालपद । मयुरा । उज्जयिनी । गया । तक्षशिला । उरशा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरार्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुभभवति । वायव्यं
किम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र पाठसाम-
र्थ्यात्प्रत्ययस्य पक्षे अवनं भविष्यति । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । शर्कराशब्दादौ-
त्सर्गिको भवति, तस्यायं विकल्पितो लुभिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च
अवनमुत्तरसूत्रे विहितौ च द्वौ प्रत्ययौ तदेवं बहुपाणि भवन्ति । शर्करा ।
शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् । शर्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्कौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् क इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरार्थिकौ । यथासंभवम-
र्थसंबन्धः । शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणा-
वती । पुष्करावती । इक्षुमती । द्रुमती । इह कस्माच्च भवति । भागीरथी
भैरवरी । मतुबन्तस्यातन्नामधेयत्वात् ॥

मध्वादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अन्-
वर्थ आरम्भः । मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्याणु । मुष्टि ‡ । इह ।
वेणु । रम्य । चक्षु । कर्कन्धु । शमी । किरीट । हिम । किशरा । शर्पका
महत् । महव । दावाघाट । शर । इष्टका । तक्षशिला । शक्ति । आसन्धी
आसुति । शलाका । आमिधी । खडा । वेटा । मद्रादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो झुतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो झुतुप् प्रत्ययो भवति चातुर-

* कन्दुक । इति पा० २ ।

† पूर्वेषु गौदौ । अपरेषु गौदौ इति । पा० २ ।

‡ मुष्टि । इति पा० २ ।

र्थिकः । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ॥ महिशाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महि-
ष्यायाम् देशः ॥

नडशादाङ् डलच् ॥ ८८ ॥

नडशादशब्दाभ्यां डलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसं-
बन्धः । नड्वलम् । शाद्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वलच् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थसंबन्धः ।
शिखावलं नामनगरम् । मतुप्प्रकरणेपि शिखाया वलच् वक्ष्यति । तददेशार्थे
वचनम् ॥

उत्करादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ-
संबन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । संफल * । शफर । पिप्पल । पिप्प-
लीमूल । अशमन् । अर्क । पर्य । सुपर्य । खलाजिन । रडा । अग्नि । तिक ।
क्षितव । आतप । अनेक । पलाश । तुणव । पित्तुक । अश्वत्थ । शकातुद्र ।
भस्त्रा । विशाला । अवरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अजिन ।
मञ्च । चर्मन् । उत्क्रोश । शान्त । खदिर । शूर्पणाय । श्यावनाय । नैव ।
वक । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त । अर्जुनवृत्त । उत्करादिः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति, कश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिकः । यथा-
संभवमर्थसंबन्धः । नडकीयम् । प्लवकीयम् । नड । प्लव । क्षित्व । वेणु । वेच ।
वेतस । वृष । इत्तु । काष्ठ । कपोत ॥ कुञ्जाया इत्येतत् च ॥ तत्तत्तलोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेषइत्यधिकारोयम् । यानित ऊर्ध्वे प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेयं ते वेदि-
तव्याः । उपयुक्तादन्यः शेषः । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योन्योर्थः शेषः, तस्यै-
वंविशेषा अपत्यसमूहादयस्तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः क्रियते । किं च
सर्वेषु ज्ञातादिषु घादयो यथा स्युरनन्तरेष्वेवार्थोददेशेन संबन्धित्वेन कृतार्थता मा
ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति । राष्ट्रावारपाराद् घञौ । राष्ट्रियः ।
अवारपारीकः । शेषइति सत्तयं चाधिकारश्च । चतुषा एक्षते, चातुषं रूपम् ।
आवकः शब्दः † । दृषदि पिष्टाः, दार्षदा सक्तवः । उलूखले सुखः, मौलूखले

* संकर । इति पा० २ ।

† राखनो रसः । स्वार्जनः स्वर्गः । इत्येकस्मिन्पुस्तके ऽधिकम् ।

यावत्कः । अश्वैरुह्यते, आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते, चातुरं शकटम् । चतुर्दृशो दृश्यते, चातुर्दशं रत्न इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ६३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां यथासंख्यं घञावित्येता प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ विश्वहीतादपीष्यते ॥ अवारिणः । पारीणः ॥ विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । प्रकृतिविशीषापादानमात्रेण तावत्प्रत्यया विधीयन्ते । तेषां तु ज्ञातादयोर्धाः समर्थविभक्तयश्च पुरस्तादुच्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाद् खञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

कत्त्र्यादिभ्यो ठकञ् ॥ ६५ ॥

कत्त्रि इत्येवमादिभ्यो ठकञ् प्रत्ययो भवति । कात्त्रियकः । ग्राम्येयकः । कात्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी । भक्ति । माहिष्मती । चर्मण्वती * । ग्राम । उख्या ॥ कुल्याया यलोपश्च कत्त्र्यादिः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिग्रीवाशब्देभ्यो यथासंख्यं श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु जातान्द्रिष्वर्षेषु ठकञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति श्वा चेत् । कौलान्यः । कौत्सेयको भवत्यसिश्चेत् । कौत्सान्यः । शैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् । शैवान्यः ।

नद्यादिभ्यो ठक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । नगरीशब्देन पठ्यते । पौर्वनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिन्नश्च प्रत्ययं कुर्वन्ति । पौरेयम् । वानेयम् । गैरियमिति । तदुभयमपि दर्शय प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । आवस्ती । कौशाम्बी । नवकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । साल्वा । दावा । दात्वा । वासेनकी ॥ वडवाया वृषे ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरस् इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैविकः । दक्षिणात्यः । पश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

कापिश्याः ञ्फक् ॥ ६९ ॥

कापिशीशब्दात् फक् प्रत्ययो भवति शैबिकः । वकारो ङीवर्यः । कापि-
शायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षाः ॥ बाहृत्युर्दिर्पाद्विभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
बाह्यायनी । और्ध्वायनी । पार्श्वायनी ॥

रङ्गोरमनुष्ये ऽय् च ॥ १०० ॥

रङ्गुशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात्फक्च शैबिको ऽमनुष्येभिधेये ।
राङ्गो गौः । शङ्खायणो गौः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गुशब्दो मनुष्यः । ननु
च रङ्गुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च मनुष्यतत्स्थयोरुज्जिति मनुष्ये परत्वाद्-
जैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्ये ऽपि सिद्धः, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेना-
ख्यह्येन च । तदुच्यते । नैकायं मनुष्यप्रतिषेधः किं तर्हि नञिख्युक्तन्यायेन
मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियते । राङ्गुवः कस्मल इति फक् न भवति ।
विशेषविरहितेन च फका ऽखो बाधा सा भूदित्यख्यह्यमपि क्रियते ॥

दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् १०१ ॥

दिक् प्राक् अपाच् उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
द्विच्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालवाचिनः
परत्वात् ट्युट्युलौ भवतः । प्राक्तनम् ॥

कन्यायाष्टक् ॥ १०२ ॥

कन्याशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैबिकः । कान्यिकः ॥

वर्णा युक् ॥ १०३ ॥

कन्याया इत्येव । वर्णा या कन्या तस्या युक् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
ठकोपवादः । वर्णुर्नाम नदस्तत्समीपो देशो वर्णुः । तद्विषयार्थवाचिनः कन्या-
शब्दादयं प्रत्ययः तथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

अव्ययात्स्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।

अमेहकृतसिन्धेभ्यस्त्यब्बिधिर्यो ऽव्ययात्स्मृतः ।

निनिभ्या ध्रुवगत्योश्च प्रवेशो नियमे तथा * * *

अमात्यः । इहत्यः । कृत्यः । इतस्त्यः । तत्रत्यः । यत्रत्यः । परिगखनं
किम् । औषरिद्धः । पौरस्त्यः । पारस्त्यः † । वृत्तात् को भवति । आरातीयः ॥
त्यर्ध्वे ॥ * * * नियतं ध्रुवम् । नित्यम् ॥ नितो गते ॥ * * * निर्गतो वर्णो-

* इदं पद्याधुं कुत्र चिचास्ति ।

† पारस्त्य इत्यस्याये ऽव्ययानां भ्रमात्ते टिलोप इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

अमेभ्यो निष्प्रश्चण्डालादिः ॥ आविसश्चन्दसि ॥ * ॥ आविस् शब्दात् चन्दसि
त्यप् प्रत्ययो भवति । आविष्टो वर्द्धते ॥ आरण्याणो वक्तव्यः ॥ * ॥ आरण्याः
सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः पथिकः ॥ उत्तरादाहज् ॥ * ॥ औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यःश्चसो ऽन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

ऐषमस् ह्यस् श्वम् इत्येतेभ्यो ऽन्यतरस्यां त्यप् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
ऐषमस्त्यम् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।
श्वसस्तुट् चेति ठजपि तृतीयो भवति । शैवस्तिकम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रातिपदिकादथासंख्यमञ् ज इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः शेषिकौ । अणोपवादौ । काकतीरम् । पात्त्वलतीरम् । रूप्यो
त्तरपदात् । पार्करूप्यम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुच्प्रत्यय-
पूर्वाद् मा भूदिति । बाहुरूप्यम् । अण्वेव भवति * ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावि-
षयाद् ञः प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । पौर्वाशालः । दाक्षिण-
शालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुकामशमः । अपरैषुकाम-
शमः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । प्राचा ग्रामनगराणामित्युत्तरपद-
वृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येष । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः
यौर्वमद्रः । आपरमद्रः । दिशो मद्राणामिति पर्युदासादादिशब्द्विरेव ॥

उदिच्यग्रामाच्च बहुचोन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बहुचो ऽन्तो-
दात्ताद् अञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः । अणोपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपु-
रम् । उदीच्यग्रामादिति किम् । माधुरम् † । बहुच इति किम् । ध्वजी ।
ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करीधानम् । शर्करीधानशब्दे तित्स-
रेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलदादिकोपधादञ् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलदादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो

* स्वरे विशेष इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† माधुर्यामिति पा० २ ।

भवति शैबिकः । उदीच्ययामलक्षणास्यापवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः । पालदः । पारिषदः । ककारोपधात् । नैलीनकः । चैयातकः * । पलद्यादिषु यो वाहीकयामस्ततष्ठिज्जिठयोरपवादः । यथा । गोष्ठी, नैतकी-
ति† । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो रोपधेतोः प्रावामिति वुप्रोपवादः । वाही-
कशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते परं क्वं बाधितुम् । अण्यहणं बाधकबा-
धनार्थम् । पलदी । परिषत् । यङ्गलोमन् । रोमक । कालकूट । पटच्चर ।
वाहीक । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर ।
बाहुकीट । नैतकी । परिखा । शूरसेन ॥ गोमती । उदयान ‡ । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषणं, तर्ह्येवं संबध्यते, कण्वा-
दिभ्यो । गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैबिकः ।
कस्यापवादः । काण्वाशङ्कात्राः । गौकताः § ॥

इज् इत्येव ॥ ११२ ॥

गोत्रइत्येव । गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो
भवति शैबिकः । कस्यापवादः । दाक्षाः । माक्षाः । माहकाः । गोत्रइत्येव ।
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् ॥

न द्वाचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वाचः प्रातिपदिकात्प्राच्यभरतगोत्रादिअन्तादण् प्रत्ययो न भवति ।
पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । चैदीयाः ॥ । पौष्कीयाः । काशीयाः । द्वाच इति
किम् । पाक्षागाराः । प्राच्यभरतेष्विति किम् । दाक्षाः । काशीया इति कथमु-
दाहृतं, यावता काश्यादिभ्यश्चिठ्ठाभ्यां भवितव्यम् । नैतदस्ति । देशवाचिनः
काशिशब्दस्य तत्र ग्रहणं चैदिशब्देन साहचर्यात् । गोत्रात् वृद्धाच्च एव
भवति । ज्ञापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन भरतग्रहणं न भवतीति स्वशब्देन भरता-
नामुपादानं कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

* वेपथक इति पा० २ ।

† नैकेतीति पा० २ । एकस्मिन्पुस्तके, उपरस्मिन्नेधिकीति पा० २ ।

‡ पञ्च । कलकीट । कललकीट । माष्ठी । नैपकी । नैकेती । कङ्गलोमन् । इत्य-
धिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

§ गोत्रइति किम् । कथं देवता स्म काव्य, सत्येवं काव्यमीयम् । कण्वादिर्माव्य-
नार्णवः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

॥ चैदीया इति पा० २ ।

¶ चैदीति पा० २ ।

गोत्रइति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्च ह्य-
प्रत्ययो भवति शैषिकः । ऋणोपवादः । गार्गीयः । वात्सीयः । शालीयः ।
मालीयः । अथयतीरूप्यात्तरपदादीच्यग्रामकोपधविधौस्तु परत्वाद्वाधते ॥

भवतष्टुकुसौ ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्कुसौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ ।
कस्यापवादौ । सकारः पदसंज्ञार्थः । भवतस्त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञा । भावत्कः ।
भवदीयः । अवृद्धात् भवतः शतुरण्येव भवति । भावतः ॥

काश्यादिभ्यश्छिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यश्छिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ । इकार
उच्चारणार्थः । जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशानुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेषः ।
काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्त्तते, ये त्ववृद्धाः
पठन्ते षचनप्रामाण्यात्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । देवदत्तशब्दः पठ्यते तस्य इह
प्राचां देशइति वृद्धसंज्ञा । दैवदत्तिकः । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसंज्ञा ।
दैवदत्तः । कथं भाष्यउदाहृतं वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया
दैवदत्ता इति, यावता वृद्धसंज्ञापक्षे काश्यादित्वाट्टिञ्छिठाभ्यां भवितव्यम् ।
तत्रैवं वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभाषेयं, सा ह्ये कर्त्तव्ये भवति
ठिञ्छिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि * । संज्ञा । संवाह । अच्युत । मोह-
मान । शकुलाद् । हस्तिकर्षू । कुदामन् † । हिरण्य । करण । गोधाशन
भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमिच्छ । देवदत्त । साधुमिच्छ । दासमिच्छ ।
दासग्राम । सौधावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमिच्छ । देवराज ॥ अथ
दादिपूर्वपदात्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी । आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी ।
और्ध्वकालिका । तात्कालिकी । तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्छिठौ प्रत्ययौ भवतः
शैषिकौ । कस्यापवादौ । शाकलिकी । शाकलिका । मान्यविकी । मान्यविका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहीकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्त-
द्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभाषा ठिञ्छिठौ प्रत्ययौ भवतः । आहूजालि-
की । आहूजालिका । आहूजालीया । सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* वेदीति पा० २ ।

† कुनामचिति पा० २ ।

ओर्दशे ठञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्त्तने । उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धयहणात् । उवर्णान्ताद् देश-
वाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । नैवाद्रकर्षुकः । शावर-
जम्बुकः * । देशइति किम् । पटोश्छात्राः, पाटवाः । ठञ्जिठयोः प्रकरणे ठञ्जः
केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यतइति ठञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात्प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्दशइत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात्प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिकादृञ्
प्रत्ययो भवति शैषिकः । आठकजम्बुकः । शाकजम्बुकः † । नापितवास्तुकः ।
पूर्वणैव ठञ्जि सिद्धे नियमार्थं वचनं वृद्धादेव प्राचामवृद्धाच्च भवतीति । मल्ल-
वास्तु । माल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधादृञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देशइति च । धन्ववाचिनो यकारोपधाच्च देशाभि-
धाचिनो वृद्धात्प्रातिपदिकाद् वृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । धन्वशब्दो मरुदेश-
वाचिनः । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । योपधात् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताञ्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । प्रस्थ पुर
वह इत्येवमन्ताद्वेशवाचिनः प्रातिपदिकादृद्धादृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
कस्यापवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैलुवहकः ।
फालुनीवहकः । पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । रोपधादीकारा-
न्ताच्च प्रादेशवाचिनो वृद्धादृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्यापवादः । पाट-
लिपुत्रकाः । ऐकचक्रकाः । ईतः खल्वपि । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी ।
माकन्दकः । प्राचामिति किम् । दातामिच्छीयः । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतदवधोश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादित्येव, देशइति च । तद्विशेषणं जनपदतदवधी । वृद्धाज्जनपद-
वाचिनस्तदवधिवाचिनश्च प्रातिपदिकादृञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कस्याप-
वादः । आभिसारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि । औपुष्टकः । श्यामा-

* केच इति इत्थ इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† शावरजम्बुक इति पा. २ ।

यनकः । तदवधिरपि जनपद एव गृह्यते न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाध-
कबाधनार्थं गर्त्तात्तरपदाच्छं बाधित्वा वुञ्जेव जनपदावधेर्भवति । त्रैगर्त्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

जनपदतदवधोरित्येव । अवृद्धादृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहु-
वचनविषयात्प्रातिपदिकादुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्कयोरपवादः ।
अवृद्धान्नजनपदात्तावत् । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । आङ्गकः । वाङ्गकः ।
कालिङ्गकः । अवृद्धान्नजनपदावधेः । अजमीठाः । अजक्रन्दाः । आजमीठकः ।
आजक्रन्दकः । वृद्धान्नजनपदात् । दावाः । जाम्बवाः । दार्वकः । जाम्बकः ।
वृद्धान्नजनपदावधेः । कालञ्जराः । वैकुलिशाः । कालञ्जरकः । वैकुलिशकः ।
विषयग्रहणमनन्यत्र भावार्थम् । जनपदैकशेषबहुत्वे मा भूत् । वर्त्तन्यः ।
वार्त्तनः * । अपिग्रहणं किम् । यावता वृद्धात्पूर्वेष्वेव सिद्धं तत्क्रौण्डिन्या-
येन बाधा मा विज्ञायीति समुच्चीयते ॥

कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तात्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देशइत्येव । उत्तरपदशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । कच्छाद्युत्तरपदाद्वे-
वाचिनः प्रातिपदिकाच्चादृद्धादवृद्धाच्च वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । क्वाणो-
पवादः । दाहकच्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डानकः । वैभुजानकः ।
वक्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुगर्त्तकः । चाक्रगर्त्तकः ॥

धूमाधिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
अणादेरपवादः । धौमकः । खाण्डकः † । पाथेयशब्दः पठ्यते तस्य योपधा-
त्वादेव वुञ्जि सिद्धे सामर्थ्याददेशार्थं ग्रहणम् । तथा विदेहानर्त्तशब्दयोर्जन-
पदलक्षणे वुञ्जि सिद्धे ऽदेशार्थः पाठः । विदेहानां तन्त्रियाणां स्वं, वैदेहकम्
आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पठ्यते तस्य नावि मनुष्ये च वुञ्जिष्यते । सामुद्रिको
नौः । सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र न भवति, सामुद्रं जलमिति । धूम । कच्छ ।
शशादन । आर्जुनाद । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली । घोषस्थली । मम-
स्थली । राजस्थली । राजग्रह । सत्रासाह । भक्षास्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल ।
आञ्जीकूल । द्याहाव । ज्याहाव । संहोय । वर्वर । वर्चगर्त्त । विदेह । आनर्त्त ।
माठर । पाथेय । घोष । शिष्य । मित्र । वल । आराज्जी । धार्तराज्जी ।

* वर्त्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, वर्त्तनीषु भव इति वुञ् न भवति । कश्चि-
द्विवक्षाया अभावे बहुवचनाभावात् । वर्त्तन्यः । वर्तनः । इति पा० २ ।

† खाण्डकः । पा० २ ।

‡ कच्छक इति पा० २ ।

यात् । तीर्थे ॥ कूलात्सौवीरेषु ॥ समुद्राच्चावि मनुष्ये च ॥ कुक्षि । अन्तरीप । द्वीप । अरुण । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । साकेत * ॥

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद्बुद् प्रत्ययो भवति शैषिकः कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने । प्रत्ययार्थविशेषणं चेतत् । कुत्सने प्रावीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति कुत्सने निन्दनम् । प्रावीण्यं नैपुण्यम् ॥

केनायं मुषितः पन्था गात्रे पद्मालिधूसरः ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । चौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेदं लिखितं चित्रं मनेनेचविकाशि यत् ।

इह नगरे मनुष्येण संभाव्यतएतच्चागरकेण । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किम् । नागरा ब्राह्मणाः । कत्यादिषु तु संज्ञाशब्देन साहचर्यात्संज्ञानगरं पठ्यते, तस्मिन्नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

आरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

आरण्यशब्दाद्बुद् प्रत्ययो भवति शैषिको मनुष्ये ऽभिधेये । औपसंख्या-
निकस्य णस्यापवादः । आरण्यको मनुष्यः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-
ध्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः । आरण्यको ऽध्यायः । आरण्यको
न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यकोहस्ती ॥ वा गोम-
येषु ॥ * ॥ आरण्या आरण्यका गोमयाः । एतेष्विति किम् । आरण्याः । पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येताभ्यां विभाषा बुद् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कौरवः ।
कौरवः । योगन्धरकः । योगन्धरः । जनपदशब्दावेतो ताभ्यामवद्वादपीति नित्ये
बुद्धि प्राप्ते विकल्प उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते तत्र वचनादपि
भविष्यति । पारिशेष्यादुगन्धरार्थो विभाषा † । मनुष्यतस्ययोस्तु कुरुशब्दाच्चि-
त्येवबुद् प्रत्ययो भवति । कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्य हसितमिति ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैषिकः । जनपदबुजोपवादः ।
मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादम् ॥ १३२ ॥

* मानवस्त्री । वल्लो । सुराज्ञी । इते ऽत्र गले ऽधिकाः कुत्र चित्

† केना युगन्धरार्थो विभाषा । पा० २ ।

देशइत्येव । ककारोपधात्मातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैषिकः ।
जनपदबुजोपवादः । अन्यत्र जनपदं मुत्वा पूर्वणैव कोपधादणि सिद्धम् ।
अधिकेषु जातः, आषिकः । माहिषिकः । अण्यहणमुत्रणान्तादपि स्यात् ।
इत्वाकुषु जातः, ऐत्वाकः ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देशइत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न
बहुवचनविषयस्तस्य मनुष्यत्स्ययोर्वुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते । तस्य
कोपधत्वादेवाणि सिद्धे ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छ । सिन्धु । वणु । गन्धार ।
मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । साल्व । कुरु । रुद्रु । अणु * । खण्ड । द्वीप ।
अनूप । अजवाह । विजापक । कुलून । कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्वुज् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्ये च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छा-
दिभ्यो बुज् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य
हसितं जल्पितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसितं
जल्पितम् । सैन्धविका चूडा । मनुष्यतत्स्ययोरिति किम् । काच्छो गौः ।
सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्स्ययोर्वुजि सिद्धे
नियमार्थं वचनम् । अपदातावेव मनुष्ये मनुष्यस्ये साल्वशब्दादुज् प्रत्ययो
भवति । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितं जल्पितम् । अपदाताविति
किम् । साल्वः पदातिर्ब्रजति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वां च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दादुज् प्रत्ययो भवति
शैषिकः । कच्छादणोपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देशइत्येव । गर्तीत्तरपदादेशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति
शैषिकः । अणोपवादः । वाहीकयामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद्बोधते । वृक-
र्तीयम् । गृगालगर्तीयम् । श्वाविद्वर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं । बहुदूर्पनिरासा-
र्थम् । बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैबिकः । अणोपवादः * । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेपि संभवापेक्षं विशेषणं न सर्वेषाम् । मध्यमध्यमं चाण् चरणइति पठ्यते, तस्यायमर्थः । मध्यशब्दः प्रत्ययसन्धियोगेन मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थे ऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेतद्विशेषणं स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः । चरणसंबन्धेन निवासलक्षणो ऽणिति च ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ कुम्भनस्य परस्य च ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवकीयम् ॥ वेणुकादिभ्यश्चकुण्वक्तव्यः ॥ आकृतिगणायम् । वेणुकीयम् । वैजकीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थकीयम् † । माध्यमकीयम् । गह अन्तःस्थ । सम । विषम ॥ मध्यमध्यमं चाण्वरणे ॥ उत्तम । अङ्ग । वङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशास्त्र । उत्तमशास्त्र । समानशास्त्र । एकग्राम । एकवृत्त । एकपलाश । इष्वक् । इष्वनी ‡ । अवस्कन्दी § । कामप्रस्थ । खाडायनि ॥ । कावेरिणि ¶ । शैबिनि । शौङ्गि । आसुरि । आहिंसि । आमिन्नि । व्याडि । वैदन्नि । भौन्नि । आदुश्वि । आनृशंसि । सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । चेमवृद्धिन् । उत्तर । अन्तर ॥ मुखपार्श्वतसोर्लोपः ॥ जनपरयोः । कुक्व ॥ देवस्य च ॥ वेणुकादिभ्यश्चकुण् ॥ गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देशइत्येव । तद्विशेषणं प्राग्यहणम् । प्रादेशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । अणोपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपत्तलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असंभवाद्देशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति कुश्च प्रत्ययः । राज्ञकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेयं प्रत्ययस्तु वृद्धाच्च इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

* अणोपवादः । पा० २ ।

† प्रास्थीयम् । पा० २ ।

‡ इष्वनीक । पा० २ ।

§ अवस्कन्ध । पा० २ ।

॥ खाण्डायनी । पा० २ ।

¶ कामवेरिणि । पा० २ ।

देशइत्येव । वृद्धाद्वेशवाचिनो ऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाही-
कयामलक्षणस्य च प्रत्ययस्य रोपधेतोः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत् ।
आरीहणकीयम् । द्रौघणकीयम् । इकान्तात् । आश्वपथिकीयम् । शाल्मलि-
कीयम् । खोपधात् । कौटिशिखीयम् । आयोमुखीयम् ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपध-
ग्रहणं सौसुकाद्वर्थम् ॥ * ॥ सौसुकीयम् । मौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

कन्यापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देशइत्येव, वृद्धादिति च । कन्याकुत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धात्प्रातिप-
दिकाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । वाहीकयामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवादः ।
दाक्षिकन्यीयम् । माहिकिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । माहिकिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । माहिकिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् । माहिकियामीयम् ।
दाक्षिह्रदीयम् । माहिकिह्रदीयम् ॥

पर्वताञ्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति शैबिकः । अणोपवादः । पर्वतीयो
राजा । पर्वतीयः पुरुषः ॥

विभाषा ऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच् छः प्रत्ययो भवति वा ऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वण् । नित्ये प्राप्तं
विकल्प उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
पार्वतमुदकम् । अमनुष्यइति किम् । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्वारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देशइत्येव । भारद्वाजशब्दापि देशवचन एव न गोत्रशब्दः । प्रकृति-
विशेषणं चैतच्च प्रत्ययार्थः । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छः
प्रत्ययो भवति शैबिकः * । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजइति किम् ।
कार्कणम् । पार्णीम् ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्तः । युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
चकाराच्छच । अन्यतरस्यां ग्रहणादथाप्राप्तम् । तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति
तत्र वैषम्यादथासंख्यं न भवति । त्यदादित्वाद्वृद्धसंज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्चे प्राप्ते
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयते । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । युष्मदीयः ।
अस्मदीयः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति सात्ताद्विहितः खञ् निर्दिश्यते न चकारानुष्टुप् ।
तस्मिन्खञि अणि च युष्मदस्मदार्यथासंख्यं युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ
भवतः । निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं कस्माच्च भवति । योगविभागः
करिष्यते, तस्मिन् । खञि युष्मदस्मदार्युष्माकास्माकौ भवतः । ततो ऽणि
चेति । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि
चेति किम् । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतेत यथासं-
ख्यं तस्मिन्खञि अणि च परतः । निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ।
ननु च न लुप्तताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदानं
संभवति । वचनात्प्रत्ययलक्षणं भविष्यति * । अथ वा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं किं
तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने युष्मदस्मदी एकस्मार्थस्य वाचके तवक्रममकावा-
देशौ प्रतिपद्येते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः ।
तस्मिन्नणि चेत्येव । त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्द्धशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति शेषिकः । अलोपवाद् । अर्द्धम् । सपू-
र्वपदाट्टोऽवक्तव्यः ॥ * ॥ बालेयार्द्धिकम् । गौतमार्द्धिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाश्च ॥ ५ ॥

पर अवर अधम उत्तम इत्येवं पूर्वोत्थाधोऽद्यत् प्रत्ययो भवति शेषिकः ।
पराद्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् । पूर्वग्रहणं किम् । परावरा-
धमोत्तमेभ्य इत्येवाच्यते, अर्द्धादिति वर्तते । तस्य तत्पूर्वता विज्ञास्यते । परा-
वरशब्दावदिभ्यग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद्
दिक्छब्दपक्षे परेण ठञ्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यत्प्रत्ययो भवति परा-
द्धमवराद्धमिति ॥

दिक्पूर्वपदादृञ् ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादधन्तात्प्रादिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च शैषिकः । अणोपवादः । पूर्वार्द्धम् । पौर्वाद्धिकम् । दक्षिणार्द्धम् । दक्षिणार्द्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्विक्पूर्वपदादधन्तादञ्ठञौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ यतोपवादौ । इमे स्वत्वस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः पौर्वाद्धिकाः । दक्षिणार्द्धाः दक्षिणार्द्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । मध्यमः आदेशेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आदिमः ॥ अवोधसोर्लोपश्च ॥ * ॥ अवमम् । अधमम् ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययार्थः । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्यायं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिदृक्त्वं मध्यकाष्ठम् । नात्युत्कृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठाद् अणो मनुष्यवृजश्चापवादः । द्वैष्यम् । द्वैष्यं भवन्तोनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् । द्वैष्यम् । द्वैष्यमन्यत् ॥

कालादृञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोपवादः । वृद्धात् तु कं परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः ॥ यथाकथं चिदुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते ॥ कादम्बपुष्पिकम् । ब्रैह्मिणालिकम् । तत्र ज्ञात इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

आद्वे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति आद्वे ऽभिधेये शैषिकः । स्वत्वोपवादः । आद्वे इति च कर्म इष्यते न श्रद्धावान्पुरुषो ऽनभिधानात् । शारदिकं आद्वम् । शरदमन्यत् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । चत्वणोपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोप्यतो विहित ऐवमोह्यःश्वमोन्यतरस्यामिति । एताभ्यां मुक्ते ट्युट्युलावपि भवतः । शैवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्युतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव संधिवेलादिभ्य चतुर्भ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत् । सांधिवेलम् । सांध्यम् । चतुर्भ्यः । शैषम् । शैशि-
रम् । नक्षत्रेभ्यः । तैषम् । पौषम् । संधिवेला । संध्या । अमावास्या । त्रयो-
दशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी । प्रतिपत् ॥ संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥
सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्व ॥

प्रावृष ण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेयः प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वणोपवादः । प्रावृषेण्यो बलाहकः ॥

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दाट्ठक् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वणोपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

कृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठञोपवादः । स्वरे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्तु ॥

वसन्ताञ्च ॥ २० ॥

कृन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच् कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । चत्वणोपवादः । मधुश्चमाधवश्च वासन्तिकावृत्तु ॥

हेमन्ताञ्च ॥ २१ ॥

कृन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्च कृन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैबिकः । चत्वणोपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सर्वियोगेन चास्य तकारलोपः । हेमन्तं वासः । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रग्रहणं कृन्दोधिकारनिवृत्त्यर्थम् । कृन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्व्यति । ननु च कृन्दसीति नानुवर्तिष्यते । सैवाननुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रयत्नाधिक्येन पूर्वसूत्रेण संबन्धार्थम् । हेमन्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाण्वेति चकारः किमर्थः । अण् यथाप्राप्तं च चत्वणिति, कः पुनरनयोर्विशेषः । चत्वणि हि तकारलोपो नास्ति हेमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । हेमन्तिकं हेमन्तं हेमन्मिति ॥

सायंचिरंप्राहुप्रगेव्ययेभ्यष्टुत्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायंतनम् । चिरंतनम् । प्राहुंतनम् । अव्ययेभ्यः । दौषातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तकर्मणो घञि सायशब्दस्तस्येदं मकारान्ताच्च प्रत्ययसर्वियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते । प्राहुं प्रगे इत्येकारान्तत्वम् ॥ चिरपश्चरारिभ्यस्वो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरवम् । परवम् । परारिवम् ॥ प्रगस्य कृन्दसि गलोपश्च ॥ * ॥ प्रवम् ॥ अयपश्चाहुमच् ॥ * ॥ अयिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाहुपराहुभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाहुपराहुशब्दाभ्यां विभाषा ट्युत्युलौ प्रत्ययो भवत, स्तुट् च तयोरागमः । कालाट्टाजिति ठञि प्राप्ते वचन पक्षे सोपि भवति । पूर्वाहुंतनम् । अपराहुंतनम् । पूर्वाहुिकम् । अपराहुिकम् । घकालतनेषु कालनाम् इति सप्तम्या अलुक् । यदा तु न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाहुः सोढोस्येति तदा पूर्वाहुंतन इति भवितव्यम् ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥

अत्रादयो घादयश्च प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थान्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते जातः, सौप्तः । मायुरः । शौत्सः । शौदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । शाकलिकः । शाम्यः । शामीणः । काक्षेयकः । शोम्भेयकः ॥

प्रावृषष्णप् ॥ २६ ॥

प्रावृषब्दात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति ।
एकस्यापवादः । पकारः स्वरार्थः । प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो युज् ॥ २७ ॥

शरद्बद्धात्सप्तमीसमर्थोज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे युज् प्रत्ययो भवति,
चत्वणोपवादः समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । शरदका दर्भाः । शरदका मुद्राः ।
दर्भविशेषस्य मुद्रविशेषस्य चेत्यं संज्ञा । संज्ञायामिति किम् । शरदं सस्यम् ।
संज्ञाधिकारं के वि'त्कृतलब्धक्रीतकुशला' इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यः शब्देभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये संज्ञायां गम्यमानायाम् । पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । विभाषा पूर्वाह्णापरा-
ह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणोपवादः । प्रदोषकः ।
मिश्राप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । अवस्करकः । औत्सर्गिकस्याणोपवादः ।
संज्ञायां तु यथाप्राप्तं ठजादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिश्चब्दाद्वुन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः,
प्रत्ययसंनियोगेन च पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति । पथि जातः, पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् वुन् प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्येतस्मिन्वि-
षये । संधिवेलादिषु पाठादणोपवादः । अमावास्यकः । अमावास्यः । एकदे-
शविहृतस्यानन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये ।
पूर्वेषु वृक्छोः प्राप्तयोरयं तृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्यः । अमावा-
स्यकः । अमावास्यः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपकारशब्दाच्च कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मि-
न्विषये । सिन्धुशब्दः कच्छादि,स्ततोहि मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते विधानम्,
अपकारशब्दादौत्सर्गिके ऽपि । सिन्धुकः । अपकारकः ॥

अश्वजी च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपकरशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सैन्यवः । आपकरः ॥

अविष्टा फल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालुक् ॥ ३४ ॥

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुभवति । तस्मिन्स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्कृतलुकीति भवति । अविष्टासु जातः, अविष्टः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान् ङीष् ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ फल्गुनी ॥ अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृणपि वक्तव्यः ॥ * ॥ आविष्टीयः । आषाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात्खरशालशब्दाज्जातार्थं प्रत्ययस्य लुभवति । गोस्थाने जातः, गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्यः परस्य जातार्थं प्रत्ययस्य लुक् वा भवति । वत्सशालायां जातः, वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शातभिषजः । बहुलयहणस्यायं प्रपञ्चः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुभवति । रोहिणः । रोहिणः । मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थताकृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्र भवति यच्च यत्र क्रीतं लब्धमपि तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते । शब्दार्थस्य भिन्नत्वादुस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति शब्दार्थस्तु भिन्नतएव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किं चिच्चूनतामाह । सुप्ते

प्रायेण बाहुत्येन भवति, सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । प्रायश्चर्यमनर्थकं,
तत्रभवेन कृतत्वात् । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद् मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टृक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थेभ्यः द्याप्प्रातिपदिकात् संभूतइत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अवकृतिः प्रमाणानतिरेकश्च संभ्रत्यर्थे इह
इत्यते नोत्पत्तिः सक्ता वा, ज्ञातभवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते संभवति, सौम्यः ।
मायुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाङ्गुज् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दाद् ठज् प्रत्ययो भवति तत्र संभूतइत्यस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
कोशे संभूतं, कोशेयं वस्त्रम् । रुठिरेषा तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधुः, हैमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् ।
वसन्ते पुष्प्यन्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । वैष्णव्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते,
शारदाः शालयः । वैष्णवा यवाः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थेत्कालवाचिनः प्रातिपदिका-
दुप्ते यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्पन्ते, हैमन्ता यवाः । वैष्णवा
व्रीहयः । योगविभाग उत्तरार्धः ॥

आश्वयुज्या वुज् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजीशब्दादुज् प्रत्ययो भवति । उप्तेर्धे । ठजोपवादः । आश्व-
युज्यामुप्ता, आश्वयुज्का माषाः । अश्विनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी, आश्वयुजी ।
अश्विनीपर्यायो ऽश्वयुज्शब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुज् प्रत्ययो भवति उप्तेर्धे । अश्व-
कोपवादः । वैष्णवं सस्यम् । वैष्णवम् । वासन्तम् । वासन्तकम् ॥

देयमुखे ॥ ४७ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । सप्तमीसमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्वेय-
मित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्वेयमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं,
मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋणदिति किम् । मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसाद्बुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्त-
मीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः
साहचर्यात्काले वर्तन्ते । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापी ।
यस्मिन्अश्वत्याः फलन्ति सोअश्वत्यः । यस्मिन्अयवबुसं संपद्यते स यवबुसशब्देनो-
च्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद्बुज् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां बुज् प्रत्ययो भवति देयमृणइत्येतस्मिन्नर्थे
अण्ठओरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं
वृद्धार्थम् । समाशब्दे वर्षपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद्बुञ्च देयमृण-
मित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहाय-
णिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ऽयग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्क-
लपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते ऽयं बाधित्वा ठञेव यथा
स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेत्येव, कालादिति च । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थोत्प्रातिपदिकाद्
व्याहरति मृग इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याह-
रति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् ।
निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्मेति
बभ्रुर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोढञ्चेत्तद्वति, सोढं
चित्तमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य कालस्य,
नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति अग्रमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकाद्बु

इत्येतस्मिन्वर्गे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्ता भवत्यर्थां एव्यते न जन्म,
तत्र जात इति यतार्थत्वात् । सुप्ते भवः, शौघः । माथुरः । राष्ट्रियः । पुन-
स्तत्रयहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्या यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । दिशि भवं, दिश्यम् । व्यम् । मुखजघन-
शब्दयोरशरीरावयवार्थः पाठः, सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति * । दिश् । वर्ग ।
पूग । गङ्ग । पद्म । धाया । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक ।
उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ ॥ उदकात्संज्ञायाम् † ॥
न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाश्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् ।
कश्यम् । ओष्ठम् ॥

दूतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । दूतौ भवं, दातयम् । कैलेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्ते-
यम् । आह्वेयमजरं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिकं, न तिङन्तः ॥

यीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

यीवाशब्दादणप्रत्ययो भवति चकाराहुञ्च, तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये, शरीरावयवाद्यतोपवादः । यीवासु भवं, येवेयम् । येवम् । यीवाशब्दो
धमनीवचनस्तासां बहुत्वादुहुवचनं कृतम् ।

गम्भीराङञ्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ञ्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । गम्भीरे भवं, गाम्भीर्यम् ॥ बहिर्द्वैवपञ्चजनेभ्यस्त्वेति वक्तव्यम् * ॥
आह्वयम् । दैव्यम् । पाञ्चजन्यम् † ॥

* मुखजघनाभ्यां सेनाया अण्यभागपञ्चाक्रामावुच्येते इत्यधिकः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ।

† उदकात्संज्ञायामित्यस्यापे उदका रजस्वला । संज्ञायामिति किम् । शौटको मत्स्यः ।
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ चातुर्मासाद्यन्ते ऽप्यो वक्तव्यः ॥ ० ॥ चातुर्मास्यणि प्रतामि । चातुर्मास्यो वक्त्रः ।
चातुर्मासो ऽन्यत्र । इत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात्प्रातिपदिकाच्च ज्यः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्वति, किं तर्हि परिमुखादेः, परिमुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं भवं, परिमुख्यम् । परिह्नव्यम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति । औपकूलम् । परिमुख । परिहनु । पर्याष्ठ । पर्यूल । औपमूल । खल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल । उपकलाप । अनुपथ । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाष । अनुयव । अनुयूप । अनुवंश * ॥

अन्तःपूर्वपदाटुञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावाटुञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः अन्तर्वैश्विकम् । अन्तर्गैहिकम् † ॥ समानशब्दाटुञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ सामानं भवं सामानिकम् ॥ तदादेश्च ॥ * ॥ सामानग्रामिकम् । सामानदेशिकम् । आद्यात्मादिभ्यश्च ॥ * ॥ आद्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । आध्यात्मादिराज्ञातिगणः ॥ ऊर्ध्वदमाच्च ठञ् वक्तव्यः ॥ * ॥ और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दः ॥ ऊर्ध्वदेहाच्च ॥ * ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ * ॥ लोकोत्तरपदाच्च ॥ * ॥ ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ॥ मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् ॥ जनपरयोः कुक्व ॥ * ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ मध्यशब्दादीयः ॥ * ॥ मद्धीयः । मण्मीयो च प्रत्ययो वक्तव्यौ ॥ * ॥ माद्धीयम् । मद्धीमीयम् ॥ मद्धो मध्यदिनश्च चास्मात् ॥ * ॥ मद्धे भवं, माद्धादिनम् ॥ स्यान्नो लुक्त्वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्वत्थामा ॥ अजिनान्ताच्च ॥ * ॥ वृकाजिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश्च आद्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुक्वनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययो तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनश्च चास्मात्स्यान्नो लुगजिनात्तथा ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

* अनुखड्ग । पुस्तकान्तरे अं शब्देऽधिकोऽत्र गणे ।

† आन्तरगामिकम् । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

‡ अनुवृत्तिकादीनां चेतुर्मध्यपदवृद्धिरित्यधिकं कुत्र चित् ।

अव्ययीभावादित्येव । यामशब्दान्तादव्ययीभावात्परि अनु इत्येवपूर्वा-
ट्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । पारियामिकः ।
आनुयामिकः ॥

जिह्वामूलकुलेश्चः ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्कुलिशब्दाच्च छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । जिह्वामूलीयम् । अङ्कुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच् छः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । अणोपवादः । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन्प्रत्ययार्थं वर्गान्तात्प्रातिपदिकादन्यत-
रस्यां यत्सौ प्रत्ययो भवतः तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । छे प्राप्ते वचनं, पत्ते सौपि
भवति । वासुदेववर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । वासुदेववर्गीयः * । युधिष्ठिरवर्ग्यः ।
युधिष्ठिरवर्गीणः । युधिष्ठिरवर्गीयः । अशब्दइति किम् । कवर्गीयो वर्णः ॥

कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये
ऽलंकारे ऽभिधेये । यतोपवादः । कर्णिका । ललाटिका । अलंकारइति किम् ।
कण्यम् । ललाट्यम् ॥

तस्य व्याख्यानइति च व्याख्यातव्यनाच्चः ॥ ६६ ॥

व्याख्यायते ऽनेनेति व्याख्यानं, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् ।
तस्येति षष्ठीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम् प्रातिपदिकाद्व्याख्याने ऽभिधेये यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रयमाणः पूर्व-
वाक्यार्थमेव समुच्चिनोति तत्र भव इति । सुपां व्याख्यानः, सौपो गन्धः ।
तैडः । कार्तः । सुप् भवं, सौपम् । तैडम् । कार्तम् । व्याख्यातव्यनाम् इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला, पाटलिपुत्रः सुकोसलया व्याख्या-
यते, एवंसंनिवेशं पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । भव-
व्याख्यानयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्द्वैतौहि तौ ॥

बहुचोन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥

बहुचो व्याख्यातव्यनाम् प्रातिपदिकादन्तोदात्ताट्ठञ् व्याख्यानयोऽष्टञ्
प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । वात्थवत्त्विकम् । नातानतिकम् । समासस्व-

* अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः । अर्जुनवर्गीयः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

रेणान्तोदात्ताः प्रकृतयः । बहुच इति किम् । द्युचष्टकं वक्ष्यति । एकाच् प्रत्यु-
दाह्रियते । सौपम् । तैडम् । कान्म् । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायाः
संहितम् । संहिताशब्दे हि गतिस्वरणाद्युदात्तः ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयो-
रर्थयोष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । क्रतुभ्यस्तावत् । अग्निष्टोमस्य व्या-
ख्यानस्तत्र भव, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाक-
यज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थे आरम्भः । क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे यज्ञ-
ग्रहणमसोमयागेभ्योपि यथा स्यात्, पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

अधिशब्दाः प्रवरनामधेयानि तेभ्य अधिशब्देभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थ-
योष्ठञ् प्रत्ययो भवति । अणोपवादः । अध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु ।
व्याख्यातव्यनाम् इत्यनुवर्तते तत्साहचर्यादृषिशब्दैर्यन्य उच्यते । वसिष्ठस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिको ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति
किम् । वासिष्ठी चक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशशब्दात्पुरोडाशशब्दाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः ष्टन् प्रत्ययो
भवति । पुरोडाशः पिष्टपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्या-
नस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहवरितो बन्धः पुरो-
डाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । षकारो ङीर्घः ॥

कृन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥

कृन्दः शब्दाद्व्यव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणौ प्रत्ययो भवतः । द्युच इति ठकि
प्राप्ते वचनम् । कृन्दस्यः । कृन्दसः ॥

द्वजुद्वाह्यणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणा- माख्याताटुक् ॥ ७२ ॥

द्वजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयो-
ष्टक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्युचस्तावत्, ऐष्टिकः । पाशुकः ।
अकारान्तात् । चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण । ब्राह्मणिकः । चक् ।
आर्चिकः । प्रथम । प्राथमिकः । अध्वर । आध्वरिकः । पुरश्चरण । पौरश्चर-

णिकः । नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । नामिकः । आख्यातिकः ।
नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अणुगयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति ।
ठञादेरपवादः । आर्गयनः, । पादव्याख्यानः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ।
वास्तुविद्याः । अणयन । पदव्याख्यान । छन्दोमान । छन्दोभाषा । छन्दोविधिति ।
न्याय । पुनरुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । ज्ञानविद्या ।
उत्पात । उत्पाद । संवत्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिवा * । अणुगयनादिः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

तत इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । सुघ्रादागतः सौघ्नः । मायुरः । राष्ट्रियः । तत इति मुख्यमपादानं विव-
क्षितं यत्तदिह दृश्यते, न नान्तरीयकम् । सुघ्रादागच्छन्वृत्तमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् ।
आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मि-
न्विषये, अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । शुल्कशालाया आगतः, शैल्क-
शालिकः । आकरिकम् † । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्यो ऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये । आयस्थानठको ऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः ।
कार्कणः । अणुग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थ-
ण्डिल । उदपान । उपल । तीर्थ । भूमि । वृक्ष । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिर्बन्धतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिर्बन्धाः । तद्वाचिभ्यः शब्दे-
भ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः । छं तु पर-
त्वाद्वाधते । विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत् । उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैष्य-
कम् । आचार्यकम् । योनिर्बन्धेभ्यः । मातामहकः । वैयासमहकः । मातुलकः ‡ ॥

* छन्दोविधिनी । व्याय । निरुक्त । विद्या । उपाय । मित्रा । इति ब्रह्मा अधिक
अत्र मन्त्रे पुस्तकान्तरे ।

† नामरिकम् । आपणिकम् । इत्यपि कुत्र चिन्त्यमन्त्रे ।

‡ मन्त्रुल्लङ्घनमुदाहरणं अनुपु पुस्तकेषु नास्ति ।

ऋतष्ठञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिःसंबन्धेभ्य इत्येव । चकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायो-
निःसंबन्धवाचिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । वुञोप-
वादः । विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् । हेतुरागतं, हैतृकम् । पैतृकम् । योनि-
संबन्धवाचिभ्यः । भ्रातृकम् । स्वासृकम् । मातृकम् । तपरकरणं सुखार्थम् ।
विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । पितुरागतं, पित्र्यम् । पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं दृश्यते । गोत्रप्रत्यया-
न्तात्प्रातिपदिकादङ्कुवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये । ऋ-
ग्वहणेन तस्येदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्मादुज्जतिदिश्यते * नाणव संधाङ्कुवत्-
खेस्वज्यजिजामणिति । औपगवानामङ्कुः, औपगवकः । कापटवकः । नाडाय-
नकः । चारायणकः । एवमौपगवेभ्य आगतमौपगवकम् । कापटवकम् । नाडा-
यनकम् । चारायणकम् ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ ८१ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां रूप्यः प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येत-
स्मिन्विषये । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । हेतुभ्यस्तावत् । समादा-
गतं, समरूप्यम् । समीयम् । विषमरूप्यम् । विषमीयम् । गृहादिस्वाच् छः ।
मनुष्येभ्यः । देवदत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचन-
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्वि-
षये । सममयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् ।
टकारो ङीबर्थः । सममयी । योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमीसमर्थोद् व्याप्प्रातिपदिकात्प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभवति प्रकाशते प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ।
हिमवतः प्रभवति, हैमवती गङ्गा । दारद्री सिन्धुः ॥

विदूराज्यः ॥ ८४ ॥

विदूरशब्दाञ्च प्रत्ययो भवति ततः प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । अणो-
पवादः । विदूरात्मभवति, वैदूर्या मणिः । ननु च वालवायादसौ प्रभवति न
विदूरात् तत्र तु संस्क्रियते । एवं तर्हि

वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तचेति चेद्ब्रूयान्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्गच्छतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योसौ गच्छति पन्थाश्चेत्स भवति दूतो वा । सुग्नं गच्छति, सौग्नः
पन्था दूतो वा । माथुरः * । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथ
वा सुग्नप्राप्तिः पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् । सुग्नं गच्छति सार्थः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थोदभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेद्वति । अभिमुख्येन निष्क्रामति,
अभिनिष्क्रामति, सुग्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौग्नम् । माथुरम् । राष्ट्रि-
यम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते
यथा साध्वसिश्छिनत्तीति । द्वारमिति किम् । सुग्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव । अधिकृत्यैतदपेत्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूर्य-
त्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थोदधिकृत्य कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौभद्रः । गौरि-
मित्रः । यायातः । ग्रन्थइति किम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥ लुब्धा-
ख्यायिकार्यस्य प्रत्ययस्य बहुलम् ॥ * ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता ५५ ख्यायिका
वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरवी ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदित्येव । अधिकृत्य कृते ग्रन्थइति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयास-
मर्थभ्यश्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोपवादः । शिशूनां कन्दनं
शिशुकन्दः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसमं,
यमसमीयः । दुन्दुतात् । अग्निकाश्यपीयः । श्येनकपोतीयः । छन्दार्थसंबन्धीयं

प्रकरणम् । वाक्यपदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयम् । प्रत्युच्चागमनीयम् * । इन्द्रजननादिराकृतिगणः प्रयोगतो ऽनुसर्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न व्रजते ॥ वृद्धे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षसुरम् । गौशमुख्यम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेवां ग्रहणम् । एवं सति देवासुरादिप्रतिषेधोपि न वक्तव्यः, ततश्च प्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सौम्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति वृष्णर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं निवासश्चेत्स भवति, निवासन्त्यस्मिन्निवासो देश उच्यते । सुघ्नो निवासो ऽस्य सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सौम्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति वृष्णर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वबान्धवः । तत्संबन्धादेशोऽप्यभिजन इत्युच्यते । यस्मिन्पूर्वबान्धवैरुषितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न बन्धुभ्यो निवासप्रत्यासत्तेः । सुघ्नोभिजनोऽस्य सौम्यः । मायुरः । राष्ट्रियः । निवासमभिजनयोः को विशेषः । यत्र संप्रत्युच्यते स निवासः । यत्र पूर्वैरुषितं सोभिजनः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

सौम्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, पर्वत इति प्रकृतिविशेषणम् । पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति वृष्णर्थे चः प्रत्ययो भवति । आयुधजीविभ्यश्च आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोभिधातुं प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । हृद्गोलः पर्वतोभिजन इवामायुधजीविनां हृद्गोलीयाः । बन्धकवर्तीयाः । रोहितगिरीयाः । आयुधजीविभ्य इति किम् । चलोदः पर्वतोभिजन इवां ब्राह्मणानाम्, आर्त्तादा ब्राह्मणाः । पर्वत इति किम् । सांकाशिका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ज्यः प्रत्ययो भवति सौम्याभिजन इत्येतस्मिन्निबन्धे । अथादेरपवादः । शण्डिक्यः । सार्वसेन्यः । शण्डिक । सर्वकेष । सर्वसेन । शक । सठ । रक । शङ्क । बोध । शण्डिकादिः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽसृजौ ॥ ९३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । सिन्ध्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तत्त्वशि-
लादिभ्यश्च यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये ।
सैन्धवः । वार्णवः । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
साल्व । किष्किन्धा । गड्डिका । उरस । दरत् * । ये तु कच्छादिषु पठन्ते
सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत एवाणि सिद्धे मनुष्यवृजो बाधनार्थं वचनम् । तत्त्व-
शिलादिभ्यः खत्वपि । तात्त्वशिलः । वात्सोदुरणः । तत्त्वशिला । वत्सोदुरण ।
कौमेदुर । काण्डवारण । यामणी । सरालक । कंस । किन्नर । संकुचित ।
सिंहकोष्ठ । कर्णकोष्ठ । बर्बर । अवसान ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडूक्कण्डज्यकः ॥ ६४ ॥

तूद्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः शब्देभ्यो यथासंख्यं चत्वार एव ठक् ङ् ङञ् यक्
इत्येते प्रत्यया भवन्ति सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः । तौदेयः ।
शालातुरीयः । धार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ ६५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति
प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चे-
त्तद्वति । भज्यते सेव्यतइति भक्तिः । सुग्रा भक्तिरस्य सौग्राः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

अचित्ताददेशकालाट्टक् ॥ ६६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति
सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये । अणोपवादः । वृत्राच् छं परत्वाद्वाधते । आपूपा
भक्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । पायसिकः । अचित्तादिति किम् । दैव-
दत्तः । अदेशादिति किम् । सौग्राः । अकालादिति किम् । वैष्णवः ॥

महाराजाट्टञ् ॥ ६७ ॥

महाराजशब्दाट् ठञ् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये ।
अणोपवादः । महाराजो भक्तिरस्य महाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ६८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्निषये ।
छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । ननु वासुदेवशब्दा-
द्बोद्धवन्न्यास्येभ्य इति वुञ्स्त्येव । न चात्र वुन्वुञोर्विशेषो विद्यते किमर्थं
वासुदेवसहस्रम् । संज्ञैवा देवताविशेषस्य न तन्न्यासाख्या । अस्याच्तरमजाद्या-
दन्तेमिति वार्जुनशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयत्यभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

चरक इति वैशंपायनस्याख्या तत्संबन्धेन सर्वं तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । तृतीयासमर्थात्प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना-
प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु तावत् । भाल्लविनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पे-
षु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । पुराणप्रोक्तेष्विति किम् । याज्ञवल्कानि
ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । याज्ञवल्कादयो ऽचिरकाला इत्याख्यानेषु
वार्त्ता । तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता कस्माच्च भवति । प्रतिपदं
ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः । अयं तु याज्ञवल्क्यश-
ब्दस्य कण्ठादिषु पाठादण् । न वायं योगश्छन्दोधिकारमनुवर्त्तयति, तेन
कल्पेष्वपि न भवति । पुराणइति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तबाधैव, तेन
पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मि-
न्विषये छन्दस्यभिधेये । कृष्णोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः ।
वाजसनेयिनः । छन्दसीति किम् । शौनकीया शिवा । कठशाठ इत्यत्र
पठ्यते । तत्संघातार्थं, केवलाद्वि लुक् वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते
काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय । साङ्गव । शार्ङ्गव । सांपेय । शास्त्रेय ।
खाडायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशठ । रज्जुकण्ठ । रज्जुभार । कठशाठ ।
कशाय । तलवकार । पुरुषासक । अश्वपेय । शौनकादिः * ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्वैशंपाय-
नान्तेवासिभ्य इति णिनेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः ।
चरकाः । छन्दसीत्येव । काठाः । चारकाः † ॥

कलापिने ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्विषये । वैशं-
पायनान्तेवासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । इ-
ण्यनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापि-

* स्कम्भ । अयं पुस्तकान्तरे ऽत्र गण्यधिकः ।

† अलोका इत्यधिकं कुत्र चित् ।

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञातइत्येतस्मिन्विषये । यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । काशकृतम् । गुरुलाघवम् । आपिशलम् । पुष्करम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्स भवति । वारुचिना कृता वारुचाः श्लाकाः । हैकुपादो ग्रन्थः । भैकुराटो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थइति किम् । तत्तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात्कृतइत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्* । सारघम् । पौत्तिकम् । मधुनः संज्ञा एताः ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । वारुडकम् । कुलाल । वरुड । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । सिरिध्र । सेन्द्रिय । देवराज । परिषत् । वधू । रुरु । ध्रुव । रुद्र । अनडुह । ब्रह्मन् । कुम्भकार । श्वपाक । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतइत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवत्य, णादयः पञ्च महोत्सर्गाः । घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः वृत्त्यर्थमात्रं तत्संबन्धिमात्रं च विवक्षितं यदपरं लिङ्गसंख्याप्रत्ययपरोच्चादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राश्रियम् । अवारपारीणम् । अनन्तरादिष्वनभिधानाच्च भवति । देवदत्तस्यान-

न्तरमिति ॥ वहस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संवोदुः स्वं सांवहित्रम् । सिद्ध एवात्राण
दृढ्यमुपसंख्यानम् ॥ अग्नीधः शरणे रणं भं च ॥ * ॥ आग्नीधम् ॥ समिधामा-
धाने वेद्यम् ॥ * ॥ सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी चक् ॥

रथाद्वत् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद्वत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । अणोपवादः ।
रथस्येदं रथं, चक्रं वा युगं वा ॥ रथाङ्गवेष्ट्यते नान्यत्रानभिधानात् ॥ रथसीता-
हलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते ॥ * ॥ परमरथम् । उत्तमरथम् ॥

पत्नपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पतन्ति तेनेति पञ्चमश्वादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादथशब्दादञ्
प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य यतो ऽपवादः । आश्वरथं
चक्रम् । औष्ट्ररथम् । गार्दभरथम् * ॥

पत्नाध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥

पत्नं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्वर्युपरिषच्छब्दाभ्यां चाऽप्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः ॥ पत्नाद्वाह्ये ॥ * ॥ आश्वस्येदं
वहनीयमाश्वम् । औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पादिषदम् ॥

हलसीराट्क् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणो-
पवादः । हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद्वन्वरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् वुन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, वैरमैथुनि-
कयोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । अणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । वैरे तावत् ।
बाधव्य † शालङ्कायनिका । काकोलूकिका । मैथुनिकायाम् । अत्रिभरद्वाजिका ।
कुत्सकुशिकिका । विवह्नमैथुनिका । वैरस्य नपुंसकत्वेऽप्यमी स्वभावतः स्त्री-
लिङ्गाः ‡ । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवासुरम् । राक्षोऽ-
सुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्चरणादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन्विषये, ऽणोपवादः । छं तु परत्वाद्वाधते । गोत्रात्तावत् ।

* गार्दभरथमित्यस्यास्य 'राक्षभरथम् । छं परत्वाद्वाधते' इत्यधिकमेकस्मिन्नुक्तम् ।

† बाधव्येति पा० २ ।

‡ वैरस्येत्यादि स्त्रीलिङ्गा इत्यन्तं न च विच दृश्यते ।

म्लोचुकायनकम् औपगवकम् ॥ चरणादुर्मान्वाययोरिष्यते ॥ काठकं, कालाप-
कम् । मौदकम् । पैपलादकम् ॥

संघाङ्कलक्षणेष्वज्यजिजामण् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदि-
कादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । पूर्वस्य वुजो ऽपवादः ॥ घोष-
ग्रहणमत्र कर्तव्यम् ॥ * ॥ तेन वैषम्याद्यायासंख्यं न भवति । अजन्तात् । बैदः
संघः । बैदोङ्कः । बैदं लक्षणं, बैदो घोषः । यजन्तात् । गार्गः संघः । गार्गोङ्कः ।
गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । इजन्तात् । दाक्षः संघः । दाक्षोङ्कः । दाक्षं लक्ष-
णम् । दाक्षो घोषः । अङ्कलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं
स्वं यथा विद्याविदानाम्, अङ्कस्तु गवादिस्थोपि गवादीनां स्वं न भवति ।
णित्करणं ङीबर्थं पुंवद्वावप्रतिषेधार्थं च । बैदी विद्या ऽस्य, बैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात्संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वागप्रत्ययो भवति तस्येदमि-
त्येतस्मिन्विषये । वुजोपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां संघः
शाकलः । शाकलकः । शाकलो ऽङ्कः । शाकलकोङ्कः । शाकलं लक्षणम् । शा-
कलकं लक्षणम् । शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

हन्द्गौक्थिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । हन्द्गादिभ्यः शब्देभ्यो
ज्यः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । वुजणोरपवादः । चरणादुर्मान्वा-
ययो,स्तत्साहचर्याच्चटशब्दादपि धर्मान्वाययोरेव भवति । हन्द्गानां धर्मो वा
ऽऽवायो वा हान्द्गोयम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बह्वृच्यम् । नाट्यम् ।
अन्यत्र हान्द्गं कुलमित्यादि ॥

नदण्डमाखवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माखवा दण्डमाखवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयु
वुज् प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते तेन वुजप्रतिषेधो विज्ञायते ।
गौक्ताः दण्डमाखवा अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रप्रत्य-
यान्ता इते, ततः पूर्वस्य वुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः ।
स्वापित्रीयः । रैवतिक । स्वापिशि । सैमवृद्धि । गौरयीवि । औदमेयि । औद-
वाहि । बैजवापि ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । गोत्रवुजोपवादः । गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैकलोपः, तस्येदमित्येतस्मिन्विषये । चरणवुजोपवादः । आथर्वणिकस्याय, माथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणादूर्मांन्नाययोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोद्विकार इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम्, अप्राण्यादुदात्तमवृद्धं यस्य च नान्यत्र प्रतिपदं ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, आश्मनः । आश्मः । अश्मनो विकारदति टिलोपः पात्तिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्त्वरेणादुदात्ता एते । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोधादयो न भवेन्ति । हालः । सैरः ।

अवयवे च प्रायोषधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्रायोषधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो ऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्यो ऽञ् भवत्यति । कपोतस्य विकारो ऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओषधिभ्यः । मौर्व काण्डं, मौर्वं भस्म । वृत्तेभ्यः । कारीरं काण्डं, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्रायोषधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति * । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिक्रियते तस्य विकारः, अवयवे च प्रायोषधिवृत्तेभ्यः, इति । विकारावयवयोर्युगपदधिकारो ऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि तौ ॥

बिल्वादिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

बिल्व इत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमजमयटोरपवादः । बिल्वस्यावयवो विकारो वा, बैल्वः । गवेषुकाशब्दोत्र पठ्यते, ततः कोपधादेव सिद्धे मयङ्बाधनार्थं ग्रहणम् । बिल्व । ग्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इक्षु । वेणु । गवेषुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । बिल्वादिः ॥

* भवन्तीत्यस्यावे 'वृत्तवृत्तेन वनस्पतयो ऽपि यद्भवन्ते । अयोधस्य विकारो अवयवो वा, नैयडोधः । पेयलः । औदुम्बरः । ओषधिशब्दास्मात्तादयो ऽपि यद्भवन्ते । ताम्बूलस्य विकारो अवयवो वा, ताम्बूलः । गान्धूचः । इभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति' इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

कोपधाञ् ॥ १३७ ॥

ककारोपधात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । तर्कु । तर्कुवम् । तित्तिडोक् । तैत्तिडोक्म् । माण्डूकम् । दार्दुरुक्म् । माधूकम् ॥

त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामञ् प्रत्ययो भवति विकारे, तत्सन्त्रियोगेन तयोः षुगागमो भवति । ओरजोपवादः । त्रपुणो विकारः, त्रापुषम् । जातुषम् । अत्राश्यादित्वावावयवे ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपवादः । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः, रणोपादः । दाधित्यम् । कापित्यम् । माहित्यम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वा ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । पालाशम् । खादिरम् । यवासम् । उभयत्र विभाषेयम् । पलाशश्च दिरशिशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात्प्राप्ते ऽप्येषामप्राप्ते । पलाश । खादिर । शिशपा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादिः ॥

शम्याष्टलञ् ॥ १४२ ॥

शमीशब्दाट् ष्टलञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । अजोपवादः । शामीनं भस्म । शामीली सुक् ॥

मयद्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रत्ययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोर्भाषायां विषये यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयं, मौर्वम् । भाषायामिति किम् । बेल्वः खादिरो वा यूपः स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् । मौद्वः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । इत्योरित्यनेन किम् । यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव । ये विशेषप्रत्ययाः प्रातिपदजतदिभ्योजित्येवमादयस्तद्विषयेपि यथा स्यात् । कपोतमयम् । कपोतम् । लौहमयम् । लौहमिति ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

भाषायामभत्याच्छादनयोर्नित्येव । वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शरादिभ्य-
श्चामभत्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये नित्यं मयट् प्रत्ययो भवति ।
वृद्धेभ्यस्तावत् । आम्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्यः । शरम-
यम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् । नित्यग्रहणं किम् । यावता ऽऽरम्भसामर्थ्यादेव
नित्यं भवत्यति । एकावो नित्यं मयट्मिच्छन्ति, तदनेन क्रियते । त्वद्वयम् ।
सद्वयम् । वाद्वयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । कुण्ड । सोम । वल्ग्वज ॥

गोशब्दोपरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्परीषे ऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीषइति
किम् । गच्छं पयः । पुरीषं न विकारो न चावयवस्तस्येदंविषये विधानम् ।
विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चित्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये,
ऽन्योपवादः । पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात्कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोपवादः ।
पिष्टकः ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । वित्वाद्यन्योप-
वादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । वैहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ।
यावादिभ्यः कन् ॥

द्व्यचशब्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकाच् छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकाराव-
यवयोरर्थयोः । भाषायां मयदुक्तः छन्दस्प्रशस्तो विधीयते । यस्य पूर्वमयी
कुर्वन्भवति । दर्भमयं वासो भवति । शरमयं बर्हिर्भवति ॥

नोत्त्वद्वर्ध्ववित्वात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वतः प्रातिपदिकादुत्त्ववित्त्वशब्दाभ्यां च मयट् प्रत्ययो न भवति ।

द्वुचश्चन्दसीति प्राप्तः प्रतिविध्यते । मौञ्जं शिष्यम् । गार्मुतं चक्रम् । वार्धो बालप्रयथिता भवति । बैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूममयान्यधाणि । मनुबनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात् । देवकी यष्टिरिति ॥

तालादिभ्योऽञ् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोर-
र्थयोः । मयडादीनामपवादः । तालं धनुः । बार्हिषम् । ऐन्द्रालिषम् ॥ ताल-
दुनुषि ॥ बार्हिण । इन्द्रालिष । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप † श्यामाक ।
मायुवा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम् । बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे वृहन्ते । जातरूप-
वाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽञ् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीना-
मपवादः । हाटको निष्कः । हाटकं कार्षापणम् । जातरूपम् । तापनीयम् ।
परिमाण इति किम् । यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति विकार-
ावयवयोरर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशि-
ष्टमिहोदाहरणम् । प्राणिभ्यस्तावत् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रज-
तादिभ्यः । राजतम् । सैसम् । लौहम् । रजतादिषु ये ऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते
रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञ् सिद्धे पुनर्वचनं मयड्बाधनार्थम् । रजत । सीस ।
लौह । उदुम्बर । नीच † । दाह । रोहितक । विभीतक । कपीत । दाह ।
तीव्रदाह । त्रिकण्टक । कण्टकार ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजित्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्ययमर्शः । जितो विकार-
ावयवप्रत्ययस्तदन्तात्मातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थः ।
मयटोपवादः । जोरञ् । शम्याष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । उद्गादुञ् ।
इष्या ठञ् । कंसीयपरशब्दयोर्धञ् । इत्येते प्रत्यया वृहन्ते । देवदारवस्य

* तालाद्यनुब्रीत्यस्यामे तालमयमन्यत् । नित्यं वृद्धेति मयट् । इत्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

† चर्मेति पा० २ ।

‡ नीलेति पा० २ ।

§ विकारावयवयोस्त्विति पा० २ ।

विकारो ऽवयवो वा, देवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पालाशम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतम् । औष्ट्रकस्य, औष्ट्रकम् । ऐशेयस्य, ऐशेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् । वैत्व-
मयम् । तत्प्रत्ययादिति किम् । वेदमयम् ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राग्भतेष्टजित्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते वि-
कारे ऽतिदिश्यन्ते । परिमाणात् क्रीतवत् प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येत-
स्मिन्विषये । अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन दृश्यते, न रुढिप-
रिमाणमेव । निष्केण क्रीतं, नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारो, नैष्किकः ।
शतेन क्रीतं, शत्यं, शतिकम् । शतस्य विकारः, शत्यः, शतिकः । साहस्रः ।
वतिः सर्वसादृश्यार्थः । अट्टावृत्पूर्वाद् द्विगोलुङ्गसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदि-
श्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ।

उष्ट्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्रशब्दादुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राग्यजोपवादः ।
उष्ट्रस्य विकारो ऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमाशब्दादूर्णोशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः ।
औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् ॥

एण्या ठञ् ॥ १५९ ॥

एणीशब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राग्यजोप-
वादः । ऐण्यं मांसम् । पुंसस्त्वजोव भवति । एणस्य मांसमेवम् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयःशब्दाभ्यां यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । गव्यम् ।
पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदस्त्येव, मयद्विषये तु विधीयते ॥

द्वोश्च ॥ १६१ ॥

द्वुशब्दाद्वत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । ओरजोपवादः ।
द्वव्यम् ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

द्वुशब्दान्माने विकारविशेषे वयः प्रत्ययो भवति । यतोपवादः । द्वुवयम् ॥

* एणस्य मांसमेवमित्यस्याये 'कोशादुञ् कतञ्चः' ॥ • ॥ औजोव पाठः 'द्वुञ् च'
इति अधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

फले लुक् ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोस्त्यचस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्याः फल, मामलकम् । कुवलम् । बदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च । पल्लवितस्यैव पल्लवः ॥

प्लक्षादिभ्योः ॥ १६४ ॥

फलइत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽयं प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लक्षम् । नैयबोधम् । प्लक्ष । न्यबोध । अश्वत्थ । इक्षुदी । शिम् । कर्कन्धु * । बृहती † ॥

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फलइत्येव । जम्बूशब्दात्फले ऽभिधेये वा ऽयं प्रत्ययो भवति । अजोपवादः । अत्राणो विधानसामर्थ्याल्लुग्न भवति । अजस्तु भवत्येव । जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्ब्याः फलेभिधेये प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्तवद्भावे विशेषः । जम्ब्याः फलं, जम्बूः फलम् । जम्बू फलम् । जाम्बवमिति वा ॥ लुप्-कारणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ व्रीहयः । यवाः । माषाः । मुद्गाः । तिलाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका । जातिः । विदायाः मूलं, विदारो । अंशुमती । बृहती । न च भवति पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात्क चिदन्यदपि भवति । कदम्बं पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि प्राप्तिं लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययव्यवहारे च विशेषः । हरीतक्याः फलं हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्त्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं स्त्रीभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशा-तकी । नखरजनी § । शङ्कण्डी ॥ दाही । दोही । दही । श्वेतपाकी ।

* अक्षतु । पा० २ द्वितीयपुष्पके कर्कन्धु । पा० २ ।

† काष्ठ । तुङ्ग । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ नवमल्लिका पा० २ ।

§ नखरजनी । पा० २ ।

॥ शङ्कण्डी । पा० २ ।

अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्याह्वा । गर्गरिका । कण्टकारिका ।
शेफालिका * ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यज्जौ लुक् च ॥ १६ ॥

माक्क्रीताच्चेन कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् । परशव्यः । कंसीयपरश-
व्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यजौ प्रत्ययौ भक्तस्तस्यविकार इत्येतस्मिन्विषये, तत्सं-
नियोगेन च कंसीयपरशव्ययोर्यज्जौ भवति । कंसीयस्य विकारः, कांस्यः । परशव्यस्य
विकारः, पारशवः । प्रातिपदिकाधिकाराद्वातुप्रत्ययस्य न लुम्भवति । परशव्य-
शब्दादनुदात्तादित्वादेवाजि सिद्धे लुगथ वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते
हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

**इति श्रीजयादित्यचिरचितायां काशिकायां वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्वहतेष्टुक् ॥ १ ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिसंशब्दनाद्यानर्थो-
ननुक्रमिष्यामः, ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । दीव्यति जनति
जयति जितमिति । अचैर्दीव्यति आचिकः ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यश-
ब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् ॥ आहोप्रभृतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभृतमाह, प्राभू-
तिकः । पार्याप्तिकः । क्रियाविशेषणत्वात्प्रत्ययः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः ॥ * ॥
सुखातं पृच्छति सौखातिकः । सौख्यशायनिकः ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥
परदारान् गच्छति पारदारिकः । गैस्तत्त्विकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति जनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक्
प्रत्ययो भवति । अचैर्दीव्यति, आचिकः । जालात्तिकः । अज्मा जनति, कामि-
कः । कौटुलिकः । अचैर्जयति, आचिकः । अचैर्जितमाचिकम् । जालात्तिकम् ।
सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति,
जनभिधानात् । अकृत्या जनतीति च । प्रत्ययार्थं संख्याकालयोरेव विवक्षा ।
क्रियाप्रधानत्वेपि वाक्यात्स्य तद्धितः स्वभावात्साधनप्रधानः ॥

* शेफालिकेत्यन्तावे शेफां च कञ्जाकनिमित्तः शोकः ॥ पुष्पमूलेषु अनुत्तमं
अर्वादिषु अनु पुष्पकेषु ।

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतं, दाधिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् । मारिचिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात्कारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुलत्थैः संस्कृतं, कौलत्थम् । ककारोपधात् । तैत्तिडीकम् * । दार्दभकम् ॥

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । तरति प्रवते इत्यर्थः । काण्डप्रवेन तरति, काण्डप्रविकः । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाट्टञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् टञ्प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । गोपुच्छिकः ॥

नौद्वचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वचः सत्वपि । घटिकः । पृविकः । बाहुकः । षकारः सांहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात्परोदेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूचाच्च ।

आवसथात्किशरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥

विधिवाक्यापेक्षं च षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरति भ्रमणे गतौ च वर्तते । दध्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्षाट्ठल् ॥ ९ ॥

आकर्षशब्दाट् ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्भर्थः । आकर्षेण चरति, आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्ष इति सुवर्चपरीक्षायां निकषोपल उच्यते ॥

पर्यादिभ्यः घृन् ॥ १० ॥

पर्य इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोप-
वादः । नकारः स्वरार्थः । चकारो ङीष्ार्थः । पर्यिकः । पर्यिकी । अश्विकः ।
अश्विकी । पर्य । अश्व । अश्वत्य । रथ । जाल । न्यास । व्यास ॥ पादः
पञ्च ॥ पर्यादिकः ॥

श्वगणाट्टञ्च ॥ ११ ॥

श्वगणशब्दाट्टञ्च प्रत्ययो भवति, चकारात् घृन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
ठकोपवादः । श्वगणेन चरति, श्वागणिकः । श्वागणिकी । ठन् । श्वगणिकः ।
श्वगणिका । श्वादेरिजीत्यत्र वक्ष्यति, इकारादियहणं च कर्त्तव्यं श्वागणिका-
दर्थमिति । तेन ठञि द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
प्रत्ययो भवति । वेतनेन जीवति वेतनिकः कर्मकरः । धनुर्दण्डयहणमत्र
संघातविग्रहीतार्थम् । धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः । वेतन । वाह ।
अर्धुवाह । धनुर्दण्ड । जाल । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुख । शय्या ।
शक्ति । उपनिषत् । उपवेष । सक् । पाद । उपस्थान ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन् ॥ १३ ॥

वस्त्रक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठन् प्रत्ययो भवति जीवती-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । वस्त्रेन जीवति, वस्त्रिकः । क्रयविक्रययहणं संघा-
तविग्रहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराट्टञ्च जीवतीत्येतस्मिन्विषये ।
आयुधेन जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्य-
यो भवति । हरतिर्द्वैशान्तर्प्रापणे वर्त्तते । उत्सङ्गेन हरति, चोत्सङ्गिकः ।
चोत्सङ्गिकः । उत्सङ्ग । उद्युप । उत्पत् । पिटक । उत्सङ्गादिः * ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति

* उद्युप । पिटक । इती शब्दावच मुसकान्तरे र्जिगी ।

चिकः । प्रत्ययान्तरं वा वृद्धिपर्यायो वृद्धिचिह्नः । गह्यमिति किम् । द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्कः ॥

कुसीददशैकादशात् घृण्ष्टचौ ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गह्यमित्येव । कुसीदं वृद्धि, सदर्घं द्रव्यं कुसीदम् । एकाद-
शायां दश दशैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं घृ-
ण्ष्टञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रयच्छति गह्यमित्यस्मिन्विबधे । ठकोपवादौ ।
कुसीदं प्रयच्छति, कुसीदिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उञ्छति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो भवति । उद-
रायुञ्छति, वादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकस्य कणस्योपादान-
मुञ्छः । कषानुञ्छति, काणिकः * ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो भवति । समाजं
रक्षति, सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्ददर्दुरशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्वर्धं ठक्
प्रत्ययो भवति । शब्दं करोति, शब्दिको वैयाकरणः । दादुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पत्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थाभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्य-
यो भवति ॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते ॥ पक्षिणो
हन्ति, पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । मत्स्यः । मात्स्यिकः ।
मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः । मृगः । मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः ।
सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतात्येतस्मिन्वर्धं ठक् प्रत्ययो
भवति । परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययाद्यै
समुच्चिनोति । परिपन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थाविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्विती-
योच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थम् । परिपन्थशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति
प्रापयति, स विचयान्तरेपि प्रयोक्तव्यः ॥

माघोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माघशब्दोत्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदव्य अनुपद इत्येताभ्यां च धावती-
त्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाघं धावति, दाण्डमाघिकः । शौल्क-
माघिकः । पादविकः । आनुपदिकः । माघशब्दः पथिपर्यायः ॥

आक्रन्दादृशु ॥ ३८ ॥

आक्रन्दन्त्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वा ऽऽक्रन्दात्तद्व्याक्रन्द, आसौ-
यनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीया-
समर्थोद्भावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति, चकारादृक्च । स्वरे विशेषः ।
आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासम-
र्थोद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पौर्वपदिकः ।
शौत्तरपदिकः । पदान्तादिति नेत्तं, बहुवचनान्मा भूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः ।
लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
चरतिरासेवायां नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अधर्मोच्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद्द्वितीयासमर्थेद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति,
चकारादृक् च । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मि-
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते न संप्रधारणा । समवाया-
निति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति आनन्व तदेकदेशी वध-
तीत्यर्थः । समवायान्समवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः ।
वाचिर्वैश्विकः ॥

परिषदो ह्यः ॥ ४४ ॥

• परिषदो ह्यः प्रत्ययो भवति सम वायान्समवेतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । परिषदं समवेति, पारिषदः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद् वा ह्यः प्रत्ययो भवति समवायान्समवेतीत्येतस्मिन्विषये ।
ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । सेनां समवेति, सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुकुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमाद्यै, न तु इत्य-
र्थम् । ललाटं पश्यति, लालाटिकः सेवकः । कौकुकुटिको भित्तुः । सर्वोप-
क्षेप्यो ललाटं दूरे दृश्यते, तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुप-
क्षेपः कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते । लालाटिकः सेवकः । स्वामिनः कार्येषु
नोपतिष्ठतइत्यर्थः । कुकुटीशब्देनापि कुकुटीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया
हि भित्तुरवित्तिप्तदृष्टिः पादविक्षेपदेशे चतुः संयम्य गच्छति स उच्यते
कौकुकुटिक इति † ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं
न्याय्यम् । आचार्युक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आक-
रिकम् । आपणिकम् । गौल्मिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोपवादः । महिष्या धर्म्ये, माहिषम् । प्राजावतम् । माहिषी ।
प्राजावती । प्रलेपिका । विलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली ।
अनुचारक । होतु । यजमान ॥

ऋतो ऽञ् ४९ ॥

ऋकारान्तात्मातिषदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ • ॥

• परिषदो ह्य इत्यस्याये परिषदीदन्वस्मिन्विषयधिकारबोधे विषयः । इत्यधिकमेकस्मिन्नु-
क्तके ।

† कौकुकुटिक इतीत्यस्याये तदयमभिधेयनियमः संज्ञावहणेन निमित्ते, कुकुटी दास्मि-
कशेष्टा ।

नरस्य धर्म्या, नारी । विश्वमितुरिङ्लोपरश्च ॥ * ॥ विश्वसितुर्धर्म्यं वैशस्वम् ॥
विभाजयितुर्धिलोपरश्च ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजिचम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । षष्ठीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
अवक्रायीते ऽनेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शैल्कशा-
लिकः । आकरिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । नन्ववक्रयोपि धर्म्यमेव । नैत-
दस्ति । लोकपीडया धर्मातिक्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे पण्यं चेत्तद्वति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मोद-
किकः । पण्यमिति विशेषणं तद्वितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

लवणाट्टञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्टञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये । ठको-
पवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्य ष्टन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशराः पण्यमस्य, किश-
रिकः । किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नलद । सुमङ्गल ।
तमर । गुगुलु । उषीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी ॥

शलालुनो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्यां ष्टन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये ।
ठकोपवादः । पठे सोपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु
मृदङ्गमस्य, शलालुकः । शलालुकी । शलालुकः । शलालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थे शिल्पं चेत्तद्वति । शिल्पं कौशल्यम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः ।
पाणविकः । वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति ।
शिल्पं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

महुककर्करादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मड्डुककार्भरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामत् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमि-
त्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मड्डुकवादनं शिल्पमस्य,
माड्डुकः । माड्डुकिकः । कार्भरः । कार्भरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ५० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति बह्वर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्वति । असिः प्रहरणमस्य, चासिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्टोरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामीकक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्वि-
षये । ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्यो ऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः
शब्देभ्यो ऽस्येति बह्वर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तद्वति ।
अस्ति मतिरस्य, चास्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च
मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स चा-
स्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः ।
तदेतदभिधानशक्तिस्वभावात्लभ्यते । अस्तिनास्तिशब्दे निपातौ, वचनसाम-
र्थ्याद्वा आख्याताद्वाक्याच्च प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति बह्वर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेद्वति । शीलं स्वभावः । आपूपभक्षणं शीलमस्य,
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं
तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

कुत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

कुत्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शील-
मित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कुत्रं शीलमस्य, कुत्रः । कुत्रादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुदकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तश्च शीलः शिष्यश्चात्रः । स्वा-
शब्दे ऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वाच्च इष्यते । चास्या संस्था च स स्थितिः । कुत्र ।

कुमुदा । शिवा । पुरोह । स्वा । दुरा । उपस्वान । चवि । कर्मेन् । विश्वधा ।
तमस् । सत्य । अनृत । शिविका ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे कर्म चेद्वृत्तमद्वयनविषयं भवति । एकमन्यद्वयने कर्म वृत्त-
मस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विरुद्धं तद्वृत्तार्थे
इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अद्वयने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वृत्तवृ-
त्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूप-
मेकं ज्ञातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बहुचपूर्वपदाटुच् ॥ ६४ ॥

बहुच् पूर्वपदं यस्य तस्माद्बहुचपूर्वपदात्मातिपदिकाटुच् इत्ययो भवति
तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । द्वादशान्यानि कर्माद्य-
द्वयने वृत्तान्यस्य, द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति ।
चतुर्दशापपाठा अस्य ज्ञाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्ये यो ऽनुशासं करोति स
उच्यते ऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति वृत्तार्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थे हितं चेत्तद्वृत्तिं तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्थ्या
भविष्यति तत्र कथं वृत्तार्थे प्रत्ययो विधीयते । एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिपरि-
क्षामो भविष्यति । आपूपभक्ष्यं हितमस्मै, आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ।
हितार्थक्रिया च तद्वृत्तवृत्तावन्तर्भवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोद अस्मादिति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्त-
त्प्रथमासमर्थे तत्त्वेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाद्यभिवारेण दीयतइत्यर्थः ।
अर्थभिवारो नियोगः । अद्य भोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आद्यभोजनिकः ।
आपूपिकः । शाष्कुलिकः । केचित्तु नियुक्तं नित्यमाहुः । आपूपा नित्यमस्मै
दीयन्ते, आपूपिकः ॥

आद्यामांसौदनाद्विठन् ॥ ६७ ॥

आद्यामांसौदनशब्दाभ्यां विठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोपवादः । इकार उच्चारणार्थः । ठकारो हीनार्थः । आद्या
नियुक्तमस्मै दीयते, आद्यिकः । आद्यिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च

ठजेव कस्माद्योयते वक्ष्यन् ठप्रष्टिठवो वा विवेचोस्ति । मांसौदनग्रहणं संघात-
विशुद्धीतार्थं के विदिच्छन्ति । तत्र वृद्धाभावो विशेषः । सोदनिकः । सोदनिकी ॥

भक्तादण्यन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण्य प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येत-
स्मिन्विषये । ठकोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्तं,
भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाच्चयुक्त इत्येतस्मिन्वर्गे ठक् प्रत्ययो भवति । नि-
युक्तो ऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः, शौल्कशालिकः ।
आकारिकः * । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्तादृन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादृन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मि-
न्विषये । ठकोपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।
भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाददेशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्च-
द्व्यायिन्यभिधेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्यायनस्य यो देशकालौ । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धौ तावदेशकालशब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । श्मशाने ऽधीते,
श्माशानिकः । चातुष्पथिकः । अकालात् । चतुर्देश्यामधीते, चातुर्देशिकः ।
आमावास्याकः अदेशकालादिति किम् । सुप्ते ऽधीते । पूर्वाह्णे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तत्रेत्येव । कठिनशब्दान्तात्सप्तमीसमर्थात् प्रस्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च
ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्वर्गे । व्यवहारः क्रियातत्कम् । यथा
लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वंशकठिनिकः । वार्धककठिनिकः,
प्रास्तारिकः । संस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वासतीत्येतस्मिन्वर्गे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य
शास्त्रतो निकटवासस्तत्रायं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रान्ते वस्त-
वामिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्टल् ॥ ७४ ॥

तच्चेत्येव । आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वार्थः । षकारो ङीर्घः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक् पूर्वो ऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घितादात् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृतसंशब्दनामानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तद्वहति द्वितीया समर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानान् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यद्भुक् ॥ ७७ ॥

तद्वहतीत्येव । धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतात्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरीणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमात्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्तव्य इष्टसंबहार्थः । संसर्धुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति तस्य लुभभवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुगिप्रधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । शकटं वहति, शकटो गौः ।

हलसीराट्क् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हलं वहति, हालिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थोद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या जामातुर्वयस्या । सा हि विहारादिषु जामातृसमीपं प्रापयति । जनी वधूश्च्यते ।

विध्यत्यधनुषा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदनुष्करणं भवति । पादौ विद्युन्ति, पद्माः शर्कराः । ऊरव्याः कण्टकाः । अधनुषेति किम् । पादौ विद्युति धनुषा । नन्वसमर्थत्वादनभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति । नहि धनुषा पद्म इत्युक्ते विवक्षितोर्थः प्रतीयते । एवं तर्हि धनुष्यतिबोधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते यस्यां धनुष्करणं न संभाव्यते इति । तेनेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

तदित्येव । धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्यः । गण्यः । लब्धेति वृत्तं, तेन द्वितीया समर्था विभक्त्युच्यते ॥

अन्नासुः ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोन्नब्धेत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा, आन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थोद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः, वश्यः । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थोद् दृश्याणां पाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्मः कर्दमः । पद्माः पांसवः । शक्यार्थे कृत्यः । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोत्पादनेन स पद्मः कर्दमः । कर्दमस्यावस्थोच्यते नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दात्प्रथमासमर्थोदावर्हीत्येवमुपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेषामावर्हि मूल्या माषाः । मूल्या मुद्राः । बृह उद्रामे, येषां मूलमावृह्यते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलोत्पादनेन विना गृहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञायहणमभिधेयनियमार्थम् ।
धेनोः षुगागमो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यते । या धेनुस्तमर्थाय
अणप्रदानाद्वोहनार्थं दीयते सा धेनुष्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः ।
धेनुष्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थान्संयु-
क्तइत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्येतिभिः ।
अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगो ऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसङ्गनिवृत्तिः ॥

नैवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थतुल्यप्रा- प्यवज्ज्ञानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्यो ऽष्टभ्यः शब्देभ्यो ऽष्टस्वेव तार्थादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्र-
त्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्थं,
नाव्यमुदकम् । नाव्या नदी । शस्त्रार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो, वयस्यः सखा ।
संज्ञाधिकारो ऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मश्च
प्राप्यं, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेतइति वक्तव्यमात्रेणैव सिद्धम् । नैतदस्ति ।
धर्मं यदनुवर्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपेत्येव कार्यविरोधि-
त्वादुर्मस्य । विशेषण वद्वो, विध्यः । विशेषण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं,
मूल्यम् । ज्ञानाम्यमभिव्रवीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभि-
भूयते शेषो क्रियते । मूल्यं हि सगुणं मूलं करोति । पोरदुपधादिति यति
प्राप्ते ज्ञानाम्यमिति निपातनाद् वयत् । मूलेन । समो, मूल्यः पटः । उपा-
दानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं क्षेत्रम् । समितं संगतमि-
त्यर्थः ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते ॥ परमसीत्यम् ।
उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं, तुल्यम् । समितं
समानं सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्यो
ऽनपेतइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् ।
अर्थम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दःशब्दात्तृतीयासमर्थेभिः ।

निर्मितइत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । कुन्दसा निर्मित-
शकुन्दस्यः । कुन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापरोयायशकुन्दःशब्द इह गृह्यते ॥

उरसा ऽण् च ॥ ९४ ॥

उरःशब्दानृतीयासमर्थो निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति चका-
राद्यच्च । उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभि-
धेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थोत् प्रिय इत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो, हृदो देशः । हृदं वनम् । संज्ञा-
धिकारादभिधेयनियमः । इह न भवति हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्षी ॥ ९६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धनइति प्रत्ययार्थः । तद्विशेषणमृषिग्रहणम् । बद्धाते
येन तद्वन्धनम् । हृदयशब्दात्षष्ठीसमर्थो बन्धने चर्षावभिधेये यत् प्रत्ययो
भवति । चर्षिर्वदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृदयः । परहृदयं येन
बद्धाते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृदय इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्येव करणादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो
भवति । प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लब्धा षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तस्य
करणं, प्रत्यम् । भावसाधनं वा । जनस्य जल्पो, जन्यः । हलस्य कर्षो,
हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः । कर्षणं कर्षः । भावसाधनं वा ॥

तत्र साधुः ॥ ९८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थोत्साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु
साधुः, सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा
गृह्यते नोपकारकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ।
यतोपवादः । प्रतिजने साधुः, प्रतिजनीनः । जनेजने साधुरित्यर्थः । इदं यु-
गीनः । सांयुगीनः । प्रतिजन । इदं युग । संयुग । समयुग । परयुग । परकुल ।
परस्यकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । यत्र
हितार्थे एव साध्यर्थस्तत्र वचनात्माङ्गीतीया बाध्यन्ते ॥

भक्तासुः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतोप-
वादः । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद्शब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । परिषदि साधुः, पारिषद्यः ॥ णप्रत्ययोप्यत्रेण्यते ॥ तदर्थं योग-
विभागः क्रियते । परिषदो णो भवति । परिषदि साधुः, पारिषदः ॥

कथादिभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये । यतो-
पवादः । कथायां साधुः, काथिकः । वैकथिकः । कथा । विकथा । वितण्डा । कुष्ट-
चित् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । सद्गृह । गुण । मण । आयुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टञ् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इत्तुः । कौत्माषिको मुद्गः । सात्तुको यवः ।
गुड । कुत्माष । सत्तु । अपूप । मांसौदन । इत्तु । वेणु । संशाम । संघात ।
प्रवास । निवास । उपवास ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०४ ॥

पथ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये ।
यतोपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः ।
स्वरे विशेषः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद् ङः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये छन्दसि ।
यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थं वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति
सस्तमोसमर्थोद्वासीत्येतस्मिन्विषये अत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति,
सतीर्थः । समानोपाध्याय इत्यर्थः * ॥

* 'तीर्थशब्देनेह मुक्तास्ते । समानस्य समानतीर्थं च इति' । इत्यधिकं मुक्तास्तेति ।

समानोदरे शयति औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
ओकारश्चोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो
भाता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
विभाषोदरइति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभावः ।
समानोदरे शयितः, सोदर्यो भाता । ओचोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे कृन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्भवे इत्येतस्मिन्नर्थे कृन्दसि विषये यत्प्रत्ययो
भवति । अणादीनां घादीनां चापवादः । सतिदर्शने ते ऽपि भवन्ति, सर्व-
विधीनां कृन्दसि व्यभिचारात् । मेघ्याय च विदुत्याय च नमः । आपादपरि-
समाप्तेः कृन्दोधिकारो, भवाधिकारश्च समुद्राभाद् इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां झण् ॥ १११ ॥

पाथशब्दाच्चदीशब्दाच्च झण् प्रत्ययो भवति । तत्र भव इत्येतस्मि-
न्नर्थे । यतोपवादः । पाथसि भवः, पाथो वृषा । नादो गिरो मे प्रयच्छति ।
पाथो ऽन्तरिक्षम् ॥

वैशन्तहिमवद्गामण् ॥ ११२ ॥

वैशन्तशब्दाद्विषयच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मि-
न्विषये । यतोपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा झड्डौ ॥ ११३ ॥

स्रोतशब्दाद्विभाषा झत् झ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन्विषये । यतोपवादः । पत्ते सोऽपि भवति । स्रोतसिभवः, स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः । झड्डयोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्वि-
षये । यतोपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभाता सगर्भः । अनुसन्ता सयूथः ।
यो नः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य कृन्दसीति सभावः ॥

तुग्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुग्राद्वन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये । यतोपवादः ।
त्वमग्ने वृषभस्तुषियाह्वाम् । अचाकाशयज्ञवरिष्ठे तुग्राद्वन् ॥

अग्राद्वत् ॥ ११६ ॥

अग्रशब्दाद्वत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विद्ये । अग्रे भव-
प्रत्यम् । किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव । घञ्चौ चेति वक्ष्यति
ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्चौ च ॥ ११७ ॥

अग्रशब्दाद्वत् घञ्चौ प्रत्ययो भवतस्तत्र भव इत्येतस्मिन्विद्ये ।
अग्र्यम् । अग्रियम् । अग्रीयम् । चकारस्तुयादुनित्यस्यानुकर्षणार्थः । अग्रियम् ।
स्वरे विशेषः ॥

समुद्राग्राद् घः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादग्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विद्ये ।
यतोपवादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अग्रियस्येव घोषः । अग्रशब्दस्यापूर्व-
निपातस्तस्य लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दात्सप्तमीसमर्थोदत्तमित्येतस्मिन्विद्ये यत्
प्रत्ययो भवति । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । दूतशब्दात् षष्ठीसमर्थोद्वाने कर्मणि
वाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । भागो ऽशः । कर्म क्रिया । यत्ते ज्ञाने दूतम् ।
दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दात्पातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थोद्वान-
नीत्येतस्मिन्विद्ये यत्प्रत्ययो भवति । हन्यते ऽनयेति हननी । याते ज्ञाने रक्षस्या
तनूः । रक्षसां हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशेष्यज्ञा-
पनार्थम् । बहूनां रक्षसां हननेन तनूस्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशंसनं
प्रशस्यम् । भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यद्वे रेवती रेवत्यम् । यद्वे जगती
जगत्यम् । यद्वे हविष्या हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशंसनं
हविष्यम् । यस्येति लोपे कृते हलो यमां यमीति लोपः ॥

असुरस्य स्वम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अतोप-
वादः । असुरे वा इतत्पात्रं, यच्चक्रधृतं कुलालकृतम् ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात्षष्ठीसमर्थान्मायायां स्वविशेषे ऽण् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य
यतोपवादः । आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वनासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्

च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मतुबन्तात्प्रातिपदिकात्प्रथमा-
समर्थादासामिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्र-
श्चेत्स भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । लुक्च मतो-
रिति प्रकृतिनिर्द्देशः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायो
व्यपदिश्यते । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स
उपधानः । वयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति
विदुष्यति विहिते मतोलुकि कृते वर्चस्या उपदधाति तेजस्या उपदधाति ।
पयस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् । मन्त्रसमुदायादेव मा भूत् । उपधान
इति किम् । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इति किम् ।
अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्विति किम् । वर्च-
स्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
अनेकपदसंभवेऽपि केन चिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमान् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रे ऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण् प्रत्ययो
भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति
विदुष्याश्विधीयते तत्र मतुपो लुकि कृते इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः ।
आश्विनोरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु मूर्ध्ना मतुप्
प्रत्ययो भवति । पूर्वस्य यतोपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयः शब्दो मूर्ध्नुं शब्दश्च
विद्यते स वयस्वानपि भवति मूर्ध्नुन्वानपि । यथा मूर्ध्ना वयः प्रजापतिच्छन्द
इति । तत्र वयस्वच्छब्दादिव मूर्ध्नुवच्छब्दादपि बति प्राप्ते मतुप् विधायते ।
मूर्ध्नुवतीरुपदधाति । वयस्या एव मूर्ध्नुवत्यः । वयस्यास्विति किम् । यत्र

मूर्द्धशब्द इव केवलो न वयःशब्दस्तत्र मा भूत् । मूर्द्धवत् इति वक्तव्ये मूर्ध्न इत्युक्तं मतुपो लुक् भाविनं वित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मतुष्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मास-
तन्वोः प्रत्ययार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थोदस्त्युपाधिकात्पञ्च सप्तम्यर्थे च
तत्प्रत्ययो भवति । मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे,
नभस्यो मासः । सहस्यः । तपस्यः । मधव्यः । नभःशब्दो ऽश्वेषु वर्तते । तन्वां
सत्वपि । ओजोस्यां विद्यते, ओजस्या तनू रत्तस्या । मासतन्वोरिति किम् ।
मधुमता पात्रेण चरति । मासतन्वोरनन्तरार्थे वा । मध्यस्मिन्नस्ति मध्यस्मि-
न्नन्तरमिति वा मधव्या मासः ॥ लुगकारेकारुफाश्च वक्तव्याः ॥ * ॥ लुक्ता-
वत् । तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च । सहश्च सहस्यश्च । नपुंसक-
लिङ्गं छान्दसत्वात् । अकारः । इवो मासः । ऊर्जो मासः । इकारः । शुचि-
र्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधुशब्दान्मत्वर्थे अः प्रत्ययो भवति चकाराद्यन्व । उपसंख्यानानुवच ।
माधवः । मधव्यः । मधुः । तन्वां सत्वपि । माधवा । मधव्या । मधुः । तनूः ॥

ओजसो ऽहनि यत्सौ ॥ १३० ॥

मत्वर्थे इत्येव । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्सौ प्रत्ययो भवतो ऽहन्यभिधेये ।
ओजस्यमहः । ओजसीनमहः ।

वेशोयशच्चादेर्भगादल् ॥ १३१ ॥

मत्वर्थे इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयश-
च्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे यल् प्रत्ययो भवति । लकारः स्वार्थः ।
वेशोभगो विद्यते यस्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति बलमुच्यते ।
श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवीर्ययशस्तु भगशब्दः । वेशश्चासौ भगश्च श्रीप्रभृतिर्वेशो
भगः, सोऽस्मास्तीति वेशोभग्यः ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशच्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मत्वर्थे खः प्रत्ययो भवति । योम-
विभागो यद्यासंख्यनिरासार्थं उत्तरार्थश्च । चकाराद्यन्व । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥

मत्वर्येदति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीया-
समर्थोत्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इन य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात्त्व च ।
पथिभिः पूर्विकैः । पूर्वैः । पूर्विकैः पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुङ्खा उच्यन्ते ।
तत्कृताः पन्थानः प्रशस्ता इति पथां प्रशंसा ॥

अद्विः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थोत्संस्कृतमित्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यस्येदमप्यं हविः । अद्विः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्संमितौ इत्येत-
स्मिन्नर्थे घः प्रत्ययो भवति । संमितस्तुल्यः सदृशः । अयमग्निः सहस्रियः ।
सहस्रस्तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु संमिताविति पठन्ति । तत्रापि संमित्या संमित
एव लक्षयितव्यः । तत्र कृन्वसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्ये च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रमस्य विद्यते, सह-
स्रियः । तपःसहस्राभ्यां विनीनी, अन् चेत्यस्यापवादः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थोत्संमितौ इत्येतस्मि-
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति, सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः ।
यति प्रकृते यस्यहणं स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमयहणं, यश्चानुवर्त्तते । मय इति मयदर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्म-
यदर्थे यः प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयदर्थः । हेतुमनुष्येभ्यो
ऽन्यतरस्यां रुप्यः । मयट् च । मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृत-
वचने मयडिति । तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्यं मधु पिबन्ति । सोम-
मयमित्यर्थः ॥

मघोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयदर्थं यत्प्रत्ययो भवति । मधुष्वान् स्तो-
कान् । मधुमयानित्यर्थः ॥

वसोः समूहे च ॥ १४०

वसुशब्दात्समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयदर्थं च । यथायोगं
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः । मयदर्थो वा ॥ अक्षरसमूहे कृन्दसः स्वार्थव-
यसंख्यानम् ॥ * ॥ ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रावडिति चतुरक्षरम् ।
यजेति द्वाक्षरम् । ये यजामहदिति पञ्चाक्षरम् । द्वाक्षरं वषट्कारः । एष वै
सप्तदशाक्षरश्चन्द्रस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तदशाक्षराण्येव कृन्दस्य
इत्यर्थः । कृन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्त्तमानात्स्वार्थं यत्प्रत्ययः ॥ वसुशब्दादपि
चतुर्लक्षः ॥ * ॥ हस्तौ गृहीतस्य बहुभिर्वसव्यैः । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे
वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थं । समूहइति नानुवर्त्तते । नक्षत्रि-
येभ्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति कृन्दसि विषये स्वार्थिकः ।
सर्वतातिः । देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः प्रत्ययार्थः । तत्सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ।
शिवादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर इत्येतस्मिन्नर्थं तातिल् प्रत्ययो भवति ।
शिवं करोतीति, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थं कृन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिव-
स्य भावः, शिवतातिः । शंतातिः । अरिष्टतातिः यतः पूर्वोवधिरतः । पर-
मन्यः प्रत्ययो ऽधिक्रियते ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च चतुर्थो ऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छुः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात्कृतसंशब्दनाद्यानित कर्ध्वमनुष्म-
मिथ्यामश्नुप्रत्ययस्य धिक्कृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति । तस्मै हितमिति । वत्से-
भ्यां हितो, वत्सीयो गोधुक् । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अर्घो-
बधित्वेन दृहीतः, न प्रत्ययः । तेन प्राक् ठञः छ इति नोक्तम् ॥

गवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो
भवति । प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । ह्रस्वापवादः । शङ्खं दाह । पितृव्यः कार्पासः ।
कमण्डलव्या मृत्तिका * । गवादिभ्यः खल्वपि । गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्कु-
र्नाम चर्मविकारः । ततः परत्वाच्चर्मणोऽप्रित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम
हविः । सक्करचविकारः । अपूपदिष्वचविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा
हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवे-
ष्यते । सनङ्कुर्वं चर्म । चरुव्यामण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु
नाभि नभं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः । नाभिशब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभं
चादेशमापद्यतइति । नाभये हितः, नभ्यो ऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरी-
रावयवो नाभिशब्दः ततः शरीरावयवादिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं
तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्वियुक्तो नभभाषो ऽत्र न भवति । गो ।
हविस् । बर्हिष् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् ॥ नाभि नभं च ॥ शुनः
संप्रसारणं वा च दीघत्वं तत्सचियोगेन चान्तोदात्तत्वम् ॥ शुन्यम् । शून्यम् ।
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वावस्तद्वितइति लोपो न स्यात् ॥ ऊधसो ऽनह्च ॥
ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । खद । अखर । विष† । गवादिः ॥

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति ह्रस्वापवादः संज्ञायां
विषये । कम्बल्यमूर्णोपलशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो ऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु
विभाषा यत् प्रत्ययो भवति । आमित्यं दधि । आमित्तीयं दधि । पुरोडाश्या-

* कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकाकारे नास्ति ।

† स्कन्द । अध्या । यतावत्र गये पुस्तकान्तरे ऽधिकौ ।

स्तबुलः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात् नवादिपाठाच्चित्यमेव भवति । अपू-
पादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । तबुल्यम् । तबुलीयम् । अपूप । तबुल ।
अभ्युष । अभ्येष । एषुक । अभ्येष । अगल । मुसल । सूप । कटक । कर्णवेष्टक ।
किञ्च ॥ अचविकारोभ्यश्च ॥ पूप । स्थूला । पीप । अश्व । पत्र * । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मादति चतुर्थोसमर्थोद्विर्तमित्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । वत्सेभ्यो हितो गोधुक, वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् ।
हविष्यम् । अपूप्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकादात् प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । हस्यापवादः । दन्त्यम् । कबटम् ।
शोष्णम् । नाभ्यम् । नस्यम् ॥

खल्यवमाषतिलवृषब्रह्मशश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । हस्यापवादः ।
खलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्ये
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । कुप्रत्ययोपि न भवति ।
अनभिधानात् । अकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ८ ॥

अज् अवि इत्येताभ्यां थ्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
हस्यापवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्स्वः प्रत्ययो
भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । हस्यापवादः । आत्मचिति नलोपो न
कृतः प्रकृतिपरिमाणज्ञापनार्थम् । तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न
तु प्रत्येकम् । आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ स्वरति प्रकृतिभावः ।
विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादिष्यते ॥ बह्वीसमासादुद्बुद्धी-
हेश्च एव भवति । विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यान-
म् ॥ * ॥ पञ्चजनाच्च स्वः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते । पञ्चजनीनम् । अन्वच
पञ्चजनीयम् ॥ सर्वजनादुञ्च स्वश्च ॥ * ॥ † सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् ।

* कट । अयः स्थूला । शोदन । अयोव । बदीप । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गणं ऽधिकाः ।

† सर्वजनादुञ्च । प्रकारात्स्वच्चेति पा० २ ।

अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् ॥ महाजनाचित्यं ठञ्जक्तव्यः ॥ * ॥
महाजनाय हितं, माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु क्व एव भवति ।
महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात्बल्वपि । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । भोग-
शब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यः क्व एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः ।
राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवला-
भ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ केवलाभ्यां
वाक्यमेव भवति । राज्ञे हितम् । आचार्यात हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णठञौ प्रत्ययौ भवनः तस्मै हितमित्येतस्मि-
न्विषये । कस्यापवादः । सर्वस्म हितं, सर्वम् । पौरुषेयम् ॥ सर्वाण्यस्य वा
वचनम् ॥ * ॥ सर्वायम् ॥ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पौरुषेयो वधः विकारः समूहो वातेन कृते । पौरुषेयः ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये ।
कस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवा-
चिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते । विकृत्यर्थायां
प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरन्यार्थताख्यायते । न प्रकृतिविकारसंभ-
वमात्रे प्रत्ययः । किं तर्हि प्रकृतेरन्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे
सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्त-
यन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्रका-
रीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । यवानां
धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता न तादर्थ्यम् ।
धानानां सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् । उदकार्थः कूपः । वि-
कृत्यग्रहणे ऽक्रियमाणे या का चित्प्रकृतिर्दृश्यते नोपादानकारणमेव । भवति च
कूप उदकस्य प्रकृतिः । तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः । अत्यन्त-
भेदात् । प्रकृताविति किम् । अस्यर्थाकोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति । न तु
कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिवि-
कारभावो लभ्यते ॥

कृदिरुपधिबलेर्दञ् ॥ १३ ॥

कृदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ठञ् प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । कृदिषेयाणि वृणानि । औपधेयं दाह । बाले-
यास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयतइत्युपधिः रथाङ्गम् ।
औपधेयमपितदेव दाह ॥

ऋषभोपानहोऽर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह इत्येताभ्यां ऋज्यः प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृता-
वित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । आर्षेभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः ॥ चर्म-
ण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्व्वविप्रतिषेधादयमेवेष्यते ॥ औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिः तद्वचिनः प्रातिपदिकादञ्
प्रत्ययो भवति तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन्विषये । कृस्यापवादः । वार्ध्वं
चर्म । वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्याति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिवि-
शेषणम् । इति करणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय
इत्येतावान्विशेषः । प्रथमासमर्थात्पञ्चम्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भव-
ति । यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चैतद्वर्तते । इतिकरणस्ततश्चद्विवक्षा । प्राकार आ-
सामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दाह । सप्तम्यर्थे खन्वपि ।
प्राकारोस्मिन्देहे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति संभा-
वनायां लिङ् संभावने ऽलमिति चेदित्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेन तत्संभाव्यते ।
प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन संभाव्यते । प्रासादोस्मि-
न्देहे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितम् । किं तर्हि यो-
म्यतामात्रं तेन पूर्व्वस्यायमविषयः । द्विस्तद्बह्वं न्यायप्रदर्शनार्थम् । अनेकस्मि-
न्प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः संबन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति । प्रासा-
दो देवदत्तस्य स्यादिति । गुणवानयं संभाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो
विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति तदस्य तदस्मिन्स्यादित्येतस्मिन्विषये ।
कृस्यापवादः । परिखेयी भूमिः ॥ कृयतोः पूर्व्वोऽधिः ॥ इतः परमन्य प्रत्ययो
विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ्ज ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति, पारायणसु-
रायणचान्द्रायणं वर्तयति । पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आह्लादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादहंसंशब्दनाद्यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । अभिविधा-
वयमाकारः, तेनार्हत्यर्थोपि ठक् भवत्येव । ठञ् अधिकारमध्ये तदपवादः ठञ्-
धीयते, वक्ष्यति । तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरि-
माणादिति किम् । गोपुच्छेन क्रीतं, गोपुच्छिकम् । संख्या । पाणिकम् । परिमा-
ण । प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को
विशेषः । भेदगणन संख्या एकत्वादिः । गुस्त्वमानमुन्मानं पलादिः । आया-
प्रमानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादि ॥

उर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्यो ऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति
आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मात्रिकम् ।
असमासदिति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमा-
णान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । अथ किमर्थमसमासदित्युच्यते यावता यहणवता प्राप्ति-
पदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । निष्कादिष्वसमासयहणं ज्ञापकं पूर्वच तद-
न्ताप्रतिषेधस्य । उगवादिभ्यो यत् । गव्यम् । सुगव्यम् । अतिसुगव्यम् । विभाषा
हविरूपपादिभ्यः । अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीराक-
यवादात् । दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति ॥ इत उत्तरं च संख्या-
पूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते ॥ पारायणसुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । द्वैपारा-
यणिकः । त्रैपारायणिकः ॥ लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्ज्ञेयते ॥ द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं
द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पादजन्यत-
स्यामित्यञ् न भवति । सामान्यविहितशृङ्गेभ्यो भवति । द्विशौर्पिकम् । ठञो द्विगु-
प्रत्यनिमित्तानुगभावः * । तथा चोक्तम्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकीति । निष्क । पण । पाद । मास । बाह्वद्वेय । वृष्टि । निष्कादिः ॥

* ठञो द्विगुं प्रतीत्येव ग्रन्थः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

शताञ्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हाद् इत्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययो भवतः अशते ऽभिधेये । आर्हीयेष्वर्थेषु । कनोपवादः । शतेन क्रीतं, शत्यम् । शतिकम् । अशतरिति किम् । शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोत्र संघः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थोच भिद्यते । इह तु न भवति । शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतम् । शतिकं शाटकशतमिति, वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते न श्रुत्या । तथा चोक्तम् । शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेध इति । चकारो ऽसमासइत्यनु-कर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतं द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यग्रहणमनुकीत्यनया इष्ट्या समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञो ऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् । साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्धवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद्भुतेः पर्युदासो न भवति । कतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव तस्य त्वनेन वा इडागमो वि-धीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । यावतिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्वितीति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः । कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदा-सेन भवितव्यम् । योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । टकारो ङीब-र्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अर्द्धा-श्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ॥ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी ॥ प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादजन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शौर्पम् । शौर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठक्ठञ्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं, शातमानं शतम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अद्ध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अर्धार्धशब्दः पूर्वा यस्मिन्तस्मादद्ध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति असंज्ञायां विषये । अद्ध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अद्ध्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति किम् । पञ्चलौहितिकम् । पाञ्चकलायिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्याठे तद्वि-
तमिति पुंवद्भावः * । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञायहणं न चेत्प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अद्ध्यर्द्धशब्दः संख्येव । किमर्थं भेदेनोपादीयते । ज्ञापकार्थं क्व चिदस्य संख्याकार्यं न भवति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥

अद्ध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभा-
षा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अद्ध्यर्द्धकार्षापणम् । अद्ध्य-
र्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो
लुक् । अनुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः । अर्धार्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् ।
त्रिप्रतिकम् । सहस्रात् । अद्ध्यर्द्धसहस्रम् । अद्ध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाह-
स्रम् । अनुक्पक्षे संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ सुवर्णशतमानयो-
रुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अद्ध्यर्द्धसुवर्णम् । अर्धार्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौ-
वर्णिकम् । अद्ध्यर्द्धशतमानम् । अद्ध्यर्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् । द्विशातमा-
नम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भ-
वति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ बहुपूर्वाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विस्ताञ्च ॥ ३१ ॥

* लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो अन्यः प्रक्षिप्तोऽत्र भूते । पदमञ्जरी
दर्शनात् ।

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुह्रष्यते, द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताट्टिगोः परस्या-
र्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुभवति । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिकम् । त्रिबिस्तम् ।
त्रिबैस्तिकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् * ॥

विंशतिकात्त्वः ॥ ३२ ॥

अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाट्टिगोश्च विंशतिकशब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु कः
प्रत्ययो भवति । अद्वार्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् ।
विधानसामर्थ्यानुद्गमो भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अद्वार्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वात्प्रातिपदिकाट्टिगोश्च खारी-
शब्दान्तादाहीयेष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
केवलाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् ॥ काकिण्याश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥
अद्वार्धकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् ॥ केवलायाश्च ॥ * ॥
काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशतादात् ॥ ३४ ॥

अद्वार्धपूर्वाट्टिगोरित्येव । अद्वार्धपूर्वाट्टिगोश्च पणपादमाषशतशब्दा-
न्तादाहीयेष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । अद्वार्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् ।
अद्वार्धपादम् । द्विपादम् । त्रिपादम् । पद्मागो न भवति पद्व्यत्यतदर्थे इति ।
अव्ययङ्गस्य स इष्यते । इदं तु परिमाणम् । माष । अद्वार्धमाष्यम् । द्विमा-
ष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत । अद्वार्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ॥

शाखाद्वा ॥ ३५ ॥

अद्वार्धपूर्वाट्टिगोरित्येव । शाखशब्दादध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्दाहीयेष्वर्थेषु
वा यत् प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पठे सोऽपि भवति । तस्य च लुक् ।
अद्वार्धशाख्यम् । अद्वार्धशाणम् । द्विशाख्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाख्यम् ।
त्रिशाणम् ॥ शताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अद्वार्धशतम् । अद्वार्धशतम् । द्विश-
तम् । द्विशतम् । त्रिशतम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण्य ॥ ३६ ॥

शाखाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु अण्य
प्रत्ययो भवति, चकारादाच्च वा । तेन त्रैक्यं भवति । द्विशाण्यम् । द्वेशा-
ण्यम् । द्विशाण्यम् । त्रिशाण्यम् । त्रेशाण्यम् । त्रिशाण्यम् । परिमाणान्तस्थासं-
ज्ञाशाख्येति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्ये तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीतं, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यत्रानभिधानाच्च भवति । देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययो न भवति । प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । माषिकम् । नह्येकेन मुद्गेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थोच्चिमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तच्चिमित्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः प्राणिनां शुभाशुभसूचकः । महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः । सत्त्वपि । शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्यन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् ॥ तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साक्षिपातिकम् ॥

गोक्षचोसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३९ ॥

गोशब्दाद् दृक्चश्च प्रातिपदिकात्संख्यापरिमाणाश्चादिविवर्जिताद्वत् प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तं संयोगोत्पातादित्येतस्मिन्नर्थे । ठञादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । दृक्चः सत्त्वपि । धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण । प्रास्थिकम् । सारीकम् । अश्वादिः । आश्विकः ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यम् । अश्व । अश्वम् । गव्य । ऊर्षा । उमा । वसु । वर्ष । मङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराच्छ तस्य निमित्तं संयोगोत्पाता-

वित्येतस्मिन्विषये । द्रव इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पूत्रायम् । पुत्र्यम् ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये । ठकोपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन्विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणे पुनः षष्ठीसमर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाता-विष्व ईश्वरोपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः विदित इत्येतस्मिन्विषये । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृज् ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकाशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्विषये ऽज् प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति सप्तमीसमर्थादुप इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उच्यते ऽस्मिन्वापः । क्षेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । सारीकम् ॥

पात्रात्पृन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् पृन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन्विषये । ठजो-पवादः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्बर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्वीयते । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्ध्यादिभिः

प्रत्येकमभिसंबध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद् वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्क्रोच उपदा । पञ्चास्मिन्वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥ चतुर्थ्यर्णोपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा उपदा वा दीयते, पञ्चको देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणात्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

पूरणाट्ठाट्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादट्ठशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठिटनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अट्ठिकः । अट्ठशब्दो रूपकाट्ठस्य रुठिः ॥

भागादञ्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दादत् प्रत्ययो भवति । चकाराट्ठश्च । तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयतइत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोपवादः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते, भाग्यं, भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । भागशब्दोपि रूपकाट्ठस्य वाचकः ॥

तद्वुरति वहत्यावहति भाराट्ठंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोद्वुरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वृद्धतिविशेषणं भाराट्ठंशादिभ्य इति । वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्बजभारिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । ग्रीहिभारं हरति । अपरा वृत्तिः । भाराट्ठंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान्वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्बजिकः । भारादिति किम् । वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् । भारभूतान्ग्रीहीन्वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चेतदावर्त्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । तदुभयमपि शास्त्रम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज । बाल्बज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इव । कट्टा । वंशादि ॥

वहद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वक्षद्वयशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थेभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वक्षं हरति वहतिवा, वक्षिकः । द्वयकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यां संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विस्फोटनं पाकः । प्रस्यं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोस्ति । नास्त्यत्र नियोगः । प्रस्यं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी ॥ तत्पचतीति द्रोणादख ॥ * ॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ॥

आठकाचितपात्रात्खान्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आठकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । पत्ते सोपि भवति । आठकं संभवत्यवहरति पचति वा, आठकीना । आठकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु छन् प्रत्ययो भवति, चकारात्त्वः, अन्यतरस्याम् । विधानसीमर्थ्यादेवानयोर्लुङ् भवति । ठजस्तु पत्ते ऽनुज्ञातस्याद्वयार्धपूर्वद्विगोरिति लुभक्त्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीर्षर्थः । द्वाठकिकी । द्वाठकीना । द्वाठकी । द्वाचितिकी । द्वाचितिनी । द्वाचिता । अपरिमाणबिस्नाचितेति ङीर्षः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः । चकारात्छश्च । अन्यतरस्यां बहुषानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते । ठजः पत्ते अवक्षं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते । द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्नस्यसंज्ञाशाखयोरित्यत्र कुलिजशब्दस्यमपीष्यते । तेनोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवक्षभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थेदस्येति वक्ष्यर्थं यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थमंशवक्षभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भामः । वक्षं मूल्यम् । भृतिर्वैतनम् । पञ्च अंशो वक्षो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५० ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत् प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्वति । प्रत्यः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः । शतिकः । सहस्रः । द्वाणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः । वार्षसहस्रिकः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्त्तयते किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् । पुनर्विधानार्थम् । द्वे षष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादध्यर्तुपूर्वद्विगोर्लुङ्ग भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिकात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघः । पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्रः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ इव भवति । नैतदस्ति । प्राणिसमूहे संघशब्दो कूठः । अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । सप्तको ऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधीतिरध्ययनम् । तस्य संख्यापरिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य, पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोमे द्विविधिः पञ्चदशद्वयः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य, पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शन्शतोर्द्विनिश्चन्दसि ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेष्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनो ऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्त- त्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । यदिह लङ्घनेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः, तिः प्रत्ययः । पञ्च परिमाणमस्य, पङ्क्तिश्चन्दः । द्वयोर्द्विशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य, विंशतिः । त्रयो दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य, त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो दशतः परिमाणमस्य, चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः । पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । षट्कर्त्त

दशतां षड्भावस्तिः प्रत्ययो ऽपदत्वं च । षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययः । सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च । अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययः । नव दशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य संचस्य, शतम् । विंशत्वादयो गुणशब्दास्ते यथाकथंविद्वत्पाद्याः । नात्रावयवार्थंभिनि-
वेष्टव्यम् । तथाहि । पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते । ब्राह्मण पङ्क्तिः । पिपी-
लिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुण-
मात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्विङ्गसंख्यानविधानं च । एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव ।
सहस्रादयोऽप्येवंजातीयकास्तद्वदेव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ निपात्येते तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्विषये वर्ग-
भिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते इतिर्निपात्यते । वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति ।
पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद् वर्गो, दशदुर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनेज्ज् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्गइत्येव । तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन्शब्दाच्छन्दसि विषये
ऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डङ् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्गइति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां
संज्ञायां विषये डङ् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्म-
णेभिधेये । अभिधेयसप्तम्येषा न विषयसप्तमी । तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति ।
त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । कानि चिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थोदरहति इत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । व्यस्ययुग्मिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ।

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्य-
मर्हतीत्यस्मिन्वर्धे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः ।
भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग ।
प्रेषण । संग्रहण । विप्रकर्ष ॥ विराग विरक्तं च ॥ वैरिक्तः ॥

शीर्षच्छेदादयञ्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थोचित्यमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययौ भवति चकारादयथाभिहितश्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्ययसन्धियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्यो यः* ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । ठकोपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुसल्यः । दण्ड । मुसल । मधुपर्कः । कशा । अर्धः । मेधा । मेघः । युगः । उदकः । वधः । गुहा । भागः । इभः । दण्डादिः ॥

कुन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूयः पलाशः । गर्त्या देशः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकारादयञ्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठक्ठञोरपवादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्र्यः । पात्रियः ॥

कडङ्कुरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्कुरदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकारादयञ्च तदर्हतीत्यस्मिन्विषये । ठकोपवादः । कडङ्कुरमर्हति, कडङ्कुरीयो गौः । कडङ्कुर्यः । दक्षिणमर्हति, दक्षिणीयो भित्तुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणशब्दस्याल्पावृत्तस्या पूर्वनिपातेन लक्षणव्यभिचारविज्ञेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

कृपतावनुवर्तते । स्थालीबिलशब्दाच्छ्रयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोपवादौ स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोम्या इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञञौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हती-

* दण्डादिभ्य इत्येव सूत्रम् । अनन्तरञ्च प्रत्यययो विधीयते । तथा च यथ्यञ्छब्दमुभ्यादनाय क्वाश्चधावुक्तं, द्वेनो वध च तद्धितो वेति । यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्धितो वेति, कथम् । क्वाप्यप्याद्युदात्तत्वं, यत्पि यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वं, यदि त्वञ्च यो विधीयते ततः स्वरे विशेषादनुपपद्यते तस्यादिति पदमञ्जरी । दीक्षितनायेकैर्वर्ण्यतदेव संमतम् ।

त्यस्मिन्विषये । ठकोपवादे । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः ॥ यज्ञ-
त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ यज्ञकर्मार्हति, यज्ञियो देशः । अस्मि-
न्कर्मार्हति, आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् । आर्हतीयानां ठगादीनां पूर्वोदाधिः ॥
अतः परं प्राग्बतीयष्टत्रैव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्विती-
यासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते,
पारायणिकश्चात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
संशयमापन्नः प्राप्तः सांशयिकः स्यात् ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति, योजनिकः ॥ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोश-
शतं गच्छति, क्रोशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ततो ऽभिगमनमर्हतीति च
क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रोशश-
तिको भिन्नः । योजनशतिक आचार्यः ॥

पथः प्थन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्थन्प्रत्ययो भवति ।
नकारः स्वरार्थः । वकारो ङीष्ार्थः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो या नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यपदार्थं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन्विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पन्थो भिन्नं
याचते । नित्यमिति किम् । पथिकः ॥

उत्तरपथेनाहूतं च ॥ ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहूतमित्ये-
तस्मिन्विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च ।
अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहूत, मौतरपथिकम् । उत्तरपथेन
गच्छति, औत्तरपथिकः ॥ आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसं-
ख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथेनाहूतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिप-
थिकः । अङ्गलपथेनाहूतं, अङ्गलपथिकम् । अङ्गलपथेन गच्छति, अङ्गलप-

यिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः ।
कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छती, कान्तारपथिकः ॥
अजपथशङ्कुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजपथेनाहृतं, गच्छति वा, ऽऽजप-
थिकः । शङ्कुपथेनाहृतं, गच्छति वा, शङ्कुपथिकः ॥ मधुकमरिचयोरण् स्थला-
त् ॥ * ॥ स्थलपथेनाहृतं स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति । तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्तुमासि-
कम् । सांवत्सरिकम् । कालादित्यधिकारो व्युष्टादिभ्योऽणिति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाचिर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे
ठञ् प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्तुमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भूतो भूतो
वा भावीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः ।
भूतो, वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतः ।
कालाध्वनोरिति द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिको ऽध्यापकः । मासं भूतो,
मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः ।
ननु चाध्येषणं भरखं च मूहूर्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते । अध्येषणभरखे
क्रियार्थं, तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप् इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्खजौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खजौ प्रत्ययो भवतः । ठञो ऽपवादौ ।
अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेपि सामर्थ्याद्भूत इत्येतदभिसंख्यते । मासं भूतो,
मास्यो, मासीनः । वयसीति किम् । मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्य-
भिधेये । द्वौ मासौ भूतः, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षड्मासाण् षड्मास्य ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षड्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये षड्मास्य प्रत्ययो भवति, यप् च ।
चौत्सर्गिकश्रुत्प्रपीयते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरो ऽनुव-
र्तिष्यते । तेन त्रैव्यं भवति । षड्मास्यः । षड्मास्यः । षड्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥

अण्मासश्चादवयवस्यभिधेये ठन् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरण्यस्य
समञ्जसः क्रियते * । अण्मासिको रोगः । शाण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्ठादयश्चत्वारो ऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्
अधीष्ठादिष्वर्थेषु सः प्रत्ययो भवति । ठजोपवादः । समामधीष्ठो भूतो भूतो
भावी वा, समीनः । केचित्तु तेन निर्वृत्तमिति सर्वज्ञानुवर्त्तयन्ति । समया
निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु
वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वतेः संख्यापूर्व-
पदानां तदन्तग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पठे ठग्रपि भवति ।
द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

† राज्ञि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा कः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञ्पि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्वाहीनो, द्वैयज्ञिकः । त्र्यहीणः । त्रैयज्ञिकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संब्यायाः । संवत्सरसंब्यस्य चेत्यन्तरपदश्रुतिः ॥

वर्षाल्लक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति ।
पक्षे ठञ् । तयोश्च वा लुगभवति । एवं जीणि कृपाणि भवन्ति । द्विवर्षाब्जो
व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षाब्जः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्ष-
स्थाभविष्यतीत्यन्तरपदशुद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चिन्तयति नित्यम् ॥ ८६ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थे ऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्दिष्टाद्विषयैर्ब्रूय-
 त्स्य प्रत्ययस्य । नित्यं लुभवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते खवनम् । द्विवर्षो
 दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विवर्षोऽपि व्याधिः ॥

* अकारोऽनन्तरस्य ययतः समुच्चयार्थः । पा० २ ।

+ द्विगोहारत्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ।

‡ निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपत्यस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्देऽनिपात्यते, बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थोत्कन् प्रत्ययो निपात्यते पच्यन्तइत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञेया धान्यविशेषस्य । तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गे न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छुक्लन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकातिर्वृत्तादिष्वर्थेषु क्लन्दसि विषये क्लः प्रत्ययो भवति । ठञोपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात्स्व च ॥ ९२ ॥

संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छुक्लन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु स्वः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीयः । प्रदिवत्सरीयः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकात्परिजय्य लभ्यकार्यसुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः, शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि संबध्यते । कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थोत्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्व्यम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्दुमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यस्यदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेद्व्यवर्तते । मासोस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्दुमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थं, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव । उभयमपि प्रमाणमुभयवा सूत्रप्रख्ययनात् ॥ महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च * ॥ * ॥ महानाम्नाच्च, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्वरति महानामिकः । आदित्यव्रतिको, गौदानिकः । भस्याठइति पुंवद्भावेन स्त्रीपि निवृत्ते

नस्तद्धितइति टिलोपः * ॥ अवान्तरदीप्तादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीप्तां चरति, अवान्तरदीप्ती । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो इवुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च इवुंश्च ङिनिश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥ चतुर्मासाद् गयो यजे ॥ * ॥ तत्र भवे । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि ॥ संज्ञायामण्वक्तव्यः ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी पौर्ण मासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ६५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्यायहणमकालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाहप्रभृतय एव यज्ञा एष्टेरन् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्त्यहणमलुकीति कालाधिकारेपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ६६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो यज्ञादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्-
र्थयोर्भववत्प्रत्ययो भवति । यथा । मासे भवं, मासिकम् । सांवत्सरिकम् । मासृषेयम् । घास्रन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्तव्यः । तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति । अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । का-
लाधिकारस्य पूर्णो ऽवधिः ॥ अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ ६७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्-
भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् ॥ अण्प्रकरणे अग्निपदा-
दिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ † अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्क-
मण । प्रवेशन । तीर्थ । संधम । आस्तरण । संशाम । संघात । अग्निपद ।
पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण । ‡ व्युष्टादिः ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां शयतौ ६८ ॥

* अस्याठ इति पुंवन्भावेन ङीप् निवृत्ते नस्तद्धितइति टिलोप इत्यधिकमत्र । एवं
शब्देनवर्णनाः । पदमन्त्रयो दर्शनात् ।

† उपसंख्यानमित्यस्याये अग्निपदम् । पीलुमूलम् । किं वक्तव्यम् । न वक्तव्यमित्य-
र्थे चतुस्र पुनश्चतुस्र ।

‡ तीर्थ । उपवास । इत्येतौ शब्दावत्र गले ङिकी कुत्र चित् ।

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचद्वस्तु-
ब्दाभ्यां यथासंख्यं गण्यतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्ये-
कमभिसंबन्धो, यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दो ऽध्ययसमुदायो ऽनादरे
वर्त्तते । तृतीयार्थमात्रं चात्रसंभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच
दीयते कार्यं वा, याथाकथाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ९९ ॥

तेनेत्येष । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणो-
त्कर्षः संपत्तिः । आवश्यकं णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्यवेष्टिकं
मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभतइत्यर्थः ॥

कर्मवेषादात् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येत-
स्मिन्विषये । ठञोपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संप-
द्यते, वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मादिति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन्विषये ठञ्
प्रत्ययो भवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । संतापाय
प्रभवति, सांतापिकः । साबाहिकः । संताप । संनाह । संयाम । संयोग । संप-
राय । संपेक्ष । निष्पेक्ष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास ।
प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु ॥ मांसौदनाद्विशृङ्खितादपि * ॥

योगादाच्च ॥ १०२ ॥

योगशब्दादात्मदायो भवति, चकाराद् ठञ्, तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्वि-
षये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्ज् ॥ १०३ ॥

कर्मशब्दादुक्ज् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये । ठञो ऽप-
वादः । कर्मणे प्रभवति, कार्मुकं धनुः । धनुषोन्यत्र न भवति, अनभिधानात्† ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति वृष्टार्थे ठञ् प्रत्ययो भवति

* निर्घोष । सर्ग । संपात । संघात । संवेशन । इत्येते शब्दा अत्र गले णिधका बहुषु
पुस्तकेषु । तत्रैकस्मिन्पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पा० २ ।

† धनुषोन्येत्यादिभ्य अनभिधानादित्यन्तो यन्यो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अपपाठः, प्र-
मञ्जरीं दर्शनात् ।

यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेद्वति । समयः प्राप्तो ऽस्य, सामयिकं कार्यम् ।
उपनृतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देशउत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमा समर्थोद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये * । ऋतुः प्राप्तो
ऽस्य, आर्त्तवं पुष्पम् ॥ तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ उप-
वस्त्रा प्राप्ता ऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तास्य प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मि-
न्विषये । अणोपवादः । अयं ते योनिर्हेत्वियः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन्विषये । कालः
प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम् † ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादित्येव, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो
विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो
भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं
विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, इन्द्रमहिकम्
आहुर्महिकम् ॥

विशाखाषाढादयमन्यदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येत-
स्मिन्विषये यथासंख्यं अन्यदण्डयोरभिधेययोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो
मन्यः । आषाढो दण्डः ॥ चूडादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चूडा प्रयोजनमस्य
चौडम् । शूडा प्रयोजनमस्य, आहुम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्चः ॥ १११ ॥

* ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थोत्प्राप्तापाधिकारत्वेति षष्ठ्यर्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । पा. २
अस्येति च षाढो युक्तः ।

† शीतम् । पा. ३ ।

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजन-
मित्यस्मिन्विषये । ठञोपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् ।
उत्थापनीयम् ॥ विशिष्टरूपितरुहि*प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गृह-
प्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् ।
प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः ॥ * ॥ स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् ।
यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुश्वक्तव्यः ॥
* ॥ पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवा-
चनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन ।
अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । प्रो-
हण । अन्वारोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य
प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये । ठञोपवादः । कृन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य कृन्दः-
समापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदयहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

एकागारिकट् चारे ॥ ११३ ॥

एकागारिकट् इति निपात्यते चारेभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य,
एकागारिकः चारः । एकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते । यावता प्रयोजन-
मित्येव सिद्धुष्टञ् । चारे नियमार्थं वचनम् । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोज-
नमस्य भित्तोरिति । टकारः कार्यावधारणार्थः । ङीबेव भवति, न जित्स्वर
इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याका-
लशब्द आदेशः । आद्यन्तयोश्चैतद्विशेषणम् । इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समा-
नकालावाद्यन्तावस्य, आकालिकः स्तनयिषुः । आकालिकी विद्युत् । जन्मना
तुल्यकालविनाशा । उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थः ॥ आकालाद् टश्च, ॥ * ॥
घात् टञ् च । आकालिका विद्युत् । टञः पूर्णावधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति वृत्तीयसमर्थान्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यस्तुल्यं क्रिया
चेत्सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियायइव

* इद्वीत्यस्याये पदोत्पत्तिकं, प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परं तु
षट्मञ्जर्यसंमतस्तस्य पाठः । भाष्यपुस्तकेषु तु विशिष्टरूपितेत्येव पाठ उपलभ्यते ।

किम् । गुणद्रव्य*तुल्ये मा भूत् । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गलः ।
पुत्रेण तुल्यो गोमान् † ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्रमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति ।
मथुरायामिव, मथुरावत् सुप्ते प्राकारः ‡ । पाटलिपुत्रवत्साकेते परित्वा । षष्ठी-
समर्थात् । देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञ, दत्तस्येव देवदत्तस्य
दन्ताः यज्ञदत्तवत् § ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राज्ञा-
नमर्हति, राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति चन्दसि
विषये । यदुद्भूतो निवृत्तो यासि वप्सद्, उद्भूतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययो भवतः ॥
भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययानिति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनो-
च्यते । अश्वस्य भावो, ऽश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

आ च त्वात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंज्ञञ्जनाद्, यानित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्याम, स्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिज्ञतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति । पृष्ठादिभ्य
इमनिष्पेति । प्रथिमा । पार्थिवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदिमा । मृर्दवम् ।
मृदुत्वम् । मृदुता । अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम् । कर्मणि च विधानार्थं
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति । वकारो नञ्छब्दभ्यामपि समावेशार्थः ।
स्त्रियाः भावः, स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुध-

कतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति वत्सुरादीन्वर्ध-

* द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† पुत्रेण तुल्यो गोमानिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ प्रासाद इति पा. २ ।

§ देवदत्तवत्तद्वत्तस्य दन्ता इति पा. २ ।

यित्वा । वक्ष्यति । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता ।
अपटुत्वम् । अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ।
बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्य पटवः सन्तीत्य-
पटुः, तस्य भाव आपटवम् । आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् । आच-
तुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आबुध्यम् । आकृत्यम् ।
आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिज्प्रत्ययो भवति वा तस्य
भाव इत्येतस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा ।
पार्थवम् । मृदिमा । मार्दवम् । तुरिष्ठेमेयस्सु टेरिति टिलोपः । र चतो
हलादेर्लोघोरिति रेफादेशः * । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता ।
मृदुत्वम् । मृदुता । पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु ।
वेणु । आसु । बहुल । गुरु । दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन ।
होड । पाक । वत्स । मन्द । स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । अजु ।
क्षिप्र । सुद्र । पृथ्वादिः ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति,
चकारादिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन्विषये । शुक्लस्य भावः, शौक्यम् ।
शुक्लिमा । शुक्लत्वम् । शुक्लता । काण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता ।
दृढादिभ्यः । दार्ढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ङीष्पर्थः ।
शौचिती । यथाकामी । दृढ । परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आस्र । लवण ।
तास्र । अक्ष । शीत । उष्ण । जड । बधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक ।
बेर्थातलाभमतिमनःशारदानाम् ॥ समो मतिमनसोर्जवने † ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति
बहुसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् भावे च । कर्म-
शब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः
कत्वपि । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आ पादपरिसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ।

* तुरिष्ठेमेयस्स्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† जवनइति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ बाल । तण्ड । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकट । इत्येते शब्दा अत्र
अर्थे भिन्नाः ।

ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः ॥ चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ-
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैलो-
क्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । साविध्यम् । सामीप्यम् । औप-
म्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय ।
विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव ।
समस्य । विषमस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल ।
अलेत्रज्ञ । निपुण ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् ।
बहुभाषिन् । वालिश । दुष्यरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त ।
राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन ।
विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गडुल । निब । निधान । विष ॥
सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थ ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चातुर्वेदम् * ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात्पञ्चीसमर्थोद्भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च
भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति के चिद् योगविभागं
कुर्वन्ति । स्तेनात्पञ्चभवति । स्तेन्यम् । ततो यन्नलोपश्च, स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

शखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः सख्युर्भावः कर्म
वा, सख्यम् ॥ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कर्ष
वाणिज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः
कर्म वा, कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥ यथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात्मातिपदिकात्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्म-
णोरर्थयोः । सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ।
पुरोहित्यम् । राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संयामिक । एविक । वर्मित ।

* स्वभाव । निघातिन् । विघातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विश्वाय । विश्वात । विजा-
न । नयात । सुक्षित । दीन । विदग्ध । उचित । शमय । अलो । तत्पर । इदंपर । वधातया ।
पुरख । पुनःपुनर् । अभीष्ट । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज ।
सुकराज । सबाह । अविदुर । अपिशुन । अक्षय । अयथातय । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल
परिमण्डल । विश्वकट । अश्विज । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । कास्तिक
नास्तिक । सुनयत् । पूर्वापर । उत्तराधर । इति शब्दा अत्र मन्त्रे अधिकाः पुस्तकान्तरे ।

खण्डिक । दण्डिक । कृत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 छूडितिक । ह्रषिक । पूतिक । पञ्चिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूचिक । राक्षर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 यौष्टम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । यौद्गात्रम् ।
 यौवचित्रम् । उद्गातृ । उच्चैतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पतिगणक † । सुष्ठु ।
 दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 द्भ्यः । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ ओत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ ओत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, ओत्रम् । युवन् । स्थविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभातृ ।
 वृषल । दुर्भातृ ॥ हृदयासे ॥ क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सन्नह्नचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताञ्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताञ्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्ण-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चा-
 त्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिष्ठिक । अञ्जतिका ।
 खडिक । पुत्रक । पणिका । पक्षिक । प्रविक । परिचिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्व-
 रिक । धूडिक । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पतिगणक । पा० २ ।

‡ प्रशास्त्र । होतृ । पोतृ । कर्तृ । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भाव । कुशुक । कन्तुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिशुन । कुक्ली । मण्ड ।
 कृतक । कितव । पोत । इते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति किम् । पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्रूपोत्तमादुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुहोत्तमं यस्य तद्रूपोत्तमम् । यकारोपधाद्रूपोत्तमादुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा, रमणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * । गुरुहोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्यापाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । काल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आठ्य । कुलपुत्र । श्रात्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामखण्ड । यामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणावाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिपतेः तद्वेतेस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तद्विति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेते इत्युच्यते । श्लाघायां तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विकृत्यतद्वत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुर्वते । काठिकयात्याकुर्वते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन परानधिपतनीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द इति शिष्यशेषवचनः । इति शिष्यशेषवाचिभ्यश्चः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा, उच्चावाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० ३ ।

† कुल । कवयः । चट्टोपुण्ड । एते शब्दा अप्य वक्ष्ये शिष्याः कुच कित् ।

अण्डिक । दण्डिक । कुञ्जिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक ।
 चूडितिक । कृषिक । पूतिक । पञ्चिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक ।
 सूचिक । राक्षर । सूचक । पक्षिक । सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्ज-
 लिक । सूचक * ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्
 प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् ।
 शौष्टम् । वयोवचनेभ्यः । कौमारम् । केशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः । शौद्गात्रम् ।
 शौक्षेत्रम् । उद्गातृ । उचेतृ । प्रतिहर्तृ । रथगणक । पत्तिगणक † । सुष्ठु ।
 दुष्ठु । अध्वर्यु । वधू ॥ सुभगमन्त्रे ‡ ॥

हायनान्त्युवादिभ्यो ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भाव-
 कर्मणोरर्थयोः । द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवा-
 दभ्यः । यौवनम् । स्याविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यतोपश्च वाच्यः ॥ * ॥ श्रोत्रि-
 यस्य भावः कर्म वा, श्रोत्रम् । युवन् । स्याविर । होतृ । यजमान । कमण्डलु ॥
 पुरुषासे ॥ सुहृत् । यातृ । श्रवण । कुस्त्री । सुस्त्री । सुहृदय । सुभातृ ।
 चपल । दुर्धातृ ॥ हृदयासे ॥ क्षेत्रज्ञ । कृतक । परिव्राजक । कुशल । चपल ।
 निपुण । पिशुन । सव्रह्मचारिन् । कुतूहल । अनृशंस § । युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वादण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन
 प्रातिपदिकसमुदायो विशेष्यते । लघुः पूर्वा ऽवयवो ऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः
 पुनरसौ लघुः पूर्वः । इक्षन्निधानादिक इति विज्ञायते । लघुपूर्वायस्मादिकः
 तदन्तात्प्रातिपदिकादित्ययमर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वक्ष्य-
 यन्ति । इक्ष्वासावन्तश्चेतीगन्तः । लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते । पश्चा-
 त्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्वाख्याने ऽन्तग्रहणमतिरिच्यते ।
 लघुपूर्वादिक । इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । श्वेर्भावः कर्म वा, शौचम् ।

* शर्मिक । चर्मिक । कर्मिक । शीलिक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्जतिका ।
 चण्डिक । पुत्रक । पणिका । पञ्चिक । प्रविक । परिचिक । पूजनिक ॥ राजासे ॥ सूचिक । स्व-
 रिक । चूडिक । एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ।

† पत्तिगणक । पा० २ ।

‡ अश्वस्य । होतृ । पोतृ । कर्षु । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः कुत्र चित् ।

§ भाव । कुपुक । कन्पुक । दुःस्त्री । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिशुन । कुल्लो । मण्ड ।
 कृतक । कितव । पोत । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । दृगन्तादिति किम् ।
पटुत्वम् । लघुत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं
काव्यमिति । ब्राह्मणादिषु कविशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमं यस्य तद्गुरुपोत्तमम् ।
यकारोपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः
कर्म वा, रमणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् * ।
गुरुपोत्तमादिति किम् । वृत्तियत्वम् ॥ सहायाद्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सहा-
यकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च वुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपा-
लपशुपालानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैष्यापाध्यायिका । कौत्स-
कुशिकिका । मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकम् । कल्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण ।
प्रियरूप । छान्दस । छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आठ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय ।
चोर । धूर्त । वैश्वदेव । युवन् । यामपुत्र । यामस्रण्ड । यामकुमार । अमु-
ष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र । कुशल । मनोज्ञादिः † ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं
भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्या-
कारः पराधिपतेः तद्वेतस्तत्प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तद्विति गोत्रचरणयोर्भावक-
र्मणो निर्दिश्येते । तत्प्राप्तस्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां
तावत् । गार्गिकया श्लाघते । काठिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वे विक-
ृत्यतद्वेत्यर्थः । अत्याकारे । गार्गिकयात्याकुहते । काठिकयात्याकुहते । गार्ग्य-
त्वेन कठत्वेन परानधिपिपतीत्यर्थः । तद्वेतः । गार्गिकामवेतः । काठिकाम-
वेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वा उवगतवानित्यर्थः । श्लाघा-
दिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्च ॥ १३५ ॥

होत्राशब्दश्चत्विविशेषवचनः । चत्विविशेषवाचिभ्यश्चः प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोः । अक्छावाकस्य भावः कर्म वा, उक्छावाकीयम् । मित्रा-

* कुलीनत्वम् । पा० ३ ।

† कुल । कलत्रम् । कष्टोपद्रव । स्ते शब्दा अप्य वक्ष्ये त्रिभ्यः कुञ् चित् ।

वक्ष्यीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । आग्नीध्रम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् ।
योत्रीयम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्राह्मणावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति
भावकर्मणोः । कृत्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति
वक्तव्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । यस्तु जातिशब्दे ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्-
शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्स्व-
ओरधिकारः समाप्तः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भव-
नेभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्वचनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति भवन्ति
जायन्ते ऽस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीनम् ।
कौलत्थीनम् । धान्यानामिति किम् । वृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति ।
क्षेत्रमिति किम् । मुद्गानां भवनं कुशूलम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्दक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञो-
पवादः । व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं वैहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकादत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे ऽभिधेये । खञो-
पवादः । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा णु इत्येतेभ्यो * विभाषा यत्प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रे ऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमा-
श्रितमेव । तिल माष उमा इषां भवनं क्षेत्रं, † तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषी-
नम् । उम्यम् । चौमानम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । णुय्यम् । णुय्वीनम् ॥

* तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० २ ।

† तिलानां भवनं क्षेत्रमिति पा० २ ।

सर्वचर्मणः कृतः खखजौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मणश्चात्तृतीयासमर्थोत्कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखजौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वशब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन संबध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासे द्रष्टव्यः । सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन्वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मणः । सर्वचर्मणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात्संमुखशब्दात्पञ्चमीसमर्थोदर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययौ भवति । दृश्यते ऽस्मिन्निति दर्शनः । आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते । निपातनात्सादृश्ये ऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः, यथा मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टः प्रकृतिविशेषणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथि अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येकमन्ताद् द्वितीयासमर्थोत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीना रथः । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मणः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्यायमुच्यते । आङ्गुर्यादायां, तयोरव्ययीभावः । आप्रपदं दृष्ट्वात्तदिति द्वितीयासमर्थोत्प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण संबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तादिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुपदामे सादृश्येवा । अनुपदं बद्धा ऽनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति, सर्वान्नीना भिक्षुः । आयः प्रदक्षिण, मनयः प्रसव्यम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन्परशारैः पदानामसमावेशो ऽयानयः । आयानयं नेयो ऽयानयीनः शारः । फलकश्चिरस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुष्पपौलमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुष्पपौल इत्येतेभ्यस्तादिति द्वितीयासमर्थेभ्यो ऽनुभव-

* ब्रह्मविद्यासमनमित्यपि कुत्र चित्पाठ उपलभ्यते परं तु स न युक्तः । अयः प्रदक्षिणमिति प्रतीकमुपादाय ब्रह्मविद्यां समनमित्यर्थ इति पदञ्चयं विदुस्तत्तत् ।

कर्म घ्रातम् । तेन घ्रातेन जीवति घ्रातीनः । तेषामेव घ्रातानामन्यतम उच्यते ।
यस्त्वेन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्ये ऽभिधेये सप्तभिः पदैर्वाप्यते साप्त-
पदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, साप्त-
पदीनं मित्रमिति । यदा गुणप्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावे सत्कर्मणि
च वर्तते तदा सख्यशब्देन समानाधिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्तते
तदा पुरुषेण सामानाधिकरण्यं भवति ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विकारः । ह्योगोदोहस्य ह्यिङ्ङ्वादेशः,
तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैय-
ङ्गवीनम् । घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति, ह्योगोदोहस्य विकार उदश्वित् ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः

कुणञ्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूल-
योरर्थयोः कुणञ् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलूनां पाकः, पीलुकुणः ।
कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं, कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु ।
शमी । करीर । कुवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्वादिः ॥ कर्ण ।
अक्षि । नख । मुख । मेख । केश । पाद । गुल्फ । धूमङ्ग । दन्त । चोष्ठ ।
पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षान्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थोत्पत्तशब्दाद् मूलेभिधेये तिः प्रत्ययो
भवति । मूलपक्षमनुवर्तते न पाकपक्षः, मेकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवर्त-
त इति । पक्षस्य मूलं, पक्षान्तिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्याया वित्तः । विद्याचुञ्चुः । के-
चनः ॥

विनञ्भ्यां नानाजी नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं वा नाञ् इत्येतौ भवतः । नसहेति नञ्-

तिविशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनङ्भ्यां स्वार्थे नानाजौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

शेः शालच्छङ्कुटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दात् शालच् शङ्कुटञ् इत्येतौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते शङ्गे विशाले । विशङ्कुटे । तद्योगादौरपि विशालो विशङ्कुट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकयचिदुत्पादकान्ते । नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प उद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययौ भवति । चकाराद्वेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् ॥ कटचप्रकरणे ऽलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यां रजस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजो ऽलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् ॥ गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् ॥ संघाते कटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अवीनां संघातः, अविकटम् ॥ विस्तारे पटच् वक्तव्यः ॥ * ॥ अविपटम् ॥ द्वित्वे गायुगच् ॥ * ॥ उग्रगायुगम् । अश्वगायुगम् ॥ प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षङ्गवच् ॥ * ॥ हस्तिषङ्गवम् । अश्वषङ्गवम् ॥ विकारे स्नेहने तैलच्* ॥ * ॥ एरुषट्तैलम् । इक्षुदीतैलम् । तिलतैलम् ॥ भवने त्रेचे इत्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ ॥ * ॥ इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात्कुटारश्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययौ भवति । चकारात् कटच् । अवकुटारम् । अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां दीटञ् नाट-

ञ्छटच्चः ॥ ३१ ॥

अवादित्वेव । नमनं नतम् । नासिकायाः संबन्धिनि नते ऽभिधेये दीटच् नाटच् षटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नत,मवटीटम् । अवनाटम् । अवषटम् । तद्योगावासिकापि, पुरुषोपि तद्योच्यते । अवटीटा । अवनाटः । अवषट इति ॥

नेर्बिडजिबरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निश्चयावासिकाया नते ऽभिधेये बिडच् बिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निबिडम् । निबिरी-

सम् । तद्वोगाचासिकापि, पुरुषोपि निबिडो, निबिडीसः । कथं निबिडो
केशाः । निबिडं वस्त्रम् । उपमानाद्बिष्यति * ॥

इनच्पिटच्चिक चि च ॥ ३३ ॥

नेरित्येव, नते नासिकाया इति च । निशब्दाचासिकाया नतेभिधेये
इनच् पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक
चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः ॥ ककारः प्रत्ययो वक्तव्य-
श्चिक्च प्रकृत्या देशः ॥ * ॥ चिक्कः । तथा चोक्तम् ॥ इनच् पिटच्काश्चिक-
चिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति ॥ क्लिवस्य चिल् पिल्लश्चास्य चतुषी ॥ * ॥
क्लिवस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययो ऽस्य चतुषी इत्येत-
स्मिन्नर्थे । क्लिवे अस्य चतुषी, चिल्लः । पिल्लः ॥ चुलादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
चुल्लः । अस्येत्यनेन नार्थः । चतुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । क्लिवे चतुषी,
चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्वोगात्तु पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्ञासञ्जारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासच्चारूढयोर्वर्त्तमानाभ्यांस्वार्थं त्यक्ञ-
त्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासच्चारूढं गम्यते । पर्वतस्यासच-
मुपत्यका । तस्यैवारूढ, मधित्यका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति
संज्ञाधिकारादेव † ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थोद् घट इत्येत-
स्मिन्नर्थे ऽठच् प्रत्ययो भवति । घटतइति घटः । कर्मणि घटते, कर्मठ-
पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्यो ऽस्येति बहुमर्थे इतच्
प्रत्ययो भवति । संजातयदृशं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता कण-
नभस, स्तारकितं नभः । पुष्पिता वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकुल-
कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । जजीव । कुङ्कुल । सूचक । रोम ।
विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम

* भविष्यतीत्यस्यावे चनत्वसाधर्म्यादित्वधिकं कुत्र चित् ।

† नहि कृते इत्येव संज्ञा प्रतीयते । इत्यधिकं कुत्र चित् ।

‡ घट इत्यस्यावे पञ्चाद्व्यक्तिधिकं बहुषु पुंसकेषु । परं त्वयमपवादः, पदमन्वये
दर्शनात् ।

प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुच्छा । श्रुता । उत्कण्ठ । भर । द्रोह ॥ गर्भदपा-
णिनि * ॥ तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति वृष्टार्थे द्वयसच् द्वयञ्च
मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्रप्रथमासमर्थे प्रमाणं चेत्तद्वभवति । ऊहः
प्रमाणमस्य, ऊहद्वयसम् । ऊहद्वयम् । ऊहमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वय-
सम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊहद्वयसमुदकम् । ऊहद्वयमुदकम् । मात्रच्युनरविशेषेण, प्रस्थमात्र-
मित्यपि भवति ॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धा-
स्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुभभवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः ।
वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ * ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिशमः ।
द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् । संशये आविष्यं † वक्ष्यति । तत्रापि द्विगो-
र्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः ॥ इट् स्तोमे
वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशो रात्रिः । टित्वाद् डीप् ॥ शनश-
तोर्द्विनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ विंशतेत्येति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ विंशिनोर्द्विरसः ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये
मात्रञ्चवक्तव्यः ॥ * ॥ शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुहवमा-
त्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ॥ वत्सन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहु-
लम् ॥ * ॥ तावदेव, तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्वयसम् । एता-
वन्मात्रम् । यावद्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामएच ॥ ३८ ॥

तदस्येत्येव, प्रमाणइति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थोभ्यां प्रमाणो-
पाधिकाभ्यामस्येति वृष्टार्थे ऽच् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च ।
पुरुषः प्रमाणमस्य, पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् ।
हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । हास्तिनम् । द्विगोर्नित्यं लुक् ।

* फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । अगड । धेनुष्य । अभ । अङ्गारक । अङ्गार ।
वर्षिक । पुसक । कुवलय । जेवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पयडा । अङ्ग । अलक । मुद्रा ।
राम । कण्ठक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कञ्जल । कलङ्गु । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल ।
अन्धकार । कोरक । अङ्गुर । रोममञ्ज । हर्ष । उत्कर्ष । बुधा । क्वर । मेर । डोह । आल ।
मुङ्गुर । तिलक । कुमुदा । निद्रा । इते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

† अलङ्कारक, उत्कण्ठ इति च, लो भ्यादिति चापी, मात्रचित्तवर्कः ।

द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुष्पी । त्रिपुष्पी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति वृद्धार्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे ऽनुवर्त्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

माचाद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दसि सादृश्यउपसंख्यानम् ॥ * ॥ न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यत्नं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वा वतुपं विधाय पश्चाद्द्वो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थोदस्येति वृद्धार्थे इतिः प्रत्ययो भवति । वकाराद्वतुप् । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेवां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते । का संख्या परिमाणं येषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते । यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । ज्ञेये हि परिच्छेदो नास्ति । केयमेवां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति वृद्धार्थे तयप् प्रत्ययो भवति । अवयवा अवयविनः संबन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्था विज्ञायते । पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वा ऽयजादेशो भवति ।
द्वावयवावस्य, द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्यानिनि-
र्देशार्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तरमयञ्जज्ञायेत । तत्र को दोषः । त्रयी गति-
रिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात् । प्रथमचरमतयेत्येष विधिर्न स्यात् ।
द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचन-
सामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या ततः पूर्वे-
णैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योम-
विभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः ।
उभये द्वेवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थवादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् ङः
प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विचारा ।
एकादश अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं
शतम् । द्वादशं सहस्रम् । दशान्तादिति किम् । पञ्चाधिका अस्मिन् शते ।
अन्तग्रहणं किम् । दशाधिका अस्मिन् शते ॥ प्रत्ययार्थेन च समानजातीये
प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते ॥ एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षाप-
णशते, एकादशं कार्षापणशतमिति । इह तु न भवति । एकादश माणा
अधिका अस्मिन्कार्षापणशतमिति ॥ शतसहस्रयोश्चेष्यते ॥ इह न भवति ।
एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तं तत इदं सर्वं
लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति । शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शत-
मिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताश्रिप्तं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्तव्यो मतो मम ॥

शदन्ताविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च
ङः प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन्विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन्
शते, त्रिंशं शतम् । शतग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिका-
र्थम् । एकत्रिंशं शतम् । एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् ।
इह मा भूद् गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च ॥ तदन्तादपीति

वक्तव्यम् ॥ * ॥ एकविंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् ।
गोविंशतिरधिका ऽस्मिन्गोशतमिति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात्संख्या-
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थे
गुणस्य चेत्त्रिमाने वर्तते । गुणो भागः । निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते
मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानम-
स्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्भागवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागे
ऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिक-
रण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न
भवति । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्याया-
प्रत्यय इष्यते ॥ इह न भवति । एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च
प्रत्ययार्थोऽत्मकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम्, बहुत्वमतन्त्रं तेन द्विशब्दादपि
भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति । द्वौ भागौ यवा-
नामध्वर्तु उदश्वित इति ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्तमानायाः
संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य,
द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति
किम् । द्वौ ग्रीह्यवौ निमानमस्योदश्वितः । निमानइति किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पच्यते तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्पूरणइत्यस्मिन्नर्थे डट्
प्रत्ययो भवति । पूर्यते ऽनेनेति पूरणम् । येन संख्या संख्यानं पूर्यते संपद्यते
स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजाते
ऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति । पञ्चानां मुष्टिकानां
पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इडिति वर्तते । नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य
इटो महागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी इट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्प-
यति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् । विंशतेः
पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् । एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य इटश्छन्दसि विषये घडागमो भवति, एका-
रात्यन्ते मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः ।
मट् । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन् ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥

इडित्यनुवर्त्तते तत्सप्तम्या विपरिणम्यते । षट् कति कतिपय चतुर-
इत्येतेषां इटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या । तस्मादस्मा-
देव ज्ञापकाद् इट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कति-
पयथः । चतुर्थः ॥ चतुरश्छयतावाद्यसरलोपश्च ॥ * ॥ चतुर्णां पूरणः ।
तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

इडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां इटि परतस्थिगुगागमो भवति ।
पूगसंघशब्दयोरसंख्याशचित्त्वाद्विदमेव ज्ञापकं इटो भावस्य । बहूनां पूरणो,
बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । संघतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

इडित्येव । वतोरिडि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्यात्वा-
त्पूर्वेषु इडिहितस्तास्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । ता-
वतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्यस्मिन्विषये । इटोप-
वादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दास्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणइत्येतद्विषये । इटोपवादः ।
तत्संक्षिप्येनेन त्रेः संप्रसारणं च भवति । त्रयाणांपूरणं स्तुतीयः । हल इति
संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्त्तते कूलोप इत्यतः, पूर्वेषु
च लकारेणाण्यहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य इटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिका-
राद् इट् प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः ।
एकाविंशतितमः । एकाविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । चिंशतमः । चिंशः ।
एकाचिंशतमः । एकाचिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा इत्यन्ते न
पठ्यतादिसूचसंनिविष्टाः, तदुद्देशे एकाविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् । बहव्यता

प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एवं च सति षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका एह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दान भवन्ति तेभ्यो ऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । नवतमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संवत्सरतमः । षष्ठादेश्चासंख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्वयम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः * । असंख्यादेरिति किम् । एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मता कः सूक्तसाक्षीः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे कः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्चावाकशब्दोस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दाश्चस्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । तेनानेकपदादपि सिद्धम् । अस्यवामीयम् । कयावभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थउत्पन्नस्य कस्य लुक् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः । इदमेव लुक्चनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डो ऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितोऽयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्यो ऽण् ॥ ६१ ॥

मतावित्येव, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोस्मिन्नस्ति, विमुक्तो ऽध्यायो ऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसु-

* अज्ञीतितमः । नवतितमः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मत् । सत्त्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वान् । मित्री । सोमापूषन् ।
अग्नाविष्णु । वृत्रहति । इडा । रत्नोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरु-
त्त्वत् । पत्नीवत् । महीयल । सत्त्वन् । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम ।
महित्री । हेतु * विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मतावितत्येव, अध्यायानुवाक्योरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽध्यायानुवाक्योः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति,
गोषदको ऽध्यायो ऽनुवाको वा । इषेत्त्वकः । मातरिष्वकः । गोषद । इषेत्त्व ।
मातरिष्वन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोऽप्याखरेष्टः । देवीधिष्यम् । रत्नो-
हय । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त । दृशान् । † गोषदादिः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

वुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्यथिन् शब्दात्कुशल इत्यस्मिन्नर्थे
वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येव, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थे-
भ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशल, आकर्षकः । त्सरकः ।
आकर्षे । त्सर । पिपासा । पिचण्ड । अग्नि । अस्मन् । विचय । चय । जय ।
आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । हुाद । शकुनि ‡ ॥

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थोऽप्य-
कामइत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । काम इच्छा ऽभिलाषः । धने कामः,
धनको देवदत्तस्य । हिरण्य को देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेत्येव, कर्निति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः
प्रसितइत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्सत्पर इत्यर्थः । केशेषु
प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदा-
यशब्दादपि यथा स्यात् । दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

* कस्यहस्य । दशार्ह । उर्वशी । सुपर्ण । इति शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

† युञ्जान । सहस्रशीर्षा । वातस्यते । कञ्जाव । स्वाहावाय । प्रसुप्त । इति शब्दाः
अत्र गच्छे ऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

‡ पिशाच । पिषड । इति शब्दौ पुस्तकान्तरे ऽत्र गच्छे ऽधिकाः ।

उदराट्टगादूने ॥ ६७ ॥

तत्रेत्येव, प्रसितइति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसितइत्येवस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आदूनइति प्रत्ययार्थे विशेषणम् । उदरे ऽविजिगीर्भ-
ण्यते । यो बुभुक्षया ऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित, औदारिकं
आदूनः । आदूनइति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्मर्यते, न ठक् । निर्द्वंशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः ।
सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दायं
गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते । यो गुणैः संबद्धो जायते यस्य किं
चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः ।
सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकारशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्द्वारीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
अंशं हारी, अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं शिनिः । तत्र
बन्धीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृतं ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाच्चिर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहृतइत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो
भवति । अचिरापहृतस्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः, तन्त्रकः
पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्ययो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन्प्रत्ययान्तौ संज्ञायां
विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवामूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः
सन्ति तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाद्या यवामूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद्
द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति, शीतकः । अलसो जड उच्यते ।
उष्णं करोति, उष्णकः । शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्याहृतस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः ।
अधिको द्रोणः सार्या, मधिका सारी द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा ऽध्याहृतशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमिते-
त्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः ।
अभिकः । अभीकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थोदा विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनु-
ब्रूयायः पार्श्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौस्तिको जालिक
उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छती-
त्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायो ऽयःशूलमुच्यते । तेनान्वि-
च्छति, अयःशूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति,
दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । एहते ऽनेनेति ग्रहणम् । प्रकृतिविशेषणं
चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम् ।
द्वितीयकम् । त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् ॥ तावतिथेन
गृह्णातीति कन्प्रत्ययः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण
ग्रन्थं गृह्णाति, षड्भ्यो देवदत्तः । पञ्चकः । चतुष्कः । इतिकरणो विवक्षार्थः ।
तेन ग्रन्थविवरणमेव ग्रहणं विज्ञायते नान्यविवरणम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थोऽेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमास-
मर्थे ग्रामणीश्चेत्स भवति । ग्रामणीः । प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्राम-
णीरेषां, देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थोऽस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमा-
समर्थे बन्धनं चेत्तद्वति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्खलं बन्ध-
नमस्य, करभस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः । तेषां काष्ठमयं पाशकं
पादे ध्यतिबध्यते तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति
तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्गतं मनो यस्य स, उन्मनाः । उच्छब्दात्संसाधनक्रियावचनात्तद्वृत्ति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

अर्थाभ्यां समर्थविभक्तिः । कालात्मप्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगे ऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । द्वितीयेद्भि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात् । विषपुष्पैर्जनितो, विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तरसूत्रात्संज्ञायहणमनुकुर्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वालभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्यायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञायहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणाक्षमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी * ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे । जकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणाक्षमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी

ओत्रियंश्छन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

ओत्रियञ्चिति निपात्यते छन्दो ऽधीतइत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः ओत्रियो ब्राह्मणः । ओत्रियंश्छन्दोऽधीतइति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा ओत्रभावस्तदधीतइति घञ्च प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः । वायव्यमनुवर्तते तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः ॥

आदुमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

आदुमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । आदुशब्दादुक्तापाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । आदुशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादति । आदुं भुक्तमनेन, आदुी । आदुिकः । इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते आदुि श्वः आदुिक इति मा भूत् ॥

* कशरिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभव-
तीति यां कां चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः
प्रत्ययो भवति । पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्वौ । पूर्वणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तद-
न्तविधिः । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं
कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते । योगद्वयेन चानेन पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चिति परिभा-
षाद्वयं ज्ञाप्यते । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । गृह्यणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येष । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो
भवति । इष्टमनेन, इष्टी यजे । पूर्त्तां श्राद्धे । कृत्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्त-
म्युपसंख्यायते । इष्ट । पूर्त्ता । उपसादित । निगदित । परिवादित । निक-
षित । परिकषित । संकलित । निर्पाठित । संकल्पित । अनर्चित । विक-
लित । संरक्षित । निर्पातित । पठित । परिकल्पित । संरक्षित । अर्चित । परि-
रक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । आयुक्त ।
आम्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपचारित । अवकल्पित । निराकृत ।
उपकृत । उपाकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुराठित । व्याकुलित ।
निरुह्यत * । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यव-
स्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपत्तः संपद्य उच्यते । मा त्वा परिपरिणौ
विदन् । मा त्वा परिपन्थिनोविदन् ॥

अनुपदान्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदीति निपात्यते ऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् ।
अनुपदी गवाम् । अनुपदी रुद्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दो ऽत्रयम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः ।
संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता गृहीता वा ॥

क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदबो-
चनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ्
प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः ।
क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः । असाध्य-
ऽप्रत्याख्ययो व्याधिरुच्यते । नामृतस्य निवर्त्ततइत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम्
यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि । यानि
सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदार-
रिकः । पारदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः निगृहीतव्यः । सर्वे चैतत्प्रमाणम् ॥

**इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्र-
जुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ६३ ॥**

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रुठिरेषा चक्षुरादौनां कर-
णानां, तथा च व्युत्पत्तिरनियमं दर्शयति । इन्द्रशब्दात्षष्ठीसमर्थोल्लिङ्गमित्ये-
तस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययो । भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स-
रादिना करणेनानुमीयते । नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम् । तृतीयास-
मर्थोत्पत्त्ययः । आत्मना दृष्टमित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम् । आत्मना सृष्टम् ।
तेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पत्तिमिति कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम् । आत्मना जुष्टं
सेवितं तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् । इन्द्रदत्तमात्मना विषयेभ्यो दत्तं
यद्यं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या
रुठेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं
दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः, अस्तीति
श्रुतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति
ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति
वति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्वतीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्विद्वत्ता । गोम-
ऽस्य सन्ति, वृक्षा अस्मिन्सन्ति, गोमान्देवदत्तः । वृक्षवान्यवतः । यवमान्
प्रसवान् । इतिकरणाद्विषयनियमः ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे ऽतिशयने ।

संसर्गे ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूम्नि तावत् । गोमान् । निन्दायाम् । कुट्टी । ककुदावर्त्तिनी । प्रशंसा-
याम् । रूपवती कन्या । नित्ययोगे । क्षीरिणो वृत्ताः । अतिशयने । उदरिणी
कन्या । संसर्गे । दण्डी । कुत्री । अस्तिविवक्षायाम् । अस्तिमान् ॥ गुणवचनेभ्यो
मत्तुपो लुप्तत्वात् ॥ * ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मत्तुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्त्यस्मिन्नित्ये-
तस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मत्तुप्
सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये मत्त्वर्थीया मा भूवदिति ।
कथं रूपिणी कन्या । रूपिको दारकः । प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विव-
क्षायां ऽनुवर्त्तते । अथ वा गुणादित्यत्र पठ्यते । तेन ये रसनेन्द्रियादिषाह्या
गुणास्तेषामत्र पाठः । इह मा भूत्, रूपिणी, रूपिक इति, शोभायाम्यता
गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भात्रयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द ।
स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थः ।
चूडालः । चूडावान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् ।
जिह्वावान्प्रदीपः । आदिति किम् । हस्तवान् । पादवान् ॥ प्राण्यङ्गादिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । चिकीर्षो ऽस्यास्ति, जिह्वीर्षो ऽस्यास्ति, चिकी-
र्षवान्, जिह्वीर्षवान् । प्रत्ययस्वरैरेवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारचूडालोऽस्तीत्यत्र
स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो
भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थः । सिध्मलः । सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् अन्यतर-
स्यां गडुणेन मत्तुप्प्रमुञ्च्यते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ प्रत्ययो न भवतः । सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव ।
पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु ॥ पार्श्वधमन्योर्दोर्ध्वश्च । पार्श्वोलः ।
धमनीलः । पर्व । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । बन्धि ॥ वातद-
न्तकलललाटगलानामू च * ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ।

* वातठन्तेति गणसूत्रे मन्तेति, तदुदाहरणं मूल इति च पुस्तकान्तरे, पदमञ्जरी
च नास्ति ।

गलूलः ॥ जटाघटाकालाः क्षेपे ॥ जटालः । घटालः । सक्रिय । कर्ण । क्षेह ।
 शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मज्जु । पत्र । चटु
 कपि । कण्डु । संज्ञा ॥ तुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते ॥ तुद्रजन्तुः । यूकालः । मन्त्रि
 कालः ॥ उपतापाच्च ॥ विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्खालः । सिध्मादिः

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांशब्दाभ्यां लक्षप्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चाथे
 वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तमानं
 तद्वृत्ति प्रत्ययमुत्पादयतः । नह्यत्र वत्सार्योऽसार्थो वा विद्यते, वत्सल इति
 स्नेहवानुच्यते । वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचित-
 मांसे बलवानुच्यते । न चायमर्थो मनुषि संभवतीति नित्यं लजेव भवति
 अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच् ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच् । अन्यतरस्यां
 यहलं मनुष्यमुच्चयार्थं सर्वतैवानुवर्त्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं
 श न इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मनुष्य च । लोमादिभ्यः शो भवति
 लोमशः । लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति । पामनः । पामवान् । पिच्छ
 दिभ्य इलच् भवति । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन्
 रोमन् । वल्गु । बक्र । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ॥ पामन् । पामन्
 हेमन् । श्लेष्मन् । कटु । बलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् ॥ अङ्गात्कल्याणे
 शाकी पलाली दद्रवां ह्रस्वत्वं च ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः लक्ष्म
 अच्च ॥ पामादिः ॥ पिच्छ । उरस् ध्रुवका । तुवका ॥ जटाघटाकालात्क्षेपे
 वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धा ऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मनुष्य
 र्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्रद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान्
 वासः । वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे ॥ ...
 यार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते ॥ तपो ऽस्यास्मिन्

विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा
वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रास्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग
उत्तरार्था, यथासंख्यार्थश्च ॥ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥
ज्योत्स्ना विद्यते । ऽस्मिन्पदे, ज्योत्स्नः पत्तः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः ।
वैसर्प्यः । वैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।
अदेश इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशे ऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च,
मत्पु च । कस्य पुनरयं लुप् । मत्तुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता
अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा
देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देशइति किम् । सैकतो घटः ।
शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष सुषि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं सेचम् ।
सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः ॥ इतिप्रकरणे विवक्षार्थः सर्वत्रा-
भिधेयनियमं करोति । इह न भवति । ऊषो ऽस्मिन् घटे विद्यते मध्वस्मि-
न्घटे विद्यते इति ॥ रप्रकरणे समुस्रकुञ्जभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ समस्यास्ति
कण्ठविवरं महत्, सरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य
स्तः कुञ्जरः । हस्तिहून कुञ्जशब्देनोच्यते ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥ कक्कुर इत्येतत् च ॥ * ॥ कक्कुरम् ॥

दुदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

दुदुभ्याभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे दुमः । दुमः । रुडिशब्दा-
न्ते । रुडिश्च न मनुष्यकल्प्यते ॥

केशादौ ऽन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

केशशब्दादुः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्य-
तरस्यांगहणमनुवर्त्ततएव मत्पुष्पमुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्वनिठनौ
प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति । केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति ॥
वप्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मणिवः । हिरण्यवः । क-
रावः कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः * ॥ अर्णसो लोपश्च ॥ * ॥
अर्णवः ॥ हृन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ वश्च मत्पु च । रथीरभून्मुद्रलानो
गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप् । मघवानमीमहे । वकारमत्पु च उद्वा
च । उद्दुती च ॥ मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्यौ ॥ * ॥ मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययोः भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे ।
गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादिपि भवति । गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या
हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरचौ प्रत्ययो भवतो मत्वर्थे ।
काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला
स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदुलोराजा । वलदिति
दीर्घत्वम् । इतिरूपेण विषयनियमार्थः सर्वत्र संजध्यते । तेनेह न भवति । रजो-
स्मिन् यामे विद्यतइति ॥ वलच्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ *
भातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः † ॥

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये ।
दन्तावलः सैन्यः । दन्तावलो गजः । शिखावलं नगरम् । शिखावला स्त्रिया ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नर्जस्वलगोमि-

न्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा मत्वर्थे निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्यो-
तिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस । उप-

* विम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ।

* उत्सङ्गवत् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

धाय इकारो रश्च । तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । अन्यत्रापि दृश्यते । तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनचप्रत्ययो निपात्यते । शृङ्गः । ऊर्जो ऽसुगागमो निपात्यने विनिवलयौ प्रत्ययौ । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गोमी । मलशब्दादिनजीमसवौ प्रत्ययौ निपात्यते । मलिनः । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । कुत्री । कुत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । कुत्रवान् । तपरकरणं किम् । खट्वावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्रम्यां च न तो स्पृतो ॥

एकाक्षरात्तावत् । स्ववान् । खवान् । वृतः । कारकवान् । जातेः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम् । दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यतइत्युक्तं, तेन क्व चिद्व्यत्यपि । कार्यो । हाथी । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे, मतुभवत्येव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् ॥ न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते । किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवसदादिभ्यः । परिशिष्टेभ्य उभयम् ॥ शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा । इत्येतेभ्य इनिरेष्यते । यवस्रद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकत्रेष्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहियहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु ब्रीहियहणः पठ्यते । तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयते । एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहियहणमर्थयहणं विज्ञायते । शालयोस्यसन्ति, शालिनः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवस्रद । कुमारी । नौ ॥ शीर्षाक्षः ॥ आशीर्षा । आशीर्षिकः ॥

तुन्दादिभ्य इलञ्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलञ्च प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि ॥ स्वाङ्गाद्विषद्वौ च ॥

एकगोपूर्वादृञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाङ्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकाचित्थं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एक-
शतमस्यास्तीति । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेक-
विकः, समासान्ते कृतेभविष्यति । कथं गौशकटिकः । शकटीशब्देन समा-
नार्थः शकटशब्दोस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । दृन्दोप-
तापगर्ह्यात् इत्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यव-
त्त्वादिति । नैवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताञ्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाटुञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ
चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः ।
नैष्कसहस्रिकः । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधीः आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानाद्रूपशब्दा-
द्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो । दीनारः । रूप्यः केदारः ।
रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना
दीनारादिषु रूपं यद्रूपद्वये तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ।
रूपवान् ॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः ।
गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधासृजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकान्माया मेधा सृज इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयतएव । असन्तात्तावत् । पयस्वी ।
यशस्वी । मायावी । मेधावी । सृजवी । मायाशब्दाद्वीह्यादिषु पाठादिनिठ-
नावपि भवतः । मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् ।
न भवति, सूर्यो वर्चस्वान् ॥ छन्दसि विनिप्रकरणे ऽष्टामेखलाद्वयोभयरत्नाहृद-
यानां दीर्घत्वं वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टावी । मेखलावी । द्वयावी । उभ-
यावी । रत्नावी । हृदयावी । द्वयोभयरत्नद्वयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ॥ मर्म-
णश्चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ मर्मावी ॥ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि
भाषायां च । आमयावी ॥ शुङ्गवृन्दाभ्यामारकत्वक्तव्यः ॥ * ॥ शुङ्गारकः ॥
छन्दारकः ॥ फलवर्द्धाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ * ॥ फलिनः । बहिःशः ॥ हृदया-

ज्वालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥ हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतो-
ष्णवृषेभ्यस्तच्च सहतइत्यालुञ्जक्तव्यः ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः ।
तृणालुः ॥ तच्च सहतइति हिमाच्चेतुः ॥ * ॥ हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बला-
च्चोलच् ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वातात्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सह-
तइति च ॥ वातानां समूहः, वातं न सहतइति वा वातूलः ॥ तत् पूर्वमस्तु
वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्वतः । मरुतः ॥ अर्थोत्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अर्थो ।
तदभावइत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दात्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य
विद्यते ऊर्णायुः । के चिच्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाक्शब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ ।
वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाक्शब्दात्प्रथमासमर्थोदात्तच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे
बहुभाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः ॥ कुत्सितइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिचित्ति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दाद्वैश्वर्यं प्राचिनो मत्वर्थे
स्वामिन्यत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति, ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी ।
स्वामिनः । ऐश्वर्यइति किम् । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽप्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिव्यक्त्येण
शब्देन तद्वृत्तो ऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर ।
पलित । जटा । घटा । अश्व । कर्दम । आम । लवण ॥ स्वाङ्गाङ्गीनात् ॥
वर्णात् ॥ अर्शआदिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः । उपतापो रोगः । गर्ह्यं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः
प्राणिस्थाधिवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वोपात्तावत् । कटकवल्लयिनी ।
गङ्गानुपरीणी । उपतापात् । कुठ्ठी । किलासी । गर्ह्यात् । ककुदावर्त्ता । काक-

तालुकी । प्राणस्थितिविति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राण्यङ्गावेष्ट्यते ॥ पाणि-
पादवती । अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति, चित्रललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः
कुगागमो भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात्पुर्वणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेदं
वचनम् । वातकी । अतिसारकी ॥ पिशाचाच्चैति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पिशाचकी
वैश्रवणः ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ इह न भवति, वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं
वयसि द्योत्ये । पञ्चमो ऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी ।
दशमी । सिद्धे सति नियमार्थं वचनमिनिरेव भवति ठच भवतीति । वयसीति
किम् । पञ्चमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं ।
सुखी । दुःखी । माला क्षेपइति पठ्यते, ग्रीह्यादिषु च मालाशब्दो ऽस्ति तदिह
क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तृप । कृच्छ्र । आम्र । अलीक ।
करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल ॥ माला क्षेपे ॥ प्रणय ॥

धर्मशीलवर्णान्ताञ्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो
नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सो ऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मो ।
ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णो ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थं समुदायेन चेज्जातिरभि-
धीयते । हस्तो ऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति
किम् । हस्तधान्यरुषः ॥

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थं समुदायेन चेद्ब्रह्मचारी भव्यते ।
ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको ऽभिप्रेतः स हि विद्यायह्न्यर्थमुपनीतो ब्रह्म चरति
नियममासेवतइत्यर्थः । वर्णा । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ।
वर्णवान् । ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्वेशो ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देशदति किम् । पुष्करवान्हस्ती ॥ इनिप्रकरणे बलाद्वाहूषपूर्वादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वा-
देश्वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः ॥ अर्थोच्चा-
सन्निहिते ॥ * ॥ अर्थी । असन्निहितदति किम् । अर्थवान् ॥ तदन्ताच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल ।
कुमुद । नह । कपित्थ । विस । मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष ।
शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य * ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यायहखेन
प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल ।
उत्साह । उद्वाव । उद्वास । उद्दाम । शिखाबल । वृगमूल । दंश । कुल ।
आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समु-
दायेन चेत्संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी दामिनी । मशब्दान्तात् । होमिनी ।
सोमिनी । संज्ञायामिति किम् । सोमवान् । तोमवान् ॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां ब भ युस् तितु त
यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्भः । शम्भः । कम्भः । शम्भः ।
कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंयः ।
शंयः । सकारः पदसंज्ञार्थेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां हि
सत्यां कम्भः शम्भ इति स्यात् ॥

तुन्दिलिवटिभः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति
वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्ति तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वलिवटिः यामा-
दिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभनोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्त्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्याय, स्ताभ्यां युस्मत्प्रत्यये। भवति मत्वर्थः । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्विक्संश-
ब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति । पञ्च-
म्यास्तसिन् । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं न्यदा-
दिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । उडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं
भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रति-
योग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यत इति निवृत्तम् । वाचचनमनुवर्त्तत एव, तेन विकल्पेन
तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्वादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदि-
तव्याः । सर्वनामत्वात्माप्ते ग्रहणे द्वादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः ।
यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्वादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् ।
द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किम् । वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव । वैयाकर-
णपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वादिपर्युदासाद् ॥ बहुग्रहणे
संख्याग्रहणम् ॥ * ॥ इह न भवति । बहोः सूपात् । बहौ सूपइति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्य-
येषु परतः । अकारः सर्वोदेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफ्यकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशो भवतः । इजो-
पवादः । रेफे ऽकार उच्चारणार्थः । इदमो र्त्तिल् । एतर्त्तिल् । इदमस्यमुः । इत्यम् ॥

एतदोश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिशदत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतो ऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वदेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदो रघोः परत एत इत् इत्येतावादेशो भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्य-
तने हिलन्यतरस्यामिति विद्वतएव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याम् । सर्वश्च । सदा । प्राग्दिशीयदत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्यत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ।

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति ॥ सर्वोभयार्थं वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्वल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः जल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्वाः प्रत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्यत्ययो भवति । जलो ऽपवादः । क भोक्ष्यसे । काध्येष्यसे । जलमपि के चिदिच्छिन्ति । कुत्र । तत्कथं, मुत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपहृष्यते ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च । क । कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीयञ्चम्यपेक्षमितरत्त्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशियहणं प्रायिकविभ्रमर्थं, तेन भवदादिभिर्यागएवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः । भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तेन भवता । तत्र भवता । ततो भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्यभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । जलोपवादः । सर्वस्मिन्काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । कालइति किम् । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

सप्तम्या इत्येव । काल इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिंल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । कालइत्येव । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमो ऽश्रभावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन्काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन्काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन्काले, तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वात् ॥

तयोर्दाहिंलौ चञ्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदमः तदस्य यथासंख्यं दाहिंलौ प्रत्ययो भवतश्छन्दसि विषये । चकाराद्व्याप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इयं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो ऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यःपरुत्परार्येषमःपरेदाव्यदापूर्वेदुरन्येदुरन्यतरेदुरितरेदुरपरेदुरधरेदुरुभयेदुरुत्तरेदुः ॥ २२ ॥

सप्तम्याः कालदति वर्त्तते । सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेषदति सर्वमेतच्चिपातनाल्लभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते दाश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये । समाने ऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरे ऽभिधेये । पूर्वस्मिन्संवत्सरे, परत् । पूर्वतरे संवत्सरे, परारि । इदम् इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरे ऽभिधेये । अस्मिन्संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेदाविः प्रत्ययो ऽहनि । परस्मिच्चहनि, परेदावि । इदमो ऽशभावो दाश्च प्रत्ययो ऽहनि । अस्मिच्चहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य इदुस् प्रत्ययो निपात्यते ऽहन्यभिधेये । पूर्वस्मिच्चहनि, पूर्वेदुः । अन्यस्मिच्चहनि, अन्येदुः । अन्यतरस्मिच्चहनि, अन्यतरेदुः । इतरस्मिच्चहनि, इतरेदुः । अपरस्मिच्चहनि, अपरेदुः । अधरस्मिच्चहनि, अधरेदुः । उभयोरद्वोः, उभयेदुः । उत्तरस्मिच्चहनि, उत्तरेदुः ॥ दाश्चोभयादुक्तयः ॥ * ॥ उभयेदुः ॥

प्रकारवचने चाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्य इति वर्त्तते । सप्तम्याः कालदति निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे चाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । ज्ञातीयरोपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्त्तते चान्युनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्मकारवचने यमः प्रत्ययो भवति । चालोपवादः । अनेन प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरिज्ञापार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने यमः प्रत्ययो भवति * । केन प्रकारेण, कथम् ॥

* चालो पवादः । योगविभाग उत्तरार्ध । इत्यधिकं पुनराकर्तरे ।

या हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्देतौ वर्त्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने । छन्द-
सि विषये । हेतौ तावत् । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः ।
प्रकारवचने । कथा देवा आसन्परा विदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णावधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः, दिक्शब्दाः । तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्त-
मानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो ऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थं ॥ यथा-
संख्यमत्र नेष्यते ॥ पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अध-
स्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ।
रेन्द्रां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः ।
दिग्देशकालेष्विति किम् । पूर्वस्मिन्पुरौ वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्त्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
न्ताभ्यां स्वार्थं ऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः
काले न संभवतीति दिग्देशवृत्तिः परिहृयते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत
आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो
रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा ऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थः । परतो
वसति । परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्तादुसति । परस्तादागतः ।
परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् ।
अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्जत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरत्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । लुक्कृतिलुकीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवर्त्तते । प्राग्वसति ।
प्रागागतः । प्राग्वरमणीयम् * ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थः । ऊर्ध्वस्योप-

* प्रत्ययवसति । प्रत्ययागतः । प्रत्ययमणीयम् । इत्यधिकमन्वयः ।

भाषः रिल्लिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठादुसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्ययं शब्दो निपात्यते ऽस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति । पश्चाद्विशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् ॥ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ॥ अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ दक्षिणपश्चार्धुः । उत्तरपश्चार्धुः ॥ विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पश्चार्धुः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चापश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे । चकारात्पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावो ऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तरादुसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधरादुसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणादुसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरे ऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते ऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तरादुसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधरादुसति । अधस्तादुसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणादुसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् । उत्तरादुसति । अपञ्चम्या इति किम् । उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः । असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति । के विदिहोत्तरादिबहवः मानुवर्तयन्ति । दिक्छन्दमात्रात्मत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेषु ग्रामम् । अपरेषु ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूरइति न स्वयंते । अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अञ्चूत्तरपदानाहियुक्तइति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः, चकारादाच् । दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा रमणीयम् । दूरइति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातिरर्थः, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूरइत्येव । उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातिरर्थः । तत्सन्धियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अच् इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति अध आगतः । अधो रमणीयम् । अत्रो वसति । अत्र आगतः । अत्रो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यतइति । पुरस्तादुसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्तादुसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥

विभाषा ऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा अच् इत्ययमादेशो भवति । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवस्तादुसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थं धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाविभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थं वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति

स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव एह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्गे । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यान्तरापादनम् । एकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वौ ध्यमजन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्गे । ऐक्यं भुङ्गे । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्द्वयद्वयं विधार्थं विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थं ऽधिकरण-विचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् ॥ धमुजन्तात्स्वार्थे ङदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्वित्र्योः संबन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा * ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । याप्यो वैयाकरणः । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्माच्च भवति । यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्वागे वर्तमानात्स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः । द्वितीयः । तृतीयः । भागरति किम् । द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणबह्वचमुत्तरार्थम् । नह्यपूरणस्तीयो ऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्वागदत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागवर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे ऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थे वचनम् पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेका दशभ्य इति किम् । एकादशः द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् । पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

भागदत्येव । अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागे ऽभिधेये ऽच्छन्दसि विषये जः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भागदत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः । षष्ठको भागो मानं चेत्तद्वति । षष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक । अस्य लुक, अनो वा । चकारादयथाप्राप्तं च । षाष्टः । षष्टः । आष्टमः । अष्टमः । मानपश्वङ्गयोरिति किम् । षाष्टः । षष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति । चकारात्कन्लुकौ च । आकिनिच् कनो वा लुग्विज्ञायते । स च विधानसामर्थ्यात्सर्वे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायसहस्रं संख्यानिरासार्थम् । तदुपादाने हि द्विबहूने स्यात् । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥

भूतपूर्व चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विशेष्य सुप्सुपोति समासः । भूतपूर्वशब्दोतिक्रान्तकार्त्तवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेर्ध्वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आठो भूतपूर्वः, आठ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीबर्थः । आठ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्मातिपदिकाटूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वसहस्रं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वा गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः । निपातनाद्वीर्यः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेर्ध्वर्त्तमानात्मातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययो

भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्व्वेभ्यो आठ्याः, अयमेवामतिशयेनाठ्य, आठ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । अयमेवाम-
तिशयेन षट्ः, षट्षष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो
विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रापे-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्रुच ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । व्याप्प्रातिपदिका-
दित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व्वेभ्यो पवन्तीति अयमेवा-
मतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टबोदाद्विद्यते । गुणवचने
नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः । निपातनात्प्रात् ।
द्वर्षे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययो
भवतः । तमविष्टनोरपवादौ ॥ यथासंख्यमत्र नेष्यते ॥ द्वाविमावाठ्यौ, अयम-
नयोरतिशयेनाठ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसु-
न्वत्वपि । द्वाविमौ षट् । अयमनयोरतिशयेन षट्ः, षटीयान् । लघीयान् ।
विभज्ये चोपपदे । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आठ्यतराः । दर्शनीयतराः । षटी-
यांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टवीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ तयोरयं विषयनियमः क्रियते ।
गुणवचनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति षटीयान् । लघीयान् । षट्षष्ठः ।
लघिष्ठः । इह न भवतः । पावकतरः । पावकतम इति । श्वकार इष्टतो
ऽवधारणार्थः । प्रत्ययनियमो ऽयं न प्रकृतिनियम इति । षटुतरः षटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृनृचोः सामान्येन गृह्यम् । अन्ताच्छन्दसि विषये अजादी
प्रत्ययो भवतः पूर्व्वेषु गुणवचनादेव नियमे कृते छन्दसि प्रकृत्यन्तराख्यभ्यनुज्ञा-
यन्ते अन्तादप्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः ।
मस्याडे तद्वित इति पुंवद्भावे कृते तुरिष्ठेमेयास्त्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाठ्योः प्रत्यययोः परतः ।
अजादी इति प्रकृतस्य सप्रमी विभक्तिर्विपरिवर्त्यते । तनु च प्रशस्यशब्द

स्यागुणवचनत्वादजादी न संभवतः, एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्तते ऽजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वदमे प्रशस्या अयमेवामतिशयेन प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य टिलोप्यस्यतिलोपौ न भवतः ॥

उज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः सर्वदमे प्रशस्या अयमतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, अयमस्मात् ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

वृदुस्य च ॥ ६२ ॥

वृदुशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं नियमाभावेन पूर्ववत् ज्ञाप्यते । सर्वदमे वृदुः अयमेवामतिशयेन वृदुः, ज्येष्ठः । उभाविमौ वृदुौ अयमनयोरतिशयेन वृदुः, ज्यायान् । अयमस्मात् ज्यायान् । प्रियस्थिरेत्यादिना वृदुशब्दस्य वर्णादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात्पक्षे सोऽपि भवति । वर्णिष्ठः । वर्णीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतो ऽजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत्तुज्ञेयम् ॥ निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेष्यते सर्वाणीमान्यन्तिकानि इदमेवामतिशयेन, नेदिष्ठम् । उभे इमे अन्तिके इदमनयोरतिशयेन नेदीयः । इदमस्माच्चेदीयः । सर्वदमे बाढमधीयते । अयमस्मात्साधीयोधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत्तुज्ञेयम् । सर्वदमे युवानः, अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमौ युवानौ अयमनयोरतिशयेन, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वदमेत्याः । अयमेवामतिशयेन, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेन कनीयान् । अयमस्मात्कनीयान् । अल्पिष्ठः, अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुक् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववत्तुज्ञेयम् । सर्वदमे विन्मतोः, अयमेवामतिशयेन, लुक् । उभाविमौ विन्मतौ अयमनयोरतिशयेन, लुकीयान् । अयमस्मात् लुकीयान् ।

सर्वदमे त्वग्रन्तः अयमेषामतिशयेन, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्रन्तौ, अयम-
नयोरतिशयेन, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः । प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् स्वार्थरूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-
विशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः ।
प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपो ऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिबति ।
चोररूपः । दस्युरूपः । यो ऽत्तोरण्यञ्जनमपहरेत् । तिङश्चेत्यनुवर्तते । पचतिक-
ल्पम् । पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम् । एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद्
द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पद्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः ।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्
कल्पद् देश्यदेशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः ।
पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिङश्चे-
त्येव । पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् सुबन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो
भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषद-
समाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्प-
बादयो ऽपि भवन्ति । सुबबहणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं
चैतत् । सुबन्तात्मकारविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जातो-
यर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । घाल्युनः प्रकारमात्रश्च भवति ।
पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिज्ञताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित कर्ध्वम-
नुकर्मिण्यमः, कर्ध्वमयस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति अज्ञातइति । अश्वकः ।
वर्धकः ॥ तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यते ॥ अकर्मिण्यते ॥ तिङश्चेत्यनुवर्तमुत्तर-
सूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकचप्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङ्शेत्थेयः । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्राग्विधीष्वर्चेष्वकत्प्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । सर्वनाम्नः सत्त्वपि । सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्तते । तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति । क्व चित्प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । क्व चित्सुबन्तस्य । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आश्वकयोः । इत्यत्र प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकीत्यत्र सुबन्तस्य ॥ अकत्प्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥ स च मिस्वादन्यादचः परो भवति । तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति ॥ शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ तूष्णीशीलः, तूष्णीकः । तिङ्शेति प्रकृतमत्र संबध्यते पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्सञ्चियोगेन दकारादेशो भवति । चकारः सञ्चियोगार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययसहस्रमनुवर्तते, न सर्वनामसहस्रम् । ककारान्तस्य सर्वनाम्नो ऽसंभवात् । धिक् । धाक् । हिक् । हिरकुत् । एथक् । एथक्क ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषो ऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्च इति स्वस्वामिसंबन्धेनाज्ञाते ऽश्वे प्रत्ययः । अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितो ऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सितइत्येव । कुत्सितत्वोपाधिके ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

काश्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुखतासिद्ध-
सख्य यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । बुभुक्षि-
तकः * । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तदुक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तदुक्तादनुकम्पायु-
क्तव्याविहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । दहकि ।
बहुकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वणाप्रत्यासवानुकम्पासंबन्धादनुक-
म्पमानादेव प्रत्ययो विहितः । संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नष्टुच्चा ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायां नीतौ च तदुक्तादिति वर्तते । बहुचः प्रातिपदिकान्म-
नुष्यनामधेयाद्वा ठप्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च ।
देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बहुव इति किम् । दत्तकः ।
गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् । मद्रवाहुकः । भद्रवाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वच-
नम् । बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः । चकाराद्व्या-
प्राप्तम् । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः ।
यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरड्जुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद्
बहुचो मनुष्यनाम्नो ऽडच् जुच् प्रत्ययो भवतः । चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययो
भवतः । ठच् वा । उपहः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्र-
दत्तकः । प्राचांयहणं पूजार्थम् । देत्येव हि वर्तते ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

बहुच इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानं, जातिशब्दो यो मनुष्यना-
मधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नीतौ च कन्प्रत्ययो भवति ।
व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वाचनानुवृत्तेर्यथादर्शनमन्यो ऽपि भवति ।
कञ्जिलः । सिञ्जिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

* अवृतिकः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† यथासंभवमिति पा० २ ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम् इति च । अजिनशब्दान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नो ऽनुकम्पायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः । सोऽनुकम्पितः । व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन्मकरणे यष्टो ऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन्परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वयह्वं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपेन्द्रदत्तकः । ठयह्वणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि मारुतिकदिक्प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः ॥ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः ॥ अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः ॥ विना ऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा ॥ उवर्षाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्षाल्ल इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् ॥ * ॥ लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीः, वाचिकः । सुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति । षण्प्राजादिवचनान्तिसदृम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्थोक्तः । अर्थमियः । अर्थमिलः ॥ शेवलादीनां तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धौनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ शेवलेन्द्रदत्तः । सुपर्णाशीर्दत्तः । शेवलिकः । सुपरिक इति यथा स्यात् । शेवलयिकः । सुपर्यिक इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकादयथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् । सर्वकम् । विश्वकम् । उज्जकैः । नाचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्रतियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्तो, वृत्तकः । प्रवृत्तकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्वइत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्वइत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते, सामान्येन विधानम् । कुटीशमी-शुण्डाभ्यो ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थिकत्वे ऽपि पुल्लिङ्गता लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्वइत्येव । कुतूशब्दाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कूतः कुतुपञ्चर्ममयं खेदभाजनमुच्यते । कूतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्वइत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । वकारोद्गीर्णार्थः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासू-रिति शक्तिरायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोक्ताश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्वइति निवृत्तम् । वत्स उच्यन् अश्वश्च षभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः । वत्सतरः । उच्चतरः । अश्वतरः । अश्वभतरः । प्रथमवया वत्सः तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तद्वत् उच्चा । तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नो ऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपिवृत्ता । अनङ्गानृषभः । तस्य तनुत्वं भारवहने मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदेनिर्द्धारणे द्वयोरिकस्य इतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरैकस्य निर्द्धारणे इतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थं प्रत्ययः । जात्या * क्रियया गुणेन वा संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरो भवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आगच्छतु । महाविभाषया ऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु । निर्द्धारणदति विषयसप्तमीनिर्देशः । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्द्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्देशः निर्द्धार्यमाणनिर्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्त्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यः वा इतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाचनमकवचनम्, यको भवतां कठः । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पार्थानुवर्त्तते एव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्नदति किम् । को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोरसंभवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव संबध्यते । किमो ऽस्मिन्विषये इतरमपीच्छन्ति के चित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्नदति वचनात्सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन इतरच् इतमच् इत्येतौ प्रत्ययो भवतः स्वस्मिन्विषये । चकारो इतरचो ऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्चिर्द्धारणे इतरच् । बहूनां निर्द्धारणे इतमच् । जातिपरिप्रश्नदति नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाग्रहणं पञ्चार्थं, विकल्पानुवर्त्तते ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन्वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सितइत्यनेन कन्प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्रागिवीयस्य पर्णो ऽवधिः ॥

* जात्येत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तत्रैव युक्तमपदमञ्जरी आत्मा वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कन् प्रत्ययो भवति इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतियहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिकृपकं प्रतिष्कन्दकम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ९७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थे आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ॥

लुम्ननुष्ये ॥ ९८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये ऽभिधेये लुब् भवति । षष्ठ्येव मनुष्यः, चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्यइति किम् । अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चा वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन्त्रभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्थो देवप्रतिकृतय उच्यन्ते । अपण्यइति किम् । हस्तिकान्विक्रीयते । अश्वकान् । रथकान् । देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपाथदिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रकृतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति । आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ।

अर्च्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च ।

इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्च्चासु तावत् । शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि । अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु । कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ । सिंहगति । उष्ट्रयीवा । चामरज्जुः । रज्जुः । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य* ॥

वास्तेर्दञ्ज ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययोः सामान्येन भवन्ति प्रतिकृतौ चाप्रतिकृतौ च । वास्तिशब्दादिवार्थे क्त्वात्वे ङप्रत्ययो भवति । वास्तिरिव वास्तेयः । वास्तेया ॥

* रथपथ । उष्ट्रपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा कञ् शब्दे ऽधिकाः पुस्तकाकारे ।

शिलाया ङः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवाच्यं ङः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केवि-
दञ्च ङञमपीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । शिलाया ङप्रत्ययो भवति ।
शिलेयम् । ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति इवाच्यं । शाखेव,
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण ।
स्कन्ध । शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्ये ऽभिधेये । द्रुशब्दादिवाच्यं यत्प्रत्ययो निपा-
त्यते । द्रव्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते ।
द्रव्योयं राजपुत्रः । द्रव्योयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाशब्दादिवाच्यं छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशा-
ग्रोया बुद्धिः । कुशाग्रोयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दृश्यते । इवार्थविषयात्समासादपरस्मि-
न्निवार्थे एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धक-
वर्तकीयम् । अतर्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृ-
च्छिकम् । तालस्य पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव
देवदत्तस्य तत्रागमनं, दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः तत्र यो
देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः ।
अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र
प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकात् । नक्षत्रा-
परं लक्षणमस्ति । सुप्तपेति वा समासः । स चैवंविधय एव ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति ।
शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिका* । पुण्डरीक ।
शतपत्र । गोलोमन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

* कनिष्ठिक इति पा० २ । अपरस्मिन्पुस्तके कपिष्टिक । पा० ३ ।

अकुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अकुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अकुलीवाकुलिकः । भास्त्रिकः । अकुलि । भरज । बधु । वलु । मण्डर । मण्डल । अकुल । कपि । उदश्वत् । गोपी । उरस् । शिखा । कुलिश । अकुल्यादिः ॥

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे ऽन्यतरस्यां ठक् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां-इवेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कूलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्कूलोहितशब्दाभ्यामिशार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कूः शुक्रो ऽश्वः, तेन सदृशः, कार्कूकः । लोहितीकः स्फटिकः । स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि द्विष्ये । तं प्रवधा पूर्वधा विश्वधेमधा ॥

पूगाञ् ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्थे इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात्स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवति । लोहध्वज्यः । लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यौ । शिबयः । वातक्यः । वातक्यौ । वातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरेवां तदमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातच्छजोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तयउत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । व्रीहिमत्यः । व्रीहिमत्यौ । व्रीहिमताः । चक्रजः सत्वपि । कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राधायन्यः । ब्राधायन्यौ । ब्राधायनाः । अस्त्रियामिति किम् । कपोतपाकी । व्रीहिमती । कौञ्जायनी । ब्राधायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मण-

राजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाही-

केषु य आयुधजीविसंघस्तद्वर्तमानः प्रातिपदिकाद्वास्त्रराजन्यवर्जितास्स्वार्थे
 व्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव ।
 टकारो ङीबर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डोवृष्यः । कौण्डोवृष्यो ।
 कौण्डोवृष्याः । तौद्रक्यः । तौद्रक्यो । तुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यो । मालवाः ।
 स्त्रियां कौण्डोवृषी । तौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् । मल्लाः ।
 शयवडाः । संघग्रहणं किम् । सम्राट् । वाहीकोष्विति किम् । शबराः । पुलिन्दाः ।
 अत्रास्त्रराजन्यादिति किम् । गोपालवा ब्राह्मणाः शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाद्वेययण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे टेययण्
 प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थो, णकारो वृद्धार्थः । वार्केयः । वार्केय्यो ।
 वृकाः । आयुधजीविसंघविशेषणं जातिशब्दान्मा भूत् ।

कामक्रोधो मनुष्याणां खादितारो वृकाश्च ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्तष-
 ष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां
 संघानां षडन्तवर्गास्तत्र च त्रिगर्तः षष्ठः । त्रिगर्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्तषष्ठा
 इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

कौष्टकिर्जालमानिश्च ब्राह्मगुप्थोऽजानकिः ॥

इति । दामन्यादिभ्यस्तावत् । दामनीयः । दामनीयो । दामनयः ।
 जौलपीयः । जौलपीयो । उलपयः । त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खत्वपि । कौण्डोपरथीयः ।
 कौण्डोपरथीयो । कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयो । दाण्डकयः ।
 कौष्टकीयः । जालमानीयः । ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । जौलपि ।
 आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति । शत्रुन्तिपि । सार्वसेनि । बिन्दु ।
 मौज्जायन । उलभ । सावित्रीपुत्र * ॥

पश्वादिधैयादिभ्यामणञौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येष । पश्वादिभ्यां धैयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य
 आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे ऽणञौ प्रत्ययो भवतः । पार्श्वः । पार्श्वो ।
 पश्वः । आसुरः । आसुरो । असुराः । धैयेयः । शौक्यः । पशु । असुर ।

* अच्युतन्ति । कोकतन्ती । तुलभ । देववापि । शैतकी । अपच्युतकी । कर्को ।
 पिण्ड । एते ऽत्र गणे ऽधिकाः युस्तकान्तरे ।

रक्षत् । बाल्हीक । वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि ।
 बाहोपक । सत्वत् । वसु । पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रिय ।
 शौशेय । धार्तय । वार्तय । जाबालेय । त्रिगर्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

**अभिजिद्धिदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
 मदणो यञ् ॥ ११८ ॥**

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्राति-
 पदिकैः यः स्वार्यं यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितो ऽप्रत्यमित्यण् । तदन्ता-
 यञ् । आभिजित्यः । आभिजित्यो । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यो ।
 वैदभृताः । शालावत्यः । शालावत्यो । शालावताः । शैखावत्यः । शामी-
 वत्यः । शौर्णावत्यः । शौमत्यः ॥ गोत्रप्रत्ययस्यात्रालो ग्रहणमिष्यते ॥ अभि-
 जितो मुहूर्तः । आभिजितः । स्यालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

अ्यादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूगाज्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञाभवन्ति ।
 तथा चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥

**इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ
 पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां व्वात्पायां वुन् प्रत्ययो
 भवति । तत्सचियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धेपुनर्व-
 चनमनैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावात्पादः
 ददति पद्मावो न स्यात् । अस्य स्वनैमित्तिकत्वाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ
 ददाति, द्विर्पादकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वि-
 तार्थे इति समासः । ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते ।
 पादशतस्येति किम् । द्वौ द्वौ भावौ ददाति । संख्यादेरिति किम् । पादपादं
 ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पाद-
 शतस्यद्वयमनर्थकमन्यथापि दर्शनात् । द्विमादिकिकां ददाति, त्रिमादिकिकां
 ददाति ॥

द्वयद्वयवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोग्यमानयोः पादशता-
न्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वृत्तं प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्साक-
यमारम्भः । द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकान्दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति ।
द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकाम् । द्विशतिकां व्यव-
सृजति । त्रिशतिकाम् ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने ङोत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोपवादः ।
प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः, स्थूलकः । अणुकः । मादकः ॥ कन्प्रकरणे चञ्च-
वृहतीरूपसंख्यानम् ॥ * । चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चवृहयोरिति
के चित्पठन्ति । तेषां चञ्चकः, बृहक इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केण इति
ब्रह्मः * । स्थूल । अणु । माद । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव ग्रीहिषु ॥ इत्तुति-
लपाद्यकालावदाताः सुरायाम् * गोमूत्र आच्छादने ॥ सुराया अहो ॥ जीर्ण
शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मखि ।
स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावे ऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ
गम्यमानायां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिचकः । द्विचकः । अनत्यन्तगता-
विति किम् । भिचम् । द्विचम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामि-
भुक्तम् । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । नेमकृतम् । सामिवचने प्रतिषे-
धानर्थक्यं प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैवायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः
प्रतिषेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन्विहितः । एतदेव
ज्ञापकं भवति स्वार्थं कश्चित् । तत्र यदेतदुच्यते । एवं हि सूत्रमभिचतरकं
भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यतइत्येवमादि तदुपपन्नं भवति † ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कचनुवर्त्तते, न प्रतिषेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात्स्वार्थं
कन्प्रत्ययो भवति । बृहतिका । आच्छादने इति किम् । बृहती कन्दः ॥

अषडक्षयितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्स्वः ॥ ७ ॥

* केण इति ब्रह्म इत्यपपाठः, पदमञ्जरी दर्शनात् ।

† एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीतमित्येवमाद्युपपन्नं भवति । पा० ३ ।

अवडह आशितकु अलंकर्म अनंपुरुष इत्येतेभ्यो ऽभ्युत्तरपदाच्च स्वार्थः
 कः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि बहुलीयस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ
 सकृद्वत्त्वोरिति वच् । ततः सप्रत्ययः । अवडहीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव
 क्रियते न बहुभिः । आशिता गावो ऽस्मिन्नरुह्ये आशितंगवीनमरण्यम् । नि-
 पातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्यादयो भ्लाना-
 द्यर्चं चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणे, ऽलंकर्मोणः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषोणः ।
 अधुत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्य-
 श्चायं प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषायदृष्ट्यात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः
 स्मर्यन्ते । तमबादयः प्राक्कनः । ऽयादयः प्राम्बुनः । आमादयः प्राङ् मयटः ।
 बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चैरदिक्स्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थं विभाषा सः
 प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रिया-
 मिति किम् । प्राची दिक् । प्रतीची दिक् । दिग्यदृष्टं किम् । प्राचीना ब्रा-
 ह्मणी । अर्वाचीना शिक्षा । स्त्रीयदृष्टं किम् । प्राचीनं दिग्यमणीयम् । उदी-
 चीनं दिग्यमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात्प्रातिपदिकाद्वन्धुनि वर्तमानात्स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति ।
 बध्यते ऽस्मिञ्जातिरिति बन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन ब्राह्मणत्वाद्विजाति-
 र्ज्यज्यते तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः ।
 इति । ब्राह्मणादिरेवोच्यते । बन्धुनीति किम् । ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा कः प्रत्ययो भवति सस्थानेन चेत्
 स्थानान्तमर्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा ।
 पित्रा तुल्यः, पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राज-
 स्थानीयो, राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् । गोस्थानमश्वस्थानम् । इतिकरणो
 विवेकार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्देऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः
 संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङ्घ्ययघादाम्बद्रव्यप्रकष ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङ्गन्तादव्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङ्-
 व्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकादव्ययप्रकर्षं चाम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य

स्वतः प्रकर्षो भास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्यरूपचर्यते तदा ऽण्
प्रतिषेधः । क्रियामुक्तयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । किंतराम् । किंतमाम् । पूर्वाह्ने-
तराम् । पूर्वाह्नेतमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्त-
माम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् । उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमुचच्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङ्घ्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु, प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये । चका-
रादाम् च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते ।
तस्मात्तदन्तस्वाव्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टकृ ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादौ । अनुगादिनष्टात्स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
आनुगादिकः ॥

गच्छः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे गच्छ स्त्रियामिति गच्छिहितः, तदन्तात्स्वार्थे ऽञ् प्रत्ययो
भवति स्त्रियां विषये । व्यावक्राशी । व्यावहासी वर्तते । स्त्रीयहणं किमर्थं
यावता गच्छ स्त्रियामेव विहितः । ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति । एवं तर्ह्य-
तञ् प्रापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तमाने ऽपीति ।
तेन गुडकल्या द्राक्षा । तैलकल्या प्रसवा । देव एव देवतेत्येवमादिउपपन्नं
भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भावद्वयणं विहितस्तदन्तात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । सां-
राविणं वर्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन्शब्दात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्ये
ऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो
भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुन्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-
संख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान्भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्त-
कृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरीन्वारान्भुङ्क्ते । क्रियायहणं किमर्थम् । याव-
ताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः । उत्तरार्थे क्रियायहम् ।
एकस्य सकृद्व्यत्यत्र क्रियैव गण्यते आभ्यावृत्तिः, असंभवात् । आभ्यावृत्तिसकृद्व्य

किम् । क्रियामात्रगणने मा भूत् । पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं
क्रियार्थम् । यावता गणनात्मिकैश्च संख्या । अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्या-
वृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवाराभुङ्क्ते, शतकृत्व
इति । इह न स्यात् । शतं वाराणां भुङ्कति । नक्षत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः ।
संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि चि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः
सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचो ऽपवादः । द्विभुङ्क्ते । त्रिभुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।
चकारः स्वरार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्व-
सुचो ऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृदुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः
पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धा ऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति ।
कृत्वसुचो ऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशे-
षणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा
दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् । बहु-
कृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासम-
र्थेण प्रकृतोपाधिकेयं वर्तमानात्स्वार्थं मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो डकार्यः ।
अचं प्रकृतम्, अचमयम् । अपूपमयम् । अचरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः । प्रकृतमित्यु-
च्यतेस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थत्वात्प्रकृतवचने ऽभिधेये मयट्
प्रत्ययो भवति । अचं प्रकृतमस्मिन्नचमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी
वायुः । वृषमपि प्रमात्रमयया सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति ।
चकारान्मयट् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मोदकिकम् । मोदक-
मयम् । चाक्षुलिकम् । शकुलीमयम् । अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतिता

निह्वचनानि । द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन्यत्रे, मोदकिको यत्र ।
मोदकमयः । शाष्कुलिकः । शष्कुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् उपः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे उपः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम् ।
आवसथ एवावसथम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायो ऽयमुपदेशपर-
म्पर्यं वर्तते । भेषजमेव, भेषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादथ्य यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात्मातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थासदर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति ।
तदर्थ एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्षष्ठ्य । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
अग्निदेवतायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् । वायुदेवत्यम् ॥

पादार्घ्याभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यइत्येव । पादार्घ्यशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येभिधेये यत्प्र-
त्ययो भवति । पादार्घ्यमुदकं पादम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथा-
दर्शनमन्यत्रापि प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः ।
वसु । अयस् । ओक । कवि । क्षेम । उदक । वर्चस् । निष्कवल । उक्थ ।
जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त । यविष्ठ । इत्येतेभ्यः छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो
भवति । अग्निरीशेवसव्यस्य । अयस्यो वसानाः । द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् ।
अपो वसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कव्योसि । क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः ।
निष्कवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं ताभिः । पूर्व्याविशः । स्तोमैर्जन-
यामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ समशब्दादावतुप्रत्ययोवक्तव्यः ॥ * ॥ समावदुसतु ॥ नवस्य नू
आदेशस्वप्साश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ नूवम् । नूतनम् नवीनम् ॥ न श्च पुराणे
प्रात् ॥ * ॥ पुराणे वर्तमानात्मशब्दाच्चः प्रत्ययो भवति । चकाराश्नपूनप्साश्च ।
प्रथम् । प्रथम् । प्रतनम् । प्रीथम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ * ॥
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥ मित्राच्छन्दसि ॥ * ॥ मित्रधेयं यतस्व ॥
आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप् । आ-
ग्नीध्री । साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्तएतान्युपसंख्यानानि तेन यथाप्रा-
प्तमपि भवति । आग्नीध्रा शला । साधारणा भूरिति ॥ अयवसमस्त्वभ्यां
छन्दस्यव्यक्तव्यः ॥ * ॥ आयवसे रमन्ते । मास्तं शर्तुः * ॥

अतिथेज्यः ॥ २६ ॥

तादर्थ्यइत्येव । अतिथिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थोत्तादर्थ्यं ऽभिधेये ज्ञयः प्रत्ययो भवति । अतिथये इदम् । अतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्यइति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थं तत् प्रत्ययो भवति । देव इव देवता ॥

अवेः कः २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाधिकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मखिकः । याव । मणि । अस्थि । वण्ड । पीतस्तम्ब ॥ अतावुष्णशीते ॥ पशौ नूनविधाते ॥ अणु निपुणे ॥ पुत्र कृत्रिमे ॥ स्नात वेदसमाप्तौ ॥ शून्य रक्ते ॥ दानकुत्सिते ॥ तनु सूत्रे ॥ ईयसश्च ॥ श्रेयस्कः । ज्ञात ॥ कुमारीक्रीडनकानि च ॥

लोहितान्मयौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मयौ वर्त्तमानात्स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मयिः । लोहितकः । मखाविति किम् । लोहितः ॥

वर्षे चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्षे वर्त्तमानात्लोहितशब्दात्स्वार्थं कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ॥ लोहितास्त्रिद्व्युत्पादनं वा वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लावादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्बलः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहितिका शाटी ॥

कालाञ्च ॥ ३३ ॥

वर्षे चानित्ये रक्ते इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमाना-
ङ्क्ते च कन् प्रत्ययो भवति । कालकं मुखं वैलट्येण । रक्ते । कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यष्टक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय इव, वैन-
यिकः । सामयिकः । सौपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय ॥ उपायाद्भवत्वं च ॥ संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार ।

उपचार । समाचार । व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष ।
आत्यय * । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितो ऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्यशब्दात्स्वार्थे
ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्यनोक्तार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । व-
चिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थमयामिति किम् । मधुरा वाक् देव-
दत्तस्य ॥

तदुक्तात्कर्मणो ऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । कर्मैव, काम्यम् । वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्का-
र्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मार† वण्डालमिचामिचैभ्य-
श्चक्षुषसंख्यानम् ॥ * ॥ कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । काम्यारः ।
वाण्डालः । मैत्रः । आमिचः । साक्षायानुजावरानुषकाष्टुभवातुषाश्वराक्षोघ्न-
सैयातवैकृतवारिवस्क्रतायायणायहायणसान्तपनाः । एते ऽणन्ताः स्वार्थिका-
श्छन्दसि भाषायां चेप्यन्ते ॥

श्रीषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

श्रीषधिश्चादजातौ वर्तमानात्स्वार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति । श्रीषधं
प्रिवति । श्रीषधं ददाति । अजाताविति किम् । श्रीषधयः स्तेजे कृता भवन्ति ॥

प्रज्ञाहिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण्
प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा
प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रुदार्चावृत्तिभ्या ए इति विदित्वित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य
विदेर्बह्वणं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् पाणिनो वस्वादेशः । अन्यतर-
स्यांबह्वणं वा तत्रानुवर्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् ।
उशिक् । उणिक् । प्रत्यक्ष । विदुस् । विदन् । बोडन् । बोडश् । विद्या । मनस् ॥
श्रीषधे शरीरे ॥ श्रीषम् । जुहुत् ॥ कृष्ण मृगे ॥ चिकीर्षत् । चोर । शक । योध ।
वत्स । धूर्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् ।
आतुर § । रत्नस् । पिशाच । अशनि । कार्षापण । देवता । बन्धु ॥

* आस्थि । कण्डु । एतौ शब्दावत्र गणे ऽधिकौ कुत्र चित् ।

† बहुषु पुस्तकेषु वार्तिके कर्मार इति तदुदाहरणे च काम्यार इति नास्ति ।

‡ कचम् । पा. २ ।

§ असुर पा. २ ।

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वज्ञानवर्तते । मृदेव, मृत्तिका ॥

सखौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्स ख इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपोपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा । मृत्खा । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तर-सूत्रे अन्यतरस्यां ग्रहणात् ॥

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चच्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्त्तमानाभ्यां यथा-संख्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोपवादौ । वृकतिः । श्येष्ठतातिः ॥

बहुल्पायाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुर्थादल्पायाञ्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्च कृस् प्रत्ययो भवति अन्य-तरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्वे कर्मादिकारकां दृश्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति ॥ बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन, अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः । इत्येवमाद्युदाहा-र्यम् । बहुल्पायादिति किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति किम् । बहूनां स्वामी । अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति । भूरिशो ददाति । स्तोत्रशो ददाति । बहुल्पायां नमङ्गलामङ्गलवचनम् ॥ यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदधिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ॥

संख्यैकवचनाञ्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्वौत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एक-वचनात्सन्धयि । कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । माषशः । पादशो ददाति । एकोर्धे उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था इव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तास्तसिः प्रत्ययो

भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वायव्यानुवृत्ते-
र्विकल्पेन भवति । वासुदेवाद्वर्जुनादित्यपि भवति । तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आह-
तिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तस्ये-
दपादानं हीयरुहोः संबन्धि न भवति । यामत आगच्छति । यामात् । चोरतो
बिभेति । चौरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् ।
सार्धाद्वीयते । पर्वतादप्ररोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जडातेः प्रतिप-
त्यर्थः । जिहातेर्मा भूत् । भूमित उज्जिहीते । भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो
हीनः स्वरतो वर्णतो वेति । नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन
वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहो ऽतिग्रहः । अचलनमव्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्र-
हादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न
भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततो ऽतिगृह्यते । चारित्र्येणातिगृह्यते, चारित्र्यतो
ऽतिगृह्यते । सुष्ठुवृत्तानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यतइत्यर्थः । अव्ययने । वृत्तेन
न व्ययते वृत्ततो न व्ययते । चारित्र्येण न व्ययते चारित्र्यतो न व्ययते । वृत्तेन
न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्र्येण क्षिप्तः, चारि-
त्र्यतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वा-
चिनः शब्दात्परा या तृतीया विभक्तिर्कर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति ।
वृत्तेन हीयते, वृत्ततो हीयते । चारित्र्येण हीयते, चारित्र्यतो हीयते । पापयो-
गात् । वृत्तेन पापः, वृत्ततः पापः । चारित्र्येण पापः । चारित्र्यतः पापः । से-
स्याविवक्षायां तस्याख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वैरेव सिद्धम् । अ-
कर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने बध्नन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो
भवति । देवा अर्जुनतो ऽभवन् । आदित्याः कर्षतो ऽभवन् । बध्नी चात्र पक्षा-
वेत्येव । अर्जुनस्य पक्षे कर्षस्य बध्नइत्यर्थः । व्याश्रयइति किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाज्ञापनयने ॥ ४८ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या वष्टी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः
प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चित्किन्सेत्यर्थः । प्रवा-
हिकातः कुरु । कासतः कुरु । हृदिंकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।
अपनयन इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्वावे कृष्यस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चिवः ॥ ५० ॥

कारकस्य विकाररूपेण भूतस्य तदात्मना भावो ऽभूततद्वावः । संप-
द्यतेः कर्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात्मातिपदिकादभूततद्वावे गम्य-
माने कृष्यस्तिभिधातुभिर्यागे चिवः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं
करोति शुक्ली करोति । मलिनं शुक्ली भवति । शुक्ली स्यात् । घटी करोति
मृदम् । घटी भवति । घटीस्यात् । अभूततद्वाव इति किम् । शुक्लं करोति ।
नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता । कृष्यस्तियोग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । संप-
द्यकर्त्तरीति किम् । यावता अभूततद्वावसामर्थ्याल्लभ्यतएव संपद्यकर्तृत्वम् ।
कारकान्तरसंपत्ता मा भूत् । अदेवयुहे देवयुहे संपद्यते । देवयुहस्याधेयविशे-
षसंबन्धेनाभूततद्वावः सत्त्वाधिकरणस्य न कर्त्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुः प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति च्विश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषकसंब-
न्धात्पूर्वमेव प्रत्ययः सिद्धो लोपमात्रार्थे आरम्भः । अन्तररुः संपद्यते तं करोति,
अरु करोति । अरु भवति । अरु स्यात् । मनस् । उन्मनी करोति । उन्मनी
भवति । उन्मनी स्यात् । चक्षुस् । उच्चक्षु करोति । उच्चक्षु भवति । उच्चक्षु
स्यात् । चेतस् । विचेती करोति । विचेती भवति । विचेती स्यात् । रहस् ।
विरही करोति । विरही भवति । विरही स्यात् । रजस् । विरजी करोति
विरजी भवति । विरजी स्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्वावे कृष्यस्तियोगे संपद्यकर्त्तरीति सर्वमनुवर्त्तते । अस्मिन्विचये
विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्नां विका-
रात्मतामापद्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति अस्मम् । अग्नीभवति अस्मम् । उद-
कसाद्भवति लवणम् । उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् । एकदेशेन
पदः शुक्ली भवति । विभाषादहहं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभा-
षये सिद्धः ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने च्विविषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे, चकारात्कृभ्यस्तिभिश्च । विभाषायहणानुवृत्तेश्चिरप्यभ्य-
नुज्ञायते । स च कृभ्यस्तियोगएव भवति न संपदा । अग्निसात्संपद्यते । अग्नि-
साद्वधति । उदकसात्संपद्यते । उदकसाद्वधति लवणम् । अग्नीभवति । उद-
कीभवति । अथाभिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः । यत्रैकदेशेनापि सर्वो
प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोभिविधिः । यथा ऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं अस्त्र-
मग्निसात्संपद्यते । वर्षाषु सर्वं लवणमुदकसात्संपद्यतइति । कात्स्न्यं तु सर्वा-
त्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्वावदति निवृत्तम् अर्थान्तरोपादानात् । कृभ्यस्तियोगे संपदा
चेति वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्य-
सामान्यं च तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीनि-
तव्ये ऽभिधेये सातिः प्रत्ययो भवति कृभ्यस्तिभिः संपदा च योगे । राजाधीनं
करोति, राजसात्करोति । राजसाद्वधति । राजसात्स्यात् । राजसात्संपद्यते ।
ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्वधति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचनइत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं,
तदधाने देये च प्रत्ययो भवति चकारात्सातिश्च कृभ्यस्तिभिः संपदा च योगे ।
ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तदादा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा
चा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधानं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणचा
करोति । ब्रह्मणचा भवति । ब्राह्मणचा स्यात् । ब्राह्मणचा संपद्यते । देय-
इति किम् । राजसाद्वधति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः चाप्रत्ययो ऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्विती-
यासप्तम्यन्तेभ्यः चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्यस्तिभिरिति नात्र संबध्यते ।
सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवचा गच्छति । देवेषु वसति, देवचा
वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यचा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यचा
वसति । एवमन्येषु दाहार्याः । पुरुषान्गच्छति, पुरुषचा गच्छति । पुरुषेषु वसति,
पुरुषचा वसति । पुरुषाङ्गच्छति, पुरुषा गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषा वसति ।
मर्त्यान्वसति, मर्त्यचा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यचा वसति । बहुलवचना-
दन्यत्रापि भवति । बहुचा जीवता मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५० ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यत्यन्ते सो ऽव्यक्तः । तस्या-
नुकरणमव्यक्तानुकरणम् । ट्वाच् अवरार्द्धं यस्य तद् व्यजवरार्धम् । अवरशब्दो-
पकर्षः । यस्यापकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं ट्वाक्कं संपद्यते तस्मादव्यक्तानुक-
रणादनितिपराद्वाच्यप्रत्ययो भवति । कृष्यस्तिर्योगदित्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्व-
चने कृते व्यजवरार्द्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी ।
डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात्प्रत्ययः । पटपटा करोति ।
पटपटा भवति । पटपटा स्यात् । दमदमा करोति । दमदमा भवति । दम-
दमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । व्यजवरार्द्धादिति
किम् । श्रत्करोति । अवरग्रहणं किम् । खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति ।
चनिताविति किम् । पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितं बाधनार्थः ।
पटपटासि । अत्र स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । के
चिद्व्यजवरार्ध्यादिति यकारं पठन्ति स स्वार्धिको विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति
कृजो योगे नान्यत्र । पुनः कृजग्रहणं भ्वस्त्योर्बिभृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति ।
द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति ।
अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिनोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन
विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृज इत्यनुवर्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुण शब्दो
ऽन्ते समीपे यत्र संभवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते । तादृशात्प्रातिपदिका-
त्कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति
क्षेत्रम्, द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । त्रिगुणा करोति । कृषाविति किम् । द्विगुणां
करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्या-
तिशेषं यापना । समयशब्दादयापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति
कृषी योगे । समया करोति । यापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनाया-
विति किम् । समयं करोति ॥

सपत्ननिष्पत्तादतिव्ययने ॥ ६१ ॥

ह्रज इत्येव । सपञ्चनिष्पन्नशब्दाभ्यामतिव्ययने ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे सति । अतिव्ययनमतिपीडनम् । सपञ्चा करोति मृगं व्याधः । सपञ्चं शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पञ्चा करोति । शरीराच्छरमपरपाह्वं निष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्ययनदति किम् । सपञ्चं वृत्तं करोति जलसेवकः । निष्पञ्चं वृत्ततलं करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

ह्रज इत्येव । निष्कुलशब्दाचिष्कोषणे वर्त्तमानात्कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुला करोति मञ्चून् । निष्कुल्यातीत्यर्थः । निष्कोषणदति किम् । निष्कुलान्करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां ह्रजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तेनम् । सुखा करोति । प्रिया करोति । स्वाम्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नाप्यानुलोम्ये ऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्यदति किम् । सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात्प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

ह्रज इत्येव । दुःखशब्दात्प्रातिपदिकात्प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखा करोति भृत्यः । प्रातिलोम्यदति किम् । दुःखं करोति कदम्बम् ॥

शूलात्पाके ॥ ६५ ॥

ह्रज इत्येव । शूलशब्दात्पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । शूले पचति, शूला करोति मांसम् । पाकदति किम् । शूलं करोति कदम्बम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

ह्रज इत्येव । सत्यशब्दादशपथे ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । सत्य-शब्दे ऽनुत्प्रतिपक्षवचनः क्व चित् शपथे च वर्त्तते सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः । सत्या करोति वणिक् भाण्डम् । मयैतत्कृतव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथदति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥ ६७ ॥

ह्रज इत्येव । मद्रशब्दात्परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति ह्रजो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्रा करोति ॥ मद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मद्रा करोति नापितः कुमारम् । परिवापणदति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते, यं प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्ताव-
यवा एकदेशा भवन्ति, तद्वहणेन दृश्यन्त इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभा-
वद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराज, मधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष
विधिर्भवति । अनश्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति । द्विगोरिति ङीष्भवति ।
कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी * । द्वन्द्वोपतापगर्हाद्वितीनिर्भवति । विधुरः ।
बभ्रुः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ
अन्त्या पूर्वेपदमित्येतद्व्यति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधायन्ते राज्ञाहः सखिभ्यष्टजित्येव-
मादीन् यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति ।
सुराजा । अतिराजा । सुगोः । अतिगोः ॥ पूजायां स्वतियहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
इह मा भूत् । परमराजः । परमगवदिति ॥ प्राग्बहुव्रीहियहणं च कर्तव्यम् ॥ * ॥
बहुव्रीहौ सख्यत्पोरित्येषमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसख्यः । अतिसख्यः ।
स्वतः । अत्यतः ॥

किम् छेपे ॥ ७० ॥

छेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न
रहति । किंसखा यो ऽभिद्रुहति । किंगैर्यो न वहति । किं छेपदति समासः † ।
छेपदति किम् । कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात्तत्पुरुषात्समासान्तो न भवति ।
अराजा । असखा । अगोः । तत्पुरुषादिति । किम् । अनृचो माणवकः । अधुरं
शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषा-
त्समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेषु नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते ।
अपथम् । अपन्थाः ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिवर्तते तस्मादबहुगणान्ताहुच् प्रत्ययो भवति ।

* कोशनिबन्दिनी । सङ्कल्पिनी । पा० २ ।

† किं छेपदति समास इत्यधिकमत्र, परं स्वयंपाठः पदमञ्जयेन दर्शनात् ।

संख्यायाव्यासचेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं बहुवचम् । उपदशाः । उपविंशाः । उपत्रिंशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येयइति किम् । चित्रगुः । शबलगुः । अबहुगणादिति किम् । उपबहुवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ इत्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निस्त्रिंशादपर्यम् ॥ * ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निस्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्तस्य । निर्गतस्त्रिंशताङ्गुलिभ्यो, निस्त्रिंशः खड्गः ॥

अनृक्पूरब्धुःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहविति न स्वय्यते । सामान्येन विधानम् । अङ् पुर अप धुर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तो ऽन्ते न । सामर्थ्यादुर एतद्विशेषणमृगादीनाञ्च भवति । अक्षसंबन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति । अनृचः । बहुचः । अर्दृच्यः । पुर । ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । धुर । राजधुरा । महाधुरा । पथिन् । जलपथः । अनतइति किम् । अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥ अनृचो माणवके ज्ञेयो, बहुवचशरणाख्यायाम् ॥ अनृचो माणवकः । बहुचो ब्राह्मणः । अनृक् साम । बहुक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोक्षः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अच् इत्येवंपूर्वात्सामान्ताल्लोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदक्पाण्डुर्वाया भूमेरच्प्रत्यः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदभूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः ॥ भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते ॥ द्विभूमः प्रासादः । त्रिभूमः । दशभूमकं सूत्रम् ॥ अन्यत्रापि च दृश्यते ॥ पद्मनाभः । कर्णनाभः । दीर्घरात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत्सर्वमिह योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अदयो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्तते । दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति लवणाक्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः * । अद-

* उपमितमित्याभ्य उमाश्च इत्यन्तोदमपठः पदमज्ज्यां दर्शनात् ।

र्तनादिति किम् । ब्राह्मणादि । कचं कबराचं गवाक्षमिति । अश्वादीनां
मुक्षप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं कबराचं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैव
दोषः । चतुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः, प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहक्तामवा-
क्षनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपदष्टीवनक्तंदिव-
रात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायु-
षद्वायुषश्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृ-
द्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अस्मत्प्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेवं
प्रतिपत्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य
सोचतुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स
सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति
स्त्रियाः पुमान् स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्गांश्च, धेन्वनडुहौ । अक्च साम च
अक्तामे । वाक्च मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भुवौ च, अक्षिभुवम् । दाराश्च गावश्च,
दारागवम् । ऊरु च अष्टीवनौ च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च
अष्टीवनौ च पदष्टीवम् । पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदि-
वम् । सप्तम्यर्थवृत्तयोरव्यययोः समासोपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिं-
दिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च
पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एको
ऽव्ययीभावः । साकल्ये । सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति । सह रजसा,
सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः । निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः
पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे
न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगु । द्वे आयुषी समाहूते
द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, त्र्यायु, स्व्यायुरिति । ततो
द्वन्द्वः । अक्च यजुश्च अग्यजुषम् । इह न भवति । अग्यजुरस्योन्मुग्धस्य
अग्यजुस्सन्मुग्धः । जातादिपूर्वपदा उत्तशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः । जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धो-
क्षेति । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीप, मुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं
निपातनादेव । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे स्वा गोष्ठश्चः ॥ चतुरो ऽस्मत्करणे
अपाभ्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्ज्यसः ॥ ७८ ॥

अस्मद्वृत्तस्य परो यो वृत्तः शब्दस्तदन्तात्समासादस्यप्रत्ययो भवति ।
अस्मद्वृत्तसम् । वृत्तवृत्तसम् ॥ पत्न्यप्राक्प्रत्ययां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पत्न्य-
वृत्तसम् । राजवृत्तसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७८ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्मैः शब्दस्तदन्तात्समासादस्य प्रत्ययो
भवति । अवसमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परौ यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात्समासादस्य प्रत्ययो भवति ।
श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वभावाच्चेह
श्वःशब्द उत्तरपदार्थस्य प्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ।
शोभनं श्रेयस्ते भूयादित्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्यवतप्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परौ यो रहश्शब्दस्तदन्तात्समासादस्य प्रत्ययो
भवति । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परौ य उरःशब्दस्तदन्तात्समासादस्य प्रत्ययो भवति स चेदुरः-
शब्दः सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थं वर्त्तत इत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त्यर्थे
यदव्ययमिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामे ऽभिधेये । अनुगवं यानम् ।
यस्य आयाम इति समासः । आयाम इति किम् । गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्यय-
ष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा
वा कस्याञ्चिद्विहृतौ तज्जेद निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः ।
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो यो ऽध्वन्शब्दस्तदन्तात्समासाद् अच् प्रत्ययो भवति ।
प्रगतो ऽध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपस-
र्गादिति किम् । परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्कुलीः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्कुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति ।
द्वे अङ्कुली प्रमाणमस्य, द्वाङ्कुलम् । अङ्कुलम् । तद्वित्तार्थे इति समासः । प्रमाणे
नो द्विगोर्नित्यमिति मात्राचो लोपः । अव्ययादेः । निर्गतमङ्कुलिभ्यो, निरङ्कु-
लम् । अत्यङ्कुलम् । तत्पुरुषस्येति किम् । पञ्चाङ्कुलिः । अत्यङ्कुलिः पुरुषः ।
तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वान्तरादन्तादिति यावत् ॥

अहस्त्वैकदेशं संख्यातपुण्या रात्रिः ॥ ८७ ॥

अहारादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति
अहारासंख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्बहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहो-
रात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे । पूर्वे रात्रे, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपराधरेति
समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः ।
श्वं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादेः सत्वपि । द्वे रात्री समाहृते,
द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहचित्येतस्याह
इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वान्वा
प्रत्ययमृश्यन्ते । सामर्थ्याच्चाहःशब्दः पूर्वत्वेन नाधीयते । परिशिष्टानां बह-
वम् । नह्यहः शब्दात्परोहः शब्दः संभवति । संख्यायास्तावत् । द्वयोरहोर्भवः,
द्वहः अहः । अव्ययात् । अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः ।
अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात्प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याहोदेशो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । द्वे अहनी समाहृते, द्वाहः । अहः । समाहारइति
किम् । द्वयोरहोर्भवो, द्वाहः । अहः । तद्वित्तार्थे इति समासे कृते ऽय आग-
तस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोन्य-
वचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यशब्दमात्रमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एका-
हः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि
परस्य न भवति । संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् बहन् सखि इत्येवमन्तात्प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति ।
महाराजः । मद्राराजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्म-
णसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
प्राप्नोति । लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजशब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं
कुर्वन्नेतद् ज्ञापयति यस्याकारेण सवर्णदीर्घत्वं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गौरतद्धितलुकि ॥ ६२ ॥

गोशब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुक्विषयो न
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ।
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्होयस्य ठको
ऽध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् । सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत् ।
राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्रहणं किम् । तद्धितएव मा भूत् । पञ्चभ्यो
गोभ्य आगतं पञ्चगवरूपम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूपम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरः शब्दान्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दो ऽग्राख्यायां
भवति । अयं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । श्व-
मन्यो ऽपि प्रधानभूत उरश्शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युर-
सम् । अग्राख्यायामिति किम् । देवदत्तस्योरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति
जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अश्व-
ताश्म इति जातिः । पिण्डाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहि-
तायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जाति-
संज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तदणः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्त-
दन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तदा, ग्रामततः । बहूनां साधारण-
इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, तस्य तदा, कौटततः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न
कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तदा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति ।

अतिहान्तः श्वान, मतिश्चो वराहः । अववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
बुधु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥

उपमानवाची यः श्वशब्देऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो
भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति
समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ।
वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाञ्च सक्थः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्वं इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानाच्च, तद-
न्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्व-
सक्थम् । उपमानात्सत्त्वपि । फलकमिव सक्थ, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टत्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समा-
हृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्या-
मागतं, द्विनावरूपम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । राजनौः । अतद्वित-
लुकीत्येव । पञ्चाभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्दुञ्च ॥ १०० ॥

अर्दुशब्दात्परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति । अर्दुं
नावः, अर्दुनावम् । अर्दुं नपुंसकमिति समासः । परत्वाल्लिङ्गं न भवति लोका-
न्त्यत्वाल्लिङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥

द्विगोरर्दुञ्चेति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्दुञ्च परो यः
खारीशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे
खार्यौ समाहृते, द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्दुं खार्या,
अर्दुखारम् । अर्दुखारी ॥

द्वित्रीभ्यामञ्जलिः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो ऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति ।
द्वावञ्जली समाहृतौ, द्वाञ्जलम् । अञ्जलम् । द्विगारित्येव । द्वयोरञ्जलिः,
द्वाञ्जलिः । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वाञ्जलिः । अञ्ज-
लिः । प्राचामित्येव । द्वाञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

असन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति छन्दसि वि-
षये । हस्तिचर्म जुहोति । अश्वभचर्म ऽभिषिञ्चति । असन्तात् । देवच्छन्द-
सानि । मनुष्यच्छन्दसानि । असन्तादिति किम् । क्त्विदाहजुहोति । नपुं-
सकादिति किम् । सुत्रामाशं पृथिवीं द्यामनेहसम् ॥ असन्तात्तत्पुंसकाच्छन्दसि
वाचनम् ॥ * ॥ ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवति समासेन चेद्ब्रह्मणो जानप-
दत्वमाख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः । यस्य तत्पुरुषस्य जनपद शब्दः
पूर्वपदं तस्मादेतत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवनिब्रह्मः । *
योगविभागात्सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् । देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्ब्रामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्ब्राम् परो यो ब्रह्मा तदन्तात्तत्पुरुषाट्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चदषहान्तात्समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् हकारा-
न्तात् हकारान्ताच्च टच् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते नेतरे-
तरयोगे । वाक्च त्वक्च, वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीसजम् ।
इडूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्वृषदम् । संपद्विषदम् । वाग्विषुषम् । छत्रोषानहम् ।
धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वदिति किम् । तत्पुरुषान्मा भूत् । पञ्च वाचः समाहृताः,
पञ्चवाक् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । समाहारदिति किम् । प्राक-
ट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः
समीपम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययी-
भावदिति किम् । परमशरत् । ये ऽत्र क्रयन्ताः पठन्ते तेषां नित्यार्थं गृह्यम् ।
स्वयंते चेदमव्ययीभाक्गृह्यं प्राग्बुद्धीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् ।
उषानह् । दिव् । हिमवत् । अनहुह् । दिश् । दृश् । चतुर् । षट् । तद् ॥
जरायां जरस् ॥ सदृश् ॥ प्रतिपरसमनुभ्यो ऽह्वः ॥ पथिन् । प्रत्यक्षम् । परो-
क्षम् । समक्षम् । अन्यक्षम् । प्रतिपथम् । परपथम् । संपथम् । अनुपथम् ॥

अनञ्च ॥ १०८ ॥

अचन्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्या-
त्मम् । प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकबह्वक्षमुत्तरपदविशेषणम् । अचन्तं यच्चपुंसकं तद-
न्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्ववत् नित्ये
प्राप्ते विकल्प्यते । प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्यमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्यमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । नद्याः समीपम्, उपनदम् । उपनदि । उपपौर्यमासम् । उप-
पौर्यमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥

भय इति प्रत्याहारबह्वक्षम् । भयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच्
प्रत्ययो भवति । उपसमिधम् । उपसमित् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्टच् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन ।
अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकबह्वक्षं पूजार्थम् । वि-
कस्यो ऽनुवर्ततएव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षौः स्वाङ्गात्पञ्च ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थ्यशब्दो ऽतिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो
भवति समासान्तः । अयमर्थोभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि ।
दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घंसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः ।
बहुव्रीहौ इति किम् । परमसक्थिः । परमाक्षिः । सक्थ्यत्थोरिति किम् । दीर्घ-
जानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् । दीर्घंसक्थि शकटम् । स्थूलातिरिक्तुः ।
टञ्चि गच्छते बज्रबह्वक्षं स्वरार्थम् । चक्रसक्थी स्त्री । दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं
बभ्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते तत्र यस्मिन्पदे ना-
स्त्युदात्तत्वं तत्र ङीप् सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयेत । ङीप्
तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहियह्वक्षमापादपरिसमाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समा-
साधं । ठुङ्कुलं दारु । चङ्कुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्या-
दीनां विक्षेपकाष्टमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्वितीयं

इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुनेरित्यद्या भवितव्यम् । दादधीति किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां च मूर्द्धः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्तादुहुग्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । उच्चैर्मूर्द्धो ॥

अष्टपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीयहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रहणम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः ॥ अपि प्रधानपूरणीयहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यज्ञान्यपदार्थं पूरयन्नुपविशति न केवलं कर्त्तव्यपदार्थं एव तत्र पूरय्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधेऽपि प्रधानपूरण्येव गृह्यते । इह न भवति । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्मन्त्रे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥ नेतुर्नक्षत्रउपसंख्यानम् ॥ * ॥ मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रइति किम् । देवदत्तनेतृकाः ॥ कृन्दासि च नेतुरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ गृहस्पतिनेत्रा देवाः । सोमनेत्राः ॥ मासाद्वृत्तिप्रत्ययपूर्वपदाट्विधिः ॥ * ॥ पञ्चको मासो ऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सो ऽस्यांशवसुभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोचः ॥ ११७ ॥

अन्तर बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्तादुहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अञ्जासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्तादुहुग्रीहेरप्रत्ययो भवति नासिकाशब्द नसमादेशमापद्यते । अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत्स्थूलशब्दात्परा नासिका भवतीति । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः । दुरिष नासिका ऽस्य, दुग्धसः । * वादधीक्षसः । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति यात्वम् । गोमसः । संज्ञायामिति किम् । तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिको वराहः ॥ सुरक्षराभ्यां नस् वक्तव्यः ॥ * ॥ सुरक्षाः । सरक्षाः ॥ पक्षे ऽप्रत्ययोपीक्यते ॥ सुरक्षसः । सरक्षसः ॥ शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति निगमदृश्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्तादुद्ग्रीहेरच् प्रत्ययो भवति ना-
सिकाशब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उचता नासिका ऽस्य, उचसः ।
प्रवसः । उपसर्गादुद्ग्रीवमिति शब्दम् ॥ वेयो वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिका
ऽस्य विगः ॥

सुप्रातसुश्रुसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज- पदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अत्रप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च
ठिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वा
ऽस्य, सुश्वः । शोभनं दिवा ऽस्य सुदिवः । शारेरिदं कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः ।
क्षतश्वा ऽश्वयो ऽस्य, चतुरश्रः । एण्यादव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादा-
वस्य, अजपदः । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसकृथ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परो यौ हलिसकृथ्यशब्दौ तदन्तादुद्ग्रीहेरन्य-
तरस्यामच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः ।
अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सकृथस्य, अस-
कृथः । असकृथिः । दुःसकृथः । दुःसकृथिः । सुसकृथः । सुसकृथिः । हलिश-
क्त्वरिति के चित्पठन्ति । अविद्यमाना शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विदुषा-
शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना शक्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ् दुस् सु इत्येतेभ्यः परो यौ प्रजामेधाशब्दौ
तदन्तादुद्ग्रीहेरनित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रज्य
ऽस्य, अप्रजाः । दुष्यजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधा ऽस्य, अमेधाः । दुर्मे-
धाः । सुमेधाः । नित्यबहणं किम् । यावता पूर्वसूत्रे ऽन्यतरस्यांबहणं नैव
स्वर्यते । एवं तर्हि नित्यबहणादन्यत्रापि भवतीति सूच्यते ॥

शोचिष्यस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाशकृन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति कृन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निर्वृतिमाविशे । कृन्द-
सीति किम् । बहुप्रजा ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनित्यप्रत्ययो भवति समासान्तः ।
कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मः । प्रियधर्मो । केवलादिति किम् । परमः स्तो धर्मो
ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्तो धर्मोऽस्वेति ।
एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते केवलात्पदाद्यो धर्मशब्दो न पदे-
समुदायात्, तदन्ताद्बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपा-
त्यते । जम्भशब्दो ऽभ्यवहार्यवाची दन्तविशेषवाची च । शोभनो जम्भो ऽस्य,
सुजम्भा देवदन्तः । शोभनाभ्यवहार्यः शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा ।
तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने तृणमिव जम्भो ऽस्य, सोमइव जम्भोऽस्येति
विग्रहीतव्यम् । सुहरिततृणसोमेभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्ता निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे ।
लुब्धो व्याधः । दक्षिणेर्मा मृगः, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मे व्रणमुच्यते । दक्षिण-
मङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगइति किम् । क्षिणेर्मे शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तच्च तेनेदमिति
सरूपइत्ययं बहुव्रीहिर्हस्यते । केशेषु केशेषु यहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि ।
कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डा-
दण्डि । तिष्ठद्गुम्भृतिष्यमिच्प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य
इति तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति । तथा
भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविक्षिपे
ऽवहथन्ते । द्विदण्डिं प्रहरति । द्विमुसलिं प्रहरति । इह न भवति । द्विदण्ड्या
शान्ति । बहुव्रीह्याधिकारेण तत्पुरुषात्क चिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्षो
धावति । निकुच्यकर्षि धावति । प्रोह्य पादौ हस्तिर्न वाहयति । प्रोह्यपादि
हस्तिनं वाहयति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । द्विदण्डि । द्विमुसलि ।
उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्षि । उभयाकर्षि । उभादन्ति । उभया-
दन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि । उभाबाहु ।
उभयाबाहु । एकपदि । प्रोह्यपदि । वाह्यपदि । सपदि । निकुच्यकर्षि ।

संहतपुच्छ । उभावाहु उभयावाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययल-
स्येनाव्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्नुः ॥ १२९ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ । प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रनुः । संनुः ॥

ऊर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति ।
ऊर्ध्वं जानुनी अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव
ऊधो ऽस्याः, सा कुण्डोधी । घटोधी ॥ ऊधसेनङि स्त्रीयहणं कर्तव्यम् ॥
इह मा भूत् । महोधाः पर्जन्यः । घटोधो धेनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शङ्खं धनुस्य, शङ्ख-
धन्वा । गाण्डीवधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिल्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्तादुहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वस्य
नित्यः प्राप्ता विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्नङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युव-
जानिः । वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समा-
सान्तो बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धो ऽस्य, उद्गन्धिः ।
पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् । तीव्रगन्धो वातः ॥
गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ तेन शोभनो गन्धो ऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
समासे । सूक्ष्मो ऽल्पो ऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृत-
गन्धिः । वीरगन्धिः । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ॥

उपमानाञ्च ॥ १३७ ॥

उपमानात्परो यो गन्धशब्दस्तस्यकारादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पद्वस्येव गन्धो ऽस्य, पद्वगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानादुस्त्यादिर्वर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो
भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता
विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति
किम् । हस्तिपादः । कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक ।
महिला । दासी । गणिका । कुसूल ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं
ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध-
न्ति । समुदायपाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव तत्र ङीष्प्रत्यये एव
नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यच्चोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य
सिद्धे लोपे नित्यङीबर्थं वचनम् । पादोन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति ।
कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनि-
पदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी ।
आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । दुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी ।
पञ्चपदी । अर्वपदी । स्तनपदी * ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समा-
सान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो
भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । अकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य,
द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन्
कुमारः । वयसीति किम् । द्विदन्तः कुञ्जरः † ॥

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

* स्तूलपदी । सूत्रपदी । कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सूक्ष्मपदी
सूचीपदी । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे ऽधिकाः ॥

† सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

हृन्वसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहु-
व्रीहौ समासे । पञ्चदन्तमालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थसंज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति ।
आयोदती । फालदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती । स्निग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
विभाषा समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरो-
कदन्तः । अरोको निर्दोषितः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य
इतश्च विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुङ्ग-
लायदन् । कुङ्गलायदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिद-
न्तः । मूषिकदन् । मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

कुकुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तो ऽवस्थायां गम्यमा-
नायाम् । कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयो ऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं
ककुदमस्य, असञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः ।
उन्नतककुत् । वृद्धवया इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् ।
नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः । अवस्थायामिति किम् । श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत्पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते
ऽभिधेये । जीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत्पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककु-
दमित्युच्यते । न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत् । किं तर्हि संज्ञेषा पर्वत-
विशेषस्य । पर्वतइति किम् । त्रिककुदो ऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ
समासे । उद्वतं काकुदमस्य, उत्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णात्परस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लघो भवति बहुव्रीहौ समासे ।
पूर्णे काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृत् दुहृत् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः ।
सुशब्दात्परस्य हृदयशब्दस्य हृद्वाचो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात्प-
रस्य । शोभनं हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुहृदमित्रम् । मित्रा-
मित्रयोरिति किम् । सुहृदयः कारुणिकः । दुहृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्तादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरो ऽस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । अयमुक्तोपानत्कः । पुमान् अनङ्गान् पयो नौलक्ष्मीरिति विभ-
क्त्यन्ताः पठन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव
सङ्गमिह विज्ञायेत् द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभा-
वेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंसकः ।
उरस् । सर्पिस् । उपानह् । पुमान् । अनङ्गान् । नौः । पयः । लक्ष्मीः । दधि ।
मधु । शालिः ॥ अर्थोच्चप्रः ॥ अनर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इचतादुहृद्व्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनो
ऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी ।
बहुवाणिका सभा । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः ।
शेषाद्विभाषेत्येतद्वति ।

नद्यूतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्तादुहृद्व्रीहेर्चेकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बहूयः कुमार्यो ऽस्मि-
न्देशे बहुकुमारीको देशः । बहुब्रह्मबन्धूकः । अतः सत्वपि । बहुकर्तृकः ।
तकारः सुखमुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्मादुहृद्व्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कथ्यत्ययो
भवति । बहूयः खट्वा अस्मिन्बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः ।
बहुमालाकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनुक्तं
नाम बहुक्तं सूक्तमिति, यद्यता विहितो ऽत्र सामान्येन समासान्तः खट्वोरिति ।
नैतदस्ति । विशेषे स इष्यते, अमृचो माणवको ज्ञेयो बहुचश्चस्थास्त्रायामिति ।
शेषादिति किम् । प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । विश्वे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयज्ञः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्तादुबुध्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । बहुवः त्रेयांसो ऽस्य बहुत्रेयान् । शेषादिभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बहूयः त्रेयस्यो ऽस्य बहुत्रेयसी । नवमृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । इह स्वस्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंस्त्विति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेर्धं यो भ्रातृशब्दे वर्त्तते तदन्तादुबुध्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राता ऽस्य सुभ्राता । वन्दित इति किम् । पूर्वभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

अतृतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

अवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माता ऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रीयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यो नाडीतन्त्रीशब्दो तदन्तादुबुध्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । अङ्गो नाड्यो ऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्षीवा । धमनीवचनस्तन्त्री-शब्दः । स्वाङ्गरिति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्पवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्पवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयते ऽस्या-मिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करुसाधनो ऽयं लुप्ट् । तन्तु-वायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्पवाणिः पटः । निष्पवाणिः कम्बलः । अपनीतशलाकः । समाप्तवानः प्रत्ययोनवक उच्यते ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्चरणः ॥

समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च चितय-
मधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः प्राक्संप्रसारविधानात् तत्रैकाचः
प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोर्नभ्यासस्येति ।
तत्र धातोर्वयवस्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच ।
इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनर्देशः । एको ऽच् यस्य सो ऽयमेकाच्
इत्यवयवेन वियहः, समुदायः । समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदाये ऽवयवो
भवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति । पच् इत्यत्र येनैवाच्चा समुदाय एकाच्
तेनैव तदवयवो ऽच्शब्दः पश्चब्दश्च । तत्र पृथगवयवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं
तर्हि समुदायैकान्वेव । तथाहि । सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायो
ऽनुवह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय आरेत्यत्रैका-
चत्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदं, मावृत्तिसंख्या हि
द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्चार्यते न च शब्दान्तरं तस्य
स्थाने विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादो ऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रि-
यते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिति-
वति । अशिशिवति । अरिरिवति । अर्त्तः स्मिपूङ्ग्वज्जशां सनीति इट् क्रियते
तस्मिन्कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र
प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्ते ऽधीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं
तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि । क्लृप्तिमित्येवार्गुण-
वृद्धोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति, नहि कार्यिणः शीहो
गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र के चिदजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमीमि-
च्छन्ति, अच्चासावादिश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां
द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्दाः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवभूतानां न्दाणां तदन्त-
र्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचो ऽवयवभूताः
संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति । अङ्गिदिषति । अर्चिदिषति । न्दा

इति किम् । ईचिचिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणिषिषति । अनितेरभौ
साध्यासस्येति शान्वम् । अजादेरित्येष । दिद्रासति । के चिद्रजादेरित्यपि पञ्च-
म्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति । तस्य प्रयोजनम् । इन्द्रियीषतीति । अजादे-
रनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यतएव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छति ।
व्यच् । तदन्तात् । इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् ॥ बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ उज्जिजिषति । यदा बकारोपध उज्जिरूपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः ।
दकारोपधोपदेशे तु न वक्तव्यः । बत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ यकारपरस्य
रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अरार्यते । अर्तेरव्यतिशृणोतीना-
मुपलब्ध्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्तत्र द्विर्वचनम् ॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य
द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कस्य तृतीयस्य, के चिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यि-
यिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिषिषति ॥ कण्ठादीनां
तृतीयस्यैकाचो द्वे भवति इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । असूयियिषति ॥
वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अश्वीयियिषति ।
अशिश्वीयिषते । अपर आह ॥ यथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुपुत्तियि-
षति । पुतिस्त्रीयिषति । पुत्त्रीयियिषति । पुपुतिस्त्रीयियिषति । पुत्त्रीयिषिषति ॥

पूर्वाभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थोदिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्या-
सत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्ध्वः पूर्वा उवयवः सो ऽभ्याससंज्ञो भवति ।
पपाच । पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र
लोपो ऽभ्यासस्येत्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेयद्वयं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते
ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेय-
द्वयं किम् । नेनिजतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं
पर्यायेण वा म् भूदिति । अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवो
ऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्षभक्ष-
हृषनयोरित्यतः प्रभृति वेवीह वेतिना तुल्यइति यावत् । जक्षति । जाषति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीध्यते । वेध्यते । इत्यत्राभ्यस्तानामादिरि-
त्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ता-
च्छातुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घाभ्यासस्य न विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधु भवति । तूतुजानः । मामहानः । अनद्वान् दाधार । स्वधां मीमाय । दाधार । स तूताय । दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते ततो ऽन्यत्र न भवति । तुतोश्च शबलान् ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुताव । वाच्य ऊर्णाणुप्रदाव इति वचनाद् ऊर्णातेरिजादेरित्याम् भवति । लिटीति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् । ससृवांसो विहृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् । कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेनोनाव । संमान्या मरुतः संमिमित्तुः । लिटि उसनतः ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियाणीति ॥

सन्यङोः ॥ ९ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्यङोरिति च बहुवचनमेतत् । सचन्तस्य यङन्तस्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपत्ति । पिपतिषति । अरिरिषति । उन्दिदिषति । यङन्तस्य । यापच्यते । अटाट्यते । यायच्यते । अरार्यते । प्रोणुनूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

श्लो ॥ १० ॥

श्लो परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । जुहोति । क्रिभेति । जिह्वेति ॥

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतो ऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । अपीपत्त । अपीपठत् । आटिटत् । आशिषत् । अर्धर्वदत् । यथादीनां यन्तानां चङि कृते णित्वा उपधाद्वस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । तथा असन्वत्त्वधुनि चङपरदिति सन्वद्वाचो विधीयमानो प्रत्यस्य । स्थानिवद्वाच्य प्रतिषिध्यते । यो ह्यनादिष्टादयः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्वाचो भवति । न चास्मिन् कार्याणां क्रमेणादिष्टादयः पूर्वाभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने ऽवीति स्थानिवद्वाचद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्चन्द्रसि भाषायां चाविशेषेण निपात्यन्ते । दाश्वानिति दाश् दानइत्येतस्य धातोः कृसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यन्ते । दाश्वान्सा दाशुषः सुतमिति । साह्वानिति पृह मर्षणइत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान्बलाहकः । मीढ्वानिति मिह सेचनइत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ङत्वं च निपात-
नात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृडय । शक्यचनमतन्त्रम् ॥ कृषादीनां के द्वे भक्षन् इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्रियतेनेनेति चक्रम् । चिकिदम् । कृषः क्रिदेश्च अजर्घं कविधानमिति कः प्रत्ययः ॥ चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमध्याक्वाभ्या-
सस्य ॥ * ॥ चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो द्वे भवतः । अभ्यासस्यागा-
गमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिःशेषो न भवति । हला-
दिःशेषे हि सत्यागमस्वादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाचलः ।
क्षराक्षतः । वदावदः ॥ वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन चरः पुरुषः । चलो रथः ।
क्षमं यानम् । वदो मनुष्यः । इत्येवमाद्यापि सिद्धं भवति ॥ हन्तेर्घत्वं च ॥ * ॥
हन्तेर्घत्वं प्रत्यये परतो द्वे भवतो ऽभ्यासस्य च हकारस्य च द्वित्वमाक् चाममे
भवति । परस्याभ्यासाच्चति कृत्वम् । घनाघनः सोभयश्चर्षणीनाम् ॥ पाटे-
र्बिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटेरपि परतो द्वे भवतो ऽभिलुक्
भवति । अभ्यासस्यचामगमो दीर्घश्च भवति । पाटूपटः ॥

अष्टः संप्रसारणं पुञ्जपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुञ्ज पति इत्येतयोस्तत्पदयोस्तत्पुरुषे समासं अष्टः संप्रसारणं भवति ।
ययः स्थाने इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुञ्जः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुद-
गन्धीपुञ्जः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव गन्धो ऽस्य कुमुदस्येवगन्धो ऽस्येति
अनुव्रीहिस्तत्रोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्ता-
न्त्ययामणिजोरनार्वेयोरुक्तयोस्तमयोः अष्ट् गोत्र इति अष्ट् ततश्चापि विहिते
अष्टीसमासः संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । अष्ट इति किम् । इभ्यापुञ्जः । त्रि-
यापुञ्जः । पुञ्जपत्योरिति किम् । कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् ।
तत्पुरुषइति किम् । कारीषगन्ध्यापतिरस्य ग्रामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः ।
अष्ट इति स्त्रीप्रत्ययसङ्गणं स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रत्ययसङ्गणपरिभाषया
यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगन्ध्यायाः
पुञ्जः परमकारीषगन्धीपुञ्जः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने
तु अष्टि न भवति । अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारोषगन्ध्या तस्य पुञ्जो ऽति-
कारोषगन्धापुञ्जः । अतिकारोषगन्धापतिः । पुञ्जपत्योः केवलयेइत्यत्रपदयोस्तद्वि

संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति कारीषगन्ध्यापुच्छकुलं कारीषगन्ध्यापर-
मपुच्छ इति । व्यङ्ग्ये यद्यप्यन्ये यणः सन्ति तथापि व्यङ्ग्य एव संप्रसारणं निर्दि-
श्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते विभाषा परेरिति
यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

व्यङ्ग्यः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । बन्धुशब्दउत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः
संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धी-
बन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः । कारीषगन्ध्याबन्धुः ।
अत्रापि पूर्ववदेव । परमकारीषगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्याब-
न्धुरिति च न भवति, तथा कारीषगन्ध्याबन्धुधनः कारीषगन्ध्यापरमबन्धुरिति ।
बन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयं बन्धु-
शब्दः ॥ मातृमातृकमातृषु ॥ * ॥ व्यङ्ग्यः संप्रसारणं भवति विभाषया बहु-
व्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माता ऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात्
पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं
आधत्ते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद् नटृतश्चेति कश्चपि विकल्प्यते ।
कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्या-
मातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । व्यङ्ग्य इति निवृत्तम् । वचि । वच परिभाषणे ।
ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि । अिष्वप् शये । यजादयो, यजदेवपूजासंगतिकर-
णदानेष्वित्यतः प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति
प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि । उक्तः । उक्तवान् । स्वपि । सुप्तः ।
सुप्तवान् । यज । इष्टः । इष्टवान् । वप् । उप्तः । उप्तवान् । वह । ऊठः ।
ऊठवान् । वस । ऊषितः । ऊषितवान् । वेज् । उतः । उतवान् । व्येज् । संवी-
तः । संवीतवान् । ह्वेज् । हूतः । हूतवान् । वद । उदितः । उदितवान् ।
टुगोश्वि । शूनः । शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते ।
तेनेह न भवति । वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्राहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभू- ज्जतीनां किति च ॥ १६ ॥

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेजो वयिः, व्यध ताडने, वश्न कान्तौ,
व्यच व्याजीकरणे, चोत्रश्च वेदने, प्रच्छ त्रीप्सायां, भस्त्र पाके, इत्येतेषां

धातूनां इति प्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । गृह् । गृहीतः ।
 गृहीतवान् । इति । गृह्णाति । जरीयह्यते । ज्या । जीनः । जीनवान् । स्वा-
 दिभ्य इति निष्ठानत्वम् । इति । जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसार-
 णदीर्घं कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि । लिटि परतो वेजो वयिरा-
 देशस्तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते । ऊयतुः । ऊयुः । यद्येष वयियहण-
 मन्वर्णकम्, यजादिषु वेज् पठ्यते । नैवं शक्यम् । लिटि तस्य वेज इति प्रति-
 षेधो वक्ष्यते । तत्र यथैव स्थानिषद्वादादुर्येर्विधिरैवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । नैव
 होषः । लिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधाद् वयोर्विधौ गृह्यं
 प्रतिषेधे चा गृह्यमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाच्चिदंशेन वयोः
 स्पष्टीक्रियते । व्यध । विद्रुः । विद्रुवान् । इति । विध्यति । वेविध्यते । वश ।
 उशितः । उशितवान् । विति । उष्टः । उशन्ति । व्यच । विचितः । विचितवान् ।
 इति । विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वचा-
 ङिनाति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति ।
 व्रश्चेः । वृक्काः । वृक्कावान् । अथ कथमत्र कुत्वे व्रश्चभ्रश्चेति हि वत्त्वेन
 भवितव्यम् ॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्र
 षत्वं प्रतिनत्वस्य सिद्धत्वाद् भलादिर्निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तद-
 सिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वं । इति । वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ । पृष्ठः ।
 पृष्ठवान् । इति । पृच्छति । परीपृच्छते । प्रश्नः । नङि तु प्रश्ने चासचका-
 लइति निपातनादसंप्रसारणम् । भ्रञ्ज । भृष्टः । भृष्टवान् । इति । भृञ्जति ।
 वरीभृञ्ज्यते । सकारस्य भलां जश् भशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुना
 श्चुरिति श्चुत्वेन जकारः ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्चादीनां गृहादीनां च लिटि परतो ऽभ्यासस्य संप्रसारणं
 भवति । वचि । उवाच । उवचिथ । स्वप् । सुष्याप । सुष्यपिथ । यज । इयाज ।
 इयजिथ । दुषप् । उवाप । उवपिथ । गृहादीनां, तत्र गृहेरविशेषः । जसाह ।
 जसहिथ । ज्या । जिज्यौ । जिज्यिथ । वयि । उवाय । उवयिथ । व्यध ।
 विव्याध । विव्यधिथ । वश । उवाश । उवशिथ । व्यच । विव्याच । विव्य-
 चिथ । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि
 संप्रसारणमकृत्वा हलादिःशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति ।
 अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानि-
 षद्वावाच संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः । वव्रश्च ।
 वव्रश्चिथ । पृच्छतिभृञ्जत्पोरविशेषः । अकिदर्थं चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधी-

यते । किति हि परत्वाद्भातोः संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् ।
कवतुः । कचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां यद्व्ये सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं
ह्लादिःशेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । विव्याध ॥

स्व पेञ्चङि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेक्ष्यन्तस्य यद्व्यं तस्य ङङि परतः संप्रसारणं भवति ।
असूषुपत् । असूषुपताम् । असूषुपन् । द्विर्वचनान्तपूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते
लघूपधगुणस्तस्य यो चङुपधाया ह्रस्वत्वं ततो द्विर्वचनं दीर्घा लघोरिति
दीर्घत्वम् । ङङीति किम् । स्वाप्यते । स्वापितः । क्तीति निष्पत्तिं, ङङीति
केवलमिहामुवर्त्ततइत्येतद्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यङि ॥ १९ ॥

अिष्वप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् संवरणे, इत्येतेषां धातूनां
यङि परतः संप्रसारणं भवति । सोष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति
किम् । स्वप्क् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङीति वर्त्तते । वञ्चेर्द्वातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते ।
वावश्यते । वावश्यन्ते । यङीति किम् । उष्टः । उशन्ति * ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय पूजानिशासनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्य-
यमादेशो भवति । चेकीयते । चेकीयते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् ।
चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायी शोष्यायी घृष्टावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो
भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् । स्फातिः । स्फातीभव-
तीत्येतदपि क्तिवन्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते तिष्ठ-
होश्चेति प्रागेतस्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतच्च स्वर्यते । स्ये
ह्ये षब्दसंघातयोर्द्वयोरप्येतयेर्द्वात्वाः स्त्यारूपमापन्नयोः सामान्येन यद्व्यम् । स्त्या
इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीत-

* यङीति किम् । उष्टः उशन्तीत्येकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

वान् । संप्रसारणे कृते यणवत्त्वं विहतमिति निष्ठानत्त्वं न भवति । प्रस्त्योन्यत-
रस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ।
संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात् ।
प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं प्रपूर्वस्येति बह्वर्थं बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वा
यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे फल्यो तत्र
प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्यादशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्तमानस्य श्येङ् गतावित्यस्य धातेर्नि-
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीना वसा । शीनं मेदः ।
द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्यो ऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे शीतं
वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य
वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः ॥

प्रतिश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतिरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भव-
ति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति
सूचारम्भः ॥

विभाषा ऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अमि अत्र इत्येवंपूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्र-
सारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रव-
मूर्त्तिस्पर्शविषयायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् ।
अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमु-
दकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयो-
जनं समभिश्यानं समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिदुवाचते । न किलायम-
भ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्माच्च
भवति । तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यत्रान्तरमास्थेयमस्मा-
द्विभाषाविज्ञानात् । व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्येत् प्रयोजनं वक्तव्यम् ।
अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा । अत्र विकल्पो यथा
स्येङ् इति पूर्वग्रहणं स्यः प्रपूर्वस्येतिवत् * ॥

श्रुतं पाके ॥ २७ ॥

* अभिसंशीनमित्यारम्भे श्यः प्रपूर्वस्येतिवदित्यन्तःपाठः प्रविष्टो वेदितव्यः, अत्र-
व्यवस्थां तस्य दर्शनात् ।

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्द्यन्तस्याद्यन्तस्य च पाके ऽभिधेये क्तप्रत्यये परतः शुभावो निपात्यते विभाषा । श्रुतं क्षीरम् । श्रुतं हविः । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन क्षीरहविषोर्नित्यं शुभावो भवति । अन्यत्र न भवति । आणा यवागूः, अपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुत्पद्यते तदापि नेष्यते । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । आतिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्त्तते स ग्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतिप्रतीष्यते । श्रुतं क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविषोरेव ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । आप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति । प्रप्यानः । आप्यानश्चन्द्रमाः । आढूर्वस्यान्धधसोर्भवत्येव । आपीनोन्धुः । आपीनमूध इति ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्रुष्यते । लिटि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनमेरुनेकाच इति यणादेशः । यङि । आपेपीयते । आपेपीयेते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । लिटि यङि च श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिश्वाय । शुशुवतुः । शिश्वयतुः । यङि । शोशूयते । शेश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते लिटि तु किति यज्ञादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येवोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिट्यभ्यासस्योभयत्रामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

शौ च संश्चङोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सन्यरे चङ्परं च शौ परतः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । शिश्वाययिषति । यङि । अशूश्चत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च खलीयो भवतीति वचनान्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च । तत आः पुण्यज्यपरइत्येतद्वचनं ज्ञापकं शौ कृतस्यानिवद्धावस्येति स्थानिवद्धावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

हुः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

यो च संश्वहेरिति वर्त्तते । सन्परं चङ्परं च यो परतो हुः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजुहवत् । अजुहवताम् । अजुहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् शाच्छासाद्वाव्याखेपां युगिति प्रागेव युगं भवति । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । हुः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यवधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम् । ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति । ह्यायकीयतेः सन् जिह्यायकीयति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

हु इति वर्त्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः, कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतिः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं भवति । जुहाव । जाहूयते । जुहूयति ॥

बहुलं कन्दसि ॥ ३४ ॥

हु इति वर्त्तते । कन्दसि विषये ह्यतेर्द्वौतोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । हुजो लट्यात्मनेपदोत्तमैकवचने बहुलं कन्दसीति शपो लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च भवति । ह्यामि मरुतः शिवान् । ह्यामि विश्वान्देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं कन्दसीति वर्त्तते । चायतेर्द्वौतोर्कन्दसि विषये बहुलं कीत्यरमादेशो भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न भवति । अग्निर्व्यातिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः

श्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥ ३६ ॥

कन्दसीति वर्त्तते । अपस्पृधेयामिति । स्पृष्टुं संघर्षं इत्यस्य लङि आथामि द्विवचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णोः । यदपस्पृधेयाम् । अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपर आह । स्पृष्टुंरपपूर्वस्य लङ्यथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं कन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङागमाभावः । अत्र प्रत्येदाहरणमपस्पृधेयामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति । अर्च्यं पूजयामर्हं पूजायामित्यनयोर्द्वौत्वोर्लिट्यसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्माच्चुइ द्विहल इति नुडागमः । यञ्चा अर्कमानृचुः । न वसून्यानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।

विच्युषे । च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्दे ऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च निपातनात् । विच्युषे । चुच्युविषइति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हानावित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यतो तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् । आता इति । श्रीञ् पाकइत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभावः । आतास्त-इन्द्रसोमाः । श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः । अनयोः आभावश्चिद्भावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति । सोमेषु बहुषु आभाव एव । अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र क्व चिदेकस्मिन्नापि आभावो दृश्यते । यदि आतो जुहोतन । तस्य आता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंयहो द्रष्टव्यः । आशीराशीर्त्ते इति । तस्यैव श्रीणातेराङ्पूर्वस्य क्तिप् निष्ठायां च शीरादेशः निष्ठायाश्च नत्वाभावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्ते ऊर्जम् । शीरैर्मध्यत आशीर्त्ते ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध । विदुः । व्यच । विचितः । व्येञ् । संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वदनात्प्रथमं परस्य यणः क्रियते । पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणमिति वर्त्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । श्वयुषमघोनामतद्विते । यूनः । यूना । संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो न स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते ॥ अचि च्रेक्षरपदादिलोपश्च क्न्दसि ॥ * ॥ अचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च क्न्दसि विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृचं सूक्तं, तृचं साम । अक्पूरब्धः पथामानक्षइति समासान्तः । क्न्दसीति किम् । तृचं कर्म ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयिशब्दस्य क्न्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च भवति । रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वतो यकारस्य संप्रसारणं न भवति । उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः । ऊवुः । ऊयतुः । ऊयुः । कित्तीति किम् । उवाच । उवविष ॥

लिटीत्यनुवर्त्तते । खेञ् तन्नुसंतानइत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति । खवौ । खवतुः । खवुः । किति यत्रादित्वाद् धातोः प्राप्तप्रकृत्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

खेञ् इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो व्यञ्जः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

ल्यपीत्येव । ज्या धयोहानादित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्यञ् संवरणइत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्त्तते । परेरुत्तरस्य व्यञ्जित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिध्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च द्वस्वस्येति तुक् प्राप्नोति स हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद्वाध्यते ॥

आदेच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

धातो रिति वर्त्तते । एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु प्रत्यये न भवति । स्नौ । स्नाता । स्नातुम् । स्नातव्यम् । शो । निशाता । निशातुम् । निशातव्यम् । एव इति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेशइति किम् । चेता । स्तोता । अशितेति किम् । स्नायति । स्नायति । कथं ज्ञाने, मन्त्रे । नैवं विज्ञायते । शकार इदस्य सोऽयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित् । तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणइति श्रुत्वादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । इञ् शकारान्तो भवति । अशितेति च प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोऽप्युत्पत्तिर्भवतीति । सुम्नः सुम्न इति । आतश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः । सुम्नानः सुम्नान इत्यातो युञ्जित्येवमादि सिद्धं भवतीति । आकाराधिकारस्त्वयं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्यञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविध्याय । संविध्यपि । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । खल्यचो विप्रतीति इति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धञि ॥ ४० ॥

आदेच इति वर्त्तते । स्फुर स्फुल चलनइत्येतयोर्द्वौत्थारेचः स्थाने घञि परत आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविध्य इति वा षत्वम् ॥

क्रीड्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

हुक्नीञ् द्रव्यविनिमये, इह अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेषः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्त्तते । विधु हिंसासंराद्धोरित्यस्य धातोरपारलौकिकेर्धे वर्त्तमानस्यैवः स्थानं णौ परत आकारादेशो भवति । अचं साधयति । शमं साधयति । अपारलौकिकइति किम् । तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्त्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते । स च ज्ञानविशेषइत्यत्रः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्माच्च भवति । अचं साधयति । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । सिधेरत्रार्था निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमचम् । तस्य यद्वानं तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः विधु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेशइति वर्त्तते । मीञ् हिंसायाम्, हुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेशएव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलोन्त्यस्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय । निमाता, निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदातुम् । उपदाय । उपदेशएवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आकारान्तलक्षणश्च भवति । उपदायो वर्त्तते । ईपदुपदानमिति घञ्युच्चो भवतः ॥

विभाषालीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्त्तते, आदेच उपदेशइति च । लीङ् श्लेषणइति द्विवादिः ली श्लेषणइति क्र्यादिस्तयोहभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्वौत्थारेचः ल्यपि च एचश्च विषये उपदेशएवालोन्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् । विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् ।

विलेत्यम् । विलीय ॥ निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषत्प्र-
थयः । प्रमयो वर्त्तते । ईषच्चिमयः । निमयो वर्त्तते । ईषद्विलयः । विलयो वर्त्तते ।
अत्र लियो अर्वास्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् । एवं च प्रलम्भनशालीनीकरण-
योश्च यौ नित्यमात्वं भवति । कस्त्वामुल्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्त्तते । खिद दैन्यद्वयस्य धातोरेवः स्थाने छन्दसि विषये
विभाषा आकार आदेशो भवति । चित्तं चिखाद । चित्तं चिखेद । छन्द-
छेति । किम् । चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरो उदात्तमनद्वयस्य धातोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा
आकार आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये
णमुलेति णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्तद्वयत्र द्वितीयायां
चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिञ् स्फुर इत्येतयोर्द्वौत्विर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो
भवति । चापयति । चापयति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने
वर्त्तमानस्य यौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवाप-
यति । पुरोवातो गाः प्रवाययति । गर्भे आह्वयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन
उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयो-
जकस्ततो यद्वयम्, स यस्य भयस्य साक्षाद्हेतुः, तद्वयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमा-
नेष्विभी भयद्वयस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो
भाषयते । मुण्डो भीषयते । जटिलो भाषयते । जटिलो भीषयते । भीष्मो-
र्हेतुभयद्वयत्वात्मनेपदम् । भियो हेतुभये षुक् । स चात्वपत्ते न भवति । लिभि-
योरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः षुक्विधीयते । हेतुभयद्वयं किम् ।
कुञ्जिकयिनं भाषयति । अत्र हि कुञ्जिकातो भयं कारणात् हेतोर्द्वयदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभयद्वयं च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् ।

स्मिद् ईषदुसनदत्तस्य धातोर्हंतुभयेर्धं शौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति ।
 दुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भयदति किम् । कुञ्चिकयैर्न वि-
 स्मापयति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थो ऽभिधीयते । नहि
 मुख्ये भये स्मयतेर्वातिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वौत्वाभलादावकिति प्रत्यये परतो
 ऽमागमो भवति । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टा । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् ।
 लघूपधगुणापवादोयममागमः । अस्मादीत् । अद्रादीत् । सिचि वृद्धिरमि क्ते
 भवति पूर्वं तु बाध्यते । भलीति किम् । सज्जनम् । दर्शनम् । अकितेति
 किम् । सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न
 भवति । रज्जुसृङ्भ्यां देवदृभ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेशदति वर्त्तते, भक्त्यमकितेति च । उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोर्च-
 कारोपधस्य भलादावकिति प्रत्यये परतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति । अप्ता ।
 तर्पिता । तर्प्ता । द्रप्ता । दर्पिता । तृप प्रीयने दृप हर्षणमोचनयोः,
 इत्येतौ रधादी धातू तयोरिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तो-
 पदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् । वर्ठा । वर्ठुम् । वर्ठव्यम् । वृद्ध
 उद्यमनइत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येङ् विकल्प्यते । चर्दुपधस्येति किम् ।
 भेत्ता । हेत्ता । भलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् । अकितेत्येव । तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षञ्चिति शब्दान्तरं शिरःशब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते
 न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्य सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णो हि
 तत्र सोमं क्रीतं हरन्ति । यस्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षञ्चिति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते स कथं तद्धित इति हि परं निमि-
 त्तमुपादीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते पक्षः
 शिरःशब्दस्य शीर्षवादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षश्चः
 स्वरः । शिरसि भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मकारिति
 प्रकृतिभावः । तद्धित इति किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केचेषु ॥ * ॥
 शिरसः शीर्षवादेशो वक्तव्यः । शीर्षण्याः केसाः । शिरस्याः केसाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्विते शिरसः शीर्षेशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं, हास्तिशीर्षः * । बाह्यादिभ्यश्चेति इङ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि अत्रिति प्रकृतिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षशब्दात् स्वि-
यामिञो ऽणिजोरनार्षयोः ष्यङादेशे कृते शीर्षस्य शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात्
शीर्षादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृतिभावे सति हास्तिशीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं
स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति तत्कथं, कर्त्तव्योत्र यवः । अणिजन्ताद् वा
परः प्रत्ययः ष्यङाश्रयितव्यस्तत्र यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥

पदन्नामासहृन्निशसन् यूपन्दोषन्यकञ्कन्नदन्नास- ञ्कस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असन् यूप दोष यकृत् शकृत् उदक
आसन इत्येतेषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् कृत्
निश् असन् यवन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भव-
न्ति । पद् । निपदश्चतुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत् । या दतो
धावति तस्यै श्यावदन् । नस् । सूकरस्त्वखनचसा । मास् । मांसि त्वा पश्यामि
चक्षुषा । हृद् । हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश् । अमावास्यायां निशि यजेत ।
आसन् । असिक्तोस्त्रावरोहति । यूपन् । या पात्राणि यूपण आसेचनानि । दोषन् ।
यस्ते दोषो दौर्भाग्यम् । यकन् । यक्कोवद्यति । शकन् । शक्कोवद्यति उदन् । उद्वो
द्विष्यस्य नावा ते । आसन् । आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति किम् ।
पादौ ते प्रतिपीड्यौ नासिके ते कृशे । के चिदत्र कृन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुन-
रविशेषे शेच्छन्ति । तथाहि । भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्रुतितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्त्तयन्ति । तेन पादादयोपि
प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि
दोषादेशो भवति ॥ पदादिषु मांस्यत्खूनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ मांस एतना
सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस एत् खु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्य-
चन्या उक्तायाः । मांसपचन्या इति प्राप्ते । एत्सु मर्त्यम् । एतनासु मर्त्यमिति ।
प्राप्ते । न ते दिवो न पृथिव्या अधि क्षुषु । अधिसानुष्विति प्राप्ते ॥ नस्
नासिकाया यत्तसत्तुद्रेषु ॥ * ॥ नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस् क्षुद्र
इत्येतेषु परतः । नस्यम् । नस्तः । नस्तुद्रः ॥ यति वर्णनगरयेनैति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ नासिकयो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः वकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । बह । सहते । विच । सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् । षोडश । षड्विकः । षण्डः । आदेरिति किम् । कर्षति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वग्रवस्यार्थं षादयो धातवः के विदुषदिष्टाः । के पुनस्ते ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्य-पराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्विज्जिस्वपितयश्च । मकारवकार-योरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । * सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकसृ-वर्जम् ॥ सुब्धातुष्विष्वक्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ षोड्डीयति । षण्डी-यति । ष्वक्कते । ष्विबु इत्यस्य द्वितीयस्यकारष्टकारश्चेत्यते । तेन तेष्टीव्यते टेष्टीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

शो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । शोञ् । नयति । शम । नमति । शह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरायमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेपि षोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्यार्थं णादयो धातवः के विदुषदिश्यन्ते । के पुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते अथ वा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो षोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनक्कनाटिनाष्टनाधृवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

धातेरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्दुर्धातुग्रहणाच्चिदृतम् । तेन धातेरधातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् । दिदिवांसौ । दिदिवांसः । ऊयी । ऊतम् । कूयी । कूतम् । गोधाया कृक् । गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । वकारस्य । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । सिवेः । आसेमाणम् । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाच्छ्रोः शूडनुनासिके चेति ऊट् न भवति । वलीति किम् । ऊय्यते । कूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपो यथा स्यात् । कण्डूयतेः क्लिप् । कण्डूः । लोडू-यतेः । लोलूः । व्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्याद् वलि लोपो न भवति । वृश्वति वव्रश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिः शेषयोर्वहिरङ्गत्वात्प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्लिबादयो विशेषाननुबन्धानुस्यूज्य सामा-न्येन गृह्यन्ते । वेरपृक्तस्य लोपो भवति । व्रस्वभूयवृजेषु क्लिप् । व्रस्वहा ।

भूगहा । स्पृशानुदके क्तिन् । घृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भञ्जो णिष् । अर्द्धभाक्
षोडभाक् । तुरीयभाक् । अष्टकस्येति किम् । वृद्ध्यां षिन् । दर्विः । कृगश्म
आरुध्यः क्तिः । जारुषिः ॥

• हल्ङ्याब्भ्या दीर्घात्सुतिस्पृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्त्तते । तदिह लौकिकेनार्थनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम् ।
लुप्यतइति लोपः । हलन्ताद् ह्यन्तादाबन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतद-
ष्टकं हल् लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः । राजा । तच्चा । उखासत् । पर्णध्वत् ।
ह्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शाङ्करजी । आबन्तात् । खट्वा । बहुराजा । कारी-
षगन्ध्या । हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्सावत् । अबिभर्भवान् ।
भृजो लङि तिपि श्लौ भृजामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः ।
अभिनेत्र । अचिक्नेत्र । दस्य रेफः । हल्ङ्याब्भ्य इति किम् । यामणीः । सेना-
नीः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्भिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् । अभै-
त्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अष्टकमिति
किम् । भिनत्ति क्तिनत्ति * । हलिति किम् । बिभेद । विच्छेद । अथ किमर्थं
हलन्तात्सुतिसीनां लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धमिति
राजा तच्चेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाबलोपो न स्यात् । उखासत् पर्णध्व-
दित्यत्रापदान्तत्वाद्वृत्त्वं च न स्यात् । अभिनेत्रेत्यत्रातो रोप्पुतादपुनरित्युत्वं न
स्यात् । अबिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमाल्लोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्धमिति ।

रान् तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्ङ्स्वात्संबुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्त्तते, हलिति च । अष्टकमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्व-
सूत्रे पुनरष्टकग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रातिपदिकाद् ङ्स्वान्ताच्च परो हङ्मुप्यते
स चेत्संबुद्धेर्भवति । एङन्तात् । हे अग्ने । हे वायो । ङ्स्वान्तात् । हे देवदत्त ।
हे नदि । हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अमि पूर्वइति पूर्वत्वे कृते
हल्मात्रस्य मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विदयमद्डादेशस्तत्र टिलोपे सति
ङ्स्वाभावाच्चास्ति संबुद्धिलोपः । एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेखन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या चेत्ता । या
वना । यानि चेत्ताणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् । आलूय । यामणीः । पितीति । किम् । कृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पटुतरः । पटुतमः । यामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् तुग्न भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुक्त्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । इको यणचि । दध्यञ्च । मध्वञ्च । संहितायामिति किम् । दधि अञ्च । मधु अञ्च ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । कृकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । इच्छति । गच्छति । ह्रस्व एवात्रागमो न त्वदन्तः । तेन विच्छिदतु-श्चिच्छिदुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न एह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्गाङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, कइति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्थ्येषु वर्त्तमानस्य माङश्च प्रतिषेधवचनस्य कृकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे । ईषच्छाया । आच्छाया । क्रियायोगे । आच्छादयति । मर्यादाभिविधोः । आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि । माच्छैत्सीत् । माच्छिदत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् । आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो भवति । द्वीच्छति । च्छेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्वीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन्पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेषु नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवलीच्छाया । कुवलीच्छाया ॥ विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नच्छायां कुरवोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्चर्थम् ।
हर्चर्थम् । लाङ्गतिः ॥ इकः प्रतपूर्वस्य सवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥
भोऽ इ इन्द्रम् । भोऽ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचो ऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थाने ऽचि परतो ऽय् अच् आय् आच् इत्येते आदेशा यथासंख्यं
भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । याववरुणद्वि ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स यकारादौ
प्रत्यये परतो भवति । बाधव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दारु । पित्तव्यः कार्पासः ।
नाव्यो हृदः । वान्त इति किम् । रायमिच्छति रैयति । यीति किम् । गोभ्याम् ।
नौभ्याम् । प्रत्ययदति किम् । गोयानम् । नौयानम् ॥ गोर्युतौ ह्रन्दसि ॥ * ॥
गोशब्दस्य युतौ परतश्चन्द्रसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा
घृतैर्गव्युतिमुत्ततम् । ह्रन्दसीति किम् । गोर्युतिः ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥
गोर्युतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः । गव्युतिमात्रमध्वानं गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्तते । वान्तो यि प्रत्ययदति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो
यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति ।
लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । अवश्यापाव्यम् । धातोरिति किम् । प्राति-
पदिकस्य नियमो मा भूत् । तत्र को दोषः । बाधव्य इत्यत्रैव स्यात् । इह न
स्याद् गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । अतन्निमित्तस्य मा भूत् । औ-
यते । औयत । लौयमानिः । पौयमानिः । अत इष् । एवकारकरणं किम् ।
धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्तावधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि
धातोश्चाधातोश्च भवति । बाधव्यः । अवश्यलाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षि क्षि इत्येतयोर्द्वौत्वोर्यति प्रत्ययो परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकार-
स्यायादेशो निमात्यते । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यः । शक्यो क्षेतुं, ज्ययः । शक्यार्थ-
इति किम् । क्षयं पापम् । ज्यो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्वौत्वोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्निमित्ते यति प्रत्यये परतो ऽया-
देशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते ।
तदर्थे इति किम् । क्रयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये चच्छन्दसि ॥ ८३ ॥

बिभेतेर्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये ऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यन्त्युटो बहुलमित्यपादाने यत्प्रत्ययः । बिभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रिया-
मेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् । भेयम् । प्रवे-
यम् ॥ इदय्या आप उपसंख्यानम् ॥ * ॥ इदय्या आपः । इदे भवा, भवे
छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारौयम् । ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात्सूत्रादित उत्तरं यदुक्त्याम-
स्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति ।
आद्रुण इति । तत्रात्रि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खद्वे-
न्द्रः भालेन्द्रः । पूर्वपरयहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि
स्थात् । नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत्प्रकल्पके भवत इति । एकयहणं पुंषगा-
देशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्भि भिच्चादिषु नत्ववद्वावादेशो स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योयमेकादेशो
विधीयते स पूर्वस्थान्तवद्ववति, परस्यादिवद्ववति । यथा तस्यान्त आदिर्वा
तदन्तर्भूतस्तद्वहणेन एह्यते तद्वदेकादेशो ऽपि तद्वहणेन एह्यतइत्येवो ऽतिदे-
शार्थः । ब्रह्मबन्धूरित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊहित्यप्रातिपदिकं,
तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्थान्तवद्ववति ।
यथा शक्यते कर्तुं इयाप्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । वृषावित्यत्र सुबोकारः
असुबकारः, तयोः सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्ववति । यथा शक्यते वक्तुं
सुबन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्वावो नेष्यते, तथाहि खट्वाभिर-
त्यत्रान्तवद्वावाभावादतो भिस ऐसिति न भवति । ह्रयतेर्कुहावेति संप्रसारणपूर्व-
त्वस्यादिवद्वावाभावादात औ कल इति न भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति
वृद्धिरेवीति वृद्धिरेकः पदान्तावतीत्यत्र विधावादिवच भवति । पूर्वपरसमुदाय
एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तच्चावयवयोरानुमानिकं स्थानित्व-
मिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्वावादप्राप्तमित्यन्तादिवद्वावो विधीयते ॥

अत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

एतत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशो ऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्ये न करोती-
त्यर्थः । असिद्धवचनमादेशनत्वमिति धेयार्थमुत्सर्गसवत्त्वभावाय च । कोसिद्ध

इत्यथ एकः पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्सादपदादेरिण उत्तरस्या-
देशस्य । सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोस्य योस्य कोस्मै
योस्मै इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादिव इति षत्वं न भवति । तुग्विधौ । अधीत्य
प्रत्येत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् इत्स्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति ॥ संप्रसार-
णहीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संप्रसारणे । ब्रह्महूषु । परिवीषु । संप्रसार-
णपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति । डौ । वृत्तेच्छत्रम् । वृत्ते कृत्रम् । इटि ।
अपचेच्छत्रम् । अपचे कृत्रम् । आद्रुणस्यासिद्धत्वाद् इत्स्वलक्षणो नित्योत्र तुक्
प्राप्नोति, दीर्घात्पदान्ताद्वेति तुग्विकल्प इष्यते ॥

आद्रुणः ॥ ८० ॥

अधीत्यनुवर्तते । अवर्णात्परो यो ऽच् अचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । वेदवम् । खट्वेन्द्रः ।
मालेन्द्रः । तवेहते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः ।
तवल्कारः । खट्वल्कारः । लकारस्य स्थाने यो ऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात्परो य एच् एचि च पूर्वा यो ऽवर्णस्तयोः
पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्रुणस्यापवादः । ब्रह्मेडका ।
खट्वेडका । ब्रह्मेतिकायनः । खट्वेतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः । ब्रह्मोप-
गवः । खट्वोपगवः ॥

इत्येधत्यूट्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीति वर्तते, आदिति च । तदेतदेज्जहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेध-
तिरप्यभिधारादूठश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन्धातावेचि एध वृद्धावित्येत-
स्मिन् कृति च पूर्वं यदवर्णं ततश्च परो योच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति । उपैषि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रैष्टौहः । प्रैष्टौहा ।
प्रैष्टौहे । उद्राद्रुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । इत्येधत्योस्त्वेडिपररूपापवादः । आमा-
होश्चेत्येतत् पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवतीति, पुरस्तादपवादाच्चानन्तरान्विधीन्बाधन्तइति वा । तेनेह न भवति ।
उप । आ इत उपेत इति । एवात्येच । उप इत, उपेतः ॥ अतादूहिन्यां वृद्धिर्वक्त-
व्या ॥ * ॥ आहौहिणी ॥ स्वादीरेरिण्यावृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरम् । स्वरिणी * ॥
प्रादूढोकोशेष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्रौठः । प्रौठिः । प्रैषः । प्रैष्यः † ॥ अते च

* स्वादीरेरिण्यावृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ स्वरः । स्वेरो । पा० २ ।

† अच वासिके उहसहस्रं प्रौह इति तदुदाहरणं च पुस्तकान्तरे ऽधिके ।

तृतीयासमासे ऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ सुखेन चतः, सुखार्तः । दुःखेन चतो,
दुःखार्तः । चत इति किम् । सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयोति किम् । परमर्तः ।
समासइति किम् । सुखेनर्तः ॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ प्र ।
प्रार्णम् । वत्सतर । वत्सतरार्णम् । कम्बल । कम्बलार्णम् । वसन । वसनार्णम् ॥
अणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥ * ॥ अणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ ६० ॥

इतीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्तते । आटः परो यो ऽव अचि च पूर्वा
य आट् तयोः पूर्वपरयोराट्चोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐतिष्ठ । ऐचत् ।
ऐचिष्यत् । औभीत् । आट्ठीत् । औक्कीत् । चकारो ऽधिकविधानार्थं उस्वोमा-
होश्च पररूपवाधनार्थः । औक्कीयत् । औकारीयत् । आ ऊठा औठा, तामै-
च्छत्, औठीयत् ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ६१ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने
वृद्धिरेकादेशो भवति । आट्ठणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाघ्नाति ।
उपसर्गादिति किम् । सट्च्छति । मालच्छति । प्रगता चच्छका अस्माद्वेष्टात्,
प्रच्छको देशः । यत्क्रियायुक्ताः प्रादेयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । अतीति
किम् । उप इत, उपेतः । तपरकरणं किम् । उप अकारीयति । उपकारीयति ।
वा सुप्यापिशलेरिति विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातु-
ग्रहणं शाकलनिवृत्त्यर्थम् । अत्यक्त इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ६२ ॥

आदित्येव । उपसर्गादृति धाताविति च । सुबन्तावयवे धातावृका-
रादौ परतो ऽवर्णान्तादुपसर्गात्पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेका-
देशो भवति । उपर्बभीयति । उपार्बभीयति । उपल्कारीयति । उपाल्कारीयति ।
अकारलकारयोः सावर्ण्यविधिरिति अतीति लकारापि एह्यते । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् । वेति ह्युच्यतएव ॥

औतो ऽम्शसोः ॥ ६३ ॥

औतो ऽपि शसि च परतः पूर्वपरयोराकार आदेशो भवति । मां
पश्य । गाः पश्य । द्यां पश्य । द्याः पश्य । द्योश्छोऽप्योकारान्त एव विकल्पे,
ततोपि परं सर्वनामस्थानं खिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधी-
यमानस्तां बाधते । अमिति द्वितीयैकवचनं एह्यते, शसा साहचर्यात् सुपीति
चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदित्येष, उपसर्गाद्वाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेहादौ धातौ पूर्व-
परयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति ।
उपोषति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिश्लेरित्यनुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुध्यातौ
विकल्पं करोति । उपेडकीर्यति । उपैडकीर्यति । उपोदनीर्यति ॥ उपौदनीर्यति
शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल अटा,
कुलटा ॥ सीमन्तः केशेषु ॥ सीम्बो ऽन्तः, सीमन्तः । अन्यत्र सीमान्तः ॥ एवे
चानियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह एव, इहेव । अद्य एव, अद्येव । अनि-
योगइति किम् । इहैव भव मा ऽन्यत्र गाः ॥ ओत्थाष्टयोः समासे वा पररूपं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलौतुः । बिम्बौष्टी । बिम्बौष्टी ।
समासइति किम् । तिष्ठ देवदत्तौष्टं पश्य ॥ एमच्चादिषु कृन्तसि पररूपं वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओद्वन्, अपां त्वोद्वन् ॥

ओमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येष । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूप-
मेकादेशो भवति । का ओमित्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् ।
आङि सन्त्वपि । आ ऊठा, ओठा । अद्य ओठा, अद्योठा । कदा ओठा,
कदोठा । तदा ओठा, तदोठा । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ अश्यात्
अश्यात् अद्य अश्यात् अद्यश्यादिति अकः सवर्णे दीर्घत्वं बाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येष । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोरादुणांपवादः पररूपमेका-
देशो भवति । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्,
अदुः । अया उस्, अयुः । अपदान्तादिति किम् । का उसा, कोसा । का
उषिता, कोषिता । आदित्येष । चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने
पररूपमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे
यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् । यान्ति । वान्ति ।
मुञ्चइति किम् । अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येष । दण्डायम् । यूपायम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ६८ ॥

अव्यक्तमपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केन चित्सादृश्येन
तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योच्छब्दस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो

भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । भटत् इति, भटिति ।
 कृमिस् इति, कृमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् । जगत् इति, जगदिति ।
 अत इति किम् । मरट् इति, मरडिति । इताविति किम् । पटत् अत्र, पट-
 दत्र ॥ अनेकाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सत् इति, सदिति । कथं
 घटदिति गम्भीरमम्बुदैर्नदितमिति । दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

नामेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यामेडितस्य यो ऽच्छब्द इतो तस्य पररूपं न भवति तस्य
 योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति । पटत्पटिति करोति । नित्य-
 वीष्ययोरिति द्विवचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वण पररूपं
 पटत्पटिति करोति ॥

नित्यमामेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातो ऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । डात्परं यदामेडितं तस्मि-
 न्पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छब्दस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्वय-
 वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति * ।
 पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाचि बहुलमिति द्विवचनं
 तच्च टिलोपात्पूर्वमेवेष्यते ॥

अकः सवर्णं दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णं ऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डा-
 यम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अक इति किम् । अग्नये । सवर्ण इति
 किम् । दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारि शेते । नाज्झलावित्यत्र यदजिति प्रत्या-
 हारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्थानिभिनिर्वृत्तत्वात्सवर्णो न गृह्यन्त इति सवर्ण-
 त्त्वमीकारशकारदोरप्रतिषिद्धम् ॥ सवर्णदीर्घत्वे अति छ वा वचनम् * ॥
 अति सवर्णं परभूते तत्र छ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ अकारः, होत्छ-
 कारः । यदा न छ तदा दीर्घ एव होतृकारः ॥ लति ल्लृ वा वचनम् * ॥
 लति सवर्णं परतो ल्लृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ लकारः । होत्ल्लृकारः ।
 होतृकारः । अकारल्लकारयोः । सवर्णविधिरुक्तो दीर्घपठे तु समुदायान्तरतमस्य
 सवर्णस्य दीर्घस्याभावात् अकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृत्स्नस्या-
 हचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्ताववि-
 अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायु । वृत्ताः ।

वृत्ताः । वृत्तान् । वृत्तान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सर्वेषां दीर्घ-
त्वमेव बाधते, न तु पूर्वसवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादो अनन्तरान्विधीन्बाध-
न इति । असीत्येव । वृत्तः । वृत्तः । अक इत्येव । नावौ । पूर्वसवर्णबह्व-
किम् । अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घबह्वं किम् । त्रिमात्रे
स्थानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसो ऽवयवस्य सकारस्य पुंसि नकारा-
देशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्यू-
रान् । अरकान्यस्य । सर्वेते पुल्लिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु
चञ्चैव चञ्चा । लुम्पनुष्यइति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचनइति
पुंसोपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्येति ।
तस्मादिति किम् । एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् । वृत्ताः ।
वृत्ताः । पुंसीति किम् । धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिवि ॥ १०४ ॥

अवर्णोदिवि पूर्वसवर्णोदीर्घो न भवति । वृत्तौ । वृत्तौ । खट्वे । कुण्डे ।
आदिति किम् । अग्नी । इतीति किम् । वृत्ताः ॥

दीर्घान्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घान्जसि इति च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यो । कुमा-
र्यः । ब्रह्मबन्धो । ब्रह्मबन्धः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इति च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भव-
ति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डीः । मास्त्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपा-
नही । वाराह्यो । उपानह्यो ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतो ऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति ।
वृत्तम् । वृत्तम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वबह्वं किम् । पूर्व एव यथा स्यात्,
पूर्वसवर्णो ऽन्तरतो मा भूदिति । कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा
छन्दसीत्येव । शर्मो च । शर्म्यं च । गौर्यो च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणादिवि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो
भवति । यजि । इष्टम् । वपि । उप्तम् । ग्रहि । ग्रहीतम् । संप्रसारणविधान-

सामर्थ्याद्विशृङ्खलस्य अवशे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा कृन्दसीत्येव । निष्-
वहणौ यज्यमानौ । पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानमिति दृष्ट इत्ये-
वादिषु पूर्वत्वाभावे यथादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाधिकृतार्थं वचनमिति वक्ष्ये
वत्त्वात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति । शकहो । शकहूर्यर्थम् ॥

एङ्ः पदान्तादिति ॥ १०९ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो
भवति । अग्नेत्र । वायोत्र । अयवादेशयोरयमपवादः । एङ् इति किम् ।
दध्यत्र । मध्यत्र । पदान्तादिति किम् । चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ।
वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकणं किम् । वा-
वायाहि ॥

ङ्सिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ् इति वर्त्तते, अतीति च । एङ् उत्तरयोर्ङ्सिङ्सोरिति परतः पूर्व-
परयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नि-
स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

अत उत् ॥ १११ ॥

ङ्सिङ्सोरित्येव । चकारान्तादुत्तरयोर्ङ्सिङ्सोरिति पूर्वपरयोश्चकार-
कादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीर्निर्दिष्टयोः स्थाने
यः स लभते ऽन्यतरव्यपदेशमिति उरण् रपर इति रपरस्वमत्र कृत्वा रास-
स्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ११२ ॥

ङ्सिङ्सोरिति वर्त्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति त्रिशब्दस्त्रीशब्दयोस्त्रि-
शब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिति ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङ्सिङ्सोरत उका-
रादेशो भवति । सख्युरागच्छति । सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति । पत्युः स्वम् ।
स्त्रीशब्दस्योदाहरणम् । सह सौम वर्त्ततइति सखस्त्रिमिच्छतीति व्यत् सखीयति ।
सखीयतेः क्विप् सखीस्तस्य ङ्सिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि । लूनमिच्छति,
लूनीयति । लूनीयतेः क्विपि लुप् लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानस्य पूर्व-
चासिद्वमित्यसिद्वम् । चिञ्जतनिर्द्देशादेवेह न भवति, अतिसखेरागच्छति, सेना-
पतेरागच्छतीति । त्रिशब्दस्य केवलस्य चिञ्जज्ञा प्रतिषिध्यते न तदन्तस्य ॥

अतो रोरमुतादमुते ॥ ११३ ॥

अति, उदिति वर्त्तते । अकारादमुतादुत्तरस्य रेरेकस्य उकारानुबन्धवि-
शिष्टस्य अकारे ऽमुते परत उकारादेशो भवति । वृषोत्र । मृषोत्र । भिक्षो-

अथोच्यते योशीत्यस्मिन्नापे उत्वं विधीयते । इत्थमस्याश्वत्थात्पूर्वनासि-
दुमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् । अग्निरत्र । तपरकरां किम् । वृत्ता
अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् । स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृत्त इह । तस्यापि
तपरत्वादत्र न भवति । वृत्त आश्रितः । अप्रुतादिति किम् । सुस्रोताश्च अत्र
न्वसि । अप्रुतइति किम् । तिष्ठतु पय आश्विन् । अत्र प्रुतस्यासिद्धत्वादुत्वं
प्राप्नोतीत्यप्रुतादप्रुतइत्युच्यते ॥

हृशि च ॥ ११४ ॥

हृशि च परतो ऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो याति ।
पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्या ऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एहो ऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्तते तदर्थोदिह प्रथमान्तं
भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारां वा ऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकर-
णभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोक-
पादस्य । अवकारयकारपरे ऽति परत एह प्रकृत्या भवति । स्वभावेन कार-
णात्मना वा न विकारमापद्यते । तौ चेन्नमित्तकार्यिणावन्तःपादमृक्पादमध्ये
भवतः । ते अये अश्वमायुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः । उपपयन्तो अध्व-
रम् । शिरा अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तः-
पादमिति किम् । कथा मती कुत एतास एते ऽर्चन्ति । अव्यपरेइति किम् ।
ते ऽवदन् । ते ऽयस्मयम् । एडिति किम् । अन्वग्निरवसामयमव्यत् । के
चिदिदं सूत्रं नान्तः पादमव्यपरेइति पठन्ति, ते संहितायामिह यदुच्यते तस्य
सर्वस्य प्रतिषेधं वर्णयन्ति ॥

अव्यादवदादवक्रमुरग्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवदात् अवक्रमुः अग्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकार-
वकारपरेष्विति परतो ऽन्तःपादमेह प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्ना
अव्यत् । मित्रमहो अवदात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अग्रताः । अत-
प्रारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्ववः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः अञ्ज एदन्तो यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् ॥
अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमृगशब्दं संवृज्यन्तमधीयते तद-
नुदाहरन्ति, उरो अन्तरिक्षं समूहिति । यजुषि पादानामभावजन्यः पादाद्यं
वचनम् ॥

आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावम्बिकेशब्दात्पूर्वो यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अप्तराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गम-
स्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव
पठ्यते । अस्मादेव निपातनादम्बार्थनद्योर्हस्व इति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्गइत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषये ऽति प्रकृत्या भवति । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे निदी-
ध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेऽङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्ते चाति कर्षणकारपरे परतो यजुषि विषये एङ्
प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् । अधोऽवे ।
अवशब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् । सोयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुषीत्येव । अनुदात्त इति चशब्देनानुक्रियते । अवपथाः शब्दे ऽनुदात्ते
ऽकारादौ परतो यजुषि विषय एङ् प्रकृत्या भवति । जी रुद्रेभ्यो अवपथाः ।
वपेल्लङ् यासि तिङ् इतिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव । यदु-
द्रेभ्योऽवपथाः । निपातेर्यद्वदिङ्गन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, इन्द्रसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा ।
गोयम् । गो अयम् । इन्द्रसि । अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अचीत्येतत्पनुवर्त्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायन-
स्याचार्यस्य मतेनावहादेशो भवति । गवायम् । गोयम् । गवाजिनम् । गोस्त्रिनम् ।
गवोदनम् । गवौदनम् । गवोष्टम् । गवुष्टम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपा-
त्यते स निपातचस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अवयमस्य,
गवाय इति । अन्यत्र तु समासान्नादात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजायै,
विभाषेत्येव हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषेयं, तेन गवात्तदत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्य ऽचि परतो गोर्नित्यमवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्र-

मत्तस्वरः * ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ताश्च अत्र न्वसि । यज्ञ-
दत्ताश्च इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः । अग्नी इति । वायु
इति । स्रष्टे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरव्यहणमादेशनिमित्त-
स्याचः परित्यहार्यम् । तेनेह न भवति । जानु उ अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति ।
प्रगृह्यादुकारात्परस्याकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वाच्च प्रकृतिभावो न
भवति । नित्यग्रहणमिहानुवर्त्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो
न स्यादिकोसवर्णं शाकल्यस्य ब्रह्मश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आहो ऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आहो ऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषये ऽनुनासिकादेशो भवति
स च प्रकृत्या भवति । अक्षर्या अपः । गभीर्या उग्रपुत्रे जिघांसत । के चिदा-
होनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति । इन्द्रोबाहुभ्यामा-
तरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ब्रह्मश्च ॥ १२७ ॥

इको ऽसवर्णे ऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति,
ब्रह्मश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ।
कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् । स्रष्टेन्द्रः ।
असवर्णइति किम् । कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्या-
देव हि यथादेशेन सह विकल्पः सिद्धः ॥ सिद्धित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ सिति । अयं ते योनिर्हृत्स्वियः । नित्यसमासे । व्याकरणम् ।
कुमार्यर्थम् ॥ इषाअतादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईषा
कः । का ईमारे पिशङ्गुला । पथा अगमन् ॥

अट्यकः ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ब्रह्मश्चेत्येतदनुवर्त्तते । अकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ब्रह्मश्च तस्याकः स्थाने भवति । स्रष्टु अश्यः ।
माले अश्यः । कुमारि अश्यः । होतुं अश्यः † । अतीति किम् । स्रष्टेन्द्रः ।
अक इति किम् वृत्तावश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

* यज्ञचक्रः । पा. २ ।

† होतुं अश्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामानार्थ इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वस्य
 उवस्थाप्यते तस्मिन्यरतो ऽप्लुतवद्वर्धति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति ।
 सुश्लोकाः इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गलाः इति, सुमङ्गलेति । व्यत्करं किम् ।
 अप्लुतइत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्यते । तत्र को दोषः । प्रत्यक्षान्नये प्रकृतिभावे
 प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अगनीः इति । वायूः इति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई३ कारः प्लुतो ऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्वर्धति ।
 अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनु ही३ इदम् । चाक्र-
 वर्मणायहृद्यं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभय-
 विभाषेयम् । इकारादन्यत्राप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशाः इयम् वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

इहः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं
 वृद्धते न धातुः, सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । द्वि-
 कामो यस्य, द्युकामः । द्युमान् । विमलद्यु दिनम् । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
 निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति । अतद्युभ्याम्, अतद्युभिरिति । तपरका-
 मूढो निवृत्त्यर्थे द्युभ्यां द्युभिरिति । अत्र हि परत्वादूढं प्राप्नोति । पदस्येति
 किम् । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सु लोपो ऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ वाक्यकारौ नञ्समासे न वर्तते तयोर्भेदः सुशब्दः कश्च तयो-
 सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि वरतो लोपो भवति । एव
 ददाति । स ददाति । एव भुङ्के । स भुङ्के । एतत्तदोरिति किम् । ये ददाति । को
 भुङ्के । सुग्रहणं किम् । एतौ गावौ चरतः । अकोररिति किम् । एवको ददाति । को
 ददाति । तन्मध्यपतितस्त्वृद्धेन वृद्धतइति रूपभेदेऽपि साकच्कावेतत्तदावेव
 भवतः । अनञ्समासइति किम् । एनेवो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधा-
 नत्वाद्नञ्समासस्येतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् । एवोच । सोच ॥

स्यइन्द्रसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य इन्द्रसि इति वरतो बहुलं सोलौपो भवति । एव स-
 वाजी त्रिपथिं तुरण्यति बीवायां बहुो अपिकत्वासासनि । एव स्य ते मधुमां
 इन्द्र सोमः । न च भवति । यत्र स्यो निपतेत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेहु राजा वयति वर्षणीनाम् । सौषधीरनुदध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् । सदस्य व्याघ्रा भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं के चिदिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यदु-
ह्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति । संपर्युपेभ्यः
करोतौ भूषणो । संस्कर्तो । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽम-
क्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्क्रषीष्ट संस्क्रियतइति संयोगादिसङ्ख्याविद्गुणौ
न भवतः । तिङ्गुतिङ् इति निघातोपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ।
स्वरविधौ व्यञ्जनमधिक्यमानवदिति वचनाच्चास्ति व्यवधानम् । संवस्कर्तुः
संवस्करइति गुणः कथं, तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन यद्व्यतइति । संयोगोपधग्रहणं
च अतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिक्करणं सुट्स्तुस्वञ्जामित्यत्र
विशेषणार्थम् ॥

अद्वभ्यासव्यवायेपि ॥ १३६ ॥

अद्व्यवाये ऽभ्यासव्यवाये सुट् कात्पूर्वो भवति । समस्कारोत् । समः
स्कारोत् । संवस्कारः । परिचस्कारः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । पूर्वं धातुपसर्गेण
मुच्यतइति तत्र धातुपसर्गेयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादद्व-
भ्यासो । अभक्तश्च सुडित्युक्तं ततः सकारादुत्तरावद्वभ्यासावनिष्टे देशे स्या-
त्ताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरद्वभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट्
कात्पूर्वः क्रियतइति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणार्थं करोतौ परतः सुट् कात्पूर्वो भवति ।
संस्कर्तो । संस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र संप्रकानां सस्वमिति समो मकारस्य
मकारः पूर्वस्य वाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्तो । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् ।
सुट्स्तुस्वञ्जामिति क्त्यस्य । उपस्कर्तो । उपस्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूषणइति
किम् । उपकरोति । संपूर्वस्य क् चिद्वभूषणेपि सुडिष्यते संस्कृतमवमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थं करोतौ संपर्युपेभ्यः कात्पूर्वः सुदागमो

भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिकृतम् । तत्र न उपस्कृतम् । समुदि-
तमित्यर्थः ॥

उपात्प्रतियोगवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रति-
ययः । विहृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वादण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपे-
लोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात्
सुट् कात्पूर्वा भवति । प्रतियगे तावत् । एधादकस्येपस्कृते । काण्डगुणस्यो-
पस्कृते । वैकृते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे । उप-
स्कृतं व्यति । उपस्कृतमधीति । एतेष्विति किम् । उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन्किरतौ धातौ लवनविषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य
लुनन्तीत्यर्थः ॥ यमुलत्र वक्तव्यः ॥ * ॥ लवनइति किम् । उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव । उपात्प्रतेश्चात्तरस्मिन्किरतौ विषये सुट् कात्पूर्वा भव-
ति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तयो-
ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ।
प्रतिकीर्णम् ॥

अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेश्वने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन्किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेश्वनं
तस्मिन् विषये सुट् कापूर्वा भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते
कुक्कुटो भ्रूयार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः ।
चतुष्पाच्छकुनिष्विति किम् । अपकिरति देवदत्तः ॥ हर्षजीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अपकिरति श्वा कोदनपिच्छमाश्रितः ॥
हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेद्वचति । कुस्तुम्बुरुनोमौषधि-
जातिः । धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमवि-
वक्षितम् । जातिरिति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतुम्बुरुणि तुम्बुरुणि-
नात्र तिन्दुकीफलान्यच्यन्ते, समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्वरा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्वराः सार्धा गच्छन्ति । सन्ततमविक्लेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्यइति किम् । अपरपराः सार्धा गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्यं प्रबन्धा विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति । सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सततम्, समस्तते विकल्पेन प्रकारलोपो विधीयते ।

लुप्तेदवश्यम् : कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धञ्जीः ॥

गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्यदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पदत्वं सेविते ऽसेविते प्रमाणौ च विषये । गोष्यदो देशः । गावः पद्वन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्यद इत्युच्यते । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । असेविते गोष्यदशब्दो न संभवतीत्यगोष्यदशब्दार्थं निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोष्यदप्रतिषेधादगोष्यदं भविष्यति । सत्यमेतत् । यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्यदमिति । यत्र स्वत्यन्तासंभव एव तत्र न स्यादगोष्यदान्यरण्यानीति । असेवितयद्गणात्त्रापि भवति । यानि हि महान्यरण्यानि येषु गत्रामत्यन्तासंभवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे । गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्यदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्यदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिक्रान्तमित्युक्ताम् । सेवितामेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते । आस्पदमनेन लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतया ऽद्वुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यं निपात्यते । अपेराहि चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सो ऽधीयीत । चित्रमद्वुतमित्यर्थः । अनित्यइति किम् । आश्चर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चा, वर्चस्कमवमनं, तस्मिन्वभिधेये ऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि च्छोरप् इत्यप्, निपातनात्सुट् । अवकीर्यतइत्यवस्करो ऽवमनम् । तत्संबन्धाद्देशोऽपि तद्योच्यते । वर्चस्कइति किम् । अवस्करः ॥

अपस्करो रद्याङ्गम् ॥ १४९ ॥

अवस्कार इति निपात्यते रक्षाङ्गं चेद्वदति । अवपूर्वात्किरतेन्दोरेदित्यपु,
निपातवात् सुट् । अवस्कारो रथावयवः । रक्षाङ्गमिति किम् । अवस्कारः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः इति कपत्यये विहिते
सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्वदति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुकुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनादिति वायव्यादेव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरशब्द-
आमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्दोत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्वन्दो
युष्मान् । ह्रस्वादिति किम् । सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्रइति किम् । सुचन्द्रा
पार्श्वमासी । उत्तरपदं समासएव भवतीति प्रसिद्धं, तत इह न भवति । शुक्-
मासि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश्च गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्वचि क्ते सुट्
निपात्यते, तस्यैव वत्वम् ॥

ग्राममद्या प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति
किम् । प्रतिगतः कशां, प्रतिकशो ऽस्वः । अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस-
थापि कशेरिति धातोदपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्त्यर्थम् । तेन धात्वन्त-
रोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कयवहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कयवो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते अघो चेदभिधेयो भक्तः ।
प्रस्कयव अघिः । हरिश्चन्द्र अघिः । हरिश्चन्द्रयद्वहणममन्त्रार्थम् । अघी इति
किम् । प्रस्कयो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेषुपरित्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेषौ परित्राजके च निपात्यते ।
मस्करशब्दो द्रव्यत्वकं प्रातिपदिकं तस्य वेषादभिधेये सुट् निपात्यते हरित्रा-
जके त्विर्निर्गतं । मस्कारो वेषुः । मस्करी परित्राजकः । वेषुपरित्राजकयोरिति
किम् । मस्कारो यावः । मस्करी समुद्रः । के वित्युत्तरच आह्वयपदे करोतेः कल्पे

उपपत्यमपि निपातयन्ति माङ्गल्यं इत्यन्तं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिवि-
ध्यते, स मस्करो वेषः । वेषुबह्वं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति मस्करोदबद्ध
इति । वस्त्राद्यकोपि माङ्गुपपदे करोतेस्ताच्छीत्स्वर्निर्निपात्यते । माङ्गे इत्यन्तं
सुट् च तथैव । मास्करशरीलो मस्करी कर्मापवादित्वात्परिवाजक उच्यते । स
त्वेवमाह । मा कुर्वत कर्मनिष्ठ शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरे ऽभिधेये । ईषतीर-
मस्य, अजस्येव तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं
नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरदति किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्वचति । कारं करोतीति दिवावि-
भानिशाप्रभाभास्कारान्तेति टप्रत्ययः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ।
कारकरः । के विद्विदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति
पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पार-
स्करो देवः । कारस्करो वृक्षः । रघस्या नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्कुन्धा
मुहा ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ तस्करश्चोरः ।
बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयोरिति किम् । तस्करः । बृहस्पतिः । संज्ञाबह्व-
दुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गन्धे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्यम् ॥ वासुम्यतौ गवि कर्त-
रि ॥ तुम्यतौ धातो प्रशब्दात्परस्सुट् भवति गविकर्तरि । प्रस्तुम्यति गोः ।
गवोति किम् । प्रस्तुम्यति वनस्पतिः । पारस्करप्रभृतिराकृतिगणाः । अविहितल-
क्षणाः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं
प्रायस्व चित्तिचित्तयोः सुट्स्कारो वेति, तत्संज्ञाहोतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाष्यं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा
विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वाभवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनु-
दात्ताणाञ्चानुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरः विधीयते । वक्ष्यति ।
कास्तीरम् अनुदात्तं भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोरन्त्यमचं वर्जयित्वा
परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो वाधते । लुनाति । श्नास्वरं
तत्संज्ञः । लुनीतः । पुनीतः । तत्स्वरभाम्स्वरः । लुनीतस्वराम् । पुनीतस्वराम् ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्णे पदस्वरः ॥

आगमस्य । चतुरनङुहोरामुदात्तः । चत्वारः । अनङ्गाहः । आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते । विकारस्य । अस्थानि दधनीत्यनङ्स्वरः प्रकृतेः । गोपायति । धूपायति । प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् । प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य बाधकः । परानित्यान्तरङ्गापवादः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । योहिं यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति । तथाहि । गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । कर्ष्णासरासङ्गपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकारणस्वरस्तु सतिशिष्टेष्वपि सार्वधातुस्वरं न बाधते । लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वराणां स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अतिस इत्यत्र तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टेष्वपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अचत्वारः । अनङ्गाह इति । यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तच्चञ्स्वरेण बाध्यते । पदबह्वक्षं किम् । देवदत्त नामभ्याज शुक्लं दण्डनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणाद्यैरेवं पदबह्वक्षं सदाधिकारस्य निर्वाप्तं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेव शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवत्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणो ऽञ् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्याजो बाधनार्थं भित्तादिषु पठ्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताः ॥

कर्षात्वतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्षतेधातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाक्य । त्यागः । रागः । दायः । धायः । अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृषतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । छेच्छः । जञ्जः । जल्पः । एते घञन्ता इति अित्स्वरः प्राप्तः । जप व्यथ इत्यन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्नोः । के वितु वध इति पठन्ति । युजेष्वन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति ॥ गरो दूष्ये ऽवन्तः ॥ गरुष्यो ऽवन्तः स दूष्येवान्तोदात्तः । गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ॥ वेगवेदयेष्टवन्ताः करणे ॥

हसश्चेति घञन्ता इति करणे ऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे चादुदात्ता एव ॥
स्तुमुदुवश्छन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिधुत् । संयुत् । परिदुत् ॥ वर्त्तनिः
स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम । तस्यो वर्त्तनिश्छन्दोऽन्तोदात्ता भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥
स्वधेदरः ॥ स्वधे ऽभिधेये दशब्दोऽन्तोदात्तो ऽन्यत्राबन्तत्वादादुदात्तः ॥
साम्प्रतापो भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्ता, अन्यत्र द्युदात्ता ॥ उत्तमशश्वत्तमशब्दो
सर्वत्र ॥ के द्वितु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तन्ति ॥ भक्तमन्यभोग देहा ॥
इति घञन्ता भक्तिपर्यन्तोऽपि घञन्त एव । एतदप्यन्तानमिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । यस्मिन्ननुदात्ते एत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्त-
स्याद्विदुदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीष्-
नुदात्ते उदात्तो लुप्यते । अनुदात्तो ङीष् उदात्तः । भस्य टेलोपः । पथः ।
पथा । पथे । पथिन्शब्दोऽन्तोदात्तः । कुमुद्वनड्वेतसेभ्यो द्वितुप् । कुमुद्वान् ।
नद्वान् । वेतस्यान् । कुमुदादयोऽन्तोदात्ताः । द्वितुबनुदात्तः । अनुदात्तस्येति ।
किम् । प्रासङ्गं वहति प्रासङ्गः । प्रासङ्गशब्दस्याद्यादिस्वरैरान्तोदात्तः । तस्य
यति तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीय-
माने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोप, सदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्यो
दात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात् । मा हि धुदाताम् । मा
हि धुदायाम् । यजेति किम् । भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक् सुबुत्पत्तेर्गा-
त्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् । बैदी । चौर्वी * ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्षीति ।
गोपायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितो ऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमेदो घुरच् । भङ्गुरम् । भासु-
रम् । मेदुरम् । आगस्त्यकैषिडन्ययोरगस्तिकुण्डिनव् । कुण्डिनाः ॥ चिति प्रत्यये
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तदृष्यते ॥ बहुपठवः । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्य-
स्वफञ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं, परमपि जित्स्वरं बाधि-
त्वा ऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कृतः ॥ १६५ ॥

तद्वृत्तस्येत्येव । तद्वृत्तस्य कितोन्त उदात्तो भवति । महादिभ्यः फञ् ।
नादायनः । चारायणः । प्राग्भूतेष्टृक् । आशिकः । शालाकिकः ॥

तिसृणो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिसृस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्व-
रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति
सिद्धे ऽन्यत्र बहुवचने षट्त्रिचत्वार्यं हलादिरिति विधानान्जसेव लभ्यते इति
जस्रहणमुपसमस्तार्थमेकादृच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतो ऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य* । चतसादेवे
आद्युदात्तनिपातनाद्यादेशस्य १ पूर्वविधौ स्यानिवत्त्वाद्यं स्वरो न भवति
चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मा-
त्परा तृतीयादिर्विभक्तिश्चात्ता भवति । वाचा । वाम्याम् । वाग्भिः । वाम्यः ।
याता । याद्व्याम् । याद्विः । साविनि किम् । राज्ञा । राज्ञे । एकाच् इति किम् । इरि-
या । गिरिया । राजसु । तृतीयादिरिति किम् । वाचौ । वाचः । विभक्तिरिति
किम् । वाक्तरा । वाक्तरा । सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच् इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वयंते ।
तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे
यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता
भवति । परमवाचा । २ । परमवाचे । २ । परमत्वचा । २ । परमत्ववे । २ ।
यदा विभक्तिश्चात्ता न भवति तदा समासान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति
किम् । अवाचा । सुवाचा । सुखवा । तत्पुरुषोयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थ-
तृतीयासप्तम्युपमानाख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उत्तरपदग्रहणमेकाच्त्वमोक्ष-
यत्वं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषकमेतत्स्यात् । तत्र शुन कर्क
अवोर्ज्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् । अग्निधिता । सोम-
सुता । उपपदमतिह इत्ययं नित्ययं नित्याधिकारे समासो विधीयते सप्त
गतिकारकोपपदात् क्वचित्पुनरुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽपि चित् शब्द उदात्तः । मञ्जु किञ्च

ह्राभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अक्षौश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १०० ॥

अज्येः परा ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो वधीचो अस्यभिः । धाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयार्धादिति वर्तमाने श्लोपि परिवहार्थमसर्वनामस्थानयद्वयम् । इहापि यथा स्यात् प्रतीचो बाहून्वतिभङ्ग्येवामिति ॥

ऊडिदम्यदादाप्पुमैदुभ्यः ॥ १०१ ॥

ऊट् इदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्यो ऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊट् । प्रष्टोहः । प्रष्टोहा । कटुप्रधायद्वयं कर्तव्यमिह मा भूत् । अस्तद्युवा । अस्तद्युवे । इदम् । आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति । अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः बहुचोमासित्येवमादयो निशुपर्यन्ता इह दृश्यन्ते । निपदश्चतुरो जहि । या इतो धावति । असन्मभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव भवति । यीवायां बहुो अपि कश्चासनि । मत्स्यं न दीनउदनि क्षियन्तम् । अप् । अपः पश्य । अद्भिः । अद्भ्यः । पुम् । पुंसः । पुम्यम् । पुम्यः । पुंसा । पुंसे । रै । रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव् । दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १०२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्दोन्तोदात्तस्तत्र कल्पयोक्तममित्यस्यापवादो विभक्त्येवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् । अष्टसु प्रक्रमेण ब्राह्मणोन्तोन्तोनादधीत । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वधिकत्वं ज्ञापयति कृतात्वस्य च बहुसंज्ञां ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सायकाच्चेऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरण बाधिर्यतइति किं दीर्घग्रहणेन ॥

अतुरनुमो नदाजादी ॥ १०३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुमती । पुनती । तुदती । नुदती । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् । तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्युपदेशादिति संसर्वाधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वचासितृत्वं नैव्यतइति अन्नन्तमन्तोदात्तं भवति । नदाजादी इति किम् । तुदङ्गास् । नुदङ्गास् । तुदङ्भिः । अन्तो-

द्राप्तादित्येव । इदती । इधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्ताधेतौ ॥ इह-
न्महतोऽपसंख्यानम् ॥ * ॥ इहती । महती । इहता । महता ॥

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ॥ १०४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिर्याऽसर्वनामस्था-
विभक्तिरुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
प्रलवित्रा । प्रसवित्रा । वृक्षन्ता एते ऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् । कर्त्री ।
हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा । वृक्षन्तायमाद्युदात्तः । ह्रस्पूर्वादिति किम् । वहति
नावा ब्राह्मण्या । नकारग्रहणं च कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्पक्षीयं कन्या ॥

नोङ् धात्वोः ॥ १०५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् ह्रस्पूर्वस्तस्मात्परा ऽजाद्यसर्वनामस्थान-
विभक्तिर्नोदात्ता भवति । ब्रह्मबन्धा । ब्रह्मबन्धे । वीरबन्धा । वीरबन्धे ।
ऊङ् प्रत्ययस्वरणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण-
कारस्तस्मादुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः । स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभ-
क्तिः स्वर्यते । धातुयणः सत्वपि । सङ्गत्वा । सङ्गत्वे । खलप्ये । क्लिबन्तस्य
ऊङुत्तरपदप्रकृतिस्वरणान्तोदात्तस्य औः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १०६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तावुटश्च परो मतुप् उदात्तो
भवति । अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः सत्वपि । अक्षय्यता ।
शीर्षय्यता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मात्मतुप्
अनुदात्त एव भवति । अक्ष च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानादित्येषा परिभाषा
नाश्रीयते नुङ्ग्रहणात् तेन ब्रह्मत्वानित्यत्र न भवति ॥ रेशब्दाच्च मतुप् उदा-
त्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ आरेखान् ॥ जेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिबतीया-
ज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १०७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्त्तते मतुप्ग्रहणं च । तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते मतुपि
यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । कम्पीनाम् ।
वायनाम् । कर्तृणाम् । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे अक्षा-
स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिकेष्व स्यात् तिसृणां चतसृणामिति । सनुटकस्य
ग्रहणं किम् । धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः ।
ह्रस्वादित्येव । कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव । जप्याम् । वसूनाम् ॥

ङ्याङ् नृदसि बहुलम् ॥ १०८ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्वृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा
हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । षण्णाम् । षड्भिः । षड्भ्यः । पञ्चानाम् ।
सप्तानाम् । त्रि । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर । चतुर्भ्यः । चतुर्णा-
म् । हलादिरिति किम् । चतस्रः पश्य ॥

भक्त्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे यदुपोत्तममुदात्तं भवति ।
त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति ।
सप्तभिः परान् जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । भलीति किम् ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यां या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति
विभाषा भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ ।
चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्गः ॥ १८२ ॥

नो श्वन् साववर्णं सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं राड् अङ् कुङ् कृद् इत्ये-
तेभ्यो षट्कुं तच्च भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादि-
विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्याम् । अन्तोदात्ता-
दुत्तरदादिति प्राप्तिः । श्वन् । शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परम-
शुने । परमश्वभ्याम् । पूर्ववत्प्राप्तिः । साववर्णः । सौ प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं
तस्य ग्रहणम् । येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राट् । राजतिः । क्विन्तः । राजा ।
परमराजः । अङ् । अञ्चतिः क्विन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थं,
यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्चः पूजायामिति प्रति-
षिध्यते नलोपः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । नलोपविषये तु भवत्येव विभक्तिरुदा-
त्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राङ्भ्याम् । क्रुङ् क्विन्त एव । कुञ्चा । परमकुञ्चा ।
कृत् । कर्तेतिः कृतिर्वा क्विन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा भलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । द्युभ्याम् । द्युभिः ।

सावेकाव इति ऊडिदम्पदाद्यप्युपैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिबिध्यते ।
भ्रलीति किम् । दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात्परा भलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् ।
नृभिः । नृभ्यः । नृषु । भलित्येव । त्रा । त्रे ॥

तित्स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सचन्ताद्यत् । चीकीर्णम् । जिहीर्णम् । अहलो-
र्यत् । कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

**तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदा-
त्तमहन्विङोः ॥ १८६ ॥**

तासेरनुदात्तेतो ङितो ऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दान्तरं लसार्वधातुकम-
नुदात्तं च भवति इङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत् । कर्त्ता ।
कर्त्तरौ । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोयम् । अनुदात्तेतः । आस । आस्ते ।
वस । वस्ते । ङित् । षूङ् । सूते । शीङ् । शेते । अदुपदेशात् । तुदतः ।
नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्यानैकान्तिकत्वादकारान्तोपदेशश्च शप् ।
पवमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमात्रस्य स्यात् तदा लसार्वधातुक-
मदुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्तस्याङ्गस्य, तथापि लसा-
र्वधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोप्यनेन
लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्वाध्यते । तास्यादिभ्य इति किम् । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । ङिदयं श्नुः पूर्वस्य कार्यं प्रति न तु परस्य । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् पचावः पचाम इति । इह च मा भूत् हतो ह्य इति ।
लग्रहणं किम् । कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् । शिष्ये ।
शिष्याते । शिष्यिरे । अहन्विङोरिति किम् । हुते । यदधीते ॥

आदिः सिचो ऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिर्दुदात्तो भवति । मा
हि कार्ष्णाम् । मा हि कार्ष्णाम् । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो ऽन्तोदात्तः ।
मा हि लाविष्टाम् । २ । एकोत्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चि-
त्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते ॥ सिच आद्युदात्तत्वे ऽनिटः पितः पठि
उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ मा हि कार्ष्णम् । २ । अनिट इति किम् । मा
हि लाविष्टम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपक्षे भवति ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वाधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति । स्वपादिरावृत्तकरणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वाधातुके परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि । हिंसन्ति । २ । प्रत्ययस्वरेण पक्षे मध्योदात्तः । अचीति किम् । स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति किम् । स्वपितः । श्वसितः ॥ हित्यजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति । स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि । लसार्वाधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति । ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अचीत्येव । दद्यात् । अनिटीत्येव । जजितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वाधातुके परतो ऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थे आरम्भः * । ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्तइति बहुव्रीहिनिर्द्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वो । सर्वे । सुपीति किम् । सर्वतरः । सर्वतमः ॥ प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ॥ सर्वस्वरो ऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् ॥ * । सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जाग इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वाधातुके पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । बिभेति । जिह्वेति । बिभर्त्ति । जुह्वेति । ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्बहुलं कुन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जज-
नदिन्द्रम् । जन जननइत्यस्य पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्यइत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागर्ति । भ्यादीनामिति किम् । ददाति । पितीति किम् । दरिद्राति ॥

लिति ॥ १९३ ॥

* अनजाद्यर्थे आरम्भ इति पदमञ्जर्यां दर्शनादत्रापवादः ।

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौरिक-
विधम् । भौलिकविधम् । हेबुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णामुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥

अमुलि परतो ऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोलूयंलोलूयम् ।
आश्लेहितानुदात्तत्वे कृते पूर्वा लोलूयंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लित्स्वरोऽ
मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १९५ ॥

उपदेशइति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यत-
रस्यामादिरुदात्तो भवति । लूयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वय-
मेव । २ । यदा ऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वधातुकनिघाते कृते यच्च
एव स्वरो भवति । जनादीनामुपदेशेवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते ।
जायते स्वयमेव । सायते स्वयमेव । खायते स्वयमेव । २ । अच इति किम् ।
भिद्यते स्वयमेव । कर्तृयद्वयं किम् । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेटीङन्तो वा ॥ १९६ ॥

सेटि यलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वा ऽन्यतरस्याम् ।
लुर्लविथ । ३ । यदानैते त्रयः स्वरास्तदा लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति ।
तेनैते चत्वारः स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् । ययाथ । लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमित्यमेवात्र स्वरो भवति ॥

ञ्जित्यादिर्नित्यम् ॥ १९७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः ।
वात्स्यः । वासुदेवान्जनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवा-
दोऽयं योगः । प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः बिदाः चञ्च्वा इत्यत्र यञि
अञि कनि च लुप्ते न भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः । अथ
कारकाद्वृत्तश्रुतयोरेवाशेषीति प्राप्तिर्वाध्यते ॥ लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमने-
ष्यते ॥ सर्पिरागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिःप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः
सर्वनामस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । सर्वनामस्थानइति किम् । पथः पथ्य । मथः

इय्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते ।
पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तो भवतः । कर्तवै ।
इतवै । प्रत्ययाद्युदानत्वापवादः । युगपद्वहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्ण-
मिति वचनादौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासे ऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षियन्ति निवस-
न्त्यस्मिन्निति क्षयः पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः ।
क्षये जार्हाह प्रपश्यन् । निवासइति किम् । क्षयो वर्तते दस्युनाम् । एरञि-
त्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः ।
पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोश्चः । करणमिति
किम् । जयो वर्तते ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । स्वरः । बहः ।
हयः । गयः । एते सर्वे पचाद्यप्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादे-
त्यम् । नयः । तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एते ऽपि तथैवाद्यप्रत्य-
यान्ताः । सूद इगुपधादिति कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः ॥ शम-
रणौ संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः ॥ शमो भावे रणः कर्मणि अजन्तावेतौ
निपातनाद् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः ।
कामः । यामः । घजन्तावेतौ । आराधाराकारा भिदादयः । बहो गाचरादिषु
घप्रत्ययान्तः । कल्पः । अजन्तः । पादो घजन्तः । तत्र क्व चित्प्रत्ययस्वरः
प्राप्तः क्व चित्कर्षात्त्वतो घजोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृतिगणः । अविहित-
माद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्च् । वद्धिका । सर-
कुटी । दासी । उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिहृताविति
यः कन् तस्य लुम्मनुष्यइति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन
विष्णुमाद्युदात्तत्वम् । एतदेव ज्ञापयति क्व चिद्विह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न

भवतीति । तथा च पूर्वोदाहृतम् । संज्ञायामिति किम् । अग्निर्माणिक्यः ।
उपमानमिति किम् । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्व्य् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो
न भवति । दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् । देवः ।
भीमः । द्व्यजिति किम् । चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् । ज्ञातः ।
आप्तः । संज्ञायामिति किम् । कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येताश्चाद्युदात्तौ भवतः ।
शुष्कः । धृष्टः । असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । असे-
रयमाह पूर्वोदविषयिते कर्मणि कर्तरि क्तः । तत्र यायघञिति प्राप्तः स्वरो
बाध्यते । कर्तरीति किम् । आशितमन्त्रम् । आशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र
कर्मणि क्त, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां
निष्ठा च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः ।
जुष्टः । २ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् । भाषायां प्रत्ययस्वरान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं
देशानां, अर्पितं पितृणाम् । पूर्वेष्वत्र विकल्पः प्राप्तः । के चिदत्र जुष्टेत्येतदेवा-
नुवर्तयन्ति । अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेष्वप्युच्यते । अन्तोदात्तोपि ह्ययं
मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकर्यार्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्हसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मदिकप्रत्ययान्ते ऽन्तोदात्ते तयोर्हसि परत आदिरुदात्तो
भवति । तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ऊयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । हे इत्येतस्मिंस्त्व परतो युष्मदस्मदोरदिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मय्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्य-
बहुकानिष्टत्यर्थम् ॥

यतोनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च दृजनादित्यतो दृजग्रहणमनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य दृज-
आदिरुदात्तो भवति न चेच्चौशब्दात्परो भवति । अचो यत् । चेयम् । जेयम् ।
शरीरावयवादात् । कण्ठ्यम् ॥ ओष्ठ्यम् । तित्स्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव
इति किम् । नाव्यम् । दृज इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईडवन्दवृशंसदुहं गयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह इत्येतेषां यो गयत् तदन्तस्यादिरुदात्तो
भवति । ईड्यम् । वन्द्यम् । वार्यम् । शस्यम् । दोह्या धेनुः द्यनुबन्धकत्वाद्
व्यतो यदुहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति
दुह संभक्तादित्यस्यायं गयत् । क्यञ्चिधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वैश्विन्यानयोः ॥ २१५ ॥

वैणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वैणुः । वैणुः ।
इन्धानः । इन्धानः । वैणुशब्दोयमजिह्वीभ्यो निदिति गुप्रत्ययान्तो नित्वावि-
त्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोपि यदा वानशन्तस्तदा चित्वादन्तोदात्तः ।
अथ शानजन्तस्तदा सार्वधातुक्रानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिखरेण मध्यो-
दात्तः तदेवमिन्धाने सर्वथा उप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते । वैणुरिव वैणु-
रित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्तत्व-
मिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्वठ क्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भव-
ति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो
घञोन्त उदात्त इत्युदात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्वठः । २ । क्रथः । २ ।
एते पचादावन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्पोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे
यत्तदुपोत्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्यय-
स्वरापवाद्यम् ॥

चङ्गन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्ते ऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् । २ ।
न माह्योगइत्यटि प्रतिषिद्धे हि चेति निघाते ऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकावु-
दात्तत्वे कृते चङ एव स्वरं प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमचङ-
खाद्युयोर्न भवति । मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं अकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति ।
उदुम्बरावती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेतिदीर्घः ।
आदिति किम् । द्रुमवती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् । सद्वावती ।
स्त्रियामिति किम् । शरावान् । मतोरिति किम् । गवादिना ॥

अन्तो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति अक्षि-
रवती । अक्षिरवती । हंसवती । कारणवती । ह्रीपः पित्वादनुदात्तत्वं
प्राप्तम् । अवत्या इति किमुच्यते न वत्या इत्येवमुच्येत । नैवं शक्यमिहापि
स्यात् । राजवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्वं पुनरा-
श्रयात्सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां त्रिषये । अही-
वती । कृषीवती । मुनीवती । ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्चर्तिलुप्तनकारो दृश्यते । तस्मिन्परः पूर्वस्यान्त उदात्तो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादायम् ॥ चावतद्रुतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दधीचः ।
मधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकाम्यनः । कर्म-
स्वनः । पटहशब्दः । नदीघोषः । राजपृष्ठ । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जन-
मविद्यमानवदिति हलन्तेयन्तोदात्तत्वं भवति । नानापद वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वेत्रवतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कषीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्य स्वर उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावर्तिष्ठते, न विकार-
मनुदात्तत्वमापद्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
सोऽनुदात्तः स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । कार्णांतरा-
सङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः कार्णाः । प्राणिरजतादिभ्योजित्यज्प्रत्य-
यान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवलजः । यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति
एप्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिति च वर्तते तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचा-
रिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । स्वातक-
पुत्रः । स्वातशब्दः कन्यत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
नित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो नित्वादा-
द्युदात्तः । मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं
स्वरितग्रहणं चात्रानुवर्तते, तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरैव नाल्नीति समासा-
न्तोदात्तत्वं भवति । समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-
व्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि ग्रह्यं द्विती-
यान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थः । तुल्यश्वेतः ।
तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्कुक्कुतः । सदृश्लोहितः । सदृग्महान् । सदृ-
शश्वेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्म-
धारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनात्र इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः । समाना-
न्यवोश्चेति क्लिन्यत्ययान्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि
कञन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थः । तृतीया । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः ।
किरिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाल्लातेर्घञर्थे कविधानमिति वा कप्रत्य-
यान्तः शङ्कुलाशब्दोन्तोदात्तः । किरिशब्दोपि किरितेः कृदुत्तरपदप्रकृतिभिदिच्छिदि-
भ्यश्चेत्तीकारप्रत्ययः किदौशादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया । सप्तमी ।
पक्षेण शौण्डो, उत्तशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्द्वन्द्वेति । सप्रत्ययान्तोत्त-
शब्दोन्तोदात्तः । पानशब्दो न्यङन्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमानः ।
कङ्क्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्ययोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा ।

शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्राशब्दो ङीष्-
 त्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि कौ मोदतइति मूलविभुजादित्वात्कप्रत्य-
 यान्तो नञ्विषयस्थानिसन्तस्येति वा ऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो घृनुवदिहनिक्मि-
 कविभ्यः स इति सप्रत्ययान्तः । न्ययोहतीति न्ययोधः । पचादित्वादचप्रत्यया-
 न्तस्तस्य 'न्ययोधस्य च केवलस्ये'ति निपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं
 च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ षष्ठीतत्पुरुषावुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान ।
 अथय । अत्राक्षरः । अवृषलः । कुत्राक्षरः । कुवृषलः । निष्कौशम्बिः । निर्वा-
 राणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि ॥ अथये नञ्
 कुनपातानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । स्वात्वाकालक इति । अथय ।
 द्वितीया । मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकन्याणी । सर्वरात्रशोभना ।
 अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तादात्तः । सर्व-
 रात्रशब्दो ऽप्यचप्रत्ययान्तः । द्वितीया । कृत्य । भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम् ।
 पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तस्वरितः । पानीयहर-
 णीयशब्दयोरुपोत्तमं रिति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति च वर्तते । वर्णं वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवा-
 चिष्वेवोत्तरपदेषु एतशब्दवर्जितेषु परतस्तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति ।
 कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्णकल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्णइति
 कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेतीत्य-
 त्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् । परमकृष्णः । वर्णोष्विति किम् । कृष्ण-
 तिलाः । अनेतइति किम् । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदं
 प्रकृतिस्वरं भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः ।
 गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा इति ।
 तत्र शमेर्बक्तिं वन्मत्ययान्तत्वाच्छम्भशब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दो ऽर्त्तिल-
 धूसू इतीचप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो ङोप्रत्ययान्तो ऽन्तोदात्तः । अश्व-
 शब्दो ऽशुप्रणीति कन्मत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रमिह
 द्रष्टव्यं, पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण-
 इति किम् । परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायादं दायाते ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्दोत्तरपदे दायादावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं

भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिषदेति विद्याशब्दः
क्युप्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपृशृजिम-
न्दिनिधाग्रभ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाग्रः क्युप्रत्ययस्तेन धन-
शब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी, स्वामीश्व-
राधिपतिदायादेति । यद्येवं प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति समास-
प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी तस्यास्तु सप्तमा विधाय-
माना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्वामिति किम् । परम-
दायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोस्तत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लिङ्गस्वरः । गमनं च यच्चिरं चेति विशेषण-
समासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकाल-
भावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

पदे ऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्दउत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृति-
तिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचि-
मुष्मोष्टेरुच्चेति घृन्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि
घञन्तस्याघञ्ज्ञाजबिचक्राणामित्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंस-
कादिर्वा । अपदेशइति किम् । विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्दउत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । कुट्येव निवातं, कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यानिवातम् ।
वातस्याभावो निवात, मर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा
निवातमिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः
समानाधिकरणेन निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङ्गी-
बन्तावन्तोदात्तौ । कुड्यशब्दोऽपि कवतेर्यत् ङक्लिच्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त
इत्येके । ङक् प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपरं । वातत्राणइति किम् । राजनिवाते
वसति । सुखं मातृनिवातम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र
षष्ठीसमासः ॥

शारदे ऽनातवे ॥ ९ ॥

अतौ भवमार्तधम् । अनार्तधवाचिनि शारदशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । दृषत्शारदाः सक्तवः । शारद-
शब्दोयं प्रत्ययवाची तस्य नित्यसमासो ऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदू-
तमुदकं प्रत्ययमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः सूत्रेऽसुम् चेति उप्रत्य-
यान्त आदिलोपश्च । धान्यं निर्दिष्टं च तत्र वसन्ते तेनाद्युदात्तः । दृषत्शब्दो
दृष्टातेः षुग् ह्रस्वश्चेति अदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अनार्तध इति किम् । पर-
मशारदम् । उत्तमशारदम् । शरदि अतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ॥

अध्वर्युकषाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरन्ध-
समासा जातिवाचिनो नियतविषयास्तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदा-
त्तः । कठशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तवा-
सिध्यश्चेति णिनिस्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति कला-
पिनोऽन्तस्मिन्निश्चयनपत्यइति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्यचा-
रिषोऽसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुप-
र्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः । तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषा-
यम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिककषायम् । षष्ठीसमासव्युत्पादिता कृठिश-
ब्दो एते । तत्र सर्पिर्मण्डकशब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौ-
वारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तोदात्त एव । जाताविति किम् ।
परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोर्दत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुक्ता-
दिष्वन्तोदात्तौ निपातितौ । षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदनुकि
ब्रह्माः प्रयोजयति दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलीश-
ब्दयोरन्तोदात्तत्वाद्युदात्तयणो ह्रस्वोऽदिति विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रति-
रूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्यइति किम् । परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समा-
सार्थाच्च पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणौ ॥ १२ ॥

द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्यसप्तसमः । गान्धारिसप्तसमः । सप्तसमाः प्रमाणमस्येति

मात्रं च उत्पद्यस्य प्रमाणे नो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसम-
श्चेति, प्राच्यसप्तसमः । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादि-
त्वाद्युदात्तो मध्यादात्तो वा । द्विगार्वाति किम् । व्रीहिप्रत्ययः । प्रमाणइति
किम् । परमसप्तसमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः ।
मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोपि पृषोदरादिषु मध्यादात्तः । गान्धा-
रिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां वेति पठे आद्युदात्तो भवति
द्वितीयो वा । पण्य । गोवाणिजः । अश्ववाणिजः । गोशब्दोन्तोदात्तः ।
अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् । परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । भित्तामात्रं न ददाति याचितः । समुद्र-
मात्रं न सरो ऽस्ति किं चन । मात्रशब्दोयं वृत्तिविषयएव तुल्यप्रमाणे वर्तते ।
तत्र भित्तायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीसमासः । तत्र भित्ताशब्दो
गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोदात्तः । समुद्रशब्दोपि फिषि पाटलापालङ्काम्बासा-
गरार्थानामित्यन्तोदात्त एव । उपज्ञा । पाणिनोपज्ञकालकं व्याकरणम् । व्याड्यु-
पज्ञं दुष्करणम् । आपिशत्युपज्ञं गुहलाघवम् । षष्ठीसमासा एते । तत्र पाणि-
नोपत्यमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादा-
द्युदात्तः । तदुदापिशलिः । उपक्रम । आढ्योपक्रमं प्रासादः । दर्शनीयोप-
क्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेपि षष्ठीसमासा
एव । तत्रैतैनं ध्यायन्तीत्याढ्यः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्यय आङ्पूर्वाद्
ध्यायतेः पृषोदरादित्वदुस्य ङत्वम् । तदममाढ्यशब्दस्याथादिस्वरेणान्ता-
दात्तः । दर्शनीयशब्दो रित्वादुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामित्य-
न्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । छाया । इषुच्छायम् ।
इषुशब्द इषेः क्तिञ्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते तेनाद्युदात्तः ।
धनुःशब्दोपि नञ्विषयस्याभिसन्तस्येत्त्यङ्योदात्त एव । इषूणां छायेति षष्ठीस-
मासः । छायावाचुल्यवृत्ति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसकइति किम् । कुड्छाया ॥

सुखमिदं धोर्हिते ॥ १५ ॥

सुखं प्रियं इत्येतयोश्चरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुखं । प्रियं । गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणासमासा इते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतावायत्यां प्रीतिकरं वर्तते । तद्विहितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युङन्तेषु लित्स्वरः । हितइति किम् । परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुखं प्रियं इत्येतयोश्चरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । कान्तप्रियो ऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रियोः । प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतियद्वयं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणश्चात्रशब्दे प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् । राजसुखम् । राजप्रियम् ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिशब्दउत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् । परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरान्तोदात्तौ एहशब्दः । सह इनेन वर्ततेतदिति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । नृ नये एतस्माद् ऋद्वोरिति अण्यप्ययान्त आद्युदात्तौ नरशब्दः । धान्यमन्तःस्वरितम् । ऐश्वर्यमिति किम् । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषत्या भर्तेत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिद्विधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चित् दिधिषु इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेषु प्राप्तः स्वरः प्रतिसिध्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । वृद्धीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पति शब्दउत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः । १ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदिब्रूयातः ।

रज्जेः क्युविति वर्तमाने भूसूधूधस्त्रिभ्यश्चन्दसीति क्युन्मत्ययान्तो भुवनशब्द
आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति
बहुलवचनाद्वाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्कबाधनेदीयस्स संभावेने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषइति वर्त्तते । आशङ्क आबाध नेदीयस् इत्येतेषू-
त्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्ति-
त्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्त्तते । गमनमाशङ्कतइति संभाव्यते ।
वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आबाध । गमनाबाधम् । वचनाबाधम् । व्या-
हरणाबाधम् । गमनं बाध्यतइति संभाव्यते । नेदीयस् । गमननेदीयः * । व्या-
हरणनेदीयः । गमनमतिनिकटतरामिति संभाव्यते । संभावनइति किम् । पर-
मनेदीयः । पूर्वपदानि ल्युङन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्दउत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । आठ्यो भूतपूर्व आठ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्व वर्त्तते । तत्र
विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरख्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः ।
सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वइति किम् । परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ
पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि
तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् ।
काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरमनीडम् । मद्र-
समर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धा-
रिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदे-
शम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव
कैवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः ।
सामीप्यइति किम् । सह मर्यादया वर्त्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य सम-
र्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति किम् । देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति ।

* वचननेदीय इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

† अनितकाम पा० ३ ।

विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्र-
लवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विरुद्धं सुप्सुपेति समासः ।
विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणम् * । कटुकादिभिश्च शब्देर्गुण-
वद्व्ययमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमनो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो
गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दो ऽप्यव्ययस्वरेण । विचित्तशब्दमन्ये
षठन्ति । सो ऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यङ्गः
स्वरितो ऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठन्ते तत्र संपन्नशब्दस्याधा-
दिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेण । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणा-
न्तोदात्तः । चपलशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरच्छापधाया इत्यत्र हि चि-
दिति वर्तते । निपुणशब्दस्याधादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्र-
त्ययोयम् । विस्पष्टादीनीति किम् । परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवच-
नेष्विति किम् । विस्पष्टवाह्यणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु ।
पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥

अज्यावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ ज्य अवम् कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे
भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य । वचन-
ज्येष्ठम् । वचनज्यायः । अवम । गमनावमम् । वचनावमम् । कन् । गमन-
कनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत् । गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युङ्गन्ता-
न्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । अज्यकनामादेशानां यद्व्यभिचि-
सामर्थ्यात्तदुत्तरपदं दृश्यते । आदिष्विति किम् । गमनशोभनम् । भाववति
किम् । गम्यते ऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारयवति किम् ।
गमनं श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा ।
कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोन्तोदात्तः । अच के चित्त्वचनप्रति-
पदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतन्निष्कृन्ति । के
चित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारयवति वसते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य सः प्रत्येनाः ।
तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्वादिवदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त
इत्येतदत्र सामर्थ्यादुदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमन्तेरुपदिश्यते ॥

पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादि-
रुदात्तो भवति । कुमारचातकाः । २ । कुमारलोहध्वजाः । २ । कुमारबला-
हकाः । २ । कुमारजीमूताः । २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाञ्च्यो बाम-
खीपूर्वादिति ङ्यः प्रत्ययस्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदा ऽऽकुदा-
त्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तउत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त । पञ्चारब्धिः । दशारब्धिः । पञ्चा-
रब्धयः प्रमाणमस्य दशारब्धयः प्रमाणमस्येति तद्वित्तार्थं द्विगुः प्रमाणे लो द्विगो-
नित्यमिति मात्र चो लोपः । इगन्त । काल । पञ्चमास्यः । दशमास्यः ।
पञ्च मासान्भूतो भूतो भावी वेति तद्वित्तार्थं द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः ।
वर्षोऽल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल । पञ्चकपालः । दशकपालः ।
कपाल । भगाल । पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव । पञ्चश-
रावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वित्तार्थेति समासा द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताक्षप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः
पञ्चाश्वः दशाश्वः । द्विगाधिति किम् । परमारब्धिः । परमशरावम् । पञ्चा-
रब्धो दशारब्ध इति च यण्गुणयोर्बहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा
द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषुत्तरपदेषु द्विगौ समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुरब्धिः । २ । बहुमास्यः । २ ।
बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोन्तोदात्तत्वस्य
प्रकृतिस्वरे कृते यच्च यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यथः स्वरितो ऽनुदात्तस्येति
स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोस्तत्पदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती
प्रमाणे तेनात्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्क पक्षबन्धेष्वकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्धं शुष्कं पक्कं बन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालाच्च भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्मित्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्मित्यशब्दौ एयप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फिषि तु सांकाश्यकाम्मित्यनासिक्यदादीनाघाटानामन्तः पूर्वं वेति पठ्यते । तत्र पठे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्कः । ऊकशुष्कः । निधनशुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादवतः कृक्प्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । निधनशब्दो निधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्कः । कुम्भीपक्कः । विलासीपक्कः* । भाष्ट्रपक्कः । कुम्भीविलासीशब्दौ ङीष्णन्तावन्तोदात्तौ । भाष्ट्रशब्दघ्नप्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बन्धः । उक्कबन्धः । चारकबन्धः । चक्रशब्दोन्तोदात्तः । चारकशब्दो ण्वुलन्त आद्युदात्तः । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णसिद्धः । अपराह्णसिद्धः सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगते वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसावेसेनि । प्रति । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपराह्णम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप । उपपूर्वाह्णम् । उपापराह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप । अपत्रिगते वृष्टो देवः । अपसौवीरम् । अपसावेसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चावभिर्जमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावाद्ययमारम्भः । तत्रापपरी वर्जने वर्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवश्र्चापि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति किम् । प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येद्ववति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वो ऽन्यकवृष्णिषु वर्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च अथ्यन्यकवृष्णिकुहभ्यश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः स तदपत्येष्वभेदेन वर्तते । राजन्यइति किम् । द्वैष्यहैमायनाः । द्वैषे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यज् । हैमेरपत्यं युवा हैमायनाः । अन्यकवृष्ण्य एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिहित्वंश्यानां चक्षियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिहित्वंश्याः । बहुवचनग्रहणं किम् ।

* कलशीपक्क इति पा० २ । अयमेव पदमङ्गरीसंमतः ।

† प्रतिप्रसूयते । पा० २ ।

‡ द्वैष्यहैमायनाः पा० २ ।

संकरणवासुदेवौ । दुन्दुइति किम् । वृष्णीनां कुमारा, वृष्णिकुमाराः । अन्ध-
कदृष्णिष्विति किम् । कुक्षपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

दुन्दुसमाप्ते संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश ।
त्रयोदश । इणभीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः क्विति निस्वादाद्वादत्त एकशब्दः ।
त्रैस्त्रयस् आदेशोन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो दुन्दुस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आपिशलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशङ्कत्वाः । आपिशल-
स्यापत्यमापिशलिराचार्यः । अत इञ् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इञश्चेत्यण ।
तदधीयते ये ऽन्तेवासिनस्तेष्वपिशलाः, प्रोक्ताङ्गुगिति तस्य तद्वृत्तस्याभ्येतिरि
विहितस्य लुक् क्रियते । आपिशलेर्वा छान्ना आपिशला इत्युभयथाप्याचार्यो-
पसर्जनश्चान्तेवासी भवति । आचार्योपसर्जनग्रहणं दुन्दुविशेषणार्थं सकलो
दुन्दु आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । इह मा भूत् । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
आचार्योपसर्जनइति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् ।
आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौजपादयो ये दुन्दुस्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्व-
रपूर्वपदाः कार्तिकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः ।
चकारो दुन्दुधिकारानुवृत्त्यर्थः । कार्तिकौजपौ । कृतस्यापत्यं कुक्षपस्यापत्यम्
इत्यणन्तावेतौ । सार्वर्ण्यमाण्डुकेयौ । सार्वर्ण्यरिअन्तः । आवन्त्यश्मकाः ।
अवन्तेरपत्यानि बहूनि तन्निवासो जनपदो ऽवन्तयः । तथा ऽश्मकाः । पैल-
श्यापर्णयाः । युवदुन्दुयम् । पीलाया अपत्यं पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणो
द्वच इति विहितस्य फिअः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्यापर्णशब्दो बिदादि-
स्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णयः । बहुवचनमतन्त्रं, तेन
पैलश्यापर्णयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिबोधादाङ्गिरसद्व्युत्पन्नस्य यजो यजओश्चेति लुक्, तेनात्र बहुत्व-
माश्रीयतश्च । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम अक्षिस्तस्यापत्यमिति
अष्टम्य तदपत्ये यूनि य इञ् तस्य ययक्षत्रियार्षेजितो यूनीति लुक् । पाञ्चा-
लस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमत्र
वक्षितमिति शैतिकाक्षपाञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकस्यापत्यमिति अत

इञ् तस्य बहुच इञः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं बाधे
 लेयः । शाकलशुनकाः । शकलस्यापत्यं शाकल्यस्तस्य क्वाचाः शाकलाः
 कण्वादिभ्यो गोत्रद्वयम् । शुनकस्यापत्यमिति बिदादिभ्योञ् तस्य बहुषु लुक् ।
 शाकलसणका इति केचित्पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येञो बहुच इञः
 प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । शुनकधात्रेयाः । धात्र्या अपत्यं, धात्रेयाः ।
 सखकबाधवाः । बभोरपत्यं बाधवः । आर्चाभिमौद्रलाः । अवाभेन प्रोक्तमधी-
 यते आर्चाभिनः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । मुद्रलः कण्वादिस्तदप-
 त्यस्य क्वाचा मौद्रलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तच्चि-
 वासे वा जनपदे द्वन्द्वे ऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दावन्तोदात्ता । चिन्तिसु-
 राष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तावेतौ
 गर्गादिषु पठ्येते । तच्चापत्यबहुत्वे यञो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः । अत्रापि
 अपत्यबहुत्वे यञो लुक् । अविमत्तकामविद्राः । अविमत्तशब्दे नञ्स्वरणाद्यु-
 दात्तः । द्रुयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इञो बहुच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुक्
 क्रियते । बाधवशालङ्कायनाः । बभोरपत्यं बाधवः । शलङ्कुशलङ्कुं चेति शाल-
 ङ्कायनः । बाधवदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिञो बहुच इति लुक् । कठक-
 लाषाः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वाद् णिनिः । तस्य
 कठचरकालुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनाञ् इत्यण्प्रत्य-
 यस्तस्मिन् इनण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणीठ-
 सर्षीत्यादिनोपसंख्यानान् टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति
 प्राग्धीव्यतो ऽण् । तच्च पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लौकाक्षेण प्रोक्तम-
 धीयते लौकाक्षाः लौकाक्षस्य वा ऽपत्यं लौकाक्षिः । तस्य क्वाचा लौकाक्षाः ।
 स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्देनान्तोदात्तः । मौदपैष्यलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः । तस्य
 क्वाचा मौदाः । तथापैष्यलादाः । मौदपैष्यलादा इति द्विः पठ्यते तस्य प्रयो-
 जनं पठे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च,
 वत्सशब्देनान्तोदात्तः । सौश्रुतप्रार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च क्वाचाः । प्राग्धीव्यतो
 ऽण् । जरामृत्यु । याज्यानुवाक्ये । यजेदयेत् । यजयाचेति कुत्वाभावः । तित्स्व-
 रितमिपत्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद् एयत् । आचार्योपसर्जन-
 न्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्यः ॥

महान् ग्रीष्मपराङ्मुष्टीष्वासजाबालभारभारत-

हेलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्णते, द्वन्द्वइति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं
 ग्रीहि अपराङ्मुष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हेलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्ये-

तेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्रीहिः । महापराङ्मुः । महाशुष्टिः ।
महेष्वासः । महाजाबालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहितः । महा-
रौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः
सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासे ऽन्तोदात्त इव
भवति । महतो ब्रीहिः, महद्व्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादि-
समासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

सुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

सुल्लकारत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेवउत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति ।
सुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । सुधं लातीति सुल्लः । तस्मादन्ता-
दिषु प्रागिधात्के ऽन्तोदात्तः सुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाग्न्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाग्न्योः उत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्र-
सादि । उष्ट्रवाग्नि । उष्ट्रशब्द उच्चेः ऋन्मत्ययान्त आद्युदात्तः कर्मधार्योऽयं
षष्ठीसमासो वा ॥

गोः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेष्वत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं
भवति । गोः सादः, गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः,
गोसादिः । गोसारथिः ॥

**कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा
तैतिलकद्रुः पश्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥**

कुरुगार्हपत रिक्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रु
पश्यकम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कुरुणां गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कुर्यादर्थेति कुरुशब्दः कुरुत्ययान्तो-
न्तोदात्तः ॥ कुरुवृज्योर्गार्हपतरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृज्जीनां गार्हपतं, वृजिगा-
र्हपतम् । वृजिशब्द आद्युदात्तः । रिक्तो गुरुः, रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति
पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढ-
रूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । जीर्वस्यास्ति
तत् श्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगण्यत्वात्सत्त्वं । कपिलकादिस्वाच्च लक्ष्यम् । अश्ली-
लदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःशीका लावक्यविरहितोऽयति ।
पारेवडवेव, पारेवडवा । निपातनादिवाच्यं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारवड्वी
वृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः । तितिलिनोपत्यं द्वाजो

वा तैत्तिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः ।
 पण्यकम्बलः ॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समा-
 सान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे द्वितीया कृत्या इत्येष
 विहितः स्वरितः । दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देव-
 सूतिः । देवनीतिः । अन्तोदात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः । वसुशब्द आद्य-
 दात्तः । शृङ्खलित्विद्वज्जिह्वसिधस्रीत्यत्र हि धान्ये निदिति वर्तते । ओषधिः ।
 ओषो धीयते ऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो घञ-
 न्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्द-
 स्तुरक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न
 च विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थेऽन्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्यन्तरपदे प्रकृति-
 स्वरं भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् ।
 यूपशब्द आद्युदात्तः । कुसुयुध्यश्चेत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषा-
 दिभ्यश्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द-
 आद्युदात्तः । हनिकुषीत्यादिना कथन्यत्ययः । वल्लीशब्दो ङीष्ः स्वरेऽन्तोदात्तः ।
 तदर्थे इति किम् । कुबेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्दोऽन्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
 भवति । मात्रे इदं, मात्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दाव-
 न्तोदात्तावुणादिषु निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्योदात्तः । अति-
 थिरित्यतेरिधिचितीथिन्प्रत्ययान्तः । तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति
 न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्यमित्यतदर्थार्थोऽयमारम्भः । के चित्पुनराहुः । ज्ञाप-
 कार्यमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते पूर्वा विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्व-
 घासः । अश्वसुरमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्यं न भवति ॥

क्तेच ॥ ४५ ॥

कृते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् ।
 अश्वहितम् । मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् ।
 अश्वशब्द आद्युदात्तो मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् ।
 गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे क्तान्तउत्तरपदे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
श्रेणिहताः । उक्कृताः । पुगृहताः । निधनहताः श्रेणिशब्द आद्युदात्तः ।
उक्कपूगशब्दावन्तोदात्तौ । निधनशब्दोयं मध्योदात्तः । कर्मधारयइति किम् ।
अस्या कृतं श्रेणिहृतम् । अनिष्ठेति किम् । कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्तान्तउत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दो ऽन्तोदात्तः ।
त्रीणि शकलान्यस्येति, त्रिशकलः । बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो
निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीनइति किम् । कान्तारातीतः । योजनातीतः * ॥
द्वितीयानुपसर्गइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । सुखप्राप्तः । दुःखप्राप्तः ।
सुखापचो दुःखापचः । अन्तस्थायेत्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
अहिहतः । वज्रहतः † । महाराजहतः । नखनिर्भञ्चा । दात्रलूना । आहि
श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । के वित्त्वाद्युदात्तमि-
च्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः । महाराजलृप्प्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति
बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपातितः । तेन नऽसुभ्यामित्यन्तोदात्तः ।
दात्रशब्दो दात्रीशसेति घृन्प्रत्ययान्तः । कर्मणीति किम् । रथेन यातो रथ-
यातः । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वक्तव्ये । कर्मवाचिनि क्तान्तउत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतः । प्रवृत्तः । अनन्तर इति किम् । अभ्युद्भूतः । समु-
द्भूतः । समुदाद्भूतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते ।
कारकपूर्वस्य तु सति शिष्टत्वात् याथादिस्वर एव भवति दूरादागत इति ।
अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादेव ह्रद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतच्चाश्रीयते । कर्मणी-
त्येव । प्रकृतः कटं देवदत्तः । याथादिस्वरापवादे योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो
भवति । प्रकर्त्ता । प्रकर्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तन्ति तृचन्तः । कृत्स्वरबाधनायै वच-
नम् । तादाविति किम् । प्रजल्पाकः । नितीति किम् । प्रकर्त्ता । तृचन्तः ।

* हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनर्थान्तरमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कद्रुहतः । पा० २ ।

कृद्वहस्युपदेशे तादृशम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति ।
अत्राविति किम् । आमन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति हतदु-
भयं युगपद्वर्तते । अन्धेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात्पिता नाभिच-
रितवै । उपसर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽश्रुतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् ।
प्राञ्चौ । प्राञ्चः । स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो
वा । पराङ् । पराञ्चौ । पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ।
प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति । वप्रत्ययइति किम् । उदञ्चनः ।
चोरनिगन्तोऽश्रुतौ वप्रत्ययइत्येष स्वरौ भवति विप्रतिषेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् ।
न्यञ्चौ । न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्व-
रितः । अध्यङ् । अध्यञ्चौ । अध्यञ्चः । अधीचः । अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कङ्कारः । २ । ईष-
त्पिङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्येषमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्दउत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं तदेव धन-
मिति कर्मधारयः । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्ण-
धनः । २ । हिरण्ययद्वयं किम् । प्रस्यधनम् । परिमाणयद्वयं किम् । काञ्च-
नधनम् । धनइति किम् । निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभि-
नववैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमज्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेदम-
निति चित्वादनन्तोदात्तः । अचिरोपसंपत्ताविति किम् । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामादौ मुख्यो वा यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५० ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः * । २ । कर्मधारयबह्व्युत्तरार्थमिह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो व्यदन्तोन्तस्वरितः । आर्य इति किम् । परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति किम् । आर्यश्चरियः । कर्मधारयइत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण, आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोस्तत्परपदयोः कर्मधारये समासे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारयइत्येव । राज्ञो ब्राह्मणो, राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्तते, ऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्यतरे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् । राजा चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्तान्तउत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यन्नेर्ध्रुवइति त्यक्त्वा आद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे क्तस्तदा यायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थेइति किम् । मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् । परमनापितः । शिल्पिनीति किम् । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः । २ । राजकुलालः । २ । कर्मधारये

राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । ब्रह्मीसमासे च राजयोग्यतया तस्य ।
राजेति किम् । परमनापितः । प्रशंसायामिति किम् । राजनापितः । शिल्पि-
नीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरु-
दात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे इति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमाषकः ।
आदिरिति प्रागन्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्यऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे
आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोभिधीयते । धर्म्यमित्या-
चारनियतं देयमुच्यते, धर्मा ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति ।
स्तूपेशाणः । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । हलेचिपदिका । दृषदिमा-
षकः । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, कारनाम्नि चेति विभक्तेरलुक् । हारिणि ।
याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः । पितृव्यगवः । क्व चिदयमाचारो
व्यवस्थितस्तूपादिषु शाखादि दातव्यं याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्यइति
किम् । स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्द्धितकः * । अहरणइति किम् । वाडवहरणम् ।
वाडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्वीयते हर-
णमिति तदुच्यते । परापि हस्तस्वरो हारिस्वरण बाध्यते विप्रतिषेधेनेत्येतदह-
रणइत्यनेन ज्ञाप्यते, तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिद्धो भवति ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोबल्लवः । अश्व-
बल्लवः । गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति
समाहितः कर्त्तव्ये तत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषा ऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्दोत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यतः । २ ।
अश्वाध्यतः । २ ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेविभाषा ऽऽद्युदात्तो भवति पापना-

* वर्द्धितको नाम मूले स्थूलो ऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीक्षे ऽन्वया कर्म
न कुर्षादिति न त्वयं धर्म इति एतदुक्तम् ।

पितः । २ । पापकुलालः । २ । पापाङ्गके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिकरणसमास इति षष्ठीसमासे न भवति । पापस्य नापितः, पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु त्रये ॥ ६६ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च त्रयेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जड्घावात्स्यः । यो जड्घादानं ददान्यहमिति वात्स्यः संपद्यते स जड्घावात्स्य इति चिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया त्रयः । वशान्नाह्नकृत्यः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभादिषु पद्यते । गोत्र । अन्तेवासि । कुमारीदात्ताः । कम्बलवारायणीयाः । घृत्तरीढीयाः । चोदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दात्तादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं चिप्यन्ते । माणव । भित्तामाणवः । भित्तां लप्स्ये ऽहमिति माणवो भवति । माणव । ब्राह्मण । दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भवेन ब्राह्मणः संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः । गोत्रादिष्विति किम् । दासीश्रोत्रियः । त्रयेदिति किम् । महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्दउत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधुमैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुनो मधु । अङ्गानीति किम् । परममैरेयः । मैरेयइति किम् । पुण्यासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमत्र तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भित्ताकंसः । शणाकंसः । भाजीकंसः । भित्तादयोत्रवचनाः । भक्ताख्या इति किम् । समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते न द्रव्यम् । तदर्थेष्वाति किम् । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । शिरण्यगवः । भित्ताविडालः । तृणासिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्यः । पानसैन्यः । धान्यं गौरिवेति । विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमानार्थापि यथासंभवं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवाकृत्या ऽवस्थितं * धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमानइति किम् । परमासिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥

अकप्रत्ययान्तउत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्तलेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्यथा जीविका तद्वदमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् । रमणीयकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् । इतुभञ्जिका मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडावाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे ऽकप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । उद्तालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । जालभञ्जिका । तालभञ्जिका । संज्ञायामिति खुल, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचामिति किम् । जीवपुष्पप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये खुलप्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अणन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । कुचधारः । तूणीधारः । कमण्डलुवाहः । भृङ्गारधारः । नियुक्ते ऽधिष्ठतः स ए कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्तइत्यनेन सिध्यति * । नियुक्त इति किम् । काण्डलावः । शरलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे ऽणन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । स चेदण् कृजो न भवति । तन्तुवायः । तुषवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् । काण्डलावः । अकृज इति किम् । कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विशये ऽणन्तउत्तरपदे ऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम कौटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्ति यवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दउत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्ति यवमिति किम् । वत्सपालः । पाल इति किम् । गोरवः ॥

खिनि ॥ ७९ ॥

खिनन्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्यहारी ॥

* नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यस्य स्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति या० २ ।

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव गिनन्तउत्तरपदवाक्युदात्तं भवति । पुष्पहारी । उपमानं नियम्यते । उष्ट्रक्राशी । ध्वान्तरावी । सरनादी । उपमानबहुवचस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतावेति किम् । एकवज्जी । एकप्रेसी । प्रकृतिसहस्रं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति तत्रैव यथा स्याद् इह मा भूद् गर्दभोच्चारी कोकिजा-भिव्याहारीति । एवकारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाक्युदात्तं भवति । सिंहविनर्दी । पुष्कलजल्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आक्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगत-रोही । आगतयोधी । आगतवज्जी । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते गिनन्ता गिनीत्यस्यैवोदाहरणार्थं पठन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद् युक्तारोही युक्ताध्यायीति । आगतमस्या । तीरहोता । भगिनीभर्ता । याज्ञकादित्वात् षष्ठीसमासावेतौ । ग्रामगोधुक् । अश्वचिरात्रः । गर्गचिरात्रः । व्युष्टचिरात्रः । शण्पादः । समपादः । षष्ठासमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैकशितिशब्द-स्तद्वितीयोत्तरपदइति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निर्मितस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तोदा-त्तत्वं प्राप्तमित्याक्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगा-विति सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निर्मितस्वरबलीयस्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रे-संमितादयश्च युक्तारोह्यादयस्ततस्तेष्व्याक्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषसाष्टवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भाष्ट वट इत्येतानि च जउत्तरपदे आक्य-तानि भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः । वटजः ॥

अन्त्यात्पूर्वं बहुवचः ॥ ८३ ॥

जउत्तरपदे बहुवचः पूर्वपदस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दु-रजः । आमलकीजः । वडवाजः । बहुवच इति किम् । दग्धजानि सुणानि ॥

ग्रामे ऽनियसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमाक्युदात्तं भवति न चैविवसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्ग्रामः । ग्रामशब्देन समूहवाची । देवग्रामः । देवस्यामिक

इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् । दाक्षिणामः । माहकियामः । दात्यादयो वसन्ति यस्मिन्यामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षि-
कटः । दाक्षिपल्वलः * । दाक्षिह्रदः । दाक्षिषदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपि-
शङ्गः । दाक्षिशालः । दाक्षिरत्तः । दाक्षिशिल्पी । दाक्ष्यश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दा-
क्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिपुंसा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र
निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनि-
वसन्त इति नानुवर्तयन्ति केचित् । अपरं पुनरनुवर्तयन्ति ॥

क्षात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे क्षात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । क्षात्रिशाला । ऐलि-
शाला । भाण्डिशाला । क्षात्रि । ऐलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशलि । आश्व-
यिडि । आपारि । गौमि । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि
तत्पुरुषे शालायां नपुंसकइत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
क्षात्रिशालम् । ऐलिशालम् ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्षादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्दउत्तरपदे कर्षादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति ।
इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । इन्द्रप्रस्थः । मुवर्णप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् । दाक्षि-
प्रस्थः । माहकिप्रस्थः । अकर्षादीनामिति किम् । कर्कोप्रस्थः । मधीप्रस्थः ।
कर्को । मधी । मकरी । कर्कन्धू । शमी । करीर । कटुक । कुरल † । बदर ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थइति वर्तते । प्रस्थउत्तरपदे मालादीनामादिहदात्ता भवति । माला-
प्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची ।
एक । काम । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेह प्रचां देशइति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्दउत्तरपदे महन्नवंशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेदु-
दीचां न भवति । सुह्यनगरम् । पुण्ड्रनगरम् ‡ । अमहन्नवमिति किम् । महा-
नगरम् । नवनगरम् । अनुदीचामिति किम् । नान्दीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

* दाक्षिपल्वलः । पा० २ ।

† कवल । पा० २ ।

‡ विराटनगरमिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

अर्म चावर्णं द्वाचत्र्यच् ॥ ६० ॥

अर्मशब्दउत्तरपदे द्वाच् त्र्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्ता-
र्मम् । गुप्तार्मम् । कुकुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् । बृहदर्मम् ।
द्वाचत्र्यजिति किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहवर्ममित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ६१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्म-
शब्दउत्तरपदे नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजीवार्मम् ।
मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातविग्रहीतार्थम् । मद्राश्मार्मम् ।
कञ्जलार्मम् । समासान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदा-
सादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय गायत । वध्यश्वाय दाशुषे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमिति उत्तरं यदुक्त्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भव-
तीत्येवं वेदितव्यम् । वत्यति सर्वं गुणकार्थम् । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । प्रागु-
त्तरपदादिरित्येतस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकार्थम् ॥ ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकार्थम् वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं
श्वेतत्वस्येति । गुणकार्थम् वर्तते । गुणग्रहणं किम् । सर्वसौवर्णः । सर्वरा-
जतः । कार्थम् इति किम् । सर्वशं श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणा-रेण समास-
स्तरलोपश्च धत्तव्य इत्येवमत्र समासस्तरलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोस्तत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं
भवति । अञ्जनागिरिः भञ्जनागिरिः । निकाये । शापिण्डिनिकायः ।
मौण्डिनिकायः । चिन्निलिनिकायः * । संज्ञायामिति किम् । परमगिरिः ।
ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्यां वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकु-
मारी । जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमुपप्रयुक्तोवृद्धादि-
भिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तस्य वय इह दृश्यते न कुमा-
रत्वमेव । वयसीति किम् । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवलम् ॥ ९६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गुडमिश्रमुदकम् । गुडोदकम् । तिलोदकम् * । स्वरे कृते एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पदे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् । शीतोदकम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥

द्विगोऽन्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गचिरात्रः । चारकचिरात्रः । कुसुर्विन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां चिरात्रः, गर्गचिरात्रः । द्विगाविति किम् । अतिरात्रः । अचश्चित्त्वादन्तोदात्तः । क्रताविति किम् । बिल्वसप्तरात्रः । बिल्वशतस्य बिल्वहोमस्य वा सप्तरात्रो, बिल्वसप्तरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥

सभाशब्दउत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् । ब्राह्मणसभम् । नपुंसकमिति किम् । राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥

पुरशब्दउत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिकपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् । शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवंपूर्वे समासे पुरशब्दउत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्दउत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्देयः । शुभादित्वाद् ठक् ॥

कुसूलकुपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि बिलशब्दउत्तरपदे ऽन्तो-

दात्तानि भवन्ति । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालाबिलम् । कुसूलादियहयं किम् । सर्पाबिलम् । बिलइति किम् । कुसूलस्वामी ॥

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवा-
चिषूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्ण-
मृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आ-
ख्यान । पूर्वाधिरामम् * । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य
कृतो यन्य अधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट । पूर्वचानराटम् । अपर-
चानराटम् । शब्दयहयं कालवाचिनोपि दिक्शब्दस्य परियहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भव-
न्ति । पूर्वपाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः ।
आचार्योपसर्जन इति किम् । पूर्वशिष्याः । अन्तवासिनीति किम् । पूर्वपाणि-
नीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तदुत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्-
शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चा-
लकः । सुसर्वादुर्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो वृद्धि-
प्रत्ययः । सुसर्वादुर्जनपदस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकार-
लक्षणादिह न भवति सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति ।
विश्वदेवः । विश्वयशः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं
प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् । विश्वे च ते देवाः, विश्वदेवाः । संज्ञाया-
मिति किम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वाजिन इत्यत्र
संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्व्यतिरिक्तत्वात् । बहुव्रीहावित्येतदधिक्रियते प्राग-
व्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदराश्वेषु इत्येतदुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-

* पूर्वाधिरामकर्मिण्यधिकर्मण्यम् ।

षट्मन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । बौवनाश्वः । सुवर्ण-
पुह्लुषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्व-
षट्मन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः ।
अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः सूदर इत्यत्र नऽसुभ्यामित्येतद्वति विप्र-
तिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यान्तं पूर्वषट्मन्तोदात्तं भवति ।
गार्गीबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्यु-
दात्तः । बन्धुनीति किम् । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वषट्मन्यतरस्यामन्तोदात्तं
भवति । प्रधौतमुखः । २ । प्रचालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची
तदा पठे मुखं स्वाङ्गमित्येतद्वति न चेत्पूर्वषट्प्रकृतिस्वरत्वेन गतिरन्तर इत्ये-
तद्वति । निष्ठेति किम् । प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् । शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्यादिह-
दात्ते भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति कर्णो वर्णलक्षणात् । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येत्येतदा पादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्दउत्तरपदमाद्यु-
दात्तं भवति । शुष्ककर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात् । दात्राकर्णः । शङ्कूकर्णः ।
कर्णे लक्षणस्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कूतिरूपकं कर्णो-
दिषु चिन्हं यत् क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति ।
कर्ण इति किम् । श्वेतपादः । कूटशङ्कुः । वर्णलक्षणादिति किम् । शोभनकर्णः ॥

संज्ञापम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च ये बहुव्रीहिवर्तन्ते तेषु कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मखिकर्णः । सौम्ये । गोकर्णः । शरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ एष्ट यीवा बहु इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञो-
पम्ययोराद्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम् । शितिकण्ठः । नीलकण्ठः ।
शौपम्ये । खरकण्ठः । उष्ट्रकण्ठः । एष्टः संज्ञायाम् । काण्डएष्टः । नाकएष्टः ।
शौपम्ये । गोएष्टः । अजएष्टः । यीवा संज्ञायाम् । सुधीवः । नीलधीवः । दश-
बावः । शौपम्ये । गोधीवः । अश्वधीवः । जङ्घा संज्ञायाम् । नाडीजङ्घः । ताल-
जङ्घः । शौपम्ये । गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति ।
उद्रतशृङ्गः । द्युक्कुलशृङ्गः । अकुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गेद्रमनादिकृतो गवादेर्वयोवि-
शेषो ऽवस्था । संज्ञायाम् । चक्षुशृङ्गः । शौपम्ये । गोशृङ्गः । मेघशृङ्गः । अव-
स्थादिभ्यिति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ऽजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति ।
अजरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः * । नञ इति किम् । ब्राह्मणमित्रः । जरादय
इति किम् । अशत्रुः नञ्सुभ्यामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सौर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सौर्त्तरमनन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोष-
सीवर्जयित्वा । सुकर्म्म । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम् । सुपथाः । सुयथाः ।
सुसोताः । सुशतु । सुध्वत् । सौरिति किम् । कृतकर्म्मा । कृतयथाः । मनसी
इति किम् । सुराजा । सुतज्ञा । अलोमोषसी इति किम् । सुलोमा सूषा । अग्नि-
नस्मन्बहूणान्यर्थवता ऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोरपि मनसौरिह बहूणम् । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः । कपि तु परत्वात् कपि पूर्वमित्येतद्वति । सुकर्म्मकः ।
सुसोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सौर्त्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः ।
सुदृशीकः । क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । हव्य । भग ॥

आद्युदात्तं द्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्यच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सौर्त्तरे तदाद्युदात्तमेव
भवति छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरक्षामर्जयेम । नित्यरेणास्वरश्चञ्च-
वद्युदात्तो । आद्युदात्तमिति किम् । या सुवाहुः स्वहूरिः । बाहुशब्दः प्रत्यय

स्वरेणानोदात्तः । द्युजिति किम् । सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सु-
भ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौच ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोस्तौ बहुव्रीहौ समासे कृन्दसि विषये
आद्युदात्तौ भवतः । सुव्रीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्र-
त्ययान्तं तत्र यतो ऽनाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं
जापकम् । तत्र हि सति पूर्वण्यैव सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि आद्ययी-
भावसमासआद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परित्तीरम् । उप-
तारम् । परितूलम् । उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उप-
शालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् । सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुषमम् ।
तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठन्ते । कूलादियहणं किम् । उपकुम्भम् । अश्वयीभाव-
इति किम् । परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं
विप्रतिषेधेन भवति । परिकूलम् । उपकूलम् ॥

कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्य शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासआद्यु-
दात्तानि भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्यः । त्रिमन्यः । द्विशूर्पः ।
त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः । त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् ।
परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणशालम् । वृक्षयशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति
नपुंसकलिङ्गता । तत्पुरुषइति किम् । वृक्षशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति
किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसक इति किम् । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
सौमिककन्यम् । आहुरकन्यम् । सप्यकन्यम् । संज्ञायां कन्याशीनोर्विचि-
नपुंसकलिङ्गता । वल्लीसमासा इते । नपुंसकइत्येव । दासिकन्या ॥

आदिशिषह्यादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे शिष्यादीनामादिपदात्तो

भवति । चिह्नकन्यम् । मडुरकन्यम् । मडुर इति के चित् पठन्ति । मडुर-
कन्यम् । चिह्नम् । मडुर । मडुर । घेतुल । पटत्क । वैडालिकर्णः । वैतालिक-
कर्णरित्यन्ये पठन्ति । कुकुट । चित्कण । चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । आदि-
रिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदाद्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्य-
मानायामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानतखेटम् । नगर-
खेटम् । दधिकटुकम् । उदशिवत्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादि-
सावृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विरुद्ध व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद्
उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् । परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीर-
मिव, वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् । परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशा-
कम् । मुद्गशाकम् गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भक्ष्ये मिश्रीकरणमिति
समासः । मिश्रइति किम् । परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये
आद्युदात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसू-
दम् । दाण्डायनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः । शमनामधेयान्येतानि ।
स्थलग्रहणे लिङ्गविशिष्टत्वात्स्थलीशब्देऽपि गृह्यते । ज्ञानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् ।
संज्ञायामिति किम् । परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति ।
ब्राह्मणराज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारयइति किम् । परमराज्यम् । चेल-
राज्यादिस्वरादध्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । वासुदेववर्गः । वासुदेवपत्न्यः । अर्जुनवर्गः । अर्जुनपत्न्यः । अकर्म-

धारयद्व्येव । वरमवर्ग्यः । वर्मादयः प्रातिपदिकेषु न पठन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूगं वयं पञ्च इत्येवमादयो ये पठितास्तत्रैव यत्प्रत्ययान्ता वर्मादय इह-
प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुम्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौर्नाटपुत्रः ।
दामकपुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् । कौर्नाटमातुनः । पुम्य इति
किम् । गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । अर्त्विजो याज्ञकाः । संयुक्ताः स्त्री-
संबन्धिनः श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्या-
ख्येभ्यः परः पुत्रशब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्यायहणात्स्वरूपस्य पर्यायाख्यां
विशेषाख्यां च ग्रहणं भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः ।
राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । अर्त्विक्पुत्रः । याज्ञकपुत्रः । होतुःपुत्रः ।
संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । अतो विद्यायो-
निसंबन्धेभ्य इति वक्ष्या अनुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्त्तते तत्पुरुषइति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणि-
वाचिनः वक्ष्यन्तात्प्राणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् ।
मसूरचूर्णम् । अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । मत्स्यचूर्णम् । वृष्ट्या इति किम् । पर-
मचूर्णम् । चूर्ण । करिष । करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम् ।
दक्षिण । चमसी । वकन * । चोल । चूर्णादीन्यप्राण्युपपत्तादिति सूत्रस्य पाठा-
न्तरम् । तत्रोपपत्त इति वक्ष्यन्तमेव पूर्वोच्चार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भव-
न्ति । काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति । दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् ।
वीरमुपमानमित्युक्तमनुपमानमपि भवति । दर्भवीरम् । कुशवीरम् । पललसू-
यकाकं मिश्रमित्युक्तमिश्रेषि भवति । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् ।
कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । वडिति
किम् । राजसूदः † ॥

* वकननेत्यन्ये पठन्ति । इति षटमञ्जरी ।

† अप्राणिषष्ठ्या इति किम् । द्वैतवत्काण्ड इत्यधिकं पुनश्चागते ।

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् । मृत्कुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् । कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्यादात्ताः । प्रकृत्येत्येतदधिह-
तमन्त इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शितेर्नित्याबहुज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदबहुज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्र-
कृतिस्वरं भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्ठः । पादशब्दो वृषादि-
त्वादाद्युदात्तः । असौष्ठुशब्दो च प्रत्ययस्य नित्वात् । शितेरिति किम् । दृष-
नीयपादः । नित्यग्रहणं किम् । शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो विधी-
यते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शितिककुद इति बहुजुत्तरपदं भवतीति तेन न
नित्याबहुच् । अबहुजिति किम् । शितिललाटः । बहुव्रीहाविति किम् । शितेः
पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् । शितिभसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः ।
पूर्वषट्प्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुषइति वर्तते न बहुव्रीहाविति । गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्त-
मुत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः ।
प्रहरणम् । कारकात् । दध्नश्चनः । पलाशशतनः । श्मश्रुकल्पनः । उपप-
दात् । ईषत्करः । दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लित्स्वरः । गतिकारकोपप-
दादिति किम् । देवदत्तस्य कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा
बध्नी । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमाम् । इत्यत्र तरवा-
द्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरो भवतीत्येके ।
प्रपचति । देश्याद्यर्थे तु कृद्ग्रहणं दृश्यतएव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृ-
तिस्वरं भवतः । वनस्पतिः । वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ पारस्कारप्रभृतित्वात्
सुट् । वृहस्पतिः । वृहतां पतिः । तद्वृहताः कपत्याश्चोरदेवतयोः सुट् तलो-
पश्चेति सुट् तकारलोपश्च । वृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य के चि-

दाद्युदात्तत्वं वर्धयन्ति । शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादक्तिन इति ङीष्-
न्तत्वादनोदात्तः । केचित्तु शाङ्करादिषु पठन्ति तेषामाद्युदात्तः । तनून-
पात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्देनोदात्तः । न पाति न पाल-
यति वा नपात् क्लिबन्तः । नभाण्नपादित्यादिना ऽऽद्युदात्तो निपातितः ।
तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नरा एवं
शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अबन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्देऽपि
घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । शुनःशेषः । शुनइव शेषो ऽस्येति
बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति वक्ष्या अलुक् । उभावा-
द्युदात्तौ । शण्डामर्कौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे ऽन्ये-
षामपि दृश्यतइति दीर्घत्वम् । तृणावरुचौ । तृणाशब्द आद्युदात्तः । वरुचौशब्दो
असितादिसूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । बम्बावि-
श्ववयसौ । बम्बाशब्देनोदात्तः । विश्ववयःशब्देऽपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति
विश्वशब्देनोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति
मृजो विक्षप्रत्ययः । मृत्युशब्देनोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थो ऽनुदात्ताद्यु-
त्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वात्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवतः ।
इन्द्रासौमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती । अजेन्द्रावेति इन्द्रशब्द आद्यु-
दात्तो निपातितः । सौम इति मन्मत्प्रत्ययान्तः * । वरुण उन्नमत्प्रत्ययान्तस्तेना-
द्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वावुदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र
त्रय उदात्ता भवन्ति । देवतायहयं किम् । प्रवन्त्ययोधौ । द्वन्द्वयहयं किम् ।
अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावृषिवीरुद्रपूषमन्येषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदे ऽनुदात्तादौ एषिवीरुद्रपूषमन्येष्वर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युग-
पत्प्रकृतिस्वरं भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ ।
उत्तर पदयहयमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा
भूदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादि-
ष्विति किम् । द्यावापृथिव्यौ । द्यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवी-
शब्दो ङीष्प्रत्ययान्तत्वादनोदात्तः । रुद्र । सोमरुद्रौ । रोद्रेर्यलुक् चेति
रुद्रशब्दो रुक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन् । इन्द्रपूषयो । श्वसुडन्युष्विति पूष-

नीदासो निपात्यते । मन्विन् । शुक्रामन्विनो । मन्वोऽस्यास्तीति मन्वी । इव-
न्तत्वादन्तोदात्तः । षष्ठ्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपद-
स्यान्त उदासो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । थायघञ्क्ताजबित्रकाणा-
मिति । सुनीयः । अवभृथः ॥

थायघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकार-
कोपपदात्परेषामन्त उदासो भवति । सुनीयः । अवभृथः । हनिकुषिनीरमि-
काशिभ्यः क्यन् इति अवे भृञ् इति च क्यन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र ह्रदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वेनादुदात्तमुत्तरपदं स्यात् । अथ । आवसथः । उपवसथः । उपसर्ग-
वसैरित्यथन्प्रत्ययः । घञ् । प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त । दूरादागतः ।
विशुक्कः । आतपशुक्कः । अच् । प्रक्षयः । प्रक्षयः । क्षयो निवासे जयः करणम्
इति वादुदासौ जयजयशब्दौ प्रयोजयतः । अप् । प्रलवः । प्रसवः । इत्र ।
प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क । गोवृषः । खरीवृषः । गां वर्षति । खरो वर्षतीति
मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपधादिति कप्रत्ययः । वृषा-
दीनां चेति वृषशब्द आदुदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीये ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतस्मादुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुह-
तम् । सुभुक्तम् । सुपीतम् । उपमानात् । वृकावलुप्तम् । शशप्लुतम् । सिंह-
विनाद्वितम् । सुशब्दाद् गतिरनन्तर इति प्राप्ते उपमानादपि तृतीया कर्मणी-
त्ययमपवादः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति
आचितादीन्वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहूतः शाकल्यः । परित्यग्धः
कौशिल्यः । संभूत इति प्राप्तर्याद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र
हि कर्मणीत्यनुवर्तते तद्व्याधनार्थं चेदम् । धनुस्वाता नदी । कुटालखातं नम-
रम् । हस्तिमृदित्वा भूमिः ॥ तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अना-
चित्तमृतीनमिति किम् । आचितम् । सर्वचितम् । आस्थापितम् । परिद-

हीतम् । विलस्यम् । प्रतिपद्यम् । प्रश्लिष्टम् । उद्धृतम् । उपस्थितम् ॥ संहिता
ऽगमि ॥ संहिताशब्दे यदा गौरवस्य संज्ञा तदा ऽन्तोदात्तो न भवति । यदा
तु गोः संज्ञा तदा ऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् ।
प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुक्ताः सक्त्वः । आकर्षे ऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वा-
कूठः । कविशस्तः । यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विष-
यनियमार्थः । यानादिभ्योन्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनिय-
मार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन
पुनश्चत्स्युतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्त्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिषि गम्यमा-
नायां कारकादुत्तरयोरेतत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं
देवासुर्देवदत्तः । विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् । कारका-
च्चियमो मा भूत् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् । देवपालितः ।
एतस्माच्चियमादत्र संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति तृतीया
कर्मणीत्येवमत्र भवति । एवकारकरणं किम् । कारकावधारणं यथा स्याद्
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । आकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति ।
संश्रुतः । विश्रुतः । आशिषीति किम् । अनाशिषि नियमो मा भूत् । देवैः
ज्ञाता देवज्ञाता । कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिष्येवेत्येवमत्र नियम इष्यते । तेना-
हृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य चित् शङ्क्य
माम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापच इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो
वर्त्तते तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् ।
ग्रमत्तगीतम् । विषयश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिवर्त्तते नाभूत्-
प्रादुर्भावश्च तेन प्रलपितादपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्याकर्मकात् ।
भावे तु यदा प्रलपितादवस्तदा आद्यादिस्वरैरेव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं
भवति । ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकाष्ठेपनं सुखम् ।

कर्मवचन । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्यर्जात्कर्तुः शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वक्ष्यते । कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् भवति । कर्मण्यभिधेये ल्युट्भवतीति । तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहरणानि । अत्र इति किम् । हस्तहार्यमुद-
श्विष् । भावकर्मवचन इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकादि-
त्येव । निदर्शनम् । अघलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मनुक्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मचन्तं क्तिचन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादय-
क्रीतशब्दश्चात्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन् । रथवर्त्म । शकटवर्त्म । क्तिन् ।
शाखिनिष्कृतिः । आपिष्कृतिः । व्याख्यान । ऋगयनव्याख्यानम् । कृन्दो-
व्याख्यानम् । शयन । राजशयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन । राजासनम् ।
ब्राह्मणासनम् । स्थान । गोस्थानम् । अश्वस्थानम् । याजकादिः । ब्राह्म-
णयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रियपूजकः । याजकादयो ये
याजकादिभिश्चेति षष्ठीसमासार्थाः पठ्यन्ते तएवेह दृश्यन्ते । क्रीत । गोक्रीतः ।
अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादायं योगः । क्रीतशब्दे तु तृतीया कर्मणीत्यस्याप-
वादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्माद्यं ग्रहणम् । कारकादित्येव ।
प्रकृतिः । प्रहृतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्,
आध्ययनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात्समासः ।
तत्पुरुषे तुल्यार्थेदति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तीदात्तत्वं विधीयते ।
उणादीनां तु व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या
इति किम् । वेदेन पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

जनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

जनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परायनन्तोदात्तानि
भवन्ति । माबोनम् । कार्वाणखोनम् । माबविकलम् । कार्वाणविकलम् ।
कलह । असिकलहः । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वराप्रवादो योगः ।
कल के चिदर्थे इति स्वरूपबहवमिच्छन्ति । धान्येनार्था धान्यार्थः । उनश-
ब्देनैव त्वर्थनिर्द्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमा-
सपरिवहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मित्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

तृतीयोति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तो-
दात्तं भवत्यसंघो मय्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । मिश्र-
मिति किम् । गुडधानाः । अनुपसर्गमिति किम् । गुडसंमिश्राः । इहानुपसर्ग-
हणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपस-
र्गणापि मिश्रशब्देन तृतीयासमासो भवति । असंधाविति किम् । ब्राह्मण-
मिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमाययः । संधिरिति हि पण्यबन्धे-
नैकार्यमुच्यते । के वित्युनराहुर्गृह्यमाणे विशेषाप्रत्यासत्तिः संधिरिति । तत्र
राजा ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्तिविभागो गृह्यतइति ब्राह्मण-
मिश्रो राज्ञेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेष्वविभागापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

संपादि अर्हं हित अलम् । इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि
नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । संपादि । कर्णवेष्ट-
काभ्यां संपादि, मुखं कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकम्, अकार्णवेष्टकिकम् ।
अर्हं । द्वेदमर्हति द्वैदिकः । न द्वैदिको ऽच्छेदिकः । हित । वत्सीयो हितो
वत्सीयो, न वत्सीयो ऽवत्सीयः । अलमर्थः । संतापाय प्रभवति सांतापिकः ।
न सांतापिको ऽसांतापिकः । नञ इति किम् । गर्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः ।
विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधइति किम् । गार्दभरथिकादन्यो ऽगार्दभरथिकः ।
गुण इति तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते
समासे तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुक्कमिति । संपादार्हहिता-
लमर्था इति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयो ऽपाणिनीयः ।
तद्धिता इति किम् । कन्यां वोढुमर्हति कन्यावोढा न वोढा ऽवोढा अर्हं
कृत्यवृत्तश्चेति वृत् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यौ तद्धितावतदर्थे वर्तन्ते तदन्तम्योत्तरपदस्य नञो
गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या न पाश्या
अपाश्या । अतृष्या । यत् । दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकश्यम् ।
अतदर्थेइति किम् । पादार्थमुदकं पादाम् । न पादामपादाम् । तद्धिता इत्येव ।
अदेयम् । गुणप्रतिषेधइत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकौकानुबन्ध-
कयोरेयतोर्बहुधादिह न भवति । वामदेवाइह्यइह्यौ । वामदेवा न वामदे-
वामवामदेव्यमिति ॥

अथकावशस्ती ॥ १५७ ॥

अथ क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नञः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि । अविक्षिपः । अविलिखः । अशक्ताविति किम् । अपचो दीक्षितः । अपचः परिव्राजकः * ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमट्कान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोयं जाल्मः । अपटोयं जाल्मः । पक्तुं पठितुं शक्तोप्येवमाक्रुश्यते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपदं संज्ञायां । वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयजदत्तः । अविष्णुमित्रः ॥

कृत्योकेष्णुच्चार्यादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चार्यादयश्च नञ उत्तरेन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य । अकर्त्तव्यम् । अकरणीयम् । उक् । अनागामुकम् । अनपलाषुकम् । इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुञ्जग्रहणे कर्त्तरि भुवः स्विष्णु-जित्यस्य द्युनबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाठभ-विष्णुः । असुभगंविष्णुः । चार्यादयः । अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक । अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नऽसमासे-न्तोदात्तत्वम् । अननङ्गमेजयः । वदान्यः । अकस्मात् । अत्रापि द्वितीयेन समा-सेन्तोदात्तत्वम् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानत्वरमाणाधियमाणक्रियमाणरोचमानशोभ-मानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः संज्ञायां द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे ज्वस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः । ग्रहपति । ग्रहपतिकः ॥ राजाद्गोशृङ्गन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञस्वर एव भवति ॥

विभाषा तृज्जतीदणशुचिषु ॥ १६१ ॥

सृजन्त अच तीत्य शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । अकर्त्ता । २ । अच । अनचम् । २ । तीत्य । अतीत्यम् । २ । शुचि । अशुचिः । २ । पठे ऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहो समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरण-प्रत्ययान्तस्य च क्रियागणनं वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं अमनं

भोजनं वा स इदं प्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वि-
तीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्रथमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहविति किम् ।
अनेन प्रथम इदं प्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तद्व्य इति
किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोरिति किम् । तानि बहून्यस्य तदुहुः ।
क्रियागणनइति किम् । अयं प्रथम एषां तददं प्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् ।
गणनइति किम् । अयं प्रथम एषामिदं प्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः । उत्स-
पदस्य कार्यित्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तो भवति । इदं प्रथमकाः । बहुव्रीहवि-
त्येतद्वनं समासइति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना ।
त्रिस्तना । चतुःस्तना । संख्याया इति किम् । दर्शनीयस्तना । स्तन इति
किम् । द्विशिराः * ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषा
न्तोदात्तो भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति व्यावर्ण्य-
व्योर्दोहाय चतुःस्तनां करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोस्तत्पदयोरन्त-
रुदात्तो भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कृष्ण-
जिनः । संज्ञायामिति किम् । प्रियमित्रः । महाजिनः ॥ अक्षिप्रतिषेधे
मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र अक्षिः ॥

व्यवायिनाऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वर्चिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं
भवति । वस्त्रान्तरः । पटान्तरः । कम्बलान्तरः । वस्त्रमन्तरं । व्यवधायकं
यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् । आत्मा-
न्तरः । आत्मा स्वभावोन्तरोन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे ऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः ।
भद्रमुखः । स्वाङ्गमिति किम् । दीर्घमुखा ज्ञाता । स्वाङ्गमद्रवादित्यस्यमिदं
इत्यन्ते ॥

आव्ययदिकृशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

आव्यय दिकृशब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । आव्यय । उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिकृशब्द । प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः । गो । गोमुखः । महत् । महामुखः । स्थूल । स्थूलमुखः । मुष्टि । मुष्टिमुखः । पृथु । पृथुमुखः । वत्स । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नतिस्वर इति त्रीण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात् । सिंहमुखः । २ । व्याघ्रमुखः । २ ॥

जातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्छादनात् क्षो

ऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुखादिभ्यश्च परं क्लान्तं कृतमितप्रतिपन्नान्वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजम्बु । बल्लभक्षितः । सुरापीतः । काल । मासजातः । संवत्सरजातः । दृढजातः । जम्बुजातः । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् । पुष्पजातः । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् । वस्त्रच्छनः । वसनच्छकः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य * पूर्वनिपातो न भवत्येकस्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्मृतीयेध्याये पठन्ते ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्दउत्तरपदे वा ऽन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ । स्तनजातः । २ । कालात् । मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ । सुखादिभ्यः । सुखजातः । दुःखजातः ॥

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेन्तोदात्तं भवति । अयबोदेकः ।

अग्नीहिः । अमावः । सुयवः । सुग्रीहिः । सुमावः । समासस्येतदन्तोदात्तत्वं
मिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुव इत्यत्र कृते समासान्ते
ऽन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् ॥ १०३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अव-
षलीकः । अब्रह्मबन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मबन्धूकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १०४ ॥

ह्रस्वो ऽन्तो यस्य तद्विदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात्पूर्व-
मुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः ।
अग्नीहिकः । अमावकः । सुयवकः । सुग्रीहिकः । सुमावकः । पूर्वमिति वर्तमाने
पुनः पूर्ववृत्तं प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेन्यादेवपूर्वमुदात्तं भवति
न कपि पूर्वमिति । तेनाञ्जकः सुञ्जक इत्यत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ १०५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्माच्चञ्च स्वरो भवति ।
नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुयवो देशः । बहुग्रीहिः ।
बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुकुमारीको देशः ।
बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । ह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा
भवति । बहुयवको देशः । बहुग्रीहिकः । बहुमावकः । नञो जरमरमिन्नमृत
इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति । बहुजरः । बहुमरः । बहुमिच्छः । बहुमृतः ।
उत्तरपदभूमीति किम् । बहुषु मनो ऽस्य बहुमना अयम् ॥

न गुणादयो ऽवयवाः ॥ १०६ ॥

गुणादयो ऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति ।
बहुगुणा रज्जुः । बहुतरं पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूतः । बहुध्यायः ।
गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् । बहुगुणो ब्राह्मणः ।
अभ्ययनश्रुतसदाचारादयो ऽत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १०७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे ।
प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति
यथा । सततं यस्य प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् । दर्श-
नीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् । प्रज्ञाको वृषः । ध्रुवमिति किम् । उद्गाहुः
क्रोशति । अपश्विति किम् । उत्पशु । विपशु ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं भवति । प्रवक्ष्ये यष्टव्यम् । निर्वण्ये प्रविधीयते । प्रनिरन्तरिति यात्वम् । समासग्रहणं समास-
मात्रपरिवहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वण्यो देशः । अनुपसर्गार्थं
आरम्भः ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चात्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः ।
बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः ।
व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-
तानुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरत्तरमभितोभाविष्वचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् ।
परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो ऽव्ययीभावो वा । अव्य-
यीभावपक्षेपि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहेरात्रावयवेष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं प्राप्तमनेन आध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावो ऽस्यास्तीति
तदभितोभावि । यच्चैवं स्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषये ऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् ।
ग्रहणम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् । ग्रहणम् । प्रपदम् । संज्ञाया-
मिति किम् । प्रपीठम् * ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरु-
लपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्का-
लकः । निष्कान्तः कालकादिति कग्रन्थयान्तेन कालब्देन प्रादिसमासः । नि-

ष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेयः । दुस्तरौपः । अविनृस्तृत्तत्रिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्तरौपो दुस्तरौपः । निस्तरौप इति के वित्पठन्ति । अपरे निस्तरौक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् ॥ परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्षः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखाशाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपाञ्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावन्यमानाहोरात्रावयवेचित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्किगपूतवीणाञ्जोध्यकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्किग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामशब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्किगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदा ऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यद्यत्ययस्य चित्वादेश सिद्धम् । अनित्य इत्समासन्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्किगपूतकुक्षीणां ग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्याकृढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्याकृढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि येन्यो दन्तो जायते स उच्यते ऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् । अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठः, अनुष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयान, अनुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयत्ववृत्तम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो, ऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दो ऽन्वादिष्टवाची चानोक्तरोन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषो, ऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टो ऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् । अनुगतः पुरुषो ऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यदुशो नागः । अतिकशोश्चः । पदशब्दः सन्त्वपि । अतिपदा शक्नोती । अकृत्पदे इति किम् । अतिकारकः ॥ अतेर्द्वान्तुलोपइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । शोभनो नार्यः । अतिगार्यः । इह च यथा स्यात् । अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । निधानमप्रकाशता । निमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अज्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधानइति किम् । निवाभृषलः । निदण्डः । निहितवाक्, निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्देन नधानार्थे ब्रूयति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे समासेन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतां ऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । राजशब्दः समासान्तस्यानित्यत्वात्पदा टञ् नास्ति तदा प्रयोजयति । तस्मिन्नि सति चित्त्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशुः । जनः । राजन् । उष्ट्रः । रोटकः । अजिरः । आर्द्राः । अवयवः । कृत्तिकाः । अर्द्धः । पुरः । तत्पुरुषइति किम् । प्रतिगता अंशवोस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्वजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्वजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन्वर्ज-मिच्छा । उपगतो देव, उपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिनः । उपाजिनम् । अगौरादय इति किम् । उपगौरः । उपनैवः । गौरः । नैवः । तैलः । लेटः । लोटः । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुडः । कल्पः । पादः । तत्पुरुषइत्येव । उपगतः सोमोस्य, उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥

सुशब्दात्परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेन्तोदात्तं भवति अक्षेपणे नम्यमाने । अवक्षेपणे निन्दा । इह अस्त्रिदानो सुस्त्रिदले सुस्त्रिताभ्यां सुप्रत्यवसितः ।

सुशब्देनात्र पूजयामेव । वाक्यार्थस्तु अवक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सेरिति किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपण इति किम् । शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषात्पुच्छे ॥ १९६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति उत्पुच्छयतेत् उत्पुच्छस्तदा थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोयमिति सेयमभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद दत् मूर्द्धेन इत्येषूत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा ऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । त्रिदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दे एह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । मूर्द्धेति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धेनशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते ऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् । कल्पाणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् । द्विदन्तम् । बहुव्रीहौ इति किम् । द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकृद्यं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सकृद्यमिति कृतसमासान्तः सकृद्यशब्देनात्र एह्यते सोक्रान्तात्परो विभाषान्तोदात्तो भवति । गौरसक्यः । २ । श्लक्ष्णसक्यः । २ । अक्रान्तादिति किम् । चक्रसक्यः । षचश्चित्वात्रित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिश्छन्दात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सकृद्यशब्द एव एह्यते । अज्जिसक्यमालभेत । स्वाष्टौ लोमसक्यौ । अजुबाहुः । वाक्यतिः । चित्पतिः ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिश्छन्दाहृतः । परान्तः ॥ अन्तोदात्तप्रकरणे चित्रकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ चित्रकेश । चित्रन्धुरेण । चित्रता रथेन । पूर्वान्तः ॥ पूर्वयदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मरुद्वृद्धः ।

पूर्वादिः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिबोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥
दिबोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संवृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अनुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदइत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोका-
दिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । उत्तरपदइति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकाद्,
निस्तोकः । अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरप-
दाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थल्लङ्काणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्त-
रपदे ऽलुगुभवति । स्तोकान्मुक्तः अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशा-
दागतः । दूरादागतः । विप्रलङ्घादागतः । लङ्कान्मुक्तः । समासे कृते प्राति-
पदिकत्वात्सुपो लुकि प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनषड्वचनान्तानां
तु स्तोकादीनामनभिधानात्समास एव न भवति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो
मुक्त इति । तेनात्र न कदा चिदप्यैकपदमैकत्वर्थं च भवति ॥ ब्राह्मणाच्छं-
सिन उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणादादाय शंसतीति, ब्राह्मणाच्छंसीति अस्ति-
ग्विशेषस्य * रुठिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता वाक्यवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगुभवति
उत्तरपदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् ॥
अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अञ्जसाकृतम् ॥ पुंसानुजो अनुषान्ध इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ पुंसानुजः । पुंसा हेतुनानुजः । अनुषान्धः । अनुषा हेतुना ऽन्धः ।
तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुरिति अन्यनो नामधेयम् † ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

* विशेषस्य कस्य छिदित पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

† पुंसा हेतुनेत्याख्य नामधेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जर्यां क्त्वात् ।

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुभवति । मनसादत्ता । मनसा-
गुप्ता । मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

अज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

अज्ञायिन्युत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुभवति । मनसा
ऽऽज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्तउत्तरपदे ऽलुभवति ।
आत्मनापञ्चमः आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
सुतीया । सुतीयेति योगविभागात्समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चम, आत्म-
नापञ्चमः । कथं जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति । बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थो
ऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैया-
करणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुभवति । आत्मने-
पदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात्समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुभवति । परस्मैपदम् ।
परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुभवति । युद्धिष्ठिरः ।
त्वष्टिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् ।
अदन्तात् । अरख्येतिलकाः । अरख्येमाषकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रकाः ।
वनेवत्खजकाः । पूर्वाह्नेस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ।
नद्यां कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति
किम् । अक्षशौण्डः ॥ हृद्द्वभ्यां हेः ॥ * ॥ हृद् दिव् इत्येताभ्यामुत्तरस्य
हेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ॥

कारनाच्च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादाद्युत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्त-
म्या अलुभवति । सूपेशाणः * । दृषदिमाषकः । हनेद्विपदिका । हनेत्रिप-

दिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः, तत्र पूर्वैर्णैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्रेक्ष्यन्ते । कारनाम्न्येव प्राचामिह हलादावेवेति । कारनाम्नीति किम् । अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्वेयस्य नाम । प्राचामिति किम् । यूथेपशुः, यूथपशुः । हलादाविति किम् । अविक्लृटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, नदीदोहनी ॥

मध्यादुत्तरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे ऽलुभवति । मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकर्जतात्स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकामउत्तरपदे ऽलुभवति । कण्ठे कालोस्य, कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् । मूर्द्धेशिखः । मस्तकशिखः । अकामदिति किम् । मुखे कामो ऽस्य, मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् । अतुशैण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । अङ्गुलवलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिनुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र विभाषेयम् । स्वाङ्गीदुदुग्रीहौ पूर्वेषां नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च नेन्निदुबध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः * ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे ह्रदन्तउत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुभवति । स्तम्भेरमः । कर्णेजपः । न च भवति कुर्वरो मद्रचरः ॥

प्रावृट् शरत्कालदिवां जे १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव् इत्येतेषां जउत्तरपदे सप्तम्या अलुभवति । प्रावृजिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषावर्षसरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्षे चर शर वर इत्येतेषां उत्तरस्याः सप्तम्या जउत्तरपदे विभाषा ऽलुभवति । वर्षेजः । वर्षेजः । सर्रेजः । सरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम् उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । घ । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतमे । पूर्वाह्नेतमे । काल । पूर्वाह्नेकाले । पूर्वाह्नेकाले । तन । पूर्वाह्नेतने । पूर्वाह्नेतने । कालनाम् इति किम् । शुक्लतरे । शुक्लतमे । हलदन्तादित्येष । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नैष्यते । हृदयस्य ह्रस्वेति लेखग्रहणात्लिङ्गात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेष्वत्तरपदेष्वकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभाषा ऽलुभवति । श्वशयः । श्वशयः । शयवासः । शयवासः । शयवासी । शयवासी । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णशयः । हलन्तादित्येष । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्तुषु सप्तम्या अलुगन्तव्यः ॥ * ॥ अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इवन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुगन्तव्यः भवति । स्थण्डिलशायी* । सिद्ध । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । बध्नाति । चक्रबन्धकः । चरकबन्धकः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । चक्रबन्ध इति के चिदुदाहरन्ति तत्पचाद्यजन्तं द्रष्टव्यम् । घञन्ते हि बन्धे च विभाषेत्युक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुगन्तव्यः भवति । समस्थः । विषमस्थः । कूटस्थः । पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् । कृष्णोस्याखरेष्ठः । पूर्वपदादिति बन्धम् ॥

षष्ठा आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठा अलुगन्तव्यः भवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् । आक्रोशइति किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिकपश्यद्वायुक्तिदण्डदरेषु यथासंख्यमलुगन्तव्यः ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोदरः ॥ आमुष्यायणामुष्यपुष्पिकामुष्यकुलिकेति चालुगन्तव्यः ॥ * ॥ अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् कक् । अमुष्य पुष्पस्य भावः, आमुष्यपुष्पिका । मनोज्ञादित्वादुञ् । तथा आमुष्यकुलिकेति ॥ देवानां मिय इत्यत्र च षष्ठा अलुगन्तव्यः ॥

वक्तव्यः ॥ * ॥ देवानांप्रियः ॥ शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायां वष्ट्वा अलुम्ब-
क्तव्यः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ दिवश्च दासे वष्ट्वा अलु-
म्बक्तव्यः ॥ * ॥ दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रे ऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्दउत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने ऽन्यतरस्यां वष्ट्वा अलुम्भवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोशइत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनि संबंधेभ्यः ॥ २३ ॥

अकारान्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनि संबंधवाचिभ्यश्चात्तरस्याः
वष्ट्वा अलुम्भवति । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।
अत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥ विद्यायोनि संबंधेभ्यस्तत्पूर्वा-
त्तरपदबह्वक्षम् ॥ विद्यायोनि संबंधवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत् ।
होतृधनम् । पितृधनम् । होतृहम् । पितृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोस्तत्तरपदयोश्चकारान्तेभ्यो विद्यायोनि संबंधवाचिभ्यो
विभाषा ऽलुम्भवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा ।
पितुःस्वसा । पितृष्वसा । यदा लुक् तदा मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं बत्व-
म् । यदा त्वलुक् तदा मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन बत्वम् ।
दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । ननान्दुः पतिः । ननान्दृपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

अकारान्तानां विद्यायोनि संबंधवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपद-
स्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहत्तारौ ।
योनि संबंधेभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्य-
र्थम् । अत इति किम् । पितृपितामहौ । पुत्रइत्यनुवर्तते अत इति च । तेन
पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे अकारान्तस्यानङादेशो भवति । पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङादेशो भवति ।
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृहस्पती । द्वन्द्वइति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वबह्वं
प्रसिद्धसाहचर्यार्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वइति निपात्यते ।
तत्र ये लोके प्रसिद्धसाहचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह बह्वं
भवति । तेन ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वदेवावित्येवमादौ न भवति ॥ उभयत्र
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निवायु । वाय्वग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति षत्वम् ॥

इदृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे ऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणी-
मनद्वाहीमालभेत । आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवता ऽस्य
अग्नीमरुतो देवतास्येति तद्वृत्तः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृताया-
माम्ना इत्वं च बाधितुमिकारः क्रियते । वृद्धाविति किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य
यरस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिध्यते ॥ इदृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो । वक्तव्यः ॥ * ॥
आग्नावैष्णवं चरं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे ।
द्यावात्तमा । द्यावाभूमी * ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति वका-
राद् द्यावा च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । अकारोच्चारणं सकारस्य
विकाराभावप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन रुत्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै
पृथिवी नमेते इति । कर्त्तव्योत्र यजः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासा-
सूर्यम् । उषासानक्ता ॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचाचार्याणां मतेनारुहादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।
मातरपितरौ । उदीचामिति किम् । मातापितरौ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति च्छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा
च । पूर्वशब्दस्य अरुहादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुप्तं पुलुमिति आकारादेशः ।
तत्र चतो द्विसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । च्छन्दसि किम् । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान्येन समानायामाकृतावेकस्मिन्वृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कः शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते
स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः ।
कहो ऽभावो ऽनूङ्, भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहिरयमलुर् निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्काद-
नूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति समानाधिकरणउत्तरपदे स्त्रीलिङ्गे
पूरणीप्रियादिर्वर्जिते । दर्शनीयभार्यः । शल्लूकचूडः । दीर्घजङ्घः । स्त्रिया इति
किम् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति
किम् । खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् । द्रोणीभार्यः कथं गर्भि-
भार्यः, प्रसूतभार्यः, प्रजातभार्य इति । कर्त्तव्योत्र यवः । अनूङ् इति किम् ।
ब्रह्मबन्धुभार्यः । समानाधिकरणइति किम् । कल्याण्या माता, कल्याणी-
माता । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् । कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा राज्ञयः ।
कल्याणीदशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः
पक्ष इति । 'अप् पूरणीप्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यप्यस्यैव न
भवति । अप्रियादिष्विति किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्या-
णी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचित्रा । अम्बा । कान्ता । हान्ता । समा ।
अपला । दुहिता । ग्रामा ॥ वृठभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वशब्दाविवक्षित-
त्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वकृत्वसुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसु-
चिति श्रमेतस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ्स्त्रियाः पुंवद्भाषित । तस्याः
शालायाः ततः । तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परि-
गणनं कर्त्तव्यम् । जतसौ । तरप्तमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः ।
रूपप्याशपौ । यम्शालौ । दार्हिलौ । तिल्लातिलौ ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंव-
द्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्यां देहि । अल्पाभ्यां देहि । बहुशो देहि ।
अल्पशो देहि ॥ त्वत्तल्लोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ पटुया भावः, पटु-
त्वं । पटुता । गुणवचनस्येति किम् । कठ्या भावः, कठीत्वं, कठीता ॥
अस्याठे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ।

अठइति किम् । श्येनेधः । रौहिणेयः । कथमनायी देवता ऽस्य चान्नेयः
स्यालीपाक इति । कर्त्तव्योत्र यत्नः ॥ ठंक्कसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥
भवत्याशङ्काना भावत्काः । भवदीयाः ॥

कथानिनीशच ॥ ३६ ॥

कथं परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादूनह् पुंवद्ववति ।
हनी । एतायते । श्येनी । श्येतायते । मानिनि । दर्शनीयमानी अयमस्याः ।
दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमस्म्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च ।
इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वणैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाक्षिकाभार्यः । कारिकाभार्यः ।
वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रि-
कामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् ॥ कोपधप्रतिषेधे-
षु तद्वितयद्वयं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत, पाकभार्या भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरणयाश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ता-
भार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्ता-
मानिनी । पूरणयाः । पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमी-
पाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्वितः स यद्धि
रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्ववति । सौग्री-
भार्यः । माथुरीभार्यः । सौग्रीपाशा । माथुरीपाशा । सौग्रीयते । माथुरीयते ।
सौग्रीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् । मध्यमभार्यः ।
तद्वितस्येति किम् । काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः । तावद्भार्यः ।
यावद्भार्यः । अरक्तविकारइति किम् । कषायेण रक्ता काषायी, काषायी बृह-
तिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौही, लौही ईषा यस्य
रथस्य स लौहेषः * ॥

स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्ववति अमानिनि
परतः । दीर्घकेशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ।

शस्त्रकोशीयते । स्वाङ्गादिति किम् । पटुभार्यः । ईत इति किम् । अकोश-
भार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्वति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । बहुची-
भार्यः । कठीपाशा । बहुचीपाशा । कठीयते । बहुचीयते । अमानिनीत्येव ।
कठमानिनी । बहुचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य
नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीय देशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्का-
दनुहस्त्रियाः पुंवद्वति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि
भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापूर्वयो-
श्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः ।
पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वि-
तस्यारक्तविकारइत्युक्तं तत्रापि भवति । सौप्रजातीया । सौप्रदेशीया । स्वाङ्गा-
ख्येता । अमानिनीत्युक्तं तत्रापि भवति । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजा-
तीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति । कठवृन्दारिका । कठ-
जातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव । खट्वावृन्दारिका । खनूडित्येव ।
अमृगवृन्दारिका ॥ कुकुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ कुकुट्या
अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम् । काक्याः
शावः, काकशावः । नवा । स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्वात्वेन विना पूर्वप-
दार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् इत्येव खित्धादिषु भवति
विप्रतिषेधेन । खित् । कालिमन्या । हरिणोमन्या । घादि । पट्वितरा । पट्वितमा ।
पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क । पट्विका । मृट्विका । इहेडबिड् दरद् एषु उशजित्येते
अणपदशब्दाः क्षत्रियवाचिनः । तत्र तद्राजमत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकिङ्गते
इडबिड्द्वन्द्वारिकेति विग्रहः समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडबिडादयः
पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडबिड्द्वन्द्वारिका । औशजिवृन्दारिका * ॥

घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ख्योने-

काचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु परतो भाषितपुंस्का-

त्यरो यो हीप्रत्ययस्तदन्तस्थानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ । ब्राह्मणितरा ।
 ब्राह्मणितमा । रूप । ब्राह्मणिरूपा । कल्प । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट । ब्राह्मणि-
 चेली । ब्रुव । ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा । मत । ब्राह्मणिमता । हत ।
 ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि । ब्रुवइति ब्रवीतीति
 ब्रुवः पचाद्याचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । ह्य इति किम् । दत्ता-
 तरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति ।
 भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिषु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च
 शेषः । अही च या नदी ह्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा ।
 वीरबन्धुतरा । वीरबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा । इत्यन्याः
 प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ तत्प्रीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिषु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसि-
 तरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषितरा । विदुषीतरा । विदुस्तरा । पुंश्च-
 बोध्यं पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याधिवासितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरणउत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो
 भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये । महा-
 जातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् । महत्तः पुत्रो महत्पुत्रः ।
 लक्ष्मणोक्तत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहु-
 रिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्वृ-
 त्तश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान् महदर्थस्य न भवत्यात्वम् ॥ महदात्वे घासकर-
 विशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् ॥ * ॥ महत्या घासः ।
 महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः ॥ अष्टुनः
 कपाले हविष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अष्टकपालं चहं निर्वपेत् । हविषीति किम् ।
 अष्टकपालं ब्राह्मणस्य ॥ गवि च युक्ते ऽष्टुन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टा-
 गवेन शकटेन । युक्तइति किम् । अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्वाष्टुनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्य-
 शीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वाविंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टा-

त्रिंशत् । दृष्टन् इति किम् । पञ्चदश । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः ।
अष्टमातुरः । अबहुव्रीहशीत्योरिति किम् । द्विजाः । त्रिदशाः । दृशीतिः ॥
प्राक् शतादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।
अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीहशीत्योः ।
त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अब-
हुव्रीहशीत्योरित्येव । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् ।
त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे ऽबहुव्रीहशीत्योः सर्वेषां दृष्टन् त्रि
इत्येतेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिप-
ञ्चाशत् । त्रयःपञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् * । प्राक् शतादि-
त्येव । द्विशतम् । अष्टशतम् । त्रिशतम् † ॥

हृदयस्य हृल्लेखयण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः ।
हृदयं लिखतीति, हृल्लेखः । यत् । हृदयस्य प्रियं, हृदयम् । अण् । हृदयस्येदं,
हृद्वम् । लास । हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यणन्तस्य ग्रहणमिष्यते ।
घञि तु हृदयस्य लेखो हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकष्यञ्ज् रोगेषु ॥ ५१ ॥

शोक ष्यञ् रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति ।
हृच्छोकः । हृदयशोकः । ष्यञ् । सौहार्दम् । सौहृदयम् । ब्राह्मणादित्वात्
ष्यञ् । हृदादेशपक्षे हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्यभयपदश्रुतिः । रोग ।
हृद्रोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति
तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आञि आति ग उपहत इत्येतेषु त-

* अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयपञ्चाचत्वारिंशत् । द्विपञ्चा-
शत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यधिकं पुस्तकेषु बहुषु ।

† सर्वेषां ग्रहणं त्रयायामपि यथा स्याद् इत्यधिकमन्वस्मिन्पुस्तके ।

रपदेषु । पादाभ्यामवतीति, पदाजिः । पादाभ्यामतताति, पदातिः । अज्य-
तिभ्यां पादे चेत्यौणादिक इत्यप्रत्ययः । तत्राजिर्वाभावो न भवत्यत एव निपा-
तनात् । पादाभ्यां गच्छतीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो
वृषादिस्वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने पदादेश उपदेशएवान्तोदात्तो निपात्यते,
तेन पदोपहत इति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तोदात्तत्वं
भवति । पदाजिः पदातिः पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समासस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थ ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थः । पादौ विध्यन्ति,
पद्याः शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थ इति किम् । पादार्थमुदकं पादम् ॥
पद्मावे इके चरतावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्पादिभ्यः
छन्निति पादशब्दात् छन्नप्रत्ययः ॥ शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह
इष्यते ॥ तेन पणपादमाषशतादाद् इत्यत्र पदादेशो न भवति । द्विपादम् ।
त्रिपादम् ॥

हिमकापिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम काश्चिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति ।
हिम । बहिमम् । काश्चिन् । अथ यत्काश्चित् यान्ति । हति । पटुतिः ॥

अनुचः शे ॥ ५५ ॥

अनुचोऽन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो
गायत्रौ शंसति । पादं पादं शंसतीति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्म-
त्ययः । अनुच इति किम् । पादशः कर्णोपणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो
भवति । पद्घोषः । पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पाद-
शब्दः । निष्के चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पन्निष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति उत्तरपदे परतः ।
उदमेघो नाम यस्य चोदमेघिः पुनः । उदवाहो नाम यस्य चोदवाहिः पुनः ।
संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः ॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो
भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेवं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदपेवं पिनष्टि । स्नेहने पिब इति कमुल् । वास । उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन । उदकस्य वाहन । उदवाहनः । उदकं धीयते ऽस्मिन्वि-
त्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये ऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एको, ऽसहायः तुल्यजातीयनान्तरेण हला-
दिना, हल् आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तिस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्य-
वाचिन्यन्यतरस्यामुदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः ।
उदपात्रम् । उदकपात्रम् । एकहलादाविति किम् । उदकस्थालम् । पूरयितव्य-
इति किम् । उदकपर्वतः ॥

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्य औदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेषुत्तरपदेषु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्य, उदमन्यः ।
उदकमन्यः । उदकेनौदन, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तुउदकेन सक्तुः,
उदसक्तुः । उदकसक्तुः । बिन्दु । उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः ।
वज्र । उदकस्य वज्रः, उदवज्रः । उतकवज्रः । भार । उदकं विभर्तीति,
उदभारः । उदकभारः । हार । उदकं हरतीति, उदहारः । उदकहारः ।
वीवध । उदकस्य वीवध, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह । उदकं गाहत-
इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इकोद्भ्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ऽङ्यो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतर-
स्याम् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक
इति किम् । खट्वापादः । मालापादः । अङ्य इति किम् । गार्गीपुत्रः ।
वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यग्रस्थि-
तविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति । कारीषमन्धीपतिरिति । इयदुच्यद्भा-
विनामव्ययानां च न भवति । शूकुलम् । भूकुलम् । काण्डोभूतम् । वृक्षली-
भूतम् । भूकुंसादीनां तु भवत्येव । भूकुंसः । भूकुटिः । अपर आह ॥ भूकुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भूकुंसः । भूकुटिः ॥

एकं तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ऽङ्यो भवति । एकस्या आगतमेकङ्यम् ।
एकमयम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे । एकस्याः स्त्रीम्,

एकक्षीरम् । एकदुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दब्रह्मत्वं प्रयोजयति ।
अत्राहि ग्रहमाणमत्र विशेष्यते न पुनरत्र ग्रहमाणेनेति ॥

व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

व्यन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलं ब्रह्मो भवति । व्यन्तस्य संज्ञा-
याम् । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति । नान्दीकः ।
नान्दीघोषः । नान्दीविशालः । व्यन्तस्य छन्दसि । कुमारिदारा । प्रदर्विदा न
च भवति । फाल्गुनीपौर्णमासी । जगतीछन्दः । आबन्तस्य संज्ञायाम् । शिल-
वहम् । शिलप्रस्थम् । न च भवति । लोमकाग्रहम् । लोमकाखण्डः । आबन्तस्य
छन्दसि । अजतीरेण जुहोति । ऊर्णसदा पृथिवीं विश्वधायसम् । न च
भवति । ऊर्णासूत्रेण कवयो धरन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो व्यापोर्बहुलं ब्रह्मो भवति । तदज्ञाया भाव अज-
त्वम् । अजात्वम् । तद्रोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञा-
यामसंभवाच्छन्दस्योदाहरणानि भवन्ति ॥

इष्टक्षेत्रीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टक्षेत्रीकामालानां चित्तूल भारि इत्येतेषुत्तरपदेषु यथासंख्यं ब्रह्मो
भवति । इष्टकवितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्त-
दन्तस्यापि ग्रहणं भवति । पञ्चष्टकवितम् । मुञ्जक्षेत्रीकतूलम् । उत्पलमाल-
भारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्तउत्तरपदे ऽनव्ययस्य ब्रह्मो भवति । कालिमन्या । हरिणिम-
न्या । मुमा ब्रह्मो न बाध्यते । अन्यथा हि ब्रह्मशासनमनर्थकं स्यात् । अन-
व्ययस्येति किम् । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं
जापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुद्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोराजन्तानां च खिदन्तउत्तरपदे मुमागमो भवति
अनव्ययस्य । अरुतुदः । द्विषंतपः । अजन्तानाम् । कालिमन्या । अरुद्विषदज-
न्तस्मेति किम् । विदुन्मन्या । अनव्ययस्येत्येवं । दोषामन्यमहः । दिवामन्या
रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् । कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ब्रह्मे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययबच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्तउत्तरपदे ऽमागमो भवति आम्प्रत्ययबच्च

द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अस्मिन् हि द्विरावर्त्तते । गामन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियमन्यः । श्रियमन्यः । ध्रुवमन्यः । अन्त्ययवच्चेत्यतिदेशादात्थपूर्वसवर्णगु-
ह्येयदुषडादेशा भवन्ति । इच इति किम् । त्वन्मन्यः । एकाच इति किम् ।
लिसाधुमन्यः । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यतइत्यु-
पक्रम्य श्रिमन्यमिति भाष्ये स्थितम् । तच्चेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परि-
त्यक्तस्वलिङ्गः श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमो-
र्मुपसकादित्यमो लुभभवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम अस्ते । पुरं दारयतीति
पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्दउत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करो-
तीति सत्यस्य वा कारः सत्यंकारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कारइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अस्तुंकारः ॥ भक्तस्य कुन्दसि कारे मुम् वक्तव्यः ॥ * ॥ भक्तं
करोतीति भक्तस्य वा कारः, भक्तंकारः । कुन्दसीति किम् । भक्तकारः ॥ धेनोर्भ-
व्यायां मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ धेनुंभव्या ॥ लोकस्य पृणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ लोकपृणा ॥
इत्ये ऽनभ्याशस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ अनभ्याशमित्यः ॥ आष्ट्रान्योरित्ये मुम्बक्त-
व्यः ॥ * ॥ आष्ट्रमित्यः । अन्धिमित्यः ॥ गिले ऽगिलस्य मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः ॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिमि-
ङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम्बक्तव्यः ॥ * ॥ उष्णंकरणम् । भद्रंकरणम् ॥
सूतेष्वराजभोजमोर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृशब्दस्य पुष्पहादेशो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
सूतपुष्पी । सूतदुहिता । उयपुष्पी । उयदुहिता । राजपुष्पी । राजदुहिता ।
भोजपुष्पी । भोजदुहिता । मेरुपुष्पी । मेरुदुहिता । केचित्तु शार्ङ्गखादिषु पुष्प-
शब्दं पठन्ति तस्य पुष्पीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते । शैलपुष्पीति ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः शातशब्दउत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति ।
श्येनपातेष्व्यां क्रीडायां, श्येनपाता । तैलपाता । अइति किम् । श्येनपातः ॥

रान्त्रे कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रान्त्रे कृदन् उ त्रपदे विभाषा मुमागमो भवति । रान्त्रिचरः । रान्त्रि-
चरः । रान्त्रिमटः । रा यटः । अत्रापविभाषेयम् । क्विति क्विति नित्यं भवति ।
रान्त्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्वणः । असुरापः । असोमपः ॥ नञो नलोपो ऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अपचसि त्वं जालम् । अकरोषि त्वं जालम् ॥

तस्मान्ननुडचि ॥ ७४ ॥

तस्मान्ननुप्तनकाराच्चञः नुडागमो भवति अत्रादावुत्तरपदे । अनञः । अनञ्चः । तस्मादिति किम् । नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि डमो ह्रस्वा-
दचि डमुपिनित्यमिति प्राप्नोति ॥

नभाण् नपान्नवेदानासत्या नमुचिनकुलनखनपुंस-
कनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभाट् नपात् नवेदाः नासत्याः नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र
नाक इत्येतेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भाजतइति, नभाट् । भाजते क्तिबन्तस्य
नञ्समासः । न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । न वेत्तीति नवेदाः । वेत्ति-
रसुप्रत्ययान्तः । नासत्याः । सत्सु साधवः सत्याः न सत्या, असत्याः, न अस-
त्याः नासत्याः । न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचैरीणादिकः किप्रत्ययः । नास्य
कुलमस्ति, नकुलः । नख । नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक । न स्त्री न पुमा-
चपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपात्यते । नक्षत्र । न क्षरते क्षीयतइति
क्षा, नक्षत्रम् । क्षियः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र । न क्रामतीति नक्रः ।
क्रमेर्हप्रत्ययो निपातनात् । नाक । नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ्प्रकृत्या भवति एकशब्दस्यादुगागमे भवति । एकेन न
विंशतिः एकाच्चविंशतिः । एकाच्चिंशत् । तृतीयेति योगविभागात्समासः ।
पूर्वान्तोयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोच्चानुनासिको विकल्पेन यथा स्याद् इति ॥

नगो ऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ्प्रकृत्या भवति । नगा वृद्धाः । अगा वृद्धाः । नगाः पर्वताः । अगाः
पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः । गमेर्हप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् । अगो
वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्यम् ।
सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् । सहयुध्या । सहकृत्वा । सादेश
उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् ।

स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समास-
न्तोदात्तत्वेन बाध्यतएव । सेष्टि, सपशुअन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्ते ऽधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति ।
सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । संयहं व्याकरणमधीयते । कलान्तं मुहू-
र्तान्तं संग्रहान्तमिति अन्तवचनइत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाका-
लइति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके । सद्रोषा
ज्वारी । समाषः कार्षापणः । सकाकिणीको माषः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उच-
लभ्यते यः स उपाख्यः, उपाख्यादन्यो ऽनुशाख्यो ऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीये ऽनु-
पाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साम्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ।
सराक्षसीका शाला । अन्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीय-
मानास्तदुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासे ऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो
भवति । सवक्रं धेहि । सधुरं पात्र । अकालइति किम् । सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वं ऽवयवा उपसर्जनीभूताः
स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो
भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ।
सहयुध्या । सहहत्वा । सहहृत्वाप्रियः प्रियंसहहृत्वेतिबहुव्रीहौ यदुत्तरपदं
तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषये ऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देव-
दत्ताय सहपुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ।
स्वस्ति भवति सहगवे । सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहह-
लाय । वोपसर्जनस्येति पठे भवत्येव सभावः ॥

समानस्य कृन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति कृन्दसि विषये

मूर्ध्नुं प्रभृति उदकं इत्येतान्युत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभाता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः, तत्र भवः सगर्भः । सगर्भसयूथसनुतादिति यत् प्रत्ययः । समूर्ध्नुं प्रभृत्युदकं ष्विति किम् । समानमूर्ध्ना । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धार्थः क्रियते । तेन सप्तः, साधर्म्यं, सजातीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्ण-

वयोवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु इत्येतेषु उत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद्वृत्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थेऽश्वत्थोत्तरपदे यत्प्रत्ययपरे परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषादरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्दोत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति । सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयितः को चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः । त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोस्वेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ क्रियेते ॥ दृसे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृशः ॥ दृशेः क्सप्रत्ययोपि तत्रैव वक्तव्यः ॥ * ॥ वतुषु दृग्दृशवतुषु ॥

इदं किमोरीशूकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृश-

वतुषु । ईदृक् । ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां
बो घ इति वतुष् ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृत्तः । कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति दृग्दृशवतुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् ।
यादृक् । यादृशः । यावान् ॥ वृत्ते चेति क्तव्यम् ॥ * ॥ तादृत्तः । यादृत्तः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्वीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ
वप्रत्ययान्तउत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्वाह् । देवद्वाह् । सर्वनाम्नः ।
तद्वाह् । यद्वाह् । अद्विसधोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वर्गनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणा-
देशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्यैव स्वरो भवति । विष्वग्देव-
योरिति किम् । अश्वाची । अञ्चताविति किम् । विष्वभ्युक् । वप्रत्ययइति
किम् । विष्वगञ्चनम् । वप्रत्यययहणमन्यत्र धातुयहणे तदादिविधिप्रतिष्-
त्वर्यः । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्त्वं भवति ॥
कृन्दसि स्त्रियां बहुलमिति क्तव्यम् ॥ * ॥ विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न
भवति । कद्वीचीत्यत्र तु भवत्येष * ॥

समः समी ॥ ९३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सम्यक् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तर-
पदे ऽलोपे । यदा ऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
अलोपइति किम् । तिरश्चा । तिरश्चे । अन् इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्तउत्तरपदे ।
सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्चकृन्दसि ॥ ९६ ॥

कृन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोस्तत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमा-
देशो भवति । सधमादो व्युत्पन्न एकास्ताः । सधस्थाः ॥

द्वान्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ ९७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति ।
द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात् । नीपम् । वीपम् । समीपम् ॥ समाप ईत्वे
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह ॥ ईत्वमनव-
र्णादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति
क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राप्पुपलक्षणार्थम् ।

ऊदनोर्द्विगो ॥ ६८ ॥

अनोर्द्विगोऽप्युपसर्गाच्चोत्तरस्याबित्येतस्य ईकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपो देशः ।
देश इति किम् । अन्वीपम् । दीर्घाच्चारणमवग्रहार्थम् । अनु ऊपो ऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थस्थि- तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६९ ॥

अषष्ठीस्यस्य अतृतीयास्यस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति आशिस्र
आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग ह इत्येतेषु परतः । अन्या
आशीः, अन्यदाशीः । अन्या आशा अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था ।
अन्य आस्थितः । अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः,
अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्य-
स्मिन् भवः, अन्यदीयः गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्यस्येति
किम् । अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येन आस्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमो ऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छेदोः ।

षष्ठीतृतीययोर्नेष्टु आशीरादिषु सप्रसु ॥

अन्यस्य कारक, मन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्ने-
ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्दोत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासे ऽच्चादावुत्तरपदे ।
कदजः । कदश्वः । कदुष्टः । कदचम् । तत्पुरुष इति किम् । कूष्ठो राजा । अचीति
किम् । कुत्रास्त्रणः । कुपुरुषः ॥ कद्वावे चावुपसंख्यानम् ॥ * ॥ कुत्सिता-
स्त्रयः, कक्षयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्रथः ।

कद्रुदः ॥

तृणे च जातो ॥ १०३ ॥

तृणशब्दउत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कतृणा
नाम जातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोः उत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति ।
कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् ।
कालवणम् । काक्षम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति । कोष्णम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्दउत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः ।
कपुरुषः । आपाप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति ।
ईषत्पुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्जोष्णे ॥ १०७ ॥

उष्णशब्दउत्तरपदे कोः कवडित्ययमादेशो भवति का च विभाषा ।
कवोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिशब्दउत्तरपदे छन्दसि विषये कोः क्व का इत्येतावादेशौ भवतो
विभाषा । क्वपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न
विहिता दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोप-
दिष्टानि शिष्टैश्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य,
पृषोदरम् । पृषद् उद्वानं यस्य, पृषोद्वानम् । अत्र तकारलोपो भवति । चारि-
वाहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ।
जीवनस्य मूतो, जीमूतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् ।
अत्रशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । ऊर्ध्वं स्वमस्येति,
उन्मूलम् । ऊर्ध्वशब्दयोर्हलौ खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः,
पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्वधायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । भुवन्तोस्यां
सीदन्तीति, वृषी । सदेरधिकरणे इट् प्रत्ययः । भुवच्छब्दस्य चोपपदस्य

शब्दश्चादेशो भवति । मर्यादा रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । मर्यादा-
शब्दस्य मयूभावः । स्वमन्येपि अश्वत्थकपित्तप्रभृतयो यथायोगमनुमन्तव्याः ॥
दिक्शब्देभ्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति ॥ दक्षिणतीरम् । दक्षिण-
तीरम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् ॥ वाचो वादे इत्वं च लभावश्चोत्तरपद-
स्येति प्रत्यये भवति ॥ वाचं वदतीति, वाग्वादः । तस्यापत्यं वाङ्वालिः ॥ वच
उत्वं दत्तदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च भवति ॥ वट् दन्ता अस्य वोढन् । वट्
च दश च वोढश्च ॥ धासु वा वष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥
वोढा वड्धा कुस् । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रति-
पत्त्यर्थः । इह मा भूत् । वट् दधाति धयति वा वड्धेति ॥ दुरो दाशनाश-
दभ्येषुत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् ॥ वृद्धेण दाश्यते नाश्यते दभ्यते च
यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः सत्वनुनासिकलोपो निपातनात् ।
दुष्टं ध्यायतीति, दूढः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्गइति कप्रत्ययः ॥
स्वरो रौहता कृन्दस्युत्वं वक्तव्यम् ॥ जायर्हि स्वी रोहाव ॥ पीवोपवसना-
दीनां च लोपो वक्तव्यः ॥ पीवोपवसनानां पवोपवसनानाम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योमस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहनन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याङ्गशब्दस्य स्थाने अहनित्ययमादेशो भव-
त्यन्यतरस्यां ङौ परतः । द्वयोरङ्गोर्भवः, टुङ्गः । अङ्गः । टुङ्गि । टुङ्गनि । अङ्गि ।
अङ्गनि । टुङ्गे । अङ्गे । व्यपगतमहो, व्यन्हः । व्यङ्गि । व्यङ्गनि । व्यङ्गे । सायमन्हः
सायान्हः । सायान्हि । सायाहनि । सायाङ्गे । एकदेशिसमासः । पूर्वादिभ्यो
ऽन्यस्यापि भवतीत्यतदेव विसायपूर्वस्याङ्गस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमङ्गो
मध्याङ्ग इत्यपि भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् । पूर्वङ्गे । अपराङ्गे ॥

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घा ऽणः ॥ १११ ॥

ठकाररेक्येलोपो यस्मिन् स द्रलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घा भवति ।
लीठम् । मीठम् । उपगूठम् । रलोपे । नीरक्तम् । अनीरयः । इन्दूरयः ।
पुनारक्तं वासः । प्राताराजक्रयः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदे ऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घा-
यम् । अण इति किम् । आवृठम् * ॥

सहिवहेरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्योकार आदेशो भवति द्रलोपे । सोढा ।

सोढुम् । सोढव्यम् । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ॥ ऊठः । ऊठवान् । वर्णग्रहणं किम् । कृत्यायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उदबोढाम् । उदबोढम् । तादृपि परस्परस्पर्त्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥

साढौ साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढौ साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढौ समन्तात् । साढ्वा शून्यम् । सहेः त्वाप्रत्यये औत्वाभावः । पठे त्वाप्रत्ययस्य औभावः । साढेति वृद्धिर्हमेतत् । नियम इति किम् । साढ्वा साढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित् कर्तुमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वृद्धित्वम् । वक्ष्यति । द्रुचोतस्तिङ् इति । विद्वा हित्वा सत्यतिं शूर गोनाम् । संहितायामिति किम् । विद्वा, हि, त्वा, सत्यतिं, शूर, गोनाम् ॥

कर्णौ लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-

सुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घा भवति विष्ट अष्टन् पञ्चम मणि भिन्न छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान्वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणाकर्णः । द्वागुलाकर्णः । अगुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसंबन्धज्ञापनाय दात्राकारादि क्रियते तदिह लक्षणं दृश्यते । लक्षणस्येति किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनामिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु द्वौ ॥ ११६ ॥

नहि वृति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतैषु क्रिप्रत्ययान्तेषुत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घा भवति संहितायां विषये । नहि । उपावत् । परीणत् । वृति । नीवृत् । उपावृत् । वृषि । प्रावृट् । उपावृट् । व्यधि । मर्मावित् । हृदयावित् । श्वावित् । रुचि । नीरुक् । अभीरुक् । सहि । अतीषट् । तति । तीरीतत् ॥ गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते ॥ ततस्तनोतिरेष्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । परिणहनम् ॥

वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्त्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम् कोटरावणम् । मिश्रकावणम् । सिद्धकावणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम् । किंशु-

लकागिरिः । अञ्जनागिरिः । कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् । असिपञ्च-
नम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक । पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः ।
किंशुलक । साल्वक । अञ्जन । भञ्जन । लोहित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घा भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः ।
रजःकृष्णासुतिपर्षदोवलच् इति वलप्रत्ययो गृह्यते ॥ अनुत्साहधातृपितृणामि-
त्येव ॥ उत्साहवलः । धातृवलः ॥ पितृवलः * ॥

मतौवहूचो ऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बहुचो ऽनजिरादिर्वाजितस्य दीर्घा भवति संज्ञायां विषये ।
उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां
मत्तुविति मत्तुप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतौर्वत्वम् । बहुच इति किम् । व्रीहि-
मती । अनजिरादीनामिति किम् । अनजिरवती ॥ खदिरवती । पुलिनवती ।
हंसकारण्डवती । चक्रवाकवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घा भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशा-
वती । शर । वंश । धूम । अहि । कपि । मखि । मुनि । शुचि । हु
संज्ञायामिति मतौर्वत्वम् । यवादित्वाद् व्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वह्ने ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वहउत्तरपदे दीर्घा भवति । अवीव-
हम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् । पिण्डवहम् । अपीलोरिति
किम् । पीलुवहम् ॥ अपीत्वादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । दाहवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्तउत्तरपदे ऽमनुष्येभिधये बहुलं दीर्घा भवति । नीकैदः ।
वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति । प्रसेचः । प्रसारः ॥ सादकारयो-
ः कृत्रिमे दीर्घा भवति ॥ प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिमइति किम् । प्रसादः ।
प्रकारः ॥ वेशादिषु विभाषा दीर्घा भवति ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रति-
रोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्यइति किम् । निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्दउत्तरपदे दीर्घा भवति । नीकाशः । वीकाशः ।
अनूकाशः । पचादत्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य मस्तकारादिरादेशस्तास्मिन्यरत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घा भवति । नात्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात् इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चत्वंस्याश्रयात्सिद्धत्वंमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् । वितीर्णम् । नितार्णम् । तीति किम् । सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घा भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् । अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

कुन्दसि च ॥ १२६ ॥

कुन्दसि विषये ऽष्टन उत्तरपदे दीर्घा भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दत्तिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादावस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते पादोन्यतरस्यामिति ङीप् ॥ गवि च युक्ते आषायामष्टनो दीर्घा भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घा भवति । एकचित्तिकः । द्विचित्तिकः । त्रिचित्तिकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोस्तत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति विकारनिर्द्देशो यत्रास्येतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति । विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

नरशब्दोत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वानरो नाम यस्य वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्ते चर्षा ॥ १३० ॥

मित्ते चोत्तरपदे चषावभिधेये विश्वस्य दीर्घा भवति । विश्वामित्ते नाम चर्षिः । चषाविति किम् । विश्वमित्तो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मतुष्यन्त्यये परतो दीर्घा भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते । ओषधिश्चन्द्रस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घा भवति । ओषधीभिरपीपतत् । नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् । ओषधिपते । अग्रथमायामिति किम् । स्थिरेयमस्तौषधिः ॥

अचि तुनुघमक्षुतकुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

अचि विषये तु नु घ मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घा भवति । आ तू न इन्द्र वृत्रहन् । नु । नू करणे । घ । उत वा घा स्यालात् । मक्षु । मक्षु गोमन्तामीमहे । तङ् । भरता ज्ञातवेदसम् । तङ्ङिति यादेशस्य डित्त्वपक्षे रहणं, तेनेह न भवति । शृणोत यावाणः । कु । कूमनः । त्र । अत्रा गौः । उरुष्य । उरुष्या गोमनेः ॥

इकः सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो रह्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घा भवति । अभी बु णः सखीनाम् । ऊर्द्धु ऊ बु ण ऊतये । सुज इति षत्वम् । नश्च धातुस्योरुष्य इति षत्वम् ॥

द्व्यचोतस्तिङ्कः ॥ १३५ ॥

अचोति वर्तते । द्व्यचस्तिङन्तस्यात अविषये दीर्घा भवति । विद्वा हि त्वा सत्पातिं शूर गोनाम् । विद्वा स तस्य पितरम् । द्व्यच इति किम् । देवा भवत वाजिनः । अत इति किम् । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

अचोत्येव । निपातस्य च अविषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते अच्छाते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घा दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशकेशि । कक्षाकचि । जलाषाट् । नारकः पूरुषः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु ॥ * ॥ श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः । श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घा भवति । चावित्यञ्चतिर्लुप्तनकाराकारो रह्यते । दधीचः पश्य । दधीवा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गेऽपि हि यथादेशो दीर्घविधानसमार्थाच्च प्रवर्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३६ ॥

उत्तरपदइति वृत्ते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घा भवति ।
 कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः ।
 करीषस्येव गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायामुपमानाच्चेति
 इकारः समासान्तः । करीषगन्धेरपत्यं कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्धीपुत्रः ।
 कौमुदगन्धीपतिः । इको ह्रस्वो ऽद्वयो गालवस्येत्येतच्च भवति । व्यवस्थित-
 विभाषा हि सा । अकृतएव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पञ्चा-
 न्तरे परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते । पुनः प्रसङ्गाविज्ञानं च न भवति । सहद्वैते
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्वृंमनुक्रमिष्यामोऽङ्ग-
 स्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वस्यति । हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति
 किम् । निरुतम् । दुरुतम् । नामि दीर्घः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति
 किम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । अतो भिस ऐस् । वृत्तेः । प्रवृत्तेः ।
 अङ्गस्येति किम् । ब्राह्मणभिस्सा । ओदनभिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोन्यार्थो
 नामि दीर्घत्वाद्यापि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या
 भवति । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं विशेषेष्ववतिष्ठते । अथ
 वा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदुत्तरं यथायोगं
 विपरिणम्यते । ततोकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यापि सम्यक् संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बुलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति ।
 हूतः । जीनः । संवीतः । हल इति किम् । उतः । उतवान् । अङ्गावयवा-
 दिति किम् । निरुतम् । तदन्तस्येति किम् । विदुः । विक्षितः । कण इत्येव ।
 तृतीयः । तृतीयेति वा निपातनादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं,
 हलविशेषव्यर्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येषष्ठीबहुवचनमागतनुद्वं गृह्यते । तस्मिन्परतोऽङ्गस्य दीर्घा
 भवति । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्त्तव्याम् । हर्त्तव्याम् । अथ इत्येतदत्र

निवृत्तम् । आगतननुद्वयहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।

वचनाद्यच्च तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इतयोर्नामि दीर्घा न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव नामाति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकमचि र चत इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमो भवतीति ॥

कृन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

कृन्दसि विषये तिसृचतसोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां मध्यदिने तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परयुभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते । के चिद्वच कृन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घा भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् । नामीत्येव । चर्मणाम् ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतो ऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घा भवति । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थानइति किम् । राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् । हे राजन् । हे तत्तन् ॥

वा अपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

अपूर्वस्याचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ वा दीर्घा भवति । स तद्वाचं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तच्चणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । अभुत्वाणमिन्द्रम् । अभुत्वाणमिन्द्रम् । निगमइति किम् । तच्चा । तच्चायौ । तच्चाणः ॥

सान्तमहृतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्य संयोगस्य यो नकारः महतश्च तस्योपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतः संबुद्धौ । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसि । पर्यासि । यशांसि । महतः खल्वपि । महान् । महान्तौ । महान्तः । असंबुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्रन्तृचस्वसृनप्रनेष्टृत्त्वष्टृक्षत्तृहोतृपो-
तृप्रशास्त्रयाम् ॥ ११ ॥

अप् इत्येतस्य वृजन्तस्य स्वसृ नप् नष्टृ त्वष्टृ क्षत्तृ होतृ पो तृ प्रशास्तृ इत्येतेषां चाङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति सर्वनामस्थाने परतो ऽसंबुद्धौ । अप् । आपः । बह्नामि तडागानीति के चिदिच्छन्ति । तत्र समासान्तो विधिरनित्य इति समासान्तो न क्रियते । नित्यमपि च नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । तृन् । कर्त्तारौ कटान् । वदितारौ जनापवादान् । कर्त्तारः । वृच् । कर्त्तारौ कटस्य । कर्त्तारः । हर्त्तारौ भारस्य, हर्त्तारः । स्वसृ । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । नप् । नप्ता । नप्तारौ । नप्तारः । नेष्टृ । नेष्टारौ । नेष्टारः । त्वष्टृ । त्वष्टारौ । त्वष्टारः । क्षत्तृ । क्षत्तारौ । क्षत्तारः । होतृ । होतारौ । होतारः । पोतृ । पोतारौ । पोतारः । प्रशास्तृ । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । नप्तादीनां ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् । व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । एवंभूतानामन्येषां संज्ञाशब्दानां दीर्घा मा भूदिति । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः । असंबुद्धाविति किम् । हेकर्त्तः । हेस्वसः ॥

इन्हन्यूपार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येवमन्तानामङ्गानां शौ परत उपधाया दीर्घा भवति । बहुदण्डिनि । बहुच्छत्रीणि । बहुवृत्रहाणि । बहुभूषणहाणि । बहुपूषाणि । बहुअर्यमाणि । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इन्हन्यूपार्यम्णामुपधायाः शब्दे दीर्घा भवति नान्यत्र । दण्डिनौ । छत्रिणौ । वृत्रहणौ । पूषणौ । अर्यमणौ ॥

दीर्घविधिर्य इहेन्मभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् । शौ नियमं पुनरेव विदध्याद् भूषणङ्गीति तथास्य न दुष्येत् ॥ शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाप्यसमाह्य । दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियिदीर्घविधौ च न दोषः ॥ सुत्यपि वा प्रकृते ऽनवकाशः शौ नियमो ऽप्रकृतप्रतिषेधे । यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥

हन्तेरनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडितीति दीर्घत्वं यत् तदपि नियमेन
 बाध्यते । वृत्रहणि । भूणहनीति । कथम् । योगविभागः क्रियते । इन्हनू-
 षार्यम्णाम् । सर्वनामस्थानेष्व दीर्घा भवति, नान्यत्रेति । ततः शार्धिति
 द्वितीयो नियमः, शार्धेव सर्वनामस्थाने दीर्घा भवति नान्यत्रेति । सर्वस्यो
 पधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमेन निवृत्तिः क्रियते । यस्तु न उपधाञ्चक्षणः, स
 भवत्येव । वृत्रहायते । भूणहायते । अथ वा ऽनुवर्त्तमानेषु सर्वनामस्थानग्रहणे
 सामर्थ्यादयमविशेषेण नियमः । शिशब्दे हि सर्वनामस्थानं नपुंसकस्य, न
 च तस्यान्यत्सर्वनामस्थानमस्तीत्यविशेषेण नियमः । तत्र तु नपुंसकस्येतद्वा-
 श्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घा न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञाविधाने तु
 नपुंसकस्य व्यापारोस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हनूषार्यम्णामुपधाया दीर्घा भवति । दण्डी ।
 वृत्रहा । पूषा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् ।
 हेपूषन् । हे अर्यमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घा
 भवति । डवतु । भवान् । क्तवतु । कृतवान् । मतुप् । गोमान् । यवमान् । अत्र
 कृते दीर्घं नुमागमः कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाच्चित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य
 निमित्तमजुपधा विहन्येत । असन्तस्य । सुपयाः । सुयशाः । सुश्रताः । अधा-
 तोरिति किम् । पिण्डं वसतदति पिण्डयः । चर्मं वस्तदति चर्मवः । अन-
 र्थकोप्यस्यशब्दे गृह्यते । अनिनस्मन्यहणानि अर्थवता धानर्थकेन च तदन्त-
 विधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेशप्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिह-
 हार्यम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् उपदेशे रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त
 इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य क्लिभलोः कृडितीति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घा भवति क्लिप्रत्यये परतो
 भलादौ च कृति । प्रशान् । प्रतान् । भलादौ किम् । शान्तः । शान्तवान् ।
 शान्ता । शान्तिः । इति खल्वपि । शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं
 तस् । अनुनासिकस्येति किम् । ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । क्लिभलोरिति
 किम् । गम्यते । रम्यते । कृडितीति किम् । गन्ता । रन्ता ॥

अउभनगमां सन्ति ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि भलादौ परे वा दीर्घा भवति ।
अजन्तानाम् । विधीयति । तुष्टुषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन् ।
जिघांसति । गम् । अधिजिगांसते ॥ गमेरिहादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह
मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति । स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति कुन्दसि
यदनिहादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषामपि दृश्यतइत्यनेन भवति ।
अथ वा इहाज्यहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घा भवतीत्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यं,
तत्राद्या एह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं, तत् क्रियते
प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति । अजादे-
शस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्वमेरिहादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि भलादौ विभाषा दीर्घा भवति । तितांसति ।
तितंसति । भलीत्येव । तितनिषति । सनीवन्तर्द्वैत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानदि-
हागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषा दीर्घा भवति क्काप्रत्यये भलादौ वरतः ।
क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । भलीत्येव । क्रामित्वा । प्रक्रम्य उपक्रम्येति बहिरङ्गोपि
त्यबादेशोन्तरङ्गानपि विधान्बाधतइति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

क्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥

क्व इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यदासंख्यं श् ऊट् इत्येता-
वादेशो भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ भलादौ च क्वडिति । प्रश्नः ।
विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच् के चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊट् ।
स्थानः । सिवैरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूट् क्रियते । तत्र कृते-
नरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वात् च न वार्षादाङ्गं बलीयो भवति । क्वौ
कस्य । शब्दप्राट् । क्विष् वचीत्यादिनौणादिकः क्विप् दीर्घश्च । गोविट् ।
वकारस्य । अत्यूः । हिरण्य्यूः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति नाजानन्तर्य-
इति प्रतिषिध्यते । भलादौ कस्य । एष्टः । एष्टवान् । एष्टा । वकारस्य ।
द्यूतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा । क्वडितीत्येव । द्युभ्याम् । द्युभिः । के चिदच
क्वडितीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति, ऊटि कृते दिव इदिति
वपरत्वान् मात्राकालो भविष्यति । कृशां ष इत्यञ्च कृषहणं न कर्त्तव्यम् ।
अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊटठित्कारणमेत्येधन्यूट्स इति द्वि-
वकार्यम् । बाह ऊडित्ययमपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अश्रव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने कडित्ययमादेशो भवति कौ परतो ऽनुनाशिके भलादौ च कडिति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि । श्रूः । श्रूवौ । श्रुवः । श्रुतः । श्रुतवान् । श्रुतिः । अश्रु । अश्रूः । उश्रू । उश्रुवः । उश्रुतिः । मव । मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वररूपधा वकारात् परा, श्रिव्यविमवां पूर्वा ॥

राल्लोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्चोर्लोपो भवति कौ परतो भलादौ कडिति च परतः । मुर्छा । मूः । मूरौ । मूरः । मूर्त्तिः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापूमर्द्धिमदामिति निष्ठानत्वाभावः । हुर्छा । हूः । हूरौ । हूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राल्लोपे सतुकस्य कस्याभावात्केवलो दृश्यते । वकारस्य । तुर्वी । तूः । तूरौ । तूरः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्वी । धूः । धूरौ । धूरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तेस्तद् असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये, ऽत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्ववतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्भल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वाच्च भवति । आ भादिति किम् । अभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्रयहणं किम् । यपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उव-हादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति इतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् । एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामा भाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोः युगपत्समुपस्थापनं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ वुग्युटावुवह्ययोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वुग् उवहादेशे । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः । युट् यणादेशे । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीमिरे । आ भादित्ययमभिविधासाह । तेन भाधिकारे ऽप्यसिद्धवद्ववति ॥

श्रान्नलोपः ॥ २३ ॥

श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो एह्यते । तत उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अन्नक्ति । भन्नक्ति । हिनस्ति । शकारवतो यदृषं किम् । यज्ञानाम् । यज्जानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृते ऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावाच्चलोपः स्यादेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्ङिति प्रत्यये परतः । सस्तः । ध्वस्तः । सस्यते । ध्वस्यते । सनीस्यते । दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् । नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् । नह्यते । नानह्यते । क्ङितीति किम् । संसिता । ध्वंसिता ॥ अनदितां नलोपे लङ्ङिकम्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् । विलङ्गितः । विकम्पितः ॥ रज्ज्वैर्गौ मृगरमण्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रज्जयति मृगान् । जनीजृषक्कसुरज्जोमन्ताश्चेति मित्त्वादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमण्यइति किम् । रज्जयति वस्त्राणि ॥ घिनुणि च रज्ज्वरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥ रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रज्जेश्च ॥ २६ ॥

रज्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रज्ज्वरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे । आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे । रज्यते ऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् । रजन्ति तस्मिंचिति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवे ऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । एकप्रकरणाच्च धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव-इति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्गप्रश्नयहिमश्नयाः ॥ २९ ॥

अवोद एध ओद्ग प्रश्नय हिमश्नय इत्येते निपात्यन्ते । अवोद इत्युन्ते-
रवपूर्वस्य घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलोपो
गुणश्च निपात्यते । न धातुलोप आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओद्ग
इति उन्देरौणादिके मन्मत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओद्गः । प्रश्नय इति
प्रपूर्वस्य श्रन्धेर्घञि नलोपो वृद्धाभावश्च निपात्यते । हिमश्नय इति हिमपूर्वस्य
श्रन्धेर्घञ्येव निपातनम् । हिमश्नयः ॥

नाञ्जेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो न भवति । अञ्जिता अस्य गुरवः ।
अञ्जितमिव शिरो वहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः । पूजायामिति
किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । उद्धृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ॥

त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति ।
स्कन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देरुदित्वात्यन्ते इडागमः । स्यन्दिन्त्वा । तत्र यदा
इडागमस्तदा न त्वा सेडिङ् किञ्चप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न
भवति । रङ्त्वा । रत्वा । भङ्त्वा । भत्वा । नशः । नष्टा । नष्टा । इट्-
पठे नशित्वा * ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभञ्जि ।
अभञ्जि । अप्राप्तेयं नलोपः पठे विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च कङिति ।
अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति । शिष्टः । शिष्ट-
वाच् । इति । तौ शिष्टः । वयं शिष्यः । इत्वे कृते शासिषसिषसीनां चेति
वत्यम् । अङ्हलोरिति किम् । शासति । शशासतुः । शशासुः † ॥ कौ च
शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आर्यान् शास्तीति, आर्यशीः । मिश्रशीः ॥
यस्मात् शासेरङ्विहितः शासु अनुशिष्टाविति तस्यैवेदं ग्रहणमिष्यते ॥ आङ्-

* इदं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

† कङितोति किम् । शास्ति इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

शासु इच्छायामिति अस्य न भवति । आशास्ते । आशास्यमानः ॥ क्लिप्त्यये
तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आशीः । आशिषौ । आशिषः । क्षिया-
शीः प्रेषेषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हो ॥ ३५ ॥

शासो हो परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया
इति निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा षष्ठी भवति । कृद्धितीत्येतदपि निवृ-
त्तम् । तेन यदा वा छन्दसीति पितृत्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव ।
शाधीत्याद्युदात्तमपि छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्हुतोर्ज इत्ययमादेशो भवति हो परतः । वहि शून् ॥

**अनुदात्तोपदेशवनतितनोस्यादीनामनुनासिकलो-
पोभ्रलि कृडिति ॥ ३७ ॥**

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति
भ्रलादौ कृडिति प्रत्यये परतः । यमु । यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु ।
रत्वा । रतः । रतवान् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिन-
मिगमिहनिमन्यतयः । वनति । वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । क्तिचि तु न क्तिचि
दीर्घश्चेति भवति । अन्यत्र भ्रलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः । ततः ।
ततवान् * । सनेतिरात्वं वक्ष्यति । वृणु । वृतः । वृतवान् । वृणु । वृतः ।
वृतवान् । वृणु । वृतः । वृतवान् । घृणु । घृतः । घृतवान् । वनु । वतः । वतवान् ।
मनु । मतः । मतवान् । डिति । अतत । अतथाः । अनुदात्तोपदेशवनतित-
नोत्यादीनामिति किम् । शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्तवान् । दान्तः ।
दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् । पक्कः । पक्कवान् । भ्रलीति किम् ।
गम्यते । रम्यते । द्वितीति किम् । यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ।
इह च यथा स्यात् । गतिः । इह च मा भूत् । शान्तः । शान्तवानिति ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

ल्यपि परतो ऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा
भवति । व्यत्यस्यितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र
नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य ।
आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रसृत्य ॥

* तत्वा ततिदित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतो ऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति ।
यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धे ऽनुनासिकस्य क्तिभलोः
ङ्ङितीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिद्धते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतो ऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गुत् । कलिङ्गुत् ।
अध्वगतो हरयः ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् ।
संयत् । परीतत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अयेगूः । अयेभूः ॥

विङ्गनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतो ऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो
भवति । अञ्जाः । गोजाः । अतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्दो नृषा असि ।
कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्राः । अयेगा उचेतृणाम् । जनसनखन-
क्रमगमो विङिति विट् प्रत्ययः । सनोतेरन इति षत्वम् । गोषा इन्दो नृषा
असीत्यत्र । वन् । विजावा । अयेजावा । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिष्
प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरि-
ग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवर्तितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भलोः ॥ ४२ ॥

भलिति चानुवर्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि भलादौ
कुडिति भलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन् । जातः । जात-
वान् । जातिः । सन् । सनि । सिषासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन् ।
खातः । खातवान् । खातिः । भलग्रहणं सन्विशेषणार्थं किमर्थमनुवर्त्यते, इह
मा भूत् । जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः सनीवन्तर्द्वेति
यत्ते इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम् । अत्र भलादौ कुडिति सनो-
तेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति
हल्यग्रहणं ज्ञापकमस्मिच्चसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ कुडिति प्रत्यये परतो जवसनखनामाकार आदेशो भवति
विभाषा । जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते ।
सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः
श्यनि ज्ञाज्जनोर्जा इति नित्यं आदेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्येक परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते ।
यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम् । सतिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्यायहणं विस्मृष्टार्थम् । येसं-
खटुं हि विभाषायहणमिह निवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुकइत्यधिकारो न त्यपीति प्रागेतस्माद्वदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
आर्द्धधातुकइत्येवं तद्वेदितव्यम् । घट्टयति । अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिही-
र्षिता । आर्द्धधातुकइति किम् । भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं
प्रत्यङ्लोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः ।
बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुकइति किम् । बेभिद्यते ।
खेरनिटि । कारणा । हारणा । आर्द्धधातुकइति किम् । कारयति । हारयति ।
आतो लोपः । ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुकइति किम् । यान्ति ।
वान्ति । घुमास्यागापाजहातिसां हलि । दीयते । धीयते । आर्द्धधातुकइति
किम् । अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयोगादेः । ह्वेयात् । स्वायात् ।
आर्द्धधातुकइति किम् । स्वायात् । आशीर्लङोऽन्यत्र न भवति । स्यसिच्सी-
युट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽज्जनयहृदृशां वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट ।
हारिषीष्ट । आर्द्धधातुकइति किम् । क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चि-
ण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात्, ततश्च युक् प्रसज्येत ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थान-
वृष्टीनिर्द्वंशादुपधा रेफश्च निवर्तते । मिस्वाच्चायमचोऽन्यात्परो भवति । भ्रष्टा ।
भर्ष्टा । भ्रष्टम् । भर्ष्टम् । भ्रष्टव्यम् । भर्ष्टव्यम् । भ्रज्जनम् । भर्ज्जनम् । भृष्टः
भृष्टवान् इत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेशइत्येव । बरीभृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् ।
चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् । चेता । स्तोता ।
तपरकरणं किम् । याता । वाता । आर्द्धधातुकइति किम् । वृत्त्वम् ।

वृत्तता ॥ वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ चिकीर्षकः । जिही-
र्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४९ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । बेभिदिता । बेभिदि-
तुम् । बेभिदितव्यम् । यस्येति संघातयहणमेतत् । तत्रालोन्यस्येत्येतच्च भव-
त्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः
परस्येति यकारोनेन लुप्यते । संघातयहणं किम् । इष्यिता । मव्यिता । हल
इति किम् । लोलूयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधिता ।
समिधिता । दृषद्विता । दृषदिता । समिधमात्मन इच्छति, समिधइवाचरति,
इति वा क्यच्क्यङौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

णोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामप-
धादः । अततत्तत् । अररत्तत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा ।
कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । जीसति । अनिटीति किम् । कार-
यिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणि-
तम् । लक्षितम् । सेटीति किम् । संज्ञपितः पशुः । इङ्यहणसामर्थ्यादिह
पूर्वेणापि न भवति । सनीवन्तर्द्धेति उपेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति
निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवित-
व्यमेवेडागमेनेति । सेङ्यहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् इडागमे
कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र
एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

अमितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता
जनिता । मन्त्रइति किम् । जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । शतं हविः
शमितः । वृचि संवृद्धन्तमेतत् । यज्ञइति किम् । शतं हविः शमयितः ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्त्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु इत्येतेषु परतो खेरयादेशो भवति ।
कारयांचकार । हारयांचकार । अन्त । गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु ।
स्पृहयालुः । आय्य । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यः । इलु । स्तनयिलुः । इष्णु । पोष-
यिष्णवः * । नेति वक्तव्ये आयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य खेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः ।
संदमय्य गतः । प्रबोभिमदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाङ्गोपानामसि-
द्वृत्वं न भवत्यसामानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ ल्यपि खेरयादेशो भवति ।
लघुपूर्वादिति किम् । प्रपात्य गतः ॥

विभाषा ५५ः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य खेत्यपि परतो विभाषा ऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः ।
प्राप्य गतः । इडादेशस्य लाक्षणिकत्वाच्च भवति । अध्याप्य गतः ॥

युप्पूर्वोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्ल इत्येतयोर्ल्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं
विभूय । यत्रा यो दक्षिणा परिभूय । छन्दसीति किम् । संयुत्य । आप्पुन्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति ल्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो
दीर्घो भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि
क्तः । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति क्तो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य
इत्यधिकरणे क्तः । अण्यदर्थेइति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः । क्षितमिति
भावे दीर्घाभावात् क्षियो दीर्घादिति निष्ठानन्त्वमपि न भवति ॥

वा ५५क्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति ।
क्षितायुरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये । क्षितकः । क्षीणकः । क्षितायं तपस्वी ।
क्षीणायं तपस्वी ॥

* पारयिष्णव इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽजन्त- ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशे ऽजन्तानामङ्गानां हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा । यदा चिण्वत् तदा इडागमो भवति । कस्य । स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु लक्ष्यविरोधाच्च क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ॥

चिण्वद् वृद्धिर्युक्त्व हन्तेश्च घट्त्वं दीर्घश्चेत्ते यो मितं वा चिणीति ।
इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तोविधाती ॥

अजन्तानां तावत् । चायिष्यते । चेष्यते । अचायिष्यत । अचेष्यत ।
दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते ।
अमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन् । घानिष्यते ।
हानिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह् । ग्रहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्र-
हिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश् ।
दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम् । अचायिषा-
ताम् । अचेषाताम् । अदायिषाताम् । अदिषाताम् । अशामिषाताम् । अश-
मिषाताम् । हन् । अघानिषाताम् । अघाधिषाताम् । अहसाताम् । ग्रह् ।
अग्रहिषाताम् । अग्रहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश् । अदर्शिषाताम् ।
अदृक्षाताम् । सीयुटि । अजन्तानाम् । चायिषीष्ट । चेषीष्ट । दायिषीष्ट ।
दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । हन् । घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह् ।
ग्रहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश् । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम् ।
चायिता । चेता । दायिता । दाता । शामिता । शमिता । हन् । घानिता ।
हन्ता । ग्रह् । ग्रहिता । ग्रहीता । दृश् । दर्शिता । दृष्टा । स्यसिच्सीयुट्-
तासिष्विति किम् । चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् । चेष्यति ।
दास्यति । उपदेशइति किम् । कारिष्यतइति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति ।
उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तग्रहदृशामिति किम् । पठिष्यते । अङ्गाधिका-
रविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते ।
घानिष्यते । द्रक्ष्यते । आयिष्यते । अघ्रेष्यते । अघ्रायिष्यते । हनो वध लिङि
लुङि च इणो गा लुङि विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युङचि कृङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युङागमो भवति अजादौ कृङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये ।

उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीह इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युङागमो भवति । विधानसामर्थ्याच्च एरनेकाच इति यणादेशे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं न भवति । अचीति किम् । उपदेदीयते । द्वितीति किम् । उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इडावाधार्तुधातुके कृडिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि । पपिथ । तस्थिथ । कृडिति । पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । गोदः । कम्ब-
लदः । कृडिति । प्रदा । प्रधा । आर्तुधातुकइत्येव । यान्ति । वान्ति व्यत्यरे ।
व्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । म्नायते । दासीय ॥

ईदति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्तेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ कृडिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधा-
यते । मीयते । मेमीयते । स्वीयते । तेष्टीयते । गायते । जेगीयते । अध्य-
गीष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यगीषत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं
नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायतइत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते ।
जहातेरिह निर्देशाद् जिहीतेर्यहणं न भवति । हायते । षो ऽन्तकर्मणि ।
अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् । ददतुः । ददुः । आतो लोपाद्वि-
परत्वादीत्वं स्यात् । एतदेव हल्यहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेना-
सिद्धत्वं भवति । कृडितीत्येव । दाता । धाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति ।
देयात् । मेयात् । धेयात् । स्वेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । कृडि-
तीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वा ऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

च्वादिभ्यो ऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि
परतः । स्वेयात् । म्नायात् । स्वेयात् । स्त्रायात् । अन्यस्येति किम् । स्वेयात् ।
संयोगादेरिति किम् । यायात् । कृडितीत्येव । म्नासीष्ट । अङ्गस्येत्येव ।
निर्वायात् ॥

न स्यपि ॥ ६९ ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य कृन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध्नापः । या ऽस्य परिदध्ने । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति । परमाया धियोग्निकर्माणि चक्रिरे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिष्टि कृते पुना रेभावः क्रियते तदर्धमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्रुधातुभ्रुवां खोरियडुवडौ ॥ ७७ ॥

श्रुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णावर्णान्तस्य भ्रु इत्येतस्य इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतो ऽचि परतः । आप्रवन्ति । राध्रवन्ति । शक्रवन्ति । धातोः । चित्तिवतुः । चित्तियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् । आप्रयात् । शक्रयात् । राध्रयात् । श्रुधातुभ्रुवामिति किम् । लट्म्यै । वध्यै । खोरिति किम् । चक्रतुः । चक्रुः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङुवङ्प्रकरणे तन्वादीनां कृन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विशुवं पुषेम । स्वर्गा लोकः । सुवर्गा लोकः । त्र्यम्बकं यजामहे । त्रियम्बकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णावर्णान्तस्यासवर्णे ऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेष । उवोष । इयर्त्ति । असवर्णइति किम् । ईषतुः । ईषुः । कषतुः । कषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयङादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वाच्चागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वा ऽमृशसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः । स्त्रिया वा इयङादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इयो यण् ॥ ८१ ॥

इयोङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयङादेशापवादोयम् । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति गुणवृद्धिभ्यां यत्त्वाद् बाध्यते । अयनम् । आयकः ॥

यरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वा यस्मादिवर्णाच्च भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽचि परतो यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । उच्यौ । उच्यः । यामण्यौ । यामण्यः । हरिति किम् । असंयोगपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः, लुलुवुः । इत्येतत्त्वोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् । नियौ । नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् । यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं किम् । इहापि स्याद् । उच्यौ । उच्य इति ॥ गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते ॥ परमनियौ । परमनिय इति ॥

श्रीः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वा यस्मादुवर्णाच्च भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचो ऽजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । खलध्वौ । खलध्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सङ्कल्वौ । सङ्कल्वः । सुपीति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यतइत्येव । परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ॥ पुनर्भवश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुनर्भवौ । पुनर्भवः ॥ कारापूर्वस्यापीष्यते ॥ काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभ्यं विशे । विशे विभुवम् । सुधौ हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

हुशुनवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहतु । अजुहन् । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । हुशुनोरिति किम् । योषुवति । रोषुवति । इदमेव हुशुनग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याहुः धातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तदन्त्यत् प्रत्युदाहरणमुपस्था-

नमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विक्रते । सार्वधातुकइति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्रवन्ति । राध्रवन्ति ॥

भुवो वुगुल्ङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाज्ञादौ परतः । अभूवन् । अभू-
बम् । लिट् । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहो ऽङ्गस्य उपधाया ऊकारादेशो भवति अज्ञादौ प्रत्यये परतः ।
निगूहति । निगूहकः । साधुनिगूहो । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्त्तते । उप-
धाया इति किम् । अन्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतयहणं विषयार्थम् * ।
अज्ञास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिव मा भूत् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादे-
शप्रतिषेधार्थं च के चिद्विच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्पत्त्यासिद्धत्वाद् व्यपि
तन्पूर्वादित्ययादेशः स्यात् । व्याश्रय त्वादेवासिद्धत्वमत्र नास्ति । आधूत्वं
यन्तस्य च ल्यप्पयादेश इति । अवीत्येव । निगोठा । निगोठुम् ॥

दोषो गौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया ऊकार आदेशो भवति गौ परतः । दूषयति । दूष-
यतः । दूषयन्ति । विकृतयहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् † ।
आविति किम् । दोषो वर्त्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थं दोष उपधाया वा ऊकारादेशो भवति गौ परतः ।
वित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुप-
धाया ह्रस्वो भवति गौ परतः । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति ।
शमयति । जपयति । के चिदत्र खेत्यनुवर्त्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा,
तेन उत्क्रामयति संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

चिस्समुलोर्दीर्घा ऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥

चिषपरे ऋमुल्परं च गौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घा भवति
अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शमंश-
मम् । तमंतमम् । तामंतमम् । दीर्घयहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधी-

* विषयनियमार्थमिति क्व चित्पाठः ।

† आवीदृश्येव संभवादिष्वधिकमेकस्मिन् पुस्तके ।

यते । नैवं शक्यं, शमयन्तं प्रयुङ्क्वदिति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् ।
 णिचोपस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं
 प्रयुक्तवान् । अशमि । अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयते, अशं-
 शमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् । योसौ गौ णिलुप्यते यङ्कारश्च
 त्रयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति,
 ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसि-
 द्विरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । गौ हि णियङोर्लोपः चिण्णमुल्पर-
 णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ६४ ॥

खचरे गौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विषंतपः । परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

ह्लादो ऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रहूचः । प्रहूच-
 वान् । निष्ठायामिति किम् । प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्रियते ।
 क्तिन्यपि यथा स्यात् । प्रहृत्तिरिति * ॥

छादेर्घे ऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्या द्व्युपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उर-
 श्छदः । प्रच्छदः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचन-
 सामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभावविन्युपधा भवति । अद्व्युपसर्गस्येति किम् ।
 समुपच्छादः ॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा
 हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं निवर्त्तयति । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति
 व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्वन्क्विषु च ॥ ६७ ॥

इस् मन् चन् कि इत्येतेषु परतश्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि ।
 छद्म । छच्चम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ६८ ॥

गम हन जन खन घस इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ
 प्रत्यये क्ङित्यनङि परतः । जगमतुः । जगमुः । जग्नतुः । जग्मुः । जज्ञे । जज्ञाते ।
 जज्ञिरे । चखतुः । चखुः । जततुः । जतुः । अतचमीमदन्त पितरः । क्ङि-
 ताति किम् । गमनम् । हननम् । अनङीति किम् । अगमत् । अघसत् ।
 अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

* ल्लाद इति योगविभाग इत्यारभ्य प्रहृत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्चन्द्रसि ॥ ९९ ॥

तनि पति इत्येतयोश्चन्द्रसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ कृडिति प्रत्यये परतः । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पत्तिम् । चन्द्रसीति किम् । वितेनिरे पेनिम् ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येतयोश्चन्द्रसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च कृडिति प्रत्यये परतः । सगिधश्च मे सपीतिश्च मे । बब्धां ते हरी धानाः । सगिधरित्यदेः क्तिनि बहुलं चन्द्रसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते भ्रलो भ्रलीति सकारलोपः । धत्वन्तकारस्य जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते समानस्य सभावः । बब्धामिति भसेर्लौटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपघत्वजश्त्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति चान्द्रसत्त्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ । बप्सति । कृडितीत्येव । अंशून् बभस्ति ॥

हुभ्रलभ्यो हेर्दिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् भ्रलन्तेभ्यश्चेत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । भ्रलन्तेभ्यः । भिन्द्ु । किन्द्ु । हुभ्रलभ्य इति किम् । क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् । जुहुताम् । हलीत्येव । रुदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सङ्गन्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति पुनर्द्विभावे न भवति । भिन्द्ुकि किन्द्ुकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

शुशृणुपृकृवृभ्यश्चन्द्रसि ॥ १०२ ॥

शु शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्विरादेशो भवति चन्द्रसि विषये । शुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पृर्द्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुम्न भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं चन्द्रसीति लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हेर्द्विरादेशो भवति । वा चन्द्रसीति पित्वेनास्याडित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तदुर्ध्वं प्रयन्धि । युयोध्यस्मन्जुहुराणमेनः । अडित इति किम् । हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अयः श्लुभ्यासदीर्घत्वं चान्द्रसत्त्वात् । मलोपाभावश्च अडित्त्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुभति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरन्तमपोर्न लुभति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुभति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् । युहि । रुहि । तपरकरणं किम् । लुनीहि । पुनीहि । ईत्स्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुभति । चिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । सुनीहि । प्रत्ययादिति किम् । रुहि । बुद्धि । असंयोगपूर्वादिति किम् । प्राप्नुहि । राप्नुहि । तत्प्राप्नुहि ॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम् ॥ * ॥ उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः ॥ १०७ ॥

योयमुकारो ऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्रुवः । अक्रमः । लुगिति वर्तमाने लोपयहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्व्यः । कुर्म्यः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न भकुर्कुरामिति प्रतिषिध्यते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुक्यहणं किम् । भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । कृडितीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

असोरलोपः ॥ १११ ॥

इत्यास्तेश्वाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । इन्धः । इन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः । स्तः । सन्ति । कृडितीत्येव । भिनसि । अस्ति । असोरिति पररूपं शकन्धादिषु द्रष्टव्यम् ॥

आभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

इना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत * । अभ्यस्तानाम् । मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । इनाभ्यस्तयोरिति किम् । यान्ति । वान्ति । आत इति किम् । बिभति । कृडितीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

इनान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुर्वाजतानामात ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके कृडिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम् । मिमीते । मिमीथे । मिमीथे । संजिहीते । संजिहीथे । संजिहीथे । हलीति किम् । लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् । वत्तः । वत्तः । कृडितीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदृरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके कृडिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिथः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । कृडितीत्येव । दरिद्राति ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणो अप्रत्ययो न भवति पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासलीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

अद्यतन्यां † वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । दरिद्रस्येति निर्देशे ह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियो ऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ कृडिति सार्वधातुके परतः । बिभितः । बिभीतः । बिभिथः । बिभीथः । बिभिथः ।

* पुनते पुनताम् । अपुनत । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† लुङ् शब्दा प्रुधाचार्यशब्दा ।

बिभीषः । बिभिमः । बिभीमः । हलीत्येव । बिभ्यति । क्ङितीत्येव । बिभेति । सार्वधातुकइत्येव । भीयते * ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहति । क्ङितीत्येव । जहाति । सार्वधातुकइत्येव । हीयते । जेहीयते † । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ क्ङिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् । जह्याताम् । जह्युः ॥

ध्वंसोरेद्वावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गनामस्तेष्व एकारादेशो भवति हौ परतो ऽभ्यासलोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः । श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदधं लोपस्तेन सर्वस्याभ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाय-योर्हलोर्मध्ये यो ऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतः । रेणुतुः । रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देभतुः । देभुः । अत इति किम् । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरकरणं किम् । ररासे । ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्यइति किम् । ररत्तुतुः । ररत्तुः † । तत्सरतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् । चकणुतुः । चकणुः । जगणुतुः । जगणुः । बभणुतुः । बभणुः । लिट आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् । नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे तदादिर्लिट्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्त्वेयोरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादि-

* हलीत्येवेत्याख्य भीयतइत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । युक्तं चैतत्, पदमञ्जर्यां हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइत्येतेषां नात्राप्येव इत्युक्तत्वात् ।

† सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते, इत्येतत्पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्जर्यां नास्योपयोग इत्युक्ततेपेदमेव युक्तम् ।

‡ इदमयुक्तं संयोगात्परत्वेन लिटः क्त्वाभावात् ॥

रषादेशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशा-
दिर्नाश्रीयतइति शसिद्वयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेतुः,
देमतुः देमुरित्येवमादीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । क्ङिति-
त्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥ दम्भेरेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ देभतुः । देभुः ।
नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति ॥ नशिमन्योरलित्वेत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनेशम् ।
मेनका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनकेति मनेराशिषि चेति
बुन् । तिपकादिषु प्रतेपादित्वं न क्रियते ॥ छन्दस्यमिपचोरप्यलिटि एत्वं
वक्तव्यम् ॥ * ॥ व्योमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानाशि मुक् न क्रियते । लिङि
पेचिरन् । पेचिरन्वित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ यजिवयोश्च ॥ * ॥ आयेजे ।
आयेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतो ऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने
एकार आदेशो भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेक्रिथ । सेटीति क्रिम् ।
पपक्थ । थल्यहणं विस्पष्टार्थम् । अक्ङिदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येष्टो ऽसंभवात् ।
अत इत्येव । दिदेविथ । एकहल्मध्यगतस्येत्येव । ततत्तिथ । ररत्तिथ । अना-
देशादेरित्येव । चकणिथ । बभणिथ ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलो-
पश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः ।
फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । जेपे । जेपाते । जेपिरे । तरतेर्गुणार्थं
वचनम् । फलिभजोरादेशाद्वर्थम् । त्रपेरमेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्यश्चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अथतुः । अथुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
क्ङिति परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति
क्रिम् । रराधतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्वकृतम-
पास्य कालविशेषमसंभवाद्दर्शयमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा शक्तभ्यस्तयोरात
इत्यनुवर्त्ततइति व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकार आदेशो भवति
अभ्यासलोपश्च लिटि क्ङिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ ।

जज्रतुः । जज्रः । जजरिथ । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिथ । बभ्रमतुः । बभ्रमुः ।
बभ्रमिथ । ज्रेसतुः । ज्रेसुः । ज्रेसिथ । तज्रसतुः । तज्रसुः । तज्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति,
अभ्यासलोपश्च लिटि कृडिति परत, स्याल च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ ।
यफणतुः । यफणुः । यफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः ।
रराजिथ । भेजे । भेजाते । भेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भेशे ।
भेशाते । भेशिरे । बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । भेशे । भेशाते । भेशिरे ।
बभ्राशे । बभ्राशाते । बभ्राशिरे । स्यमतुः । स्यमुः । स्यमिथ । सस्यमतुः ।
सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः ।
सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च
योकारस्तस्य स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विश-
शसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । दददिरे । वादी नाम् । ववमतुः । ववमुः ।
ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ ।
गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्शब्दस्याकारस्य चायमकार इति एत्वं प्रतिषिध्यते ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

अर्वचित्येतस्याङ्गस्य तृ इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेततः परो न भवति,
स च नज उत्तरो न भवति । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तौ । अर्वतः ।
अर्वता । अर्वद्भ्याम् । अर्वद्भिः । अर्वती । आर्वतम् । असाविति किम् । अर्वा ।
अनज इति किम् । अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवचित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तृ इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघ-
वन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती ।
माघवतम् । न च भवति । मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघ-
वानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमाधिकार, आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामि
भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । पादः । पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा
कृतम् । भस्यति किम् । द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो वृत्तते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्य-
यमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति,
न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति ।
त्रिपदिकां ददाति । वैयाघ्रपद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे ।
पेचुषः । पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसा-
रणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति ॥ वसुसंप्रसारणे क्सोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः ।
प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्यूठ्त्सु इति
वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते । संप्रसारणएव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ
सत्यां सिद्धं रूपं भवति प्रष्टौह इति । अनकारान्ते चोपपदे वहेर्बिर्न दृश्यते ।
ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति ।
तस्यां हि सत्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वाद् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामतद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना ।
मघोने । अतद्धितइति किम् । शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः
स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योञ्, द्वारादित्वादौजागमः ॥
श्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति । युवतीः ।
पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्धमुत्तरञ्च योगविभागं कुर्वन्ति ।
अज्ञोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपोनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा ।
राज्ञे । तत्त्वाः पश्य । तत्त्वा । तत्त्वे ॥ अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते ॥
इह न भवति । राजकीयमिति ॥

अपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

अकारपूर्वा यो ऽन् हनो धृतराज्ञश्च तस्याकारलोपो भवति अणि

परतः । औत्तः । तात्तः । भौत्तः * । धार्त्तराजः । षपूर्वहन्धृतराजामिति
किम् । सामनः । वैमनः । अत्रिति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपावुभावपि न
भवतः । अणीति किम् । तात्तण्यः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

हौ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ति ।
राजमि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात्संयोगादुत्तरस्यानो ऽकारस्य लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे † । संयोगादिति किम् । प्रतिदीव्ना ।
प्रतिदीव्ने । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् । तत्तणा । तत्तणे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो दृश्यते । तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो
भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीला-
लपा । कीलालपे । शुभयः पश्य । शुभया । शुभये । आत इति किम् ।
निया । नये । धातेरिति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति
योर्विभागः । तेन त्वो ल्यप् हलः शनः शानर्जिति सिद्धं भवति ॥

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना
सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् । आत्मना कृतम् । आङीति किम् । यदात्मनस्तत्रो
वरिष्ठा ॥ आङ्गान्यत्रापि कृन्दसि लोपो दृश्यते ॥ * ॥ त्मन्यासमञ्जत मद्यम् ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य दिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या-
क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । द्वितीति
किम् । विंशत्या ॥

* वात्रघ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† चर्मणा । चर्मणे । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

टः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञकस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् ।
वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यु-
बन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः ।
औडुलोमिः । बाह्वादित्वादिज्प्रत्ययः । न इति किम् । सात्वतः । तद्धित-
इति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥ नान्तस्य टिलोपे सन्नस्वचारिणीठस-
र्षिकलापिकुयुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुप-
संख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अत्र ये इचन्तास्तेषामिनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावः
प्राप्तः, ये त्वचन्तास्तेषामर्चिति । सन्नस्वचारिण इमे, सान्नस्वचाराः । पीठ-
सर्षिणः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुयुमिनः,
कौयुमाः । तैतिलिजाजलिनावाचार्यौ तत्कृतो यन्थ उपचारात् तैतिलिजाज-
लिशब्दाभ्यामभिधीयते । तं यन्थमधीयते छैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेष्वर्थेषु
वृद्धत्वादत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः ।
सूकरसद्वमः, सौकरसद्वः । सुपर्वणः, सौपर्वाः ॥ अश्मनो विकारउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ अश्मनो विकार, आश्मः । आश्मनो ऽन्यः ॥ चर्मणः कोशउपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ चर्मः कोशः । चार्म्मणोन्यः ॥ शुनः संकोचउपसंख्यानम् ॥ * ॥ शौवः
संकोचः । शौवनो ऽन्यः ॥ अव्ययानां च सायंप्रातिकाद्वर्थमुपसंख्यानम् ॥ * ॥
के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामव्ययानामविहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते
सायंप्रातिकप्रकारा गृहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः ।
बाह्यः । कौतस्कृतः । कालाट् ठजिति ठऽप्रत्ययः ॥ व्युत्पुलौ तु नेष्यते ॥
आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अह्रष्टखोरेव ॥ १४५ ॥

अहचित्येतस्य टखोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते,
द्वहः । अहः । द्वे अहनी अधीष्टो भूतो भूतो भावी वा द्वहनीनः । अहनीनः ।
अह्नां समूहः क्रतुः, अहनीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ * ॥ सिद्धे सत्या-
रम्भे नियमार्थः । इह मा भूत् । अह्ना निर्वृत्त, माह्निकम् । एवकारकरणं
विस्मृष्टार्थम् । अह एव टखोरित्येवं नियमो न भविष्यति, आत्माध्वानौ खे
इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्वित्ते परतः । बाभ्रयः । माण्डव्यः । शङ्कुष्यं दाह । पिवध्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । कापटवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायंभुव इति सिद्धं भवति ॥

हे लोपो ऽकट्वाः ॥ १४७ ॥

हे परत उवर्णान्तस्य भस्याकट्वा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैति-
वाहेयः । जाम्बेयः । माट्वाहेयः । अकट्वा इति किम् । काट्वावेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य इकारे परे तद्वित्ते च लोपो भवति । इवर्णान्तस्य ईकारे । दाक्षी । प्राक्षी । सखी । अवर्णदौर्घत्वे हि सत्यतिसन्ने-
रागच्छतीत्यत्र एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति घिसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्वित्ते । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । अत्रि । आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गखी । अवर्णान्तस्य तद्वित्ते । दाक्षिः । प्राक्षिः । चौडिः । बालाकिः । सौमित्रिः ॥ यस्येत्यौडः श्यां प्रति-
षेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः शृङ्गे । औडः शीभावे
कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति च लोपः
प्राप्नोति ॥ इयदुवड्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ वत्सान्नीयाति,
वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्व्यो ठञ् इति ठञ् प्रत्ययः । लेखाधूः
शुभादिः । तस्या अपत्यं लेखाधेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो
भवति इति परतस्तद्वित्ते च । सूर्येणैकदिक् । सौरी । बलाका । अणि यो
यस्येति लोपस्तस्यासिद्धत्वं नास्ति व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद्
उपधायकारो भस्याण्तस्य सूर्यस्य संबन्धीति लुप्यते । तिष्य । तैषमहः ।
तैषी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री अणित्वादणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः ।
मत्स्य । गौरादित्वान् ङीष् । मत्सी । उपधाया इति किम् । मत्स्यचरी ।
यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ मत्स्यस्य व्यामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च
व्यां च ॥ * ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह मा भूत् । सौर्यं
चहं निर्वपेत् । आगस्त्यः ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥ * ॥ तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः
कालः । तैषः । पौषः ॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥ * ॥ अन्ति-

कशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तिनो न दूरात् ॥ तमे तादेश्च ॥ * ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः
ककारादेश्च लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः ॥
कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते । अन्तिके
सीदतीति, अन्तिषत् । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥ ये च ॥ * ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
वात्सी । हल इति किम् । कारिकेयो । तद्धितस्येति किम् । वैद्यस्य भार्या वैद्वी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् । सांकाश्यकः । काम्पिल्यकः ।
तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम् । सौमी इष्टिः । अनातीति कित् ।
गार्गायणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्चयोश्च ॥ १५२ ॥

क्य च्चि इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो
भवति । वात्सीयति । गार्गीयति । वात्सीयते । गागायते । च्चौ । गार्गी-
भूतः । वात्सीभूतः । आपत्यस्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्यभूतः । हल
इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु बिल्वादयः पठन्ते । नडादीनां कुञ्चेति कृतकुगागमा
बिल्वकादयो भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति ।
बिल्वा यस्यां सन्ति बिल्वकीया, तस्यां भवाः, बैल्वकाः । वेणुकीयाः ।
बैणुकाः । वेत्रकीयाः । वैत्रकाः । वेतसकीयाः । वैतसकाः । तुणकीयाः ।
तार्णकाः । इत्तुकीयाः । ऐत्तुकाः । काष्ठकीयाः । काष्ठकाः । कपोतकीयाः ।
कापोतकाः ॥ क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ क्रुञ्चकीयाः । क्रौञ्चकाः । कृग्रहणं किम् ।
कुमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । अन्यथा हि संनियोगशि-
ष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभात्र इति कुगपि निवर्त्तत । लुग्यङ्गं सर्वलोपो
यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तुशब्दस्य लोपो भवति ।
आसुतिं करिष्ठः । विजयिष्ठः । वडिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तुशब्दस्य

लोपाथं वचनम् । अन्त्यस्य हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्त्तते ।
तथाहि सति न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । इमनिज्यहङ्-
मुत्तरार्थम् । इतरौ तु तुश्चन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

भस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्स परतः । पटु । पटिष्ठः । पटिमा ।
पटीयान् । लघु । लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् ॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य
कार्यं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । पुंवद्भावरभावटिलोपयणा-
दिपरार्थम् । पुंवद्भावः । एनीमाचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वाङ्-
त्वसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः । पृथुमाचष्टे, प्रथयति । म्रदयति ।
टिलोपः । पटुमाचष्टे पटयति । लघयति । यणादिपरम् । स्थूलमाचष्टे, स्थव-
यति * । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभाव-
टिलोपयणादिपरविन्मतेर्लुक्कनर्थमिति । स्रविणमाचष्टे, स्रजयति । वसुम-
न्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति । एतदुभयमप्युदा-
हरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलद्वरयुवह्रस्वत्तिप्रतुद्राणां यणादिपरं
पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व त्तिप्र तुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्स
परतः, पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल । स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर । दविष्ठः ।
दवीयान् । युवन् । यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् ।
ह्रसिमा । त्तिप्र । त्तिपिष्ठः । त्तिपीयान् । त्तिपिमा । ह्रस्वत्तिप्रतुद्रशब्दाः पृष्ठा-
दिषु पठ्यन्ते । तुद्र । त्तोदिष्ठः । त्तोदीयान् । त्तोदिमा । परग्रहणं किम् ।
यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा
भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र
स्थ स्फ वर बंहि गर वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति
इष्टेमेयस्स परतः । प्रिय । प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर । स्थेष्ठः । स्थेयान् ।
स्थेमा । स्फिर । स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु । वर्षिष्ठः । वरिमा । वरीयान् ।

बहुल । बंहिष्ठः । बंह्रीयान् । बंहिमा । गुरु । गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा ।
वृद्ध । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप् । त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ । द्राघिष्ठः ।
द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक । वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुल-
दीर्घाः पृष्ठादिषु पठन्ते । तेनान्येषामिमानि न भवतीति नोदाह्रियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुत्तरेषामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्यय-
मादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति
पुनर्यहणं स्थानित्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति ।
भूयिष्ठः । लोपापवादो यिडागमः तस्मिन्चिकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा
व्यवहितत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्यकारइति दीर्घत्वेन ज्यायानिति
सिध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयसु परतः । प्रथिष्ठः ।
प्रथीयान् । प्रथिमा । म्रदिष्ठः । म्रदीयान् । म्रदिमा ऋत इति किम् । पटिष्ठः ।
पटिमा । पटीयान् । हलादेरिति किम् । ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् ।
लघोरिति किम् । कृणिष्ठः । कृणीयान् । कृणिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृठं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति । कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति ।
भातयति ॥

विभाषर्जाश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

छजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयसु
परतश्छन्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाञ् यदुसंज्ञकं तदिष्टेमेयसु परतः प्रकृत्या भवति । सन्विचित्ये-
तस्य विचन्तस्य सजिष्ठः । सजीयान् । सजयति । सज्जदित्येतस्य मत्वन्तस्य

सुचिष्टः । सुचीयान् । सुचयति । एकाजिति किम् । वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः ॥
 प्रकृत्या ऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ * ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य
 युवचित्येते प्रकृत्या भवन्ति । राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां
 समूहो, मानुष्यकम् । आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न
 भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । तत्र नस्तद्धितइति
 टिलोपो न भवति ॥

इनयनपत्ये ॥ १६४ ॥

इचन्तमनपत्यार्थेण परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांरावि-
 णम् । सांमार्जिनम् । अभिविधौ भावदनुष् अणिनुष् इत्पण् * । स्रग्भिण इदं,
 स्रग्भिणम् । अणीति किम् । दाण्डनां समूहो, दाण्डम् । अनुशक्तादेरश्रित्य-
 ऽप्रत्ययः । अनपत्यइति किम् । मेधाविनो ऽपत्यं, मैधावः ॥

गाथिविदधिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् मणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति ।
 गाथिनो ऽपत्यं, गाथिनः । वैदथिनः । कैथिनः । गाथिनः । पाथिनः । अप-
 त्यार्थोयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनो ऽपत्यं, शाङ्खिनः ।
 माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अचन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामानः । वैमनः ।
 सौत्वनः । जैत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धिते ऽभावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु
 साधुः, सामन्यः । ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा,
 राज्यम् । राजचिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हितं,
 आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीनः । खइति किम् । प्रत्यात्मम् ।
 प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्यव्ययीभावे ऽनश्चेति समासान्तष्टुत्प्रत्ययः । प्राध्वमित्यु-
 पसर्गादध्वन इति अत्प्रत्ययः ॥

* अभिविधावित्यारभ्य इत्पण् इत्वन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ।

न मपूर्वा उपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वा ऽन् अवर्मणोणि परतो ऽपत्येर्धे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्णो ऽपत्यं, सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्व इति किम् । सौत्वानः । अपत्यइति किम् । वर्मणा परितृतो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् । चक्रवर्मणो ऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥ मपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हित-
नाम्नोपत्यं, हैतनामः । हैतनामनः ॥

ब्राह्मो जातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोत्र क्रियते । ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेपि सामर्थ्यादपत्या-
द्वयत्राणि टेलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मं हविः ।
ततो जातौ । अपत्यइत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्टिलोपो न भवति ।
ब्रह्मणोपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्यइत्येव । ब्राह्मी औषधिः ॥

कार्म्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म्म इति ताच्छाल्ये टिलोपो निपात्यते । कर्म्मशीलः, कार्म्मः ।
शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्वितइत्येव
टिलोपः-सिद्धः । सत्यमेतत् । ज्ञापकार्थं तु । एतज् ज्ञापयति ताच्छीलिके णे
ऽण्कृतानि भवन्तीति । तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति ।
ताच्छील्यइति किम् । कर्म्मण इदं, कार्म्मणम् ॥

औत्तममपत्ये ॥ १७३ ॥

औत्तमित्यनपत्येणि टिलोपो निपात्यते । औत्तं पदम् । अनपत्यइति
किम् । उत्थाो ऽपत्य,मौत्ताः । षपूर्वहन्थृतराजामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्याशिनेय-

वासिनायनिभौणहत्यधैवत्यसारवैह्वाक-

मैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्याशिनेय वासिनायनि भौण-
हत्य धैवत्य सारव ऐत्वाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन्
हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते ।
केषां चित्तु हस्तिचित्ति नडादिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि
भवति । दण्डिनोपत्यं, दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्व-
चित्ति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थापि उपचाराद् अथर्वचित्युच्यते ।
तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनिति

शुभादिषु पठ्यते । तस्य एषे परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिनेो ऽपत्यं, जैह्वाशिनेयः । वासिनो ऽपत्यम्, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिज् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वासिनायनिः । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः ष्यञि तपरस्तकारादेशो निपात्यते । भूणघ्नो भावः, भौणहत्यम् । धीव्नो भावो, धैवत्यम् । हनस्तोचिणलोरिति यत्तत्त्वं तद्वातुप्रत्ययएवेति भौणघ्नो वार्त्रघ्न इत्यत्र न भवत्यतो भौणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य ञणि परतो ऽयूशब्दलोपो निपात्यते । सरध्वां भवं, सारवमुदकम् । ऐत्वाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोयमाद्युदात्तोन्तोदात्तश्च निपात्यते । इत्वाकोरपत्यं, जनपदशब्दात्तच्चियादजित्यञ्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐत्वाकः । इत्वाकुषु जनपदेषु भवः कोपधादणित्यण् । ऐत्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो यष्ट्यादिषु पठ्यते, ततो ठञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयोरपत्यं, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते तच्चाञि कृते यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्तव्यो भवति, मित्रयव इत्यञ् इत्येव हि लुकः सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद्गुञ् बाधित्वा मैत्रयकः संघ इत्यत्र संघाङ्गलक्षणेष्वञ्यञिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते, हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्व्य वास्त्व्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये । ऋतु वास्तु इत्येतयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्व्यम् । वास्तौ भवं, वास्त्व्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते वस्तुनि भवो, वास्त्वः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वो-
बधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्षुपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकायां

षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्रश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्यहणं, तयोः स्थाने यथासङ्गमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः । वोरकः । नन्द्यादिभ्यो ल्युः । नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यश्च्युत्युलौ तुट् । सायंतनः । चिरंतनः । णुल्लुचौ । कारकः । हारकः । वासुदेवाजुनाभ्यां वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् । ऊर्णाया युस् । ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युत्युकौ । भुज्युर्मृत्युरिति । श्वमादीनां हि यणानुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । युवोरिति निद्वैशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षे ऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाङ्गिष्येति न भवति । इतरंतरयागपक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

युवोश्चेद् द्वित्वनिद्वैशो द्वित्वे यशतु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्वेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्भि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ठ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडायनः । चारायणः । ठस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ठक् । सौपर्ण्यः । वैनतेयः । खस्य ईनादेशो भवति । कुलात्खः । आठ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । वृद्धाच्छः । गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । तत्राद्घः । तत्रियः । प्रत्यययहणं किम् । फङ्गति । ठाकते । सनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् । ऊरुदघ्नम् । जानुदघ्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकालएव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्घुदात्तत्वं भवति । तथा च घञ्चौ चेति घञ्चश्चित्करणमर्थवद्भवति । शङ्कुः । षण्ठः * , इत्येवमादीनां हि उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्वादेशा न भवन्ति । अतरेयीङिति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावश्च † ।

* शमेः खः षणो ठः शङ्खः षण्ठः, इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

† धातुविहितप्रत्ययानामादेशा न भवन्तीति कुत्र चित्पाठः ।

एजेः खश् पदहज्रविशस्पृशो घञित्येषमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नेत्सहते ।
आयनीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यं नित्कार्यं हि संभवति ॥

भोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य भस्य अन्त-
इत्ययमादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनि-
ष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै । जृविशिभ्यां भच् । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्य-
यस्येत्येव । उज्जिता । उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च भर्वाश्चत्करणमर्थवद्भवति ॥

अदभ्यस्तात् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य भकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जजति । जजतु । जायति । जायतु । अन्तादेशापवादोऽयं
जुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः * । अचाप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो भकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो
भवति । चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वत । लुनते । लुनताम् । अलुनत ।
आत्मनेपदेष्विति किम् । चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् । अचिन्वते ।
अलुनते । नित्यत्वादत्र विकरणे कृते भोन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न
भवति । अनकारान्तेनाङ्गेन भकारविशेषणं किम् । इह मा भूत् । अद्य श्वो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङोङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् ।
अशेरत । रुडयं परादिः क्रियते । स यदि भकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादि-
त्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न
भवति । व्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य भादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । संविदते ।
संविदते । संविदताम् । संविदताम् । समविदत । समविदत । वेत्तिरिति
लुङ्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत् । विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्स-
रसो अदुह । दुहेर्लङि भकारस्यादादेशे कृते सृट् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति
तकारलोपः । न च भवति । अदुहत । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । अदृश-
मस्य केतवः । अदृशोङि गुण इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । प्लुत्तैः ।
अतिजरसैः । जरामतिक्रान्तेरिति विग्रह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसा-
देशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनि-
पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या कष्टाय क्रमणइति
निर्द्देशात् । अत इति किम् । अग्निभिः । वायुभिः । तपरकरणं किम् ।
सद्वाभिः । मालाभिः ॥

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क् भविष्यति ।

कृतेप्येत्वे भौतपूर्व्यादेस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो जसः शीति यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोपि भवति
नद्यैरिति । अतो न भवति । देवभिः सर्वभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरेककारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः ।
अकोरिति किम् । इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं
तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन एह्यतइति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोपि
नियमः संभाव्येत इदमदसोरैव कादिति । ततश्चेह न स्यात् । सर्वकैः ।
विश्वकैः । इह च स्यादेव । एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियम-
निवृत्त्यर्थम् * ॥

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरां टाङ्सिङ्साम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा
भवन्ति यथासंख्यम् । टा इत्येतस्येनादेशो भवति । वृत्तेण । प्लुत्तेण । ङसीत्ये-
तस्य आत् । वृत्तात् । प्लुत्तात् । ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति । वृत्तस्य । प्लुत्तस्य ।

* ततश्चेहेत्याद्य निवृत्त्यर्थमित्यन्तः पाठः क्व चित्युक्तके नास्ति ।

अत इति किम् । सख्या । पत्या । अतिजरसिन अतिजरसादिति के चिदि-
च्छन्ति । यथा तु भाष्ये तथा नैतदिष्यतइति लक्ष्यते ॥

डेर्यः ॥ १३ ॥

डेरिति चतुर्थ्यकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य डे इत्येतस्य
य इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । पूत्ताय । अत इत्येव । सख्ये । पत्ये । संनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन दीर्घा भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य डेः स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै ।
विश्वस्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अथोत्रास्मै इत्यन्वा-
देशे ऽशादेशे एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात्पूर्वं स्मैभावः क्रियते
पश्वादेकादेश इति ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात् । सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् । तस्मात् ।
कस्मात् । ङीत्येतस्य स्मिन् । सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ।
अन्यस्मिन् । अत इत्येव । भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरयोर्ङसिङ्यो स्मात् स्मिन् इत्येतावा-
देशौ वा भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् ।
परस्मिन् । परे । अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षि-
णात् । दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ।
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधर-
स्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् ।
अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । विश्वे ।
ये । के । ते । दीर्घाच्चरणमुत्तरार्थम् । त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ्गः शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे
पश्य । बहुरात्रे । कारीरगन्धे । डङ्कारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोपि ग्रहणं
यथा स्यात् ।

ओकारोऽयं शीविधौ डिदृहीतो डिवास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंजनेस्मिन्डित्कार्ये ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥
डित्वे विद्याद्वर्णेनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यातदादे ।
वर्णश्चायं तेन डित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औडः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः ॥ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इति न
भवति । दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जश्शसोः शिः ॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठ-
न्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरि-
तस्य शसो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औष् ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टशब्दो दृश्यते । तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोऽौशित्य-
यमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं क्रिम् ।
अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकमष्टन आ विभ-
क्तावित्यात्त्वविकल्पस्य । षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवादो नाप्राप्ते तस्मिन्निदमार-
भ्यते । यस्तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तस्मिन्प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न
बाध्यते । अष्टपुत्रः । अष्टभार्य, इति । तदन्तग्रहणमत्रेष्ट्यते । परमाष्टौ । उत्त-
माष्टौ । प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौशत्वं न भवति ॥

षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुभवाति । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य ।
पञ्च । सप्त । नव । दश । षट्प्रधानात्तदन्तादपि भवति । परमषट् । उत्त-
मषट् । यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति । प्रियषष्ठः, प्रियपञ्चान इति ॥

स्वमेर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुभवाति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु
तिष्ठति । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद्वाह्यणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यते
पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यत्वाद्वा । लुको हि निमित्तमतोमिति लक्षणान्तरेण विहन्यते
न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव, यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्ताच्चपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति । कुण्डं तिष्ठति । कुण्डं पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्माच्च क्रियते । दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥

अद्दु इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

इतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्दु इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरत्पश्य । कतमत्तिष्ठति । कतमत्पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । इत्करणं किम् । कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घा मा भूत् । इह तु कतरत्पश्येति स्यान्निवद्वावादमि पूर्वस्विनापि सिद्ध्यति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माच्च विधीयते, हे कतरदिति संबुद्धेर्लोपो मा भूत् ।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते इतरादिषु ।

अद्दुडित्वाडुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ।

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषये अद्दादेशो न भवति । इतरमितरमण्डमजायत । वार्चनमितरम् । छन्दसीति किम् । इतरत्काष्ठम् । इतरत्कुडम् । अतोमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागार्थम् ॥ एकतराद्वि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्येति ॥

युष्मदस्मद्भां ङसो ऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसो ऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रकृप्यर्थमादेरेव स्यात् ततश्च योवीत्येतच्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिको निर्देशः । ङे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययोर्युष्मदस्मद्भांमुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मङ्घं दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भांमुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान्कुलानि * ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसीति सिद्धे स्त्रीनपुंसकार्थं वचनम् । अलङ्के वा युष्मदस्मदी इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते । अस्मभ्यं दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने कल्येदित्येत्वं प्राप्नोति । तदङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । के चित्पुनरभ्यमादेशमेत्वं निवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपश्चिलोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चादेरेव भवति ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्गामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्गच्छन्ति । अस्मद्गच्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । त्वद्गच्छन्ति । मद्गच्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्ठं गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्गामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्ठो गृह्यते । नद्यादेशविधानकाले सुट्ठिवाते । तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते हि शेषे लोपे युष्मदस्मदकारान्तत्वात्सुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वाच्चिर्वर्तते । दीर्घाच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति । अकारकरणमेत्वं निवृत्त्यर्थमिति । अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जलौ । मस्यौ । अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विवचनमित्यमेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते । एकादेशादनवकाशत्वादौत्वं द्विवचनादपि परत्वादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्वान् । जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । ङित्कारणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ्भवति । ङित्वाच्चास्य स्थानिवद्भाववाक्यत्पित्त्वं प्राप्नोति तच्चिर्वर्तते, ङित्त्व पित्त्व भवति । तेन ब्रुव ईङिति ब्रूताद्वानितीष् न भवति । आशिषीति किम् । ग्रामं गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ।

तातडि डित्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु चापकमाह ॥

तातडो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।

न तद्वदनडादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥

विदेः शतुर्बसुः ॥ ३६ ॥

विद ज्ञानइत्येतस्माद्वातोत्तरस्य शतुर्बसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वंसौ । विद्वंसः । स्थानिवद्वावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोःकारकरणं वसोः संप्रसारणमित्यत्र क्सोरपि सामान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्येत्येतदपि न भवति । तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात् । अन्यतरस्याग्रहणं के चिदनुवर्त्तयन्ति । विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य । पार्श्वतःकृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समासइति किम् । कृत्वा । कृत्वा । अनञ्पूर्वइति किम् । अकृत्वा । अकृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनञ्जिति हि नञा ऽन्यदनञ् नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते । तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति । स्नात्वाकालकादिषु मयूरग्रंथकादिषु निपातनाल्ल्यवादेशो न भवति । अथ वा समासइति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन क्तवान्तः समास एव परिगृह्यते । स च येन विधिस्तदन्त्येत्यनेन तदन्तविधिना, न तु कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति । तथा चानञ्पूर्वइत्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गतिर्न च कारकमिति । प्रधानं प्रस्थाप्येत्यादिषु हि प्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधतएवेति ज्ञापितम् ॥

क्तापि कृन्दसि ॥ ३८ ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति कृन्दसि विषये । कृष्णं वासो यजमानं परिधापयित्वा । प्रत्यञ्चमर्कं प्रत्यर्थयित्वा । ल्यबपि भवति । उदृत्य जुहोति । वाकृन्दसीति नाक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेनासमासे ल्यबभवति । अर्च्यं तान् देवान् गतः । कृन्दोधिकार आज्ञसेरसुगिति यावत् * ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९ ॥

कृन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्णं आ आत् शे या डा ड्या

* वा कृन्दसीत्याभ्य यावदित्यन्तः पाठः कुत्र चित्पुस्तके ईक्षितः ।

याच् आल् इत्येते आदेशा भवन्ति । सु । अनृत्तरा चञ्जवः स तु पन्थाः ।
पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ धुरि दक्षिणायाः ।
दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चषालं
ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । लुक् । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन् ।
चर्मणीति प्राप्ते । हविर्द्वाने * यत्सुन्वन्ति तत्सामिधेनीरन्वाह । यस्मिन्सु-
न्वन्ति तस्मिन्सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः । धीती । मती । सुष्टुती ।
धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ । उभा यन्तारौ । उभौ यन्तारौ इति
प्राप्ते । आत् । न तादृह्मणाद् निन्दामि । न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते ।
शे । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूयं वयमिति प्राप्ते । यूया-
देशो वयादेशश्च ह्यान्दसत्वाच्च भवति । या । उर्या । धृष्णुया । उरूणा धृष्णु-
नेति प्राप्ते । डा । नाभा पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । ड्या ।
अनुष्ठा व्यावयतात् । अनुष्टुभेति प्राप्ते । याच् । साधुया । साध्विति सोर्लुकि
प्राप्ते । आल् । वसन्ता यजेत । वसन्तइति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ इया । उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरूणा दारूणेति
प्राप्ते । डियाच् । सुक्षेत्रिया । सुगान्रिया । सुक्षेत्रिणा सुगान्रिणेति प्राप्ते ।
ईकारः । दूतिं न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आडयाज-
यारामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ आड् । प्रबाहवा । प्रबाहुनेति प्राप्ते । अयाच् । स्वप्नया
सव सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयार् । सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते † ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो दृश्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति ।
बर्धो वृजम् । क्रमो वृत्तस्य शाखाम् ‡ । लुङि बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यडा-
गमाभावः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-
निवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा
अदुह । गन्धर्वाप्सरसो अदुह । अदुहनेति प्राप्ते । दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न-
न्येयम् । दुग्धामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेतइति प्राप्ते । अपीत्यधिका-
राच्च भवति । तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेष्विति किम् । वत्सं
दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् ॥

* हविर्धानायेति पाठान्तरम् ।

† अयारिति रेफ उपोत्तमं रितित्युपोत्तमस्योदात्तार्थः । अधिकोपं पाठ एकस्मिन् पुस्तके ।

‡ अवधिषमक्रमिषमिति प्राप्ते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥

कृन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन्यरतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्चकृन्दसि विषये । यजध्वैनं प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लाणमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रंगात्रमस्या नूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोहं पार्येवं खन-
तात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारक्तः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चतु-
र्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्नप्नथनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । कृन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप् । शृणोत यावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप् । संवरत्रा दधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन । जुजुष्टन । जुज्जतेति प्राप्ते । कृन्दसत्त्वात् श्लुः । थन । यदिष्टन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करत्तमहिस्वार्थम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

कृन्दसि विषये मसित्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति स च तस्यान्तो भवति, तद्वहणेन एह्यतइत्यर्थः । पुनस्त्वां दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते । शलभं भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति प्राप्ते ॥

त्वा यक् ॥ ४७ ॥

त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति कृन्दसि विषये । दत्वाय सविता धियः । दत्वेति प्राप्ते । त्वापिच्छन्दसीत्यस्यानन्तरमिदं कस्माच्चोच्यते । समासइति तत्रानुवर्त्तते ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्ययं शब्दो निपात्यते कृन्दसि विषये । यजेः त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्यस्य निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वी-
नमित्यपीष्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धम् ॥

स्नात्थ्यादयश्च ॥ ४९ ॥

स्वात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते कृन्दसि विषये । स्वात्वी मलादिव । स्वात्वेति । प्राप्ते । पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति प्राप्ते । प्रकारार्थोयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति कृन्दसि विषये । ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासो यउपरास इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छाभावः प्राप्तः । सङ्गद्वैतो विप्रति-
बधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गाना-
मात्मप्रीतिविषये क्यचि परतो ऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति वडवा । क्षीर-
स्यति माणवकः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युष्ट्रः । आत्मप्रीताविति किम् ।
अश्वीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छाया-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वृष्णा-
तिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर आह ॥ सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालसायामसुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येवमाद्य-
र्थम् । अपर आह ॥ सुगवक्तव्यः ॥ * ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥

आदिति वर्त्तते । अवर्णोत्सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ।
विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वसाम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भव-
ताम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्याम्नीभ्य इति, तस्य हि परत्वा-
दाङ्ग्याट्स्याटो भवन्ति । यश्च घादामुः, आमश्च लिटि न तौ सर्वनाम्नः स्तः ।
सानुबन्धकाविति वा न गृह्यते । आमीति सप्तमीनिर्द्वैश उत्तरार्थः । इह तु
सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्द्वैशात्तस्मादित्युत्तरस्येति षष्ठीप्रकृतिर्भविष्यति ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥
त्रीणामित्यपि कृन्दसीष्यते ॥ त्रीणामपि समुद्राणामिति ॥

ह्रस्वनदापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्तावन्तादावन्ताच्चात्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्ता-
त्तावत् । वृक्षाणाम् । प्रक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् * ।

नव्यन्तात् । कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरीणाम् ।
लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । वीरबन्धूनाम् । आबन्तात् । खट्वानाम् । माला-
नाम् । बहुराजानाम् । कारीषगन्धानाम् ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । षण्णाम् ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः
संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता । षड्भ्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचन-
निर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति । परमषण्णाम् । परमपञ्चानाम् ।
परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु संख्याया न भवति ।
प्रियषष्णाम् । प्रियपञ्चानाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये ग्रामो नुडागमो भवति । श्रीणा-
मुदारो ध्रुणो रयीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य ग्रामीति
विकल्पेन नदीसंज्ञा तत्र नित्यार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च
ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च
ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति
सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति ।
विद्वद्वाहि त्वा सत्पतिं शूरगोनाम् । पादान्तइति किम् । गवां गोत्रमुदसृजो
यदङ्गिरः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्तइति पादान्तेऽपि क्व चित् भवति ।
हन्तारं शत्रूणां हृदि विराजं गोपतिं गवाम् ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इदितो धातुर्नुमागमो भवति । कुडि । कुण्डिता । कुण्डितुम् ।
कुण्डितव्यम् । हुडि । हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । कुण्डा । हुण्डा ।
इदित इति किम् । पठति । पठति । अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो
भवति, कुण्डा हुण्डेति गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथाहि
धिन्विक्कुण्ठ्योर चेति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्यहणम् । धातुग्रहणं चेह
क्रियते धातूपदेशकालएव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोदि-
दित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते । अमस्तेत्येवमादौ
हि, हनः सिजिति कित्त्वविधानसामर्थ्याच्चकारलोपो न भवति । मन्तेत्येवमा-

प्यसिदुवदत्राभादिति टिलोपस्यासिदुत्वाचलोपो न भवति इह कस्माच्च भवति । भेता ह्येतेति । इरितां समुदायस्येत्संज्ञेतीदित्त्वं नास्ति । अथयवशो पीत्संज्ञायां सत्यां गोः पादान्तद्वेतोन्तग्रहणमनुवर्तयितव्यम् । तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति । मुच् । मुञ्चति । लृप् । लुप्यति । विद् । विन्दति । लिपि । लिप्यति । सिच् । सिञ्चति । कृती । कृन्तति । खिद । खिन्दति । पिश । पिंशति । शे इति किम् । मोक्ता । मोक्तुम् । मोक्तव्यम् । मुचादीनामिति किम् । तुदति । नुदति ॥ शे तृष्णादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ के पुनस्तृष्णादयः । तृफ तृष्फ तृप्पौ । तृफ तृष्फ उत्केशे । गुफ गुम्फ ग्रन्थे । उभ उम्भ पूरणे । शुभ शुम्भ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृष्णादयः, स्तेषामनिदितां हल उपधायाः कङ्ठितीयनुनासिकलोपे कृते नुम्विधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते । तृष्फित । तृष्फति । गुम्फति । उम्भति । शुम्भति । ये तु निरनुषङ्गास्तेषां तृफति तृफति गुफति उभति शुभतीत्येवं भवति ॥

मस्जिनशोर्भलि ॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्भलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मङ्गा । मङ्गुम् । मङ्गव्यम् । नंष्टा । नंष्टुम् । नंष्टव्यम् । भलीति किम् । मज्जनम् । नशिता ॥ मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम् ॥ मग्नः । मग्नवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धकः । साधुरन्धी । रन्धो वर्तते । जम्भयति । जम्भकः । साधुजम्भी । जम्भ-जम्भम् । जम्भो वर्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते नित्यत्वात् । अचीति किम् । रट्ठा । जभ्यम् ॥

नेत्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधितव्यम् । इटीति किम् । रन्धनम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । ररन्धिम । नुमि कृते संयोगान्तत्वादसंयोगाल्लिट्ठिदिति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति । अथ कसौ कथं भवितव्यं, रधिवानिति । कथमेत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिककित्त्वाश्रयो ज्ञेयः । अथ इटि, लिटीत्येवं नियमः कस्माच्च क्रियते लिट्येवेति नान्यत्रेति ।

विपरीतमण्यवधारणं संभाव्यते इत्येष लिटि नान्यत्रेति । तथा हि सति रन्ध्रे-
त्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव ॥

रभेरशङ्खिटोः ॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शङ्खलिङ्गजिते ऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आर-
म्भयति । आरम्भकः । साधारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्त्तते । अश-
ङ्खिटोरिति किम् । आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शङ्खलिङ्गजिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भकः ।
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्त्तते । अशङ्खिटोरित्येव । लभते । लेभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आङो यि ॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलम्भ्या
गोः । आलम्भ्या वहवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहृतमदुपधत्वमिति चह-
लोष्येदिति एयत्प्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्तस्वरत्वेनान्तस्वरितत्वं
भवति । यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । आङ इति किम् । लभ्यः * ।
कथमनिष्टोऽम आलभ्य इति । सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्ते । अथ वा
आलभ्य इत्यत्र नुमि कृते ऽनुषङ्गलोपः क्रियते ॥

उपात्प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमा-
गमो भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । एयत्प्रत्यया-
न्तत्वादनन्तस्वरितत्वमेव । प्रशंसायामिति किम् । उपलभ्यमस्मादृषलात्किं
चित् । योऽदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात्खल्वजोः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो भवति । ईषत्वलभः ।
सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । घञि । प्रलम्भो, विप्रलभः । सिद्धे सत्यारम्भो निय-
मार्थः । उपसर्गादेव लभेः खल्वजोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईष-
त्वलभः । लाभो वर्त्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्व-

* अदुपधत्वाद्यत्प्रत्ययान्तमेतत् । यीति किम् । आलब्धा । इत्यधिक्येकस्मिन्पुङ्गवे ।

घञोः परतो नुमागमो भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । घञि । सुलाभो दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति किम् । सुप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवातिसुलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्वंश-पक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम् ॥

विभाषाचिसमुलोः ॥ ६६ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ । लम्भम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेनानुपसृष्टस्य विकल्प, उप-सृष्टस्य नित्यं नुम्भवति । प्रालम्भि । प्रलम्भम् ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । भवतु । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । शतृ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्चतेः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । उगिदचामिति किम् । दृषत् । दृषदौ । दृषदः । सर्वनामस्थान-इति किम् । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चते-रेव धातोर्न्यस्य मा भूत् । उखासत् । पर्णध्वत् । अधातोरेति किम् । अधा-तुभूतपूर्वस्य यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययः, गममान् । अत्र हि धातुत्वादञ्चतिग्रहणाच्च स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासइति किम् । अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः । युजेरिती-कारनिर्द्वंशाद् युज समाधावित्यस्य ग्रहणं न भवति । युजमापचा च्चयः ॥

नपुंसकस्य भलच्चः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य भलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उदश्चिन्ति । शङ्चन्ति । यशांसि । पर्यासि । अजन्तस्य । कुण्डानि । वनानि । अपूणि । जतूनि । नपुंसकस्येति किम् । अग्निचिद्वाह्मणः । भलच्च इति किम् । बहुपुरि । बहुधुरि । विमलदिवि । वत्सारि । अहानि । उगितो भल-न्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम्भवति । श्रेयांसि भूयांसि कुर्वन्ति कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहुर्वि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुर्वि ब्राह्मणकुलानि ॥ कन्यातृणं नुममेकदृच्छन्ति ॥ बहुर्वि ब्राह्मणकुलानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । ऋपुणी । जतुनी । तुम्बुहणी । ऋपुणे । जतुने । तुम्बुहणे । इक इति किम् । कुण्डे । पीठे । अज्यहणमुत्तरार्थम् । यद्येवं, तत्रैव कर्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयोग-
जनं हे जपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, । न हि संबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः
स्यात् । ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणं प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ।
एतदेवाज्यहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोत्र न भवतीति । तथा च संबुद्धि-
गुणः क्लियते । विभक्ताविति किम् । तौम्बुरं चूर्णम् ।

इकोचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणोऽपि लुप्रे किं न भविष्यति ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थे तु इह किं चित्रपो इति ॥

तृतीयादिषु भाषित पुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गमिगन्तं गाल-
वस्याचार्यस्य मतेन पुंवद्भवति । यथा पुंसि इस्वनुमौ न भवतस्तद्वद्भाषि न
भवत इत्यर्थः । यामणीर्ब्राह्मणः । यामणि ब्राह्मणकुलम् । यामण्या ब्राह्म-
णकुलेन । यामणिना ब्राह्मणकुलेन । यामण्ये ब्राह्मणकुलाय । यामणिने
ब्राह्मणकुलाय । यामण्यो ब्राह्मणकुलात् । यामणिनो ब्राह्मणकुलात् ।
यामण्यो ब्राह्मणकुलस्य । यामणिनो ब्राह्मणकुलस्य । यामण्योर्ब्राह्मणकु-
लयोः । यामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । यामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुमचि
रिति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् । यामणीनां ब्राह्मणकुलानाम् । यामण्यां ब्राह्म-
णकुले । यामणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मणः । शुचि ब्राह्मणकुलम् ।
शुचिना ब्राह्मणकुलेन । शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय ।
शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मणकुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो
ब्राह्मणकुलस्य । शुचेर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः । शुचौ ब्राह्मण-
कुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् । यामणिनी ब्राह्मण-
कुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुंस्कमिति किम् । ऋपुणे । जतुने । इह
कस्माच्च भवति । पीलुर्वृक्षः पीलु फलं, पीलुने फलायेति । समानायामाङ्गत्वात्
यद्भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः । इह तु वृक्षाङ्गतिः प्रवृत्ति-
निमित्तं पुंसि ऋजस्य । फलाङ्गतिर्नपुंसके । तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुं-
स्कमिति । भाषितः पुमान्वास्मिन्नर्थं प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कवाङ्मनोऽयते ।

तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम् । तस्य प्रतिपादिकं
यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः ।
कीलालपं ब्राह्मणकुलम् । कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । यामाशिभ्यां
ब्राह्मणकुलाभ्याम् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनङ्कुदान्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वच्चादिषु
विभक्तिषु परतो ऽनङ्ङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्या ।
अस्थे । दध्ना । दध्ने । सक्थ्या । सक्थ्ये । अत्त्या । अत्त्ये । अस्थ्यादय आकु-
दान्तास्तेषामनङ्गादेशः स्यान्निवद्वावादनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भक्ष-
जायामल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ इतरस्यादि-
भिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य तदन्तसद्वचनमिष्यते ॥ प्रियास्या ब्राह्मणेन ।
प्रियदध्ना * । तृतीयादिष्विति किम् । अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव ।
अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यदणामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्य-
त्रापि दृश्यते । अचीत्युक्तमनङ्गादावपि दृश्यते । इन्द्रो दधीचो अस्त्रभिः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिः । तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिषु दृश्यते । अस्यान्युक्तस्य
जुहोति । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते । अतएव ता लाङ्गुलेन । अस्थ-
न्वन्तं यदनस्या विभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषये ऽस्यादीनामीकारादेशो भवति, स
चोदात्तः । अची ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अचीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अची
इत्यत्र नुम्रात्वादीकारेण बाधते । तत्र कृते सङ्गद्वौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं
तद्वाधितमेवेति पुनर्नञ् क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गाकुलस्य शतर्नञ् भवति । ददत् । ददतो । ददतः । दधत् ।
दधतो । दधतः । जजत् । जजतो । जजतः । जायत् । जायतो । जायतः ।
शतुरनन्तर ईकारे न विहित इति व्यवहितस्यापि नञः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

* प्रियास्ये । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्या । प्रियसक्थ्ये । प्रियात्त्या । प्रियात्त्ये । इतः कुदाङ्
रक्षपयिकान्येकस्मिन् पुस्तके ।

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति । ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जायति जायन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्वोर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुर्वा नुमागमो भवति शीनद्वोः परतः । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदन्ती ब्राह्मणी । तुदती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शत्रुरिति न युज्यते वक्तुम् । उभयत आश्रये नान्तादिवदित्यन्तादिवद्वावोपि नास्ति । भूतपूर्वगत्याश्रयणे वा ऽदती प्रतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधिं के चिदाहुः । शत्रुवयवे शत्रु-शब्दो वर्तते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति * । अपरे पुनराहुः । आदित्येतेन शीनद्वोः विधेयते । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्वो तयोः परतः शत्रन्तस्य मुम्भवतीति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-ग्रामाण्यादिति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिरिति किम् । कुर्वती । सुन्वती । शीनद्वोरिति किम् । तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्येनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शत्रुः शीनद्वोः परतो नित्यं नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यग्रहणं घेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्याच्चित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्कते ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

सौ परतो ऽनडुहोङ्गस्य नुमागमो भवति । अनडुहः । हे अनडुहः । अत्र के चिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति । तेन नुमामामागमौ न बाधेते, आमम्भ्यां च नुमिति । अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्वे आममो-र्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति । न बाध्यबाधकभावं, यथा चिचीयत्यादिषु दीर्घ-त्वद्विर्बचनयोरिति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां कुन्दसि ॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति कुन्दसि विषये । इदृङ् । तादृङ् । यादृङ् । सदृङ् । स्ववान् । स्वतवान्यायुरग्ने ॥

* यथा ग्रामो दग्ध इति ग्रामेकदेशे ग्रामशब्दो निर्दिश्यतइत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परतो औदित्ययमादेशो भवति । औः । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकः स इह न दृश्यते । अतद्व्युत्पत्तिः ॥

पथिमथ्यभुक्तामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् अभुक्तिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति । पन्थाः । मन्थाः । अभुक्ताः । स्थानिन्यनुनासिके ऽपि आकारो ऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सञ्चरणानां ग्रहणं न भवतीति * शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति । सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । पन्थानम् । पन्थानौ । अभुक्ताः । अभुक्ताणौ । अभुक्ताणः । अभुक्ताणम् । अभुक्ताणौ । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं अपूर्वार्थम् । अभुक्तमित्यत्र वा अपूर्वस्य निगमइति दीर्घविकल्पः ॥

थोन्यः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्यकारस्य स्थाने न्य इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेलोपो भवति । पथः । पथा । पथे । मथः । मथ् । मथे । अभुक्तः । अभुक्ता । अभुक्ते । सर्वनामस्थानइत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न संबध्यते ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतो ऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः † । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पत्त्यायां विभक्तौ असुञ्जित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्पदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त इव ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

* भाव्यमानो ऽयं सञ्चरणान् न दृष्ट्वातीति पा० २ ।

† सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः पश्येत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । णित्कार्याणि तत्र भवन्ती-
त्यर्थः । गोः । गावौ । गावः । तपरकरणं किम् । चित्रगुः । शबलगुः । कथं हे
चित्रगो हे शबलगव * इति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति संबुद्धि-
सोर्गुणे कृते णित्वं न भवति । अथ वा गोत इति संबन्धलक्षणा बध्नी ।
गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादेषु सर्वनामस्थानं
तद्वोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात् सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यै-
कत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्द्वैशार्थमेव । के चिदेतो णिद्विति पठन्ति ।
द्वोशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । द्वौः । द्वावौ । द्वावः । गोत इत्येव तपरक-
रणनिर्द्वैसादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिर्द्वैशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णालुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णत्वा णिद् भवति । णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं
चकार । अहं चकार । अहं पपच । अहं पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात्परं सर्वनामस्थानं णिद्ववति । सखायौ ।
सखायः । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतो ऽनङित्ययमादेशो भवति स चेत्सुशब्दः संबु-
द्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरदंशोनेहसां च ॥ ९४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरदंशस् अनेहस् इत्येतेषां वासंबुद्धौ सौ
परतो ऽनङादेशो भवति । कर्त्ता । हर्त्ता । माता । पिता । भ्राता । उशना ।
पुरदंश । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरदंशः ।
हे अनेहः । हे उशनः ॥ उशनसः संबुद्धावपि पते ऽनङ् इष्यते ॥ हे उशनम् ॥
न हिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधोपि पक्षदृश्यते ॥ हे उशन । तथा चोक्तम् ।

संबोधने तूशनसस्तिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माथ्यादिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थाने ऽसंबुद्धौ परतः
तृज्ववति । तृज्वत्स्य यद्वपं तदस्य भवतीत्यर्थः । कृपातिदेशोऽयम् । प्रत्या-

सत्तेष्व क्रुशेरेव वृजन्तस्य यदूपं तदतिदिश्यते । तच्च क्रोष्ट इत्येतदन्तो-
दात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्या-
नइत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टे ॥

स्त्रियां च ॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्रीभ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्दं के चिद्वैरादिषु पठन्ति । ते ङीष् प्रत्यये
वृज्वद्भावं कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्रभीरघैरिति स्त्रीश-
ब्दस्य * लुकि कृते च सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति ।
तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दः वृज्वद्भवति । कृते उति-
देशे चवेभ्यो ङीबिति ङीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तयोगो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव
क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा वृज्वद्भवति । क्रोष्ट्रा ।
क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुरि । क्रोष्टौ । क्रोष्टोः । क्रोष्टोः ।
तृतीयादिष्विति किम् । क्रोष्टून् । अघीति किम् । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥
वृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमनुटौ भवतः ॥ * ॥ प्रियक्रोष्टुवे ऽरण्याय ।
प्रियक्रोष्टुने वृषलाय । नुट । क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥

चतुर अनडुह इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स
चोदात्तः । चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनड्वाहम् ॥ तदन्त-
विधिरन्नेष्यति ॥ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रिया-
नड्वाहौ । प्रियानड्वाहः ॥ अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अनडुह्यौ ।
अनड्वाह्यौ । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम्संबुद्धौ ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रिब-
धत्वः । हे प्रियानड्वन् ॥

चतु इद्धातोः ॥ १०० ॥

चकारान्तस्य धातोर्इद्धस्य इकारादेशो भवति । किरिति । गिरिति ।
आस्तीर्यम् । विस्तीर्यम् । धातोर्गिरिति किम् । पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाच-

लिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते ॥ द्विकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं
क्रियते * ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः ।
कीर्त्तयन्ति ॥

उदाष्ट्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठाः पूर्वा यस्माद् ऋकारादसावोष्ठापूर्वस्तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उका-
रादेशो भवति । पूर्त्ताः पिण्डाः । पुपूषति । मुमूषति । दन्त्योष्ठापूर्वाणोष्ठापूर्वा
भवतीत्यत्रापि भवति । वुवूषति ऋत्वजम् । प्रावुवूषति कम्बलम् । ओष्ठाश्च
प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते तेन ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य समीर्षमिति
भवति † ॥ इत्वात्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ आस्तरणम् ।
आस्तरकः । निपरणम् । निपारकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं कृन्दसि ॥ १०३ ॥

कृन्दसि विषये ऋकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति ।
ओष्ठापूर्वस्येत्युक्तमनोष्ठापूर्वस्यापि भवति । मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा
जगुरिः । ओष्ठापूर्वस्यापि न भवति । पप्रितमम् । क्व चिद् भवति पपुरिः ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अचैवीत् । अनै-
वीत् । अलावीत् । अपाठीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेषां
वृद्धिर्वचनाद्वाधते । न्यनुवीद् न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् द्वित्वे सति प्रति-
बिद्धायां वृद्धावुवडादेशः क्रियते । परस्मैपदेष्विति किम् । अच्योष्ट । अष्टोष्ट ॥

अतो लूरान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्याने वृद्धिर्भवति ।
हर । अचारीत् । त्सर । अत्सारीत् । ज्वल । अज्वालीत् । ह्वल । अह्वा-

* तपरकरणमसंदेहार्थमित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† तेनेह न भवति । समीर्षमिति । ऋ गतावित्यस्य संपूर्वस्य यद्यपि समो मकार
ओष्ठाः पूर्वा इति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्षमित्यत्र न भवतीति पाठान्तरमेक-
स्मिन् पुस्तके ।

सीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्यायमपवादः । अत इति किम् । न्यबो-
रीत् । न्यमीलीत् । ज्ञान्तस्येति किम् । मा भवानशीत् । मा भवानटीत् ।
अन्तग्रहणं किम् । अवभ्रीत् । अश्वल्लीत् । अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न
सावतः समीपौ ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः ।
अवादीत् । अव्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजियग्रहणम् । हलन्तानाम् ।
अपातीत् । अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । अरौत्सीत् । अत्र योगविभागे सति
हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिद्ध्यति । कथं, वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति
स्थानी अनुवर्तते । ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाज्विशेष्यते । अङ्गस्याचः
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतदुत्प्रेषणं हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि
स्यात् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् । अन्यथा हि येन नाव्यधानं तेन व्यवहितेपि
वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन हला न स्यात् । उदवो-
ठामुदवोठमित्यत्र वहेः सिचि ठत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धिमित्यसिद्धत्वात्पूर्वं
हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते पश्चाद् ठलोपनिमित्तमात्वम् । तत्र कृते पुनर्वृ-
द्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरेकारस्यैव तत्र भवति । सोठामि-
ञ्चस्यापत्यं सोठामिञ्चिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् ।
अकोषीत् । अमोषीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वा-
द्गुणावादेशयोः । कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनार-
म्भसामर्थ्यात्सिचि । वृद्धिर्बाधते इत्युक्तम् ॥

हृम्यन्तक्षणाश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वसं जागृणि
श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह ।
अग्रहीत् । स्यम् । अस्यमीत् । व्यय । अव्ययीत् । टुग्रम । अवमीत् । क्षण ।
अक्षणीत् । श्वस् । अश्वसीत् । जागृ । अजागरीत् । णि । अनयीत् । ऐल-
यीत् । श्वि । अश्वयीत् । श्वेदिताम् । रगे । अरगीत् । कक्षे । अ कक्षीत् ।
स्यन्तक्षणाश्वसामेदितां च अतो हलादेर्लघोरिति । विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ।
जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च नेटीति न प्रतिषिध्यते । न
वान्तरङ्गत्वादत्र पूर्वं गुणो भवति सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात् । यदि पूर्वं गुणः

स्याद्विह णिश्चिहणहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्गकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तस्माद्विहमेव णिश्चिहणं ज्ञापकं न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जाण्यहणं किमर्थम् । ज्ञायो विचिण्यण्डित्सु इति जागर्तगुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा अचो णिणतीति वृद्धं बाधते, तथा सिचि वृद्धिर्मपि बाधिष्यते । नैतदस्मि । कृते गुणे ऽतो ज्ञान्तस्येति या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात उपधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति । तथा चिण्यलोः प्रतिषेधार्थवान्भवति इति शक्यमिह जाण्यहणमकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्णातेर्बिभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णातेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौर्णावीत् । प्रौर्णवीत् । विभाषोर्णोरित्याडित्त्वपत्ते वृद्धिविकल्पोयम् । ङित्त्वपत्ते तु गुणवृद्धोपरभावे उवङ् भवति । प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरं परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् । अदेवीत् । असेवीत् । न्यकुटीत् न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्यान्निर्निर्द्वैशार्थमव इत्येतदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजलक्षणा वृद्धिरिन्नक्षणा न भवतीति कृडिति चेति प्रतिषेधो न स्यात् । हलादेरिति किम् । मा भवान्-सीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् । अतसीत् । अरसीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचकासीदिति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रा-माण्यादिति हलाव्यवधानमाश्रितं न पुनरत्रापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णनं व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमर्तुं लघो-रिति, अतसीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत्क्रियते विस्पष्टार्थम् । इतीत्येव । अपासीत् ॥

नेङ्गशि कृति ॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इहागमो न भवति । वरमनादौ प्रयोक्त-नम् । ईशिता । ईशितुम् । ईश्वरः । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तः । भसिता । भसितुम् । भस्म । याचिता । याचितुम् । यात्रा । वरमनादौ इत्युदाहरण-प्रदर्शनार्थम् । न परिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोच्चादयो बहुलमिति समाधीयते । संभवादाहरणप्रदर्शन-मेतत् । कृतीति किम् । रुदिव । रुदिम ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर कस इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति ।
 तीति क्तिन्क्तिवोः सामान्यग्रहणम् । क्तिच् । तनिता । तनितुम् । तन्तिः ।
 क्तिन् । दीपिता । दीपितुम् । दीप्तिः । तु ॥ सितनिगमिमसिस्वार्थाविधाञ्जुशि-
 भ्यस्तुन् ॥ सचिता । सचितुम् । सक्तुः । त्र । दाद्वीशसयुयुजेति घृन् । पतिता ।
 पतितुम् । पञ्च वाहनम् । उणादिव्यपि सर्वधातुभ्यः घृन् । तनिता । तनितुम् ।
 तन्त्रम् । त ॥ हसिमृगण्वमिदमितमिलूपधुर्विभ्यस्तन् ॥ हसिता । हसितुम् ।
 हस्तः । लविता । लवितुम् । लोतः । पविता । पवितुम् । पोतः । धूर्विता ।
 धूर्वितुम् । धूर्तः ॥ औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः कस्य ॥
 हसितमित्येव हि तत्र भवति । थ । हनिकुषीनीरमिकाशिभ्यः क्यन् ।
 कोषिता । कोषितुम् । कुष्ठम् । काशिता । काशितुम् । काष्ठम् । सि ।
 उविशुषिकुषिभ्यः क्सिः । कोषिता । कोषितुम् । कुक्षिः ॥ सुक् च इषेः ॥
 एषिता । एषितुम् । इक्षुः । सर ॥ आशेः क्तरन् ॥ अशिता । अशितुम् ।
 अतरम् । क ॥ इणभीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम् ।
 शल्कः । स ॥ वृष्टवदिह्निकमिकषियुमुचिभ्यः सः ॥ वदिता । वदितुम् ।
 वत्सः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः ।
 येषामिदं क्तिन् दृश्यते । विग्रहीति । उपस्त्रिहिति । निकुचिति । निष-
 ठिति । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच् उपदेशे ऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रह-
 त्याश्रयो ऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशेनुदात्ता, ये तथा पठन्ते । तएव विस्व-
 ष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्त ।

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ् वृञो श्विङीङिवर्णेष्वथ शीङ्मिआवपि ॥

गणस्थमृदन्तमृतां च रुङ् रुवो वुवन्तथोर्लोतिमथो युगुल्लवः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वये एव धातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च । तत्र सर्वे स्वरान्ता
 एकाचो ऽनुदात्ता अदन्तादीन्वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता ।
 कर्ता । हर्ता । अदन्तादय उदात्ताः । अवधिष्ट । अदन्तम् । तरिता । तरीता ।
 चतां च वृङ् वृञो । निर्बेरिता । निर्बेरीता । प्रवरिता । प्रवरीता । श्विङीङि-
 वर्णेष्वथ शीङ्मिआवपि । श्वयिता । उदुम्बिता । जयिता । अयिता । गवस्व-

मूदन्तम् । लविता । पविता । उतां च ह्रस्वौ तुवन्तयोर्गोतिमथौ युगुत्तवः ।
रविता । प्रखविता । त्रविता । प्रोर्णविता । वाच्य ऊर्णोर्णवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः
प्रयोजनमित्यतिदेशादेकावृत्त्वपूर्वोतिरस्तीति उदात्त उपदिश्यते । यविता ।
नविता । त्णविता ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ।

शक्तिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥

घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । घस्ता । वसिः प्रसारणी । वस्ता । प्रसार-
णीति किम् । वसिता वस्त्राणाम् । वसनिवासइत्यस्य यज्ञादित्वात्संप्रसारणं
बिहितं, न तु वस आच्छादनइत्यस्य ।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्तास्तुतीयो लभिरैव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि षठ्यते मनिः ।

रमिश्चतुर्यो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । तन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् । मनुतेर्मनितेत्येव
भवति । नन्ता । हन्ता । गन्ता ।

दिहिर्दुहिर्मैहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहनिस्तथा लिङ्गिः ।

इमे ऽनिटोष्ठाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥

देधा । दौधा । मोठा । रोठा । वोठा । नट्टा । दग्धा । लेठा ।
मुक्तसंशया इति किम् । तत्रान्तरे चत्वारो ऽपरे पठ्यन्ते । सहिमुहिरिहितुडय-
स्तत्र सहेरिद्विकल्पस्तकारादौ । मुहिरपि रधादौ । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ ।
इतरौ तु धातुषु न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येति इति स्वरूपेणैव ससंशयौ ॥

दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं श्शिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशेव नेतरान् ॥

देष्टा । दृष्टा । दंष्टा । आसष्टा । आसष्टा । स्पष्टा । स्पृष्टा । चतुष्-
धानामुदात्तोपदेशानां मृजिदृशी वर्जयित्वा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या-
मिति रमागमविकल्पः । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

क्षधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्ध्यातिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । जोद्धा । शोद्धा ।
खोद्धा । छोद्धा । सेद्धा । बुद्ध्यातिबुद्ध्यात्योः श्यना निर्द्वैशादन्यविकरणयोर्बुद्धि-

सिद्धोऽरिद्वयत्वे । बोधिता । सीधिता । निष्ठायामपि प्रतिबेधाभावात् बुधितं
सिधितमित्येव भवति ।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।

इमान्देशैवोपदिशन्त्यनिङ्घ्रिषु गणेषु षान्ताङ्कषिकर्षती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । त्वेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा ।
दोष्टा । द्वेष्टा । आक्रष्टा । आकर्ष्टा । कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य कृषि-
कर्षती इति निर्देशः ।

तपिं तिषिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं कृपिं विपिं प्रतीहि षान्तान्पठितांस्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्वप्ता । लेप्ता । लोप्ता । तृप्यतिदृ-
प्यत्येतनुदात्तत्वममागमार्थमेव । इट् च तयोऽर्थादिपाठाद्विकल्पेन भवति ।
जप्ता । नप्ता । तर्बिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ तृपिदृपी
ताषुदात्तावेव । सप्ता । सप्ता । शप्ता । छप्ता । जप्ता ॥

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिबुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।

तुदिं नुदिं विद्यतिविन्ति इत्यपि प्रतीहि ढान्तान्दश पञ्च चानिष्टः ॥

अप्ता । हप्ता । स्कन्ता । भेप्ता । छेप्ता । जेप्ता । शप्ता । सप्ता । स्वेप्ता ।
स्विद्यतीति श्यना निर्देशे जिह्विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । उदात्त एवायम् । पप्ता ।
खेप्ता । तेप्ता । नेप्ता । वेप्ता । विद्यतिविन्ति इत्यपि श्यना शनमा च निर्देशेन्यवि-
करणनिवृत्त्यर्थः । वेत्तिविन्दती उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

एचिं अचिं विचिराचरज्जिपृच्छतीन्

निजिं सिचिं मुचिभजिभज्जिभृज्जतीन् ।

त्यजिं यजिं युजिरुजिसज्जिमज्जतीन्

मुचिं स्वजिं सृजिमृजी विद्वानिट्स्वरान् ॥

यक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्गा । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता ।
मेक्ता । भक्ता । भङ्गा । धष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता ।
सङ्गा । मङ्गा । भोक्ता । परिष्वक्ता । सृष्टा । माष्टा । मृजिरयमूदित्ययते ।
ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवतिव्यम् । मार्ष्टा, मर्जिता इति । अमागमोऽयस्य न
दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोक्तृत्वं चिन्त्यम् । के चिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति ।
सृजिं विजिं विद्वानिट्स्वरानिति । निजादिषु यो विजिरसावनिङ्घ्रियते । तथा
च ग्रन्थान्तरे * निजिविजिष्वज्जिबर्जमित्युक्तम् । एकाच इति किम् । अव-

शीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो बधिरपदिश्यते । उपदेशग्रहणं किम् । रह हि यथा स्यात् लविष्यति पविष्यति । रह च मा भूत् । कर्त्ता कटाङ्कतुर्मिति ॥

अयुकः किति ॥ ११ ॥

अ इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा । श्रितः । श्रितवान् । उगन्तानां च । युत्वा । युतः । युतवान् । लूत्वा । लूनः । लूनवान् । वृत्वा । वृतः । वृतवान् । तीत्वा । तीर्थः । तीर्थवान् । श्युक इति किम् । विदितः । कितीति किम् । अयिता । अयितुम् । अयितव्यम् । के चिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भूष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्युकः कितीत्यत्र चत्वंस्यासिद्धत्वाभवात् । अित्य रोहत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्लानिस्थश्च ग्लुरित्यत्र स्याच्चा इत्याकारप्रश्लेषेण स्याद्ग्लोः सिद्धत्वाच्च किं चिदेतत् । उपदेशइत्येव । तीर्थ इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते रपरत्वे च न स्यात् । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति । कस्य पुनः सा विभाषा, चतः, यद्येवमित्ये कृते नायमूकारान्तो भविष्यति । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । अनल्लिधौ स्थानिवद्भावः । अल्लिधिश्चायम् । तस्मादनुवर्त्तयितव्यमुपदेशइति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । उणोतिस्तु ।

वाच्य उणोर्नवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रमोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपगृह्यात् ॥

प्रार्णुतः । प्रार्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिघृक्षति । जुघृक्षति । उगन्तानां च । रुक्षति । लुनुषति । सनीवन्तर्धश्चन्द्रमभ्रश्चैव यूपभरत्तपिस्त्रामिति विकल्पविधानात् अयतिरत्र नानुक्रियते । यर्होर्नित्यं प्राप्तः । गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कसृभृवस्तुदुसुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

क सृ भृ व स्तु दु सु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । क । चक्रव । चक्रम । सृ । ससृव । ससृम । भृ । बभृव । बभृम । रुक् । कवृव । कवृम । रुह् । कवृवहे । कवृमहे । स्तु । तुष्टुव । तुष्टुम । दु । दुदुव । दुदुम । सु । सुसुव । सुसुम । श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम । सिद्धे सत्यारमणे निवमार्थः । क्रादय एव लिट्यनिठस्ततोऽन्ये सेट इति । विभिदिव । विभिदिय ।

लुलुविष । लुलुविम । अनुदासोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः । वृजो ह्यति ववर्चति निपातनाद्यवस्था,
स्तुदुसुश्रवां तु चतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि
नेष्यते । तुष्टोऽथ । दुद्रोऽथ । सुस्रोऽथ । शुश्रोऽथ ॥ कृजोऽसुट इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
ससुटकस्य इडागमो यथा स्यात् । संवस्करिच । संवस्करिम ॥ चतो भारद्वा-
जस्येत्येतदसुट एवेष्यते ॥ संवस्करिच ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

श्रयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः ।
ओलजी । लनः । लग्नवान् । ओविजी । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । श्रीदितश्चेति निष्ठा-
तकारस्य नकारः । दीपो । दीप्तः । दीप्तवान् । डीढस्त्वोदितं मध्ये पाठो ज्ञापको
निष्ठायामनिट्त्वस्य । स हि नत्वार्थो, नत्वं च निष्ठातो ऽनन्तरस्य विधीयते ।
उड्डीनः । उड्डीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येदुलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्व विदिङ्कृतस्य निष्ठायां परत इडागमो न
भवति । वक्ष्यति । स्वरतिसूतिसूयतिधूज्जुदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गूढः ।
गूढवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनिपतिदरिद्राणामुपसंस्थान-
मिति पतेर्विभाषतेदस्यपि द्वितीयाश्रितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । जिमिदा । मिचः । मिच-
वान् । जित्विदा । त्विण्णः । त्विण्णवान् । जिष्विदा । स्विचः । स्विचवान् ।
वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किम् । आदि-
तश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मण्यं
यस्य विभाषेति प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति । यदुपार्धेर्वि-
भाषा तदुपार्धेः प्रतिषेध इति, तेन विभाषा नमहनविदविशामित्यत्र विदेलो-
भार्थस्य विभाषेति ज्ञापनार्थस्य प्रतिषेधो न भवति । विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमे न
भवति । मिचमनेन । मेदितमनेन । प्रमिचः । प्रमेदितः ॥ सौनामाः कर्मणि
निष्ठायां शक्रेटिमिच्छन्ति विकल्पेन ॥ शकितो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः
कर्तुम् । भावे न भवत्येव । शक्तमनेन । अस्यतेभावे । असितमनेन । आदि-
कर्मणि च न भवत्येव । असतः कायद्वः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्य-
मनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपा-
त्यन्ते यथासंख्यं मन्य मनस्तमः सक्ताविस्पष्ट स्वरानायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु ।
क्षुब्ध इति भवति मन्याभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्यः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं
मन्येन क्षुब्धो गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्विष्यति । स्वान्तमिति मनाभि-
धानं चेत् । स्वनितमन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनितं मनसा । ध्वान्तमिति
भवति तमोभिधानं चेत् । ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनितं मनसा ।
लग्नमिति भवति सक्तं चेत् । लगितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति । अविस्पष्टं
चेत् । स्नेहितमन्यत् । इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वर-
श्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्दइत्यस्यैतच्चिपातनम् । अन्ये तु विरिभित-
मन्यादिति पठन्ति । रभिं सैत्रं धातुं पठन्ति । ते विरिभितमिति प्रत्युदाह-
रन्ति । फाण्टमिति भवत्यन्नायासश्चेत् । फाणितमन्यत् । यदश्रुतमपिष्टं च
कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्पप्रयत्नसाध्य-
त्वादनायासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृशं चेत् । बाहितमन्यत् । बाहु
प्रयत्नइत्यस्य धातोरितच्चिपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

विघातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृष शस्य
इत्यित्योर्निष्ठायाः प्रिडागमो न भवति । धृष्टोयम् । विशस्तोयम् । धृषेरादि-
तश्चेति प्रतिषेधः सिद्ध एव शसेरप्युदितो वा यस्य विभावेति, नियमायै
वचनम् । धृषिशस्योर्वैयात्ये एवेङ् न भवति भावादिकर्मणोरपि वैयात्ये
धृषिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्यइति किम् । धर्षितः । विशसितः ॥

द्रुढस्थूलबलयोः ॥ २० ॥

द्रुढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । द्रुढः स्थूलः । द्रुढो बल-
वान् । किमत्र निपात्यते । द्रुहेः क्तप्रत्यये द्रुडभावः । हकारनकारयोर्लोपः ।
यरस्य ठत्वम् । अथ द्रुहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् ।
नकारस्याभावात् । हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनित्यस्यार्थम् । ठलोपे हि
सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रुढिमा द्रुढीयान् द्रुढयतीत्यत्र र च्छतो हकारादेर्ल-
घोरिति न स्यात् । इह च परिद्रुढ्या गत इति ल्यपि लघुपूर्वादिति खरया-
देशो न स्यात् । इह च परिद्रुढस्यापत्यं पारिद्रुढी कन्येति गुणपोतमलक्ष्यः
अङ् च प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् । द्रुहितम् । द्रुहितम् ॥

• प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्ववति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वण तुल्य-
मेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं
हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रठयति । परिव्रठय्य गतः । परिव्रठौ
कन्येति । परिव्रठमाचष्टे इति विग्रह्य वृठशब्दादेव णिजुत्पद्यते । संशामयतेरेव
सोपसर्गादिण्यनुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रठयतीति तिङ्-
तिङ् इति निघातः । परिव्रठय्येत्यत्र परिशब्दस्य त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
त्यबादेशः सिद्धो भवति । प्रभाविति किम् । परिवृद्धितम् । परिवृद्धितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्द्वौतोर्निष्ठायामिडागमो न भवति ।
कष्टाग्निः । कष्टं व्याकरणम् । ततोपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं
तत्कारणमप्यन्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने । कष्टानि वनानि । कष्टाः
पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितं सुवर्णम् ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषेर्द्वौतारविशब्दनेर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः ।
घुष्टो पादौ । अविशब्दनइति किम् । अघुषितं वाक्यमाह । विशब्दनं प्रति-
ज्ञानम् । घुषिरशब्दार्थइति भूवादेषु पठ्यते । घुषिरविशब्दनइति । चुरादिषु
तथोरिह सामान्येन ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकचुरादिभिश्च विश-
ब्दनार्थस्यानित्य इति, तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति । महीपालकचः
अत्वा जुघुषुः पुष्पमाकाश इति । स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अर्द्धः सन्निविभ्यः ॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादैर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्थः ।
न्यर्थः । व्यर्थः । अर्द्धैरिति किम् । समेधितः । सन्निविभ्य इति किम् । अर्द्धितः ॥

अभेश्चाविदूर्य ॥ २५ ॥

अभिश्चादुत्तरस्यादैराविदूर्येर्धे निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्था
सेना । अभ्यर्था शरत् । आविदूर्येइति किम् । अभ्यर्द्धितो वृषलः । शीतेन योद्धित
इत्यर्थः । विदूरं विप्रकृष्टं ततोऽन्यद्विदूरं, तस्य भाव आविदूर्यम् । इतस्मादेव
निपातनाच्च नऽपूर्वोत्पद्यद्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

शेरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

व्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थं वृत्तमितीडभावो बिलुक्च निपात्यते ।
वृत्तो मुखो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं देवदत्तेन । अध्ययनइति किम् । शरीरं

तमन्यत । वृत्तिरयमकर्मकः, स एयर्थं वर्त्तमानः सकर्मको भवति । तेन निवृ-
त्त इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते । तद्वदिहापि एयर्थवृत्तेरेव च
वृत्तेर्वृत्ता गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकं, तत्क्रियते यदापि
णिवैव एयर्थो ऽभिधीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित् ।
अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नजप्ताः ॥ २० ॥

णेरित्यनुवर्त्तते । दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् जप् इत्येतेषां एयन्तानां
धातूनां वा अनिट्त्वं निपात्यते * । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः ।
पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छवः । छादितः ।
जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यते । जपेस्तु भरजपिसनामिति
विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥

वेति वर्त्तते । रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा
इडागमो न भवति । रुष्टः । रुषितः । तीव्रसहलुभरुषरिष इति विकल्पविधा-
नाद् यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम् । अभ्यान्तः ।
आभ्यमितः । त्वर । तूर्यः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
संघुष । संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । संघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्य-
माह । संघुष्टौ दम्यौ । संघुषितौ दम्यौ । संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेपि परत्वाद-
यमेव विकल्पो भवति । आस्वन् । आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनिता देवदत्तः ।
आस्वान्तं मनः । आस्वनितां मनः । आहपूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधाने ऽपि पर-
त्वादयं विकल्पः तुभ्यस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २९ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि
लोमावि । हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः
केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः । हृषितं केशैः । हृष्टु क्लीकदत्युदित्वा-
न्निष्ठायामनिट् । हृष्ट तुष्टावित्ययं सेट् । तयोर्भयोरिह बहुवचन्युभयत्र किमा-
शेषम् । लोमानि मूढंजानि अङ्गजानि च सामान्येन रुद्धन्ते । यथा लोमसकं
स्पृष्टा कौशं कर्त्तव्यामिति । तद्विषये च हृषे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते । लोम-
स्त्विति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलोकार्थस्य, हृषिता देवदत्त इति तुष्टार्थस्य ॥

* दान्त दान्त पूर्वे वस्त स्पष्ट छद् जप् इत्येतानि निपात्यन्ते । दन्त्यादीनां धातूनां
इयन्तानां निष्ठायां वा इडागमो निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः ।

विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः ।
विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चायतोर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभा-
वश्च निपात्यते । अपचितोनेन गुरुः । अपचायितोनेन गुरुः ॥ क्तिनि नित्य-
मिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हु हुरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥

हुरतेर्द्वौतोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति । हुतस्य चाह-
तस्य च । अहुतमसि हविर्द्वानम् । छन्दसीति किम् । हुतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते छन्दसि विषये । हु इत्येतस्यादेशस्याभावो
निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हुरितः ॥ ३३ ॥

हुरित इति हुरतोर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये,
सोमश्चेद्ववति । मानः सोमो हुरितो, विहुरितस्त्वम् ॥

यसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तु-
शंस्तुशास्तुतरुतुतरुतुवरुतुवरुतुवरुतुवरु-
ज्ज्वलितिच्चरितिच्चमितिचमित्यमि-
तीति च ॥ ३४ ॥

यसित स्कभितस्त भित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तु शंस्तु शास्तु
तरुतु तरुतु वरुतु वरुतु वरुतुः उज्ज्वलिति चरिति चमिति चमित्यमिति
इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते । तत्र यसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति कसु
स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्वाचिष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इडागमो निष-
त्यते । यसितं वा एतत्सोमस्य । यस्तमिति भाषायाम् । स्कभित । विष्कभिते
चक्षरे । विष्कभ्येति भाषायाम् । स्तभित । येन स्वस्तभितम् । स्तब्धमिति
भाषायाम् । उत्तभित । सत्येनोत्तभिता भूमिः । उत्तब्धेति भाषायाम् । उत्त-
भितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति ।
चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते । चत्ता
वर्षश्च विकृत । चतितेति भाषायाम् । विकस्त । उत्पत्ताया हृदयं यद् विक-

स्तम् । विकसितमिति भाषायाम् । निपातनं बहुव्यापेक्षं विकस्ता इति बहु-
 वचनं कृतम् । अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः । विशस्तु शंस्तु
 शास्त्रिति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च तृचि इडभावे निपात्यते । विशस्तु ।
 एकस्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । विशसितेति भाषायाम् । शंस्तु उत शंस्ता
 सुविप्रः । शंसितेति भाषायाम् । शास्त्र । प्रशास्ता । प्रशासितमिति भाषा-
 याम् । तस्मृतरुतुवस्मृतरुतुवस्मृतरुतुवस्मृतीरिति तस्तेर्वृद्धृषोश्च तृचि उट् कट् इत्येता-
 द्भागमौ निपात्यते । तस्तारं रथानाम् । तरुतारम् । तरितारं तरीतारमिति
 भाषायाम् । वस्तारं रथानाम् । वरुतारं रथानाम् । वरितारं वरीतारमिति
 भाषायाम् । वरुचीष्ठा देवीर्विश्वदेव्यावती । जसि पूर्वसवर्णौच्चारणं प्रयोगद-
 र्शनार्थम् । अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति अहोरात्राणि वै वरुचय इति ।
 छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम् । प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम् । वरु-
 च्छब्दे हि निपातितस्तत एव ङीपि सति सिद्धे वरुचीशब्दः । उज्ज्वलिति
 क्षरितिक्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य क्षर क्षम क्षम् इत्येतेषां
 च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते । शपो लुग्व इडागमः । अग्निज्ज्व-
 लिति । उज्ज्वलतीति भाषायाम् । क्षरिति । स्तोत्रं क्षरिति । क्षरतीति भाषा-
 याम् । क्षमिति । स्तोत्रं क्षमिति । क्षमतीति भाषायाम् । वमिति । यः सोमं
 वमिति । वमतीति भाषायाम् । अमिति । अभ्यमिति वक्ष्यः । अभ्यमतीति
 भाषायाम् । इतिकरणः प्रदर्शनार्थस्तेन क्व चिदीकारो भवति । रक्षिमभ्यमीति
 वक्ष्य इत्यपि हि वेदे पठ्यते ॥

आर्द्धधातुकस्येड्गलादेः ॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । आर्द्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति । लविता ।
 लवितुम् । लवितव्यम् । पविता । पवितुम् । पवितव्यम् । आर्द्धधातुकस्येति
 किम् । आस्ते । वस्ते । इदादिभ्यः सार्धधातुकइत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने
 प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । वलादेरिति किम् । लव्यम् ।
 वक्ष्यम् । लवनीयम् । पवनीयम् इदिति वर्तमाने पुनरिङ्यग्रहणं प्रतिषेध-
 निवृत्त्यर्थम् ॥

सूक्तमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । सूक्तमोर्नात्मनेपदस्य वलादेरिडागमो भवति, न
 चेत्यसूक्तमो आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तं,
 प्रजात्मनेपदं तदाश्रयं भवति । भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । कर्मवृत्त्या-
 दयश्च । तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो नास्तीति प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् ।
 सूक्तमिदित्वादिट् सिद्ध एव । प्रक्षविता । प्रक्षवितुम् । प्रक्षवितव्यम् । प्रक्षमिता ।

प्रक्रमितव्यम् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् । प्रक्षोषीष्ट । प्रक्षोषीष्ट । प्रक्षो-
ष्यते । प्रक्षोष्यते । प्रसुक्षुषिष्यते । प्रक्षिप्त्रासिष्यते । सर्वत्रैवात्र सौतिः क्रमिरवा-
त्मनेपदस्य निमित्तम् । सनन्तादपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते ।
निमित्तग्रहणं किम् । सीयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रक्षवि-
तेवाचरतीति प्रक्षवित्रीयतइति व्यङ्ग्यमात्मनेपदस्य निमित्तं न सौतिः ॥
क्रमेस्तु कर्त्तव्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मनेपदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । कर्त्तरीति किम् । प्रक्रमितव्यम् । उपक्रमितव्यम् । आत्मने-
पदविषयादिति किम् । निष्क्रमिता । सौतेः सनि किति च प्रत्यये इयुक्-
किति सनि ग्रहणोद्देशे इत्येव प्रतिषेधो भवति । प्रसुक्षुषति । प्रक्षु-
तवान् ॥

ग्रहो ऽलिटि दीर्घः ॥ ३० ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रही-
तव्यम् । अलिटीति किम् । जग्रहिव । जग्रहिम । प्रकृतस्येडो दीर्घत्वमिदं
चिह्नविटो न भवति । ग्रहिता । ग्रहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृहृजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य अकारान्तेभ्यस्त्वेडो
वा दीर्घो भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । अकारान्तेभ्यः ।
तरिता । तरीता । आस्तरिता । आस्तरिता । वृत इति किम् । करिष्यति ।
हरिष्यति । अलिटीत्येव । ववरिष्यति । तेरिष्यति ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिषीष्ट । प्रावरिषीष्ट ।
आस्तरिषीष्ट । त्रिस्तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारि-
ष्याम् । प्रावारिषुः । अतारिष्याम् । आस्तरिष्याम् । आस्तरिषुः । परस्मै-
देष्वाति किम् । प्रावरिषु । प्रावरीषु ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सनो वा इडागमो भवति । वृत्तुर्बेति । विवरिषते । विवरीषते ।
प्रावारिषते । प्राविवरिषति । प्राविवरीषति । अकारान्तेभ्यः । तित्तीर्बेति । तित-
रिषति । तितरीषति । आतिस्तीर्बेति । आतिस्तरिषति । आतिस्तरिषति ।

सनि बहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो
चेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशाधिकारात्लाङ्गिकत्वाच्च
इडागमो न भवति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट ।
वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सिचि सत्व-
पि । अवृत । अवरिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्ट ।
आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट । आत्मनेपदेष्विति किम् । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिष्टुः ।
लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितमसंभवादितो ऽवलादित्वादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

अदन्ताद्वातोः संयोगादेस्तयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो
भवति । ध्वृषीष्ट । ध्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अध्वृषाताम् । अध्व-
रिषाताम् । अस्मृषाताम् । अस्मरिषाताम् । अत इति किम् । व्योषीष्ट । प्रोषीष्ट ।
अव्योष्ट । अग्रोष्ट । संयोगादेरिति किम् । कृषीष्ट । हृषीष्ट । अकृत । अकृत ।
आत्मनेपदेष्वित्येष । अध्वार्षीत् । अस्मार्षीत् । संस्कृषीष्ट समस्कृत्यत्रोपदे-
शाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट इडागमो न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊर्दिद्व्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्द्धधातु-
कस्य वा इडागमो भवति । स्वर्त्ता । स्वरिता । सूति । प्रसोता । प्रसविता ।
सूयति । सोता । सविता । धूञ् । धोता । धविता । ऊर्दिद्व्यः सत्वपि ।
माहू । विगाठा । विगार्हिता । गुप् । गोप्ता । गोपिता । वेति वर्त्तमाने पुनर्वा-
चक्यं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्द्वैशः ष प्रेरणइत्यस्य निवृ-
त्त्यर्थः । धूञ्जिति सानुबन्धकस्य निर्द्वैशा धू विधूननइत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता
धवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्माद्विकल्पादुद्गुनोः स्यइत्येतद्व्यति
विप्रतिषेधेन । स्वरित्यति । किति तु प्रत्यये श्युकः कितितीति नित्यः प्रतिषेधो
भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंसिद्धोरित्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य
वा इडागमो भवति । रधिता । रट्टा । नंष्टा । नशिता । जप्ता । तप्ता ।
तर्षिता । द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोठा । द्रोहिता । मोग्धा ।
मोठा । मोहिता । खोठा । खोहिता । खोग्धा । खोधा । खेठा । खेहिता ।

आदिनियमाल्लिटि रधादिभ्यः परत्वाद्विकल्पं के चिद्विद्वन्ति । अपरं पुनराहुः । पूर्वविधेरिङ्निबन्धविधानसामर्थ्यादुलीयस्त्वं प्रतिबन्धनियमस्येति नित्यमिडा भवितव्यम् । ररन्धिव, ररन्धमेति भवति ॥

निरः कुषः ॥ ४६ ॥

निर इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेराट्ठधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । निष्कोष्टम् । निष्कोषितम् । निष्कोष्टव्यम् । निष्कोषितव्यम् । निर इति किम् । कोषिता । कोषितम् । कोषितव्यम् । निर इति वक्तव्ये निर इति निर्द्वैशेन रेफान्तमुपसर्गान्तमस्तीति ज्ञायते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्गस्यायताविति लत्वं भवति । निसो हि इत्यस्यासिद्धत्वाल्लत्वं न स्यात् ॥

इग्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति । निष्कुषितवान् । निष्कुषितः । इड्यङ्गं नित्यार्थे, मारम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधको अन्यथा हि विकल्पार्थे एव स्याद् अत्रैव नित्यमिडागम उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥

तकारादावाट्ठधातुके इषु सह लुभ रुष रिष् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति । इषु । एष्टा । एषिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्यायं विकल्प इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता प्रेषितुं प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति । योपि इष आभीक्ष्येय इति श्रयादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे के चिदुदितमिषं पठन्ति । सह । सोठा । सहिता । लुभ । लोभिता । लोब्धा । रुष । रोष्टा । रोषिता । रिष् । रेष्टा । रेषिता । तीति किम् । एषिव्यति ॥

सनीवन्तर्दुस्रजदम्भुश्चिस्व्यूर्णुभरजपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूनाम् चधु भस्ज दम्भु श्चि स्त्र यू कर्णु भर जपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम् । दिदेविषति । दुर्बुषति । सिसेविषति । सुसूषति । चधु । अर्द्धिधिषति । ईर्त्सेति । भस्ज । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रत्ति । बिभ्रज्जिषति । बिभ्रत्ति । दम्भु । दिदम्भिषति । धिप्सति । धीप्सति । श्चि । उच्छिन्त्रिषति । उच्छिन्त्रिषति । स्त्रु । सिस्त्रिषति । सुस्त्रिषति । यू । यियिषति । युयूषति । कर्णु । प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनविषति । प्रार्णुनूषति । भर इति भृञ्जित्येतस्य भौवादिकस्य बह्वङ्गं यथा निर्द्वैशात् । बिभ्रिषति । बुभ्रूषति । जपि । जिजपयिषति । जीप्सति । सन् । सिस्निषति । सिन्नासति । के छिदत्र भरजपिसनितनिषतिदरिद्राणामिति

पठन्ति । तितनिषति । तितंसति । तितासति । पिपतिषति । पित्सति ।
विदरिद्रिषति । विदरिद्रासति । सनीति किम् । देविता । अष्टा ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोः ॥ ५० ॥

क्लिशः क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । क्लिष्टा । क्लिशित्वा । क्लिष्टः ।
क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । क्लिशू विबाधनइत्यस्य क्लवायां विकल्पः
सिद्धु एव निष्ठायां तु यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्लिश उपतापइत्ये-
तस्य तु क्लवायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं क्लवायह्वयं क्रियते ॥

पूङ्क्षच ॥ ५१ ॥

पूङ्क्षच क्लानिष्ठयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पविस्त्वा । सोमो-
तिपूतः । सोमोतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्युकः कितीति प्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः ।
उषितवान् । क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् । वसतीति विकरणो निर्द्वैतार्थे
एव । वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिटा । पुनरिड्यह्वयं नित्यार्थम् ॥

अश्वेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥

अश्वेः पूजायामर्थं क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । अश्वित्वा जानु
कुहोति । अश्विता अस्य गुणः । उदितो वेति क्लानिष्ठयोः विकल्पः प्राप्तः,
निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति
किम् । उदत्तमुदकं कूपात् । उदृतमित्यर्थः ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेर्थं वर्तमानात् क्लानिष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा ।
लोभित्वा । विलुभिताः केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पदानि ।
विमोहनमाकुलीकरणं तच्च क्लवायां तीव्रसहलुभेति विकल्पो निष्ठायां यस्य
विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्तः । विमोहनइति किम् । लुब्धो दूषलः । शीतेन
षीडित इत्यर्थः । लुब्ध्या । लुभित्वा । लोभित्वा । गार्धे यथाप्राप्तमेव भवति ॥

जृम्भश्च्योः क्लि ॥ ५५ ॥

जृम्भश्च इत्येतयोः क्लानिष्ठयोः इडागमो भवति । जृम्भित्वा । जृम्भित्वा ।
जृम्भित्वा । जृम्भ इत्येतस्य श्युकः कितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदर्थे इति क्लानिष्ठयोः
क्लानिष्ठयोः निष्ठायां च नित्यमित्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो धातोः त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति । श्मु । श्मि-
त्वा । शान्त्वा । तमु । तान्त्वा । तमित्वा । दमु । दान्त्वा । दमित्वा ॥

सिचि कृतचृतच्छृदत्तदन्तः ॥ ५७ ॥

सकारादेरावसिच्यार्तुधातुके कृत चृत छृद वृद नृत इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
वा इडागमो भवति । कृत् । कर्त्स्यति । अकर्त्स्यति । चिह्रत्सति । कर्त्तिष्यति ।
अकर्त्तिष्यत् । चिकर्त्तिषति । चृत । चत्स्यति । अचत्स्यत् । चिचृत्सति । चर्त्ति-
ष्यति । अचर्त्तिष्यत् । चिचर्त्तिषति । छृद । छृत्स्यति । अछृत्स्यत् । चिच्छृत्सति ।
छर्त्तिष्यति । अछृत्तिष्यत् । चिच्छर्त्तिषति । वृद । तत्स्यति । अतत्स्यत् । तिचृ-
त्सति । तर्त्तिष्यति । अतर्त्तिष्यत् । तितर्त्तिषति । नृत । नत्स्यति । अनत्स्यत् । तिचृ-
त्सति । नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्तिषति । सदति किम् । कर्त्तिता ।
असिचोति किम् । अजर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेरावर्द्धातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमि-
ष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् । चेप्यति । इङ्बह्वं नित्या-
र्थम् । परस्मैपदेष्विति किम् । संगंसीष्ट । संगंसीष्ट । संगंस्यते । संजिगंसते । संजि-
गंसिष्यते । अधिजिगंसते । अधिजिगंसिष्यते । गमेरिडादेशस्याज्भनगमां सनीति
दीर्घत्वम् । सदत्येष । गन्तास्मि । गन्तास्वः । गन्तास्मः ॥ आत्मनेपदेन समानप-
दस्यस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैष्यते । कृत्यपि भवति, पर-
स्मैपदलुकि च । संजिगमिषिता । अधिजिगमिषिता आकरषस्य । जिगमिष
त्वमिति । पदशेषकारस्य * पुनरिदं दर्शनं गम्यपलवणार्थं परस्मैपदबह्वर्थम् ।
परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात्सकारादेरावर्द्धातुकस्येद्वति । तन्मतेन-
संजिगंसिता अधिजिगंसिता आकरषस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ॥ ५९ ॥

वृत्तादिभ्यश्चतुर्भ्यः उत्तरस्य सकारादेरावर्द्धातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो
न भवति । वृत् । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । वृधू । वत्स्यति । अवत्स्यत् ।
विवृत्सति । वृधू । शत्स्यति । अशत्स्यत् । शिवृत्सति । स्यन्दु । स्यन्स्यति । अस्व-
नस्यत् । सिस्वन्स्यति । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्धवत् हि तत्र वृत्तादिपरि-
वर्तमानेषु क्रियते कृपू सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृत्तादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञा-
यते न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति, तत्क्रियते स्यन्देकद्वित्वकमन्तरूपमपि विकल्पं

प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । वतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्तिषीष्ट । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत् । विवर्त्तिषते । अथा-
चात्मनेपदेन समानपदस्येभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः ।
कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्स त्वमिति * ॥

तासि च क्लृपः ॥ ६० ॥

क्लृप उत्तरस्य तासिः सकारादेश्चार्द्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । कल्पता । श्वः कल्पयति । अकल्पयत् । चिकृप्सति । परस्मैपदेष्वित्येव । कल्पितासि । कल्पिषीष्ट । कल्पिष्यते । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते ।
क्लृपेरथात्मनेपदेन समानपदस्यस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति । चिकृप्सिता । चिकृप्स त्वमिति ॥

अचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवो ऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव घलीडागमो न भवति । याता । ययाथ । चेता । चिचेथ । नेता । निनेथ । होता । जुहोथ । अथ इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तास्वादिति किम् । लूत्वा । लुलविथ । घलीति किम् । याता । ययिष । ययिम । अनिर्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विज्ञे-
ययार्थम् । नित्यग्रहणं किम् । विधोता । विधविता । विदुधविथ । तासि विभाषितेऽस्यसि नित्यमिडागमो भवति । तास्वादिति वर्त्तिनिर्द्देशः किमर्थः । तासौ सतस्यसि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावसबसत्वाच्च नित्यानिट् तस्य घसि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथ । उवयिथ । उत्तरसूत्रेपि तास्वादिति वर्त्तिने अदादेशो हि घसिर्वेजादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशेत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात्तासाविव घलीडा-
गमो न भवति । पक्ता । पपकथ । यष्टा । इयष्ट । शक्ता । शशकथ । उपदे-
शइति किम् । कष्टा । चकषिथ । अत्यत इति किम् । भेत्ता । विभेदिथ । तप-
रकारं किम् । राह्ता । रराधिथ । तास्वादित्येव । जिघृक्षति । जघादिथ । नित्य-
मनिट् इत्येव । अङ्गा । अज्जिता । आनज्जिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारात्तादृशोभारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्यसि
इडागमो न भवति । स्मर्त्ता । सम्मर्थ । धर्त्ता । दध्यर्थ† । सिद्धे सत्यारम्भो

* विवृत्सितुम् विवृत्सितव्यमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† कर्त्ता चकषति पुस्तकान्तरे ऽधिकम् ।

नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य नान्येषां धातूनाम् । ययिथ । वयिथ ।
पेचिथ । शेकिथ । तदयमर्थोत्पर्वयोर्नैवोर्विकल्पः । तपरकरणमृकारान्तस्य
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत्स्यात् ॥

बभूयाततन्यजगृभ्मववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्य जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये ।
निगमो वेदः । बभूथ । त्वं हि होता प्रथमो बभूथ । बभूवियेति भाषायाम् ।
आततन्य । येनान्तरित्तुर्वाततन्य । आतेनियेति भाषायाम् । जगृभ्म । जगृ-
भ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्थ । ववर्थ त्वं हि
ज्योतिषा । ववरियेति भाषायाम् । क्रादिसूनादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थे
वचनं निगमएव न भाषायामिति ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्त्यलि विभाषा इडागमो न भवति । ससृष्ट ।
ससर्जिथ । ददृष्ट । ददर्शिथ ॥

इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अर्त्ति अर्त्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिथ ।
संविध्ययिथ । व्येजो न व्यो लिटीत्यात्वप्रतिषेधः । अर्त्तिव्ययत्योर्चन्तो भारद्वाज-
स्येति नियमाद्विकल्पः । अर्त्तरपि नित्यः प्रतिषेधः । अत्रेड्यहणं विस्पष्टार्थम् ।
विकल्पविधाने हि सति अर्त्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं, प्रतिषेधविधाने चार्त्तिव्य-
यमिति नित्योऽयं विधिरिड्यहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्येकाजादृघसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकावां धातूनाम् । आकारान्तानां घसेश्च वसाविडा-
गमो भवति । आदिवान् । आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । धात्वभ्यास-
योरैकादेशे कृते एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकावो
भवन्ति । आत् । ययिवान् । तस्थिवान् । घस् । जज्ञिवान् । सिद्धे सत्पारम्भो
नियमार्थः । एकाजादृघसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम् । बिभिद्वान् ।
चिच्छिद्वान् । बभूवान् । शिशिवान् । क्रादिनियमात्प्रतिषेधाभावाच्च य इट्
प्रसक्तः स नियम्यते । आदृहणमनेकावर्थे द्विर्वचने हि कृते इटि हि सति आतो
लोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकावृहणं सुलुप्यावृथमिन्त्यामा भविष्य-
व्यम् । दरिद्रांचकार । अष्टाप्याच्च क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्तुधातुके लोपः
सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुफे इडागमस्य निर्मितं
विद्वत्तमिति न इडागमो भवति । ददरिद्रवानिति भवितव्यम् । घसेऽपि यदि

यद्वचमिह न क्रियते तदा द्विवचनान् परत्वाद् घसिभसोर्हति चेति उपधातोपे
कृते द्विवचनमेव न स्यादन्वक्तृत्वाद्, इह तु घसिबहणाद् उपधातोपमपि
परत्वाद्विहागमो बाधते । तत्र कृते गमहमजनजनधसामित्युपधातोपः । स च
द्विवचनेचीति द्विवचने कर्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जज्ञिषानिति सिध्यति ॥

विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इहागमो भवति ।
गम । जग्मिषान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन । जग्मिषान् ।
जगन्वान् । विद । विविदिषान् । विविद्वान् । विश् । विविशिषान् । विविश्वान् ।
विशिना । साहचर्यादिह विदेस्तौर्दादिकस्य साभार्यस्य सहसम् । ज्ञानार्थस्य तु
नित्यं विविद्वानित्येव भवति । दृशेत्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ददृशिषान् । ददृश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६९ ॥

सनेतेः सनतेर्वा धातोः सनिंससनिवांसमिति निपात्यते * । अज्जि-
त्वात्ने सनिंससनिवांसम् । इहागम इत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनि-
हपूर्वाद्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । कृन्वसीदं निपातनं विज्ञायते† ।
भाषायां सेनिवांसमिति भवति ॥

ऋदुनोः स्ये ॥ ७० ॥

अकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इहागमो भवति । करिष्यति । हन्ति-
ष्यति । हरिष्यति । स्वरतेर्वट्त्वादृदुनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरि-
ष्यति । तपरकरणं विस्मृष्टार्थम् ॥

अज्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्जेः सिचि इहागमो भवति । आज्जीत् । आज्जिष्टम् । आज्जिष्टुः ।
सिचीति किम् । अज्जा । अज्जिता । ऊदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूङ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूज् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इहागमो भवति । अस्ता-
वीत् । असावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेष्विति किम् । अस्तोष्ट । असोष्ट ।
अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरसनमातां सकृच्च ॥ ७३ ॥

यस रस नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सनागमो भवति अर-
जोर्हो सिचि इहागमश्च । यम् । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । अयंसिष्टुः । अयं-

* सनिपूर्वस्य सनेतेः सनतेर्वा सनिंससनिवांसमिति निपात्यते इत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः

† इहैवानुपूर्वो अज्जोऽयं सिच्येति अज्जोऽयं निपातनं विज्ञायते इति वा० २ ।

सीत् । व्यंसिष्टाम् । व्यंसिषुः । अनसीत् । अनसिष्टाम् । अनसिषुः । आका-
रान्तानाम् । अयासीत् । अयासिष्टाम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा
वृद्धिः प्राप्ता सा नेटीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेष्वित्येष । अयंस्त । अरंस्त ।
अनंस्त ॥

स्मिपूङ्गुरज्ज्वशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिह् पूह् च अज्ज अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति ।
सिस्मयिषते । पिपयिषते । अरिरिषति । अज्जिजिषति । अशिशिषते । इका-
रयहृषां पूजो मा भूत् । पुपूषति इत्येष तस्य भवति । अशेरुदितो यहृषाद-
शनेर्तर्नित्यमिडागमोऽस्त्येष ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ । चिकरिषति । गृ ।
जिनरिषति । वृह् । दिवरिषते । धृह् । दिधरिषते । प्रच्छ । पिप्रच्छिषति ।
पञ्चभ्य इति किम् । सिस्सति । किरतिगिरत्यारिट् सनि वेति विकल्पः
प्राप्तः धृतो वेति चास्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदादिभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुह् ।
रौदिति । स्वप् । स्वपिति । श्वस् । श्वसिति । अन् । प्राणिति । जह् ।
जहिति । पञ्चभ्य इत्येष । जार्गाति । सार्वधातुकदति किम् । स्वप्ता । वलादे-
रित्येष । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिषे ।
ईशिष्य ॥

ईडजनोर्द्धे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातु-
कस्य इडागमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिषे । ईडिष्य । जनिध्वे ।
जनिध्वम् । जनिषे । जनिष्य । जनी प्रादुर्भावइत्यस्य क्कान्दसत्वात् श्यनो
लुक् उपधालोपाभावश्च ॥ जन जननइत्यस्यापि श्लुविकरणस्य यहृषमन्त्रेणते ॥
तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे । व्यतिजज्ञिष्य । व्यतिजज्ञिष्ये व्यतिजज्ञि-
ष्यम्, इति च भवति ॥ ध्वशब्दे ईशेरपि इडागम इष्यते ॥ ईशिष्यमिति,
तदर्थं के विदीडिजनोः सूत्रे चेति सूत्रं पठन्ति । तत्र सकारादेः सेशब्दस्य
सूचरवोपादानाच्छब्दो भिन्नकर्मईशेऽनुकर्षार्थो विज्ञायते । ईडिशिजनं

सोध्ययोरित्येकमेव सूत्रं न पठितं, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति ।
ध्ये इति कृतटोरेत्वस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिटा । लोटि पुनरेक-
देशविभक्तस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिटा ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

सार्वधातुक इति वर्तते * । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सका-
रस्य लोपो भवति । कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो यासुट्सुट्सीयुटाम् ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्येति
किम् । कुर्युः । कुर्याः । सार्वधातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासुः । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् । कृषीरन् ॥

अतो येयः ॥ ८० ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय् इत्ययमादेशो
भवति । पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोस्यपदान्तादिति पररूपं बाधितम् ।
अत इति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरणं किम् । यायात् । सार्वधा-
तुक इत्येव । चिकीर्ष्यात् । ननु चातो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदित्यत्रापि
हि तर्हि अतो दीर्घो यज्रीति दीर्घत्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तर्
बाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात् ।
स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा
येन नामाप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्याच्च पुनरतो लोपस्य । येय इत्यवि-
भक्तिको निर्वृणः, य इति वा षष्ठीनिर्वृणः यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्यानुयः
कृतः सौत्रत्वाच्चिर्वृणस्येति । के चिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां
सकारान्तः स्थानी षष्ठीसमासश्च ॥

आतो ङितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य ङितवयवस्य आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य इय्
इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे ।
यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न ङितीव ङित्वदित्येवमङ्गीक्रियते ऽपितु ङित
इव ङित्वदिति पूर्वसूत्रेण उक्त्युक्तिरतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि
नाङ्कुटादिसूत्रे ङित्ववतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति
आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् । पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते ।
ङित इति किम् । पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते ।
तपरकरणं किम् । मिमाते । मिमाथे ॥

* सार्वधातुक इति वर्तत इत्येकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

आने मुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकार-
मात्रभक्तोयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यतइति अदुपदेशादिति लसार्धधातुका-
नुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो ङित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति, तपरनिर्द्वंशात्
भविष्यति । मुक् सत्यध्वर्तुमात्रो भवति । लसार्धधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
न प्राप्नोति । नैष दोषः । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते । तेन उपदेशादूर्ध्वं सत्यपि
कालभेदे भवितव्यम् । तथा च पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदासः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र
पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् । अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति
व्यक्तिनिर्द्वंशोयमाकृतिनिर्देशे तु नकारस्थाने ऽनुनासिकाकारः स्यात् ।
विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणा, दष्टाभ्य
शौशिति च कृतात्वस्य निर्द्वंशात्तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति । तदन्तवि-
धिरवाच्यते । प्रिया अष्टो येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

र इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् ।
राभिः । हलीति किम् । रायो । रायः । विभक्ताविति किम् । रैत्वम् । रैता ।
मृजेर्द्वित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति ।
युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेशइति किम् । युष्मत् ।
अस्मत् । हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन प्रयोजनं
योचीति तदिदं क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् । युवयोः । आवयोः । द्विवचनइति किम् । त्व,महं, यूयं, वयम् । भाषायामिति किम् । युषं वस्त्राणि यीवसा वसाथे ॥

योचि ॥ ८९ ॥

अनादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमची-
त्येतत् तत्क्रियते विस्मयार्थम् । अनादेशइत्येव । त्वद्वच्छति । मद्वच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोलोपो भवति । कश्च शेषः, यत्राकारो यका-
रश्च न विहितः ।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु * लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मद्दम् । युष्मभ्यम् । अस्म-
भ्यम् । त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम । युष्माकम् । अस्माकम् ।
शेषग्रहणं विस्मयार्थम् । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं
ब्राह्मणी । अहं ब्राह्मणी । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ।
अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथं
वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्
योन्यः स शेष इति । तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्यत्ययमधिकारो, यदित् कर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति
किम् । युवकामावकामिति साकस्कस्य मा भूत् । त्वमावेकवचने । त्वया ।
मया । मपर्यन्तस्येति किम् । सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति त्वमयोरकारस्य
योचीति यकारे कृते ऽनिष्टं रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव सिद्धे ऽस्मिन् यत्पदि-
कृतं इतमवधिद्योतनायै तन्मान्ते मा भूत्, कदा, यदा † ययन्तयोः क्विपि
मान्तात् विद्यते, युष्मदस्मदोः स्थानिवत्त्वं च योरत्र कौ लुप्तत्वाच्च विद्यते ॥

* शेषे इति बहुषु पुलकेषु पाठः ।

† मां भुज्ज्वा तर्कति पदमञ्जरीकृतः पाठः ।

युवावौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचनइत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये
तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् ।
युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वर्थे युष्मदस्मदी
भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्वर्थ-
योर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि त्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण
न बाध्येते । अतिक्रान्तं युवा, मतियुवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् । युवा,
मतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवा, मतियुवया । अत्यावया । अति-
क्रान्तेर्युवा, मतियुवाभिरत्याधाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवा, मतियुवभ्यमत्यावभ्यम् ।
अतिक्रान्ताद् युवा, मतियुवत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामागतः, अतियु-
वत् । अत्यावत् । अतिक्रान्तानां युवा, मतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते
युवा, मतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवा, मतियुवासु । अत्यावासु । त्वाहा-
दीनां तु विषये परत्वात्तएव भवन्ति । अतिक्रान्तौ युवा, मतित्वम् । अत्यहम् ।
अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् ।
अतिमह्यम् । अतिक्रान्तस्य युवा, मतितव । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्व-
बहुत्वयोर्वर्तन्ते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ त्वाम्,
अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र
ज्ञेयम् ॥

यूयवयौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः ।
यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तवि-
धिरत्र भवति । अङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति * ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् ।
अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

तुभ्यमह्यौ डयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मझ इत्येतावादेशौ भवतो डयि परतः ।
तुभ्यम् । मझम् । परमतुभ्यम् । परममझम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् ॥

तवममौ डसि ॥ ६६ ॥

* अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य सेत्वादि बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । तदेव तु युक्तम् ।
यदमङ्गयोर्द्वर्जनात् ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः ।
तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ ६७ ॥

एकवचनइत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये
तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया ।
मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समासे एकार्थं युष्मदस्मदी भवतः,
समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावा-
देशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु विषये त्वाहौ सावित्येवमादीनां पूर्ववि-
प्रतिषेधेन तएवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्त्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ
त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान् । अतिमान् । अति-
क्रान्ताभ्यां त्वा,मतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः ।
अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

एकवचनइत्यनुवर्त्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्त्तमानयोर्यु-
ष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवायं, त्वदीयः । मदीयः ।
अतिशयेन त्वं, त्वतरः । मतरः । त्वामिच्छति, त्वदाति । मदाति । त्वमिवाच-
रति, त्वदाते । मदाते । उत्तरपदे । तव पुत्र,स्त्वपुत्रः । मत्पुत्रः । त्वं नाथोस्य,
त्वचायो, मचायः । एकवचनइत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । अस्मदीयम् ।
युष्माकं पुत्रो ऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रो ऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात्
पूर्वयोगो विभक्ताविव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमा-
रम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति तस्यामेवादेशौ भविष्यतः । नैवं
शक्यं, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ प्रथमं तौ
भविष्यतः । एतदेव तर्ह्येदेशवचनं ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गेपि
लुक् बाध्यते इति । तेन गोमान्मियोस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका
बाध्यते । एवं च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशौ न
भवन्ति । त्वं प्रधानमेवां त्वत्प्रधानः । मत्प्रधानः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रो
ऽस्मत्पुत्रः । तुभ्यं हितं स्वहितं मद्रितम् । तव पुत्र,स्त्वपुत्रो मत्पुत्रः । अथ
किमयेमेवां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतच्च विज्ञायते । तस्यास्थित्यपेक्षया । ज्ञाप-
कार्थं ह्येतस्मिन्बहुतरमिष्टं संरक्ष्यते ॥

त्रिचतुरोस्त्रियां तिसुचतसु ॥ ६९ ॥

त्रि चतुर इत्येतयोः स्त्रियां वर्त्तमानयोस्ति च तसु इत्येतावादेशौ

भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरेरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्गं तु लिङ्गान्तरे तथाप्यादेशौ भवत एव । प्रियास्त्रियो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतसौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतस्र । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । नद्यूतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्गं तदा आदेशौ न भवतः । प्रियास्त्रयोऽस्याः प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृका नाम यामः ॥ चतस्र्यादुदात्तनिपातनं कर्तव्यम् ॥ * ॥ चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादियहणसामर्थ्याच्चिपातनस्वरो बाध्यते ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिस्र चतस्र इत्येतयोर्चतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियचतस्रि निधेहि । पूर्वसवर्णात्स्वङिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । अचीति किम् । तिसृभिः । चतसृभिः । चत इति तिस्रचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमन्यथा हि तदपवादश्चिचतुरेरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जराया दन्ताः शीयन्ते । जरया दन्ताः शीयन्ते । जरसे त्वा परिद्व्युः । जरायै त्वा परिद्व्युः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमोजरसादेशो विप्रतिषेधिनः । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि । इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग्न भवति आनुपूर्व्या सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुग्नभावो जरसभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक्तावदपवादस्त्वदम्भावेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन, न च पुमर्जुकशास्त्रं प्रवर्तते अष्टावसरत्वाद् इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति ।

प्रथमैकवचने तृतीयाबहुचने च अतिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणं, संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादिनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद् । स्यः । त्या । त्ये । तद् । सः । तौ । ते । यद् । यः । यौ । ये । एतद् । एषः । एतौ । एते । इदम् । अयम् । इमौ । इमे । अदस् । असौ । अमू । अमी । द्वि । द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति । भवत् । भवान् । संज्ञापसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव । परमसः । परमतौ । परमते ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकच्कस्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते किमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व । गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमो ह्रुदिति च प्रत्यान्तरं न विधीयते साकच्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद् । स्यः । तद् । सः । एतद् । एषः । अदस् । असौ । अनन्त्ययोरिति किम् । हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ * ॥ यदा औत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्य उत्वं भवति । असुकः । असकौ ॥ उत्तरपदम्-

तानां त्यदादीनामङ्गतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ परमाहम् । परमा-
यम् । परमानेन ।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥

आप एत्वं भवेत्स्मिन्न ऋलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययस्याच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मका-
रस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ ।
इमे । इमम् । इमौ । इमान् * ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे
पुंसीति वचनात्सियामयं यकारः ॥

इदो ऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतो ऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं ब्राह्मणः ।
पुंसीति किम् । इयं ब्राह्मणी ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन् इत्ययमादेशो भवति आपि
विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति किम् । इमकेन । इमकयोः ।
आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनप्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमो ऽककारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आभ्या-
म् । अभिः । अभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थके ऽलोन्यविधिरिति सर्वस्यायमि-
द्रूपस्य लोपः । अय वा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्यहणमनुवर्तते † ॥

मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको वृद्धिर्भवति । मार्षा । मार्षुम् ।

* इह साविति न संबध्यते, उत्तरसूत्रे साविति वचनादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

† अय वा नायमिल्लोप इति पा० २ पुस्तकान्तरे ।

मार्ष्टव्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्ययएव
वेदितव्यम् । कंसपरिमृष्ट्वां कंसपरिमृष्टिरित्यत्र न भवति ॥

अचो जृणिति ॥ ११५ ॥

अज्रन्तस्याङ्गस्य जिति णिति च वृद्धिर्भवति । जिति । एकस्तण्डुलनि-
चायः । द्वौ शूर्पनिष्ठावौ । कारः । हारः । णिति । गौः । गावौ । गावः ।
सखायौ । सखायः । जैत्रम् । यैत्रम् । च्यात्रः । जयतेर्यैतेश्च उणादयो बहु-
लमिति घृण् प्रत्ययः । अघतेरपि ण् ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने जिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाक,
स्त्यागो, यागः । पाचयति । पाचकः । पाठयति । पाठकः । अत इति किम् ।
भेदयति, भेदकः । उपधाया इति किम् । चकासयति तत्तकः ॥

तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते जिति णिति च प्रत्यये परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । दाक्षिः । ग्राक्षिः । णिति । औपगवः । कापटवः । त्वाष्ट्रो
आगत इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्यः
कक् । नाडायनः । चारायणः । प्राग्बहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाक्षिकः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यवाङ्दीर्घसन्नश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसन्न श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादे-
रचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति जिति णिति किति तद्धिते परतः ।
देविकायां भवमुदकं, दाविकमुदकम् । देविकाकूले भवाः शालयः, दाविका-
कूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः । तत्र भवः पूर्वदाविकः । प्राचां
ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः साप्राकार एव भवति । शिशपा । शिशपाया
विकारश्चमसः, शांशपश्चमसः । प्रलाशादिरयं तेन पक्षे अण् अनुदात्तादिल-
क्षणे वा अण् । शिशपास्थले भवाः, शांशपास्थलाः । पूर्वशिशपा नाम प्राचां
ग्रामः तत्र भवः पूर्वशांशपः । दित्यवाट् । दित्यौह इदं, दात्यौहम् । दीर्घसन्ने

भवं, दार्घमन्नम् । अयेसि भवं, आयसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनम् ॥ * ॥ वृद्धि-
वये ऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापत्यं, वैही-
नरिः । के चित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरमिच्छन्ति ॥

केकयमिस्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥

केकय मिस्त्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते
जिति णिति किति च परतः । केकयस्यापत्यं कैकेयः । जनपदशब्दात्त्वक्षिया-
र्द्धाप्रत्ययऽप्रत्ययः । मिस्त्रयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकयाश्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्ला-
घात्याकारतद्वेतिष्विति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं एह्यते । लोके चक्षि-
शब्दे गोत्रमित्यभिधीयते । प्रलय । प्रलयादागतं, प्रालेयमुदकम् ॥

न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु
यकारवकाराभ्यां पूर्वमैचागमौ भवतो जिति णिति किति च तद्धिते परतः ।
यकारादैकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते,
वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । ख्याभ्यामिति किम् । त्र्यर्थस्यापत्यं
त्रार्थः । पदान्ताभ्यामिति किम् । यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतेश्कान्ता
याताः । प्रतिषेधवचनमैचो विषयप्रकृत्यर्थे, मिह मा भूद्वाध्यश्विः । माध्यश्वि-
रिति । नह्यत्र ख्याभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावात्प्रतिषेधोऽपि नास्ती-
त्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वञ्चलिन्दे भवः, पूर्वञ्चै-
लिन्दः । यत्र तत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः । द्वे अशीती
भूतो भूतो भावी वा द्वाशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां ख्याभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न
भवति पूर्वा तु ताभ्यामैचागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपा-
लस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वरमधिकृत्य कृतो बन्धः,
सौवरः । सौवरोध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यत्कश्चे भवः, वैयत्कश्चः ।
स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर्भवः, सौवः ॥ अध्ययानां भमात्रे टिलोपः
॥ * ॥ स्वर्गमनमाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति के चित्पठन्ति, तदनर्थ-
कम् । शोभनो ऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वणैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्यु-
त्पत्तिः क्रियते । स्वाध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठा-
त्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्प्यकृतस्यापत्यं, स्प्यैकृतः ।
स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन् । शुन इदं, शौवनम् । अक्षणि इति
प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मांसं, शौवम् । प्राणिरजसादिभ्योऽजिप्यञ् । स्वादं-

प्रायां भवः, शैवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वयामे भवः, सौवयामिकः ।
अध्यात्मादित्वाट्टञ् । अपदान्तार्थोपमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यत्क-
श । स्वस्ति । स्वर । स्प्यहृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व ॥

न्ययोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्ययोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरवः स्याने वृद्धिर्न
भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्ययोधस्य विकारः, नैययोधश्च-
मसः । केवलस्येति किम् । न्ययोधमूले भवाः शालयः, न्ययोधमूनाः शालयः ।
न्ययोहयतीति न्ययोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं, मव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तच्च भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्याव-
क्राशी व्यावलेखी व्याववर्ती व्यावहासी वर्त्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रिया-
मिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणञचः स्त्रियामञ् * ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तच्च भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः ।
स्वध्वरेण चरति, स्वध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः ।
व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके
वृत्ते वर्त्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधुः, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्द-
पाठादत्र प्राप्तिः स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति ॥

श्वादेरिजि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इजि परतो यदुक्तं तच्च भवति । श्वभस्त्रस्यापत्यं, श्वाभ-
स्त्रिः । श्वादंष्ट्रः । स्वशब्दे द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येत-
देव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादियहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥ * ॥ श्वग-
णेन चरति, श्वागणिकः । श्वायूथिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध
इष्यते ॥ श्वाभस्त्रेरिदं, श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तच्च भवति । श्वापदस्येदं,
श्वापदम् । शैवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तोचिण्यलोरिति प्रागेतस्मात् । यदित
उर्ध्वमनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यवयवाद्भूतोः । पूर्व-

वार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति ते प्रोष्टपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्देशेष्वपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्युत्तरपदाधिकारं वैया वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

अवयवाद्धतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य अतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशसमासः । तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे वर्षाभ्यष्टक् हेमन्ताच्च सर्वत्राण च तलोपश्च इत्यण प्रत्ययः, तत्र अतोर्द्विभुमद्विधावयवादिति * तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् । पूर्वामु वर्षामु भवं पौर्ववार्षिकम् । कालाट्ठञ् इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्विजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदतदवध्याश्च अर्द्धादपि बहुवचनविषयादिति युञ् । सुसर्वाद्विदिकशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशो ऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः । पूर्वउत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् । पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः, पौर्वपञ्चालकः । आपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । मद्रेभ्यो ऽजित्यऽप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । ग्रामाणाम् । पूर्वेषु कामशम्यां भवः, पूर्वेषु कामशमः । अपरेषु कामशमः । पूर्वकार्णमृत्तिकः । अपरकार्णमृत्तिकः । नगराणाम् । पूर्वस्मिन्याटलिपुत्रे भवः, पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुञ्जः । अपरकान्यकुञ्जः । ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोक्-

* क्व विदवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तः पाठः । सो ऽयुक्तः । अर्थासंगतेरिति कदमञ्जरी ।

पाद्वानं तत्संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्वपदेो हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः
यामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह । तत्र यामवाचि-
नमाङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसंबन्धः क्रियते ।
इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वेषु कामशम इत्येवमादिषु कृता-
यामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने
वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टौ भूतो
भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः । द्वे षष्ठी अधीष्टौ भूतो भूतो
भावी वा, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः । द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वत्स-
मनः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संख-
त्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः त्रैस-
मिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेत्यपरिमाणविस्ताचि-
तेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वृत्ते जिति
णिति किति च परतः, स चेत्तद्वृत्तो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्विवर्षे अधीष्टौ
भूतो भूतो वा, द्विवार्षिकः । त्रिवार्षिकः । अभविष्यतीति किम् । यस्य त्रैवार्षिकं
धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये अधिकं वापि विद्यते स सोमं पातुमर्हति । जीणि वर्षाणि
भावीति त्रैवार्षिकम् । अधीष्टभृत्योरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते
हि तत्र भविष्यता न तु तद्वृत्तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टौ भूतो वा कर्म करिष्य-
तीति, द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्वृत्ते जिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न
भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं, द्विसौ-
र्वाणिकम् । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोश्चसंख्यानमिति
लुक्को विकल्पः । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं, द्वित्रिपूर्वाचिष्काद्, द्विनैष्किकम् ।
असंज्ञाशाणयोरिति किम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च
लोगहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कपालानि परिमाणमस्येति विग्रहः तदस्य परिमा-
णमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वृत्तान्तरत्वायं समुदायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाण्डाभ्यां

क्रीतं, द्वैशायम् । त्रैशायम् । शायान्ता, द्वित्रिपूर्वादयत्रे यण प्रत्ययः । असंज्ञा-
प्राणकुलिजानामिति के चित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

जइति जातार्थो निर्विशेष्यते । तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् जिति
णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरवो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा
नाम नञ्चनं ताभिर्युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुब्धविशेषइति लुप् । प्रोष्ठपदासु
जातः । अतुनञ्चनेभ्योणिन्यण् । प्रोष्ठपदो माणवकः । जइति किम् । यदा
प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदाना-
मिति बहुवचननिर्देशात्यर्थायोपि दृश्यते भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरवो वृद्धिर्भ-
वति तद्धिते जिति णिति किति च परतः । सुहृदयस्येदं, सौहार्दम् । सुहृद-
यस्य भावः, सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया
अपत्यं, सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यादिषु सुभगदुर्भगति पठ्यते ।
सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । महते सौभाग्य ।
छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः,
सक्तुसिन्धुषु भवः, साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते,
तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादे-
रवः स्याने वृद्धिर्भवति तद्धिते जिति णिति किति वा परतः । अनुशतिकस्ये-
दम्, अनुशतिकम् । अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुसंवरणे दीयते,
आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरेण दीयते, आनुसांवत्सरिकः । आङ्गारवेणुनाम
कश्चित्तस्यापत्यम्, आङ्गारवेणुवः । असिहत्य । तत्र भवं, आसिहात्यम् । अस्य-
हत्य इति के चित्पठन्ति ततोपि विमुक्तादित्वादण् । अस्यहत्यशब्देऽस्मिच्चधा-
मेति, आस्यहात्यः । अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति । अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य,
आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेरङ्गा-
नुक्तं । वध्योऽग इति बिदादिरयं, तस्यापत्यं वाध्योऽगः । पुष्करसत्, अनुहारत्,
इतो बाह्यादिषु पठ्यते । पौष्करमादिः । आनुहारतिः । कुक्षत गर्गादिः, कौक्ष-
कात्यः । कुक्षपञ्चाल । कुक्षपञ्चालेषु भवः, कौक्षपञ्चालः । जनपदसमुदायो
जनपदकहणेन दृश्यते इति वृत् न भवति । उदकशुद्धस्यापत्यम्, औदकशोद्धिः ।
दहलोक । परलोक । तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपद-

स्येति ठञ् । सर्वलोक । तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं, सार्वपौ-
 रुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः,
 प्रायोगिकः । परस्त्री । पारस्त्रैण्यः । कुलटाया वेतीनङ् * ॥ राजपुरुषात् ष्यञि ॥
 राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् । राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । उदीचां
 वृद्धादगोत्रादिति फिज् । शतकुम्भसुखशयनादयः । शतकुम्भे भवः, शातकौम्भः ।
 सौखशायनिकः । पारदारिकः † । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । आह्वतिगण-
 श्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति । अभिगममर्हति, अभिगामिकः । अधि-
 देवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः, चातुर्वैद्यम् ।
 स्वार्थं ष्यञ् । अनुशक्तिक । अनुहोड । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य ।
 वध्याग । पुस्करसत् । अनुहरत् । कुसकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक ।
 परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री ॥ राजपुरुषात्
 ष्यञि ॥ सूत्रनड ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरक्षः स्थाने वृद्धिर्भवति
 तद्विते जिति णिति किति वा परतः । आग्निमास्तीमनद्वाहीमालभेत । आग्नि-
 मास्तं कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति ।
 स्कन्दविशाखौ देवते अस्य, स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती । ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तत्र भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति
 किम् । ऐन्द्रागमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्र तद्विते
 एकस्य यस्येति लोपो ऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेवं
 प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चा-
 देकादेश इति, तेन पूर्वेषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तत्र भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् ।
 दीर्घादिति किम् । आग्निवाङ्मीमनद्वाहीमालभेत । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयो-
 रित्यस्यानङ्पदादस्य इदृद्विविति प्रतिषेधो विधीयते तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

* अपपाठो ऽयम् । तत्र हि स्वरूपग्रहणम् । कल्याणयाटिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते त स्मा-
 त्कल्याणवादीनामिनश्चिति पाठ इति पदमञ्जरी ।

† अतकुम्भेत्यारम्भ पारदारिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

प्राचां देशे नगरान्तेङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति णिति किति च परतः । सुस्वनगरे भवः, सौस्वनगरः । पौण्ड्र-
नागरः । प्राचामिति किम् । मद्रनगरमुदत्तु, तत्र भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभाषितमुत्तर, मुत्तरपदस्य विभाषितं तद्विते जिति णिति किति वा परतः ।
कुरुजङ्गलेषु भवं, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधैनवम् ।
सौवर्णवलजः । सौवर्णवालजः ॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भ-
वति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धद्रोणेन
क्रीतमार्द्धद्रोणिकम् । अर्द्धद्रोणिकम् । अर्द्धकौडविकम्, मार्द्धकौडविकम् । परिमा-
णस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकम् * ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते
जिति णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः ।
अर्द्धकंसिकः । अत इति किम् । अर्द्धकौडविकः । तपरकरणां किम् । इह मा
भूत् । अर्द्धस्वार्थो भवा अर्द्धस्वारी, किं च स्यात् अर्द्धस्वारी भार्या यस्य अर्द्ध-
स्वारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यास्तविकारइति पुंवद्भावप्रतिषेधो न
स्यात्, यत्र हि तद्विते वृद्धिः प्रतिषिध्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंव-
द्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा वैयाकरणी भार्यस्य, वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ठे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा
भवति । प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभादिभ्यश्चेति ठक्
प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ठक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वितेषु परत उत्तरपदस्याचामादे-
रचो वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाह-

* परिमाणस्येति किम् । अर्द्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्द्धक्रोशिकमिति कतुषु पुस्तकेषु
नास्ति ।

योगिः । प्रावाहण्येकम् । प्रवाहण्येकम् । बाह्यतद्वितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण
विकल्पेन बाधितमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो
वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । शुचि ।
आशौचम् । आशौचम् । ईश्वर । आनैश्वर्यं, मनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ । आक्षेत्रज्ञम् ।
आक्षेत्रज्ञम् । कुशल । आकौशलम् । अकौशलम् । निपुण । आनैपुण, मनैपुणम् ।
अच के चिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते । नऽपूर्वास्त्यु-
रुपादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चा-
च्चऽसमासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्ववतीति । तदपरे न मृष्यन्ते । भाव-
वचनादन्योपि हि तद्वितो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नऽसमासादेव विद्यते
बहुव्रीहेश्च नऽसमासाद्भाववचनोप्यस्ति तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति ।
क्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते, ततस्ताभ्यां भावे व्यञ्भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भ-
वति तद्विते जिति णिति किति वा परतः । अयथातथ्यम् । अयथातथ्यम् ।
अयथापुर्यं, मयाथापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नऽसमासा-
धेनौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु यथा ऽसादृश्यइति अव्ययीभा-
वसमासौ तथा नपुंसकाश्रयं द्वस्त्वत्वं कृतम् । भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथा-
तथाभाव इति तथा सुप्सुपेति समासो लक्ष्यते ॥

इनस्तो ऽचिस्त्वलोः ॥ ३२ ॥

तद्वितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं क्तितीत्यपि । ऽणितीति वर्जते ।
इनस्तकारादेशो भवति ऽणिति प्रत्यये परतः चिखणलौ वर्जयित्वा । घात-
यति । घातकः । साधुघाती । घातंघातम् । घातो वर्जते । अचिखणलोरिति
क्विप् । अघानि । अघान । घातोः कार्यमुच्यमानं घातोः प्रत्यये विज्ञायते ।
इह न भवति वाचंघ्नं मतरदिति ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिण् कृति ऽणिति युगागमो भवति । अदायि ।
अदायि । कृति । दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्कृतोरिति क्विप् ।
ददो । ददो । दैर्दिः । बालाकिः । बाह्यादिस्वादिस्र । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मन्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तच्च भवति । किं चोक्तमत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति खल्वपि । शमकः । तमकः । दमकः । शम, स्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् । यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ । अड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् । शमी दमी तमीत्यत्र यथा स्याद्विह मा भूत्, यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् । चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् । आचामकः ॥ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति । नान्ये मितो ऽहेताविति । सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेष मन्यन्ते । चिण्कृतोरित्येव । शशाम तताम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तच्च भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते । भक्तकश्चेन्न विद्येत वधकोपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिण्कृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिह्रील्लीरीकूयीह्मायीतां पुगणौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्तते । अर्त्ति ह्रीं ल्लीं रीं कूयीं ह्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्ति । अर्पयति । ह्री । ह्रेपयति । ल्ली । ल्लेपयति । री । रेपयति । कूयी । कूोपयति । ह्मायी । ह्मापयति । आकारान्तानाम् । दापयति । धापयति । अर्त्तीति च गतिप्रापणयोः, च गताविति द्वयोरपि धात्वग्रहणम् । रीत्यपि री गतिरेषणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाङ्गस्त्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा ह्वा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा । निशाययति । ह्वा । अवच्छाययति । सा । अवसाययति । ह्वा । ह्वाययति । व्या । संव्याययति । वे । वाययति । पा । पाययति । पाययणे पै चोवे शोषण इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य लुभिकरणत्वाच्च भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ * ॥ पालयति ॥ धुञ्मीओर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । प्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते । तेन न्यशीलयत् । अदीपलत् । अदूधुनत् । अपिप्रिणत् । इत्युपधाङ्गस्त्वत्व भवति । शाच्छासाह्वाव्यावेपां

कृतात्त्वानां ग्रहणं पुनः प्राप्तिमाख्यातम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् । एत-
स्मिन् प्रकारे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति
जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति शौ परतः ।
पक्षेणोपवाजयति । विधूननइति किम् । आवापयति केशान् । किमर्थं सूत्रं
वज्र गतो एतन्तस्य सिद्धत्वात् । वातेर्युग्मा भूदित्येवमर्थम् । पै ओवै शेषणे
इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोर्द्वयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो शौ
परतः स्नेहविपातनेर्थे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलासयति ।
विलापयति । ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते तत ईकारान्तस्यैव नुगभवति, न
तु कृतात्वस्य विभाषा लीयतेरिति । स्नेहविपातनइति किम् । जतु विलाप-
यति । जटाभिरालापयते । ली इति लीलीङोर्ग्रहणम् । ला इति लातः
कृतात्वस्य च लीयते ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेर्थे युगागमो भवति शौ परतः । मुण्डो भीषयते ।
जटिलो भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुनिवृत्त्यर्थः ।
मुण्डो भाषयते इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभयइति किम् । कुञ्चिकयैर्न
भाषयति । नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणं किं तर्हि कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति शौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

शदे रङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति शौ परतः ।
पुष्पाणि शातयति * । अगताविति किम् । गाः शदयति गोपालकः ॥

रुहः पौन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति शौ परतः । व्रीहीन् रोपयति ।
व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यमुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति अपि परतः, स चेद्राप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हारिका । एतिकाश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् । शक्नोतीति शका । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थे ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात्प्रत्ययस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । कादिति किम् । नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् * । पटुका । मृदुका । अत इति किम् । गोका । नौका । तपरकरणं किम् । राका । धाका । आपीति किम् । कारको, धारकः । अथापीत्यनेन विशिष्यते ककारः । यद्येवं, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यग्रहितत्वात् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमोदृशं यत्स्थानिवद्भावकनमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते रथकट्यादिषु तु श्रुति-कृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्थं न भवति । असुप इति किम् । बहवः परित्वाजका अस्यां मथुरायां बहुपरित्वाजका मथुरा । सुबन्तादयं बहुपरित्वाज-कशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोयमसुबिति । एवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुच-र्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्यत्वात् ॥ * ॥ मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् संज्ञाकृन्दसोरीकारो नान्यत्र । तेनाण्प्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतेनुपसर्गे क इति कः प्रत्ययः ॥ प्रत्ययनिषेधे त्यक्-त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ उदीवामात स्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । दहत्यिका ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्देशो न तन्त्रं यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते । यकायकाम-धीमहे । तकांतकां पचाम इति ॥ यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उससंख्या-नम् ॥ * ॥ उपत्यका । अधित्यका ॥ पावकादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । कृन्दसीति किम् । पाचिका ॥ आशिषि चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ जीवताद् जीवका । नन्दताद् नन्दका । भवताद् भवका ॥ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका ॥ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका ॥ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ तारका । ज्योतिषीति किम् ।

* परस्य माभूदित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

तारिका दासी ॥ वर्णका तान्तवउपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्णका प्रावरणभेदः । तान्तवइति किम् । वर्णका भागुरी लोकायते ॥ वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वर्त्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्त्तिका । शकुनाविति किम् । वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य ॥ अष्टका पितृदैवत्ये ॥ * ॥ अष्टका । पितृदैवत्यइति किम् । अष्टिका खारी ॥ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणां मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सूतिका । सूतका । पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका । इभ्यिका । क्षत्रियका । क्षत्रियिका । ककारपूर्वायाः । चटकका । चटकिका । मूषिकका । मूषिकिका । आत इति किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका । स्थानग्रहणमनुवादेपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते । यकपूर्वाया इति किम् । अश्वा । अश्विका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थं, इह न भवति । शुभं यातीति शुभ्याः । शुभ्यिका ॥ यकपूर्वत्वे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ * ॥ धात्वन्तयोयकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । आशोकिका ॥

भस्त्रैषाजान्नाद्वास्या नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

आतः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा । भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एषका । एषिका । अजका । अजिका । अनजिका । अनजका । जका । जिका । अजका । अजिका । टुके । टुके । स्वका । स्विका । अस्विका । अस्वका । एषाद्वे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः किं कारणम् । तत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टाया भवितव्यं सान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन अनेषका अटुके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वापि प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कस्तस्याभाषितपुंस्काच्चेत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । सात्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनद्वयत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद्याद्युत्पद्यते तस्य के ऽण इति यो ह्रस्वो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दा-

दन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रका । बहु-
भस्त्रका । बहुभस्त्रका, इत्येवमनयोरपीष्यते । तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनस-
नुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काञ्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योकारस्तस्यादीचामाचार्याणां मतेन
इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्विका । परम-
खट्विका । परमखट्वा । बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यम-
नेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा
तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अत्या अखट्वा, अखट्विकेति तदा न
भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अत्या अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने यो ऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भव-
ति । खट्वा । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्टः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं, प्रत्यय, स्तस्य प्रत्ययठस्य
इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्वहतेष्टक् । आत्तिकः । शालाकिः । लवणा-
टुप् । लावणिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोकारस्तदा
इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । संघाते तु प्रत्यये
ऽत्रापि संघातयहणमेव । तत्र कणेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुष्णादीनामुष्णादयो
बहुलमिति न भवति । मथितं पण्यमस्य माधितिक इत्यत्र तु यस्येति लोभे
कृते इसुसुक्तान्तात्क इति स्थानिवद्वावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति सचिपातल-
चणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्या नव-
द्वावाट्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्वावः ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां आङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क
इत्ययमादेशो भवति । इस् । सार्पिष्कः । उस् । धानुष्कः । याजुष्कः । उक् ।
नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात् । औदश्वत्कः ।
शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्बहणादिह न भवति । आशिषा
चरति । आशिषिकः । उवा चरति औषिका ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥
दोर्भां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु चियस्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः ।
घिति । पाकः । त्यागः । रागः । ण्यति । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कुः । नावञ्चतेरिति उप-
त्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेरुप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिमुदिभस्त्रां
संप्रसारणं सलोपश्चेत्युप्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव ।
फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनादृद्धिः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति
सप्तम्या अलुक् । क्षेपेपाक इत्यपि हि के वित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका
इति टावन्तमपरधीयते । उकारान्तावपरे । दूरेपाकुः फलेपाकुरिति । तेषामु-
प्रत्ययो निपातनादेव । तक्रं, वक्र, मिति । तच्चतेर्वञ्चतेश्च स्फायितञ्चवञ्ची-
त्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिषङ्गः । व्यतिषजतीति पचाद्यच् । अनुषङ्गः । अव-
सर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वपाकः । मांसपाकः । कपोतपाकः । उलूकपाक
इति । कर्मोपदादणप्रत्ययः । संज्ञायामर्थः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ् ।
अर्थः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः । निदाघः । संज्ञाया अन्यत्र अर्हः ।
अवदाहः । निदाहः । न्ययोधः, वीरदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपू-
र्बस्य क्तिपि धकारो विधीयते । न्यग्राहयतीति न्ययोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्जिण्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे
च । घातयति । घातकः । साधुघातो । घातंघातम् । घातो वर्त्तते । नकारे ।
घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । ह इति किम् । अलान्त्यस्य मा भूत् । हन्तेरिति
किम् । प्रहारः । प्रहारकः । जिण्त्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य
नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं संनिषातकृतमाश्री-
यते । स्थानिवद्वावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तद्विघातकं वचनसामर्थ्यात् ।
यदापि सर्वैरेव जिण्चैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन
व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति जिणिति धात्ववयवेन व्यवहितेपि सति भवति ।
इह तु न भवति । हननमिच्छति हननीयति हननीयतेर्णुल, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघांसति ।
जिह्वन्यते । अहं जघान । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादे-
वैतत्कुत्वम् । इह न भवति । हननीयितुमिच्छति । जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघा-
षति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् । प्राजीहयद् दूतम् । अच-
ङीति शक्यमकर्तुं, कथं चङ्ग्रभ्यासनिमित्ते यौ हिनोतिरङ्गं भवति । तत्राभ्या-
सनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज् ज्ञाप-
कार्यम् । एतज्ज्ञाप्यते । हेरचङीति चङोन्यत्र हेर्यधिकस्यापि कृत्वं भवतीति ।
तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो
भवति । जिगीषति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् । जेजीयते । जिनातेः
संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति ।
जिज्यतुः । जिज्युः । इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोर्भ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति ।
चिचीषति । चिकीषति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्द्वौतोश्चनोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः ।
गर्जः । कूज्यं भवता । खर्ज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिब्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि ब्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः ।
व्रजि । यरित्राजः । परित्राज्यम् । अजेस्तु अजेर्व्यघजपोरिति वीभावस्य विधा-
नाख्ययति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्रौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाण्युपतापे च । भुज्यतेनेनेति
भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कृत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते ।
उब्ज आर्जवे, न्युब्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव घञि
कृत्वाभावो निपात्यते । पाण्युपतापयोरिति किम् । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानु-
याजाः । स्वमन्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् ।
प्रयागः । अनुयागः । प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवंप्रकारे कृत्वं न

भवति । एकादशोपयाजाः । उपांशुयान्नमन्तरा यजति । अष्टौ पक्षीसंयाजा
भवन्ति । अतुयाजैश्चरन्ति । इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वज्रैर्गता ॥ ६३ ॥

वज्रैर्गता गतौ वर्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वज्रं वज्रन्ति
वज्रिजः । गताविति किम् । वज्रं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक् उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्द्वौताः के प्रत्यये ओक् इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ।
कुत्वं गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको वृत्तः । कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः
प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे घञर्थे कविधानमिति । किमर्थं
पुनरयं घञेयं न व्युत्पाद्यते स्वरार्थमन्तोदात्तोयमिष्यते घञि सत्याद्वादात्तः
स्यात् । द्वौकसः । जलौकसः । इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहु-
लमिति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अवश्यक्ये ॥ ६५ ॥

अये परत अवश्यक्ये कवर्गा न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवा-
च्यम् । अवश्यरेच्यम् । अवश्यक्यइति किम् । पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच च्च इत्येतेषां अये परतः कवर्गादेशो न भवति ।
यज । याज्यम् । याच । याच्यम् । रुच । रोच्यम् । प्रवच । प्रवाच्यम् । च्च ।
चर्च्यम् । अदुपधादपि च्चेरत एव निपातनाण्यद्वयति । प्रवचग्रहणं शब्द-
संज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो गन्थोक्तिः । अपरे पुनराहुरूपस-
र्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव च्चेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् ।
अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । अविवाक्यमहरिति पठन्ति । एतत्तु विशेषण-
वेद्यते । दशरात्रस्य यद्वृक्षममहः । अन्यत्राविवाक्यमेव भवति ॥ अयति प्रति-
षेधे त्यजेरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ त्याज्यम् ॥

वचोशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोशब्दसंज्ञायां अयति परतः कवर्गा न भवति । वाच्यमाह । अवा-
च्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् । अवधुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्यते । शक्यः प्रयोक्तुं
प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः । शक्यार्थेति किम् । प्रयोगो, नियोग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६६ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह
भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् । भक्ष्यइति किम् । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । दधद्रवानि दाशुषे । सोमो
ददन्नन्धवाय । न च भवति । यदनिरानये ददात् । आडागमे सति लोपेपि
ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वाचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य विदा-
शङ्का स्याद्वदादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधतएवैतद्रूपमिति ॥

श्रीतः श्यनि ॥ ७१ ॥

श्रीकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो, निश्यति । ङ्क्षे,
अवच्छ्यति । दो, अवद्यति । सो, अवस्यति ॥

वत्स्याचि ॥ ७२ ॥

वत्स्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुत्ताताम् । अधुत्ताथाम् ।
अधुत्ति । अचीति किम् । अधुत्तत् । अधुत्तताम् । ककारवत उपादानं किम् ।
इह मा भूत् । उत्सौ । उत्साः । वत्सौ । वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः कस्य वा
लुग्भवति । अदुग्ध । अधुत्तत । अदुग्धाः । अधुत्तथाः । अदुग्धम् । अधुत्तध्वम् ।
अदुह्महि । अधुत्तावहि । दिह । अदिग्ध । अधित्तत । लिह । अलीठ ।
अलित्तत । गुह । न्यगूठ । न्यघुत्तत । दुहादीनामिति किम् । व्यत्यहत्तत ।
आत्मनेपदइति किम् । अधुत्तत् । दन्त्यइति । किम् । अधुत्तामहि । लोष
इति वर्तमाने लुग्यहणं सर्वादेशार्थं तच्च वक्ष्यर्थम् । अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे
कृते भलो भलीति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानिवद्वाचोपि अकारलोपस्य
नास्ति । पूर्वत्रासिद्धेः न स्थानिवदिति । दन्त्योष्मोपि वकारो दन्त्य इति
शङ्कति । यदि स न शङ्केत ततस्तौगहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टानां दीर्घा भवति श्यनि परतः । शम् । शाम्यति । तम् ।
ताम्यति । दम् । दाम्यति । भम् । भाम्यति । तम् । ताम्यति । कम् ।
काम्यति । मदी । माद्यति । अष्टानामिति किम् । अस्यति । श्यनीति किम् ।
अमति । बभाम । वा भाशेति श्यनो विकल्पः ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येषमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः । प्वादयः ऋयादिषु पठन्ते । पूञ् पवनइत्यतः प्रभृति क्ली गतौ वृद्धिति यावत्के चिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति । आगणान्ताः प्वादय इति । पूञ् । पुनाति । लूञ् । लुनाति । स्तूञ् । स्तृणाति । येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । जाजनोर्जा इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जन्नादेशे सति अतो दीर्घा यजोति दीर्घत्वेन जायत- इति सिद्ध्यति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमि- णन्ति व्रतानि । निगमइति किम् । प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्यैको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्वति । मेद्वतः । मेद्वन्ति । शितीत्येष । मिद्वते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुह्वुः । अवि- भयुः । अविभरुः । अथ चिनुयुः सुनुयुरित्यत्र कस्माच्च भवति । अत्र द्वे द्वित्वे सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयद्वित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयद्वित्वनिमित्तं तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यतइति ॥

सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्द्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्द्धधातुके । कर्त्ता । चेता । स्ताता । सार्वधा- तुकार्द्धधातुकयोरिति किम् । अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङ्गीति बोध्यते, इहापि स्यात् ॥

जाग्रो ऽविचिस्मलिङ्गत्स ॥ ८५ ॥

जाग्र इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिस्मलिङ्गत्सु परतः । जागर- यति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्त्तरयं गुण

आरभ्यते । तस्मिन्कृते यात उपधाया वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्याच्चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अत्रिचिण्णल-
डित्स्विति किम् । जृत्सृजाद्यभ्यो विन् । जायविः । विण् । अजागारि । गल् ।
जजागार । डित् । जायतः । जायथः । वीति के चिदिकारमुच्चारणार्थं वर्ण-
यन्ति कृसावपि वकारादौ गुणो न भवति । जजायवान् । अजागरः । अहं
जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति, नाप्रतिषेधात् । अत्रिचिण्णलडित्स्विति
पर्युदासोयम् । अथ वा जाय इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णलडित्सु
प्रतिषिध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति च प्राप्तिः सा न
प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवति । पुग-
न्तस्य । ज्ञेययति । हृषयति । क्रोषयति । लघूपधस्य । भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता ।
छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति
ज्ञापितमेतत् क्रसनोः कित्करणेन । असिद्धिधृषिदिपेः क्रुः । हलन्ताच्चेति ।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।

विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्हिनुम् कथं रज्जेः स्यदिश्रयोर्निपातनात् ।

अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्गर्थे तत्कृतं भवेत् ।

क्रसनो र्यत्कृतं कित्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे ॥

उपधात्र इगेव एह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि
अन्तः पुगन्तः । लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपध-
मिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौपिति सार्वधातुके गुणो न
भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविषाणि । पर्यवेविषम् । अभ्यस्त-
स्येति किम् । वेदानि । अवीति किम् । नेनेति । पिद्रुहणमुत्तरार्थम् । सार्व-
धातुकइति किम् । नेनेज । लघूपधस्येत्येव । जुहवानि । अजुहवम् ॥ बहुलं
छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ जुजोषदिति यथा स्यात् । पस्पशाते । वाकशीति ।
वावशीति । यङ्लुकि छान्दसमुपधाङ्गस्वत्वं द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राभ्यास-
ङ्गस्वत्वं च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिशशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभूः । अभूवम् । सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवति-सूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव ङित्त्वाद्गुणाभावः सिद्धः । तिङीति किम् । भवति । सार्वधातुकइत्येव । व्यतिभविषीष्ट । अथ बोभ-वीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्माच्च भवति । ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावाय निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति । यौषि । यौमि । नौति । नौषि । नौमि । स्तौति । स्तौषि । स्तौमि । उत इति किम् । एति । एषि । एमि । लुकीति किम् । सुनोति । सुनोषि । सुनोमि । हलीति किम् । यवानि । रवाणि । पितीत्येव । युतः । इतः । अपि स्तुयाद्राजानमित्यत्र हि ङित्त्वा पित्त्व भवतीति पित्त्वप्रतिषेधाद् वृद्धेर-भावः । नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्त्तते । योयोति, नोनोति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति । प्रोर्णोषि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्द्वातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः । हलीति वर्त्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परि-भाषा यस्मिन्विधित्वादादावर्यग्रहणे इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेठि । तृणोति । तृणेस्मि । अतृणेष्ट । वर्णाश्रयेष्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् । तृणहानि । पितीत्येव । तृणु । तृणह इत्यागतश्चरन्को गृह्यते स्मि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

ब्रु इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यह उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकु-
निको लालपीति । दुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बट्टो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मत्स्यां आविवेश । न च भवति । वर्त्तन्ति वक्रम् । वर्त्तमि । हलादेः पितः सार्व-
धातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रायं धातुः । रु शब्दे । छुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम
गत्यादिषु । इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति ।
उत्तौति । उत्तवीति । उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति ।
शाम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्यमति । अभ्यमीति । शम्यमोर्बहुलं कुन्दसीति
विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति । आपिशलास्तुरुस्तुश-
म्यमः सार्वधातुकासु कुन्दसीति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव कुन्दसि विषये
विधिरयं भवति । सार्वधातुकइति वर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकप्रहणमपि दर्श-
स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोपृक्ते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति ।
अस्तेः । आसीत् । आसीः । सिजन्तात् । अकार्षीत् । असावीत् * । अपृक्त-
इति किम् । अस्ति । अकार्षम् । आहिभुवारीटि प्रतिषेध इति स्थानिवद्भाव-
प्रतिषेधादिह न भवति । आत्य । अभूदिति ॥

बहुलं कुन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं कुन्दसि
विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् ।
अहरेवासीच रात्रिः । सिचः सत्वपि । गोभिरदाः प्रत्यञ्चमत्साः । अभेषीमा
पुच्छकेति च भवति कान्दसत्वात् । भाङ्योगेयडागमो भवति । अदाः । अत्सा
इति । सिच इहभावः ॥

रुदञ्च पञ्चभ्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति ।
अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्राणीत् ।
प्राणीः । अजवीत् । अजवीः । पञ्चभ्य इति किम् । अजागर्भवान् । अपृक्त-
स्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गाग्यागालवयोः ॥ ६९ ॥

* अयावीत् । अयावीत् । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अष्टस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्य-
गालवयोर्मतेन । आरोदत् । आरोदः । अस्वषत् । अस्वपः । अस्वसत् । अस्वसः ।
प्राणत् । प्राणः । अजत् । अजतः । गार्ग्यगालवयोर्यहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भक्षणे अस्मादुत्तरस्याष्टस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषा-
माचार्याणां मतेन । आदत् । आदः । अष्टस्येत्येव । अति । असि ॥

अतो दीर्घा यजि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घा भवति यजादौ सार्वधातुके परतः । पचामि ।
पचावः । पचामः । पत्यामि । पत्यावः । पत्यामः । अत इति किम् । चिनुवः ।
चिनुमः । यजीति किम् । पचतः । पचथः । सार्वधातुङ्गत्वेव । अङ्गना, केशवः । के
चिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति कसौ सार्वधातुकदीर्घा न भवति ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घा यजीत्यनुवर्त्तते । सुपि च यजादौ परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य
दीर्घा भवति । वृत्ताय । प्लुताय । वृत्ताभ्याम् । प्लुताभ्याम् । अत इत्येव ।
अग्निभ्याम् * । यजीत्येव । वृत्तस्य । प्लुतस्य ॥

बहुवचने भल्येत् ॥ १०३ ॥

बहुवचने भलादौ सुपि परतो ऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति ।
वृत्तेभ्यः । प्लुतेभ्यः । वृत्तेषु । प्लुतेषु । बहुवचनइति किम् । वृत्ताभ्याम् । प्लुता-
भ्याम् । भलीति किम् । वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजध्वम् । पचध्वम् ॥

असि च ॥ १०४ ॥

असि परतोकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् ।
प्लुतयोः स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । प्लुतयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं दृश्यते । तस्मिन्वाङि परतस्व-
कारादेशोऽसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः ।
मालयोः । बहुराज्या । कारीरगन्धया । बहुराज्योः । कारीरगन्धयोः । आप
इति पितो यहणं किम् । कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलायोर्ब्राह्मणकुलयोः । व्याक्-
यहणे ऽदीर्घयहणमिति वचनादिह न भवति । अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्त्तते । संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति । हे
बटवे । हे बहुराजे । हे कारीषगन्धे ॥

अम्बार्थनदीर्हस्वः १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति संबुद्धौ
परतः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । नद्याः खल्वपि । हे कुमारि । हे
शार्ङ्गरवि । हे ब्रह्मबन्धु । हे वीरबन्धु ॥ इलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥
हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ॥ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे
अम्बाड । हे अम्बाडे । हे अम्बाल । हे अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके ॥
तलो ह्रस्वो वा डिंसंबुद्धोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ देवते भक्तिः । देवतायां
भक्तिः । हे देवते । हे देवते ॥ छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ मातृणां मातृ पुत्रा-
र्थमर्हते ॥ * ॥ मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुं, कीदृ-
शाय, अर्हते । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्यः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गा-
मात । नृदृतश्चेति समासान्तापवादे मातृजादेशः, चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्त्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे
अग्ने । हे वायो । हे पटो । हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु, इत्येवमादीनां ह्रस्व-
विधानसामर्थ्याद्गुणो न भवति । यदि गुण इष्टः स्यात् । अम्बार्थानां ह्रस्व
इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः ।
धेनवः । बुधयः ॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राक् णौ चट्युपधाया ह्रस्व
इत्येतस्मात् ॥ * ॥ इतः प्रकरणात् । प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयो-
जनम् । अम्बे दर्वि शतक्रत्वः पश्वे भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णो
दर्वि । पूर्णादर्वो । अथा शतक्रत्वः । शतक्रतवः । पश्वे भृत्यः । पश्वे भृत्यः ।
किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

गुण इति वर्त्तते । अकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो
भवति । ङौ । मातरि । पितरि । भ्रातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । कर्त्तारौ ।
कर्त्तारः । मातरौ । पितरौ । भ्रातरौ * ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नये । वायवे ।
अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । घेरिति किम् ।
सख्ये । पत्ये । डितोति किम् । अग्निभ्याम् । सुपीत्येव । पट्टी । कुरुतः ॥

आण् नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्याङागमो भवति । कुमार्यै । ब्रह्म-
बन्धै । कुमार्याः । ब्रह्मबन्धाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीषगन्धायै । खट्वायाः । कारीषगन्धायः । बहुराजायाः ।
अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे ङाब्यहणे ऽदीर्घे इति वचनादयाडागमो न
भवति । कृते तु लाक्षणिकत्वात् ॥

सर्वनाम्नः स्याद्वसुश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च
भवति । सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । सर्वस्याः । विश्वस्याः ।
यस्याः । तस्याः । कस्याः । अन्यस्यै । अन्यस्याः । आप इत्येव । भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य डितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडा-
गमो भवति । द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ।
तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

डेरास्रदाम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताचीत्येतस्माच्चोत्तरस्य डेरामित्ययमादेशो भवति ।
कुमार्याम् । गौर्याम् । ब्रह्मबन्ध्याम् । धीबन्ध्याम् । आपः । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । कारीषगन्धायाम् । नी । राजन्याम् । सेनान्याम् * ॥

इदुद्गाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य डेरामादेशो भवति । कृत्याम् ।
धेन्वाम् ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति । यच्च । नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमि-
कारान्तं तदिहोदाहरणम् । सख्यौ । पत्यौ ॥

अञ्च घेः ॥ ११६ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसञ्जकादुत्तरस्य डेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो भवति । अनौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तप-
रकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदच्च । घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रं ते प्रधा-
नशिष्टमिदुद्गामौत्त्वं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो ना ऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।
पुंसि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् । कृत्या । धेन्या ॥
इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

गौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्त्तते । चङ्परे गौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति ।
अवीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्व-
त्वयोः प्राप्नोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु मा भवा-
नटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति तथा सति ह्रस्वभाविनो-
ङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैष दोषः । ओणेर्यदि-
त्करणं ज्ञापकं नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यतइति । णाविति किम् ।
चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमाने ऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धि-
मादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् ।
अपीपवदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् । कारयति । हारयति । उप-
धाया इति किम् । अचकाङ्क्षत् । अववाञ्छत् । तदेददुपधायहणमुत्तरार्थमवश्यं
कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थं येन नाव्यवधानमित्येतच्चाश्रयि-
तव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्यच्युपसंख्यानम् * ॥ * ॥ वादितवन्तं प्रयोजि-
तवान् । अवीवदद्वीणां परिवादकेन । योसौ गौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेना-
लोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ग्याङ्गतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्द्यदितां च गौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति ।
अग्लोपिनां तावत् । मालामाख्यत् । अममालत् । मातरमाख्यत् । अममातरत् ।

राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् । अन्वलुलोमत् ।
अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्वावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न
सिद्धतीति तदर्थमेतद्वचनम् । अशशसत् । अदिताम् । बाधृ । अबबाधत् ।
यावृ । अययाचत् । ठौकृ । अडुठौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राजभास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां षौ चङ्युपधाया
ह्रस्वा भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज । अबिभ्रजत् । अबभाजत् । भास । अबभासत् ।
अबीभसत् । भाष । अबभाषत् । अबीभषत् । दीप । अदिदीपत् । अदीदिपत् ।
जीव । अजीजिवत् । अजिजीवत् । मील । अमिमीलत् । अमीमिलत् । पीड ।
अपिपीडत् । अपापिडत् । भ्राजभासोर्च्चेदिस्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां
वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवकाणत् । अवीकणत् । अववाणत् । अवीवणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारादेशो भवति ।
अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते षोः पुयण्वचनं ज्ञापकं
षौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्वावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठित् ।
अतिष्ठितताम् । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य षौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रित् ।
अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् । अजिघ्रित् । अजिघ्रितताम् । अजिघ्रित् ॥

उञ्चर्त् ॥ ७ ॥

षौ चङ्युपधाया अचर्णस्य स्थाने वा अकारादेशो भवति । इरराराम-
पवादः । इर । अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर । अवचर्त्तत् । अचीकृतत् ।
आर । अममार्जत् । अमीमृजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो
बाध्यन्ते । तपरकरणं दीर्घपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अचीकृतदिति ।
न चायं भाव्यमानः किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं कुन्दसि ॥ ८ ॥

कुन्दसि विषये षौ चङ्युपधाया अचर्णस्य स्थाने अकारादेशो भवति
नित्यम् । अवीवृधत्परोडाशेन । अवीवृधताम् । अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेर्ङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति । अयदिग्ये । अय-
द्विग्याते । अयदिग्यिरे । दयतेरिति दीङो ग्रहणं न तु दय दानइत्यस्य । तस्य
हि लिट्याम्बिहितः ॥ दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यते ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । स्मृ । सस्व-
रतुः । सस्वरः । धृ । दध्वरतुः । दध्वरः । स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरः । अत
इति किम् । चित्तिरतुः । चित्तियुः । संयोगादेरिति किम् । चक्रतुः । चक्रः ।
प्रतिषेधविषयेपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषे-
धेन वृद्धिरेवेष्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव । स्मृतः । स्मृतवान् ॥ संयो-
गादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृजये कर्तव्यम् ॥ * ॥ संचस्करतुः । संचस्करः ।
इत्यत्र हि पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोऽप्यत्र दर्शने लिटि कृते
तदाश्रये च द्विवचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यङ्भ्यासव्यायेपीति सुट् क्रियते ।
इवं च कृत्वा संस्कृषीष्ट उपस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादृतश्च
संयोगादेरिति इहामो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

अच्छतेर्ङ्गस्य अदत्येतस्य अकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति ।
अच्छ । कानच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । अ । आरतुः । आरः । अका-
रान्तानाम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगरः । अच्छेरलघूप-
धत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते । अतां तु प्रतिषिद्धः । वृद्धिविषये तु पूर्ववि-
प्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते । निचकार । निजगार ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशश्रतुः ।
विशश्रुः । विशशरतुः । विशशरः । विदद्रतुः । विदद्रुः । विददरतुः । विद-
दरः । निपप्रतुः । निपप्रः । निपपरतुः । निपपरः । ह्रस्ववचनमिस्त्वात्त्वनि-
निवृत्त्यर्थम् । के चिदेतत्सूचं प्रत्याचक्षते । आ पाके द्रा कुत्सायां प्रा पूरणे
इत्येतेषामनेकार्था धातव इति श्रुदृप्रामर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः विशश्रुः
विदद्रतुः विदद्रुः निपप्रतुः निपप्रः, इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति । तथा च
सति कसौ विशश्रवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो भवति । अका । कुमारीका । किशोरिका । अण इति किम् । गोका । नौका । राका धाकेन्यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कपीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतो ऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलत्मीकः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः । बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुमालाकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च ऋङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठको ऽकरत् । अहं तेभ्योकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः । अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्यक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य युगागमो भवत्यङि परतः । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत् । अपप्तताम् । अपप्तन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य ऋङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङो ऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शेते । शयाते । शेते । सार्वधातुक इति किम् । शिष्ये ॥

अयङ्य कृडिति ॥ २२ ॥

यकारादौ कृडिति प्रत्यये परतः शीङोङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति । शय्यते । शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् । शिष्ये । कृडितीति किम् । शेषम् ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ कङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः । उपसर्गादिति किम् । ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् । समीह्यते । यीत्येव । समूहितम् । कङितीत्येव । अभ्युह्योयमर्थः । अण इत्येव । आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ कङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि अङ्गत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वो ऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव । ईयात् । अण इत्येव आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अङ्गद्व्यकारे असार्वधातुक्यकारे च कङिति परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् । अङ्गदिति किम् । प्रङ्गत्य । प्रहृत्य । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् । असार्वधातुकदिति किम् । चिनुयात् । सुनुयात् । कङितीत्येव । उह्या । धृष्णुया ॥

चवौ च ॥ २६ ॥

च्चिप्रत्यये परतो जन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचाभवति । शुचीस्यात् । पटूकरोति । पटूभवति । पटूस्यात् ॥

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अङ्गद्व्यकारे ऽसार्वधातुके यकारे चौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । मात्रीयति । मात्रीयते । पित्रीयते । चेक्षीयते । माक्षीभूतः । कङितीत्येतच्चित्तं, तेनेहापि भवति । पितुरागतं पित्र्यम् । अत इति तपरकरणं किम् । चेकीर्यते । निजेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति । श । आद्रियते । आध्रियते । यक् । क्रियते । द्वियते । लिङ् । क्रियात् । द्वियात् । असार्वधातुकदित्येव । बिभृयात् । यीत्येव । कृषीष्ट । कृषीष्ट ॥

गुणोर्त्तिसंयोगादोः ॥ २९ ॥

क्षतो यकि लिङि इति वर्त्तते । शङ्खत्वासांभवाच्चानुवर्त्तते । गुणो भव-
त्यर्त्तः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधा-
तुके । अयते । अर्यात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति
सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो
न प्रवर्त्तते । यीत्येव । स्तृषीष्ट । धृषीष्ट । असार्वधातुक्रुदित्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्त्तः संयोगादेश्च क्षतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्व-
र्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्त्तरत्यर्त्यशूणातीनामुपसंख्यानमिति यङ् ॥ न
न्द्वाः संयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यङि घ्रीभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ जेघ्रीयते । हिंसायामिति किम् । जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्रीयते ॥

अस्य चवौः ॥ ३२ ॥

ई इति वर्त्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति ।
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अस्येति वर्त्तते । क्यचि परतोवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति ।
पुष्पीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्गत्सार्वधातुकयोर्दीर्घं
इत्यस्यापवादः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायेदन्धधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्वेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्ध धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्द्वे
इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेत्यशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति
भवति बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र । उदन्धेति उदकशब्दस्य उदका-
देशो निपात्यते । उदन्धतीति भवति पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।
धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति गर्द्वेष्वेत् । धनीय-
तीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तत्र भवति ।
किं चोक्तं, दीर्घत्वमीत्वं च । मित्रयुः । पुत्रयुः । संस्वेदयुः । देवाञ्जिगाति
सुन्वयुः । अपुत्रस्येति किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ जनीयन्तोन्वयवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति एतानि कृन्दसि निपात्यन्ते ।
दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अविद्योना दुरस्युः । दुष्टीयतीति
प्राप्ते । द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विषण्यया । द्रवि-
णीयतीति प्राप्ते । वृषशब्दस्य वृषण्भावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति
प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य रिषण्भावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः कृन्दसि विषये आकारादेशो भव-
ति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । एतदेवास्त्वचनं
ज्ञापकं न कृन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुन्वयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुन्व इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके ।
देवायन्तो यज्ञमानाय । सुन्वायन्ता हवामहे । यजुषीति किम् । देवाञ्जिगाय
सुन्वयुः । काठकरति किम् । सुन्वयुरिदमासीत् ॥

कथ्यध्वरपृतनप्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति चचि
विषये । कथ्यन्तः सुमनसः । अध्वर । अध्वर्यन्तः । पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

दातिस्यतिमास्थामिति किति ॥ ४० ॥

दाति स्यति मा स्या इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ
किति प्रत्यये परतः । दाति । निर्दितः । निर्दितवान् । स्यति । अवसितः ।
अवसितवान् । मा । मितः । मितवान् । स्या । स्थितः । स्थितवान् । तीति
किम् । अवदाय । कितितीति किम् । अवदाता ॥

शाक्षोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा क्षा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति ।
शा । निशितम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । अवच्छितम् । अव-
च्छातम् । अवच्छितवान् । अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-
नात्सिद्धम् ।

देवघातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्धिः ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हात्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः ।
हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्ञं
वनं गतः । हित्वा गच्छति । जहातेर्निर्द्वंशाज्जिहीतेर्न भवति । हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये त्वाप्र-
त्यये परतः । हित्वा शरीरं यातव्यम् । हात्वा * ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये
निपात्यन्ते । तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः त्वा-
प्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुहि-
तमिति प्राप्ते । वसुधितमनौ जुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते । नेमधित्वा
बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते । धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमि-
डागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते । धिष्व सोमम् । धस्त्विति
प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा
प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीयेति । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये
परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः । द इति किम् । धातः । धीतवान् । धेट
एतद्रूपम् । घोरिति किम् । दाप् लवने । दातं बर्हिः । दैप् शोधने । अवदातं
मुखम् ॥ अयमादेशः स्थानद्वयते ॥ एवं ह्युक्तम् । तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्द्वन्ते
दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्ते ऽदोषस्तस्मात्स्थान्तम् ॥ यदि
तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेष्वदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्धिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्येति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥

अथ उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा इति अवादयः
क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्त, मवत्तं, नीत्तं, परीत्तम् । अच इति किम् । निर्द्वत्तम् । दुर्द्वत्तम् । उपसर्गादिति किम् । दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अच-दात्तं मुखम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्वंशादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधि-माहुः । अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थं, अपरमधि-बृष्टान्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगो ऽयमादिश्यते । सोनेकात्त्वात्सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यच पञ्च-म्यन्तमच इत्यनुवर्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्यादचस्त इत्ये-तद्वृत्ति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । ऋद्विः । अद्वाः । भीति किम् । अप्सु ॥ स्ववः स्वतवसोर्मास उपसश्च तकारा-देश इष्यते कृन्दसिभकारादौ ॥ स्ववद्विः । स्वतवद्विः । माद्विष्ट इन्द्रो वृ-हा । समुषद्विरजायथाः ॥

सः स्याद्वृधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावाद्वृधातुके परतस्तकारादेशो भवति । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति । स इति किम् । वत्स्यति । सीति किम् । घासः । वासः । आद्वृधातुकइति किम् । आस्से । वस्से ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः । कर्त्ता-सि । कर्त्तासे । अस्तेः । त्वमति । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सात्यदाद्योरिति यत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिटि । व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्त्ताहे । अस्तेः । व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्द्विधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधावेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ ।
आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते । इवर्णादौ । आदी-
धिता । आवेविता । लिङि । आदीधीत । आवेवीत । यीवर्णयोरिति किम् ।
आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्ये-
तेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्या-
र्तुयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादायहणेष्वावि-
शेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु । दित्सति । धित्सति । रभ । आरिप्सते ।
लभ । आलिप्सते । शक । शित्सति । पत । पित्सति । पद । प्रपित्सते । सनीति
किम् । दास्यति । सीत्येव । पिपतिषति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति
यतेरिद्वागमविकल्पः ॥ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ॥ * ॥ प्रतिरि-
प्सति । हिंसायामिति किम् । आरिरात्सति ॥

आप्त्रप्यधामीत् ॥ ५५ ॥

आप् त्रपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सका-
रादौ परतः । आप् । ईप्सति । त्रपि । त्रीप्सति । ऋध् । ईत्सति । त्रपेर्द्वौ-
वचौ तत्रणेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोप इतरस्य त्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति ।
सीत्येव । त्रिप्पयिषति । आर्द्धिषति । सनीवन्तर्द्वौ त्रपेर्ऋधेचेटो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः ।
धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव । दिदम्भिषति ॥

मुचौकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचौकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हलन्ताच्चेति
किञ्चप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वत्सः स्वयमेव । मुमुक्षते वत्सः स्वय-
मेव । अकर्मकस्येति किम् । मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः । कर्मकर्तरि मुचिरक-
र्मको भवति कर्मविशेषस्य वा विवक्षायाम् ॥

अत्र लोपोभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रक्रान्तं सनि मीमेत्यादि मुचौकर्मकस्येति यावत् । अत्राभ्यास-
लोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्याय-
रिसमाप्तेः । इत उत्तरं यदुत्थामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । द्वयः ।
हुठौकिषते । तुचाकिषते । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यास-

लोपपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रयहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थमेवाभ्यास-
लोपो भवति । सन्वद्वावविषये न भवति । अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वस्स-
धुनि चङ्परइति सन्वद्वाधात्माप्नोति । सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते तदर्थे-
मेव केचिदत्रयहणं वर्णयन्ति । नानर्थकेलान्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुठौकिषते । तुत्रौकिषते । हुठौके । तुत्रौके ।
अहुठौकत् । अतुत्रौकत् ॥ अभ्यासस्यानचि ॥ * ॥ अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि
तद्व्यतीति वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः
शोषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादिलुप्यते । जलौ । मलौ । पपाच ।
पपाठ । आट । आटतुः । आटुः । आदिशेषनिमित्तायमनादेर्लोपो विधीयते ।
तत्राभ्यासजातेराश्रयणात्कचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं
करोति । अपरे तु ब्रुषते । शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह । तद-
वस्थानमुक्तिर्यद्यपि प्रधानमविधेयत्वात् तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधे-
यत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य ज्ञायते । अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति ।
सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षित्यतइति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्चोति-
इति । तिष्ठासति । पिप्सन्दिषते । शर्पूर्वा इति किम् । पपाच । खय इति
किम् । सखौ ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उच्चिच्छिषतीत्यत्र उच्छे-
न्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवचनं तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयते ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चक्षान ।
खगाम । जघान । हकारस्य । जहार । जिहीर्षति । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते । उष्ट्रः । कोकूयते ।
खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कोतेः कवतेश्च निश्चयः । तयोश्चुत्प्रमेव
भवति । कोकूयते । यङीति किम् । चुकुवे ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेश्छन्दसि विषये यङि परतोभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृष्यते यज्ञ-
कुक्षयः । छन्दसीति किम् । चरीकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्त्तिदद्धर्त्तिदद्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्यापनीफण-
त्संसनिष्यदत्करिक्कत्कनिक्कदद्भुरिभृद्विध्वतो-
दविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्म-
मृज्या गनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्त्ति दधंति दद्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संसनि-
ष्यदत् करिक्कत् कनिक्कदत् भरिभृत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं
वरीवृजत् मर्मृज्य आगनागन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते ।
दाधर्त्ति दद्धर्त्ति दद्धर्षीति धारयतेर्धृञो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं
णिलोपश्च । दाधर्त्ति । एवं दद्धर्त्ति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दद्धर्-
षीति । अत्र च यत्स्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । बोभूत्विति ।
भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र
भूसुवोस्तिङ्गीति गुणाभावः सिद्धः । ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति ।
अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति । बोभवीति ।
तेतिक्ते । तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो द्वित्वात्मत्ययलक्षणेना-
त्मनेपदं सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
न भवति । अलर्षीति । इयत्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य
लत्वं निपात्यते । सिपा निद्वंशो ऽतन्त्रं तिष्यपि दृश्यते अलर्षि दत्तः । आपनी-
फणदिति । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीज्निपात्यते । संस-
निष्यदिति । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक् शतर्येवाभ्यासस्य निक् धातुसकारस्य वत्त्वं
निपात्यते । न चास्य संपूर्वता तन्त्रं, अन्यत्रापि हि दृश्यते । आसनिष्यददिति ।
करिक्कदिति करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोभ्यासककारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिक्कदिति । क्रन्देर्लुङि ज्ञेरादेशो द्विवचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो
निगागमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरणं कृतम् । अक्रन्दीदिति भाषा-
याम् । भरिभृदिति बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि भृञामिदिति इत्वाभावो
जश्वाभावोभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । दविध्वत इति ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य
शतरि जसि रूपमेतत् । अत्राभ्यासस्य विगागम अकारलोपश्च निपात्यते ।
दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दविद्युतदिति द्युतेर्यङ्लुगन्तश्च शतरि अभ्यासस्य
संप्रसारणाभावो अत्वं विगागमश्च निपात्यते । तरित्रत इति तरतेः शतरि
श्लौ वृष्ट्येकवचने ऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते । सरीसृपतमिति सृपेः शतरि

श्लौ द्वितीयैकवचने ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृजदिति वृजेः
शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यते ऽभ्यासस्य । मर्मृजेति मृजेर्लिटि णलि अभ्या-
सस्य रूगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । ततो मृजेर्द्विर्ने भवत्यलघूपध-
त्वात् । लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्ताति आङ्पूर्वस्य गर्भर्लिटि
श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते । वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति
कर्णम् । इति कारणमेवंविधानामन्येषामप्युपसंयहार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

अवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । नर्नर्ति ।
नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । इत्येवमादावभ्यासविकारेषु अपवादेो नात्सर्गान्विधी-
न्नाधतइत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोः अभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युतत् ।
विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते । स्वापेः । सुष्वापयिषति ।
स्वापिष्यन्त्ये एह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणमि-
ष्यते । इह न भवति । स्वापयतेर्बुल । स्वापकः । तस्मात्क्यचि स्वापकीयति ।
स्वापकीयतेः सन् । सिष्वापकीयिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यथे । विव्यथ्याते ।
विव्यथिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वका-
रस्य न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् । वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोङ्गस्य योभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः ।
ईयुः । इयो यणिति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाट्ठिर्वचनम् । कितिीति किम् ।
इयाय । इययिष ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे परह-
यत्वस्यापवादः । आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् । पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुङ् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोभ्यामादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति ।
आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुः ।

द्विहल इति किम् । आट । आटतुः । आटुः । चकारैकदेशो रेफो हल्यहणेन
शृङ्गते । तेनेहापि द्विहलोङ्गस्य नुडागमो भवति । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अशनेो तेश्च ॥ ७२ ॥

अशनेोतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे ।
व्यानशाते । व्यानशरे । अशनेोतेरिति विकरणनिर्देशो अशनेोतेर्मा भूदिति ।
आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव । बभूवतुः ।
बभूवुः । बभूवे । भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति । अनुबभूवे कम्बलो
देवदत्तेन । लिटीत्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं युगागमो ऽभ्यासस्य चात्वं
निपात्यते । ससूव स्यविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-
नेनेक्ति । विजिर्, वेवेक्ति । विश्, वेवेष्टि । त्रियहणमुत्तरार्थम् । एषां हि
वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यतएवेति । श्लाविति किम् । निनेज ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृजादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृज् ।
विभर्त्ति । माङ् । मिमीते । ओहाङ् । जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति ।
श्लावित्येव । बभार ॥

अर्त्तिपिपत्याश्च ॥ ७७ ॥

अर्त्ति पिपर्त्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । द्यर्त्ति
धूमम् । पिपर्त्ति सोमम् ॥

बहुलं कुन्दसि ॥ ७८ ॥

कुन्दसि विषये ऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां
विवर्ष्टि । वशरेतद्रूपम् । तथा वचेः । जनिमा विवर्त्ति । सचेः । वत्सं न
माना विवर्त्ति । जिघर्त्ति सोमम् । न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जज-
नमिन्द्रं माता यद्वीरं दधनदुनिष्टा ॥

सन्धतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठासति । पिपासति । सनीति किम् । पपाव । अत इति किम् । लुल-
षति । तपरकरणं किम् । पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वर्त्तते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे
चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गे परे । पिपवि-
षति । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यण्यपरे । यियविषति । यियावयि-
षति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जपरे । जु इति सौत्रायं धातुः ।
जिजावयिषति । एतदेव पुयण्ज्यपरइति वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेपि यौ
स्थानिवद्भवतीति । ओरिति किम् । पापच्यते । सन् । पापचिषति । पुयण्-
जीति किम् । अवनुनावयिषति । जुहावयिषति । अपरइति किम् । जुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओर-
वर्षपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिस्त्रावयिषति । सुस्त्रा-
वयिषति । शृणोति । शिश्रावयिषति । शुश्रावयिषति । द्रवति । दिद्रावयिष-
ति । दुद्रावयिषति । प्रवति । पिप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । प्लवति । पिप्ला-
वयिषति । पुप्लावयिषति । च्यवति । चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वच-
नसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणोव्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तरएव यणि भवि-
त्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपरइत्येव । सुसूषति । शुश्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेवीयते । लो-
यते । यङ् लुकि । जोहवीति । यङोवेनीड्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीघाकितः ॥ ८३ ॥

अकितोभ्यासस्य दीर्घा भवति यङी यङ्लुकि च । पापच्यते । पापची-
ति । यायज्यते । यायजीति । अकित इति किम् । यंयम्यते । यंयमीति । रं-
म्यते । रंरमीति । ननु चात्रापवादत्वाच्चुकि कृते ऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घ-
त्वं न भविष्यति । एवं तदङ्कित इत्यनेनैतज् ज्ञाप्यते, अभ्यासविकारेष्वपवादा
नोत्सर्गान् विधीन्बाधन्तइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, होठौक्यतइत्यत्र
दीर्घाकित इत्यनेन संध्यन्तरद्वयो न बाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घा लघोरि-
त्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते । मानप्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते त्रामा-
नते । ई च गण इतीत्येन हलादिः शेषो न बाध्यते अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चसंमुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु संसु ध्वंसु भंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु । वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । संसु । सनीस्यते । सनीसंसीति । ध्वंसु । दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भंसु । बनीभस्यते । बनीभंसीति । कस । चनीकस्यते । चनीकसाति । पत । पनीपत्यते । पनीपतीति । पद । पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द । चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्स्य योभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तंतन्यते । तंतनीति । जंगम्यते । जंगमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणाद्यं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यतइत्येवमादावभक्त्यपरत्वेप्यनुस्वारो भवति ॥ पदान्तवच्च्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति । अत इति किम् । तेतिम्यते । तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् । पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । जंजप्यते । जंजपीति । जंजभ्यते । जंजभीति । दंदह्यते । दंदहीति । दंदश्यते । दंदशीति । दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज । बंभज्यते । बंभजीति । पश इति सौत्रो धातुः । पंपश्यते । पंपशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोराभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंपुत्यते । पंपुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोराभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चंचूर्यते । चंचूरीति । पंपुत्यते । पंपुलीति । परस्येति किम् । अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् । अलोन्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरणं चंचूर्ति पंपुलीति, अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्त्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चफलोराकारस्य उकारादेशो भवति । चरचं

चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्तिः । प्रफुल्लिः । प्रफुल्लाः सुमनसः । यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्त्तमानमपि वचनसामर्थ्यादिह नाभिसंध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ६० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्लुकोः परतः । वरीवृत्यते । वरीवृद्ध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ॥ रीदृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चीति ॥

रुगिकौ च लुकि ॥ ६१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतश्चाकाराद्रीञ्च । नर्नर्त्ति । नरिर्नर्त्ति । नरीनर्त्ति । वर्वर्त्ति । वरिर्वर्त्ति । वरीवर्त्ति । उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ६२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुगिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि । चर्कर्त्ति । चरिर्कर्त्ति । चरीर्कर्त्ति । जर्हर्त्ति । जरिर्हर्त्ति । जरीर्हर्त्ति । तपरकरणं किम् । किरितेश्चार्कर्त्ति ।

किर्तिं चर्करीतान्तं पचतीत्यच यो नयेत् ।

... प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः * ॥

तत्रेयं प्राप्तिस्तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृतइत्येतत्तथा चाप्राप्ति किरितेष्वादीनामिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेनगलोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वन्तरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परं णौ परतः सनीव काये भवति अनगलोपे । सन्यत इत्युक्तं चङ्परं तथा । अवीकरत् । अपीपवत् । ञोः पुण्यज्यपरइत्युक्तं चङ्परं तथा । अपीपवत् । अलीलवत् । अज्जीजवत् । खवतिश्चणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवतीनां वेत्युक्तं चङ्परं तथा । असिखवत् । असुसुवत् । अशिश्नवत् । अशुश्नवत् । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् । अततवत् । अररवत् । जागरयते । अजजागरत् । अत्र केचिदुशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्वावमिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्य-

* किरतिमिति ऋकारान्तोपलक्षणं, चर्करीतमिति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा, पचतीति षट् उपलक्षणम् । तेन चाकर्तोत्यादीनि रूपाणि किरतेया नयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ्च ऋगादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तज्ज्ञं, संग्रहः साधुशब्दसंग्रहः । इति पदमञ्जरी ।

धानेपि वचनप्रामाण्याद्विहितव्यं, तदसत् । येन नाश्वधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येवं, कथमचित्त्वणदिति, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्वाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति । चङ्परदिति किम् । अहं पपच । परग्रहणं किम् । चङ्प्येव केवले मा भूत् । अचक्रमत् । अनश्लोपदिति किम् । अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् अददृषत् । वादितवन्तं प्रयोजितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योसौ यौ श्लोपा नानावलोप इत्याश्रीयते किं कारणं चङ्परदिति णिजातेर्निमित्तत्वेनाज्ञेपासतोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते । मीमादिनामत्रग्रहणात्सन्वद्वावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किं च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते न च लोपः सनमेवापेक्षते किं तर्हि इस्भावाद्यापि तदभावादमीमयदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घा लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घा भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि यौ चङ्परे ऽनश्लोपे । अचीकरत् । अजीह्वरत् । अलीलवत् । अपीपवत् । लघोरिति किम् । अविभजत् । लघुनात्येव । अततत्तत् । अरत्तत् । चङ्गीत्येव । अहं पपच । परदत्येव । अचक्रमत् । अनश्लोपदत्येव । अचकथत् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ दृ त्वर प्रथ मद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । स्मृ । असस्मरत् । दृ । अददरत् । त्वर । अतत्त्वरत् । प्रथ । अप्रथत् । मद । अममदत् । स्तृ । अतस्तरत् । स्पश । अपस्पशत् । सन्वद्वावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घा लघोरित्येतदपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । अववेष्टत् । अविचेष्टत् । अचचेष्टत् । अचिचेष्टत् । अभ्यासस्त्वत्वे कृते अत्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे यौ परतः । चकारादञ्च । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तोऽध्यायश्च सप्तमः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उतरं यद्व्यामः प्राक् पदस्येत्यतः सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । नित्यवीप्सयोरिति तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः । ये शब्दतश्चार्यतश्चोभयथान्तरतमे, एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः । पचति २ । यामो २ रमणीयः । यदा तु द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्तते तस्य द्वे आवृत्ती भवतः । सर्वस्येति विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्माच्चोच्यते । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् प्रपचति प्रपचतीति । इह द्रोधा द्रोठा इति घत्यठत्य-योरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र पचाद्विकल्पे सन्त्यनिष्टमपि स्यात् । द्रोधा द्रोठा । द्रोठा द्रोधेति । तस्मादुक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयम-द्विर्वचनइति । सर्वस्येत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थे द्रष्टव्यम् ॥

तस्य परमाश्लेषितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाश्लेषितसंज्ञं भवति । चौरचौर ३ । वृषलवृषल ३ । दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा । आश्लेषितप्रदेशा आश्लेषितं भत्सने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्वति यदाश्लेषितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पशून् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । केषु नित्यता । तद्भु चक्ष्ये कृत्स्नु च । कुत एतत् । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तच्चित्यम् । पचति २ । वक्ष्यति २ । भुक्त्वा २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । त्वाणमुलोलौटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तच्चिरपेक्षः प्रकाशयति । पुनः २ पचति पापच्यतइति । यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिव्यक्तिरेव पौनःपुन्यं द्रष्टव्यं पापच्यतेपापच्यतइति । अथ केषु वीप्सा । सुप्सु वीप्सा, का पुनः सा । व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तव्यमित्युक्तमिच्छा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा । यामो २ रमणीयः ।

जनपदो २ रमणीयः । पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रक-
र्षणं च युक्तं ततः कृतद्विवर्चनात्मकप्रत्यय इष्यते पचति २ तरामिति । इह
तु आद्यतरमाद्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परैर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेर्ध्वं द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो देवः । परि २
सौवीरेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जनं इति किम् । आदनं
परिषिञ्चति ॥ परैर्वर्जने ऽसमासे वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परि २ त्रिगर्तभ्यो वृष्टो
देवः । परि त्रिगर्तभ्यः । समासे तु तेनैवाक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति । परित्रि-
गर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम् उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवर्चनेन चेत्यादः
पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संनमिद्वयसे वृषन् । उपोप मे परामृश ।
किं नोदुदुर्हर्षसे दातवाउ * । पादपूरणइति किम् । प्रदेवं देव्या धिया । साम-
ध्याच्छन्दस्यैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं
प्रत्यासत्तिः कालकृता देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अधधि ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्यइति किम् । उपरि चन्द्रमाः ।
इह कस्माव भवति । उपरि शिरसो घटं धारयति । औत्तराध्ययमेव विवि-
क्षितं न सामीप्यमिति द्विवर्चनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्वितस्य द्वे भवतः असूया
संमति कोप कुत्सन भर्त्सनइत्येतेषु यदि तद्वैक्यं भवति । तत्र परगुणानाम-
सहनमसूया । पूजा संमतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दै-
र्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्मः । असूयायां तावत् ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमती ।
माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः सत्वसि । कोपे ।
माणवक ३ माणवक अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जात्यम् ।
कुत्सने । शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः । भर्त्सने ।
घोरघोर ३ वृषलवृषल ३ ज्ञातयिष्यामि त्वा अन्ययिष्यामित्वा । असूयादिषु

स्वरितमाग्नेदितिसूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य पुनः । भर्त्सने त्वाग्ने-
दितं भर्त्सने इत्याग्नेदितस्यैव पुनः । वाक्यादेरिति किम् । अन्तस्य मध्यस्य
च मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् । उदारो
देवदत्तः । असूयादिष्विति किम् । देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्ववति * । बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं
सुलोपपुंवद्वाचो । एकैकमन्तरं पठति । एकैकयाहुत्या जुहोति । सर्वनामसंज्ञाप-
तिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदे-
शिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवति ।
बहुव्रीहरेव यो बहुव्रीहरिति विज्ञानात् । नन । सुसु । नऽसुभ्यामित्यन्ता-
दात्तत्वं न भवति । ञ्क्ञक् । पूःपूः । ञ्क्पूरिति समासान्तो न भवति ॥

आवाधेच ॥ १० ॥

आवाधनमावाधः । पीडाप्रयोक्तृधर्मः । तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः बहु-
व्रीहिवच्चास्य कार्ये भवति । गतगतः । नष्टनष्टः । पतितपतितः । गतगता ।
नष्टनष्टा । पतितपतिता । प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं
प्रयुक्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । कर्म-
धारयत्वे प्रयोजनं सुलोपपुंवद्वावान्तोदात्तत्वानि । सुलोपः । पटुपटुः । मृदुमृदुः ।
पण्डितपण्डितः । पुंवद्वावः । पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका । कोपधाया
अग्नि हि कर्मधारयवद्वावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वावो भवति । अन्तोदात्तत्वम् ।
पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाग्नेदितानु-
दात्तत्वं बाध्यते । अधिकारेणैव सिद्धे यदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो दृश्यते । प्रकारे
वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपू-
र्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते ॥ जातीयो-
न्नेन द्विवचनेन बाधनं नेष्यते ॥ पटुजातीयः । मृदुजातीयः । इत्यपि हि
भवति । तत्कथं वक्ष्यमाणमन्यतरस्यां बह्वचमुभयोः शेषो विज्ञायते । प्रकार इति
किम् । पटुर्देवदत्तः । गुणवचनस्येति किम् । अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः ।

* द्विवचनमत्र पूर्वमुपेक्षेवेतिपुस्तकान्तरे अधिकम् ।

यद्यप्यत्राग्निशब्दे गोशब्दश्च मुख्यार्थसंबन्धादवधृतभेदं तैत्तयज्ञाद्यादिकमर्थो-
न्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति
न द्विरुच्यते ॥ आनुपूर्व्यं द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मूले २ स्थूलाः । अथ ३
सूक्ष्माः । ज्येष्ठं २ प्रवेश्य ॥ स्वार्थं अवधार्यमाणेनेकस्मिन्द्वे भवत इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषं २ देहि । स्वार्थेणतद् द्विर्वचनं
न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते न सर्वे कार्षापणसंबन्धिना माषाः ।
त्वेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा
माषमेकं देहि । द्वौ माषौ देहि । त्रीन्वा माषान्देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ।
अस्मात्कार्षापणादिह भवद्वा माषमेकं देहि ॥ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥
संभ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिराहः बुध्यस्व २ । नावश्यं द्वावेव शब्दे प्रयोक्तव्यौ
किं तर्हि यावद्विः शब्दैः सौर्थावगम्यतेतावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । बुध्यस्व ३
इति ॥ क्रियासमभिवहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स भवान् लुनीहि लु-
नीहीत्येवायं लुनाति ॥ आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भुत्वाभुक्त्वा
व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तम् ॥ डाचि द्वे भवत
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरणाजन्तस्य
द्विर्वचनमिष्यते ॥ इह न भवति । द्वितीया करोति । तृतीया करोति । तदर्थं के
चिद्वाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । अतिशयिकोपि दृश्यते ।
पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ इतरइतमयोः समसंप्रधारणयोः स्त्रीनि-
गदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उभाविमावाढ्यौ । कतराकतरा अन-
योराढ्यता । सर्वदमे आढ्याः । कतमाकृतमा एषामाढ्यता । इतरइतमाभ्याम-
न्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ । कीदृशी २ । अनयोराढ्यता । तथा
स्त्रीनिगदाद्वावादन्यत्रापि हि दृश्यते । उभाविमावाढ्यौ कतरःकतरोनयोर्विभव
इति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनान्वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सामासवच्च
बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमं
ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमं ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा
भोजयन्ति । इतरतरान् भोजयन्ति ॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाभावे
वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यामिमं ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः ।
इतरतरां भोजयतः । इतरतरं भोजयतः । अन्योन्यामिमं ब्राह्मणकुले भोजयतः ।
इतरतरामिमं ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरतरमिमं ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रेप्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय सुख इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे षोडश्ये । कृच्छ्रं दुःखं,

तदभावो ऽङ्गकम् । प्रियप्रियेण ददाति । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अस्मिन्मनो ददातीत्यर्थः । अङ्गच्छदिति किम् । प्रियः पुत्रः । सुखो रयः ॥

यथास्वे यथावयम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यदादात्मीयं तत्तद्वयास्वं तस्मिन् यथावयमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विवचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथावयं, यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथावयं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र- प्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याभावः आत्वं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोग अभिव्यक्ति एतेषु कर्तव्यम् । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दाद्यमितरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते । मर्यादावचने, मर्यादास्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पञ्चत्रा द्वन्द्वं मिथुनाः कर्तते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः । पृथगवस्थानम् । द्विवर्गसंबन्धेषु पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुज्यन्ति धीरः । अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्विव्यक्तिभिव्यक्तौ साहचर्येत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतदुच्यते तदर्थं योगाभिधानः कर्तव्यः । द्वन्द्वं युतुं वर्तते । द्वन्द्वानि सङ्गते धीरः । चार्थं द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामिः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् । पचन्तौ । यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्येधिङ्गतस्य वक्ष्येत्यवस्था द्रष्टव्या । क्व चित्स्थानवष्टी क्व चिदवयववष्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः प्राक्कृतस्य च सुष्यगोत्रादावित्येतस्माद्वदितं च ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामिः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आमन्त्रितस्य । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् । देवदत्त पचति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादाविति च एतच्चयमधिकृतं वेदि-
तव्यमापादपरिसमाप्ते, रित उत्तरं यदुक्त्यामः अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यत्यामन्त्रितस्य चेति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् ।
यत्ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यम् । बहुवचनस्य वक्षसौ । यमो वः स्वं,
जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ।

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं शुचुर्मदनः ॥

पादग्रहणेनात्र चक्यादः श्लोकपादश्च एह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनुदा-
त्तानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्य-
भेदेनानुदात्तत्वं विधीयते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा
स्युः । यत्रापि स्वादिषु पदसंज्ञं भवति । यामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो
भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वच-
नम् ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥ इह मा भूवन् ।
अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भवि-
ष्यति * । इदं च यथा स्यात् । इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्यास्ति-
ष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति । आमन्त्रितान्तं तिष्ठन्तं
युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदानीया निघातयु-
ष्मदस्मदादेशा न स्युः समर्थः पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्बाज्ञावौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्बाज्ञासंख्यं वाचौ इत्येता-
वादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपदादाविति सर्व-
मिह संबध्यते । यामो वां स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । यामो वां दीयते ।
जनपदो नौ दीयते । यामो वां पश्यति । जनपदो नौ पश्यति । एकवचनब-
हुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते । षष्ठी-
चतुर्थीद्वितीयास्ययोरिति किम् । यामे युवाभ्यां कृतम् । स्थग्रहणं त्र्ययमाद्यवि-
भक्त्यर्थम् । इह मा भूत् इति युष्मत्पुत्र इति ॥

बहुवचनस्य वक्षसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्बहुवचनोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्बाज्ञासंख्यं वक्ष

नस् इत्येतावादेशौ भवतः । शामो वः स्वम् । जनपदो नः स्वम् । शामो वो दीयते । जनपदो नो दीयते । शामो वः पश्यति । जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्थासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । शामस्ते स्वम् । शामो मे स्वम् । शामस्ते दीयते । शामो मे दीयते । द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्षष्ठीचतुर्थीरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वसन्ते । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्थासंख्यं त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । शामस्त्वा पश्यति । शामो मा पश्यति ॥

न चवाहाह्वययुक्ते ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव अभिर्योगे युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । पूर्वेषु प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्ध्यन्ते । शामस्तव च स्वम् । शामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् । आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । शामस्तुभ्यं च दीयते । शामो मह्यं च दीयते । युवाभ्यां च दीयते । आवाभ्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते । अस्मभ्यं च दीयते । शामस्त्वां च पश्यति । शामो मां च पश्यति । युवां च पश्यति । आवां च पश्यति । युष्मांश्च पश्यति । अस्मांश्च पश्यति । वा । शामस्तव वा स्वम् । शामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं वा स्वम् । शामस्तुभ्यं वा दीयते । शामो मह्यं वा दीयते । युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । शामस्त्वां वा पश्यति । शामो वा मां पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा पश्यति । अस्मान्वा पश्यति । ह । शामस्तव ह स्वम् । शामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । शामस्तुभ्यं ह दीयते । शामो मह्यं ह दीयते । युवाभ्यां ह दीयते । आवाभ्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । शामस्त्वां ह पश्यति । शामो मां ह पश्यति । युवां ह पश्यति । आवां ह पश्यति । युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति । अह । शामस्तवाह स्वम् । शामो ममाह स्वम् । युवयोराह स्वम् । आवयोराह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्माकमह स्वम् । शामस्तुभ्यमह दीयते । शामो मह्यमह दीयते । युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । शामस्त्वामह पश्यति । शामो मामह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह पश्यति । एव । शामस्तवैव स्वम् । शामो ममेव

स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मम स्वम् दीयते । युवाभ्यामेव दीयते । आवाभ्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्मभ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । ग्रामो मामेव पश्यति । युवामेव पश्यति । आवामेव पश्यति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्वोगप्रतिपत्त्यर्थम् । युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति । ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्था दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चतुर्विज्ञानम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाचावादयो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीत्यागतः । ग्रामो मम स्वं समीत्यागतः । ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीत्यागतः । ग्रामो मम दीयमानं समीत्यागतः । ग्रामस्त्वां समीत्यागतः । ग्रामो मां समीत्यागतः । अनालोचनइति किम् । ग्रामस्त्वा पश्यति । ग्रामो मा पश्यति ॥ पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेषु च प्रतिषेध इष्यते ॥ तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विक्रमानपूर्वात्प्रथमान्तात्पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वाचावादयो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते । ग्रामे कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मम दीयते । ग्रामे क्वात्रास्त्वा पश्यन्ति । ग्रामे क्वात्रास्त्वां पश्यन्ति । ग्रामे क्वात्रा मा पश्यन्ति । ग्रामे क्वात्रा मां पश्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् । कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् । कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो ग्रामे मे स्वम् ॥ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेशइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह ॥ सर्वेऽपि वाचावादयो ऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ॥ * ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेशइति किम् । अथो कम्बलस्ते स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । अनन्वादेशार्थं, मन्वादेशे हि विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ये चार्थं वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पठति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ये । पठति-

पचति गोत्रम् । जल्पति २ गोत्रम् । ब्रुव । पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् ।
जल्पति २ ब्रुवम् । पचति २ ब्रुवम् । ब्रुवइति ब्रुवः कविपातनाद् वक्ष्यादेवा-
भावश्च । गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रवक्ष्य ।
प्राय । विचक्षण । अत्रचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ । नाम वा * । नामेत्येतद्वा
निहन्यते । पचे आद्युदात्तमेव भवति । पचति नाम । पठति नाम । तिङ् इति
किम् । कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् । पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो-
रिति किम् । खनति गोत्रं समेत्य कूपम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेष-
द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्-तिङ् : ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात्परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति ।
यजदत्तः पचति । तिङिति किम् । नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् । अतिङ-
इति किम् । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वस्यातिप्रसक्ते प्रतिबोध आरभ्यते । लुङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः
कर्त्ता । श्वः कर्त्तारौ । मासेन कर्त्तारः । तासेः परस्य लसार्धधातुक्रस्यानुदात्तत्वे
यति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ॥

निपातैर्यदादिहन्तकुविन्नेच्चेच्चकच्चिदात्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त कुवित् नेत् चेत् चण कच्चित् यत्र इत्ये-
तेनिपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि करोति ।
यदि पचति । हन्त करोति । हन्त पचति । कुवित्करोति । कुवित्पचति ।
नेत् । नेज्जिह्वायन्तो नरकं पताम । चेत् । स चेदुङ्गे । स चेदधीते । चण
विद्विशिष्टोयं चेदर्थं वर्त्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समु-
च्चयादिषु तु यच्छब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति । कच्चित् । कच्चि-
दुङ्गे । कच्चिदधीते । यत्र । यत्र भुङ्गे । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ।
यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकटमित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् ।
यत्कमिति किम् । यत्र क च ते मनो दत्तं दधस उत्तरम् ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चेदितस्याव-
धीरणे उपालिप्सया प्रतिबोधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाभ्ये-
ष्यसे । प्रत्यारम्भ इति किम् । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

* प्रदशन प्रयजन न्याय प्रयज्य प्रचक्षण इत्येते पुस्तकान्तरे अत्र गच्छे इधिकाः ।

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्तृसे । सत्यमध्येष्यसे । प्रश्नर्दात किम् । सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्गं कुरु । अङ्गं पच । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् । अङ्गं कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रातिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरुं । स हि पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्यइत्येव । स हि कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्त्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तज्जानेकं तावत् । अनृतं हि मत्तो वदति । पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतच्च निहन्त्यते । एकं सत्वपि । अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्द-युक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिहृदात्तम् । अजा ह्यनेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमये । अजनिष्टेत्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्वयाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्वया इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्वुक्ते । यथा भुक्ते । यावदधीते । यथाधीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा । परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्वया इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति । किं तर्हि अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । पूजायामिति किम् । यावद्वुक्ते । यथा भुक्ते । अनन्तरमिति किम् । यावदेवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वेष्वपि निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्वयाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थायमारभः ।

यावत्प्रपचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु । माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य । पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य-त । पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह । अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् । पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देव-दत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्चशेषः यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावनचमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वे चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते त्रिद्वयत् । पुरा स्तनयति स्तनयिषुः । पुराशब्दोत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् । नडेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । कर्षणा स्म पुराधीयते ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । अनु-ज्ञाया एषणा प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुज्ञानीष्व मां, गमनं प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैषणायामिति किम् । अकार्षीः कठं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतवानुज्ञैषणा ॥

किं क्रियाप्रश्नेनोपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रति-षिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति आहोस्विदुङ्क्ते । किं देवदत्तः

हेते आहोस्विदधीते । अत्र के चिदाहुः । पूर्वं किंयुक्तमिति तत्र निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तच्चिहन्यतएवेति । अपरे त्वाहुः । यद्यप्येकस्याख्या-
तस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभ-
यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियायहणं किम् । प्रश्ने मा भूत् । किं देव-
दत्त आदानपचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्नइति किम् । किमधीते देवद-
त्तः । त्रिपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् । किं देवदत्तः प्रपचति
आहो स्वित्प्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् । किं देवदत्तो न पठति आहो
स्विच्च करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं
भवति । क चास्य लोपः । यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देव-
दत्तः पचति आहो स्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभा-
षेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

एहिमन्ये प्रहासे लट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लङन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः
प्रहासः, क्रीडा । एहि मन्येऽनादानं भोक्त्यसे नहि भोक्त्यसे भुक्तः सोतिथिभिः ।
एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहासइति किम् ।
एहि मन्यसे आदानं भोक्त्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साध च मन्यसे । गत्यर्थ-
लोटा लङित्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एहिमन्येयुक्तं प्रहासश्च यथा
स्वात्, अन्यत्र मा भूदिति । एहि मन्यसे आदानं भोक्त्यइति । एहिमन्यइत्युत्त-
मोपादानमतन्त्रम् । प्रहासश्च हि मन्यतेऽन्तमो विहितस्ततोऽन्यत्र मध्यम एव
भवति । तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे आदानं भोक्त्यइति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु
भोक्त्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् । कटं जातु करिष्यति ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमोवृत्तं किंश्रुतं, किंवृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाहुतरङ्गतमौ च
प्रत्ययौ, तत्किंश्रुतं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यस्मिन् युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति ।
कश्चिदुक्ते । कश्चिद्विद्ययति । कश्चिदधीते । केन चित्करोति । कस्मै चिदु-
दाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिदुक्ते । चिदुत्तरमिति किम् । को भुक्ते ।
अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किं चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधानुवर्त्तते । अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येताभ्या-
मपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो
भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति * । अनन्तरमिति किम् । शेषे विभाषां
वक्ष्यति । अपूर्वमित्येष । देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो उताहो इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति ।
कश्च शेषः यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः
पठति २ । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृण्चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गतिना समानार्था गत्यर्थाः गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट् तेन गत्यर्थ-
लोटा युक्तं लङ् तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्वति । यत्रैव
कारके कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लङ्पि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणा
इवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन शृङ्गते । न करणादि कारकान्तरम् ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः यज्ञ-
दत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस्येनम् । लोटिति
किम् । आगच्छेद्देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लङ्गिति किम् । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं
यिता ते औदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्व-
ग्रहणं किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रष्ट्याव एनमित्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लङ्गन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन्कारके ऽन्यस्मिन् भवि-
तव्यम् । इह तु यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लङ्गन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोङन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं
सर्वान्यद्वति । लोङन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त
ग्रामं पश्य । आगच्छ विष्णुमित्र ग्रामं शाधि । आगच्छतां देवदत्तेन ग्रामो
द्रक्ष्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्तेवम् । लोटि-
त्येव । आगच्छेद्देवदत्त ग्रामं पश्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ

देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तिस्त्वह भवत्येव । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवृत्ते । प्राप्तविभाषेयं, लोहन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थे-
लोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्ववति ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि । २ ।
सोपसर्गमिति किम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ।
आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवृत्ते गत्यर्थलोटा वर्जयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्तं लोहन्तं
सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्र-
शाधि २ । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्वदिहन्तेति नित्यमत्र निघा-
तप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव । हन्त प्रभुनजामहै । हन्त प्रभुनजामहै ॥

ग्राम एकान्तरग्रामान्वितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

ग्राम उत्तरमेकपदान्तरग्रामान्वितान्मनन्तिके नानुदात्तं भवति । ग्राम
पचसि देवदत्तः । ग्राम भो देवदत्तः । भो इत्यामन्वितान्तमपि नामन्विते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाधिद्वयमानवद्ववति । ग्राम इति किम् ।
ग्रामं पचसि देवदत्तः । एकान्तरमिति किम् । ग्रामं प्रपचसि देवदत्तः । ग्राम-
न्वितमिति किम् । ग्रामपचसि देवदत्तः । अनन्तिकइति किम् । ग्राम देवदत्त ॥
ग्राम एकान्तरग्रामान्वितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभ-
यमनेन क्रियतइति के चिदाहुः । प्रुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वाच्च प्रतिषिध्यते ।
अपरेषां दर्शनमनन्तिकइत्यनेन यच्च दूरं न संचिह्नष्टं तत्परिगृह्यते । तेनास्मि-
न्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति । प्रुतोदात्तोपि नोदाहर्त्तव्य इति ॥

यद्धितुपरं ह्रन्दसि ॥ ५६ ॥

ग्रामान्वितमित्येतदस्वरितत्वाच्चानुवृत्ते । तिङिति वर्त्ततएव । यत्परं
ह्रिपरं तुपरं च तिङन्तं ह्रन्दसि नानुदात्तं भवति । यत्परं तावत् । गवां
गोत्रमुदसृजो यमङ्गिरः । ह्रिपरम् । इन्द्वो वामुशान्ति हि । तुपरम् । आख्या-
स्वामि तु ते । निपातैर्यद्वदिहन्तेति हि चेति तुपश्यपश्यताहैरिति च निघा-
तप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्, ह्रिरेव परैर्यागे प्रतिषेधो भवति
नान्यैरिति । इह न भवति । जाये स्वारोहावै हि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा
युक्तस्य रोहावेत्यस्य लोहन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आमेडित इत्येतेषु परतः अगतेरितरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन । देवदत्तः पचति चन । चित् । देवदत्तः पचति चित् । इव । देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि । देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः प्रपचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीत्यय-
योरेव गृह्यन्ते । तद्वित । देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् ।
अनुदात्तस्तद्वित इहादाहरणमन्यत्र तद्वितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते । पचति-
देश्यः । आमेडित । देवदत्तः पचति २ । अगतेरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति
चन । अत्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह
मा भूत् । शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवा-
हाहैवयुक्ते इत्यत्र ये निर्द्विष्टाः तदह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत् । देवदत्तः
पचति च खादति च । वा । देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह । देव-
दत्तः पचति ह खादति ह । अह । देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव । देव-
दत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव । देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च ।
प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्धते, एवपरं तु
निवृत्त्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां
योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्द्वभांश्च कालयति । वीणां च
वादयति । गर्द्वभान्वा कालयति । वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्या-
मपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेश्तिङ-
न्तस्य मा भूदिति । चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स
चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां कथ्य-
मानायाम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपा-
ध्यायं पदार्तं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति ।
प्रथमस्य तिङन्तस्याच निघातः प्रतिषिध्यते । क्षियाश्रीःश्रेषु तिङ्काकाङ्क्षमिति
च पुनो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने चशब्दात् त्रियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वम-हयामं गच्छ । त्वमहारण्यं गच्छ । त्रियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तां गमयति । स्वयमहौदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तन्याययति । पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः प्रुतश्च ॥

चाहलोपएवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतच्चेद-वधारणार्थं प्रयुज्यते । क्व चास्य लोपो यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते तत्र लोपः । तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः अहशब्दः केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु देवदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् । देवदत्तः केव भोक्ष्यते । देवदत्तः केव बाध्यते । अनवकृप्तावयमेवशब्दः । न क्व चिद्वोक्त्यत इत्यर्थः । एवे चाविनियोगइति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहाहैवयुक्तइति सूत्रनिर्दिष्टा एह्यन्ते तेषां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे । शुक्ला ग्रीहयो भवन्ति २ । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति २ । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निहन्यते । वालोपे । ग्रीहिभिर्यजेत २ । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै वाव इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्वै देवानामासीत् २ । राक्षीरसुराणामासीत् । बृहस्प-तिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ । शण्डामर्कवसुराणाम् । वाव । अयं वाव हस्त आसीत् २ । नेतर आसीत् ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रजामेका जिन्वति २ । ऊर्जमेका रक्षति २ । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । अस्तीत्येतत्पक्षे न निहन्यते । समर्थाभ्यामिति किम् । एको

देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापदमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थयहणं व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा कृन्दसीति निवृत्तं, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदेव वृत्तं यद्वृत्तं, यच्च पदे यद्वृत्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तयहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । इतरइतमौ च प्रत्ययौ इत्येतच्चाश्रीयते । तस्माद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्का-
मास्ते जुहुमः । यद्वाङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशेयत्र व्यव-
हिते कार्यमिष्यते ॥ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र क्व चन यजन्ते * ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ । काष्ठा-
ध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुण । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः ।
अमातापुत्र । अमातापुत्राध्यापकः । अयुत । अयुताभिरूपकः । अयुताध्या-
पकः । अद्वुत । अद्वुताध्यापकाः । अनुक्त । अनुक्ताध्यापकः । भृश । भृशाध्या-
पकः । घोर । घोराध्यापकः । परम । परमाध्यापकः । सु । स्वध्यापकः । अति ।
अत्यध्यापकः † ॥ मलोपश्च ॥ * ॥ इति वार्त्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः । समासे चैतदनुदात्तत्वम् ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥
दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आ-
ख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे
हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजि-
तपरिग्रहे सिद्धे पूजितयहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह
प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेपि नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमि-
त्युचोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तयहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं
भवति । यत्काष्ठं पवति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पवति । यद्दारुणं
प्रपचति । तद्वृत्तिङ् इति निधातस्य निपातैर्यद्वादिहन्तेति प्रक्षिपेधे प्राप्ते पुन-
र्विधानम् । सगतिरयहणाच्च गतिरपि निहन्त्ये ॥ गतिरयहणे चात्र उपसर्गयह-
णमिष्यते ॥ इह न भवति । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं क्षणीकरोति ॥

* इकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इत्यारभ्य यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ।

† अनुजात । अनुजाताध्यापकः । कल्याण । कल्याणाध्यापकः । वेद्य । वेद्याध्यापकः ।
इत्यधिकं पुस्तकाकरे ।

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सनइति किम् । पचति शोभनम् । सुपीति किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् । पचति गोचम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ॥ क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः । पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेनायं चकारानुबन्धकत्वदन्तोदात्तो भवति ॥ विभाषितं चापि बहुवचनमुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पचन्ति पूति २ । प्रपचन्ति पूति २ ।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टो ऽतिङीति चेत्कार्थे ।

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बहुवचनम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतो ऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्वुरति । समुदानयति । अभिसं-
पर्यहरति । गतिरिति किम् । देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् । आ मन्दै-
रिन्द्र हरिभिर्याहि मयूरोरमाभिः ॥ याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिः ।
तस्य गतावित्यस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरिनिमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वर्त्तते । तिङन्ते ऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति । यत्करोति । तिङ्यहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तच्चानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात् । प्रत्यये न स्यात् । यत्प्रकरोतीति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवति इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति । प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति । अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । तेषामव्ययपूर्व-
दप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेपि तिङ्यहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिधातो नैव सिद्ध्यति । अथ तरबन्तस्य गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाय एव स्वरे सति गतिरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् । येषां गतिकार-
कोपपदानां कृद्धिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सु-
बुत्पत्तेः समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निधातेन प्रयोजनमस्ति । तद्वै यवः कर्त्तव्यः । उदात्तवतीति किम् । प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन्सति यत्कार्यं तच्च भवति । असति यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्घातयुष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त यज्ञदत्तत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति । षाष्टिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्घात इति निघातो न भवति । देवदत्त तव यामः स्वम्, देवदत्त मम यामः स्वमित्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि पूजायां नानन्तरमित्येव प्रतिषेधो भवति । जात्वपूर्वमित्येतद् देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकइति आम् भो पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्तः पचति । पूर्वमिति किम् । देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति । पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्यं । देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव । इह इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गे शब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वाच्चिमित्तं न भवति । मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि विद्यमानवदेव । अग्नेरुहपते । माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति । आमन्त्रितमिति किम् । देवदत्त पचसि । समानाधिकरणइति किम् । देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्त विशेषणं पण्डित शब्दः । न पूर्वेण समानाधिकरणः । सामान्यवचनमिति किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति इहे काव्ये विह्व्ये । पर्यायशब्दा एते । एवं ह्युक्तमेतानि ह्यघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैयाकरणाः २ । सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचनइति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् । माणवक जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्द्धमनुक्रामि-
ष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वेदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता
एतस्यामयं पादोऽनो ऽध्यायो ऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः
पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति । असिद्धवद्ववति * । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदे-
तदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । अस्माउद्वुर ।
द्वुअत्र । द्वुअनय । असाआदित्यः । इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद् आद्रुण
इत्यकः सवर्णे दीर्घ इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् ।
इति उत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति ।

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजठतथा ।

मतोर्वत्वे भलां जष्ट्वं गुडलिण्मान्नदिर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदीवामातः स्थाने यकपूर्वाया
इत्येतच्च भवति । शुष्कजङ्घा इति न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति ।
क्षामिमानिति क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः
क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । क्षायो मदत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति
वत्त्वं न भवति । औजठदिति वहर्निष्ठायामूठस्तमाख्यदिति णिच् तदन्ताङ्गुङ् ।
चङीति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ठत्वधत्वष्टुत्वठलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च यष्टिलोप-
स्तस्य स्थानिवद्भावाद् हूतइत्येतद् द्विरुच्यते । अनलोपदिति प्रतिषेधात्सन्ध-
दित्त्वं नास्ति । तेन औजठदिति भवति । औजठदित्येतत्तु क्तचन्तस्य ऊठिश-
ब्दस्य भवति । गुडलिण्मानिति गुडलिहोस्य सन्ति इति मतुप् तत्र ठत्वजश्त्व-
योरसिद्धत्वाद् भय इति वत्त्वं न भवति । येन षष्ठीनिर्द्वैशाः सप्तमीनिर्द्वैशाः
पञ्चमीनिर्द्वैशाश्च तेषां षष्ठी स्थानेयोगा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादि-
त्युत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । कार्यकालं हि संज्ञा परिभाषामिति
पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे परमित्येषा तु परिभाषा येन
पूर्वेण लक्षणेन सह स्पृष्टे परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वाच्च प्रवर्त्तते । तथा
च सति विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुणः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन न बाध्यते ।
अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गं कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति ।
तेन दोग्धा दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद् होठ इति न भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दाय प्रत्येकमभिसंबध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्म-
बन्धीयुक्तैर्भावसाधनो ऽभिसंबध्यते । सुपा तु संबन्धसामान्यवचनपृथक्त्वेन कर्म-
साधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते सर्वसौ सुब्विधिरिति
सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुब्विधौ तावत् । राजभिः, तत्त्वभिरित्यत्र नलोपस्या-
सिद्धत्वादतोभिस ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तत्त्वभ्याम्, राजसु, तत्त्वस्विति,
सुपि चेति बहुवचने क्त्येदिति दीर्घत्वमेत्वं च न भवति । स्वरविधौ । राज-
वतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादन्तोवत्या इति न भवति । पञ्चार्म, दशार्ममिति ।
अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् अर्म चावर्णं द्युजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति ।
पञ्चबीजीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादिगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भव-
ति । संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्या दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् णा-
न्ताषडिति षट्संज्ञा भवति । ततश्च न षट्स्वसादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो
भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति । यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरित्येतदुर्ध-
्वम् । या हि जश्शसोर्लुगर्थौ षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययपरतिषेधो न
क्रियतइति सा पुनः प्रवर्त्तयितव्येति । तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां, वृत्रहभिरिति
नलोपस्यासिद्धत्वाद् वृत्रहस्य पिति कृति तुगिति तुग्न भवति । अत्र केचित्सं-
निपातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति तुक् प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वा-
द्विहिरङ्गलक्षणेन वा ऽसिद्धत्वात्तुग्विधिरहणमनर्थकमिति प्रतिपत्त्याः, तत्तु
क्रियतेपरिभाषाद्व्यस्यनित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् । वृत्रहच्छम् ।
वृत्रहच्छाया । के चेति तुगभवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । एते-
ष्वेव नलोपो ऽसिद्धो भवति नान्यत्र । तेन राजीयति राजायते राजाश्च इति
इत्वं दीर्घत्वमेकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नाभावे कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध इव ।
अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घित्तलो नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे
मुभावस्यासिद्धत्वात्सुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणे विधिर-
निमित्तं तद्विधातस्येति न भवति । अथ वा योमद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चा-
रितम् । अथ वा ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव
एवात्र सूचार्थः । ने तु कर्त्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र
मुभावस्य सिद्धत्वावाभावश्च भवति । दीर्घत्वं च भवति ॥ एकादेशस्वरान्त-
रङ्गः सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । अयायावेकादेशश्चतुस्वरैकाननुदा-

सर्वानुदात्तार्थम् । वृत्तद्वयं, प्रवृत्तद्वयम् । अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
 ददात्तानुदात्तयोरेकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वं
 वक्तव्यम् । आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । आय् । कुमार्या इदम् ।
 कथमिदमुदाहरणम् । यदि उदात्तयणो हल्यूर्वादित्युदात्तत्वे कृते विभक्तेरा-
 टश्चैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्य-
 र्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आव् । वृत्ताविदं, प्रवृत्ताविदम् ।
 एकादेशस्वरः । गाङ्गे ऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्तेनोदात्त
 इत्युदात्तः तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः पदान्तादतीति एकादेशः स एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति, एतद्ववति । शतृस्वरः ।
 तुदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः तदु-
 दात्तस्य सिद्धत्वात् शतृनुमोदमज्जादी अन्तोदात्तादिति एष स्वरः भवति ।
 अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापकः । एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । नहि सनुकं
 शत्रन्तं किं चिदेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः । तुदन्ति ।
 लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता
 भवति । सर्वानुदात्तः । ब्राह्मणास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्व-
 रस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिंस्तिङ्गुतिङ इति निघातो भवति । अन्तरङ्ग इति
 वचनाद्गुहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव । पचतीति । प्रपचतीति ॥ संयोगान्तस्य लोपो
 रित्वे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ किं प्रयोजनम् । हरिवो मेदिनं त्वा । हरिव
 इति मतुबन्तमेतत् । तत्र कुन्दसीर इति षत्वे संयोगान्तस्य लोपे च कृते
 मतुवसो ऋ संबुटौ कुन्दसीति इत्थम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वाद्बु-
 श्चिचेत्युत्वं न प्राप्नोति ॥ सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अलावीत् ।
 अपावीत् । इट ईटीति सिञ्जलोपस्य सिद्धत्वात् सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥
 निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ वृक्णाः ।
 वृक्णावान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वाद् भलीति षत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्य-
 सिद्ध एवेति तद्ववति । स्वरप्रत्ययविधीद्विधिषु क्षीबशब्द उदाह्रियते । तत्र च
 निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा क्षीर्बेर्निष्ठायामिति कृते ईत्शब्दलोपो
 निपात्यते । तदा क्षीब इति संज्ञायामीत्शब्दलोपस्यासिद्धत्वाच्चिष्ठा च दृक्-
 नादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीबेन तरति क्षीबिक इति दृक्जलचणष्टक
 प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्यासिद्धत्वादिव्यागमः
 प्राप्नोति ॥ पुतविकारस्तुविधौ के सिद्धो वक्तव्यः ॥ * ॥ अगाश्चञ्चम् ।
 षटाश्चञ्चम् । पुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चेति ह्रस्वलक्षणस्तुमित्यं न
 प्राप्नोति ॥ श्रुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ॥ * ॥ श्रुतिर् चरणे इत्ययं भातुः

सकारादिः पठ्यते तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अटश्च्योतति रटश्च्योतति इति
 इः सि धुट् इति प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीति रड् । क्तिबन्तोयम् ।
 किमर्थं पुनः सकारादिः पठ्यते । इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत् क्तिबन्तः ।
 मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच् । मधुश्च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्तिपि कृते
 संयोगादित्वात्सलोपः संयोगान्तत्वाद् यलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति
 सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन्संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोरुलूप्प्रयोः शका-
 रस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात् ॥ अभ्यासजश्चत्वत्वं एत्वतुक्रोः सिद्धे
 वक्तव्ये ॥ * ॥ बभणतुः । बभणुः । अभ्यासजश्चत्वस्यासिद्धत्वादनानादेशादेरि-
 त्येतत्वं प्राप्नोति । क्तिदेः, चिच्छित्सति, उच्छेः, उचिच्छिषतीति अभ्यासादेश-
 स्यासिद्धत्वात् के चेति तुक् प्राप्नोति । द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्त-
 व्यम् ॥ * ॥ सय्ययन्ता, सव्वत्सरः यल्लोक्रम्, तल्लोकमिति परसवर्ण-
 स्यासिद्धत्वाद् इति द्विर्वचनं न स्यात् ॥ पदाधिकारश्चेल्लत्वठत्वघत्वनत्व-
 रत्वषत्वणत्वानुनासिकठत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि ॥ * ॥ लत्वम् । गलो
 गलः । गरो गरः । घत्वं, द्रोघा २ । ठत्वं, द्रोठा २ । नत्वं, नुत्रो नुतः ।
 हत्वम्, अभिनोभिनः । अभिनदभिनत् । पत्वम् । मातुष्वसा २ । मातुः-
 स्त्रसा २ । णत्वं माषवापाणि २ । माषवापानि २ । अनुनासिक । वाङ्मय-
 नम् २ । वाग्नयनम् २ । कृत्वं । वाक्च्छयनम् २ । वाक्शयनम् २ । लत्वा-
 दीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरो-
 गलः गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वं न मु ने इति योग-
 विभागेन साधते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् ।
 ततो मु ने इति । नेत्येतदनुवर्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति ।
 उदात्तयणः । कुमार्यैः । कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य
 स्वाप्ते यणादेशः स उदात्तयण, तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो
 भवति । स्वरितयणः । सङ्गल्लव्याशा । खलप्व्याशा । सङ्गल्लः, खलपूरिति
 कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयो रोः सुपीति यणादेशः स उदात्तयण ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण, तस्मात्स्वरितयणः
 परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ननु च सप्तम्येकवचनस्य
 यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदसिद्धं यणादेशे । तत्कथमयं स्वरितयण
 भवति । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति । यद्वैवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति
 एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।

तस्मादयमेव यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः । के चित्तु ब्रुवते उदात्तात्स्व-
रितयणोपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथा च तैत्तिरीयके शाखा-
न्तरे पठ्यते । यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः
स्वरितः पठ्यते । तथा ब्राह्मणेपि दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति ।
यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन
स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयण्यहणमिदं प्रत्या-
ख्यायते । सकृल्लग्नशेत्युदात्तयण इत्येव स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण-
व्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तत्तु क्रियते,
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्वावाद् व्यवधानमस्ति । स्वरदीर्घ्यलोपेषु च लोपा-
च्चादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति । उदात्तस्वरितयोरिति किम् । बैदी
आशा, बैद्याशा । शार्ङ्गरेव्याशा । अनुदात्तयणादेशोयम् । अनुदात्तस्येति किम् ।
कुमार्यञ्च । किशोर्यञ्च । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति
वर्त्तते । अग्नी । वायू । वृक्षैः । पृक्षैः । उदात्तेनेति किम् । पचन्ति । यजन्ति ।
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्त्तव्ये स्व-
रितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्यु-
दात्तो वा । सुउत्थितः । सूत्थितः । विद्वत्तते । वीक्षते । वसुकः असि । वसु-
कोसि । सूत्थित इति सुशब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः, तस्य प्रादि-
त्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति
चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति । वीक्षते । वसुकोसीति । अत्रापि तिङ्-
तिङ् इति निघाते कृति ऽनुदात्ते पदादावेकादेशः स्वरितयहणं विस्पष्टार्थम् ।
उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्सत्यान्तर्यतएव स्वरितो भविष्यतीति । अनुदा-
त्तइति किम् । देवदत्तोत्र । पदादाविति किम् । वृक्षा । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योन्त्यो नकारस्तस्य लोपो
भवति । राज्ञा । राज्ञ्याम् । राज्ञभिः । राजता । राजतरः । राजतमः । प्राति-
पदिकयहणं किम् । अहर्चाहिम् । अन्तयहणं किम् । राजा । राजानौ । राजानः ।
प्रातिपदिकयहणमसमस्तमेव सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुका निर्दिष्टम् ॥ अहो
नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । अहन् रासु-

पीति रेकस्त्वयोरसिदुत्वाद् नलोपः प्राप्नोति । सावकोशं तदुभयं संबुद्धौ । हे ऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समाधिमाहुः । अहन्निति र्विधौ यदु-
पादीयते प्रथमैकवचनान्तमङ्गलनलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकया ऽऽवृत्त्या तदेवंरूपं
नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य र्विधीयते ॥

न डिंसंबुद्ध्याः ॥ ८ ॥

हौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते
चर्मन् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् । अस्मादेव
नलोपप्रतिषेधवचनादप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषि-
ध्यते इति ज्ञाप्यते । भसंज्ञा च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष
इति । अत्र नलोपश्च भवति । अल्लोपश्च न भवति ॥ डावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । हे राजवृन्दाश्क
इत्यत्र समुदायार्थं संबोधनं न पूर्वपदार्थसंबोधनं प्रतीयतइति संबुद्ध्यन्तं पूर्वपदं
नैव समस्यते ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हे चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वो ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यत्वेनोपादानात् सामर्थ्यं लब्धं प्रातिपदिकं तन्मादिति
मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया इत्ययमर्थो भवति ।
मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाज्चात्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो
भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात् । किंवान् । शंवान् । मका-
रोपधात् । शमीवान् । दाहिमीवान् । अवर्णान्तात् । वृत्तवान् । प्लुतवान् । खट्वा-
वान् । मालावान् । अवर्णोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधा-
याश्चेति किम् । अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् । यवमान् ।
दल्मिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दल्मि । उर्मि । भूमि । कृमि । क्रुञ्चा । वशा ।
द्राक्षा * एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति । ध्रिजि । ध्वजि । सिञ्जि † इत्येतेषां
छन्दसीर इति । हरित् । ककुत् गरुत् इत्येतेषां भ्रय इति । इत्तु मधु द्रुम मण्ड
धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृतवत्वो मतुब् यवा-
दिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ‡ । इह
नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्त्वं न भवति ॥

भ्रयः ॥ १० ॥

* वृक्षा । वेष्टा । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† वज्रि । व्रिजि । श्रिञ्जि । सिञ्जि । इत्यधिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

‡ यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्त्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्येकस्मि-
न्पुस्तके ।

अयन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्त्वान् यामः ।
उदशित्वान्घोषः । विद्युत्त्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । वृषद्वान्देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती ।
अषीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रीवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि
संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीव-
दिति । आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् यामः । आसन्दीव-
दहिस्थलम् । आसनवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्त-
रमेवास्ति । तथा चोक्तमौदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति
वत्त्वेन सिद्धं आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्यमिह पठ्यते । अष्टीवदिति । अष्ट्रोऽष्टी-
भावः । अष्टीवानिति शरीरैकदेशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रीवदिति ।
चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र ।
चक्रीवन्ति सदोहविर्द्वानानि भवन्तीत्येतत्तु कान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।
कक्षीवदिति । कक्ष्यायाः संप्रसारणं निपात्यते । कक्षीवाचाम अषिः । कक्ष्या-
वानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्वभावो निपात्यते । लव-
णवानित्येवान्यत्र । अपरे त्वाहुः । रुमचिति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैतच्चिपातनं
नकारलोपाभावार्यं णत्वार्यं च । मतोर्वा नुडर्थमिति । चर्मण्वतीति । चर्मणो
नलोपाभावो णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताषुदन्भावो निपात्यते उदधावर्षे संज्ञायां
क्रिये । उदन्वाचाम अर्षिर्यस्योदन्वतः पुत्रः । उदधौ उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं
धीयते स एवमुच्यते । उदधाविति किम् । उदकवान् घट इत्यत्र तु उदधा-
वर्षो न विवक्ष्यते किं तर्हि उदकसत्तासंबन्धसामान्यम् ॥

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मि-
न्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

कृन्दसि विषये इवर्णान्ताद्वेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति । इव-
र्णान्तात्तावत् । त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधि-
पतिवती जुहोति । चररग्नवानिव । आरेवानेतु मा विशत् । रयेर्मताविति
संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् । भारतीवान् । दधीवांश्चरः । कृन्दसि सर्वे
विधयो विकल्प्यन्तइतीह न भवति । सप्तार्षिमन्तम् । ऋषिमान् । अतीमान् ।
सूर्ये ते द्यावापृथिवी मन्तमिति । रेफान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

कृन्दसीति वर्तते ऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति कृन्दसि विषये ।
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्यन्वन्तं यदनस्या बिभर्त्ति । अक्षण्वता
लाङ्गुलेन । शीर्षण्वती । मूर्ध्वन्वती । नुटोसिद्धत्वात्तस्य च वत्त्वं न भवति । ततः
परस्य च भवति ॥

नाट् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति कृन्दसि विषये । सुप-
थिन्तरः । दस्युहन्तमः ॥ भूरिदावस्तुङ्गवक्तव्यः ॥ * ॥ भूरिदावन्तरः ॥ इद्र-
थिनः ॥ * ॥ रथिन ईकारान्तादेशो धे परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा
मत्वर्थीयायमीकारः कृन्दसीवनिपाविति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपेर्द्वौतो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते ।
तेन यः केवलो रेफो यश्च अकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामा-
न्यमेवोपादीयते । ततोयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते अका-
रस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लकारस्तथा लुटि च कृप इत्येवमादयो निर्दंशा
उपपद्यन्ते । कल्पा । कल्पारौ । कल्पारः । कृप्तः । कृप्तवान् । कृपा इत्ये-
तत्क्रपेः संप्रसारणं चेति श्रिदादिषु पाठाद्ववति तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाङ्-
णिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति । कृपणकृपाणकृपीटकृपूरादयोपि क्रपे-
रेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव लत्वाभावः ॥ बालमूललघ्वसु-
रालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बालः । बारः । मूलम् ।
मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् । अङ्गुलिः । अङ्गुरिः ॥
कपिलकादीनां संज्ञाकृन्दसोर्वा रो लमापद्यतइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कपिरकः ।
कपिलकः । तिल्लिलीकम् । तिर्प्यरीकम् । लोमानि । रेमाणि । पांशुरम् । पांशु-
लम् । कर्म । कल्म । रलयोरेकत्वस्मरणमिति के चित् । किमिदमेकत्वस्मरण-
मिति । समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यतइत्यर्थः ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । प्रायते । पलायते । अत्र च यो ऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्वादादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति यद्व्यतिग्रहणं रेफस्य विशेषणं तदा येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादिति एकेन व्यवधानेपि सति लत्वं भवति । तथा च प्रत्ययते इत्याद्यापि भवति । उपसर्गस्य विशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेपि प्राप्नोति । तत्र केषां चिद्वृश्नं भवितव्यमेव प्रत्ययतइति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययतइत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति । दुस् निस् इत्येतयोस्तु क्त्वस्यासिद्धत्वाल्लक्षणेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगित्यते । निजेगित्यते । निजेगित्यन्ते । भावगर्हायां यो यङ्निर्दिष्टः * । केचित् य इति गिरतेरुणातिश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव न रुणातेः । रुणातोर्हि यङेव नास्ति अनभिधानादिति । यङीति किम् । निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो यो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति । निगिलति । निगरणम् । निगलनम् । निगारकः । निगालकः । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन गल इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति । गर इति विशेषे नित्यं न भवति । निगार्यते । निगाल्यतइति । णिलोपस्य स्थानिवद्वादादचि विभाषेति लत्वविकल्पः । पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेऽपि । अन्तर्ङ्गत्वाद्वा कृते लत्वविकल्पे णिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानमिति लत्वं न भवति । गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतो रुणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्दे ऽङ्गशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति । परिघः । पलिघः । पर्यङ्गः । पत्यङ्गः ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमनेष्यते, न तरप्तमपौ इति ॥ योगे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ परियोगः । पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

* इत्ये कृते रपरत्ये च दीर्घस्यासिद्धत्वाजित्यत्वाच्च लत्वे कृते तच्चिमितत्वाभावाद्धीर्घत्वं न भवति । इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् ।
 कृतवान् । इह श्रेयान् भूयानिति कृत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपः
 न बाधते । जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यतइति तस्य बाधकं भवति । यशः पय
 इति । दध्यत्र मध्यत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात्संयोगा-
 न्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् । गोमन्तौ गोमन्त इति ॥

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति ।
 गोभिरत्ताः । प्रत्यञ्चमत्साः । चरतेः त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीड-
 भावो बहुलं छन्दसीति वचनाद्वीर्यं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति । चत
 उदिति उत्वे कृते रपरत्वे च सति रात्सस्येति सलोपः । सिद्धे सत्पारम्भो
 नियमार्थः । रात्सस्यैव लोपो भवति नान्यस्येति । ऊर्जः क्लिप् । उर्क् । मृजे-
 लंहि अमार्टे ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्यम् । अल-
 विद्धम् । अपविध्यम् । अपविद्धम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात् । सिचः षत्वे
 जश्त्वे च विभाषेष्ट इति मूर्द्धन्याभावत्तेपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः
 सकारस्य लोप इष्यते ॥ इह न भवति । चकाट्टि पलितं शिर इति । तथा पयो
 धावतीत्येवमादीनामपि न भवति । सगिधर्बेध्यामिति छान्दसो वर्णलोपः ।
 भाष्यकारस्त्वाह । चकाधीत्येव भवितव्यमिति तेन पयो धावतीत्येवमादौ यका-
 न्तरमास्येयम् ।

धि सकारे सिचो लोपश्चकाट्टीति प्रयोजनम् ।

आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङिश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

घसिभसेर्न सिध्येत तस्मात्सिचग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यष्टेष्कर्तारमध्वरे ॥

निष्कर्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

भलो भलि ॥ २६ ॥

भल उत्तरस्य सकारस्य भलि परतो लोपो भवति । अभित ।
 अभित्याः । अचिक्त । अचिक्त्याः । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सका-
 रलोपस्यासिद्धत्वात्सस्यार्द्धधातुर्कइति सकारस्य तकारः । भल इति किम् ।

अमंस्त । अमंस्याः । भलीति किम् । अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति, सोममुत् स्तोता । दृषत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति भलि परतः । अङ्गत । अङ्गथाः ।
अङ्गत । अङ्गथाः । ह्रस्वादिति किम् । अच्योष्ट । अङ्गोष्ट । अङ्गादिति किम् ।
अलाविष्टाम् । अलाविषुः । भलीत्येव । अङ्गषाताम् । अङ्गषत । अयमपि
सिच एव लोपस्तेनेह न भवति । द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्त-
रप्तमपौ अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । आदावीत् । असे-
वीत् । अकोषीत् । अमोषीत् । इट इति किम् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति
किम् । अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

इदस्यान्ते यः संयोगः भलि परतो वा संयोगस्तदाद्योः सकारककारयो-
लोपो भवति । लस्जेः । लग्नः । लग्नवान् । साधुलक् । ककारस्य । तत्तेः,
तट् । तट्त्वान् । काष्ठतट् ॥ भलि सङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किमिदं सङीति ।
सनः सप्रभृति महिडो ङकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत् । काष्ठशक्स्थानेति
शकारे भलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग
एव नास्तीत्याह । काष्ठशगेव नास्ति कुतो ऽयं काष्ठशक्तिष्ठेदिति । वास्यर्थे,
काव्यर्थमिति । अत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादि-
लोपो न भवति । स्कोरिति किम् । मर्नर्त्त । वर्त्तति । संयोगाद्योरिति किम् ।
पयःशक् । अन्ते चेति किम् । तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तम् ।
पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । कुञ्चेत्यत्र सङीति
वचनाद् अकारस्य चकारे भलि कुत्वं न भवति । युजिक्कुञ्चां चेति निपात-
नाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोरिति
पठ्यते । नकारलोपे हि निकुविरिति दृश्यते । युजिक्कुञ्चां चेति तस्यैव रेफो-
धिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासि-
द्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

होः ङः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ठकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । सोठा । सोठुम् ।
सोठव्यम् । तुराषाट् । वोठा । वोठुम् । वोठव्यम् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्थः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः पदान्ते च ।
दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् ।
गोधुक् । दादेरिति किम् । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । गुडलिट् । धातेरिति
दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवषष्ठान्तं धातेरवयवो यो
दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकारस्येति । किमेवं कृतं भवति । अधोगित्यत्रापि
घकारः । सिद्धो भवति । कथं दोग्धा दोग्धुमिति, व्यपदेशिवद्वावात् । अथ
वा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दाम-
लिह्यति । दामलिह्यतेः क्क्लिप्त्ययः । दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति
भलि परतः पदान्ते च । द्रुह् । द्रोग्धा । द्रोग्ठा । मिच्छुक् । मिच्छुट् । मुह ।
उन्मोग्धा । उन्मोग्ठा । उन्मुक् । उन्मुट् । सुह । उत्सोग्धा । उत्सोग्ठा । उत्-
सुक् । उत्सुट् । स्निह । स्निधा । स्निठा । स्निक् । स्निट् । द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं
नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परे पदान्ते च । नद्रुम् ।
नद्रुम् । नद्रुव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य घकारादेशो भवति भलि परतः । इदमात्य । किमात्य ।
आदेशान्तरकरणं भ्रष्टस्तथोर्द्धो ऽध इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । भलीत्येव । आह ।
आहतुः । आहुः ॥ हृयहोर्भश्चन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ गर्दभेन संभ-
रति । यभीता । जधिरं । उद्गामं च निगमं च ब्रह्म देवा अवीरुधन् ॥

प्रश्च भस्जसृजमृजयजराजभाजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

प्रश्च भस्ज सृज मृज यज राज भाज इत्येतेषां ककारान्तानां शकारा-
न्तानां च षकार आदेशो भवति भलि परतः पदान्ते च । प्रश्च । प्रष्टा ।
प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । मूलवृट् । भस्ज । भष्टा । भष्टुम् । भष्टव्यम् । धानाभृट् ।
सृज् । सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृट् । मृज । माष्टा । माष्टुम् ।
माष्टव्यम् । कंसपरिमृट् । यज् । यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपबट् । राज् ।

समाट् । स्वराट् । विराट् । राजभाजोः पदान्तायै ग्रहणं भलादिराभ्यामिटा
पर्यवपद्यते । के चित्तु राष्टिरिति क्विचन्तमिच्छन्ति । ककारान्तानाम् । प्रच्छ ।
प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । क्लोः शूडनुनासिके चेत्यत्र कडितीत्य-
नुवर्तते इति क्यग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम् । लिष् । लेष्टा । लेष्टुम् ।
लेष्टव्यम् । लिट् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् । लिष् ।

एकाचो बशो भष् भषन्तस्य स्थ्वोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् आदेशो
भवति भलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध् । भोत्स्यन्ते । अभु-
ध्वम् । अर्थभुत् । गुह । निघोत्स्यते । न्यघुध्वम् । पर्णघुट् । दुह । धोत्स्यते ।
अधुध्वम् । गोधुक् । अजर्घाः । एधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे
कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोर्वयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावस्ततो
धकारस्य जश्त्वं दश्चेति स्त्वं रो रीति पूर्वरेफस्य लोपः क्लोपे पूर्वस्य दीर्घाण्य
इति दीर्घत्वम् । गर्द्वभयतेरप्रत्ययः । गर्द्वप् । एकाच इति किम् । दामलिह-
मिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः । दामलिट् । असति ह्येकाव-
हणे धातोरित्येतद्बशो विशेषणं स्यात् । बश इति किम् । क्रुध । क्रोत्स्यति ।
भषन्तस्येति किम् । दास्यति । स्थ्वोरिति किम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्ध-
व्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् । दादद्धि । दध् धारणइत्येतस्य
यङ्लुकि लोटि हुक्लभ्यो हेर्द्वुरिति धिभावे सत्येतद्भवति । अत्र चत्वारो बशः
स्थानिनो भषादेशाश्चत्वार एव । तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनो
ऽभावाद् ठकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्ववनो निर्द्विश्यते । तस्य भषन्तस्य बशः
स्थाने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्थ्वोश्च परतः ।
धत्तः । धत्थः । धत्से । धत्स्व । ध्वधम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो
न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् । तथोरिति किम् । आनन्तर्यात्स्थ्वो-
रेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । भषन्तस्येत्येव । दधाति ॥

भलां जशान्त ॥ ३९ ॥

भलां जश आदेशो भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । घागत्र । श्वलिङ्गत्र ।
अग्निविद्वत्र । त्रिष्टुबत्र । अन्तग्रहणं भलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

भषस्तथोद्धा ऽधः ॥ ४० ॥

भष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति । दधातिं वर्ज-

यित्वा । लब्धा । लब्धम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह । दोग्धा । दोग्धम् ।
दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह । लेठा । लेठुम् । लेठव्यम् । अलीठ । अलीठाः ।
बुध् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोधव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धा । अध इति किम् । धत्तः । धत्थः ॥

षटोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारठकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य । विष् ।
विवेदयति । अवेदयत् । विवक्षति । ठकारस्य । लिह । लेदयति । अलेदयत् ।
लिलिच्छति । सीति किम् । पिनिष्ठ । लेठि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । निगीर्णम् ।
अधगूर्णम् । दकारात् । भिचः । भिचवान् । छिचः । छिचवान् । रदाभ्यामिति
किम् । कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते किं तर्हि व्यञ्ज-
नमात्रम् । रेफपामान्यनिर्द्वंशेषि सति रेफात्परा याञ्भक्तिस्तद्व्यधानाचत्वं न
भवति । निष्ठेति किम् । कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् । चरितम् । मुदितम् ।
पूर्वस्येति किम् । परस्य मा भूत् । भिचवद्भ्याम् । भिचवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं
कार्त्तरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वाचत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

संयोगादेरातो धातोर्यणवतः ॥ ४३ ॥

संयोगादियौ धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नका-
रादेशो भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ।
यातः । यातवान् । आत इति किम् । च्युतः । च्युतवान् । पुतः । पुतवान् । धातो-
रिति किम् । निर्यातः । निर्व्रातः । यणवत इति किम् । स्वातः । स्वातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूप् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृ वरणे इति यावत् वृत्करणेन समापिता
ल्वादयो वृक्षन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः ।
लूनवान् । धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् ॥ चकारल्वादिभ्यः क्तिवि-
ष्टावद्व्यतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कीर्णः । गीर्णः । शीर्णः । लूनः । पूनः ॥
दुग्धोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ दु, आदूनः । गु, विगूनः ॥ पूजा विनाशइति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाशइति किम् । पुतं
धान्यम् ॥ सिनोतेर्यसकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सिनो यासः स्वयमेव ।
यासकर्मकर्तृकस्येति किम् । सिता पाशेन सूकरी । यासोपि यदा कर्मैव
भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति । सिता यासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेण धातोर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्त्री । लानः । लानवान् । ओषिजी । उद्विभनः । उद्विभनवान् । ओप्ययी वृद्धौ । आपीनः । आपीनवान् । स्वादय ओदितः । षूङ् । सूनः । सूनवान् । दूङ् । दूनः । दूनवान् । दीङ् । दीनः । दीनवान् । डीङ् । डीनः । डीनवान् । धीङ् । धीनः । धीनवान् । मीङ् । मीनः । मीनवान् । रीङ् । रीणः । रीणवान् । लीङ् । लीनः । लीनवान् । व्रीङ् । व्रीणः । व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीकाः । क्षीणा जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा क्षीणदे-
न्ययोरिति दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् । अक्षितमसि मामेक्षेष्टाः ।
अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे । भावश्च एवदर्थे इति दीर्घाभावः । इत्थान्त-
स्यापि धात्वनुकरणस्य दृष्ट इयडा निर्द्वैशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे इत्यत्र
दीर्घग्रहणं क्रियते विपराभ्यां जेरित्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यवि-
वक्षितत्वाद् किरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्यो ऽस्पर्श ॥ ४७ ॥

श्यायतेर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शं नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् ।
शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्शइति किम् । शीतं वर्त्तते । शीता वायुः ।
शीतमुदकमित्यत्र गुणभूतोपि स्पर्शा नत्वप्रतिषेधस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं
भवति । गुणे च स्पर्शप्रतिषेधोयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्जो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्जतेर्ह्रस्वपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र
भवति । समकौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्ताः । अनपादानइति किम् ।
उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवो ऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे ।
आधूनः । परिधूनः । अविजिगीषायामिति किम् । द्यूतं वर्त्तते । विजिगीषया
हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निस्पृहान्तातेर्ह्रस्वस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते ।

न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो
भिषुः । अवातरति किम् । निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो
वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव
नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्द्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षेधातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्योन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेऽक्षरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति ।
प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा संयो-
गादेरातो धातोर्यण्वन इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र
कृते निमित्तव्याघाताच्चत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीब कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति ।
फुल्ल इति जिफला विशरणइत्येतस्माद्धातोऽक्षरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपा-
त्यते । उत्त्वमिहभावश्च सिद्ध एव ॥ क्वत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते ॥ फुल्लः ।
फुल्लवान् इति । क्षीबकृशोल्लाघा इति क्षीबकृशभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य
तलोप इडागमाभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः । कृशः ।
उल्लाघः । अनुपसर्गादिति किम् । प्रफुल्लाः । सुमनसः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
प्रोल्लाघितः । लाघेर्दोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति वक्तव्य-
म् ॥ * ॥ उत्फुल्लः । संफुल्लः । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयो-
गात्कृशं प्रत्यनुपसर्ग एव । परिगतः कृशः । परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो ऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्द त्रा घ्रा ह्री इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार
आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद । नुचः । नुत्तः । विद । विचः । वित्तः ।
उन्द । समुचः । समुत्तः । त्रा । त्राणः । त्रातः । घ्रा । घ्राणः । घ्रातः । ह्री ।
ह्रीणः । ह्रीतः । ह्री इत्येतस्मादप्राप्तं नत्वमितरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते ॥
विदविचारणइत्यस्य विदेरिह गृह्यमिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेतेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

वित्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च विन्दतेः ॥ इति ॥

न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति ।
ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् । पूतः । पूतवान् । मूर्त्तः । मूर्त्त-
वान् । मत्तः । मत्तवान् । रदाभ्यां संयोगादिरिति च प्राप्तः प्रतिषिद्धते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेलाभार्थोदुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे
प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यतइति
भोगोभिधीयते । प्रत्यये । वित्तायं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयतइति
प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति किम् । विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकलं चेतद्भवति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रप-
तति । शकलपर्यायोयम् । अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदि-
क्रियाविवक्षायां हि शकलविषये भित्तमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्भूतोत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निषात्यते
आधमर्ण्यविषये । अधम ऋणे अधमर्ण्यः । एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरप-
देन समासः । तद्वाच आधमर्ण्यम् । यद्येवमुत्तमर्ण्य इति न सिध्यति । नैष दोषः ।
कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण्य इत्यपि हि भवति ।
ऋणं ददाति । ऋणं धारयति । आधमर्ण्येइति किम् । ऋतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि कृन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निषत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि कृन्दसि विषये निषा-
त्यन्ते । नसत्तनिषत्तेति सदेर्नङ्पूर्वाच्चिपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्त-
मञ्जसा । नसत्तमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् । अनु-
त्तमित्युन्देर्नङ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मद्यवन् । अनुत्तमिति भाषा-
याम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्त्ति इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् ।
प्रतूर्त्तमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृइत्येतस्य उत्त्वं निपात्यते । सूर्त्ता गावः ।
सृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी इत्येतस्य नत्वाभावे निपात्यते ।
गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्त्तमिति भाषायाम् ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

पदस्येति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्भातोः स क्विन्प्रत्ययः । तस्य पदस्थालान्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । स्पृशो ऽनुदके क्विन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययस्य ह्रस्वं कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्माक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां ङि क्विन्विहितः तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योर्नेपि क्कान्दसत्त्वादङागमः ईङपि न भवति । बहुलं क्कन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति । क्विबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसद्ग्रामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेष्यते । ततस्तत्प्रतिविधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवन-
गाहुतिः । सा वै जीवनहाहुतिः । नशेरयं संपदादित्वाद् भावे क्किप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीवनट् । षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदश्च नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् । शमितमिदमादीनां क्किप् । अनुनासिकस्य क्क्किलोःङ्कितीति दीर्घत्वम्* । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न भवति । म इति किम् । भित् । कित् । धातोरिति किम् । इदम् । किम् । पदस्येत्येव प्रतामौ । प्रतामः ॥

स्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लुङि बहुलं क्कन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । वि-
भाषा गमहनजनविदविशामिति क्कसाविङागमस्याभावः । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य सजुष् इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य । सविरत्र । वायुरत्र । सजुषः । सजूर्चभिः । सजूर्द्वेभिः । जुषेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाः इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यज्ञेः श्वेतपूर्वस्य वहेः पुरस्यूर्ध्वस्य दाशतेः मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्युरोडाशो पितृन् । अवे यज्ञ इति

* शमितमादीनामित्कारभ्य दीर्घत्वमित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

खिनि कृते श्वेतवहादीनां इत्यत्रस्येति इत्यन्त्ये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातनं यावता पूर्वण्यैव रुः सिद्धः । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । संबुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असंबुद्धाविति वर्तते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः । चकारानुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थयाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहचित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्वृशो ज्ञापकः नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहोत्रेति । अहचित्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्शब्दस्य रुर्न भवति ॥ अह्नौ रविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहो रूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । रोसुपीत्यस्यापवादो हत्वमुपसंख्यायते । अपर आह । सामान्येन रेफादौ हत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रवानीति ॥

रोसुपि ॥ ६९ ॥

अहनित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः । अहर्द्रुदाति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति किम् । अहोभ्याम् । अहोभिः । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति । अहर्द्रुदाति । अहर्भुङ्क्तेति । नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अह्नौ रविधौ लुपता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति नायमहःशब्दः सुष्यरो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । यथा हे दीर्घाहोत्र दीर्घाह निदाघ इति । अत्र हि हरद्वयाविति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अन्नरुधरवरित्युभयथा कृन्दसि ॥ ७० ॥

अन्नस् ऊधस् अन्नस् इत्येतेषां कृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुर्वा रेफो वा । अन्नस् । अन्न एव । अन्नरेव । ऊधस् । ऊधरेव । ऊध एव । अन्नस् । अन्नरेव । अन्न एव । यदा हत्वं तदा भोभगोअघोअपूर्वस्य योशीति यकारः ॥ कृन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्यपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥ अहोरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अहर्पतिः । अहःपतिः । गीर्ष्यतिः । गीर्ष्यतिः । धूर्ष्यतिः । धूःपतिः । विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते ॥

भुवश्चमहाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेः कृन्दसि विषये उभयथा भवति । रुर्वा रेफो वा । भुवरित्यन्तरितम् । भुव इत्यन्तरितम् । महाव्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु यज्जियः * । भुवरित्येतदव्ययमन्तरित्वाच्च महाव्याहृतिः ॥

* भुवो मध्यम् । भुव इदम् । पुस्तकान्तरे हतदधिकम् ।

वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

ससञ्जुषोरित्यतः स इति वर्त्तते । तेन संभवाद्वाभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते । न संसुध्वंसू व्यभिचाराभावाद, संभवाज्जानडुहशब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य संसु ध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु । विदु-
द्गाम् । विदुद्विः । पपिवद्गाम् । पपिवद्विः । संसु । उखासद्गाम् । उखासद्विः ।
ध्वंसु । पर्णध्वद्गाम् । पर्णध्वद्विः । अनडुह् । अनडुद्गाम् । अनडुद्विः । स इत्येष ।
विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । रुक्मे नामाप्ते इदमारभ्यतदिति
तद्वाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्त्वं बाध्यते । अनडुहोपि
ठत्वमनेन बाध्यते । नुमस्तु विधानसामर्थ्याच्च भवति । अनड्वान् । हे अनडु-
च्चिति । पदस्येत्येव । विद्वंसौ । विद्वंसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद्-
खान् । अन्वशाद् भवान् । तिषीति किम् । चक्रास्तेः क्रिप् । चकाः । अनस्तेरिति किम् ।
आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङितिपि बहुलं कृन्दसीति ईड्ङ् कृतः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो र्ः इत्ययमादेशो भवति
दकारो वा । अचकास्त्वम् । अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशात्त्वम् ।
धातुबह्व्यं चोत्तरार्थं रूपह्व्यं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

इकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो र्भवति दकारो वा । अभि-
नस्त्वम् । अभिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् । अच्छिनस्त्वम् ॥

वैरूपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः ।
धूः । पूः । आशीः । वायहणमुत्तरार्थम् । उपधायह्व्यं किम् । अबिभर्भवान् ।
अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् । अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य
मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो भवति ।
आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य । दीव्यति ।
सीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति ।
इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थायमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया
रेफो दीर्घा भवति । हुर्छा । हुर्छिता । मुर्छा । मुर्छिता । उर्वी । ऊर्विता ।
धुर्वी । धूर्विता । हलीत्येव । चिरि, जिरि । चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्माच्च
भवति । री गतौ । रिर्यतुः । रिर्यु । वी गत्यादिषु । विव्यतुः । विव्यरिति ।
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ
न भवतः । चतुर्थितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतौ
रेफो न भवति । प्रतिदीवनेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घविधौ लोपा-
च्चादेशस्य स्थानिवद्वाचप्रतिषेधात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतत्तु नाश्रयित-
व्यम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपतिकानीति जिन्निः किर्यागिर्यारित्येवमा-
दिषु दीर्घा न भवति ॥

न भकुर्कुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर कुर इत्येतयोश्च दीर्घा न भवति । धुरं वहति
धुर्यः । धुरि साधुर्धुर्यः । कुर । कुर्यात् । कुर । कुर्यात् । दिव्यम् । रेफवकाराभ्यां
भविशेषणं किम् । प्रतिदीक्षा । प्रतिदीप्ति ॥

अदसो ऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसो ऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च
मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भाव्यमानेनाप्युकारेण
सवर्णानां ग्रहणमिष्यतइत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक
आदेशो भवति । असेरिति किम् । अद इच्छति, अदस्यति ॥ अदसो ऽनोसं
इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र ।
अदः । तदर्थं के चित्सूत्रं वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोयमसिः यत्र सकारस्य
अकारः क्रियतइति तेन त्यदादात्त्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।
अद्वादेशे कथम् ।

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्वं के चिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्यसदेशस्य नेत्येके ऽसेर्हि दृश्यते ॥

येरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते अनन्त्यविकारेन्यसदेशस्येति च
परिभाषा नाश्रीयते तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम् । अमुमुयङ् । अमुमु-
यञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकृत्यतइति लत्वम् । ये तु परिभाषामाक-
रन्ति तेषामन्यसदेशस्येव भवितव्यम् । अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च
इति । येषां तु त्यदादात्त्वविषयस्य मुत्वेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न

भवितव्यम् । अद्वयम् । अद्वयञ्चै । अद्वयञ्च इति । दादिति किम् ।
अतोन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः
बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् ।
अमीषु । बहुवचनइत्यर्थनिर्देशायं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणे ऽमी
इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतच्चय-
मप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः
प्लुत उदात्त इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे । अभिवादये देव-
दत्तोहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्त्तते एव । वाक्यग्रहणम-
न्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टियहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा
स्यात् । अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादे नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशूद्रवि-
चये यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोहं, भो
आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । आशूद्रइति किम् । अभिवादये तुषजकोहं, भो
आयुष्मानेधि तुषजक ॥ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ अभिवादये
गार्ग्योहं, भो आयुष्मती भव गार्गि । असूयकोऽपि के चित् प्रतिषेधमिच्छन्ति ।
अभिवादये स्थाल्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्थालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न
जायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्जाते प्रत्यभिवाद
एव नास्ति कुतः प्लुतः तथा ह्युक्तम्, असूयकत्वं जाल्म न त्वं प्रत्यभिवादन-
मर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिचि ॥ अभिवादवाक्ये यत् संकीर्त्तितं नाम
वाचं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न
भवति । देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति ॥ भो राजन्यविशं वेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ भो अभिवादये देवदत्तोहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ ।
आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य । अभिवादये इन्द्रवर्म्मोहं भोः । आयुष्मा-
नेधीन्द्रवर्म्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म्मन् । विश् । अभिवादये इन्द्रपालितोहं
भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूरादूते च ॥ ८४ ॥

दूरादुते यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः पुनो भवति स चोदात्तः । आह्वानं
हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो
माणवक यज्ञदत्त ३ । दूरं यद्वाक्यपेताभेदादनवस्थितं तथापि हूतापेतां यत्तदा-
चीयते इति यच्च प्राकृतात्मयत्वात्प्रत्ययविशेषे आशीयमाणो शब्दः श्रूयते तद्विरम् ।
हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यच्चाप्याह्वानं नास्ति
तच्चापि पुतिर्भवति । सक्तुन्यिष्ठ देवदत्त ३ । पलायस्व देवदत्त ३ इति ॥
अस्याश्च पुतिरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् । आगच्छ भो माण-
वक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यच्च सम्बोधनपदं भवति तच्चायं पुत
इष्यते ॥ तेनेह न भवति । देवदत्त आगच्छ * ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूरादुते यद्वाक्यं वर्त्तते तच्च हैहयोरेव पुनो भवति । हे ३
देवदत्त । देवदत्त है ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्है हयोर्ग्रहणमन-
न्ययोरपि यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतेनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादे ऽशूद्रइत्येवमादिना यः पुनो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष
उच्यते । ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्यापिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरैकैकस्य सम्बोधने
वर्त्तमानस्य पुनो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । देवदत्त । देवदत्त । देव-
दत्त ३ । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् । वकारात्परस्य मा
भूत् । अनृत इति किम् । कृष्णमिच्छ । कृष्णमिच्छ ३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।
प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते
सर्व एव पुनः साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

आमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

आभ्यादानं प्रारम्भः । तच्च य आम्शब्दः तस्य पुनो भवति । आम्
अग्निमीले पुरोहितम् । आभ्यादान इति किम् । आमिन्त्येतद्वत्तमुद्गीयमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि पुनो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति
किम् । ये यज्ञामहेति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यज्ञामह-
इत्यत्रैवायं पुन इष्यते ॥ इह हि न भवति । ये देवासो दिव्यैकादशस्य इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

* दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यच्चेत्याभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुनस्तदन्तरे नास्ति ।

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य वार्धुर्चस्य धान्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने जिमात्रमोकारमोङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्व-
तोऽम् । देवान् जिगाति सुन्वयोऽम् । टियहणं सर्वोदेशार्थम् * । ओकारः सर्वो-
देशो यथा स्यात् । व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणीत्येव ।
अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्त्यो यष्टिः स पृथक्ते
यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमानयेऽ । जिह्वामग्ने चक्षुषे हव्यवाहाम् ३ । अन्तयहणं
किम् । याज्या नाम चक्षुः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाश्च यावन्ति वाक्यानि
तेषां सर्वेषां टेः पूतः प्राप्नोति । सर्वान्त्यस्यैवेष्यते तदर्थमन्तयहणम् ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषट्वावहानामादेः ॥ ९१ ॥

ब्रूहि प्रेष्य श्रौषट् वौषट् आवह इत्येतेषामादेः पूतो भवति यज्ञकर्मणि ।
अग्नये जुनुब्रूहि । प्रेष्य । अग्नये गोमयान्प्रेष्य । श्रौषट् । अस्तु श्रौषट् ।
वौषट् । सोमस्याग्ने वीहीऽवौषट् । आवह । अग्निमाऽवह । आवह देवान्यज-
मानायेत्येवमादावयं पूतो न भवति । सर्वं विधयश्चन्द्रसि विकल्प्यन्तइति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणम् । तत्रादेः पूतो भवति परस्य च । आऽआ-
वय । आऽआवय ॥ अत्रैवायं पूत इष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्नीदग्नीन्वि-
हर बर्हिस्तृणीहीति । तदर्थं के चिद्वक्ष्यमाणं विभाषेत्यभिसंबध्नान्ति । सा च
व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह । सर्व एव पूतः साहसमनिच्छता विभाषा
विज्ञेय इति । इह तु उद्वरऽउद्वर । अभिहरऽ । अभिहरेति । छान्दसः पूत-
व्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव । ओ आवय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः पूतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त । अकार्षी
हिऽ । अकार्षी हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हिऽ । अलाविषं हि ।
पृष्टप्रतिवचनइति किम् । कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् । करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्मन्यावनं निगृहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः पूतो भवति विभाषा । अनित्यः शब्द

इति केन चित्प्रतिज्ञातं तमुपालिप्सुपपत्तिभिर्निश्चय साध्यसूयमनुयुक्ते । अनित्यः शब्द इत्यात्थ ३ । अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य आद्यमित्यात्थ ३ । अद्य आद्यमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्थ ३ । अद्यामावास्येत्यात्थ । अद्यामावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आग्नेदितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्मैत भर्त्सने द्विवचनमुक्तं तस्याग्नेदितं प्रवृत्ते । चौरः चौर ३, वृषलवृषल ३, दस्योदस्यो ३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चौर ३ चौर । चौरचौर ३ । तदर्थमाग्नेदितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणाद्यै वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

अङ्गइत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्रवृत्ते । अङ्ग कूज ३ । अङ्ग व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यासि जाल्म । तिङिति किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् । अङ्ग पञ्च । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सनइत्येवं । अङ्गाधीष्व आदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्रुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य एहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेदूप ३ इ । अनुग्रहरेदूप ३ इ । यूपे तिष्ठेदूपे अनुग्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्रवृत्ते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु । लोष्टो नु ३ । कपोतो नु * । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगशङ्कन्दसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युपगमः प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात्सर्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्रुतो भवति । गां देहि भोः, अहं ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भोः किमात्थ ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्रुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते च † । अगमः पूर्वोऽनं

* स्थानुर्नु ३ । पुरुषो नु ३ । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† नानेन प्रुतो विधीयते किं तु दूराच्छ्रुतादिषु विहितस्यानन्त्यस्यापि प्रश्नान्ताभिपूजिते रिति स्वरितप्रुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

आमाहुन् अग्निभूत ३ इ । पटा ३ उ । अग्निभूते पटो इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्त-
मानयोरनुदात्तः प्रुतो भवति । अगम इत्येवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्या-
नयोरिति स्वरितः प्रुतो भवति । अभिपूजिते । शोभनः खल्वसि माणवक ३ ।

चिदिति चापमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य
टेरनुदात्तः प्रुतो भवति । प्रुतोऽप्यत्र विधीयते न गुणमात्रम् । अग्निचिद्वाया ३ त् ।
राजचिद्वायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादित्यर्थः । उपमार्थे इति
किम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । उपरिस्विदासीत्येतस्य टेरनुदात्तः प्रुतो भवति ।
अधः स्विदासी ३ त् । उपरि स्विदासी ३ त् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचा-
र्यमाखानामित्युदात्तः प्रुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्रुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने
च गम्यमाने । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनेभर्त्सनेष्विति द्विर्व-
चनमुक्तं तत्रायं प्रुतविधिः । असूयायां तावत् । माणवक ३ माणवक । अभिरु-
पक ३ अभिरूपकं रिक्तं तत्राभिरूप्यम् । संमतौ । माणवक ३ माणवक अभि-
रूपक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे । माणवक ३ माणवक अविनीत-
क ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्स्व । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टी-
क ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ असूयादिषु वाचचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ माण-
वक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्त्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविशेषः ।
शब्देन व्यापारणं प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्रुतो
भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत् ।
स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तिं गमयतीति । स्वयं आदनं ह भुङ्क्ते उपा-
ध्यायं सक्तन्याययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष भवति
आक्षिपि । सुतांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तोत । कृ-दोध्यषी ट ३ व्याकरणं च
भट्ट । प्रैषे । कटं कुर्व ३ ग्रामं च गच्छ । यवान् लुनाहि ३ सक्तंश्च पिब
आकाङ्क्षमिति किम् । दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अनन्त्यस्यापि पदस्य टेः
पुतो भवति प्रश्ने आख्याने च । आगम ३ : ३ पूर्वा ३ न्यामा ३ न् । अग्निभूत ३
इ । पट ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्रुतः । अनन्त्यस्य अनुदात्तं प्रश्ना-
न्ताभिपूजितयोरिति । अनुदात्तोपि पदे भवति । आख्याने । आगम ३ : पूर्वा ३-
न्यामा ३ न्भोः ३ ॥

पुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूरादुतादिषु पुतो विहितः तत्र ऐचः पुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुतौ
पुतौ । ऐ ३ तिकायन । चो ३ पगव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोस्वर्णस्य च समवि-
भागस्तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन पुतौ क्रियेते । पुताविति हि क्रियानिमित्तायं
व्यपदेशः इदुतौ पुवेते वृद्धिं गच्छत इत्यर्थः । तावती च स पुतिर्भवति । यया
तावैचो चिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्याध्वर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा
तावर्द्धवृतीयमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः पुत इति ।
तत्कथं, समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन चिमात्रः पुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूरादुते पुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स पुतः
उत्तरस्येकारोकारादेशो भवतः । विषयपरिगणनं कर्तव्यम् ॥ प्रश्नान्ताभि-
पूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयान्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रश्नान्ते । अग-
म ३ : पूर्वा ३ न् यामा ३ न् अग्निभूता ३ इ । पटा ३ उ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि
माणवक ३ अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ ।
प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । यान्यान्ते । उवाचाय
ब्रह्माचाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमानय ३ इ । सोयमाकारः पुतो यथा-
विषयमुदात्तोऽनुदात्तः स्वरितो वेदितव्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः ।
परिगणनं किम् । विष्णुभूते विष्णुभूतेऽघातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो माणवक
विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूरादुतइति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त-
व्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अप्रगृह्यस्येति किम् । शोभने ससु-
स्थः खट्वे ३ ॥ आमन्विते कन्दसि पुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ * ॥ अगम ३, ६ पञ्चीव ३ ॥

तयोर्ध्यावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोस्त्रितोऽर्थकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये । संहि-
तायामित्येतच्चाधिष्ठतमिति उत्तरमाध्यायपरिसमाप्तेर्यदुक्त्यामः संहितायामि-

त्येवं तद्वेदितव्यम् । अनाइवाशा । पटाइवाशा । अनाइयिन्द्रम् । पटाइवुद-
कम् । अचीति किम् । अनाइइ । पटाइउ । संहितायामिति किम् । अना-
इइ इन्द्रम् । पटाइउ उदकम् । इदुतोरसिदुत्वादिको यणचीति न प्राप्नोती-
त्ययमारम्भः । अथापि कथं वित्तयोः सिद्धत्वं स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृ-
त्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यवान्तरमस्ति
तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद् उदात्तस्वरित-
योर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्धं त्र्यात्रिदुतोर्गदयं त्रिदधाति ।
तो च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥
इत्तु यदा भवति मृतपूर्वस्तस्य यणं त्रिदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तौ अपृमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अपृमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

संहितायामिति वर्तते । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य हरित्ययमा-
देशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत् । इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । मरुतोस्य सन्ति, हरयोस्य सन्ति,
इति मतुप् । सुप्रमोहं हृद्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य हर्भ-
वति । वस्वन्तस्य खन्त्वपि । मीढुस्तोकाय तनयाय । इन्द्र साहुः । कसोर्नि-
पातनं दाश्वान् साव्हानिति । मतुवसोरिति किम् । ब्रह्मन्तोष्यामः । संबु-
द्धाविति किम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् । हे गोमन् । हे
पयिषन् ॥ वन उपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः ।
इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि कृनिप् ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चा-
वस्य ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा
वर्धकस्यो ऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । समान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वच-
नम् । भवत् । हे भोः । हे भवन् । भगवद् । हे भगोः । हे भगवन् । अघ-
वत् । हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथ वा भोद-
त्वेवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असंबुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते ।
भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च

दृश्यन्ते । भो ब्राह्मणि । संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्या
निमित्तनिमित्तिनौ । नश्चव्यप्रशानिति * ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने सर्विधीयते ततः पूर्वस्य तु
वर्णस्य वाऽनुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रम-
णामस्तत्र । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेव्यम् । अत्र-
ग्रहणं ह्येषा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणपरिग्रहे हि सति
ठे ठे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति ।
दीर्घादटि समानपादइति इत्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे
प्राप्ते । नित्यार्थं वचनम् । महां असि । महां इन्द्रो य आजसा । देवां
अच्छादीव्यत् । के चिदनुस्वारमधीयते । स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः ।
आत इति किम् । ये वा वनस्पतीरनु । अटीति किम् । भवांश्चरति भवांश्चा-
दयति । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् † ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोत्राध्याहर्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी ।
अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो
ऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति । समः सुटि । संस्कृता । संस्कृतेव्यम् ।
पुमः खय्यम्परे । पुंस्कामा । नश्चव्यप्रशान् । भवांश्चरति । के चित्तु परशब्द-
मेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति ।
यस्मिन्यत्तेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो
भवति रोः पूर्वस्यैवेति वर्तन्ते व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

सर्वर्तते । सम इत्येतस्य र्भवति सुटि परतः संहितायां विषये ।
संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेव्यम् । संस्कृता । संस्कृतेम् । संस्कृतेव्यम् ।
अत्र रोर्विमर्जनीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थित-
विभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारा-
देशो वा निर्दिश्यते । समः सुटीति द्विसकारको निर्दिशः । सम इति किम् ।

* संहिताधिकार उत्तरत्रेत्यत्र आरभ्य नश्चव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

† नित्यग्रहणं नियमाशङ्कापरिहारार्थमिति पाठः पुस्तकान्तरे ।

उपस्कृता । सुटीति किम् । संकृतिः । कश्चिदाह ॥ संपुंकानां सो
वक्तव्यः ॥ * ॥ हविधौ ह्यनिष्टप्रसङ्गः । संस्कर्ता । पुंस्कारमा । कांस्कारनिति ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य र्भवति अम्परे खयि परतः । पुंस्कारमा । पुंस्कारमा । पुंस्त्रः ।
पुंस्त्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चली । पुंश्चली । पुंस्कारमेत्यत्र विसर्जनी-
यस्य कुष्ठोः ५क५पौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विस-
कारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात्स इत्यनुवर्तते । इत्थं त्वनुवर्तमानमपि
नात्राभिसंबध्यते । संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् । पुंदासः । पुंगवः ।
अम्परइति किम् । पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परयहणं किम् । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नशब्दव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्परइति वर्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य र्भवत्यम्परे
कृषि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्त-
रति २ । कृषीति किम् । भवान्करोति । अप्रशानिति किम् । प्रशाञ्छादयति ।
प्रशान् विनोति । अम्परइत्येव । भवान्त्सुकः ॥

उभयथर्क्षे ॥ ८ ॥

पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य कृषि परतः
अम्परे उभयथा चतु भवति । इत्थं नकारो वा । तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन्त्वा दधाति । चत्त्विति किम् । तांस्त्वं खादं सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

न इत्यनुवर्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य र्भवत्यटि परत-
स्तौ चेचिमित्तिनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । चत्त्विति प्रकृतत्वाद् अक्याद
इह इह्यते । परिधौ रति । देवां अच्चादीव्यत् । महं इन्द्रो य ओजसा ।
दार्घादिति किम् । अहर्वाहम् । अटीति किम् । इभ्यान्तत्रियान् । समानपा-
दइति किम् । यातुधानानुपसृशः । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ॥

नृन्पे ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भवति पशब्दे परतः । अकारउच्चारणार्थः ।
नृःपाहि । नृःपाहि । नृःप्रीणीहि । नृःप्रणीहि । पइति किम् । नृन्भोजयति ।
उभयथेत्यपि के चिदनुवर्तयन्ति । नृन्याहीत्यापि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाः पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य हर्भवति आम्नेडिते परतः । कांस्कानामन्वयते । कांस्कान्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्याः १क१पौ चेति न भवति । समः सुटीत्यतो वा सकारो ऽनुवर्तते स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संबन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसंबन्धः । अम्नेडितइति किम् । कान् कान्यश्यति । एकोत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ठकारस्य ठकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासंभवादपदान्तस्य ठकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीठम् । उपगूठम् । छुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च ठलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते । तस्य हि लीठादिर्विषयः संभवति । तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृतं तु यदा नानान्तरे छुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्वाध्यते । श्वलिङ्गोक्तइत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं न शास्त्रकृतमिति अविषयायं ठलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । दूरक्तम् । अग्नी रथः । इन्दू रथः । पुनारक्तं वासः । प्रातारक्तयः । पदस्येत्यत्र विशेषणं षष्ठी तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति । जर्यधेरजघाः । पास्यद्वुरपास्याः इति ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्त्तते । रेफान्तस्य पदस्य खरि पर तो ऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तस्तरति । प्लुतस्तरति * । अवसाने । वृत्तः । प्लुतः । खरवसानयोरिति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह नृकुट्यां भवः, नार्कुटः । नृपतेरपत्यं नार्पत्य इति । वृद्धैर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

र इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु । सुपीति सप्तमीबहुवचनं वृद्धते । सिद्धे सत्यारम्भो निष्कार्थः । रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि ॥ १७ ॥

* वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

भो भगो अघो इत्येवंपूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च हो रेफस्य यकारादेशो भवति
अशि परतः । भो, अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति ।
अघो ददाति । अवर्णपूर्वस्य । क आस्ते । कय् आस्ते । ब्राह्मणा ददति ।
पुरुषा ददति । भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम् । अग्निरत्र । वायुरत्र । अश्वहृणं
किम् । वृत्तः । पूत्तः । नैतदस्ति । संहिता यामित्यनुवर्तते । तर्हि अश्वहृण
मुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपो ऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
वृत्तं वृत्ततीति वृत्तवृट्, तमावष्टे यः स वृत्तव्रयति । वृत्तव्रयतेरप्रत्ययः, वृत्त्
करोति । अथ तत्रैव अश्वहृणं कस्मान् न कृतम् । उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति
इलमात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रयत्नतरः । शाकटायनस्य लोः शाकल्यस्येत्येतच्च
वृत्तव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्वहृणम् । रोरित्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो
भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क
आस्ते । कयास्ते । अस्मायुदुर । अस्मा उदुर । असावादित्यः । असा
आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रयत्नतरत्व-
मुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थानं तात्त्वादि । करणं जिह्वामूलादि ।
तयोर्मुच्चारणे शैथिल्यं मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरेवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य
मतेनाशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा
उदुर । अस्मायुदुर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः ।
शाकल्यश्वहृणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशस्तदापि
व्योः पठे श्रवणं भवति ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि
परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् । नित्यार्थमयमारम्भः ।
गार्ग्यश्वहृणं पूजार्थम् । योयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोनेन निव-
र्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र ।
भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । के चित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पादान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स

उ एकविंशतिः । स उ एकाग्निः । पद इति किम् । तन्त्र उतं, तन्त्रयुतम् ।
वेजः संप्रसारणे कृते उजिति भूतपूर्वेण जकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ
उजित्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तो ऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देवादेशस्य ग्रह-
णमिह नास्ति उत्तरार्धं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति
सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो
याति । भगो याति । अघो याति । वृत्ता हसन्ति । सर्वेषांग्रहणं शाकटाय-
नस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति ।
वनं हसति । कुण्डं याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव ।
गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य भलि ॥ २४ ॥

नाकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति भलि परतः ।
पयांसि । यशांसि । सप्यांसि । धनूंषि । मकारस्य । आक्रंस्यते । आविक्रंस्यते ।
अधिजिगांसते । अपदान्तस्येति किम् । राजन्भुङ्क्त्व । भलीति किम् । रम्यते ।
गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजितौ क्लिप्त्ययान्ते परतः ।
सम्राट् । साम्राज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति
किम् । संयत् । सम इति किम् । किं राट् । क्वाविति किम् । संराजिता । संरा-
जितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं
हलयति । किम् हलयति । कथं हलयति । कथम् हलयति ॥ यवलपरे
यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति
वक्तव्यम् । क्रियँ ह्यः । किं ह्यः । किवँ हलयति । किं हलयति । किलँ ह्यद-
यति । किं ल्हादयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरि हे परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् हुते किं हुते । कथं हुते । कथन् हुते ॥

ङ्गोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक् टुक् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते । प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये । प्राङ् साये । णकारस्य । वण्ट् शेते । वण् शेते । पूर्वान्तकरणं प्राङ्क् छेते इत्यत्र कृत्यार्थम् । शृङ्कोटीति हि पदान्ताङ्ग्य इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत् । पुराङ्कारस्य विसृपो विरप्शिन् । प्राङ्क् सायइत्यत्रापि सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधार्थं च । वण्ट् साय इत्यत्र च न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

डः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्साये । मधुलिट्साये । श्वलिट् साये । मधुलिट् साये । परादिकरणं न पदान्ताटोरनामिति षत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकारान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति । भवान्साये । महान्साये । भवान्साये । महान्साये । धुटश्चत्वस्य चासिदुत्वाच्चशब्दव्यप्रशानिति स्त्वं न भवति ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति । भवाञ्छेते । पूर्वान्तकरणं कृत्यार्थम् । यद्येवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वाण्यत्वं प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः । स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्र योगविभागः क्रियते षत्वप्रतिषेधार्थं, स्तोः श्चुना णकारो न भवतीति । ततः श्चुरिति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुगिनित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङङ्नेभ्यो यथासंख्यं ङङ्गना भवन्ति । ङकारान्तान् ङुट् । प्रत्यङ्गास्ते । णकारान्ताण्युट् । वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्ताञ्चुट् । कुर्व्वास्ते । कुर्व्चवोचत् । ङषच्वास्ते । ङषचवोचत् । ङम् इति किम् । त्वमास्ते । ह्रस्वादिति किम् । प्राङ्गास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् । प्रत्यङ्कुरोति । इह परमदण्डिनौ परमदण्डिनेति उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुगन भवति । अथ वा उञ्चि च पदइत्यतः सप्तम्यन्तं पदइत्यनुवर्तते । तेन अजादौ पदे ङमुङ् भवति ॥

मय उजो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उजो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्बस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः । तदुस्य परेतः । किमु आवपनम् । किम्वावपनम् । प्रवृत्त्यादुजः प्रवृत्तिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासि-
दुत्वादुलीति मो ऽनुस्वारो न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

खरीत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृत्तश्चादयति । प्लुतश्चादयति । वृत्तष्टकारः । प्लुतष्टकारः । वृत्तस्थकारः । प्लुत-
स्थकारः । वृत्तश्चिनोति । प्लुतश्चिनोति । वृत्तष्टीकते । प्लुतष्टीकते । वृत्तस्तरति ।
प्लुतस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

सर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशाः क्षुरम् ।
पुरुषः क्षुरम् । अद्भिः प्सातम् । वासः क्षौमम् । पुरुषः त्सरुः । घनाघनः क्षोभ-
णश्चर्षणीनाम् । नेति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनि-
वृत्त्यर्थम् । तेन जिह्वामूलायोपध्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृत्तः शेते । प्लुतः
शेते । प्लुतश्शेते । वृत्तः षण्डे । वृत्तष्ण्डे । वृत्तः साये । वृत्तस्साये ॥ खर्परे शरि
वा लोपो वक्तव्यः ॥ • ॥ वृत्ता स्यातारः । वृत्ताः स्यातारः । वृत्ताः स्यातारः ॥

कुप्वो ऋकृपौ च ॥ ३७ ॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं ऋकृप इत्येतावादेशौ
भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च । वृत्तः करोति । वृत्तः करोति । वृत्तः खनति ।
वृत्तः खनति । वृत्तः पचति । वृत्तः पचति । वृत्तः फलति । वृत्तः फलति ।
कपावुच्चारणार्थः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स
इत्येतस्मिन्प्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत् न
बाध्यते । वासः क्षौमम् । अद्भिः प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो
ऽभावादुत्तरस्वेति शर्परे विसर्जनीय इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योग-
विभागं कुर्वन्ति । कुप्वोः । शर्परयोः विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भव-
ति । किमर्थमिदम् । ऋकृपौ चेति वक्ष्यति तद्बाधनार्थमिति ॥

सोपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्षोरपदाद्योः परतः । पाशक-
ल्यककाम्येषु । थाप्ये पाशप् । पयस्वाशम् * । इषदपरिसमाप्तौ । कल्पप् । पय-
स्कल्पम् । यशस्कल्पम् । प्रागिवात्कः । पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च । पय-
स्काम्यति । यशस्काम्यति । अपदादाविति किम् । पयः कामयते । पयः पिबति ॥
सोपदादावित्यनव्यस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । प्रातःकल्पम् । पुनः-
कल्पमिति । रोः काम्ये नियमार्यम् ॥ * ॥ रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं
वक्तव्यम् । पयस्काम्यति । यशस्काम्यति । इह मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति ।
उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयो-
जनमुज्जिरूपध्मानीयोपधः पप्रतइति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इणः षः ॥ ३९ ॥

अपदादाविति वर्त्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो भवति
कुप् रपदाद्योः परतः । पाशकल्पककाम्येषु । पाश । सर्पिष्पाशम् । यजुष्पाशम् ।
कल्प । सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क । सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य । सर्पि-
ष्काम्यति । यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति ।
अग्निः पचति । वायुः पचति । कुप्षोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं
स इति इणः ष इति च वर्त्तते तत्र य इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो
भवत्यन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्युरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्युरस् इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति
कुप्षोः परतः । नमस्कृत्ता । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ।
पूः पुरौ पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो
भवति कुप्षोः परतः । निर्दुर्बहिरविष्टतुरप्रादुस् । निस् । निष्कृतम् । निष्पी-
तम् । दुस् । दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस् । बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आ-
विस् । आविष्कृतम् । आविष्पीतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कन्द-
लम् । चतुष्कलम् । प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् । अग्निः
करोति । वायुः करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र रात्सस्येति
सकारलोपे कृते रेफस्य यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नो-
ति । कस्कादिषु तु धातुषु त्रयहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तत्वात् षत्वं प्रतिषेधस्य ॥

पुम्मुहुसोः प्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ * ॥ पुंस्कामा । मुहुस् कामा । * नैष्कल्यम् ।
दौष्कल्यम् । नि ३ ष्कलम् । दु ३ ष्कलम् । दु ३ ष्यत्षः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धि-
प्राप्तयोरसिद्धत्वात्षत्वं प्रवर्त्तते ॥

तिरसोन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुष्वाः परतः ।
तिरस्कृता । तिरस्कृत्तव्यम् । तिरःकृता । तिरःकृत्तुम् । तिरःकृत्तव्यम् । गतेरि-
त्येष । तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ ४३ ॥

ष इति संबद्धान्ते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोर्थे वर्त्तमानानां
विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुष्वाः परतः । द्विः करोति ।
द्विष्करोति । त्रिः करोति । त्रिष्करोति । चतुष्करोति । चतुः करोति । द्विः
पचति । द्विष्पचति । त्रिः पचति । त्रिष्पचति । चतुः पचति । चतुष्पचति ।
कृत्वोर्थेइति किम् । चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति ।
इदुदुपधस्येन्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोर्थेविशेषेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्य-
भावे द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्त्तुम् ।

कृत्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
षत्व विभाषया भून्ननु सिद्धं तच्च पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि कृत्वोर्थे ।
लुप्ते कृत्वोर्थाये रेफस्य विसर्जनीयो हि ।
एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थेः कश्चिदप्यस्ति ।
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ।
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

एवं च क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्यहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोर्थे ऽपि वर्त्तमा-
नस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधो ऽभावादुत्तरस्य ॥

* पुस्तकान्तरे मुहुःकामेति पाठः, स एव च युक्तः, अत एव पदमञ्जरीं मुहुःकामे-
ति प्रतीकमुपादाय कुष्वा ष्कल्यौ चेत्येष एव विधिर्भगति क्व चित्तु मुहुस्कामेति पठ्यते,
सोऽप्याठः, नञ्च सत्यसंभवः सूत्रवार्तिकयोरनिवृत्तत्वादित्युक्तम् ।

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

ष इति संबद्ध्यते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । यजुः करोति । यजुष्करोति । सामर्थ्ये इति किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिबत्वमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । न पुनरेकार्थाभावः उभयं वा ॥

नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्त्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्यस्य नित्यं बत्वं भवति कुप्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्फलम् । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्यस्येति वचनं ज्ञापकमिसुसोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येपि । परमसर्पिष्करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसोः सामर्थ्ये इत्येतद्वर्तते । व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कर्म कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णो इत्येतेषु परतः । कृ । अयस्कारः । पयस्कारः । कर्म । अयस्कामः । पयस्कामः । कंस । अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र । अयस्यात्रम् । पयस्यात्रम् । अयस्यात्री । पयस्यात्री । कुशा । अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णो । अयस्कर्णो । पयस्कर्णो । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् । गीः कारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् । भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनव्ययस्येति किम् । श्वःकारः । पुनःकारः । समासइत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधश् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समासइत्येव । अधः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूष्यंसकादित्वात्समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क् इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुष्वोः परतः । कस्क् । कौतस्कृतः । कुत आगत इत्यण् । धातु-
ष्नुचः । शुनस्कृणः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातिरयं संपदादित्वात्किप्प्र-
त्ययः । तत्र भवः कृतुः । साद्यस्कः । कांस्कान् । कानामेडितइति इत्वमत्र ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पलम् । यजुष्यात्रमित्येषां पाठ उत्तरप-
दस्यस्यापि षत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिः फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणा-
दिति पारायणिका आहुः । भाष्ये वृत्तौ च निन्यं समासे ऽनुत्तरपदस्येत्यत्र
परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्मिण्डः । अवि-
द्वितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

कृन्दसि वा ऽप्राप्तेडितयोः ॥ ४९ ॥

कृन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुष्वोः परतः
प्रशब्दं आप्तेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम् । अयस्यात्रम् । विश्वतः पात्रम् ।
विश्वतस्यात्रम् । उरणःकारः । उरणस्कारः । अप्राप्तेडितयोरिति किम् ।
अग्नीः प्र विद्वान् । परुषः परुषः परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेशः पुरस्तात् । स नः
पावक इत्येवमादिषु सर्वे विधयश्चकृन्दसि विकल्प्यन्तइति सत्त्वं न भवति ॥

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः करत् करति कृधि कृत इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्जनीयस्य सकारा-
रादेशो भवति कृन्दसि विषये । कः । विश्वतस्कः । करत् । विश्वतस्करत् ।
करति । पयस्करति । कृधि । उरणस्कृधि । कृत । सदस्कृतम् । अनदितेरिति
किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

कृन्दसीत्येव । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः
अध्यर्थे । दिवस्पति प्रथमं जज्ञे । अग्निर्हिमवतस्पति । दिवस्पति । महस्पति ।
पञ्चम्या इति किम् । अहिरिष भोगैः पर्येति बाहुम् । पराविति किम् । हभ्यो
वा एतज्जोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत् । अद्वयर्थे इति किम् । दिवः पृथिव्याः पर्योज
उद्भूतम् । अत्र परिः सर्वतोभावे अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो
भवति कृन्दसि विषये । दिवस्यातु । राज्ञस्यातु । न च भवति । परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्तपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्त पृष्ठ पार पद पयस्

पोष इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र ।
दिवस्पृत्राय सूर्याय । पृष्ठ । दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम् । पार । अगन्म तमस-
स्वारम् । पद । इहस्पदे समिध्यसे । पयस् । सूर्यं चतुर्दिवस्पयः पोष । राय-
स्पोषं यजमानेषु धत्तम् । षष्ठ्या इति किम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठीविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परत-
श्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः । इडायास्पृत्रः । इडायाः
पुत्रः । इडायास्पृष्टम् । इडायाः पृष्ठम् । इडायास्वारम् । इडायाः पारम् ।
इडायास्पदम् । इडायाः पदम् । इडायास्पयः । इडायाः पयः । इडायाः
पोषम् । इडायास्पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृतं वेदि-
तव्यम् । आपादपरिसमाप्तेः । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप ।
अग्निषु । वायुषु । अपदान्तस्येति किम् । अग्निस्तत्र । आयुस्तत्र । ष इत्येवं
सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहणं ठकारार्थम् । अकृद्वम् । चकृद्वे ॥

सहेः साढः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्द्वातोः साङ्गपस्य यः सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जला-
बाट् । तुराबाट् । पृतनायाट् । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते सडस्तस्या-
पत्यं साहिः । साङ्यग्रहणं किम् । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत् ।
जलासाहम् । तुरासाहम् । स इति किम् । आकारस्य मा भूत् ॥

इयकोः ॥ ५७ ॥

इयकोरित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यदुक्त्यामः इयः कवर्गाच्चे-
त्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिषेव । सुष्वाप । अग्निषु । वायुषु ।
कर्तृषु । हर्तृषु । गीर्षु । धूर्षु । वातु । त्वत्तु । इयकोरिति किम् । दास्यति । असौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेपि विसर्जनीयव्यवायेपि शर्व्यवायेपि इयकोस्तस्य सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबद्धान्ते । नुम्व्यवाये तावत् ।
सर्पिःषि । यजूर्षि । हवीर्षि । विसर्जनीयव्यवाये । सर्पिःषु । यजुःषु । हविःषु ।
सर्व्यवाये । सर्पिण्यु । यजुण्यु । हविण्यु । नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये वत्वमि-
ष्यते न समस्तैः ॥ तेनेह न भवति । निस्सि । निस्स्य इति । षिसि नुम्बन-
इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि नुमा सकारेण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

मूर्धन्य इति वर्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन संब-
 द्धते । आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य च यः सकारः इणकोरुत्तरस्तस्य मूर्धन्यो
 भवति आदेशः । आदेशस्य तावत् । सिषेव । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु ।
 वायुषु । कर्तृषु । हर्तृषु । इन्द्रे । मा वक्ष्यत् । स देवान्यत्तदिति व्यपदेशिष्व-
 वात्प्रत्ययस्येति षष्ठ्यं भवति । यजतेर्वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकव-
 चनइकारलोपः लेटोडाटावित्यट् सिञ्जहुलं लेटीति सिप्, ततः सिद्धं यत्तत्,
 वक्षत्, इति ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषां च इणकोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति ।
 अन्वशिषत् । अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् । वसि ।
 उषितः । उषितवान् । उषित्वा । घसि । जक्षतुः । जक्षुः । घसिभसोरित्युप-
 धालोपः । जक्षवमीमदन्त पितरः । अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्यदप्यादेशः
 सकारस्त्वादेशो न भवति । इणकोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतिण्यन्तानां च षण्भूते सनि परतः अभ्यासादिण उतरस्य आदेश-
 सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम् । सिषेवयिषति । सिष-
 ञ्जयिषति । सुष्वापयिषति । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्तौतिण्योरेव षण्य-
 भ्यासादथवा स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिचति । सुसूषति । एत्रकारकराशिषु-
 त्तोवधारणार्थम् । स्तौतिण्याः षण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न
 स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिचतीति । षणीति किम् । अन्यत्र नियमो मा
 भूत् । सिषेव । को विनतेनुरोधः । अविनते नियमो मा भूत् । सुषुप्सति ।
 तिष्टासति । कः सानुबन्धे ऽनुरोधः । षण्डमात्रे नियमो मा भूत् । सुषुषि-
 षदन्त्रम् । * अभ्यासादिति किम् । अभ्यासस्य या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा
 स्याद्भूतोऽर्थो प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीषिषति । अधीषिषति ॥

सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥

स्विदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि षभूते परतो ऽभ्यासादुत्त-
 रस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । स्विदि । सिस्वेदयिषति । स्वदि । सिस्वा-
 दयिषति । सहि । सिसाहयिषति । सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

* स्वषेलिंटि घासः सइति कपमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† आतोरित्यत्र द्वितीयेति षाठान्तरम् ।

प्राक्सितादङ्गव्यावाये ऽपि ॥ ६३ ॥

सिधसितेति वक्ष्यति प्राक्सितसंशब्दनाद्यादित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रा-
ङ्गव्यावायेपि मूर्धन्या भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनङ्गव्यावायेपि । वक्ष्यति ।
उपसर्गात्सुनोतिसुवतीति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति ।
निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सित्यादिति वर्त्तते उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्याद-
यस्तंषु स्यादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन व्यवाये मूर्धन्या भवत्यभ्यास-
सकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये परितष्ठौ । अबोध-
शार्थं च । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।
अभितष्ठौ । षणि प्रतिषेधार्थं च । अभिषिषित्ति । परिषिषित्ति । अभ्यास-
स्येति वचनं नियमार्थं स्यादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्धन्या भवति नान्यत्र ।
अभिसूषति । अभिसिषासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था- सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्धन्य इति वर्त्तते स इति च । उपसर्गात्स्याचिमित्तादुत्तरस्य सुनोति
सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां
सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । सुनोति । अभिषुणोति । परिषुणोति । अभ्य-
षुणोत् । पर्यषुणोत् । सुवति । अभिषुवति । परिषुवति । अभ्यषुवत् । पर्यषु-
वत् । स्यति । अभिष्यति । परिष्यति । अभ्यष्यत् । पर्यष्यत् । स्तौति । अभि-
ष्टौति । परिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोभति । अभिष्टोभते । परिष्टोभते । अभ्य-
ष्टोभत । पर्यष्टोभत । स्था । अभिष्टास्यति । परिष्टास्यति । अभ्यष्टात् । पर्य-
ष्टात् । अभितष्ठौ । परितष्ठौ । सेनय । अभिषेणयति । परिषेणयति । अभ्यषेण-
यत् । पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । परिषिषेणयिषति । सेध । अभिषेधति ।
परिषेधति । अभ्यषेधत् । पर्यषेधत् । सिच । अभिषिञ्चति । परिषिञ्चति ।
अभ्यषिञ्चत् । पर्यषिञ्चत् । अभिषिषित्ति । परिषिषित्ति । सञ्ज । अभि-
षजति । परिषजति । अभ्यषजत् । पर्यषजत् । अभिषिषङ्गति । परिषिषङ्गति ।
स्वञ्ज । अभिष्वजते । परिष्वजते । अभ्यष्वजत । पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्गते ।
परिषिष्वङ्गते । सेध इति शब्धिकरणनिर्द्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति
किम् । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गताः सेचका अस्माद्वैष्वाचि-
सेचको देश इति । नायं सिचेरुपसर्गः अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति

क्रियायोगः किं तर्हि साधकीयं प्रति । अभिषावयतीत्यत्र तु मुनोतिमेव प्रति
क्रियायोगो न सावयतिमिति तत्त्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सद्रेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति ।
निषीदति । विषीदति । न्यषीदत् । व्यषीदत् । निषसाद । विषसाद । अप्र-
तिरिति किम् । प्रतिसीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । स्तम्भेः सकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य
मूर्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टभाति । परिष्टभाति । अभ्यष्टभात् । पर्यष्ट-
भात् । अभितष्टम्भ । परितष्टम्भ । अप्रतिरित्येतदिह नानुवर्तते तेनैतदपि
भवति । प्रतिष्टभाति । प्रत्यष्टभात् । प्रत्यतितष्टम्भ ॥

अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तम्भेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । आल-
म्बनेर्धे आविदूर्ये च । आलम्बनमाश्रयणम् । आविदूरस्य भाव आविदूर्यम् ।
आलम्बने तावत् । अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये । अवष्टब्धा
सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् । अवस्तब्धो वृषलः
शीतेन । अनिणर्थ आरम्भः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेश्चसर्गादवाञ्छात्तरस्य भोजनार्थं स्वनतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति । विष्वणति । व्यष्वणत् । विषष्वाण । अवष्वणति । अवाष्वणत् ।
अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोभिधीयते । यत्र स्वननमस्ति । भोजन-
इति किम् । विस्वनति मृदङ्गः * ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुदस्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि इत्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषां सेव सित सय सिबु सह सुद
स्तु स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति । परिषेवते । निषेवते ।
विषेवते । पर्येवते । व्यषेवते । न्यषेवते । परिषिषेविषते । विषिषेविषते ।
निषिषेविषते । सित । परिषितो, विषितो, निषितः । सय । परिषयो, निषयो,
विषयः । सिबु । परिषीव्यति । निषीव्यति । विषीव्यति । पर्येषीव्यत् । न्यषी-
व्यत् । व्यषीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् । सह । पारिषदते ।

* अवस्वनति व्रीहोत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

निषहत । विषहत । पर्यषहत । न्यषहत । व्यषहत । पर्यसहत । न्यसहत । व्यसहत । सुट् । परिष्करोति । पर्यष्करोत् । स्तु । परिष्ठौति । निष्ठौति । विष्ठौति । पर्यष्ठौत् । न्यष्ठौत् । व्यष्ठौत् । पर्यस्तौत् । न्यस्तौत् । व्यस्तौत् । ष्वञ्ज । दंशसञ्जस्वञ्जामिति नलोपः । परिष्वजते । विष्वजते । निष्वजते । पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जियहणमुत्तरार्थम् । ऋग्रवाये विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीनां वाङ्मव्यवायेपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिव्सहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादयः । सिवादीनामङ्मव्यवायेपि परित्रिविध्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति । तथा चैवोद्गाहृतम् * ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति । अनुष्यन्दते । विष्यन्दते । परिष्यन्दते । अभिष्यन्दते । तैलम् । निष्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्यन्दते । परिस्यन्दते । अभिस्यन्दते । निस्यन्दते । अप्राणिष्विति किम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदके । प्राण्यप्राणिष्वप्यस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति । अनुष्यन्दते मत्स्योदके । अनुस्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदासोऽयं न प्रसज्य प्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरूपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तुम् । विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनिष्ठायामिति किम् । विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्कन्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकरणसामर्थ्यादनिष्ठायामित्येतच्चानुवर्त्तते । परिष्करणः । परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण्य मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अस्ति निपातनम् । अयं वा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

* क्व चित्सुस्तके पूर्वसूत्रोदाहृतान्यदृष्टितानि रुपायपत्रैवोदाहृतानि ।

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्याः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो भवति । स्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति । स्फुलति । निष्फुलति । निस्फुलति । निस्फुलति । निष्फुलति । विस्फुलति । विष्फुलति ॥

घेः स्कभ्नातेर्भित्यम् ॥ ७७ ॥

वेहत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कभ्नाति । विष्कभ्मिता । विष्कभ्मितुम् । विष्कभ्मितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्त्तते । इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । औषीद्वम् । षौषीद्वम् । लुङ् । अच्योद्वम् । अणोद्वम् । लिट् । अङ्गद्वे । इणकोरिति वर्त्तमाने पुनरिष्यहणं कवर्मनिवृत्त्यर्थम् । पत्तीध्वं । यत्तीध्वं । षीध्वंलुङ्लिटामिति किम् । स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् । परिवेविषीध्वम् । अर्थश्रद्धहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादित उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति विभाषा । लविषीद्वम् । लविषीध्वम् । पविषीद्वम् । पविषीध्वम् । लुङ् । अलविद्वम् । अलविध्वम् । लिट् । ललुविध्वे । ललुविद्वे । इण इत्येव । आसिषीध्वम् । अयेह कथं भवितव्यम् उपदिदीयद्वे । के चिदाहुः । इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्यं युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वनेति । अपरेषां दर्शनमङ्गादिति निवृत्तमिष्य इत्यनुवर्त्तते ततश्च यकारादेव इणः परानन्तर इडिति पठे भवितव्यं मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेकुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याकुलेत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अकुलेः सङ्गः अकुलिषङ्गः । अकुलिषङ्गा यवागूः । अकुलिषङ्गे गाः सादयति । समासरति किम् । अकुले सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् । समास इत्येव । भीरो स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्द्वीर्घात्सोमस्येष्यते ॥ तेनेह न भवति । अग्निसोमौ माणवकौ । तथा च ज्योतिरग्निः सोमो लता-विशेषः । अग्निसोमौ तिष्ठतः । समा इत्येव । अग्ने सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासइत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितुःस्वसा । पितुःष्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्वहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात्सकारान्ताच्च षत्वं भवति । समासइत्येव । वाक्ये मा भूत् । मातुः स्वस्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निम् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानोवर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः * । शब्दसंज्ञायामिति किम् । अभिनिस्तनति मृदङ्गः † । समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्यरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्यात्रिमितात्प्रादुर्शब्दाच्चात्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्ति-सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति । प्रादुःषन्ति । अभिष्यात् । निष्यात् । विष्यात् । प्रादुःष्यात् । उपसर्गादिति किम् । दधि स्यात् । मधु स्यात् । अस्तीति किम् । अनुसृतम् । विसृतम् । अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुः शब्दस्य च कृभ्यस्ति-ष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः । तथाप्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम् । अनुसूते अनुसूः ।

* विसर्जनीयस्येषा संज्ञेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† क्वचिद्विदं नास्ति ।

अनुस्वोपत्यं आनुसेयः शुभादित्वाद्भृक् । ठे लोपे कट्वा इत्युवर्णलोपः । यच्चर
इति किम् । निस्तः । विस्तः । प्रादुस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर दु इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य
मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यते । सुषुप्तः । निःषुप्तः ।
दुःषुप्तः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम् । शुषूतिः । विषूतिः । निःषूतिः । दुःषूतिः ।
सम । सुषमम् । विषमम् । निःषमम् । दुःषमम् ।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूर्द्धिसुष्वापेति केन न ।

हलादिशेषान्न सुषिरिष्ठं पूर्वं प्रसारणम् ॥

स्यादीनां नियमो नात्र प्राक्क्षितादुत्तरः सुपिः ।

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने इति कृते षत्वे ततो द्विवचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति
नदीष्णाः । सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशलइति किम् ।
निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्णातमिति निपात्यते । सूत्रं चेद्वर्तति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्ध-
मित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापि-
ष्ठलिः पुत्रः । गोत्रइति किम् । कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्ठो ऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ठ इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठतइति प्रष्ठो ऽश्वः ।
अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् । प्रस्थे हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो
ग्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः

वत्त्वं निपात्यते । विष्टरो वृत्तः । विष्टरमासनम् । वृत्तासनयोरिति किम् ।
शौलपिवाक्यस्य विस्तरः * ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात्स्तु इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि
चेत्येवं विहित इति विष्टर इत्यपि प्रकृते विष्टार इत्यत्र विज्ञायते । विष्टार-
पङ्क्तिः छन्दः । विष्टारो बृहतीछन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् । पठस्य विस्तरः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्ठिरः ।
युधिष्ठिरः । गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्रम्या अलुभभवति ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि कु शमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
विष्टलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुशुमञ्जि- पुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्ब अम्ब गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेकु शङ्कु अङ्कु मञ्जि
पुञ्जि परमे बर्हिस् दिवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । अम्बष्ठः । अम्बष्ठः । गोष्ठः । भूमिष्ठः । सव्येष्ठः । अपष्ठः ।
द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शङ्कुष्ठः । अङ्कुष्ठः । मञ्जिष्ठः । पुञ्जिष्ठः ।
परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठः ॥ स्यास्थिस्थूणामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ सव्येष्ठाः । परमेष्ठी । सव्येष्ठा सारथिः ॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभनं साम
यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निष्णामा । दुष्प्रेथः । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीय-
संज्ञकत्वाच्चिदुरशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोप्यम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः ।
सुष्ठु । दुष्ठु । तिष्ठतेऽस्मादिष्वेतौ व्युत्पाद्यते । गौरिषण्यः संज्ञायाम् ।
व्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्ठाका । प्रतिष्ठा-
शब्दादयं कन्मत्ययः । जलाषाहम् । नौषेवनम् । दुन्दुभिषेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ९९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इयकोहतरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये । हरिषेणः । वारिषेणः । वानुषेणी । इतीति किम् । हरिस-
क्यम् । संज्ञायामिति किम् । पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति
किम् । विष्वक्सेनः । इयकोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्
मूर्धन्या भवति । रोहिण्येणः । रोहिण्येनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः ।
अगकारादित्येव । शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणे मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर
तम तय त्व तल् तस् त्यप् एतानि प्रयोजयन्ति । तर । सर्पिष्टरम् । यजुष्ट-
रम् । तम् । सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय । चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः ।
त्व । सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल् । सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस् । सर्पिष्टो यजुष्टः ।
त्यप् । आविष्टो वद्धंते । ह्रस्वादिति किम् । गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति
किम् । सर्पिस्साद्ववति । प्रत्ययसकारस्य स्यात्पदाद्वोरिति सत्यपि प्रतिषेधे
प्रकृतिसकारस्य स्यात् । तद्धितइति किम् । सर्पिस्तरति ॥ तिङन्तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । क्षिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतानासेवनेर्थे । आसेवनं
पुनःपुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सङ्गदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवनइति
किम् । निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टप-
रतो निष्टप्रा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णविकारः ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततत्तुस् इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो
भवति स चेत्सकारोन्तःपादं भवति । युष्मदादेशास्त्वं त्वां ते तव । अग्निष्टुं
नामासीत् । त्वा । अग्निष्टुं वद्धंयामसि । ते अग्निष्टे विश्वमानय । तव ।
अपस्वग्ने सधिष्टव । तत् । अग्निष्टद्विश्वमापृणाति । ततत्तुस् । व्यावापृथिवी
निष्टतत्तुःषु । अन्तःपादमिति किम् । नित्यमात्मनो विदाभूदग्निस्तत्पुनराह
जातवेदा विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्तत्तुःषु परत एकेषामाचार्यैः मतेन सकारस्य

मूर्ध्वन्यादेशो भवति । अर्चिर्भष्टम् । अर्चिर्भस्त्वम् । अग्निष्टेयम् ।
यम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अर्चिर्भष्टतत्तुः । अर्चिर्भस्ततत्तुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वर्त्तते । स्तुतस्तोम इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये
मूर्ध्वन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य ।
गोष्टोमं षोडशिनम् । गोस्तोमं षोडशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्य-
मिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्त्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य सकारस्य
मूर्ध्वन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः ।
त्रिषन्धिः । द्विसन्धिः । त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं
चिन्वीत । द्विसाहस्रं चिन्वीत । असमासेपि यत्पूर्वपदं तदपीह दृश्यते । त्रिःष-
मृदुत्वाय । त्रिःषमृदुत्वाय ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

सुजिति निपात इह दृश्यते तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मूर्ध्वन्या-
देशो भवति छन्दसि विषये । अभीषुणः । सखीनाम् । ऊर्द्धुं ऊषुणः । इकः
सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽणुभ्य इति शात्वम् * ॥

सनेतेरनः ॥ १०८ ॥

सनेतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति । गोषाः । नृपाः ।
अन इति किम् । गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमि-
दम् । तत्र के चित्सवनादिपाठाद्गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयि-
षतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरि त्यपरे ॥

सहेः पृतनत्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना अत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्ध्वन्यादेशो भवति ।
पृतनाषाहम् । अताषाहम् । के चिद्व्योगविभागं सहेरिति कुर्वन्ति । अतीष-
हमित्यत्रापि यथा स्यात् । अतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्वीर्यत्वम् ।
अथयहे तु अतिसहमित्येव भवति । वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन अतीषह-
मिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

* इकः सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्योऽणुभ्य इति शात्वमिति पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि सृशि सृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो न भवति । रपर । विसंसिकायाः काण्डं जुहोति । विस्रब्धः कथयति । सृपि । पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि । वाचो विसर्जनात् । सृशि । दिविसृशम् । सृहि । निसृह कथयति । सवनादीनाम् । सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किं स्यतीति किंसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् । अश्वसनिम् । पूर्वपदादिति प्राप्येः प्रतिषेधः । अश्वसनिग्रहणमनिणोपि प्रत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषाहमश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति । क्वचिदेवं गणपाठः । सवनेसवने । अनुसवने २ । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सामे २ । सूते २ । संवत्सरे २ । किंसम् २ । मुसलम् २ । गोसनिमश्वसनिम् ॥

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

सादिति चैतस्य पदादेश्च मूर्द्धन्यादेशो न भवति * । विभाषा साति क्तात्स्न्ये । प्रत्ययसकारत्वात्प्राप्तिः । पदादेश्चादेशसकारात् । सात् । अग्नि-सात् । दधिसात् । मधुसात् । पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यङि ॥ ११२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसे-सिच्यते । उपर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सिचो यङीति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति । यङीति क्रिम् । अभिषिषितति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः । गताविति क्रिम् । शिष्यमकार्यात्प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येतौ मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

सहिरयं सोड्भूतो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परि-सोढः । परिसोढुम् । परिसोढव्यम् । सोड्भूतग्रहणं क्रिम् । परिग्रहते ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिवु सह इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविध्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु ।

* इत आरभ्यादेशसकारादित्यन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

पर्यंतस्तम्भत् । अभ्यतस्तम्भत् । सिद्धु । पर्यसीषिवत् । न्यसीषिवत् । सह ।
पर्यसीषहत् । व्यसीषहत् ॥ स्तम्भसिद्धुसहं चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उपसर्गाद्वा प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्वा प्राप्तिस्तस्या
मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनेः ॥ ११० ॥

सुनोतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसो-
ष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् । सनि किमुदाहरणम् । सुसूषति ।
नैतदस्ति प्रयोजनं तत्रसौतिण्योरेव षण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति ।
इदं तर्हि । अभिसुसूषते । एतदपि नास्ति । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति ।
नियमात् । इदंतर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति । अत्रहि
अन्वभूतो न भवतीत्यभ्यासात्माप्तिरस्ति । स्यसनेरिति किम् । सुषाव ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतयोर्द्वौत्वाल्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न
भवति । अभिषसाद । परिषसाद । निषसाद । विषसाद । परिषस्वजे ।
परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा
लिटः क्तिष्वमिच्छन्तीति पठे ऽनुषङ्गलोपः ॥

निव्यभिभ्योऽङ्व्यवाये वा कृन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गंभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्व्यवाये कृन्दसि
विषये मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । व्यषीदत्पिता नः । व्यषीदत्पिता नः ।
न्यसीदत् । व्यसीदत् । अभ्यषीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञ्जोरिति तदिह
नानुवर्तते । सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यस्तौत् । न्यष्टौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्य-
स्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

॥ इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

रक्षाभ्यां नो ऋः समानपदे ॥ १ ॥

रेकसकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य ऋकारादेशो भवति, समानपदस्यो
चेन्नित्यसिनिमित्तनौ भवतः । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् * । ऋकारात् । कुष्णाति ।

पुष्पाति । मुष्पाति । षडहणमुत्तरार्धे, षट्त्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद-
इति किम् । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ अवरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तिसृ-
षाम् । घतसृषाम् । मातृषाम् । पितृषाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्द्देशात्सिद्धम् ।
वर्णभक्त्या च व्यवधानेपि णत्वं भवतीति तुभ्रादिषु नृनमनवृत्तातिबह्वचं ज्ञाप-
कम् । अथ वा अवरणादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अट्पवाङ्मुच्यवायेपि ॥ २ ॥

अट् कु पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेपि रेफप्रकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य
यकार आदेशो भवति । अङ्मुच्यवाये तावत् । करणम् । हरणम् । किरिणा ।
गिरिणा । कुरुणा । मुसुणा । कर्मव्यवाये । अर्केण । मूर्खेण । गर्गेण । अर्धेण ।
प्रकर्णव्यवाये । दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्मणा । वर्मणा । आङ्मुच्यवाये ।
पर्याणद्वम् । निराणद्वम् । अङ्मुच्यवायइति सिद्धे आङ्मुच्यहचं षट्त्ववायइत्यस्य
प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुम्यवाये । बृंहणम् । बृंहणीयम् । नुम्यहणमनुस्वा-
रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन बृंहणं बृंहणीयमित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेपि
णत्वं भवति । सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते तत्र न भवति । प्रेन्व-
नम् । प्रेन्वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनामिह व्यस्तेः समस्तेश्च
व्यवायेपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य मकारवर्जिताद् नकारस्य सकार आदेशो
भवति संज्ञायां विषये । दुणसः । वाद्रीणसः । खरखसः * । झूर्पखसा । संज्ञा-
यामिति किम् । चर्मनासिकः । अग इति किम् । अगयनम् । के चिदेतच्चिय-
मार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति । समासपदेषु हि समान-
पदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति । स च नियमः पूर्वपदसंब-
न्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्वं निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्विपूर्वपदस्यस्य ।
खारपायणः । मातृभोगीणः करणप्रिय इति । अग इति योमस्त्रिभागेन खत्वप्रति-
षेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् नित्यं पदं तत्स-
मानपदमित्याश्रयन्ति समानबह्व्यात् । तेषामप्राप्तमेव खत्वमनेन सिधीयते ।
समासे हि पूर्वपदात्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिधकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात्संज्ञामिति वर्तते । पुरसा मिश्रका सिधका शारिका कोटरा-
ग्रे इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उक्तस्य वननकारस्य सकारादेशो भवति संज्ञायां

विषये । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोट-
रावणम् । अषेवणम् । सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वनन-
कारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारावनम् ।
असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षामकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्या- संज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र निर अन्तर शर इत्तु प्लक्ष आम्र कार्ष्य खदिर पीयूक्षा इत्येतेभ्य उत्त-
रस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र । प्रवणे यष्ट-
व्यम् । निर । निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर । अन्तर्वणे । शर । शरवणम् । इत्तु ।
इत्तुवणम् । प्लक्ष । प्लक्षवणम् । आम्र । आम्रवणम् । कार्ष्य । कार्ष्यवणम् ।
खदिर । खदिरवणम् । पीयूक्षा । पीयूक्षवणम् ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । औषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थानिमि-
त्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । औषधिवाचिभ्यस्ता-
वत् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । मूर्वावणम् । मूर्वावनम् । वनस्पतिभ्यः । शिरी-
षवणम् । शिरीषवनम् । बदरीवणम् । बदरीवनम् ॥ दृक्षरञ्जतरेभ्य इति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । देवद्राक्षवनम् । भद्रद्राक्षवनम् ॥ इरिकादिभ्यः
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । तिमिरकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षव-
नस्यत्यारिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

औषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

अह्नेदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्याह्ने नकारस्य णकार आदेशो
भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । अदन्तादिति किम् । निरह्णः । दुरह्णः । अह्नेह्ण
एतेभ्य इत्यह्नादेशः । अन्ह इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार
आदेशो भवति । इत्तुवाहनम् । शरवाहनम् । दर्भवाहनम् । वाहने यद्
आरोपितमुह्यते तदाहितमुच्यते । आहितादिति किम् । दाक्षिवाहनम् । दाक्षि-
स्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयतइति पानम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभिधानेपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः । देशइति किम् । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते । क्षीरपानम् । कषायपाणम् । कषायपानम् । सुरापाणम् । सुरापानम् । करणे । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ॥ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुस्विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत् । माषवापिणौ । माषवापिनौ । नुमि । माषवापाणि । माषवापानि । ब्रीहिवापाणि । ब्रीहिवापानि । विभक्तौ । माषवापेण । माषवापेन । ब्रीहिवापेण । ब्रीहिवापेन ॥ पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यो योन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति । गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदा त्वेवं भवति । गर्गाणां भगो गर्गभगः । गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति । तदा मातृभोगीणवच्चित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी माषवापिनीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यैव सतो नकारो भवति * । तथा नुम्यहणं कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ॥ युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ आर्ययूना । क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि । † दीर्घाद्भी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि । क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ ।

* क्वचित् प्रातिपदिकस्योत्तरपदस्यान्तो नकारो भवतीति पाठः ।

† परिपक्वानीत्यधिकमन्यत्र ।

सीरपेण । सुरापेण । य इति वर्त्तमाने पुनर्व्यवहृणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्वि-
स्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्ननुम्बिभक्तिषु पूर्वपदस्याचिमित्तादु-
त्तरस्य नकारस्य खकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गका-
मिणौ । वृषगामिणौ । नुमि । वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ । वस्त्र-
युगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेपि षोपदेशस्य ॥ १४ ॥

य उपदेशे यस्यासौ षोपदेशः । षोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य
उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य खकारादेशो भवति असमासेपि समासेपि । प्रथमति ।
परिणमति । * प्रणायकः । परिणायकः । उपसर्गादिति किम् । प्रयता नायका
अस्माद्वेशात् । प्रनायको देशः । असमासेपीति किम् । पूर्वपदाधिकारात्
समास एव स्यादिति तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थम् । षोपदेशस्येति किम् ।
प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य खकारादेशो
भवति । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । हीनुमीनायह्ये
विकृतस्यापि भवति । अजादेशस्य स्यानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य खकारा-
देशो भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोडिति किम् ।
प्रवपानि मांसानि ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति याति वाति द्राति प्साति-

वपति वहति शाम्यति चिनेति देग्धिषु च ॥ १७ ॥

निरित्येतस्यापसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य खकारादेशो भवति गद
नद पत पद घु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति
शाम्यति चिनेति देग्धि इत्येतेषु परतः । गद । प्रक्षिगदति । परिक्षिगदति ।
नद । प्रक्षिनदति । परिक्षिनदति । पत । प्रक्षिपतति । परिक्षिपतति । वद ।
प्रक्षिपदति । परिक्षिपदति । घु । प्रक्षिददाति । परिक्षिददाति । प्रक्षिदधाति ।
परिक्षिदधाति । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणिमयते ।

* प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परिणायकः । दृक्त्वधिकं पुस्तकान्तरे ।

परिणिमयते ॥ मा इति माङ्गेङ्गेर्बहुवचनमिष्यते ॥ स्यति । प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति । प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति । प्रणियाति । परिणियाति । वाति । प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति । प्रणिद्राति । परिणिद्राति । प्लाति । प्रणिप्लाति । परिणिप्लाति । वपति । प्रणिषपति । परिणिषपति । वहति । प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति । चिनोति । प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । देग्धि । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि । अङ्गव्यायेपि नेर्गदादिषु शत्वमिष्यते ॥ प्रणयगदत् । परिणयगदत् ॥

शेषे विभाषाकखादावषान्तउपदेशे ॥ १८ ॥

नेरिति वर्तते उपसर्गादिति च । अककारखकारादिरणकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः शेषस्तस्मिन्परत उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य नेर्नकारस्य । विभाषा णकार आदेशो भवति । प्रणिपचति । प्रनिपचति । प्रणिभिनत्ति । प्रनिभिनत्ति । अकखादाविति किम् । प्रनिकरोति । प्रनिखादति । अषान्तइति किम् । प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् । इह च प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेत्यतीति । इह च मा भूत् । विशेषः । प्रणिषेष्टा । प्रणिषेद्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्याविमितादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अनितेरिति वर्तते । उपसर्गस्याविमितादुत्तरस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो भवति । हे प्राण् । हे पराण् । पदान्तस्येति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम् । अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते । के चित्तु पूर्वसूत्रेणैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसंबध्नन्ति । निमित्तसमीपस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पर्यन्तितीति । तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य शत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । येषां तु पर्यन्तितीति भवितव्यमिति दर्शनम् । तेषां पूर्वसूत्रे नार्थान्तग्रहणेन ॥

उभौ साम्यासस्य ॥ २१ ॥

* साम्यासस्यानितेरुपसर्गस्याविमितादुत्तरस्योभयोरनकारयोर्यकार आदेशो भवति । प्राणिषति । प्राणिषत् । पराणिषति । पराणिषत् । पूर्वचासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतस्मिन्सति पूर्वणैव कृतकत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरणापि वचनं तत्तु माश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते । तेन औजठदिति सिद्धं भवति * ॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति । प्रहण्यते । परिहण्यते । प्रहणनम् । परिहणनम् । अत्पूर्वस्येति किम् । प्रघ्नन्ति । परिघ्नन्ति । तपरकरणं किम् । चिणि प्राघनि । पयंघानि ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन्तेरिति वर्त्तते । वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः । परिहण्वः । प्रहन्वः । परिहन्वः । प्रहण्यः । परिहण्यः । प्रहण्यः । परिहण्यः * ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अन्तर्हणनं वर्त्तते । आदेशइति किम् । अन्तर्हणने देशः अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरकरणं किम् । अन्तरघानि ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तरदेशइति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति आदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेशइत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

छन्दस्युदवग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । अकारान्तादवग्रहात्पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणा पितृयाणमिति अकारोवग्रह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता संहिताधिकार आध्यायपरिसमाप्तिरित्युक्तम् । विषयोपलक्षणायेमवग्रहग्रहणमवग्रहमाणादथा स्याद्वनवग्रहमाणात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्योरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्याचिमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात्पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्यात्तावत् । अने रताणः । शित्ताणो अस्मिन् । उरुशब्दात् । उरुणस्कृधि । पुशब्दात् । अभी षु णः सखीनाम् । कर्ध्व ऊ षु ण कृतये । अस्मदादेशाय नस्शब्दो बहुवचनस्य वक्षसाविति ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रणः

* पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प इत्यधिकमन्यत्र ।

शूद्रः । प्रणसः प्रणो राजा । न च भवति । प्र ना मुञ्चतम् । बहुल्यहणाद्वा-
दायामपि भवति । प्रणसंमुखम् * । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यो यो नकारो ऽव उत्तरस्तस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारा-
देशो भवति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वं प्रयोजयन्ति ।
अन । प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान । प्रयायमाणम् ।
परियायमाणम् । अनीय । प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः । अप्रयाणिः ।
अपरियाणिः । इनि । प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः । प्रहीणः ।
परिहीणः । प्रहीणवान् । परिहीणवान् । अच इति किम् । प्रभुग्नः । परि-
भुग्नः । भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् ।
चोः कुरिति कृत्वे सिद्धं परिभुग्न इति † ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपस-
ख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ निर्विण्णोस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोहमत्र वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्वो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्यस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्त-
रस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् ।
परियापनम् । प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् ।
अप्रयापणिः । अप्रयापनिः । प्रयापिणौ । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ।
प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यच इति वर्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः
तत्स्यस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो
भवति । प्रकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपणम् । परिकोपनम् । हल इति
किम् । प्रेहणम् । प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् । प्रवपणम् । परिवपणम् ।
कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्नः । इजुपधस्य सर्वस्य
हलन्तत्वादिह हल्यहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हल-
न्ताद्वातोर्विहितो यः कृत्यप्रत्ययस्य नकारस्योपसर्गस्याचिमित्तादुत्तरस्य णकारो
भवति । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रेह्णम् । परेह्णम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् ।

* क चित्पुस्तके कृन्तसीति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति पाठः ।

† क चित्पुस्तके कौटिल्यइत्यारभ्येतत्पर्यन्तं नास्ति ।

सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थे इजादेरेष सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमङ्गनम् । परि-
मङ्गनम् । हल इत्यधिकाराद् एषन्ते नित्यं विद्युर्धमेतन्न भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्त्तते । निंस निक्ष निन्द इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्याचि-
मिप्तादुत्तरस्य वा शकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम् ।
प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायिबेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायि बेप इत्येतेषामुपसर्गस्याचिमिप्तादुत्तरस्य
कृत्स्नस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । भा । प्रभानम् । परिभानम् । भू ।
प्रभवनम् । परिभवनम् । पू । प्रपवनम् । परिपवनम् । पूञ्चहणं द्रष्टव्यम् ।
पूडो हि भवत्येव यात्वम् । प्रपवणं सोमस्येति । कमि । प्रक्रमनम् । परिक-
मनम् । गमि । प्रगमनम् । परिगमनम् । प्यायि । प्रप्यायनम् । परिप्यायनम् ।
बेप । प्रवेपनम् । परिवेपनम् ॥ एयन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य शकारादेशो न भवति । निष्पा-
नम् । दुष्पानम् । सर्पिष्पानम् । यजुष्पानम् । षादिति किम् । निर्णयः । पदा-
न्तादिति किम् । कुष्णाति । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमासमा-
सोऽयं तेनेह न भवति । सुसर्पिष्केण । सुयजुष्केण । शेषाद्विभाषेति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्त्तते । नशेः षकारान्तस्य शकारादेशो न भवति । प्रनष्टः ।
परिनष्टः । षान्तस्येति किम् । प्रणश्यति । परिणश्यति । अन्तबह्वं षान्तभू-
तपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात् । प्रनश्यति । परिनश्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य शकारादेशो न भवति । वृत्तान् । प्लुत्तान् ।
अरीन् । गिरीन् ॥

पदव्यवायेपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदेन व्यवायेपि सति
निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य शकारादेशो न भवति । मावकुम्भवायेन । चतुर-
ङ्गयोगेन । प्रावनदुम् । पर्यवनदुम् । प्रगाक्षयामः । परिगाक्षयामः ॥ पदव्य-

वाये ऽतद्धितइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इह मा भूत् । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । गोश्च पुरीषइति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदं तेन व्यवायः ॥

सुभ्रादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । सुभ्रा इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य शकारादेशो न भवति । सुभ्राति । अजादेशस्य स्थानिवद्वावादिहापि प्रतिषेधो भवति । सुभ्रीतः । सुभ्रन्ति । नृनमनः । पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्पद-
वयहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयति । नरीनृत्यते । वृप् । वृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परियहनमिति संज्ञायां पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शराग्निः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । आचार्यनी * ॥ इरिका-
दिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ॥ इरिका । तिमिर । समीर । कुबेर ॥ हरि ॥ कर्म्मरइत्युत्तरपदवनशब्दस्यस्य संज्ञायाम् ॥ सुभ्रादिराह्वतिगणः । अविहितल-
क्षणो णत्वप्रतिषेधः सुभ्रादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोःश्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सचिपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि संनिपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च संनिपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य शकारेण संनिपाते । वृत्तश्चेति । प्लुत्तश्चेति । तस्यैव चवर्गेण । वृत्तश्चिनोति । प्लुत्तश्चिनोति । वृत्तश्चादयति । प्लुत्तश्चादयति । तवर्गस्य शका-
रेण । अग्निचिच्छेति । सोमसुच्छेति । तस्यैव चवर्गेण । अग्निचिच्छिनोति । सोम-
सुच्छिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिञ्जयति । सोम-
सुञ्जयति । अग्निचिञ्जकारम् । सोमसुञ्जकारम् । अग्निचिञ्जकारः । सोमसु-
ञ्जकारः । मञ्जेः मञ्जति । भञ्जेः भृञ्जति । व्रश्चेर्ध्वश्चति । यञ्जः यञ्जः । याचे-
र्योञ्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापकः संख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्चाविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वेषां परेषां च श्चुना संनिपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

* तथा हायनस्य नेष्यते । त्रिहायनः चतुर्हायनः कर्म्मर इति चोत्तरपदस्य संज्ञायाम् इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां संनिपाते षकारटव-
र्गावादेशो भवतः । अत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः । षकारेण सकारस्य ।
वृत्तषण्डे । प्लुत्तषण्डे । तस्यैव टवर्गेण । वृत्तष्टीकते । प्लुत्तष्टीकते । वृत्तष्टकारः ।
प्लुत्तष्टकारः । तवर्गस्य षकारेण । पेष्टा । पेष्टुम् । पेष्टवम् । कृषीष्ट । कृषीष्टाः ।
तस्यैव टवर्गेण । अग्निचिष्टीकते । सोमसुष्टीकते । अग्निचिष्टकारः । सोमसुष्ट-
कारः । अग्निचिष्टीनः । सोमसुष्टीनः । अग्निचिष्ट ठाकते । सोमसुष्ट ठाकेने ।
अग्निचिष्टणकारः । सोमसुष्टणकारः । अत्त । अदृति । अदृइ । अहुति ॥

न पदान्ताट्टारनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति नास्मिन्नेतद्वर्जयित्वा ।
श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति । पदान्तादिति किम् । ईड स्तुते । ईट्टे ।
टोरिति किम् । सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् । षण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥
अनामवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तच्च भवति । अग्निचित्पण्डे ।
भवान्पण्डे । महान्पण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तच्च भवति । प्रश्नः ।
विश्नः ॥

यरोनुनासिकेनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः । पदान्तस्यानुनासिके परतो वानुनासि-
कादेशो भवति । वानयति । वाङ्गयति । श्वलिणयति । श्वलिङ्गयति । अग्नि-
चिद्वयति । अग्निचिद्वयति । चिष्टुन्नयति । चिष्टुन्नयति । पदान्तस्येत्येव ।
वेद्वि । चुभाति ॥ यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वाङ्गात्रम् * । कियन्मात्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अच उत्तरो यो रेफहकारो ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे
भवतः । अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपह्वते । अच इति किम् । हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्तते । यर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे भवतो ऽनचि परतः । दद्युच । मद्युच । अच इत्येव । स्मितम् । स्मातम् ॥ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ के चिदत्र यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति व्यावर्तते । तेषामुल्का वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति षष्ठी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र मध्यत्रेत्युदाहरणम् ॥ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति षष्ठी स्थान स्यात्तेत्युदाहरणम् । अथ वा खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः । वत्सरः । अफ्सराः ॥ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वाक्क् । वाक् । त्वक्क् । त्वक् । षट् । षट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशइति किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रानतीति पुत्रादिनी । शिशुमारी व्याघ्री ॥ तत्परे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रपुत्रादिनि त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धपरइति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी ॥ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादे ॥ * ॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेरावा-र्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः । यथ्सः । ककारस्य । खकारः । असरम् । पकारस्य फकारः । अफ्सराः ॥

शरोचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्तते । शरोचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाभ्यामिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षेति । वर्षेति । आकर्षः । अक्षदशः । अचीति किम् । दशश्येते ॥

त्रिमभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिमभृतिषु वर्षेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । आष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । मर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहृते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ॥

भलां जशभशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशदेशो भवति भशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्ध-
व्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् ।
भशीति किम् । दत्तः । दत्त्यः । दध्मः ॥

अभ्यासे चर्च्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां भलां चरादेशो भवति चकारान्तश्च । चिञ्चि-
निति । चिञ्चिन्सति । ठिठकारयिषति । तिष्ठसति । पिफकारयिषति । बु-
बुषति । जिघत्सति । डुडौकिषते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिची-
षति । टिटीकिषते । तितनिषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिजनि-
षति । बुबुधे । ददौ । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो भलां चरादेशो भवति । भल्यहणं नानुवर्त्तते पूर्वसूत्रे
वानुहृतत्वात् । भेत्ता । भेतुम् । भेतव्यम् । युयुत्सते । आरिष्यते । आसिष्यते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

भलां चरिति वर्त्तते । अवसाने वर्त्तमानानां भलां वा चरादेशो भवति ।
वाक् । वाग् । त्वक् । त्वग् । खलिट् । खलिङ् । चिष्टुप् । चिष्टुष् ॥

अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्त्तमाने वानुनासिकादेशो भवति । दधि २ ।
मधु २ । कुमारी २ । अण इति किम् । कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् ।
अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परतसवर्णे आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कि-
तुम् । शङ्कितव्यम् । उज्जिता । उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डि-
तुम् । कुण्डितव्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पि-
तुम् । कम्पितव्यम् । इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नका-
रस्यानुस्वारः क्रियति । तस्यापि । परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्य-
सिद्धत्वात्पुनर्णत्वं न भवति । एवमनुस्वारीभूता णत्वमतिक्रामतीति । ययीति
किम् । आक्रंस्यते । आचिक्लंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

यदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तद् कथ-
ञ्चिच्चपत्तश्चयमानन् नभःस्थम्पुरुषो वधीत् । तं कथं चिच्चपत्तं हयमानं नभःस्थं
पुरुषोवधीत् ॥

तौर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिह्ननाति ।
सोमसुह्नुनाति । भवोह्नुनाति । महोह्नुनाति ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्तते । उद उत्तरयोः स्या स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो
भवति । उत्थाता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भोः सत्वपि । उत्तम्भिता ।
उत्तम्भितुम् । उत्तम्भितव्यम् । स्यास्तम्भोरिति किम् । उत्क्रातः ॥ उदः पूर्व-
सवर्णत्वे स्कन्देश्चन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ अये दूरमुत्कन्दः ॥ रोये चेति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

अयो होन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

अय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्व-
सति । वाग् हसति । श्वालिङ् ठसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद्वसति ।
अग्निचिद् हसति । सोमसुद्वसति । सोमसुद् हसति । चिष्टुब्धसति । चिष्टुब्ध-
हसति । अय इति किम् । प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

अश्छेति ॥ ६३ ॥

अय इति वर्तते । अन्यतरस्यामिति च । अय उत्तरस्य अकारस्याटि
परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते । वाक् शेते । अग्निचि-
च्छेते । अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते । सोमसुत् शेते । श्वलिङ् छेते । श्वलिङ्
शेते । चिष्टुच्छेते । चिष्टुप् शेते ॥ कृत्वममीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ किं प्रयोज-
नम् । तच्छ्लोकेन तच्छ्रमश्रुणेत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति
अन्यतरस्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्य वा
लोपो भवति । शय्या । शय्या । आदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर
एको यकारो ययो मय इति क्रमजो द्वितीयः । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भव-
ति । आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि

द्वी यकारो क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल इति किम् । अचम् । यमामिति किम् । अग्निः । यमीति किम् । शार्ङ्गम् ॥

भरो भरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल इति वर्त्तते हल उत्तरस्य भरो भरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । प्रतत्तमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । महत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः क्रमजः पञ्चमस्तत्र । मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति । महच्छब्दस्य ह्रस्वसंख्यानसामर्थ्यादेव उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति । भर इति किम् । शार्ङ्गम् । भरीति किम् । प्रियपञ्चुः । अज्ञोपस्य च पूर्वचासिद्धे न स्थानिवद्विति स्थानिवद्वावप्रतिषेधादत्र चकारस्य अकारे लोपः स्यात् । सवर्णेति किम् । तर्त्तो । तर्त्तुम् । तर्त्तव्यम् । सवर्ण्यहणसामर्थ्यादिह संख्यातानुदेशो न भवति । सवर्ण्येमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ठि पिण्ठि इति ठकारे ढकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतच्च प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अगार्ग्यकाश्यपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः । उदात्तपर इत्यर्थः । एवं स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत् । गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदयः । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृशब्दः स्वरितः तस्मिन्परतो ऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम् । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्यउदयग्रहणं मङ्गलार्थम् । अनेकाचार्यसंकीर्तनं पूजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोत्र विवृतो ऽपरः संश्रुतस्तत्र विवृतस्य संश्रुतः क्लियते । अकारो विवृतः संश्रुतो भवति । वृचः । प्रचः । इह शास्त्रे कार्यार्थमकारो विवृतः

प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥
दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते ॥ तेन तयोः संवृतो न भवति ॥
संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते ॥ तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

दृष्ट्युपसंख्यानवन्ति शुद्धगणा विवृतगूढसूचार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिवृत्तिरियं काशिका नाम ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियते ऽस्य ग्रन्थकारेण ॥

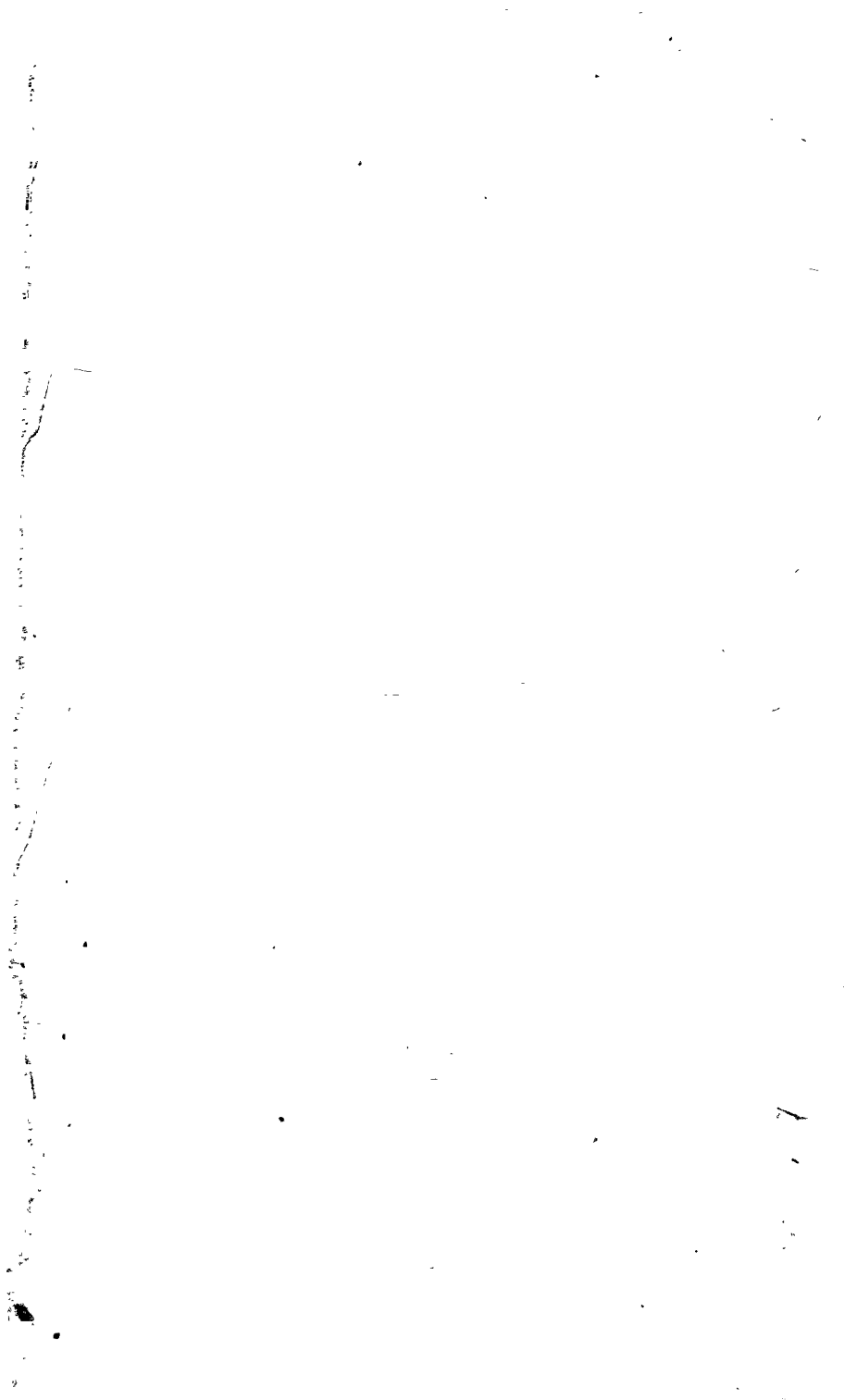
इति श्रीवामनकृतकाशिकावृत्तावष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥

106) ind

Vyākaraṇa
Sanskrit - Vyākaraṇa
" — Grammar

Cell
N2/2/76

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

27200

Call No. Sa 4V/VJ/Bal.

Author—Vamana, and Jyā-
Ditya.

Title—Kasika : A Commentary
of Panini's Grammar.

Borrower No.	Date of Issue	AP Approved. Date of Return